RATNE USPOMENE KOSTE NAĐA

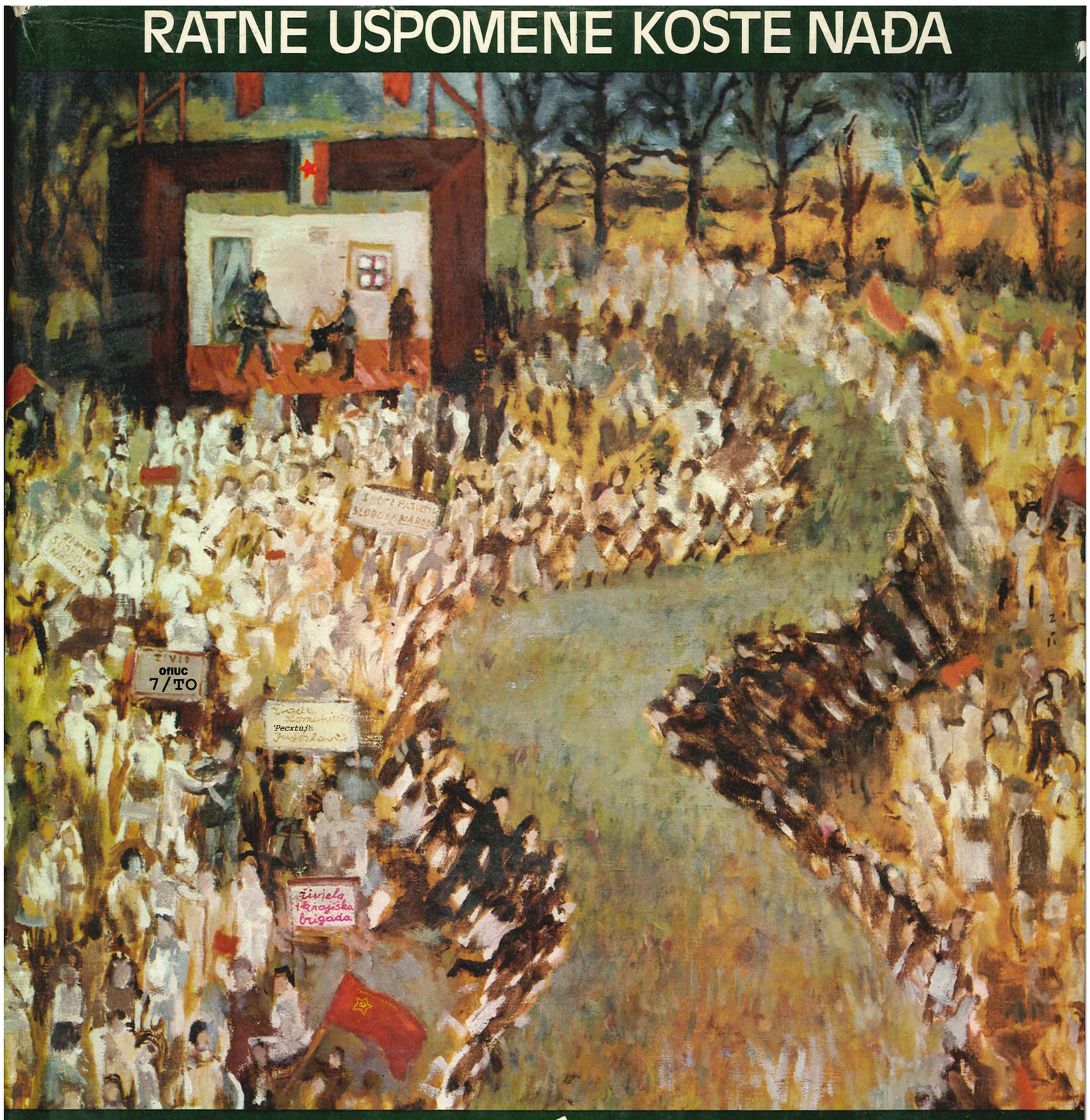

BIHAĆKA REPUBLIKA

Sećanja napisao i za štampu priredio:
JOVO POPOVIĆ
(Copyright)

Urednik:
Drago Zdunić

Omot:
Marijan Detoni

Vrhovni komandant drug Tito 1942. godine

SADRŽAJ

Prekomanda..... 5
Krajina..... 15
Kriza..... 49
Prijedor..... 71
Avijacija..... 103
Kozara..... 130
Raport..... 145
Jajce..... 187
Bihać..... 213
Korpus..... 259
Smotra..... 279
Indeks imena..... 285

PREKOMANDA

Političko-vojna situacija razvijala se i razvijaće se povoljno za našu borbu u Bosni i Hercegovini. — Politička: narod je uvidio izdajnički i razorni rad četničkih elemenata. Potrebno je samo da im se na jednom mjestu zadade žestok udarac i oni će se potpuno razbjeći. Oni nemaju podrške u narodu, a kulačke elemente treba što prije likvidirati. Vojnička: Nijemci napuštaju Bosnu i biće angažovani na drugim frontovima. Ostaju samo ustaše i hrvatska vojska, čiji je moral slab i bez podrške Nijemaca ne pretstavljaju nikakvu borbenu snagu. Redove hrvatske vojske još više će otupiti novomobilisani dijelovi, koji se neće boriti protiv partizana. Najzad, nastupa proljeće i mi'ćemo imati manevarsku prednost nad neprijateljem. S dolaskom proljeća treba zatalasati borbu u Bosni i Hercegovini do narodnog ustanka. U ovom pogledu posvetiti pažnju svim dijelovima Bosne, a naročito istočne. Taj dio nas veže za Srbiju, gdje će borbe na proljeće uzeti velike razmjere. Mi ćemo morati potpomoći te borbe, a to se može postići djestvom iz istočne Bosne. Prema izloženom, Vrhovni štab postavlja pred vas sljedeće zadatke.

1. Neophodno je da na svim sektorima stvorite pokretne udarne jedinice, koje ne smiju biti vezane za svoja sela. Da ste u prošloj neprijateljskoj ofanzivi imali takvih jedinica, oko njih, odmah poslije ofanzive, prikupile bi se nove snage, i ne biste preživljavali nikakvu krizu. U ovim pokretnim jedinicama morate zavesti čvrstu vojničku disciplinu. Starješinski kadar mora biti na visini. Konstatovali smo da ste ne samo po četama nego i u štabovima imali neuk, labav, kolebljiv i oportunistički nastrojen starješinski kadar. Pred iole težim situacijama taj je bio nemoćan. Od sebe nije pokazivao dovoljno čvrstine, energičnosti i muškosti. Mnogo se taktiziralo i danas se taktizira. Naši su ljudi mladi, a stari politikanti i kaluci u tome su umješani. Kod naših mladih ljudi treba da se vidi riješenost na sve, i to je najglavnije oružje.

Upamtite: ako se od sada ponove greške iz prošlosti, ne samo da ćemo smjenjivati kadrove nego ćemo pribjeći najstrožim kaznama — strijeljanju.

2. Svi krajiški odredi treba da razviju veliku aktivnost. Oni treba da uhvate vezu s istočnom Bosnom od Travnika ka Sarajevu, zatim preko Zavidovića i k Ozrenu: s Hrvatskom preko Une, a s Dalmacijom preko Grabskog sedla. Zbog jačeg dejstva krajiških odreda neprijatelj neće moći da koncentriše snage u pravcu istočne Bosne, gdje će se razviti žestoke borbe.

3. U Hercegovini su bačene manje jedinice iz Crne Gore. To su pokretne jedinice. Njih ne treba vezivati za sela, kako se vidi iz jednog izvještaja iz Hercegovine. Te čete treba da posluže kao jezgra pokretnih jedinica. Glavno dejstvo neka se, s osloncem na Crnogorce, prenese preko Gacka k Nevesinju. S nestankom okupatora lako će se likvidirati Borač. Borač treba prikovati uz Leliju i otupiti njegovu borbu. Mi vjerujemo da u ovakvoj situaciji oni neće pokušati s nekom ofanzivom. Oni će se vjerovatno ograničiti na defanzivni stav. Dakle, pitanje Borča ne treba smatrati kao prvorazredno u Hercegovini. No, ukoliko bi Borčanipokušali da ometu borbu na drugim sektorima, oni se mogu nekim demonstrativnim napadom prikovati u njihovoj rupi. Četničko-okupatorsko pitanje je ovdje na prvom mjestu.

4. U istočnoj Bosni glavno dejstvo sasredite na pravcu: Podromanija-Han Pijesak—Vlasenica. U ovom pravcu treba da koncentrično dejstvuju Romanijski, s jedne strane, i Birčanski i Majevički(, odred, s druge strane. Ovu borbu mogao bi dijelom snaga potpomoći i Ozrenski odred.

Da biste uspješno riješili pitanje ovoga vrlo važnoga sektora, obavezno morate na ovu prostoriju dovesti one jedinice koje su tražene za Proletersku brigadu. Te će jedinice biti, dakle, upotrijebljene u prvo vrijeme na vašoj teritoriji. Te su jedinice: Krajiški bataljon od 250 partizana, Ozrenski od 100 partizana, Zenička četa od oko 60 partizana, Romanijska četa od oko 60 partizana. Dakle, jedna grupa od oko 500 odabranih partizana. U vezi s našim ostalim snagama iz Proleterske brigade bićemo u stanju da riješimo sva pitanja u istočnoj Bosni.

Pored ovoga glavnog pravca rada u istočnoj Bosni, treba dejstvovati i k Rogatici, Olovu, Palama i tamo gdje se trenutno nađe za shodno. Birati onaj način borbe koji odgovara situaciji. Ne treba pogrešno razumjeti: naređeno je da se partizanski dejstvuje, pa se ne smije napadati na varoši. / zauzimanje varoši je partizanskih način ratovanja, jer one omogućuju, kao baze, da se razvije jača borbe.

Da bi se na Glasincu razvijala uspješna borba potrebno je zatvoriti put preko Romanije. To je osnovno. Zatim, postaviti jedinice za dejstvo duž puta: Sokolac—Podromanija—Rogatica. Samo jedna četa vodila je borbu na tome putu i dogodilo se da neprijatelj prodre u Rogaticu i pojača njen garnizon. Pri svim tim borbama treba nastojati da se zaplijeni što više oružja, jer je to najvažnije za dalje uspješno vođenje borbe.

5. Još jednom: Likvidiranje svih četničkih bandi isto je toliko važno kao i pitanje likvidacije okupatora. Mora se s tim bandama potpuno obračunati. U ovom pogledu više ne smijete pokazivati slabosti. Kada ćete to riješiti: da li odmah po stvaranju udarne grupe u Glasincu, ili tek pošto pristignu dijelovi Druge proleterske udarne brigade, to prepuštamo vama. Ali ih vi već sada morate vojnički i politički potiskivati iz Han-Pijeska k Vlasenici. Prekidanjem te veze sprečava se potpuno njihov uticaj k rijeci Bosni i dalje ka Krajini.

6. Pitanju veza morate posvetiti veliku pažnju. Odredi-

ma treba siati politički materijal, razne vijesti, biltene, literaturu itd. Isto tako, od odreda treba tražiti izvještaje o svim vojno-političkim pitanjima na njihovoj teritoriji: o borbama, o rasporedu i jačini neprijatelja, o mjestima koja drži neprijatelj, o vjerovatnim namjerama neprijatelja. Dogodilo se da su Talijani povukli iz Hercegovine dvije divizije, a da nijedna jedinica o tome nije zvanično izvijestila. A to je krupno vojničko obavještenje koje interesuje i nas i naše saveznike.

Uglavnom vi sada imate tri operativne grupe — Krajišku (tamo je poslat kao rukovodilac Košta Nađ da organ izuje operativni štab, tako će se bolje rukovoditi operacijama), istočne Bosne i Hercegovine. Dakle, tri pravca. No, kad god možete, odredima neposredno dostavljajte materijal, ubrzavajući vezu na taj način. Nikad ne smijete sve poslove kruto shvatiti i ići po nadležnosti zaobilaznim putem.

7. Pri premještanju štaba odnijeti sredstva za umnožavanje političkog materijala.

8. Vezu s nama što češće održavati, stalnim kuririma. Pazite da kuriri ne padnu neprijatelju u ruke (kao oni u Sandžaku i vaši od Igmana).

9. Nastojte da Birčanski odred uhvati vezu s našim srpskim odredima preko Drine.

10. Reg u lišite prenos du van a za odrede u istočnoj Bosni.

Smrt fašizmu — sloboda narodu!

Komandant Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije
Tito

P.S. Svim operativnim grupama dostavite naređenje u smislu gore izloženog. Hercegovačkoj grupi mi smo već naredili. Ona će se nama direktno obraćati i od nas će dobijati sva naređenja u duhu gore izloženog. Drug Košta Nađ otišao je s usmenim uputstvom. Štab istočne Bosne upoznat je s gornjim naređenjem na konferenciji, samo vi morate nastojati da se si/e ovo oživi. Naročito nastojte svim silama da stvorite mobilnu udarnu grupu u Glasi neu. U tom cilju jedinice odmah pozvati. Težnje štabova da im jedinice ostanu na terenu treba bez ikakvog ustezanja odbiti. Ova pokretna grupa može više da riješi nego što mogu da doprinesu lokalne akcije na pojedinim sektorima. Ako se na jednom sektoru pokaže manja aktivnost zbog odašiljanja ovih dijelova, dobiće se na drugom važnijem dijelu. Naučite starješine da šire gledaju na situaciju, a ne samo oko njihovih mjesta.

Objasnite drugovima da će Proleterska brigada doći u pomoć. Vi znate da su po našoj odluci trebala na onom terenu da ostanu dva bataljona. Međutim, drugovi iz Štaba odreda i Štaba B.H., štabova Romanijskog odreda i odreda »Zvijezda« nisu radili dobro. Vaši drugovi sada vlastitu grešku i nerazumijevanje situacije bacaju na brigadu. Možemo reći da ste i vi mnogo uticali na Štab brigade da donese pogrešnu odluku ne izvršavajući naše naređenje. Ali borbe i žrtve koje je vodila brigada na tom terenu neće ostati nezapažene. Imaće one velikog značaja ako vi budete znali to da iznesete na vidjelo. Srbi i Crnogorci ginu na pragovima bosanskih seljaka.

Tito 20. februara 1942. godine: Glavnom štabu narodnooslobodilačkih partizanskih i dobrovoljačkih odreda za Bosnu i Hercegovinu

Ujutro, 9. februara 1942. godine iz štaba Kalinovičkog odreda u Trnovu, major Vojislav Đokić, zamenik komandanta, javio mi je da se hitno javim u Vrhovni štab:

— Drug Stari kaže: odmah!

Bio sam uveren da je po sredi Titovo nezadovoljstvo našim otezanjem s napadom na Kalinovik, odnosno moj izveštaj, poslan 7. februara. Raja Nedeljković, politički komesar jedinica kalinovičkog sektora, uzbuđuje se:

— Što da se ljuti drug Stari, pa sve činimo po dogovoru?

Njegove zelene oči, krupne na mršavom licu mladića, koji je rano ostario, grozničavo sjaje. Nervoznom kretnjom čupka smeđe brkove:

— Dobro je da mene ne zove — i predlaže da na opkoljeni garnizon, tj. na kasarnu, kao za opomenu, ispalimo tri hica iz topa. Pomalo rezigniran, sa znanjem dati hici neće ništa bitno izmeniti, složio sam se i pre mog odlaska top je s položaja ispred Kalinovika tri puta opalio.

Dok se pripremamo za put, sve moje uspomene, opsesije i predosećaji se slažu u meni, kao i ono malo najneophodnijih stvari u torbi. Kurir Ljupko, koji će sa mnom za Foču, preko Miljevine, video me turobnog, pa dok sedla mog Zekana, javlja se glasom ponosne skromnosti:

— Lako ćemo druže Košta, u Foči smo mi do noći — mislio je, očito, da me ljuti i brine put od tridesetak kilometara.

Kasno uveče 9. februara stigli smo u Foču. Mislio sam da je neprilično da se u tako pozne sate javljam Vrhovnom komandantu, pa sam s Ljupkom Lukićem i Duškom Furtulom — mojim savesnim i snalažljivim pratiocima — otišao kod porodice starog Nikole Kočovića, Mominog oca, znajući da ćemo tamo u svako doba dana i noći biti dočekani kao da dolazi sam Momo. Ujutro 10. februara, uređen, čist, ispeglane odeće (kćeri starog bankarskog direktora Nikole, sestre prokušanog komuniste Mome, o tome su brinule, kao da brinu o bratu), krenuo sam u hotel »Gerstl«, gde je radio Vrhovni komandant. Stražar na ulazu me prepoznaje, samo capne i jedva vidljivo priteže remen automata, s osmehom pozdrava na licu. Drug Tito radi na spratu. Tu sam već dolazio i obično me kod druga Starog uvodila njegova sekretarica Davorjanka Paunović Zdenka. Onog je jutra nije bilo; njena kancelarija, ispred sobe druga Starog, bila je prazna. Tito će kasnije reći:

— Dala se u umjetnost, priprema s drugovima Čapekovu »Majku«: Zdenka igra glavnu ulogu...

Kod Tita sam ušao nenajavljen.

Stari je radio u prostranoj,-jednostavno nameštenoj sobi, s velikom kartom evropskog ratišta na zidu. Na radnom stolu složeno je nekoliko sekcijskih karata sarajevskog i višegradskog sektora. Tu je i više različitih dokumenata i neki rukopisi Vrhovnog komandanta.

Tito je sedeo za radnim stolom, izvanredno raspoložen. Kod njega su bili Lepa Perović i Aleksandar Ranković Marko. Znao sam da je Lepa pre desetak dana krenula iz Trnova preko Pivske planine za Hercegovinu, pa me začudilo njeno prisustvo u Foči.

— Vratili me — objašnjava Lepa lakonski.

Tek što sam seo, srdačno dočekan, drug Stari je zamolio Marka da ispeče kavu. Marko je to uradio zaista dobro; njegova kava je bila izvanredna.

Sve to vreme ja sam još bio ustegnut, brižan zbog referisanja. Nikako nisam mogao dokučiti razlog hitnog poziva u Vrhovni štab. Lepa se zagonetno smeškala: ona je već znala ono što će meni tek biti kazano. Kad se Marko vratio s kavom i seo sučelice Vrhovnom komandantu, smatrao sam da je red da počnem s referisanjem:

— Kalinovik čvrsto držimo. Prekjuče je vođena žestoka borba. Komandant italijanskog garnizona pristaje da nam preda čitavo naoružanje, do poslednje puške, ali ne sme bez odobrenja komande iz Mostara. Sad čeka to odobrenje...

Tito se osmehuje:

— Nećemo, Košta, o Kalinoviku — i sve vreme razgovora Kalinovik nije spominjao, osim pri rastanku, kad reče da će »kalinovički sektor preuzeti Koča«. Razgovarali smo o Bosanskoj krajini. Marko mi je, na Titov znak, dao nekoliko listova pisama Svetozara Vukmanovića Tempa. Dok sam jato čitao, Tito razgovor s Lepom i Markom nije prekidao. Bili su dobro raspoloženi. Veselili su se — razabrao sam to, nastojeći da ipak ne previdim ni jedan podatak iz Tempovih pisama — što je, konačno, uspelo našem velikom fizičaru dr Pavlu Saviću, Titovom saradniku iz Pariza od 1937. godine, da osposobi radio stanicu Vrhovnog štaba i uspostavi radio-vezu s Kominternom u Moskvi. Do tada su sve depeše druga Tita slane iz Zagreba, iz Kopiničevog centra. Sad smo, konačno, mogli direktno iz Vrhovnog štaba slati depeše i za Kominternu i za Veljka Vlahovića i Božu Maslarića, koji od 11. novembra prošle godine rukovode radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija«. S vestima te Kominternine radio-stanice najčešće nismo u ono vreme bili zadovoljni, ali — mislio sam — to je zbog toga što drug Stari nema svoju radio-vezu s Moskvom. Moskovska »Slobodna Jugoslavija« je još onda istom merom merila i nas i četnike. To nas je ljutilo posebno zbog toga što je Radio-London svakodnevno, na svim jezicima, slavio »legendarnog borca protiv fašizma«, za nas dokazanog nacističkog slugu, Dražu Mihailovića. O svemu tome se ujutro 10. februara govorilo kod druga Starog, ali kolikogod je bilo interesantno ono što su govorili, mene je više zaokupilo ono što je pisao Tempo. Shvatio sam odmah da je reč o novom zadatku za mene. U prvom pismu bilo je reči o Bosanskoj krajini, odnosno o tome kako su »veze Bosanske krajine s Glavnim štabom nemoguće«. Tempo je zbog toga tražio da Đuro Pucar, kao najodgovorniji čovek Partije u zapadnoj Bosni, i Osman Karabegović, jedini član Glavnog štaba u tom području, »tamo formiraju Štab Bosanske krajine u koji da uđe i Osman«, jer — zbog nemogućih veza — treba »da se što više osamostale«. U tim prvim pismima o Krajini i obrazovanju krajiškog štaba Tempo nigde ne spominje mene. Tek krajem januara Tempo je zaključio da je neophodno reorganizovati rukovođenje razraslim ustankom na čitavom prostoru Bosne i Hercegovine. Vrhovnom komandantu je u pismu od 2. februara predložio da se obrazuju tri komandna centra: dva u Bosni i jedan za Hercegovinu. Uz vojne štabove za ta tri područja predložio je i obrazovanje partijskih rukovodstava. Slobodana Principa Selju, koji je bio u Hercegovini (Tempo je mislio da je on, a ne ja, kod Kalinovika) predložio je da »zajedno sa Hadži Muratom (Pašaga Mandžić) obrazuje Štab za istočnu Bosnu«. U »sekretarijat Pokrajinskog komiteta za istočnu Bosnu«, koji će se »povezati sa svim okružnim komitetima«, predložio je Borišu Kovačevića i Lepu Perović. O Krajini

je pisao:

»Kako pak situacija u Bosanskoj krajini nije najbolja, a obzirom da oni pišu da su se i kod njih pojavile četničke čete i da ima i kod njih otpadanja iz naših četa, s obzirom da ni oni nijesu dorasli situaciji, čim su to dozvolili, a takođe, s obzirom na važnost Bosanske krajine za nas, smatram da i tu treba hitno preduzeti mjere a to su:

1. — Da se hitno tamo uputi Košta Nađdazajedno sa Osmanom formira Štab za Bosansku krajinu i poveže se čvrsto sa sva tri odreda likvidirajući sve četničke vođe koje su izdajnički raspoložene.

2. — Da se hitno uputi odavde Kulturni (Avdo Humo) da zajedno sa Starim (Đuro Pucar) formira sekretarijat PK za Bosansku krajinu koji će povezati sve okružne komitete i čvrsto ih držati pod svojom kontrolom.

Sve ove mjere treba sprovesti hitno. Smatram da sekretarijat PK i Glavni štab neće biti oslabljen s obzirom na blizinu vašu...

Veze štabova Bosanske krajine i istočne Bosne sa Glavnim štabom kao i partijske veze išle bi u prvo vrijeme preko Sarajeva a kasnije preko šume.

U Krajini se održava savjetovanje 20. ovog mjeseca pa do tada treba Košta da bude u Krajini. On treba da dođe odmah ovdje u Sarajevo pa da sa Kulturnim ode u Krajinu i stigne na vrijeme na savjetovanje. Ovo ako uvažite moje prijedloge...«

Tek što sam sve to pročitao i počeo slagati listove, Tito me zamišljeno pogleda:

— Mislim da si u Krajini najpotrebniji...

Ćutim, jer kad je reč o partijskim odlukama, nije moje da biram. Ćudi me samo, da smo u Vrhovni štab pozvani Lepa i ja. Nema ostalih drugova, barem onih koji su određeni za istočnu Bosnu, a nema ni Avde Hume, koji bi trebao krenuti sa mnom. To što nema drugova iz Hercegovine, jasno mi je: daleko su, a osim toga tamošnje rukovodstvo je Tito formirao nekoliko dana posle mog odlaska na kalinovički sektor, o čemu je tada obavestio hercegovačko rukovodstvo:

»Odlukom Vrhovnog štaba formira se: Operativni štab narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda za Hercegovinu. Štab odreda sačinjavaju: Komandant Đoko Putića, politički komesar Miro Popara, zamjenik komandanta Nenad Vasić, zamjenik političkog komesara Petar Ilić (Petar Drapšin).

Dosadašnji privremeni štab, koga sačinjavaju drugovi: Sava Kovačević, Peter Ilić, Đoko Putića i Mile Kili barda, rukovodiće operacijama sve dotle, dok se potpuno ne formira gore navedeni stalni Hercegovački operativni štab.

Operativni štab narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda za Hercegovinu potpada pod Glavni štab narodno-oslobodilačkih partizanskih i dobrovoljačkih odreda za Bosnu i Hercegovinu. Dakle, od njega ćete dobijati sve vojno-političke direktive za rad. Bosansko-hercegovački štab, opet, neposredno stoji pod Vrhovnim štabom i radi u duhu naređenja i direktiva koje izdaje ovaj štab.«

Zato rešenje sam znao,ali nisam znao daje nekoliko dana pre mog dolaska u Foču obrazovan i štab za istočnu Bosnu i da je Lepa već tada, stigavši na Titov poziv u Foču, dobila drugi zadatak. U isto vreme kad je Tempo Titu predlagao da Seljo i Hadži Murat trebaju »obrazovati štab za istočnu Bosnu i povezati se sa svim odredima istočne Bosne, a Lepa i Boriša da obrazuju sekretarijat PK za istočnu Bosnu«, u Foču su, posle prelaska Igmana, iz Trnova došli članovi PK i Glavnog štaba Bosne i Hercegovine, i Tito je tada javio Tempu:

»Ovde su stigli Isa, Roćko, Uglješa i drugi sa Proletarskom brigadom i mi smo stvorili Operativni štab za Istočnu Bosnu, sa sedištem između Rogatice i Goražda za sada, a komandantom smo naznačili Principa-Selju i on će sve akte potpisivati svojim punim imenom, jer je važno da u sadašnjem periodu stvaranja Narodno-oslobodilačkih dobrovoljačkih odreda bude neko koji je poznat u Bosni. Osim toga, mi smo raspisali opštu mobilizaciju u srezu fočanskom, čajničkom kao i u čitavoj Istočnoj Bosni, ali to važi i za čitavu Bosnu. Mobilizaciji podležu svi muškarci od 18 do 45 godina.«

Lepa, kojoj je ime određivalo i izgled, odlučna žena i iskusan komunist, Krajiškinja poreklom, učiteljica po zanimanju, tek što mi Tito spomenu novi zadatak, osmehnu mi se:

— Zajedno ćemo!

To što je Lepa izabrana umesto Avde Hume, nju je zaista radovalo. To je i pokazivala. Krajina je njen zavičaj. Porodica joj je — ako je živa, ili ako nije u partizanima — u Banjoj Luci. Ona s Đurom i Osmanom treba da obrazuje sekretarijat Pokrajinskog komiteta za zapadnu Bosnu, od reke Bosne do Une, a ja da objedinim vojnu komandu.

O situaciji na sektorima Ulog i Kalinovik i o odluci da Lepa i ja krenemo u Bosansku krajinu, Vrhovni komandant je Tempa obavestio četiri dana pre nego što je meni prenesena ta odluka, 6. februara:

»Pošto je drug Košta za sada kod Kalinovika, mi smo ga pozvali ovamo da mu damo tačne instrukcije i da ode u Krajinu kao što ti to predlažeš. Isto tako pozvali smo sa puta u Hercegovinu i drugaricu Lepu, koja se već vraća i takođe će dobiti instrukcije i ona poći zajedno sa Kostom. Isa i Crni kao i Roćko i Ugjješa ostaju za sada kod nas i dobili su svaki svoj zadatak, Roćko je otišao u Goražde da održava zborove i radi politički, a Uglješa je otišao na Jahorinu da obiđe jedinice i uredi neke stvari. Mi ćemo po svoj prilici Isu poslati u Žabljak da mu se tamo noga leči, jer nema smisla da se ovako teško vuče.

Naše jedinice Proleterske brigade (dva bataljona) i jedan durmitorski bataljon opkolili su Kalinovik i Ulog. Juče su već bile kod Kalinovika žestoke borbe jer su Talijani pokušali ispad, pri čemu su imali teške gubitke, dok mi nemamo ni jednog ranjenog. Nadamo se da će to mesto za par dana biti osvojeno. Važno je za nas da se Kalinovik osvoji zbog koncentracije Talijana u Hercegovini. Naše jedinice zauzele su Renovicu i sada prave pritisak na Praču. Nadamo se da ćemo biti brzo na starim položajima kod Pala ako ne nastupe neke nove okolnosti. Kao što vidiš, Vrhovni štab je raspisao i mobilizaciju za čitavu Bosnu od 18—45 godina. Prema tome, trebate i vi na vašem području hitno postupiti po tome raspisu i vrlo energično ga sprovesti u život.«

Rekoh, mi kod druga Tita ni o Kalinoviku, ni o Ulogu nismo razgovarali. Što je bilo moguće učiniti, učinio sam, onako kako sam najbolje znao i mogao. Sad je trebalo krenuti na nove zadatke, daleko od Kalinovika, a na žalost daleko i od Vrhovnog komandanta, čiji saveti su uvek bili dragoceni, ali mesecima neću biti u prilici da ih čujem.

Ono što smo Lepa i ja, svako u svojoj domeni, trebali

učiniti u Bosanskoj krajini, uz nastojanje da se povežemo sa susednim oblastima Hrvatske, nama je generalni sekretar Partije, odnosno Vrhovni komandant, jezgrovito objašnjavao. (Desetak dana kasnije, u jednom naređenju Glavnom štabu za Bosnu i Hercegovinu, pisao je: »Drug Košta otišao je sa usmenim upustvom«). Nismo imali potpun pregled zbivanja. Dugo nije bilo kurira iz glavnih štabova Hrvatske r Slovenije, ni od drugova iz Bosanske krajine. Ali Tito je ipak znao šta treba da se radi. Kod njega nije bilo dilema, kad je davao upustva. Političko, vojno, opšte i pojedinačno, sve se to ispreplitalo. Naglašavao je tumačeći svoju zamisao o izrastanju narodnooslobodilačke armije iz ustaničkih partizanskih odreda koliko je važna Krajina:

»Svi krajiški odredi treba da razviju veliku aktivnost. Oni treba da uhvate vezu sa istočnom Bosnom od Travnika ka Sarajevu; zatim, preko Zavidovića ka Ozrenu; sa Hrvatskom preko Une, a sa Dalmacijom preko Grabskog sedla. Jačim dejstvom krajiških odreda, neprijatelj neće moći da koncentriše snage u pravcu istočne Bosne, gde će se razviti žestoke borbe.«

Tito je smatrao da će se »političko-vojna situacija« razvijati još izrazitije »povoljno za našu borbu u Bosni i Hercegovini«, jer — govorio je Lepoj i meni 10. februara, a Tempu pisao 20. februara — »narod je uvidio izdajnički i razorni rad četničkih elemenata«. Za četnike kaže: »Oni nemaju podršku u narodu.« Meni savetuje: »Potrebno je samo da im se na jednom mjestu zada žestok udarac i oni će se potpuno razbjeći.« Bio je uveren da će proleće biti povoljno za nas:

»Mi ćemo imati manevarsku prednost nad neprijateljem. Sa dolàskom proljeća treba zatalasati borbu u Bosni i Hercegovini do narodnog ustanka.«

Pomno procenjuje situaciju i odnose snaga. Analizu zasniva na iskustvu iz ustanka i određuje strateške pravce prerastanja ustanka u narodnooslobodilačku borbu, u jedinstveno vođeni rat naoružanog naroda. Uveren je, u što me i iskustvo uverilo, da stara orijentacija partizanskih jedinica naodbranu selaili šire slobodne teritorije te jedinice čini inertnim i pasivnim; neprijatelj im oduzima inicijativu, preduzima protiv njih ofanzive i — brojno i tehnički nadmoćan — nanosi im ogromne udarce; lako zaposeda slobodnu teritoriju. To ne sme da se ponovi, ta pasivnost — kaže drug Stari, a onda opširno govori o dve protekle ofanzive. Ocena sadrži i kritiku. »Ne smijemo se«, to naglašava, »ni u kom slučaju dati potisnuti sa nacionalnooslobodiiačkih pozicija, jer bi nas to izoliralo od masa. Naša partija mora biti najdosledniji pobornik jedinstva. Okupljajte oko sebe patriotske elemente... Osnovna zadaća Partije na oslobođenoj teritoriji jeste brzo izgrađivanje vlasti, i to odozdo na gore... Ako Partija bude prisutna svuda tamo gdje treba pomoći masama, aka mase budu osjetile brigu Partije za ljude, ako vide njenu sposobnost u izgrađivanju narodne vlasti, onda ne treba da se bojite da će Partija sakriti svoje lice, da će ostati nezapažena.«

Tako je govorio drug Tito.

Što brže, što potpunije, preneti u odrede politička i vojna iskustva. Shvatio sam: neophodno je što pre iz malih, seoskih, partizanskih ili polupartizanskih grupa, koje često nemaju ni jasnu vojnu fizionomiju, ni političko opredeljenje, stvoriti vojnu silu ustanka, koja ne sme nalikovati glomaznim, inertnim, za jedno područje vezanim terenskim odredima. Insistira na odredima, koji će biti »operativne jedinice, sposobne za borbu na ma kom terenu«, sa štabovima koji su stalno uz jedinice zbog neposrednog rukovođenja borbama. Za krupnije operacije sve te odrede treba objediniti pod rukovodstvom Operativnog štaba. Ustanak treba razvijati sa uverenjem da će rat još dugo trajati i da ga sami moramo dobiti.

Šeta. Ostavlja naočare na sto. Ruke mu na leđima. Malo je pognut:

»Mi, na žalost, dovoljno ne znamo situaciju u Krajini. Vašu aktivnost usklađujte s drugovima iz Hrvatske. Pomozite Slavoncima i Dalmatincima. Važno je da nas redovno obavještavate. Moramo biti u toku...«

Ponavlja u više navrata od početka ustanka izražavanu misao:

»Neophodno je potrebno da na svim sektorima stvorite pokretne, udarne jedinice, koje ne smiju biti vezane za svoja sela. U ovim pokretnim jedinicama morate zavesti čvrstu vojničku disciplinu. Starješinski kadar mora biti na visini. Ako je starješinski kadar neuk, labav, kolebljiv i oportunistički nastrojen, pred iole težim situacijama će biti nemoćan. Stvorite kadar koji će pokazivati dovoljno čvrstine, energičnosti i muškosti. Naši su ljudi mladi, a stari politikanti i kulaci su umješni u taktiziranju. Kod naših mladih ljudi treba da se vidi riješenost na sve i to je najglavnije oružje.«

Pre rastanka sa nama, drug Tito se interesovao kako ćemo putovati do Krajine. Smatrao je da nas treba dobro opremiti i omogućiti nam da izaberemo pouzdanu pratnju. Lepa i ja (sada se više tačno ne sećam da li je to ona prva predložila) imali smo drukčiji predlog: da pođemo sami, bez pratnje. Zapravo, do Sarajeva s vodičem, a od Sarajeva vozom:

— Tako ćemo brže stići, a nije manje sigurno nego da pešačimo preko čitave Bosne... To je jedina mogućnost da u Krajinu dođemo do 20. februara, kad je zakazano partijsko savetovanje...

Bilo je ojužilo, čak otoplilo, i u Foči se sneg brzo topio. Nabujale Drina i Čehotina, pa nose leševe ostale iza četnika. Ali po planinama je još visok sneg i to će nam jako otežati putovanje. Uverljivo o tome govorim i vidim da je Tito sve skloniji našem predlogu.

— U Sarajevu imamo veza. A i drug Tempo je tamo. Snaći ćemo se — objašnjavala je Lepa, koja je do hapšenja i bega iz zatvora u leto 1941. godine bila sekretar Mesnog komiteta Partije u Sarajevu.

Učinilo mi se da je Vrhovni komandant uzdahnuo:

— Nastrada nam mnogo divnih drugova. Beve i drugovi koji su putovali sa njim prošli su na putu preko Sarajeva kroz mnoge dramatične situacije. Čuvajte se. Kadrovi su nam najdragoceniji.

Prihvativši naš predlog za putovanje preko Sarajeva, pozvao je Mitra Bakića:

— Nađi odeću za Lepu i Kostu. Oni će ti samo reći što im treba...

Lepa i ja smo se dogovorili da i do Sarajeva i od Sarajeva putujemo kao bračni par, Muslimani. To je njoj najviše odgovaralo: mogla je pokriti lice, u Sarajevu mnogima poznato. Lepa je od Mitra Bakica tražila »nešto prikladno, ne previše uočljivo, ali ne ni previše siromašno«. Mitar je Lepu odveo u magazin i tamo je brzo našla ono što joj je trebalo. Onda smo nas dvojica pošli u potragom za odelom koje bi odgovaralo dobrostojećem Muslimanu iz provincije. Mitar je to brzo i jednostavno rešio: zamolio je nekog druga Muslimana iz Foče da mi da svoju odeću, a on je iz magazina dobio štof da sebi sašije novu. Zadržao sam samo dar Pere Kosorića — šubaru sa koje sam skinuo petokraku.

Sutradan smo krenuli za Sarajevo.

Žurilo nam se. Rastajući se sa nama, Tito je naglasio kako bi »bilo dobro da stignemo prije partijskog savjetovanja u Krajini«. Lepa, sada već odevena kao Muslimanka, blagim pokretom ruke sklonila je veo sa lica, pa partizanski, stisnutom šakom pozdravila:

— Sve ćemo učiniti, druže Stari.

Tito nam je dao nekoliko filmova, da predamo drugovima u Sarajevu, da ih razviju i izrade fotografije. Tempu je poručio da mu nabavi nove filmove i — »ako bude mogao — crne kafe i cigarete«.

Od Foče do Krajine, preko Sarajeva, Doboja i Okučana, put je bio težak i dug. Čak i do Sarajeva, preko slobodne teritorije, koja je dosezala gotovo do samog grada, bilo je teško. Sneg je bio visok, putevi zavejani. Bilo je jasno da ćemo često morati pešačiti, iako smo dobili konje. Sa nama je krenuo i vodič, mladi radnik, divan mladić, dvadesetogodišnji bravar iz sarajevske železničke radionice, Mustafa Davadžija, kojeg su kasnije, u maju 1942, prilikom jednog od njegovih kurirskih putovanja iz Sarajeva za Vrhovni štab, četnici uhvatili i ubili posle najkrvoločnijeg mučenja.

Od 11. do pred podne 16. februara, proveli smo na putu, po snežnim planinama, rede na prtinama nego u celcu. Bilo je snežnih nanosa u kojima smo satima'čekali da nas drugovi izvuku. Nekoliko puta smo se vraćali u već prođeno mesto i tražili pomoć. Naročito je teško bilo savladati zavejane puteve na zapadnim padinama Jahorine, severno od Trnova. Išli smo preko položaja Trebevićkog bataljona. Politički komesar Tomo Međo, stari komunist, šepav, hteo je da nas prati sve do južnih prilaza Sarajeva, do seoceta Popovići, ali nismo to dopustili — bilo je za njega, invalida, isuviše naporno. Preko Crne reke i planine Jahorine pratili su nas borci iz čete Bogdana Kovačevića. Putokaz je određivao Rade Kovačević, smiren i snalažljiv čovek sa Stambulčića. Kod seoceta Popovići, otkud se već vidi Sarajevo, neki šaljivdžija je na stablu pribio tablu s natpisom: »Granica NDH«, rastali smo se s partizanima, ostavivši im sve naše naoružanje. Nastojali smo da u Sarajevo uđemo neprimetno, jer smo još bili bez isprava. U dva navrata smo izbegli policijsku kontrolu. Da smo legitimisani, rekli bismo da s partizanske teritorije bežimo rodbini u Sarajevo.

Davadžija je Lepoj i meni objasnio da smo u Sarajevo ušli kroz jedan od tri »partizanska ulaza«: preko Jevrejskog groblja i Kovačića. Druga dva puta su vodila iz grada na sever (za odred »Zvezda«) i na istok, preko Vratnika (za Romanijski odred).

Pred sarajevskim predgrađem Kovačići, u Jevrejskom groblju, očistili smo se od snega. Naša odeća je bila smrznuta. Preduzetni i uvek dobro raspoloženi Mustafa Davadžija je u nekom zaklonu spretno potpalio mokro granje i tu smo, više na dimu nego na plamenu, otopili smrznuti sneg sa svoje odeće.

U Sarajevo smo ušli pre podne šestog dana putovanja. Bilo je prošlo devet godina od mog poslednjeg boravka u gradu na Miljacki. I onda, 1933. godine, kao i u februaru 1942. nisam se mogao slobodno kretati gradom. Oba puta bio sam bez dokumenata; 1933. vezan, pod vojnom stražom, 1942. u iščekivanju ilegalne veze, preko koje je trebalo da krenem dalje na izvršavanje zadatka poverenog mi od Vrhovnog komandanta. Prvi put sam u Sarajevo dopraćen kao vojni zatvorenik iz zatvora u Cetinju. Ovdje je 1933. godine bio armijski sud, koji bi mi dosudio višegodišnju robiju, da nisam pobegao, i tri godine, do odlaska u Španiju, živeo ilegalno, uglavnom u Zagrebu.

Februara 1942. sarajevske ulice su bile hladne, pritisnute studeni, ali i pretnjom. Grad je bio odbojan, tuđ, sakriven u se, zaključan iza debelih zidova, pritajen. Na ulicama tek poneki prolaznik. Patrola više nego građana. Jesu li se to Sarajlije krile od zime, ili od ovih silnih patrola? Uoči polaska iz Foče, imao sam priliku da vidim nekoliko izveštaja naših ilegalaca iz Sarajeva. Tri sedmice pre Lepe i mene kroz Sarajevo su proputovali Edvard Kardelj i Ivan Maček. Kad su došli u Sarajevo, Tempo je drugu Titu javio — 24. januara — da tamo »vlada strahovita reakcija« i da ustaše »kupe po ulicama ljude i sve to tjeraju na rad na čišćenje pruge ka Višegradu«. Pre Bevca, na putu za Zagreb, zadržavajući se kratko u Palama, kroz Sarajevo su prošli Ivo Lola Ribar i Josip Kopinič Vazduh. Lola se Titu 7. januara javio iz Sarajeva, gde se, po njegovoj oceni, »politički položaj sve jasnije razvija u pravcu naših predviđanja«. U Sarajevu »nezadovoljstvo se sve više osjeća, kako kod Muslimana tako i kod Hrvata i dobiće u hrvatskoj vojsci — ako budemo znali da održimo veze — forme masovnog dezerterstva«.

Tempo mi je još u Podromaniji, početkom novembra, kad smo se prvi put sreli, govorio da je sarajevska partijska organizacija vrlo jaka — »vrlo dobro organizovana, vrlo hrabra, sve može«. I Lepa je to potvrđivala. Ali u ratnim uslovima situacije se dinamično menjaju, i do juče najjača, najagilnija organizacija, danas je već mogla biti provaljena. Nije se pouzdano moglo znati kakva je trenutna situacija u Sarajevu. Kad sam bio u Zagrebu, od sredine jula do početka augusta prošle godine, tamošnja partijska organizacija i njena Narodna pomoć, kojom je izvanredno uspešno rukovodila Anka Berus, imala je — uza sve opasnosti od ustaško-gestapovskog terora — toliko ilegalnih stanova, da su ilegalci mogli svake druge noći spavati na drugom mestu. A početkom 1942. godine, kao što se to vidi iz Lolinog pisma Titu, situacija se

potpuno izmenila: »... Policija naročito nastoji na odavanju stanova, bilo kakvih, bez obzira na to, da li su još u upotrebi. I tako onda prave racije, hapse nove ljude na slepo, tuku ih, izvlače iz njih podatke o novim stanovima, itd. Tako je tu postalo veoma teško živeti, jer ni za jedan njihov stan ne možeš biti siguran, što će biti sutra s njim. Jasno je, da smo mi ostali potpuno, ama potpuno bez stanova i da se povlačimo oko naših i Tvojih poznanika, najčešće zajedno u krevetu...« Sve to se moglo dogoditi i sa Sarajevom, iako to ne bismo mogli pomisliti na osnovu poslednjih Tempovih pisama. Ali sve se moglo izmeniti u jednoj noći, posle jedne provale. Zato smo bili oprezni. Naoko zagledani ispred sebe, pomno smo motrili na sve strane.

Budući da nam na poslednjim položajima ispred Sarajeva drugovi nisu ništa rekli o nekim novim provalama u gradu, nadali smo se daje sve u redu i da će nas veza po dogovoru sačekati. Nismo očekivali peripetije, iako nas je naš verni Mustafa još u polasku upozorio da se »u Sarajevu situacija iz dana u dan menja«. Davadžija nam je predlagao da ga negde sačekamo, dok on ne proveri da li sve funkcioniše, ali smo smatrali da smo uz njega najsigurniji, i da ćemo se, ostanemo li zajedno, najbolje snalaziti. Ipak, zbog Mustafine sumnjičavosti, išli smo na javku krajnje oprezno. Trebalo je da se javimo u prizemlje jedne kuće u centru grada. Mustafa je išao malo ispred nas. Kada smo se približili naznačenoj kući, na prozoru u prizemlju smo primetili lice uznemirene žene. Ne daje nikakav znak; glasa ni grimase. Samo joj se oči raskolačile od straha. Isuviše dugo sam živeo u ilegali, a da mi odmah ne bi bilo jasno da nešto nije u redu. Takav utisak su imali i Lepa i Mustafa, koji je usporio hod, pali cigaretu, i dok ga mimoilazimo, šapće:

— Produžite, sumnjiva situacija...

Ponašali smo se kao da nas nije ništa vezalo uz tu kuću i ženu prestrašenih očiju. Žurnim korakom ljudi kojima je stalo da se što pre sklone za zasnežene, puste, hladne ulice, produžili smo dalje. Bilo je jasno da nas posmatraju skriveni ustaški ili nemački agenti, pomno motre na sve koji ulaze u kuću kod naše provaljene veze. No, ako smo i izbegli ovu zamku, nismo još bili sigurni ni gde da se sklonimo, ni kako da se po vežemo sa Tempom i Kulturnim. A s njima je svakako trebalo da se dogovorimo — u vezi sa direktivama druga Tita, i u vezi sa našim daljim putem. Bez isprava, koje smo trebali da dobijemo u Sarajevu, nije se moglo do daleke Krajine.

Nekoliko ulica dalje od kuće kod koje smo izbegli zamku, idući sve vreme bez zastajkivanja, Mustafa, smiren i pribran, Kao da se ništa nije dogodilo, ponovo je zastao, ovog puta pred kapijom neke višespratnice. Pridružili smo mu se.

Lepa šapuće:

— Samo da svi drugovi nisu provaljeni.

Mustafa nešto reče u smislu da ne mogu svi biti provaljeni, jer je organizacija isuviše razgranata. Obećava da će povezati pokidane konce. Problem je samo da rešimo trenutne neprilike: da se negde te noći sklonimo. Govoreći više Lepoj nego meni, predlaže:

— Ako nemate ništa protiv, idemo k mojim roditeljima. Nije udobno, ali barem smo za ovu noć sigurni ...

Majka i otac našeg vodiča su stanovali u tesnom podrumskom jednosobnom stanu, dosta daleko od centra Sarajeva. Mustafina majka, radosna, ali prestrašena, kriknuvši jedva čujno, dočekala je sina poljupcima, a onda naprosto Lepu i mene uvuče u stan:

— Brzo deco. Odasvud gledaju oči prokletnika... Ta zgrada je bila u severozapadnom predgrađu Sarajeva, u kvartu Vratnik; sad je to ulica koja nosi ime našeg vodiča, lako nas je Mustafina majka raširenih ruku primila, nismo se osećali bezbedno. Noću su, u dva-tri navrata, ispred kuće prolazile patrole. Povremeno su se čuli pucnji i lavež pasa. Uopšte nismo mogli zaspati.

Mustafa Davadžija je 17. februara prvi ustao. Spremljen za izlazak, reče da će se brzo vratiti. Nešto kasnije, oko 10 sati, stigao je s drugaricom Okruglom, to jest sa Olgom Marasović, koja je u ono vreme bila sekretar Mesnog komiteta Partije. Lepa i Olga su se poznavale još od ranije. Obe su bile pod feredžama, u dimijama, u starinskoj muslimanskoj nošnji. Olga je bila presretna što se u onoj ulici gde je čekala veza, nismo zadržavali. Objasnila nam je daje ilegalni stan u kome jetrebalo da se smestimo uoči našeg dolaska provaljen.

Iz podrumskog stana Davadžijine majke, Olga nas je odvela u jednu lepu, veliku kuću na obali Miljacke. Domaćin je bio bogati Musliman. Vrlo lepo smo primljeni, dobro ugošćeni i potpuno zbrinuti. Tu smo se još istoga dana sreli s Avdom Humom Kulturnim. Lepa je ostala u toj kući, a ja sam popodne, posle razgovora s Humom, u pratnji Olge Marasović i Dane Olbine, preselio u stan domobranskog narednika Ivice Kršulja, Gornja Breka 29, na periferiji grada, ispod Sedam šumica. Kuća mobilisanog mašiniste Kršulja bila je mala, i sve je u njoj bilo maleno i tesno — prizemuša s kuhinjom i tri sobe. Sve to je sagradio sam domaćin.

Narednik Kršulj nije bio član Partije, ali je disciplinovano izvršavao sve partijske zadatke. Mesni komitet, odnosno Olga Marasović, koristili su njegovu kuću kad god je to zatrebalo. Kršulj je po obaveštajnoj liniji bio povezan sa Valterom Perićem Petruškinom.

Predveče 17. februara Olga i ja nismo zatekli Ivicu Kršulja u Gornjoj Breki broj 29. U kući je bila samo njegova žena Milka, Livnjanka, draga, pažljiva domaćica, i njihovo dvoje dece — trinaestogodišnja Mira i četverogodišnji Predrag.

U toploj porodičnoj atmosferi Kršuljevih bilo je veoma prijatno. Olga i Dane su se nešto dogovarali s domaćicom, dok sam seja igrao s malim Predragom. Uto je stigao i Kršulj — pod punom ratnom opremom. Nije se raspitivao o meni, bilo je očigledno da je navikao na nepoznate ilegalce u svom skromnom domu. Stajao je na ulazu u sobu, još s oružjem na sebi, a levom rukom češka kratku, pomno potkresanu bradu:

— Baci tu kapu, odaće te, ako te već nije odala!

Malo kasnije pokazao mi je kako se na crnoj seoskoj šubari u vunenim kovrčicama jasno naziru izbledela mesta skinute metalne petokrake zvezde. Mali Predrag je na to zapljeskao rukama i tepajućim glasom zapevušio:

— Ciko je paltizan, čiko je paltizan ...

Kršulj je tu kapu sklonio negde na tavan U rancu je imao nekoliko bombi. Hteo sam uzeti jednu; mislim u sebi: vrednije su od zlata! Ali predomislio sam se — morao sam biti bez ikakvog oružja.

Naš domaćin je uveče otputovao, opet u Vareš, gde je bila njegova komanda. Otuda je dvaput sedmično dolazio u Sarajevo, po hleb za svoju bojnu. Ponovo se javio uoči našeg odlaska iz Sarajeva. Upozorio me da

ustaše ulaze u voz na svakoj stanici i da sve putnike legitimišu. Nadao sam se da za mene i Lepu neće biti opasnosti: sarajevska partijska organizacija nam je pribavila dokumenta s neophodnim nemačko-ustaškim štambiljima. Onom ko nam je sve to obezbedio, nije bilo lako. Ako se ne varam Avdo Humo mi je pričao, da je najdelikatnija dokumenta izrađivala takozvana »fina tehnika« naših drugova iz sarajevske železničke radionice. Glavni za izradu falsifikovanih dokumenta su bili Josip Sigmud i Šemsudin Šišić. Olga Marasović piše da je za Lepu i mene Šišić izvadio isprave i nabavio potvrde za besplatnu vožnju. Sarajevska partijska organizacija je originale, bjanko propusnice i legitimacije sa propisno zavedenim datumom izdavanja u policijskom protokolu, dobijala — za dukate — od zamenika šefa sarajevske policije Arifa Balte. Dane Olbina kaže da je taj Balta tek posle rata saznao da je bjanko propusnice s upisanim protokolom prodavao i komunistima.

Uz datum izdavanja i broj redarstvenog protokola u privremenim ispravama, koje su nam pribavili drugovi iz Sarajeva, bile su naše fotografije. Olga Marasović nas je 18.februara popodne odvela našem simpatizeru, fotografu. Posle fotografisanja, u stanu u kojem se krila Lepa, sastali smo se sa Svetozarom Vukmanovićem Tempom. Bio je od onih ilegalaca koji su se u svakoj situaciji, onda kad bi po oceni mnogih sve izgledalo bezizlazno, znali snaći. Glavni štab, u kome smo, pored komandanta Tempa i komesara Rodoljuba Čolakovića — po odluci Vrhovnog štaba od 26. septembra 1941. godine — bili Slobodan Princip Seljo, Uglješa Danilović, Osman Karabegović i ja, nije se kao jedinstvena komanda osećao na čitavom bosanskohercegovačkom partizanskom prostoru, ali za to svakako nije kriv sam komandant, kojemu hrabrosti i inicijative za akciju nikad nije nedostajalo. Tempo je zbog nemogućnosti funkcionisanja jedinstvene bosanskohercegovačke komande i predložio stvaranje triju operativnih štabova.

Tempo i ja nismo se videli od kraja decembra 1941, u Podromaniji, uoči Tempovog i Roćkovog odlaska na savetovanje u Vrhovnom štabu u Rogatici. Susret u Sarajevu 18. februara, bio je susret starih prijatelja. Jedini od svih komandanata glavnih štabova, koji je živeo ilegalno, bez direktnog kontakta s jedinicama i podređenim komandama, imao je ponajbolji pregled situacije u čitavoj zemlji. Sva pošta iz Slovenije, Hrvatske i Srbije, kao i poruke Kominterne primljene u Zagrebu za druga Tita, stizala je preko Tempo. Njegovi kuriri su svaka dva-tri dana odlazili za Foču. Samo u onih nekoliko dana koliko smo Lepa i ja putovali iz Foče, Tempo je dva puta — 12. i 14. februara — slao pošto u Vrhovni štab. Tada još nije znao da je drug Tito u načelu prihvatio njegove predloge od 2. februara i da je u Krajinu uputio Lepu i mene. Titu je 12. februara pisao da će na partijskom savetovanju u Krajinu otići i on i Humo, »pošto je to prilično važno a ovdje sam ipak ostavio uređene stvari«. Slično je pisao i 14. februara, uveren da ne sme propustiti to savetovanje. Tek kad ga je Tito obavestio o Lepoj i meni, odlučio je da zajedno s Humom iz Sarajeva ode u istočnu Bosnu (»za 3—4 dana dok konačno ne učvrstim i vojno rukovodstvo«).

Od drugova u Sarajevu smo o Krajini saznali vrlo malo. Ono što nam je Tempo rekao — bila su samo nagađanja. Ipak, i ta nagađanja, u meni su budila nadu da se ustanak u Krajini razbuktao. Tempo je Lepoj i meni otprilike preneo isto ono što je Titu pisao 12. februara:

»Iz Krajine dolaze alarmantne vijesti. Uporno se ovdje prenose glasovi da su Bihać, Krupa, Cazin i Prijedor u našim rukama, kao i da se u Banjoj Luci vode ulične borbe (da je Gornji Šeher u našim rukama) itd. Pruga za Banju Luku ne radi, već se putuje autobusom preko Okučana. Prema tome sigurno je da se vode borbe oko Prijedora ili Novog.«

Što se tiče Tempovih direktiva za Krajinu, one su se više odnosile na partijski, nego na vojni rad. Više su bile upućene partijskom rukovodstvu, nego meni. Ali sam ih svejedno pažljivo slušao, jer je politička strategija naše Partije predstavljala suštinsko određenje naše vojne strategije. Od početka ustanka bilo je jasno da od uspešnog ostvarivanja političke strategije zavisi da li ćemo imati vojsku za ostvarivanje celovitog strateškog koncepta narodnooslobodilačkog pokreta.

Sutradan, posle razgovora sa Tempom i posle fotografisanja, po dokumentima koje nam je donela Olga Marasović, postao sam visoki železnički uslužbenik Mehmed Idrizović, a Lepa — hanuma inspektora Idrizovića. Čini mi se da su joj dali ime Atifa. Oboje smo dobili i železničke legitimacije s originalnim suvim žigom za povlaštenu vožnju.

U petak 20. februara, u cik zore, praćeni od drugova iz Sarajeva koji su nas čuvali a da to tada nismo ni znali, iako smo slutili, otišli smo na sarajevsku železničku stanicu. Tempo je imao pravo, vozom se do Banje Luke nije moglo. Vozom smo stigli samo do Okučana, a onda se trebalo snalaziti prema prilikama u kojima se zatečemo.

Putovali smo u istoj građanskoj muslimanskoj odeći koju smo dobili u Foči. Lepa je bila u crnini, sa žarom preko lica. A ja sam — kako je Lepa kasnije zapisala — »veoma ličio na neukusno odevenog bosanskog činovnika iz provincije«. U svakom slučaju, sve na nama odgovaralo je našim ispravama.

U poslednjem trenutku, skoro sam nas provalio. Blagajnici na železničkoj stanici u Sarajevu, pružio sam čitavu hiljadarku i zatražio povlaštene karte do Okučana. Blagajnica se zaprepastila:

— Molim vas, samo deset kuna ...

Tek tad sam shvatio što sam uradio. Zar visoki železnički službenik da ne zna koliko se plaća za povlaštenu kartu! Zbunjeno objašnjavam:

— Sav sam smeten, znate: tragedija u porodici ...

U kupeu prvog razreda imali smo dva obezbeđena mesta. U vozu nije bilo nikakvih problema. Istina, u nekoliko navrata smo legitimisani, ali naše isprave su bile verodostojne. U nas dvoje nije se moglo posumnjati. Ne samo da smo imali dobre isprave, nego i službeno pismo — opravdanje za moje putovanje — u kojem je stajalo da u Banjoj Luci treba da obavim dogovore o obnovi železničkog saobraćaja na pruzi Banja Luka — Okučani.

Voz nije išao redovno i nije stajao na svim stanicama. Kad bih se zaustavio, narod se u gomilama tiskao da ugrabi mesto. Razgovaralo se uglavnom o mogućem partizanskom napadu na voz, ali do Okučana nije bilo nikakvog napada.

Izašli smo u Okučanima. Na željezničkoj stanici nervoza. I tu se, uglavnom govorilo samo o mogućem partizanskom napadu. Prethodnog dana vođene su že-

stoke borbe za Kotor—Varoš^a u Han-Kolima, kod Banja Luke, 19. februara, delovi Četvrtog krajiškog odreda razoružali su četu domobrana. Proneo se glas da slavonski i bosanski partizani pripremaju napad i na Okučane. Ćutljivo smo slušali nervozne i panične glasine. Nas nije uznemiravao partizanski napad, nego problem prevoza do Banje Luke. I drug Tito, a kasnije i Tempo, savetovali su nam da svakako pokušamo da stignemo na partijsko savetovanje, a ako se budemo zadržavali, to neće biti moguće.

Autobus smo čekali u staničnom restoranu Antuna Čuljaka. Iza šanka su visile kobasice i nekoliko šunki. Gladan, zagledao sam se u suvo meso; godinama nisam jeo sremske kobasice. Lepa je primetila kako sam zainteresovan za kobasice i šunku, pa me neprimetno gurnu, kako bi me podsetila da sam Musliman. I tako sam, uza svu glad, morao da se zadovoljim šoljom čaja i kriškom hleba.

Kad je banjalučki autobus stigao, rečeno je da za civile nema mesta. Tada sam se javio ustaškom bojniku, čiji su vojnici već bili napunili autobus. Pokazao sam mu legitimaciju i objasnio, da zbog hitne opravke pruge i oživljavanja železničkog prometa moram što pre stići u Banju Luku. Bojnik je nezainteresovano slušao. A ja sam govorio i govorio, uznemiren pomišlju da ćemo morati prenoćiti u Okučanima. Konačno, bojnik se obrecnu:

— Pa ulazi, krećemo!

Pomogao sam Lepoj da se nekako smesti. Učinilo mi se da je nervozna. Kasnije mi je rekla da je tik do nje stajao neki banjalučki folksdojčer, njen kolega iz škole; srećom, nije mogao ni pomisliti da se u autobusu, velom sakrivena nalazi Lepa Perović.

U Banju Luku, koju su mnogi među ustašama, pa i sam Pavelić, želeli proglasiti »državnim središtem hrvatske države«, stigli smo kasno uveče 20. februara. Još u Okučanima bilo nam je jasno da toga dana nećemo stići da se javimo na naznačenu adresu. Naša javka, krojačka radionica, bila je otvorena samo do 20 časova. Lepa je rekla da nas to ne treba brinuti, a jednu noć ćemo se snaći, možemo prenoćiti i kod njenih roditelja.

Grad je bio pod snegom. Veče veoma hladno. Uz prtinu po pločniku visoke gomile snežnih nanosa. Ulice puste, kao i u Sarajevu. A patrola, začudo, manje nego u Sarajevu. Sreli smo samo jednu. Patroldžije, u crnim uniformama, i sami pomrzli, nisu nas ni pogledali.

Odmah sa stanice smo otišli do kuće Perovićevih u banjalučkoj severnoj četvrti, tamo gde se račvaju ceste za Prijedor i Bosansku Gradišku. Na ulazu u dvorište svoga detinjstva, Lepa zadovoljno odahnu: prepoznala je majčine stolnjake, što su se na razapetoj žici sušili, ili — bolje rečeno — mrznuli. Na veliko razočaranje, umesto Lepine majke, kućna vrata otvorila je nepoznata žena, koja ništa nije znala o Zorki Perović i njenim kćerima.

Na ulici nismo smeli dugo ostati. Obišli smo još nekoliko adresa, ali nikoga od onih koje je Lepa poznavala više nije bilo u Banjoj Luci — ili su bili ubijeni, ili zatvoreni, ili u partizanima. Nije bilo izbora, morali smo u neko javno prenoćište. Opredelili smo se za svratište Mihaljević pored autobusne stanice.

Od samog dolaska u Banju Luku, bio sam zato da se odmah smestimo u neko svratište, ali je Lepa bila protiv toga, jer — objašnjavala je — ugledna, patrijarhalna muslimanska porodica ne može odsedati u svratištima i hotelima. Ipak, kad nismo nikog poznatog pronašli, morali smo k Mihaljeviću. Vlasniku sam objasnio, ispričavajući se zbog neugodnosti koje sam stvorio svojoj sirotoj hanumi, da su naši rođaci promenili stan, pa smo — za ovu noć — primorani ostati u svratištu. Imao je razumevanja:

— Sedite, gospodine, već ćemo nešto uraditi ...

Uto je u recepciju ušla patrola. Nešto su tiho razgovarali s Mihaljevićem. Komandir se u dva navrata obazreo na Lepu i mene. Ustao sam i uputio se ravno k njima. Ponašao sam se kao da patrole i nema:

— Umorni smo, gospodine. Učinite već nešto da nas smestite ...

— Gospodin je ... — obrati mi se ljubazno komandir patrole.

Mahinalno, kao da me njegovo pitanje i ne zanima, pružih mu legitimaciju. Samo sam promrljao kako sam na putu zbog obnove železničkog saobraćaja i kako sam ljut:

— Nisu ovo vremena za putovanje!

Komandir patrole se tada obrecnuo na Mihaljevića:

— Smesti gospodina i gospođu, ta neće valjda celu noć ovde presedeti!

Sutradan — posle neprospavane noći — povezali smo se sa banjalučkim drugovima. Smestili su nas kod uglednog banjalučkog pravnika Derviša Kosovića. Mislim da nas je tamo odveo Ibro Sarač, koji nam je rekao da je naš domaćin, Dervo od ustanka saradnik narodnooslobodilačkog pokreta. Ako se ne varam, imao je sina u partizanima. Lepo nas je primio. Slušajući Lepu i mene kako se ljutimo zbog zadržavanja u Banjoj Luci, pomislio je da nešto u odnosu na njega nije u redu. Ali, po tome kako smo se osećali u domu sudije Kosovića, ostali bismo dugo. U kući je bilo svega; Kosovići su nas okruživali najvećom pažnjom. Morali smo što pre na slobodni teritorij, naročito Lepa, koja je imala zadatak da direktive generalnog sekretara Partije prenese rukovodiocima KPJ u centralnoj Bosni i Krajini.

Derviš Kosović nam je satima pričao o teroru u okupiranom gradu, o tome kako narod oduševljeno priča o akcijama partizana i kako su gotovo svi građani zamrzili ustašku vlast. Ogorčen, rekao nam je da pokolji nevinog naroda još nisu prestali: desetak dana pre našeg dolaska, ustaše iz Pavelićevog tjelesnog zdruga su u selima Drakulić, Motike i Šargovac, na prilazima Banjoj Luci, ubili 1100 muškaraca, žena i dece, a u rudniku Rakovici su ubili 52 rudara, Srbina. Režim je bio nemilosrdan i prema Hrvatima i Muslimanima. U ono vreme kad smo mi prolazili kroz Banju Luku, u zatvorima je bilo preko 800 Muslimana i oko 300 Hrvata.

Kod Derviša Kosovića bili smo do večeri 22. februara. To je bila poslednja noć našeg boravka u Banjoj Luci. Sa Ponira se spustila po nas desetina partizana, koje je poslao Karlo Roje, komandir banjalučke partizanske čete. Gore, na Starčevici, gde je u vreme našeg dolaska logorovaia četa Karla Rojca,Đuro Pucarjejoš u julu 1941. formirao odred, kojim je u početku ustanka komandovao Danko Mitrov. U noći 22. i 23. februara 1942. desetina partizana sa Ponira je ušla u okupirani grad da bi nas odvela na slobodni teritorij. Bio je to pravi podvig, jer nije jednostavno proći između gusto načičkanih utvrđenja ustaško-nemačkog garnizona. Pre njihovog dolaska, predveče, pre policijskog časa, oprostili smo se s Kosovi-

ćevima i prešli u neku malu kuću blizu periferije. Partizani su blokirali sve prilaze ulici u kojoj je bila ta kuća. Zajedno s Lepom i sa mnom, tamo je partizane čekala i majka poznatih banjalučkih komunista, braće Ivice, Josipa i Drage Mažar. Mama Mažar i Lepa Perović su bile oduševljene ulaskom partizanske desetine u grad. Lepa mi zadivljena govori:

— Vidiš li, sve je ovde partizansko!

Bio sam pomalo jedak:

— Da, kad ne bi bilo ustaša i Nemaca.

Mora da sam to tiho rekao, jer nije reagovala.

Umesto Lepe, javio se jedan od partizana, sin domaćice kuće u kojoj smo proveli deo noći uoči polaska. Reče kako njihov ulazak nije nikakav podvig u odnosu na nedavni upad Drage Mažara u Banju Luku, kad je s grupom partizana u samom gradu razoružao62 domobrana. Mama Mažar je tog trenutka, slušajući priču o sinu, samo uzdahnula:

— Moj Drago je uvek bio nepredvidiv!

Iz partizanskog štaba su za mene i Lepu bili poslali konje, ali ipak sam iz okupirane Banje Luke otišao pešice — svog konja sam prepustio mami Mažar. Kolonu je vodila Lepa jašući lakim kasom. Bili smo sretni, cilj je bio pred nama, partizani oko nas.

Košta Nađ
na Novskoj planini
1942. godine

4. februar 1942.

Načelnik štaba nemačke Vrhovne komande uputio pismo italijanskoj Vrhovnoj komandi: situacija u NDH zabrinjava; jačanjem ustanka ugroženi su privreda i saobraćaj; stoga treba preduzeti zajedničke operacije protiv partizana.

27. februar:

U Rimu, na sastanku načelnika italijanske Vrhovne komande Uga Kavalera, načelnika štaba Vrhovne komande oružanih snaga Nemačke (OKW) feldmaršala Vilhelma Kajtela i nemačkog ministra inostranih poslova Joakima fon Ribentropa, razmotrena situacija u Jugoslaviji i odlučeno da se pred uzmu zajedničke operacije protiv NOP i DV Jugoslavije u Bosni i Hercegovini, dejstvujući protiv ustanka s najvećom energijom.

Krajem februara:

CK KPJ i VŠ NOP i DV Jugoslavije, analizirajući situaciju nastalu za vreme tzv. druge neprijateljske ofanzive, rešili da se jače partizanske snage upute u istočnu Bosnu, s tim da se najpre očisti područje Glasinca od četnika, ustaša i domobrana, a zatim razbiju četnička uporišta u regionima Han-Pijeska, Vlasenice, Drinjače, Srebrenice i Braunca, tamo razvije živa politička aktivnost u narodu, obnove i ojačaju organi vlasti i narodnooslobodilačke organizacije, obnove i učvrste područne jedinice i time stvor% povoljne mogućnosti za pomoć NOP-u u Srbiji. U tom smislu izdate su direktive PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu i GŠ NOP i DV za Bosnu i Hercegovinu.

1. mart

Komanda italijanske 2. armije izdala cirkuiar o način u vođenja borbe protiv NOP odreda i o postupku prema stanovništvu (da se porodice partizana interniraju a iz redova »sumnjivog stanovništva« uzimaju taoci, koji će se smatrati odgovornim za svaki akt uperen protiv okupatora). U cirkularu se ističe da se ta armija nalazi u stvarnom ratnom stanju protiv neprijatelja koji nastoji da stvori jedinstven front, da je rat na području Jugoslavije jednak onome ratu koji se vodi u Rusiji, Libiji i na Dalekom istoku.

2. mart

U Opatiji otpočela konferencija vojnih predstavnika Nemačke, Italije i NDH na kojoj je donet opšti plan za okupatorsko-kvislinške operacije u proleće (tzv. treću neprijateljsku ofanzivu) protiv snaga NOP i DV Jugoslavije i utvrđeno je da se operacije najpre izvedu u istočnoj Bosni, a zatim u zapadnoj Bosni, u Baniji i na Kordunu i da prva operacija otpočne 15. aprila.

5. mart

Na traženje Kominterne, /Š NOP i DV Jugoslavije uputio u Moskvu proglas narodima porobljene Evrope u kome ih poziva na borbu protiv nemačkog fašizma. Kominterna nije objavila proglas.

19. mart

Nemački komandant oružanih snaga za Jugoistok izdao direktive o postupku sa ustanicima u Jugoslaviji. Naredio je da i prema stanovništvu treba preduzeti sva zastrašujuća sredstva, bez sentimentalnosti: »Bolje je da se likvidira 50 osumnjičenih, nego da pogine jedan nemački vojnik.«

22. mart:

Kominterna depešom obavestila Vrhovni štab NOV i DV Jugoslavije da se objavljivanje njegovog proglasa upućenog narodima okupirane Evrope odgađa sve dok se ne srede odnosi vlade Sovjetskog Saveza s izbegličkom vladom Kraljevine Jugoslavije u Londonu.

30. mart

U Londonu održana konferencija predstavnika vlada Velike Britanije i izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije na kojoj je odlučeno da se četnicima Draže Mihailovića, vazdušnim putem, uputi 200 tona ratnog i drugog materijala.

31. mart

Udružene nemačko-italijanske, ustaške i četničke snage otpočele operacije protiv NOP i DV Jugoslavije u istočnoj Bosni, Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini (tzv. treću ofenzivu). U borbama koje su trajale preko dva meseca (vlaseničko-srebrenička — »Trio II«, rogatičko-foćanska Đ »Trio I«, operacije »Stolac« i druge) naprijatelj je ovladao slobodnom teritorijom u istočnoj Hercegovini, Crnoj Gori, Sandžaku i većim delom istočne Bosne. Nanoseći neprijatelju znatne gubitke snage oko VŠ NOP i DV Jugoslavije, zbog nadmoćnosti neprijatelja i četničkih pučeva, postepeno su se povlačile prema rejonu pl. Zelengore, gdje je VŠ formirao tri nove proleterske NOU brigade.

31. mart:

Naredbom NOV i DV Jugoslavije propisane prve starešinske oznake.

Noć 22. i 23. februara još nije bila minula (neko pevuši: »Zora se saplela«) kad nas je pratnja dovela do najbližeg partizanskog logora, do najisturenije čete Četvrtog odreda, raspoređene nad samom Banjom Lukom. Bila je to četa nekadašnjeg mornaričkog podoficira, Karla Rojca, koji je karijeru u kraljevskoj ratnoj mornarici zamenio robijom u Zenici, gde je bio u ćeliji zajedno s jednim od mojih drugova iz podoficirske škole u Bileći, Manojlom Benderaćem, koji je uhapšen prilikom pokušaja odlaska u Španiju i osuđen na petogodišnju robiju. Roje je, kao i Lepa, bio iz banjalučke četvrti Bojica Han. Pre odlaska u partizane bio je sekretar Mesnog komiteja Partije u Banjoj Luci.

Rojčeva četa je logorovaia u kući nekog Sumonje na grebenu Velikog ponira, pet-šest kilometara jugoistočno od Banje Luke. Osim straža, isturenih prema Starčevici i jugoistočnim izlazima iz Banje Luke, svi borci su bili u nekoj kamenoj prizemuši, uz ognjište. Još nije bilo svanulo, kad su nas doveli Karlu Rojcu, oniskom kočopernom momku, koji je Lepu, drugaricu svog detinjstva, dočekao zagrljajem. Sav je bio kao zapeta puška, živa vatra. A mučila gaje reuma i upala zglobova. Kasnije mi je objasnio da su to posledice vlažnih samica (bio je dugo u podrumu zatvoren posle provale u partijskoj organizaciji u mornaričkoj jedinici u kojoj je bio podoficir, a i u Banjoj Luci se skrivao u vlažnim podrumima). I pored nateklih, bolesnih zglobova, Roje je bio okretan momak, dinamičan, uvek u akciji, a umiljat, prijatan; za njega su govorili: »duševan čovjek«. Nisam ga znao do onog predjutra, 23. februara.

U Sumonjinoj kući na Poniru sam zatekao i jednog poznatog mi dvadesetogodišnjaka, vitkog, mršavog momka, krupnih, tamnih očiju; donja mu je usna, malo izvučena, stalno poigravala, pa je lice sve vreme ostavljalo utisak smeška. Bio je to Mile Trkulja iz sela Lipovca, banjalučki đak. On me krajem oktobra 1941. godine, kad sam bio pozvan na Romaniju u Glavni štab Bosne i Hercegovine, zajedno s grupom boraca i mojim pratiocem Milenkom Gajićem, ispratio iz ovog kraja, preko Vrbasa, do planine Borje, a, eto, sad me — upravo on — dočekuje i treba da nas vodi do višeg partizanskog štaba. Grlimo se:

— Živ li si, drugar?

On se smeje:

— Drug Danko i drug Drago Mažar šalju me po vas...

U Sumonjinoj kući smo se zgrijali i presvukli. Mile Trkulja mi je dao svoju kožnu, kozarsku kapu i neku domobransku dolamicu. Od mog sarajevskog fesa odmah su skrojili petokrake zvezde. Crvene čoje nikad nije bilo dovoljno, nismo je imali za onoliko zvezda koliko je bilo partizanskih kapa (kožnih i šubara, šajkača i trorogih partizanki), a kasnije — od maja — za komandirske i komesarske oznake.

Sa Ponira, Lepa i ja nismo išli zajedno. Sa majkom braće Mažar, Lepa je krenula na jug, ne sećam se da li u Skender Vakuf, u Bočac ili Agino Selo, u nadi da će stići bar na završetak partijskog savetovanja. I uspela je, istina ne na konferenciju, ali je učesnike konferencije našla na okupu i prenela im osnovne direktive druga Tita. Ja sam, u pratnji MileTrkulje i grupe njegovih boraca, krenuo na istok, prtinom utabanom u snežnim nanosima, severno od Bjeljevine, preko zaleđene Vrbanje, u upravo oslobođeni Čelinac, gde je bio štab nedavno formiranog Četvrtog krajiškog odreda.

Uveče 23. februara u Čelincu se okupio štab odreda. Sa Dankom Mitrovim, komandantom odreda, stigao je i novi komesar — Vojo Stupar, a tu su bili i njihovi zamenici, Duško Bojanić i Rade Radić. S njima su bili i novoizabrani sekretari okružnih komiteta Partije i SKOJ-a sa područja Četvrtog odreda, Rajko Bosnić i Željko Barić. Oni su mi dali prve informacije o skendervakufskom partijskom savetovanju i o rasporedu naših snaga od reke Bosne do Une i od Save do Dalmacije. Od njih sam saznao i o napadu na Kotor Varoš 19. februara, o neuspehu i našim velikim žrtvama. Poginuli su i neki od drugova koje sam znao od 1941. godine. Među njima su bili i Rade Ličina, jedan od legendarnih heroja Krajine, komesar Četvrtog odreda, jedan od prvih komandira banjalučkog ustaničkog odreda Duško Košćica, pa komandant 4. bataljona Četvrtog odreda, bivši poručnik Ratko Broćeta. U tom napadu učestvovala je i kozarska proleterska četa, koja je posle tog oslobodila Čelinac i sad se tu odmarala.

Među drugovima koje sam našao u Čelincu, najbolje i najduže sam znao prvog komandanta krajiških ustanika, Danka Mitrova, koji nam se u svojoj osamnaestoj godini, napustivši đačke klupe, pridružio na španskim bojištima. Palio je cigaretu za cigaretom, stalno zbog nečeg nestrpljiv, uvek pomalo jogunast, željan akcije. Izuzetno hrabar, češće je nalikovao neustrašivim bombašima koji probijaju obruče i osvajaju utvrđenja, nego na smirenog, komandanta čija se hrabrost izražava u smišljenom manevru poverenih mu jedinica. Osim Danka, u krajiškim jedinicama bilo je još Španaca. Danko mi je rekao da su neki na Kozari (Obrad Stišović i Ratko Vujović Čoče), da diverzant Jurica Kale minira pruge i mostove, a Lerer u partizanima, Vojo Todorović da je u Podgrmeču...

U štabu Danka Mitrova smo ostali samo nekoliko sati. Bilo bi bolje da sam odmah, s Lepom, krenuo na jug: mogao sam i ja stići na završetak partijskog savetovanja. Razgovarajući s Dankom i ostalim drugovima u Čelincu, nadao sam se da su drugovi iz ostalih odreda i komiteta možda još na okupu, pa sam radi toga još u toku noći krenuo prema Bočcu na Vrbasu. Danko je, naime, bio uveren da su bar neki od drugova još tamo, jer je u Bočcu bilo sedište Povereništva Pokrajinskog komiteta KPJ Bosne i Hercegovine za Krajinu. Sa mnom je pošao i Danko. U Bočac smo stigli 24. februara popodne. Veći deo sela je bio popaljen još u augustu 1941. godine, ali ljudi su se snašli, izgradili su zemunice i nekako se smestili. U pilani je bilo nekoliko partizanskih radionica, kojima je rukovodio Mile Ljubičić. U selu je delovao i mesni NOO, kojemu je predsednik bio Savan Popović. On nas je i dočekao kad smo popodne 24. februara stigli u Bočac i odveo nas u kuću, gde je privremeno bilo smešteno vojno i političko rukovodstvo ustanka.

Okupljeni oko Đure Pucara i Lepe Perović, tu su još bili drMlađen Stojanović, Osman Karabegović, drVaso Butozan, Šefket Maglajlić Mirko, Josip Mažar Šoša, Rudi Kolak, Kasim Hadžić, Muhamed Kazas, Obrad Stišović, Milorad Mijatović, Velimir Stojnić... Bili su to partijski rukovodioci, komesari i komandanti u centralnoj Bosni i Krajini, komunisti koji su već sedam meseci organizovali i razbuktavali ustanak, vrlo popularni u narodu, neki već i u pesmama opevani. Sve sam ih znao još od jeseni 1941. godine.

Đuro Pucar, od Pete zemaljske konferencije, član CK KPJ, u kraljevskim je robijašnicama polagao revolucionarne univerzitete punih deset godina. U Krajini je poznat kao drug Stari, drugačije ga 1942. niko nije zvao. Bio je prvi i nedvojbeno najsnažniji autoritet Partije među borcima i u narodu Krajine. Preosećajan, ponekad je — upravo iz te osećajnosti — delovao naprasito, ali nikad nečovečno. U tom velikom autoritetu bilo je i izvesnog rešpekta, ali i vrlo, vrlo mnogo ljudske odanosti. Od prvog susreta, postali smo prisni i kasnije ni jedna situacija, ma koliko teška, nije u našim odnosima stvorila ni najbeznačajniju pukotinu. Autoritet kojeg su sticali partizanski komandanti u Krajini, svakako je rastao i po Đurinoj, to jest po partijskoj zasluzi. »Samo komandant kojeg narod poštuje i vojska ceni, može uspešno voditi rat« — govorio je često, pa i 24. februara u Aginom Selu.

Đuro, ni ostali drugovi, o razlozima našeg dolaska nisu bili obavešteni. Nisu čak ni očekivali da ćemo doći. Tek kad smo Lepa i ja stigli u Banju Luku, kurir mesne partijske organizacije (sekretar Mesnog komiteta Zaga Umičević Mala bila je tih dana na savetovanju u Skender Vakufu) obavestio ih je o našem dolasku i o tome da nismo poslani samo na savetovanje, već na rad u Krajinu. Lepa im je objasnila sve što je bilo neophodno: o osnovnim partijskim zadacima, zasnovanim na odlukama savetovanja u Ivančićima, o organizovanju Povereništva Pokrajinskog komiteta BiH za Krajinu u'koji su ušli Đuro Pucar Stari, Lepa Perović i Osman Karabegović, o vojnim zadacima u vezi s formiranjem Operativnog štaba, o organizovanju naroda i njegovog oružanog dela, o narodnoj vlasti i povezivanju vojske i pozadine, o odnosu prema četnicima i sistemu rukovođenja...

Moja slika Krajine, poneta po viđenom i doživljenom krajem leta i rane jeseni 1941. godine, bila je u februaru 1942. znatno izmenjena. Drugčija je bila i politička i vojna situacija. Kad sam u oktobru 1941. bilo pozvan na savetovanje Glavnog štaba NOPO za Bosnu i Hercegovinu, u Krajini su vojne snage ustanka bile jedinstvene — gerila svrstana u »brigade« i jednu »diviziju«, bez samostalnih četničkih formacija. Rascep je počeo kasnije, krajem 1941. godine, a razbuktao se baš u vreme osnivanja Operativnog štaba, u februaru i martu 1942. godine. Situacija zatečena našim dolaskom bila je takva da će naši prvi zadaci nužno biti vezani na razbijanje četništva, pa su prvih sedmica rada Operativnog štaba naše najznačajnije operacije u centralnoj Bosni (ne i u Krajini, zapadno od Banja Luke, Manjače i Pljeve, mada je onda sva teritorija zapadno od reke Bosne nazivana Krajinom) bile usmerene protiv četničkog zločina.

Krajina je u vreme osnivanja Povereništva PK KPJ za Krajinu i Operativnog štaba, krajem februara 1942, imala četiri od-reda, a peti smo osnivali tih dana: 16 bataljona i jedan polubataljon — 66 četa, 6.560 pušaka, 163 puškomitraljeza, 40 teških i 5 lakih minobacača, jedna haubica i četiri brdska topa. Te su jedinice bile vezane za svoje zavičaje, pa iako se nisu držali kruti frontovi, nego je vođen partizanski rat, manevarska sposobnost bila je ograničena. Naši odredi su krajem februara — javili smo to u prvom izveštaju Operativnog štaba drugu Titu i Glavnom štabu — mogli iz svojih sastava dati tri kompletna proleterska bataljona, uglavnom sa Kozare i Grmeča, ali i sa ostalih područja. Saobraćaja na železničkim prugama nije bilo ni od Banje Luke do Prijedora, ni od Banje Luke do Gradiške, ni od Bosanskog Novog do Prijedora, ni od Bosanskog Novog do Bosanske Krupe, ni od Bosanskog Novog do Kostajnice, a ni od Drvara preko Srnetice do Prijedora. Putni saobraćaj je takođe bio prekinut iz Banje Luke u svim pravcima (za Prnjavor, Jajce, Ključ, Kotor Varoš, Teslić i Prijedor) osim prema Bosanskoj Gradiški.

O odnosima naših i neprijateljskih snaga, u februaru 1942. godine, svedoče i dokumenti ustaških vlasti, koje iz Banje Luke javljaju:

»Svi kotarevi ove velike župe potpuno su odsječeni od Banje Luke, a i sa svim kotarevima ne postoji ni prometna, ni brzoglasna, ni brzojavna veza.

U pravcu prema Prijedoru pruga je uništena i sve željezničke postaje spaljene su, tako da vojnički vlakovi mogu ići samo do željezničke postaje Ivanjska.

U pravcu prema Jajcu državni put onesposobljen je za promet i zauzet od pobunjenika, tako da se tim putem ne može od Banja Luke ni jedan kilometar putovati.

U pravcu prema Kotorišću (Kotor Varoš) državni put je također zauzet od pobunjenika od sela Vrbanje, koje je udaljeno od Banja Luke 6km. Jedini put kojim se još obavlja promet je put prema Bosanskoj Gradiški, koji je također zauzet od pobunjenika od sela Vrbanje, koje je također ugroženo od pobunjenika, jer su prije izvjesnog vremena natome putu isti pokušali minirati most na potoku Dragočaju, a i s jedne i druge strane spomenutog puta u neposrednoj blizini, a naročito na mjestima koja su pokrivena šumom nalaze se pobunjenici i svakog časa mogu i ovaj put prekinuti i nataj način odsjeći Banju Luku potpuno sa svih strana.

Pored izloženog, Banja Luka je unazad nekoliko dana još jače ugrožena time, što su vojne posade koje su se nalazile u Han Kolima i Krupi na Vrbasu dijelom zarobljene a dijelom uništene, kojom prilikom je pobunjenicima pao u ruke cjelokupni vojnički materijal, naročito puške, teške strojnice, bacači mina i streljivo.«

Da je vojska ustanka do tada imala svoje udarne, mobilne, za brze manevre osposobljene jedinice, situacija u Krajini bi bila za nas još povoljnija. Ali nije bilo ni dobro vođene jedinstvene komande (čitavo to područje imalo je samo jedinstveno partijsko rukovodstvo), ni pokretnih jedinica, koje bi se lako odvajale od svojih područja. Poseban problem bile su veze; s položaja Prvog odreda, od drvarskog kraja do Skender Vakufa u zimskom razdoblju putovalo se više od deset dana. Vojska je, po našoj oceni, bila borbena i početkom 1942. godine već zrela za mobilno organizovanje, ali takva vojna organizacija još nije bila uspostavljena. Upravo zbog toga dogodilo se da su rukovodstva ostala na repu događaja. U sopstvenim redovima, u vojsci ustanka, izbijaju pučevi i četništvo se u februaru, pa zatim u martu i aprilu, naglo širi — uglavnom samo u Trećem i Četvrtom odredu. To nas je najviše

zabrinjavalo. Bilo je neophodno ojačati organizovanu akciju Partije i svega onoga što je na antifašističkoj, narodnooslobodilačkoj liniji Partiju sledilo. Analiza trenutne situacije nametala nam je i to da preispitamo sve što je do februara 1942. učinjeno. Ocenjujući tok ustanka i stanje u februaru, u Aginom Selu i Bočcu, pa zatim u Čelincu, pisali smo drugovima Titu i Tempu:

»Ustanak u Krajini u početku razvijao se u nekim krajevima pod rukovodstvom Partije, ali je bilo dosta krajeva u kojima je ustanak buknuo bez ikakvog našeg uticaja. Još od prvih dana mislili smo na duhovno i vojničko ujedinjenje Bosanske krajine i da se na svaki način podigne ugled naših štabova, jer naš stav u početku u pogledu naimenovanja štabova i nižih vojnih jedinica, dok još nisu bili popularni štabovi odreda, vodio je u većini slučajeva rascjepu i nezadovoljstvu u vojsci. Naši drugovi nisu još čvrsto držali u svojim rukama čete. Ondje gdje se ustanak razvijao bez našeg uticaja, stvarala se vojska pod rukovodstvom elemenata koji su pri našemu radu oko organizovanja prave vojske pružali oštar otpor. Tome je još pripomogla skora talijanska okupacija i propaganda, da se ljudi i vojska nisu stavljali pod komandu štaba odreda, stvarajući tako divlje čete i smetajući stvaranju narodne vojske. Veliki dio naših drugova nije se znao snaći u selu i ustanku. Pošto su veliki dio komesara u četama bili intelektualci, mnogi od njih shvatili su svoju ulogu birokratski. Koristeći to naši neprijatelji u liku žandara i drugih ljudi bivšeg režima otvarali su vatru na njih koristeći svaku njihovu grešku, pogotovo kad oni nisu znali pravilno programski nastupiti i većinom u svom radu išli putem lijevog skretanja. Ondje gdje su komesari, tako reći, kao legalni predstavnici naše Partije bili popularni i dobri borci među vojnicima, politički zreli ljudi, tu smo odmah uhvatili jaka korijena u vojsci. Dešavalo se da su naši ljudi određivali za komesare svakoga ko je došao iz grada, a opet u nezahvatu pojedinih sektora s naše strane, borci su sami birali komesare, koji su često uprljali ime političkog komesara, čak se dešavalo da su komesari bili popovi, Ljotićevci i otvoreni neprijatelji naše Partije. Tako se može reći da, što slabim kvalitetom ljudstva, što u prvi mah neshvatanjem uloge komesara, što neprijateljskom propagandom, uloga političkih komesara nije još očvrsla i nije shvaćena kao prijeko potrebna među vojnicima.

Pojedini štabovi i naši drugovi u njima nisu bili svjesni svojih političkih pozicija i da se samo političkim radom i vojničkim akcijama mogu i masama učvrstiti, nego su uzevši pozicije komandanta dozvoljavali svakojake nepravilnosti, praznine i nehat u radu, specijalno političkih komesara, i tako visili u zraku bez čvrste povezanosti sa vojskom...«

Bili smo veoma kritični, prema sebi i drugima. U našim izveštajima malo je samohvale; sve što je dobro učinjeno — bilo je za naše shvatanje nešto normalno, pa nije ni za spominjanje. U analizi bilo je važno istražiti uzrok nedovoljnih uspeha, oceniti loš potez, kritikovati neispravan odnos. Februara 1942. godine, bilo je u Krajini veoma mnogo toga što je bilo za pohvalu, što je bilo na jugoslovenskom području jedinstveno. Krajina je do formiranja Operativnog štaba imala 66 dobro naoružanih četa, imala je već organizovan narod, u svim selima slobodne teritorije delovali su narodnooslobodilački odbori, od oktobra 1941. svim kretanjima su rukovodili okružni komiteti Partije. Nesumnjivo, propusta je bilo (uvek smo ih u izveštajima naglašavali), ali ustanak je već bio toliko rasplamsan da ga je bilo nemoguće ugušiti, samo otome izuzetno uspešnom nismo govorili ni pisali. Svakako, Krajina ne bi postala ono što je bila i ne bi dosegla istorijsku veličinu u narodnooslobodilačkom ratu, da nije bila izvanredno organizovana — kao što će to januara 1943. godine pisati drug Tito — da u njoj nije »bolje nego u ma kojoj drugoj pokrajini, osim Like, možda, bio povezan front sa pozadinom« i da nije u najširim masama bilo sazrelo shvatanje »da je ta njihova borba sastavni dio općenarodnog ustanka u svim zemljama Jugoslavije«. Do januara 1943. do tako nedvojbenog Titovog priznanja narodu Krajine, bilo je neophodno učiniti izvanredno mnogo. Jedno je bilo sigurno (i ta sigurnost se ispoljavala u svim našim razgovorima od februarskih sastanka u Bočcu i Aginom Selu, pa sve vreme kasnije): mi u po bed u nismo sumnjali. Bilo je samo važno naći najdirektnije puteve do pobede. Hrabrosti ni samopožrtvovanja nije nedostajalo. Trebalo je samo više organizovanosti, više organizovane upornosti i više samoinicijative na osnovnom kursu Partije, kojeg nam je objasnio Vrhovni komandant.

Kad je formiran Operativni štab, imali smo brojčano veliku vojsku. Naše jedinice, da su samo bile osposobljene za manevre, mogle su odmah biti svrstane u najmanje sedam partizanskih brigada. Ali, put do brigada je još bio dug. Jer, vojska Krajine bila je još organizovana kao u prvoj fazi ustanka. Nije bilo udarnih, pokretnih jedinica s probranim borcima, osim Proleterske čete, koja je formirana u prvoj polovini februara na Kozari. Tito je tražio da »bez otezanja«, ako to već nisu drugovi učinili do našeg dolaska u Krajinu, stvaramo »na svim sektorima pokretne udarne jedinice« u kojima treba »zavesti čvrstu vojničku disciplinu«. (»To je samodisciplina zasnovana na svijesti i političkom uvjerenju svakog pojedinog borca. Ona je zasnovana na dubokom uvjerenju čitavog kolektiva kao cjeline da je takva disciplina neophodno nužna radi uspješne borbe protiv svih neprijatelja. Temelj takve discipline jeste bezgranična ljubav za konačnu pobjedu nad svim neprijateljima naroda«).

Pored nedovoljne mobilnosti većine bataljona krajiških odreda, što se moglo rešiti srazmerno lako ispravnom, efikasnijom organizacijom i boljom borbenom upotrebom jedinica, glavni problem su bili okupatorski emisari u našim odredima. Ideolozi četništva u Krajini sledili su poznatog banjalučkog šovinistu dra Stevana Moljevića koji se od 1941. stavio u službu Draže Mihailovića. Komandant istočnobosanskih četnika major Jezdimir Dangić od jeseni 1941. godine šalje svoje poverene ljude u zapadne krajeve. Neki od njih se već krajem 1941. povezuju s italijanskim i nemačkim štabovima. Bivši kapetan Vojislav Lukačević je na stvaranju četničkih formacija i njihovom odvajanju od snaga ustanka radio delujući preko emisara iz Banje Luke, pod okriljem nemačke komande. Moljevićevi, Dangićevi i Lukačevićevi izaslanici u zimu 1941. i 1942. godine su rovarili na sve načine i na sve strane. Još nismo bili u otvorenom ratu, ali smo već bili napadnuti: ne kao čitave jedinice, nego kao pojedinci, kuriri, neki komesari... Drug Tito je rekao da ne zna koliko se četništvo razgranalo u zapadnoj Bosni, ali — govorio je — ako ih ima, onda »sva oštrica vašeg oružja mora se okomiti na likvidiranje tih četničkih snaga«. Ipak,

upozoravao je, da moramo imati na umu da »svi oni koji nisu sa nama — nisu za fašiste: oni su samo prignuli šiju, ali nisu postali svjesni neprijatelji oslobođenja naroda«.

Još na Poniru sam se interesovao o četnicima. Po Rojcu, bilo ih je, alj »to je banda koju ćemo lako rastjerati«. Kasnije, u Čelincu, Danko Mitrov, visoki i vitak dvadesetdvogodišnjak s detinjim izrazom lica romantičnog zanesenjaka, uvek sklon da ide prečicom, da sve ubrza i da sve reši jednim udarcem, često lišen osećaja za finese koje ima svaki čovek i svaki međuljudski odnos, četnike je samo psovao i uveravao me:

— Na jedan naš pucanj, bacićе oružje! — A uopšte uzev, čini se, nije uznemiravalo što u njegovom štabu sedi Rade Radić, trgovac, stari član četničkog udruženja »Sloboda ili smrt«, lični prijatelj ideologa Steve Moljevića.

Drugovi u Bočcu su značaj četničkog prisustva na slobodnom teritoriju procenjivali sa više realnosti. Četnika je bilo u tri centra. Sve njihove grupe, osim Drenovićevog bataljona — oko Buletića, Pribinića, Vlajića i Čečave (prema reci Bosni), na Čemernici (60 do 100 pušaka) i na Manjači — bile su još tada, barem formalno, pod našom komandom, osim bataljona Uroša Drenovića, koji se izdvojio iz Trećeg odreda. Tito nam je savetovao da za likvidaciju četnika »treba prikupiti jače snage i to brzo rješiti«, jer »brza rešenja imaju velikog vojničkog i političkog efekta«. Ali za vojnički napad na četnike, trebalo je pre svega imati četnike kao jasno izraženu i u akcijama osvedočenu izdaju, kao javno iskazanu funkciju neprijatelja. Do našeg odlaska, četnici su — pisao sam Titu u junu 1942. — »ubijali ponekog našeg komesara, zarobljavali u prvi mah kurire, zabranjivali prolaz kroz terene koje su držali, itd«, ali njihove puške još nisu otvoreno pucale na nas, ne bar tako da bi narod video protiv koga pucaju, za koga pucaju.

Đuro Pucar i Osman Karabegović, dajući opise karaktera četnički orijfentisanih komandira, dugo i opširno nam govore o jedinicama sa kokardama i mrtvačkim glavama. Dali su nam i zapisnik skendervakufskog savetovanja koje je imalo dalekosežan značaj za dalji razvoj ustanka u Krajini. Analiza je bila i kritika i analiza opasnosti od četništva, koje je ispravno shvaćeno kao akcija kontrarevolucije. Drugovi su na tom savjetovanju govorili i o borbi za »radničko-seljačku vlast«, o revoluciji, o opasnosti od kulaka... Tito je Lepoj i meni takođe govorio o svemu tome, ali govorio je drugačije, pa je pre svega Titova shvatanja trebalo protumačiti drugovima i ostvariti ih u razvoju narodnooslobodilačkog pokreta.

Politička strategija Komunističke partije, dalekovidno utkivana u našu vojnu strategiju, računala je s patriotskim, antiokupatorskim raspoloženjem većine naroda, s njegovom spremnošću da se bori, ali — kao što će to jednom kasnije, tumačeći Titovo shvatanje, reći Kardelj — »taj veliki masovni patriotski pokret imao je, pored nacionalne, i klasne, socijalno-ekonomske, političko-ideološke, kulturne i druge društvene komponente, te je u sebi nosio određene protivurečnosti, kao i akutne i potencijalne sukobe«. Sada je bilo presudno da u tim suprotnostima i već jasno naznačenim sukobima nađemo prava rešenja, ona što obezbeđuju pobedu.

Sve ono što je bilo izrazito na neprijateljskoj strani, već u izdaji ili na putu u izdaju, drugovi okupljeni oko Đure Pucara su jasno uočili. Takođe su uočili i čete, odnosno komandire, gde je tek traženo opredelenje. Ipak, vreme će pokazati da se nije postupilo ni s dosta organizovanosti, ni brzo, ne barem u svim jedinicama. Svakako, bilo je i subjektivnih grešaka, bilo je i našeg zastranjivanja, ali za otcepljenje dela ustaničkih snaga i za formiranje većih četničkih jedinica prvenstveni razlozi su objektivnog karaktera.

Procena situacije i odnosa snaga, izražena na savetovanju u Skender Vakufu, upućivala nas je na brzu akciju i na fleksibilnije delovanje Partije u narodu, a na promišljene mere naših štabova u reorganizovanju jedinica. Morali smo, pre svega, vojsku ustanka učiniti mobilnijom, a pozadinu, na oslobođenom i na neoslobođenom području, bliskije povezati s njenim naoružanim delom. Omladina mora doći u prvi plan — govorili smo onih hladnih februarskih dana u Bočcu i Aginom Selu, na desnoj obali Vrbasa, ispod Čemernice. I u ovom slučaju sam imao na umu savete druga Tita, koji nam je i govorio i pisao, kako je »naročito važno« da organizujemo omladinu i da uz naše buduće udarne bataljone formiramo omladinske čete. »Oružje za ove omladince treba uzeti od starijih ljudi koji se nalaze u pozadini«, pisao je Tito drugovima u Crnoj Gori, a od nas u Krajini je tražio:

»Što prije formirajte omladinske čete i bataljone. Sa tim jedinicama prethodno održite jedan vojno-politički kurs, a zatim ih uvedite postepeno u borbe, od lakših ka težima. U ovim četama vi ćete dobiti najbolje borce, odane našoj borbi.«

O svemu tome smo 24, 25. i 26. februara raspravljali u našem štabu i Komitetu. Bili su to prvi sastanci Operativnog štaba, koji je tamo i konstituisan prema dogovoru u Foči. Prvim sastancima su prisustvovali i Đuro i Lepa. Sistem jedinstvenog komandovanja krajiškim odredima do kraja februara nije bio postavljen. Komiteti, odnosno pojedini drugovi iz komiteta su ponekad nastupali kao štabovi. Odmah po našem dolasku, Lepa je o tome pisala (sa izveštajem »su se složili« i Đuro i Osman) Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH. Ona je ustvrdila da u Krajini »vlada izvjesna organizaciona zbrka« navodeći primjere kako »drugovi po vojnoj liniji održavaju široke zborove sa narodom«, a istovremeno da »politički najodgovorniji drug svršava čisto vojničke stvari«. Verovatno se to dešavalo i stoga što jedinstvene komande, nad krajiškim odredima, nije ni bilo. Skendervakufska konferencija je zbog toga i taj problem razmatrala. O jedinstvenoj komandi je poslednjeg dana savetovanja govorio Đuro Pucar:

»U početku ustanka bio jeformiran štab za Bosansku krajinu. Ali bio je ukinut, jer je to nametala tadašnja situacija. Ustanak se proširio, zato je Glavni štab poslao svoje delegate u pojedine pokrajine. Danas, kada je politička situacija izmješana, formiramo ponovo glavni štab za Bosansku krajinu... U Glavni štab ulaze ovi drugovi: komandant drug dr Mladen Stojanović, zamjenik drug Slavko Rodić, politkom drug Obrad Stišović, zamjenik drug Osman Karabegović...«

Partijsko rukovodstvo Krajine je smatralo da će biti najbolje, ako komandanta i komesara najboljeg krajiškog odreda postave za vojne rukovodioce svih partizanskih snaga između reke Bosne i Une: doktora Mladena za komandanta, a Obrada Stišovića za komesara. Verovatno je bilo mnogo razloga, što su za doktorovog zamenika bili odredili mladog Slavka Rodića; on je vrlo dobro rukovodio jedinicama na drvarsko-petrovačkom terenu. Đuro

Pucar je imao ispravnu zamisao opredelivši se za stvaranje jedinstvene komande. Konačno, ta odluka je donesena istovremeno kad je Tito nas uputio u Krajinu — isto su želeli i Tito i drugovi u Krajini, što im je posle savetovanja u Ivančićima sugerisao Svetozar Vukmanović. Našim dolaskom u Krajinu izmenjen je i naziv novoformiranog štaba (ne Glavni, nego Operativni) i njegov sastav. Osim mene, u štab su ušli samo Osman Karabegović (on je, ujedno, bio i član Glavnog štaba za BiH, zadužen za Krajinu) i Mladen Stojanović. Smatrao sam da nam u prvo vreme ne treba glomazna komanda, nego maksimalno operativno komandno jezgro:

— Život će nam pokazati što dalje da se radi — rekao sam drugovima u Bočcu. — U prvo vreme dosta je komandant, politički komesar (Osman Karabegović) i načelnik štaba, koji će ujedno biti i zamenik komandanta (dr Mladen Stojanović).

DoktorMladen imao je predlog za proširenje štaba — da u njega uključimo i jednog operativca, sekretara štaba, koji bi objavljao razne štapske poslove. Mislio je da bi za to bio najpogodniji sekretar štaba Prvog odreda, student komunist Milan Ličina.

Složili smo se. Miloradu Mijatoviću, komandantu odreda, koji je ostao sa nama u Bočcu nekoliko dana (dogovarali smo se o formiranju novog odreda iz dela jedinice Prvog odreda), rekli smo da nam što prije pošalje Ličinu. Doktor Mladen mu je savetovao da Ličinu pošalje s grmečkom proletarskom četom, koja je početkom marta trebala da napusti Podgrmeč i da se javi našem štabu negde na desnoj obali Vrbasa.

Zbog doktorovog odlaska sa Kozare, trebalo je odrediti novog komandanta Drugog odreda. Kozarački delegati skendervakufskog savetovanja su predlagali Josipa Mažara Šošu, koga sam tada i upoznao. Ipak, preovladalo je mišljenje da je »malo previše krut«, da je »previše vojnik«, pa iako su svi veoma cenili Šošu, opredelili su se za Stišovića, koji je komesarsku dužnost trebalo da preda našem drugu iz Spanije Ratku Vujoviću Čočetu. Šoša je postao zamenik komandanta, a Dušan Misirača zamenik političkog komesara Drugog odreda. Otvoreno neslaganje je izrazio samo Branko Babić, sekretar kozarskog Okružnog komiteta Partije:

— Ljudi vole Sošu. Samo bi on mogao, mislim, voditi odred sa autoritetom doktora Mladena...

Mladen je ćutao. Poštovao je Obradovo špansko iskustvo. To je, na kraju i prevagnulo, pa smo tako i saopštili drugovima iz Drugog odreda.

Mladen i Osman, dvojica sa kojima je trebalo da najbliskije sarađujem, bili su različite prirode, ali oba postojane, uporne, snažne ličnosti. Sve vreme našeg zajedničkog ratovanja ni sa jednim od njih dvojice nisam došao ni u najbeznačajniji sukob. Ako je i bilo razlike u traženju rešenja, u predlozima za rešenje, kad bismo se već opredelili, delovali smo harmonično. Obojica su bili intelektualci, široke kulture, bogatog obrazovanja, načitani. S Osmanom sam dugo ostao, i uz sve ratne nedaće, lepo smo naše zajedništvo proživeli: Osman je vodio politiku, a ja vojsku u bitkama (svakako, sve uvek u dogovoru). Sa doktorom Mladenom, na žalost, drugovao sam kratko: samo toliko da smo stigli zajedno uleteti u jedan ratni okršaj — u četničku zasedu.

Đuro, Mladen, Osman i ja, a s nama i dr Vaso Butozan, ocenjivali smo da je »najrovitije stanje u Trećem odredu« i da bi najpre trebalo otići tamo, a zatim u 4. bataljon Četvrtog odreda (Blatnica-Pribanić-Čečava), gde je neki bivši kapetan Račić okupljao četnike, koji »po svojoj staroj taktici zabijaju klin među naše odrede, u ovom slučaju između odreda istočne Bosne i Bosanske krajine«. Bila je i jedna grupa od četrdesetak četnika u Teočaku, ali, tvrdio je doktor Mladen, njih će Josip Mažar Šoša razoružati sa Kozarčanima, a isto_tako ćemo učiniti i s četnicima na istočnim padinama Čemernice, gde je četnikovao Lazo Tešanović.

Komesar Trećeg odreda, dr Butozan, složio se s Đurom Pucarom da s najizrazitijim četnikom pljevsko-janjskog područja Urošem Drenovićem »ne možemo sarađivati«. Više zbog Lepe i mene, nego zbog ostalih drugova, koji su dobro znali šta sve Drenović radi, pričao je kako je »Drenović bio nečujan sve do pre mesec i po dana, kad je od Dangića dobio preko četiri kilograma propagandnog materijala i upustva za rad«. Imao je informaciju, još nedovoljno proverenu, da je Drenović »15. februara potpisao s Italijanima sporazum po kome bi trebao primiti vlast u Mrkonjiću i razoružati ustaše«.

U jutro 27. februara kuriri štaba Trećeg odreda su nam doneli izveštaje o neuspelom napadu na Mrkonjić Grad. Izveštaji su bili kratki, ali precizni u oceni bivšeg 3. bataljona »Kočić« Trećeg odreda: taj bataljon, sa svojim komandantom Urošem Drenovićem, otvoreno je otišao u izdaju. Kuriri su nas uveravali:

— Drenović je izdao Šolaju!

Na osnovu tih informacija i svega onoga što se znalo o Drenoviću, sastavili smo 27. februara proglas Operativnog štaba:

»Snage narodnooslobodilačke vojske sa sektora Trećeg krajiškog NOPO napale su 25. o. m. na Mrkonjić Grad, to jedino neprijateljsko uporište na centru Jajce —Banja Luka, koje brane udružene snage italijanskog okupatora i njegovog ustaškog sluge i krvoloka Pavelića. Prije samog napada održan je sastanak komandanata 1, 2, 3. i predstavnika Glamačkog bataljona na kome je zaključen napad na Mrkonjić Grad. Pozvan na sastanak, četnik Uroš Drenović zastupao je pred predstavnicima partizanske vojske mišljenje da se Talijani ne mogu i ne trebaju napasti. To je mišljenje iznio zatim i pred čitavom vojskom. Međutim sva narodnoosvobodilačka vojska nije se povela za izdajničkim i kukavičkim stavom četnika Drenovića, nego je odlučno zahtjevala da se napad izvrši. Kada je vidio da i njegova vojska traži napad, Drenović je onda označio mjesto na kome će njegovi četnici napadati...

Napad naših snaga na Mrkonjić Grad otpočeo je i naših 150 neustrašivih boraca, na čelu sa zamjenikom komandanta Trećeg odreda drugom Šolajom, prodrlo je u grad. U tome času, kad je naša vojska slobode bila na domaku potpune pobjede, četnik Drenović izvršio je najveću izdaju svoga naroda: on je pružio pomoć svojim fašističkim italijanskim prijateljima, dopustio da se Musolinijevi razbojnici i pljačkaši povuku na položaje odakle su trebali da napadaju njegovi četnici, a odatle su preko celog dana Italijani i italijanaši — Drenovićevi tukli našu vojsku u Mrkonjiću i ometali joj povlačenje. Izdajica i četnik Drenović... rame uz rame sa Musolinijevim 'crnim košuljama' koji danas pljačkaju, pale i kolju našu crnogorsku, ličku, hercegovačku i bosansku sirotinju, otvorio je vatru na naše seljačke borce koji

su se digli na oružje da iz svoje zemlje protjeraju tuđine i domaće izdajice, spase svoj opstanak i izvojuju svoju slobodu.

Ogorčene zbog izdaje, naše blokadne snage izvršile su uvečer juriš i omogućile povlačenje udarne čete koja je sa drugom Šolajom prodrla u Mrkonjić. Sam drug Šolaja, koji je u toku borbe bio zarobljen, izjavio je da ga je izdao Drenović. Zartreba više dokaza o izdajnički raboti otvorenog talijanskog agenta i plaćenika Uroša Drenovića i one šake izroda oko njega? Sramna izdaja kod Mrkonjića pokazala je, da su imali pravo oni naši svesni borci partizani koji su tvrdili, da u interesu narodnog jedinstva i borbe za slobodu naše napaćene Krajine nema i ne može biti razgovora sa šakom izdajničkih gadova oko Drenovića, kao što ne može biti razgovora sa Manom Rokvićem, popom Đujićem, Longom Novakovićem i bandom četničko-italijanskih zločinaca i pljačkaša. Sramna izdaja kod Mrkonjića nije ništa drugo nego produžavanje ove mučke izdajničke rabote koju četnici Drenovića već duže vremena vrše u sporazumu sa svojim fašističkim okupatorskim gazdama.

Dok su naši borci krčili put u Mrkonjić, uništavajući Pavelićeve žandarme i Musolinijeve 'crne košulje', pao je jedan naš drug mrtav i 15 ih je ranjeno (koliko se do sada zna) plotunima iz okupatorskih, ustaških i Drenovićevih četničkih pušaka.

Mučki napad s leđa od unutrašnjeg neprijatelja, od crnih izroda i psećih tuđinskih slugu, naišao je svagdje u redovima naroda i vojske na prezir i ogorčenje prema bratoubicama...

Najviši interesi naroda, njegov spas i oslobođenje, traže da iz naše pozadine, sa naše oslobođene teritorije, proteramo sve prikrivene i otvorene neprijatelje oslobodilačkog ustanka, sve one zelenaške i pljačkaške tuđinske sluge, sve prljave trgovce narodnom slobodom i sudbinom.«

Poslednja sedmica zime, krajem februara i početkom marta 1942. godine, na velikom području delovanja jedinica našega Štaba, pet naših odreda vodila su gotovo danonoćne borbe protiv Nemaca, Italijana, ustaša, domobrana, vrlo retko protiv muslimanske milicije, a sve češće protiv četnika. Italijanski garnizoni su uglavnom bili blokirani, kao i neki nemački (Prijedor, Ljubija). Ustaše su bile potpuno okružene u Kozarcu, na pruzi Banja Luka—Prijedor. U kratkom razgovoru s komandantima odreda (odnosno sa komesarima, jer svi komandanti i nisu bili na skendervakufskom savetovanju), 24. februara tražio sam još više inicijative, još više dinamičnih manevara, još više partizanskog načina ratovanja, iako sam znao da je sneg za izvođenje dužih marševa i brzih manevara, neiskusnim jedinicama velika prepreka. Nezavisno o vremenskim prilikama i neprijateljskim snagama, zahtevao sam od komandi partizanskih snaga da se do maksimuma aktiviraju. Činilo se da će svi ti zahtevi moći biti izvršeni i bez kadrovskih pomeranja, osim u Drugom kozaračkom odredu, gde smo ostali bez komandanta. Istina, neko od drugova iz partijskog rukovodstva je rekao: više kao predlog za razmišljanje nego kao stav da bi i dru Vasi Butozanu trebalo dati neku drugu dužnost i osloboditi ga političkog zadatka u Trećem odredu, ali i to smo odložili. U Skender Vakufu su izrečene mnoge kritike i mnoge samokritične analize, ali najteže reči, kazane na partijskim dogovorima, čak i oni koji su ih kazali, nisu uzimali kao povod za smenjivanje: kritika je bila podsticaj za akciju a ne inicijativa za kažnjavanja.

Osnovni utisak kojeg sam stekao, posle prvih razgovora sa drugovima u Bočcu, bio je da su krajiški rukovodioci spremni i na najveće žrtve, da su sposobni da izvrše svaki zadatak. Iz Prvog odreda su na savetovanju bili i komandant i komesar, Milorad Mijatović i Velja Stojnić. Mijatović je u Odredu bio nov, doveo ga je Mladen s Kozare, gdje je do sredine januara komandovao 3. bataljonom. Velju Stojnića sam znao iz Drvara, od septembra 1941, a Milorada sam tek u Bočcu upoznao. Upozorili su me da je oštar, strog komandant, neko za nj reče: »britka ćorda«. Pred njim su to rekli, a on se smeje:

— E, pa daj ti smeškom nateraj ljude da idu u smrt. Moraš podviknuti!

Na savetovanju je zamerio Velji »što nije podvukao da u odredu nema reda i discipline«, navodio je neke primere koji to potvrđuju i »čudio se kako se može dogoditi da se starješine ne slažu među sobom«.

Od nas iz štaba, Mladen je najbolje znao prilike i odnose u Prvom odredu, proveo je na grmečkom terenu više sedmica i otuda je došao na skendervakufsko savetovanje. A i Osman se tamo zadržavao, samo nešto kraće od Doktora. Na osnovu Mladenovih utisaka i njegove i Osmanove analize, početkom marta smo pisali da je to »kraj u kojem se vojska naletom Talijana potpuno razbjegla i u kojem su Talijani preko četničkih elemenata potpuno prodrli u gradove i sela, pa je postojala opasnost da se stvori jak četnički pokret«. Smatrali smo »da je od neocjenjive važnosti ne samo za Krajinu nego i za ustanak uopšte da se ovaj odred ozdravi«. Sve ono neophodno »da se ovaj odred ozdravi« već je, zapravo, u vreme formiranja Operativnog štaba bilo učinjeno. Partija je izvršila reorganizaciju ustaničkih snaga, formirane su nove, borbene čete, koje su »razoružale italijanske bande Mane Rokovića oko Petrovca i stupile u jače sukobe s Talijanima oko Kolunića i na drugim mjestima. Te vojne akcije i mnoge političke konferencije umnogome su razbile talijansku propagandu u tim krajevima.«

Odlučili smo da Prvi odred podelimo u dva dela — u podgrmečki i petrovačko-drvarski. Za komandanta Petog, drvarskog odreda odredili smo Slavka Rodića, a za političkog komesara Iliju Došena. Ocenjujući na osnovu iskustva iz 1941. godine, smatrao sam da bi Milutin Morača bio najpogodnija ličnost za komandanta odreda, ali Đuro — koji je bolje poznavao situaciju u Krajini — zauzeo se za Slavka, i svi smo se složili. Štab Prvog podgrmečkog odreda nismo menjali. Bile su to snažne jedinice, Prvi sa dva bataljona (osam četa), naoružan sa 860 pušaka, 16 puškomitraljeza i dva teška mitraljeza, a Peti sa tri bataljona (12 četa) — 920 pušaka, 34 puškomitraljeza, 11 teških mitraljeza i 3 topa.

Odred pod komandom Milorada Mijatovića i Velje

Stojnića (njihovi zamenici bili su Petar Vojinović i dr Moni Levi) imao je Novski i Sanski bataljon, koji su bili orijentisani na železničke pruge Prijedor—Sunja i Bihać—Bosanski Novi. Milorad se s nama slagao u proceni da bi bilo najbolje pojačati akcije prema Ljubiji i dolini Sanice. Dok smo o tome razgovarali, zamenik komandanta Kozaračkog odreda Josip Mažar Šoša nas je obavestio o pojačanom dejstvu nemačkih bataljona na pravcu Dubica —Prijedor:

—To je nova ofanziva na Kozaru.

Osmana je to, učinilo mi se, zabrinulo:

—Valjda ćete znati kako treba sa Nemcima?

— Imat ćemo bar nemačkih automata— nasmejao se Šoša.

Šoši smo odobrili da odmah krene na položaje južno od Dubice, a od Mijatovića sam tražio da se — pojačaju li Nemci pritisak i nastave prodor prema blokiranom Prijedoru — sa svojim snagama jače angažuje oko prijedorsko-novsko pruge, a deo snaga da prebaci severno od pruge, prema cesti Prijedor — Dubica. Tada sam omislio da bi možda bilo najispravnije kada bih pošao sa ošom i Miloradom i na grmečko-kozarskom prostoru objedinio dejstva novsko-sanskih i kozarskih bataljona, ali, tamo se samo radilo o jednoj bici, ili nizu bitaka, koje u tom trenu možemo dobiti ili izgubiti, a da to bitno ne utiče na rast ustanka. Ono što je ozbiljno zabrinjavalo — bila je pojava četnika u Trećem i Četvrtom odredu: kokarde su, naime, u ime svetosavlja i karađorđevićevstva, pred okupatorom digle bele zastave i počele nam podmetati klipove pod noge. Sve češće su naši kuriri ubijani, čim bi se pojavili na četničkoj teritoriji. A mi još uvek ništa nismo učinili, da vojnički razbijemo četništvo. To je i bilo suštinsko pitanje: treba li da četnike vojnički napadamo i da ih potučemo, ili treba ići samo u propagandne akcije? Ako se s napadom na četnike čekalo, nije to bilo zbog neodlučnosti ili zbog nedovoljne smelosti kod partizanskih četa; radilo se o osnovnom problemu: sama puška deluje samo zastrašujuće, ona nikog nije uverila. A mi smo u selima, gde su četnici imali prevagu, morali narod uveriti da smo mi vojska tog naroda, a da to četnici nisu. Morali smo imati dokaz izdaje, da bi naša vojna protivčetnička akcija bila uverljiva. Razmišljajući o tome, imao sam, sve vreme, na umu oštrinu Titovih ocena o četnicima (»Likvidiranje svih četničkih bandi isto je toliko važno kao i pitanje likvidacije okupatora. Mora se s tim bandama potpuno obračunati«), ali i savet da uvek mislimo na čoveka, zavedenog, neupućenog, mutnom situacijom i nečijom propagandom zbunjenog čoveka: sve koji se mogu spasiti, treba spašavati i uvoditi u našu narodnooslobodilačku borbu. Moje glasno razmišljanje o tome, uzdahom je prekinuo dr Vaso Butozan:

— Drenovića više niko živ ne spasi!

— Nije reč o Drenoviću. Reč je o narodu. Drenović će ići sa nama onoliko koliko to njemu lično odgovara. A narod je sudbinski vezan uz naš pokret; o učešću u tom pokretu zavisi njegova sudbina. Samo to moramo narodu objasniti; moramo narod uveriti.

Lepa Perović se ljutila i na sekretara Okružnog komiteta Jajce Kasima Hadžića (područje Trećeg odreda) i na komesara dra Vasu Butozana:

— Zašto Drenovićev bataljon niste obuhvatili partijskim radom? Imate u odredu 127 članova Partije, a u Drenovićev bataljon niste poslali ni jednog.

Doktor Vaso je opet uzdahnuo:

— Duga je to priča, moja drugarice.

Đuro Pucar je prihvatio stavove Lepe Petrović:

— Rasplinjujemo se i labavi smo. Nismo sve učinili. Komesari u Trećem odredu nisu dorasli situaciji...

Nismo slabo stajali samo u 3. bataljonu Trećeg odreda (Drenovićev »Kočić«, područje južnog dela Kočićevog Zmijanja i oko Mrkonjića, Pecke i Mliništa), nego i u ostalim bataljonima, osim u Prvom (»Pelagić«). Čitav odred imao je 34 čete, a partijske ćelije su delovaletek u 13 četa. Samo 18 političkih komesara bili su članovi Partije, a od komandira — jedanaestorica (»ima još pet koji su pod našim uticajem, kandidati« — izveštavao je Kasim Hadžić). Ni svi komesari bataljona nisu bili članovi KPJ. Kasim nam je pisao »da je 52 posto komandnog kadra izvan partijske organizacije«, a po njegovom mišljenju vojska se »uzeto općenito, nalazi 53 posto na liniji narodnooslobodilačke partizanske borbe, dok se ostali broj nalazi u previranju«.

Štab bataljona »Kočić« je, u februaru, odbio saradnju sa Štabom odreda, »otcijepio se i proglasio se četničkim«. Bilo je jasnih pokazatelja da je Drenović već povezan sa Italijanima ali dokaza nije bilo.

— Više akcija, više borbe, više smelosti treba ispoljiti, i to će onda sve kolebljive elemente dovesti na čistac. Moraće se opredeliti, ili za borbu, ili za otvorenu izdaju — izneo sam svoj stav Butozanu i Hadžiću. Kasima, a ni Vasu, u to nije trebalo uveravati. Obojica su bili iskusni komunisti, čestiti i divni drugovi, ali nikako nisu stizali objediniti snage ustanka. Žalili su se na labavost komandnog kadra, čak i na komuniste u štabovima. Govorili su da komandni kadar »nije tijesno povezan sa partijskim aktivom«, da ne »upoznaje partijski aktiv sa akcijama koje se preduzimaj-u, pa stoga partijski aktiv ne priprema samo ljudstvo za akciju i akcije nekad podbace ili propadaju«. To je bila velika greška, zato sam i insistirao:

— Svakoj borbenoj akciji mora da prethodi dogovor komunista, skojevaca i kandidata. Oni moraju biti prvi u jurišima raspoređeni tako da povedu ostale!

Kad sam, u jesen 1941. godine, obilazio jedinice Trećeg odreda, na mene je naročito snažan utisak ostavio komandant 2. bataljona »Iskra«, Simo Šolaja. Po Kasimovom izveštaju sam video da u Šolajinom bataljonu ima 30 članova Partije, ali da je bataljon ozbiljno »nagrižen četničkom propagandom«.

— Šolaja je u Partiji? — bio sam znatiželjan.

— Šolaja nos[kokardu — smrknuo se Kasim. Dr Vaso reče da se Šolaja nije u potpunosti složio sa stavom 1. bataljona o tome kako Drenović »sa svojom družinom predstavlja srpski fašizam koji je udružen sa krvoločnim njemačkim i italijanskim fašizmom«. Pa čak, reče Vaso, Šolaja ponekad zna reći, kako će bombama »razminirati taj tajanstveni Oka o kojem se šapće a niko ne zna šta je ni zašto je«.

Tada sam odlučio: treba, pre svega, posetiti Treći odred. Treba ponovno videti Šolaju. Činilo mi se da bi on mogao nositi kokardu i vijoriti svakakve zastave, ali da izdaju nikad ne bi mogao prihvatiti kao svoje ljudsko opredelenje. Možda i.ne zna šta je to Okružni komitet (ato onda nije samo njegova, možda čak najmanje njegova, greška), ali zna na kojoj je strani neprijatelj.

Još u prvom susretu, kad smo iz Ribnika Šefket Maglajlić i ja išli u Janj i Pljevu, stekao sam puno

poverenje da Šolaja s okupatorom može razgovarati samo preko nišana i mušice. Drenović je bio nešto drugo. Kod obojice sam bio u oktobru 1941. godine. Spavao sam i u Drenovićevom štabu u Lisicama iznad Medne i u kući polupismenog seljaka Šolaje na brežuljku iznad Pljeve, u zaseoku Majevac; i Drenovićeva Zorka, i Šolajina Zorka, supruge njihove, su me ugošćavale, jednako gostoljubivo, mada ne i jednako.prisno, ako prostodušnu dobrotu Zorke Šolaje smatram prisnošću većom od proračunate, podozrive, primerno oholefinoćeZorke Drenović, jedne tipične milostive zatečene u seljačkoj sredini. Svaki za sebe, i bivši mirnodopski četnik Šolaja, i bivši seoski učo i gospodin Drenović, bio je izrazita ličnost — celoviti karakteri različito ispoljavani. Ali u svoj toj izražajnosti, rekao bih čak i oštro izdiferenciranim karakterima, moguće, očekivano, ono što bi, iskazano u akciji, u delu, bio zamišljen izraz njihovih karaktera, izostalo je; još čudnije: moguće je postalo nemoguće. Jer učo, intelektualac, čovek koji se zaklinjao u slobodu, postao je funkcija neslobode; upravo onog dana — valjda 27. ili 28. februara — kad sam iz Aginog Sela krenuo na jug, preko Surjana, za Treći odred, Generalštab italijanske kopnene vojske je primio depešu komande 18. armijskog korpusa o napadu na Mrkonjić Grad: »Naši odbili napad neprijatelja na garnizon. Poslednje grupe naterane u bekstvo u 7,30 časova. 27. II«; i o Drenoviću: »Uroš Drenović pomogao nam je u akciji protiv komunista.« Svakako, nismototad mogli znati, nije još bilo jasno koliko su ga zakučaste vijuge njegove misli odvele u besramnu nesmisao izdaje. A čovek potkresane kratkoceve četničke karabinke, čovek koji se davno pre rata zavetovao — za rat, dogodi li se, na krst i nož, na srpstvo i osvetu, nadrastao je tu zakletvu, a put osvete je pretvorio u put gradnje, očovečio ga, posvedočivši ga čak i u onom jedinom neponovljivom iskustvu — u smrti — čovekom slobode.

Sada ne mogu više da se setim da li sam 1941. bio pre kod Drenovića ili Šolaje. Biće da smo, uputivši se iz Ribnika, najpre posetili Šolaju. Proći kroz Janj i Pljevu u jesen 1941. godine bilo je prosto nemoguće, a ne saznati za njih dvojicu. Tada su već bili i istaknuti komandanti vojske ustanka u tom kraju. Obojica hrabri, samoinicijativni, domišljati i — govorilo se — obojica nepokolebljivo uporni. Kod Drenovića, u njegovom štabu u Lisicama, bio sam iznenađen zbirkom probranih knjiga. Zidovi su bili okićeni svetosavskim slikama i Karađorđevićima. Pred kućom grupa naoružanih seljaka. Kuriri su stalno dolazili i odlazili. Drenovićeva supruga, kočoperna i okretna, neuporedivo reakcionarnija i od samog Drenovića, našla je načina da svakog od njih počasti, nekog zalogajem, nekog rakijom. Muslimane i Hrvate je kočijaški psovala, a tamošnji ljudi su slegali ramenima:

— Valjda tako mora biti, kad kaže gospoja!

Bio sam im predstavljen bez imena, jednostavno: Španac, kapetan Spanac. Drenović i Zorka su me oslovljavali sa: gospodin Španac, ili gospodin kapetan. Tada, u oktobru 1941. godine, ni o čemu se nisam sporio s Drenovićem, nije bilo razloga ni povoda. Isti stavovi o fašizmu, o neophodnosti borbe, o neuništivosti Sovjetskog Saveza... Možda je bilo, tako mi se barem onda činilo, izvesnog razilaženja kad smo govorili o neophodnosti bratstva i jedinstva, ali Drenović tad ništa određeno o tome nije rekao. Zorka Drenović se u pi itala u naš razgovor:

— Nema sloge sa Muslimanom i Hrvatom...

Drenović je nekoliko puta ućutkivao ženu:

— Svak je brat, ko je za naš rat — i pri tom pogledao Šefketa, koji je predstavljen kao Mirko, i mene, ispod oka, podozrivo: — Ne pitaj, ženo, ljude za veru, već za pušku: u koga njihova puca.

Ujutro, za vreme doručka, rekao sam Drenoviću kako mi je čudno što on, obrazovan i kulturan čovek, hrabar komandant, narodni autoritet, jedan od onih ljudi koji bi mogli razlikovati urednost i neurednost, red i nered, nosi bradu. I pri tome sam se nakašljao:

— Ili ste vi, možda, zakleti četnik?

Rekao je da nije četnik i odmah ustao, izašao iz kuće, seo usred dvorišta, i tu ga je naš pratilac Mujo Delić, kojemu Drenović nije znao ime, obrijao.

Odlazeći od njega (čini mi se da smo u Medni sačekali Đuru Pucara), mislio sam da taj inteligentni učitelj ne može otići putem koji je suprotan interesu potlačenog naroda. Ali — prevario sam se. Ili Zorka, ili italijanski zlatnici, ili londonske upute slate preko Draže i Dangića, ili sve to zajedno, ko zna, odvelo ga je od nas, protiv nas.

Tada sam prenoćio i kod Šolaje. I onda je u narodu bio neverovatno popularan; »naš Simela«. Po onome što sam znao o njemu, bojao sam se da će se opredeliti za četnike, jer je i pre rata bio četnik. Šolaja me lepo dočekao. Bistar, siromašan seljak, drvoseča. U kući mu žena i devojčica, trogodišnja majčina imenjakinja — Zora. Siromašna planinska kuća bila je puna dece ubijene braće Simele Šolaje. On i Zorka su o svoj toj deci brinuli kao da su njihova.

Uveče, i u noći, kad smo legli, sami u nekoj tesnoj, sirotinjskoj nameštenoj prostoriji male kolibe, dugo smo razgovarali o ciljevima naše borbe. On je, uglavnom, pitao, a ja odgovarao. Bilo je mnogo reči o Lenjinu i Oktobru, o Partiji i Španiji, o fašizmu i — dobro se sećam — ponavljajući Titove stavove iz »Biltena«, posebno sam naglašavao — o našim odredima koji »moraju neumorno razvijati otpor naroda, dižući narodne ustanke« stavljajući se na »čelo tih ustanka kao borbeno jezgro«.

Duboko je uzdahnuo:

— Pa i ja sam za to.

Od tog razgovora nije prošlo više od četiri meseca. Ali u ratu se sve brzo menja, pa i ljudi. Trebalo je videti kakav je Šolaja sada, februara 1942.

Događaji oko Mrkonjić Grada, trebalo je da razbistre sliku i o Drenoviću i o Šolaji, koje su još neki, čak i među nama, svrstavali u isti red. Izvještaji iz Trećeg odreda su jasno govorili: Drenović je izvršio izdaju. Pretila je opasnost i od Šolaje, iako se u Mrkonjiću lavovski borio, da posle poraza ne odvoji svoj bataljon od Trećega odreda i da ga proglasi, kao i Drenović, samostalnom četničkom jedinicom. Nakapi jejoš imao kokardu. Drugovi su o toj kokardi i Šolaji imali različita mišljenja. Ako je ostao onakav kakav je bio u oktobru, znao sam da je kokarda nevažna: to je samo znak da mu uz srce još nije prirasla petokraka (seljak sporo prima novo), ali o tome da li će se boriti protiv okupatora ili će prići okupatoru, nije trebalo biti sumnje.

Osman i Đuro su govorili da je uglavnom na svim područjima i u centralnoj Bosni, u onom siromašnom seljačkom kraju, Partija našla put do masa. Tu ocenu je

prihvatila i Lepa, i u svom prvom izveštaju je pisala »da se ostvaruje rukovodeća uloga Partije u ustanku (ljudi traže Partiju)«. Na području južno od Mrkonjića, prema Livnu i Glamoču, tamo gde je delovao Okružni komitet Jajca i gde su bili bataljoni Trećeg odreda, Partija je, ocenjivano je, još tapkala za događajima, iako smo na tom području u februaru 1942. godine imali 208 članova KPJ. Ali »iako je broj članova Partije priličan, uticaj Partije je slab« — ocenjivao je sekretar Okružnog komiteta Kasim Hadžić. Nije bilo organizovanog rada ni s omladinom, ni sa ženama, mada — pisala je Lepa u svom izveštaju od 5. marta — »postoje svi uslovi širokog učešća žena u narodnooslobodilačkoj borbi i velika volja žena da uzmu učešća u toj borbi.« U Partiji je bilo vrlo malo žena, a u narodnooslobodilačkim odborima — ni jedne.

Treći je odred, do početka februara, kad je obrazovan i Četvrti, bio raspoređen na ogromnom području od Donjeg Vakufa i Kupresa preko Jajca, Jezera, Mrkonjića, Glamoča, Ribnika, Sitnice, Manjače i Čemernice pa dalje na istok preko Vrbanje do Prnjavora, Teslića, Doboja i brodske pruge. Osman i Đuro su smatrali da je u tom Odredu bio »najveći broj naših najboljih drugova«. Kad su se Osman Karabegović, Đuro Pucar, Rade Ličina i Kasim Hadžić vratili s našeg savetovanja u Podromaniji, odmah su,26. novembra, na istočnom području odreda, u zoni Borje, organizovali vojnu konferenciju 6. bataljona, u kojemu su Ratko Broćeta i Rade Ličina bili komandant i komesar. Tamo su — po podacima drugova Đure i Osmana, što smo i Titu pisali — još krajem 1941. godine ustaničkim vodovima komandovali »zakleti četnici« koji su 1941. godine »bili organizatori ustanka po nekim selima«. Podatke Đure Pucara i Osmana Karabegovića uneli smo i u naš prvi izveštaj za Tita i Tempa: o tim četnicima, koji su se »podvrgli našoj partizanskoj komandi« iako ne kao partizani, nego »kao četnici«. Onda smo još smatrali da je moguće sve njih »privesti našoj liniji borbe«. Čini se da je malo učinjeno, možda mnogo manje nego što se subjektivno moglo učiniti. Problem je bio i u gerilskom rasporedu bataljona u kojem je bila »jaka četnička komanda«, koja nijefunkcionisala. Jedinice nisu bile ni vojnički čvrsto organizovane, ni mobilne, a bio je »velik broj oružanog ljudstva«.

I Lepa i ja smo hteli čuti objašnjenje: ako je već Treći odred u svojim bataljonima imao »najveći broj naših najboljih kadrova«, kako to da su se seljačke mase otele našem uticaju, svom jedinom interesu, pa imamo dosta snažnu, od nas potpuno odvojenu, četničku grupaciju i »jaku četničku komandu« u Pribiniću, Čečavi i Blatnici, kako to da te četničke čete nisu pod našim uticajem, nego »pod uticajem srbijanskih nedićevskih agenata postaju otvorene razbojničke družine protiv nas«?

Doktor Mladen tiho komentariše:

— Nisam znao da su stvari krenule tako nepovoljnim tokom, bio sam na terenu Prvog odreda...

Đuro i Osman su smatrali da je za »rečeno stanje« odgovoran štab Trećeg odreda: »Od konferencije koju smo održali na Borji ni komesar ni komandant odreda nisu obišli ovaj bataljon, iako su znali da je ovaj bataljon na udaru četnika iz Srbije, daje neobično važan obzirom na naređenja Glavnog štaba o napadima na brodsku prugu i, napokon, radi ogromne količine žita koja se nalazi na području ovog bataljona.«

Takvo objašnjenje smo uneli i u naš izvještaj drugovima Titu i Tempu.

Okrivili smo Danka Mitrova i dra Vasu Butozana. Ali uza svu oštrinu kritike, uza svu realnost procene o pojačanom »udaru četnika iz Srbije«, niko od nas nije očekivao da će četnici u proleće razbiti bataljone Četvrtog odreda. Partijski izvještaji su dosta uverljivo govorili o tome kako su »naši drugovi u 6. bataljonu uspjeli stvoriti nekoliko četa vjernih i odanih partizanskoj komandi«. Komandant Broćeta i komesar Ličina, posle konferencije na Borji, krajem novembra, otišli su zajedno s Đurom Pucarom, Osmanom Karabegovićem i Kasimom Hadžićem na Zmijanje, gde je održana vojna konferencija 5ˬbataljona »Borac« kojim su jedno vreme komandovali Drago Mažar i Niko Juričić. Na toj su konferenciji bili prisutni svi komandiri sa Čemernice i Manjače. Od te manjačke konferencije do našeg dolaska u Krajinu, čini se da je partijska organizacija po rasutim selima Zmijanja najmanje učinila. Ako se već moglo razraslo četnikovanje u području Borje objasniti neaktivnošću Danka Mitrova i dra Vase Butozana, koji ni jednom nisu obišN 6. bataljon, kako objasniti stanje u selima Zmijanja i oko Čemernice, u Petom bataljonu, koji »ne samo da nije izvršio svoje vojne zadatke, nego je dopustio svojom političkom nemarnošću raspad jedne čete i stvaranje jedne četničke grupacije na području ovog bataljona (Javorani)«? Ta, štab Odreda, pa i partijsko rukovodstvo Krajine u neposrednoj su blizini i tu se moglo odmah intervenisati!

O tome je bilo govora i na skendervakufskom savetovanju. Tamo je o nepovoljnoj političkoj situaciji govorio i najviše kritikovani dr Vaso Butozan, komesar Odreda. Osman ga je tada pitao o Drenovićevim snagama i otome »kako narod komentariše sukob između četnika i partizana, i da li narod zna ko je napravio sukob i u čemu se on sastoji?« Butozanov odgovor je zapisničar krajnje sažeto zapisao:

»Narod svugdje osuđuje sukob, traži da se udari na Mrkonjić, a o samom sukobu misli da je to sukob Drenovića i Danka za položaj komandanta. Mi branimo Danka, jer je on nepomirljivo nosio zastavu naše borbe.«

Đuro Pucar i Osman Karabegović su nezadovoljni Butozanom: tapka na mestu — kažu — ne snalazi se, ne organizuje ni vojne ni političke akcije... — A meni se dr Vaso od prvog susreta svideo. Pomislio sam da bi ga što pre trebalo izvući iz odredskog štaba i zadužiti za organizovanje medicinske službe, iako on nije bio doktor medicine, nego poznati i javno priznati doktor veterine. O tome ništa nisam govorio u Bočcu, ali smo to uskoro učinili.

Što se tiče četnika na Manjači i Čemernici (u Javoranima), Glavnom štabu smo pisali daje pojačanu aktivnost četnika uslovio i naš nemar, a takođe »i neznanje naših drugova«, neobaveštenost komunista o tome »kakva je situacija u njihovim četama«, uza sve to što se »toliko isticalo na vojnim i partijskim konferencijama održanim na ovom terenu«, čete niko nije »pročišćavao«.

Svakako, kritika ni u kom slučaju nije mogla mimoići dra Vasu; ali verovatno smo preterali kad smo rekli da ima »usko shvatanje«. Samo, bila je neporeciva činjenica da ni jednom nije obišao jedinice 5. i 6. bataljona, a da je ipak »u svom izvještajima, koje je davao na konferencijama i pismeno dostavljao«, hvalio organizovanost i borbenost ovih bataljona.

Osim toga, u izveštaju smo izneli da je dr Vaso

pogrešno shvatio dužnost političkog komesara: umesto da deluje politički, smatrao je »da treba da uzme pušku i da učestvuje od akcije do akcije u okviru Prvog i Drugog bataljona Trećeg odreda, a ne da saobraća, da savjetuje i kontroliše rad komesara bataljona i četa«. I Osman i Đuro su nam objašnjavali da bi se »povuklo prave poteze« da se znalo za stanje na Manjači i za rovarenje Laze Tešanovića, učitelja, koga su naši drugovi zbog šverca i sabotaže proterali iz Prvog odreda, a on je onda, proteran u centralnu Bosnu, u svom rodnom selu Javoranima stvorio četničku grupu, u dogovoru s Drenovićem. U svim izveštajima koje su primali Đuro i Osman, stalno je prećutkivao »četničko raspoloženje 5. bataljona«, a kao nešto normalno »trpjelo se vršljanje u četama žandarma, policijskih agenata i ostalog ološa«.

Bilo je jasno da štab starog Trećeg odreda nije u teritorijalnim bataljonima na onom ogromnom prostoru mogao obezbediti jedinstvo komande. Teško je prodiralo shvatanje Vrhovnog komandanta da su »bolje male ali čvrste i disciplinovane čete, nego mnogobrojnije sa kolebljivim elementima«. Slušajući izlaganje drugova u Bočcu i Aginom Selu, sve vreme me prožimala Titova misao o tome kako nećemo moći da se stavimo na čelo događaja, kako događaje nećemo moći da usmeravamo, sve dok ne budemo učvrstili jedinice, dok ih ne budemo učinili maksimalno mobilnim i dok ih ne odvojimo od njihovih sela i krutih frontova. Najodgovorniji drugovi u Krajini su to znali. To što ipak, do februara, nisu »čistili« jedinice i stvorili jedinstvenu komandu, ne znači da nisu tražili načina da to tako reše. Verovatno je jedan od krupnih razloga za nedovoljnu uspešnost naše akcije bilo slabo korištenje postojećih kadrova, ali i ponegde ispoljeno »levo skretanje«. Jer mi smo, tvrdili su Đuro i Osman, dakle sekretar Partije i član Glavnog štaba zadužen za Krajinu, u Trećem odredu imali »najveći broj naših najboljih drugova«, a ipak je, od njihovog povratka s Romanije, stalno na dnevnom redu »politička slabost Trećeg odreda«. Ono što su činili, više ili manje uspešno, izneli smo u izveštaju Glavnom i Vrhovnom štabu.

»Mi smo zbog političke slabosti ovoga Odreda održali, pored dvije spomenute vojne konferencije, odredsku konferenciju u Gerzovu da bi se koliko-toliko popularisala linija borbe i učvrstilo jedinstvo komande u ovom odredu. Ta je konferencija održana 10. decembra i bila je dosta uspjela manifestacija jedinstva i borbe protiv Talijana i talijanaša. Budući je u sastav odreda unišao i Drenovićev bataljon, bataljon oko Mrkonjića sa talijanaški raspoloženim rukovodstvom, ali tada još prikrivenim, tražio je isti Drenović na toj konferenciji da se njegov bataljon nazove četnički i obećao da će sarađivati sa nama. Drenović nas je tu zaskočio, jer je iznenada postavio pitanje stvaranja četničkog bataljona, iako je do te konferencije bio u štabu Trećeg odreda zamjenik komandanta... Nakon izvjesnog vremena uvidjeli smo da smo tu pogriješili i da smo svojim kolebljivim stavom prema Drenoviću legalizirali do tada nepostojeće četničke organizacije u Bosanskoj krajini. Naši drugovi otišli su i dalje, pa su sporazum sa četnicima na samo jednom sektoru shvatili kao naše slivanje sa četnicima i otupili oštricu borbe protiv četnika u našim četama...

Poslije stvaranja četničkog bataljona, nastalo je prerivanje u 1, 2. i Glamočkom bataljonu. Do tada, kako smo rekli, bio je slab politički rad među vojnicima. Bilo je vojnika pljačkaški nastrojenih. Do stvaranja ovog četničkog Drenićevog bataljona, borci su se koliko-toliko stavljali pod partizansku komandu.

Drenović za sve to vrijeme, preko raznih agenata kao što su Tešanović, Marčetić, Tomić, cijepa naše čete koje dobiva na račun pljačke i velikosrpske propagande. Tako cijepa prvu četu 5. bataljona i jača je snagama sa svog terena želeći da tako jača četnički uticaj oko Banja Luke. Cijepa takođe naše snage u Manjači i organizuje četničku četu oko Ratkova i Sokolova u snazi od 100 do 120 pušaka; cijepa snage 4. ribniškog bataljona. Četnici za sve to vrijeme vrše otvorenu propagandu u 1. (Metilićevom) i 2. bataljonu (Šolajinom).

Komesar i komandantTrećeg odreda (Danko Mitrov i Vaso Butozan) nisu ni prstom maknuli da za vremena pročiste čete, da odstrane žandarme i kulake iz komande, nego su pustili da četnici uzmu velikog maha u Šolajinom bataljonu ... Drenović, opažajući svu tu našu kolebljivost, osilio se i ... šalje svoje oružane snage na teritoriju 5. bataljona da pojača četnički uticaj oko Banja Luke. On hapsi naše kurire i plijeni našu poštu, on izdaje rezolucije protiv partizana. Vrhunac njihovih zločinstava je ubistvo druga Joze Nemeca, člana KPJ, zamjenika političkog komesara 2. čete 5. bataljona, koji je na najgrozniji način zaklan i nađen pod kulom kod Mrkonjića.

Da bi se koliko-toliko popravilo stanje u ovom odredu i da bi se suzbio razoran rad četnika u ovim bataljonima, sazvana je u Aginom Selu 6.februara konferencija komandnog kadra 1, 2. i 4. bataljona, na kojoj se postavilo oštro pitanje borbe protiv Drenovićevih zločinačkih djela. Trebalo je ujedno izabrati na ovoj konferenciji i novi štab odreda, jer je Treći odred trebalo podijeliti na dva odreda. Na ovoj konferenciji moglo se vidjeti, prema držanju pojedinih komandira četa, da je Drenović uspio da pokoleba mnoge ljude u Šolajinom bataljonu. Sam Šolaja, koji je inače nama odan čovjek, borac prvog reda, junak onog kraja, koji je prvi u ovom kraju pucao natalijanske okupatore, na konferenciji držao se kolebljivo i strepio da ne nastane sukob između četnika i partizana. Uslijed krize koja je nastala u Šolajinu bataljonu, on je ... govorio na konferenciji da će još jedanput pokušati da Drenovićeve ljude uvuče u borbu protiv Talijana u napadu na Mrkonjić. Ovdje treba spomenuti da su Šolajin 2. i Metlićev 1. bataljon, koji operišu oko Jajca, Glamoča i Mrkonjića veoma borbeni bataljoni protiv italijanskih okupatora i daje sukob sa Drenovićem izbio baš na tome što Drenović neće da vodi borbu proti Talijana ...«

Posle konferencije u Aginom Selu, Danko Mitrov je preuzeo dužnost komandanta novoformiranog Četvrtog odreda. Za komesara Četvrtog odreda je tada postavljen Rade Ličina. U Trećem odredu drugovi su za komandanta izabrali Radu Marjanca, vrlo sposobnog i hrabrog čoveka iz ugledne porodice, za političkog komesara dra Vasu Butozana, za njihove zamenike Simu Šolaju i Nemanju Vlatkovića, a za načelnika štaba Mensuda Hotića. Smatrao sam da bi u trećem odredu što pre bilo neophodno stvoriti udarno jezgro, četu ili bataljon, sastavljeno od proverenih, narodnooslobodilačkoj borbi odanih drugova. Nije bilo razloga sumnjati u Marjančev štab, iako je među nama, u Bočcu, krajem februara — i pored junaštva okazanog u Mrkonjiću — još tinjala sumnja u odnosu na olaju. Mnogima među nama bila je bliska misao o

njegovoj kolebljivosti, pa čak i o mogućnostima izdaje. Hteo sam se, kako već rekoh, sam uveriti i ujutro u samo Ćutao sam u našim prvim razgovorima u Bočcu o tome. svanuće 28. februara krenuo sam u Treći odred.

Od Bočca do Kozila, iznad sela Pljeve, gde se onih dana nalazio Marjančev štab, trebalo je prtinom, često kroz visoke snežne nanose, prejahati težak put od nekih, osamdesetak kilometara. Čini mi se da je sa mnom, uz dvojicu pratilaca, išao i komesar odreda doktor Vaso. Tad, a kasnije još više, uverio sam se da je on divan, jednostavan, suptilan čovek, satkan od same dobrote. Možda — mislio sam — i ne zna kako treba da radi dobar politički komesar, možda su Osman i Đuro u pravu kad kritikuju njegovo »usko shvatanje rada političkog komesara«, ali imao je onu čudesnu, neiskvarenu širinu, koja pieni.

U Kozilima sam se upoznao s Radom Marjancem i Nemanjom Vlatkovićem. Tu Šolaje nije bilo; on je uz dužnost zamenika komandanta odreda i dalje ostao komandant 2. bataljona »Iskra«. Nisam ni Marjanca i Vlatkovića pitao o njemu: trebalo je da se sam, uverim. Šolaja nije od onih koji bi mogli slagati; ako više nije s nama, reći će — u to sam bio siguran.

Onofebruarsko putovanje u Janj i Pljevu i sad u meni budi sve one silne dileme koje su me razapinjale. Doživljaj četničke izdaje u istočnoj Bosni, ono mešanje petokraki i kokardi, ono silovito previranje u ljudima i odnosima, i izdaja, iskazana u najnečovečnijem obliku, odredilo je potpunu nesnošljivost prema svakoj vrsti četnika. Dok nisam vidio njihove zločine, dok nismo u Foči počeli iz Drine vaditi unakažene leševe, mogao sam s njima nekako razgovarati. Ali posle Foče, više nije bilo mogućeg dijaloga. No, moralo se misliti i na savet Titov: jedno su vođe izdaje, plaćene sluge okupatora, a drugo je neupućena, zavedena masa. (»Oni su samo pognuli šiju, ali nisu postali svjesni neprijatelji oslobođenja naroda. Oni vole partizane i Rusiju, ali sklanjaju glave pred okupatorom. Mi ćemo im oprostiti njihov postupak , jer je on maslo našeg neprijatelja«).

Trebalo se uveriti: ko tu predstavlja izdaju, a ko je samo naivno, bez ličnog opredeljenja za neprijatelja, pokriven kokardom. Pa nije valjda da bi Šolaja i njegovi ljudi imali razloga, boreći se protiv okupatora, da bitku biju i za ono što su imali pre rata, za onu beskrajnu bedu i neznanje. Zar oni zaista nisu imali od koga čuti jasne reči Partije da »narodnooslobodilačka borba zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije« i da se pod parolom borbe protiv okupatora istovremeno podrazumeva da će narod »tom borbom postići nešto novo, mnogo bolje, da se neće vratiti staro«, da će sva otvorena pitanja u oslobođenoj zemlji »rešavati sam narod« (»a to pravo svaki narod stiče s puškom u ruci, u ovoj narodnooslobodilačkoj borbi«)? Ili je možda sve to jezikom nerazumljivim onom narodu kazivano, pa su uši ostale gluve? O tome smo Šolaja i ja, i sami, a i u prisustvu Šefketa Maglajića Mirka, govorili oktobra 1941. godine, i onda je Šolaja bio upravo za to: kokarda mu onda nije smetala da se bori na liniji Partije.

Kad sam u februaru obilazio Janj i Pljevu, činilo mi se da ti krajevi, sa svojim čudesnim Šolajom i kokardaše i četnikuju, ali i da se bore. Si mela Šolaja je činio poduhvate ravne kozaračkim partizanima, koji nisu imali ni jedne kokarde. Uoči mog dolaska kod njih, izveli su dva podviga. Najpre, 15. februara. Toga je dana Šolajin bataljon, na putu između Jajca i Mrkonjić Grada, sačekao 450 Italijana i ustaša. U šestočasovnoj borbi neprijatelj je do nogu potučen. Na bojištu je ostalo 110 mrtvih neprijateljskih vojnika. Šolaja je zarobio 22 vojnika i jednog oficira. Za nove borce dobiveno je 150 pušaka i 7 puškomitraljeza. Naši su imali samo jednog mrtvog i četiri ranjena.

Zatim je usledio još veći podvig: prodor u Mrkonjić Grad u noći 25. i 26. februara.

Jedinice su lečile rane i u traumi mrkonjićgradskog poraza produbljavale svoje još neprojašnjeno protivčetničko raspoloženje, kada sam ih posetio. Ljudi su preživljavali i dramu rascepa, još nesvesni svih posledica Drenovićeve izdaje, još u dušama neopredeljeni, pa u toj neopredeljenosti izmučeni. Od njih se tražilo više nego što su mogli učiniti: da se odreknu Drenovića, da ga prezru i da svoje oružje, oružje u ustanku s njim zajedno zarobljeno, sada upere na njega. Trebalo je još mnogo učiniti, da bi shvatili neophodnost, sudbinsku nužnost toga i takvog opredelenja. Nisu oni izneverili Drenovića, nego se Drenović odvojio. Trebalo je da to shvate, samo to!

Mislim da sam stigao ujutro 1. marta. Mrko Šolajino lice, posivelo i patnjama rano izborano, išibano vetrom i mećavama, razvuklo se u smeh. Sive, orlovske oči radosno su kresile. Mene su najavili kao novog komandanta Operativnog štaba, i kada je izašao bio je iznenađen. Širi ruke:

— O, moj drug Španac ...

Pustio sam ga da me grli. I sam sam hteo da ga prisno, prijateljski pozdravim, ali smetala mi je kokarda na njegovoj kapi. Onim čudesnim čulom gorštaka, koji pre oseti nego razjasni, pa čak ako i ne razjasni — shvati, razabrao je razlog moje ćutljivosti. Možda je trebalo da hvalim njegove podvige, da nešto kažem o opevanom junaštvu ponovljenom i sad u Mrkonjiću, da mu dam do znanja koliko je važno što s Drenovićem ne duva u isti rog... Ali ništa od svega toga nisam mogao reći, nisam hteo reći. Pogled mi se, leden, zaustavio na kokardi, i ćutim. Na drugim kapama, na ljudima, koje sam do tada sretao, kokarde me nisu tako žestoko izazvale. Ali kod Šolaje je to bilo drukčije, jer je i Šolaja od svih bio drukčiji. I nisam pitao za vojsku, kako je, ni za ono što se dogodilo u Mrkonjiću, ni o Drenoviću. Pitao sam ga samo za ženu i ćerku, za njegove dve Zore i za sinovce i sinovice, poseti li ih, kako su, gladuju li. Janj i Pljeva su, u ono vreme, bili zone teške gladi. Zima je narod zatekla bez krova nad glavom. Sve je bilo opljačkano i spaljeno. Samo na desnoj obali Janja, tamo gde je dejstvovao bataljon Simelinog druga Metlića, zapaljeno je preko četiri hiljade zgrada u kojima je našlo smrt više od hiljadu ljudi, dece, žena i staraca. Janju i Pljevi je pretio pomor od gladi i bolesti.

Šolajino lice se namrštilo. Nos mu nabubrio.

Oči krije.

— Preživeće se nekako — zausti da nešto kaže o svojima, o ženi i ćerki, ali ne doreče. Naglim zamahom skida kapu i pušta da mu severnjak mrsi kosu. Silovito otrže kokardu i daleko je baci. Borci, okupljeni oko nas, gledali su ga zbunjeno, vidljivo prestrašeni mogućom srdžbom svoga komandanta, i začuđeni zajapurenim izrazom njegovog lica. Pružio je kapu najbližemu:

— Prišijl — a ne reče »petokraku«. Razumelo se samo po sebi.

Tada sam mu pružio ruku. Bio je čvrst i dug stisak. I tek tada sam rekao davno, još na putu do Šolaje, smišljenu rečenicu:

— Čestitam ti, druže Šolaja. Dobro si potprašio bandu u Mrkonjiću ...

Zvonkim glasom se nasmejao, odjednom ozarena lica:

— Bogme, moj Španac, potprašiše oni mene ...

Obojica smo, govoreći o potprašivanju, mislili na oslednju bitku za Mrkonjić Grad. Do razgovora sa olajom i nisam znao kako se to sve odvijalo oko Mrkonjića i u Mrkonjiću; znao sam samo da je Šolaja prodro u grad, da se spasao u poslednjem trenutku, da je sve naopako krenulo zbog vukbrankovićevske uloge Uroša Drenovića. Mrkonjić je danima pre napada bio blokiran. Oko grada su bile jedinice Trećeg odreda pod komandom Rade Marjanca i Vase Butozana. Narod je vršio silan pritisak na štabove, da se prodre u Mrkonjić. Bila je potrebna hrana i odeća, a u Mrkonjiću su bile velike rezerve. I Šolaja je bio za napad. »Ukiselila se vojska na položajima, gladni ljudi, a borbe nema, pa se i moral istopio« — govorio mi je 1. marta. O napadu na grad većano je na Vođevem putu kod Magaljdola 23. februara. Komesar odreda dr Vaso Butozan i zamenik političkog komesara Nemanja Vlatković, tada su bili u Skender Vakufu. Svi komunisti komesari četa i bataljona, takođe su bili na savetovanju. Nije mi bilo sasvim jasno zašto uopšte žurili sa napadom, pre nego se drugovi vrate iz Skender Vakufa. Marjanac mi je rekao, kako je popustio na zahteve vojske iznurene čekanjem. Šolaja je u takvim zahtevima bio naročito uporan; objašnjava: ne samo zbog želje da već jednom oslobode Mrkonjić, već i zbog ljute potrebe, da konačno raščiste s Drenovićem — hoće li on da tuče Italijane, ili se prodao Italijanima. Zbog toga je i insistirao, da na dogovore na Vođev pod dođe lično Uroš Drenović, a ne neko drugi iz njegovog bataljona »Kočić«. Šolaja mi je objasnio:

— Ne bih sebi oprostio, da sve nisam preduzeo: morao sam najzad biti siguran: s nama li je, ili je s bandom. Od ustanka smo zajedno Drenović i ja. Popularan je čovek, pa sam mislio da je ona priča o izdaji obična propaganda.

Većali su čitav dan 23. februara. Osim Šolaje, Marjanca i Drenovića, tu su bili i Mensud Hotić, oprobani komunist, partijski rukovodilac u 1. bataljonu »Pelagić«, Makso Dakić, beogradski student, zamenik komandanta bataljona»Pelagića«, »Iskre«, »Kočića« i glamočkog bataljona »Budućnost«.

Šolaja je — pričao mi je 1. marta — imao utisak daje i Drenović za napad, samo se nije mogao opredeliti zbog toga što nije bio siguran da li je izabran pravi trenutak. A kad je Drenović govorio da »ne treba ubijati talijansku sirotinju«, Šolaja je to shvatio kao humanu osetljivost i saosećanje čemu da sirotinja sirotinju tuče.

Drenovića tada nisam video: posle Mrkonjića izbegavao je svaki doticaj s partizanima. Šolaja mi je rekao kako je Drenoviću poručio da mu »pred oči ne izlazi«, jer će mu »počupati dlaku po dlaku one ružne, riđe brade«. Na to sam se nasmejao setivši se kako je Maglajlićev i moj pratilac u oktobru brijao Drenovićevu bradu, koja je smešna i ružna izduživala njegovo i inače neobično dugo, usko lice:

— Obradatio je opet, znači?

— Ne brije se već četvrti mesec, a priča se kako se zakleo da se ni neće brijati dok se Petar Karađorđević ne vrati u prestolnicu Srba ...

— A što se tiče napada na Mrkonjić, je li pristao na napad, ili ste se rastali bez dogovora?

— Ne bih gaje pustio bez dogovora. Pristao je, dašta, mada se šeretski lukavo izvlačio. Držao nam je govore o razlikama ustaša i Italijana. Ustaše može klati, a s Talijanima je lako ....

— Rekao je, znači, da će napasti.

— Izričito je rekao da će napasti i preuzeo je svoj deo fronta, levo od mog bataljona, na južnim i jugoistočnim čukama...

Na Vođevom podu je dogovoreno da napadnu u noći 25. i 26. februara i da napadom rukovode Simo Šolaja, Dušan Metlić i Uroš Drenović. Među njima samo je predratni putar, tridesetogodišnji Dušan Metlić (lep čovek, snažan, uočljiv u svakoj sredini, gustih, tamnih brkova na krajevima nagore zavrnutim) imao petokraku zvezdu na kapi. Metla je neobično cenio Šolaju. Kad su mu uveče 23. februara Dakić i Hotić ispričali tok dogovora na Vođevu podu i objasnili kako je zamišljeno da Šolaja prvi prodre u opkoljeni grad, Metla je insistirao da »Pelagićevci« pomognu Šolaji:

— Ostavimo li ga samog, ubiće ga ona drenovićevska banda s leđa. Iz potaje će oni njega, kukavički, kao i Jozu Nemeca...

Metlić je tada odlučio da jednog od najsposobnijih rukovodilaca svog bataljona, komesara 4. čete Mehu Kestena, pošalje u »Iskru«, da — bude li potrebno — pomogne Šolaji. Meho je bio iz Mrkonjića, kovač, komunist, od ustanka u partizanima. Šolaja jeza Mehu Kestena rekao da je »najverniji drug na svetu« i da je »najsvetliji primer bratstva i jedinstva«. O onome što je Meho za njega učinio, nije detaljno pričao, samo u jednom dahu kaže:

— Život mi spasi, eto toliko.

Šolaja nije znao za dogovor u štabu 1. bataljona, gde je odlučeno da mu sa Kestenom pošalju grupu probanih boraca »kao podršku njegovim borcima, ako Drenović izda«. Šolaja je u trenutku dogovorenog napada odmah prodro kroz istočnu periferiju Mrkonjića do središta grada, gde je u silovitom naletu spaljena italijanska motorizacija. Prodor Šolajinih boraca tu je zaustavila baražna vatra iz brižljivo pripremljenih utvrđenja. Nisu mogli ni napred ni nazad. Italijani su ih — dogovorno s Drenovićem — pustili u stupicu i tu ih tukli ubitačnom vatrom s uzvišenja Rogolji, koje dominira jugozapadnim prilazima grada i omogućava izvanrednu kontrolu nad čitavim prostorom oko Mrkonjića. Na tom pravcu Šolaja je očekivao Drenovića, a umesto Drenovićevog bataljona »Kočić«, tamo su se utvrdili Talijani.

Komandant i zamenik komandanta bataljona »Pelagic«, Metlić i Dakić, opširno su mi pričali o svom doživljaju napada na Mrkonjić i o tome kako su se jako zabrinuli videvši da se garnizon ne predaje. Svi su oni očekivali brzu pobedu. To su očekivali i seljaci iz okolnih sela. S nekoliko stotina tovarnih konja u noći 25. i 26.februara čekali su na Previlama, da se spuste u oslobođeni grad radi plena.

Dušan Metlić — pričao mi je njegov zamenik Makso Dakić — crn i namrgođen, nije obraćao nikakvu pažnju na tu masu, kao da ona ne postoji, već se uputio prema isturenoj tač_ki Previla, odakle je posmatrao grad i njegovu okolinu. Čuli su se retki rafali i pojedinačni pucnji iz pušaka. Minobacači su zasipali teren oko Previla, kuda je Metlić trebao da nastupa. Naš mitraljez sa Orugle povremeno se javljao sa po kojim metkom. Metlić se na sve to nije nimalo obazirao. Rasprskavanje mina u neposrednoj blizini kao da se njega nije ticalo. Sav se pretvorio u uvo i oko kako bi stekao što bolji pregled situacije. U prvi mah je izgledalo kao da se dvoumi šta da radi. Međutim, to je trajalo samo nekoliko minuta. Davši znak svojim borcima spustio se niz Previle prema gradu. Na 300—400 metara od grada u tom pravcu nalazilo se gradsko groblje, do kojega je trebalo stići niz vrlo strmi nagib. Od groblja do grada teren je bio pogodan za neprijatelja, naročito za Rogolja. Italijani su primetili partizane i osuli paljbu. Prebacujući se od zaklona do zaklona, stigli su do groblja i tu zauzeli položaje. Dalje se stvarno nije moglo. Otvorili su vatru i iznenadili Italijane, jer do tada s te strane na njih niko nije otvarao paljbu. Taj neplanirani potez Matlićev bio je gotovo sudbonosan i spasonosan za Šolaju i onih pedesetak boraca koji su se s njime zatekli u gradu. Metlić je Italijanima sa Rogolja, koji su počeli da ih opkoljavaju, zapretivši im potpunim uništenjem, dobrano pobrkao planove. On je zadržao nastupanje Italijana sve do mraka i tako obezbedio zaleđe Šolaji. Napadi Italijana i domobrana na Šolaju i njegovu grupu u gradu takođe su postupno jenjavali. Kada je pao mrak, i Šolaja se sa svojim borcima izvukao, bio je ljut kao ris. U jednom zaseoku naišao je na grupicu Drenovićevih boraca koji su se tu zabavljali i častili. Jedan od njih je paradirao sa sabljom podoficira bivše jugoslovenske vojske. Onako ljut, Šolaja zgrabi sablju i navali na njih. Prepoznavši ga, ovi se razbegoše na sve strane...

Kesten sa desetinom boraca iz bataljona »Pelagić« bio je desna ruka Šolaji sve vreme borbe u gradu. Šolaja je bio neobično dirnut i oduševljen pažnjom Kestena i njegove desetine...

Sam Šolaja o boju za Mrkonjić malo je govorio. O Drenoviću više — istresao je na njega svu žestinu svog besa. »Kopile popovsko, da me tako grdno izvara« — psovao je na sav glas.

Prikupljao sam podatke o Drenovićevoj izdaji i u »Iskri« i u »Pelagiću«, gde sam se zadržao do 2. marta. Tako sam saznao i za veze između Drenovića i nekog Mile Stevandića, koji je bio komandir čete u Glamočkom bataljonu i najveća opasnost za razbijanje tog bataljona. Kako sam se još u Bočcu bio dogovorio sa Miloradom Mijatovićem, da sa jedinicama Prvog odreda što pre oslobodi Budimlić Japru i prodirući na sever, prema Kozari, privuče što više nemačkih snaga i olakša manevre jedinicama Drugog odreda, odlučio sam datog Stevandića, italijanaša, uputim u Prvi odred, kako bi ga tamo razoružali i javno mu sudili. Istovremeno sam iz Šolajinog štaba uputio tri pisma: jedno Mijatoviću (da razoruža Stevandića), drugo Stevandiću da sa svojom, Prekajskom, četnički raspoloženom četom, odmah krene prema Budimlić Japri i da se tamo, radi učestvovanja u predstojećim operacijama, poveže sa štabom Prvog odreda, a treće Dušanu Joviću, komandantu »Budućnosti«, da zna šta smeramo sa Stevandićem.

Marjanac, dr Butozan i Šolaja su se u potpunosti složili sa mnom. Kasnije se saznalo da je Stevandić odmah obavestio Drenovića o mom naređenju i da su se dogovorili da Prekajci sa Stevandićem zaista idu u napad na Budimlić Japru: nadali su se da će Stevandić i tamo, u jedinicama Prvog odreda — naročito zbog toga što mu komandant Operativnog štaba iskazuje toliko poverenja i, među toliko četa, baš njegovu izbere za predstojeću operaciju — razviti četničku propagandu i uneti razdor u inače čvrstim četama Prvog odreda.

Pre povratka u Operativni štab, zadržao sam se u »Pelagićevom« bataljonu, najboljoj jedinici Trećeg odreda. Metlićev štab bio je u selu Čukiću. Obišao sam i jednu njegovu četu smeštenu u kasarni u šumi Jelik. U Čukliću sam sa borcima ostao na ručku. Imali smo neku bljutavu čorbu od krom pira, a hleb, od zobi, čini mi se, bilo je teško gutati. Ali, Metlićevi borci se nisu žalili. Ostavili su na mene snažan utisak. U tom bataljonu su sve čete bile jedinstvene, potpuno naše, partizanske — svi su borci imali petokrake zvezde. U suštini, ti se ljudi nisu razlikovali od onih u Šolajinom i Drenovićevom bataljonu, samo su imali sreću da se u njihovim redovima nisu nalazile prodane duše, drenovićevci, koji su tako žestoko rovarili u Solajinim četama, a kod bataljona »Kočić« već i prevagnuli na stranu izdaje.

Šolaja'me pratio, i prilikom obilaska njegovih jedinica, i prilikom obilaska Miletićevih četa. »Pelagićevci« su bili naprosto sretni što je prišio petokraku, ali otvoreno mu nisu o tome ništa rekli: Simelu su oni uvek smatrali svojim čovekom, svojim junakom.

Sve što se dešavalo oko Janja i Pljeve, ono silovito vrenje, u ustanku izraženo kao nepokor, a s Drenovićem kasnije delomično od lutalo u izdaju, koja je mnogima bila nejasna i neverovatna, iako su je izvršavali, bilo je, a i ostalo je teško objašljivo. Tako je uvek u pokretu masa, u pokretu koji nije samo ustanak, samo borba, koji nije samo politički pokret — ima u takvim pokretima mnogo jasnog i objašnjivog, ali ima i onog što se ne da objasniti. Narod, koji je vekovima bio raja osuđena na kuluk, bez vlastite istorije, odjednom se počeo buditi. Nešto je u tom smislu govorio i doktor Vaso, kao: mamurluk još drži ljude, bunovni su posle vekovnog sna i sami ne znaju šta rade. Nadao sam se da će im uskoro sasvim svanuti, da će im njihova vlastita akcija biti jasna: da će sve biti izraz volje, a ne slučaja.

Revolucija preobražava ljude, i njih će. A u tom ^preobražaju najvažnije je da se sete — ako nije zapisano, ostalo im je u pesmi s guslama kazivanoj — da je neophodno pouzdati se u vlastite snage.

Ne usude li se poverovati u vlastitu mogućnost, i ovog puta će ih istorija samo okrznuti, ili potpuno-zaobići, kao uvek do ove prilike. Moram reći: misleći o tome više sam imao nade za Mi leti će ve, nego za Šolajine ljude. Tamo, kod Šolaje, bio je neki žandar Trivunčić, koji je preda mnom malo govorio, ali se zagonetno smeškao i

jedini u Šolajinom krugu se ponašao kao da je Šolaja »čovek usput«, a ne određenje njihove vlastite sudbine.

Iz Čuklića, s vodičima bataljona »Pelagić«, otišao sam na položaje jedne manjačke čete, severozapadno od Mrkonjića. Tamo su bila braća Penić. Jedan od njih, Aleksa, bio je provereni komunist, izvrstan borac. Braća su mi se žalila da se kod njih ubacuju Drenovićevi agenti, a emisare je slao i Lazo Tešanović. Savetovao sam im da zgusnu redove, da pročiste vodove, da iz jedinice izključe sve kolebljivce:

— Ogranizovaćemo brzo vojno-političke kurseve za omladince, pa ćete onda omladincima dati oružje razoružanih kolebljivaca...

Štab braće Penić bio je u Surjanu. Tražili su pomoć i za četu (»nemamo stručnog kadra«) i za rad u narodu:

— Imamo samo tri člana Partije, a sela raštrkana. Čini se da nas italijanski agenti uvek prestignu, nikako da ih zaskočimo...

Posle obilaska jedinica Trećeg odreda, dugo nisam uspeo napustiti vrbasko-vrbanjsko područje. Čitav mart sam bio s jedinicama 2. i 3. bataljona Četvrtog odreda. Uglavnom, zadržavao sam se u Bočcu, pod Čemernicom, u Aginom Selu, Skender Vakufu, Maslovarama i, najviše, u Čelincu, gde smo početkom marta smestili i Štab Četvrtog odreda i Operativni štab.

Događaji s kraja februara i početka marta još nisu najavljivali sve one dramatične situacije, svu onu silinu previranja što će zahvatiti jedinice i narod u centralnoj Bosni. Znali smo da se u mnogim selima između Vrbasa i Bosne organizuju i aktiviraju četničke bande, znali smo za Tešanovićevu grupu u Javorinama i Lipovcu, za Marka Radića i bivšeg banjalučkog policajca Mladena Milanovića u Popovcu, za Vaskana i Simu Vukovića u Kablovu, za Iliju Malića iz Popovića kod Kulaša, koji je kao i njegov bivši kolega — dvorski žandar, Franjo Rapo, formirao četničku grupu u Pribaniću i Blatnici, znali smo za akciju Maksima Tešića, bivšeg narodnog poslanika, i Gaje Morače, trgovca iz Maglajana, kao i za Duška Novakovića, koji je četnikovao u Jošavki (nismo znali da ga i podržava i podjaruje Rade Radić, koji je u ono vreme naoko još čvrsto s nama, s petokrakom, čak zamenik političkog komesara Četvrtog odreda, naš drug s kojim smo zajedno oplakivali njegovog sina Bracu, banjalučkog skojevca i prvoborca), ali sva ta obaveštenja još nisu najavljivala dramu onoga što je usledilo krajem marta i početkom aprila. Između Vrbasa i Vrbanje, u besputnom kraiu Čemernice i Osmače, u Lipovcu, Javorinama, Popovcu i Kablovu, grupu od stotinjak četnika je sve više protiv nas usmeravao učitelj Tešanović. Smatrali smo da treba da pregovaramo sa Tešanovićem i njegovom grupom, da ih uverimo da se bore zajedno s nama protiv okupatora, neovisno o tome hoće li se zvati partizanskom jedinicom ili jedinicom dobrovoljačke vojske. Koliko su već ideolozi četništva i izdaje otišli daleko, koliko su već postali najbesramniji špijuni nemačke obaveštajne službe, Ovre ili Unse, nismo znali. Tek će se kasnije pokazivati koliko je njihova akcija bila razorna. »Sve do 25. marta« — pisali smo drugu Titu u junu — »jedino su postojale nekolike četničke čete oko Buletića, Pribinića, Vlajića, Čečave, koje su do tada bile pod našom komandom. Na domaku tih četa bio je jedan četnički bataljon koji je vrlo aktivno vršio četničku propagandu i vršio razbijanje jedne po jedne čete... Oko Mrkonjića bio je Drenović sa bataljonom u snazi od 350 ljudi.« Uz ta dva četnička centra, u februaru se stotinu ljudi okupilo oko Laze Tešanovića, istočno od Čemernice, u selima Javorni (Tešanovićevo selo) i Lipovcu (selo seoskih gazda, braće Branković). Početkom marta Tešanovićeva družina bila je u Lipovcu* desetak kilometara južno od Čelinca.

U Lipovac smo na razgovore s Tešanovićem pozvani 2. ili 3. marta. Čini mi se, bilo nam je javljeno da četnici žele pregovarati, a i sami smo želeli pregovore u nadi da suprotstavljanja neće biti, bar ne oružjem; u najpovoljnjem slučaju — verovali smo da će se predati i odložiti oružje, kao što je učinila četnička grupa u Teočaku. Osman i ja smo tih dana pisali opširan izveštaj Glavnom i Vrhovnom štabu. Znao sam koliko su podaci prikupljeni u vrhovnoj komandi o Krajini šturi, pa sam se s Osmanom dogovorio da rukovodstvo najpotpunije upoznamo sa snagama i mogućnostima ustanka u centralnoj Bosni i Bosanskoj krajini. Lepa je istovremeno pisala partijski izveštaj. Još je samo trebalo da Sida Marjanović, naša drugarica iz Partizanskog obaveštajnog biroa to prekuca.

U Čelincu je tada, uz štab Danka Mitrova, bila jedna četa Četvrtog odreda, i četa proletera sa Kozare. Dogovarali smo se da nas na pregovore sa četnicima prate Kozarčani; u njih je Mladen imao najviše poverenja.

Trebalo je da krenemo pred zoru 5. marta. Spavao sam malo, ni dva časa. Kad sam ustao, u štabu sam zatekao jednog dvadesetogodišnjaka s partizanskom trorogom kapom. Bio je to Kordunaš, komesar čete, Dušan Pekić, koga su Ivan Rukavina i Vladimir Bakarić, komandant i komesar Glavnog štaba Hrvatske, poslali da »negdje u istočnoj Bosni« pronađe Vrhovni štab i uspostavi veze. Pekić je, osim pošte za Vrhovni štab, imao i pismo adresovano na Mladena Stojanovića. Rukavina, moj drug iz Španije, tad još nije mogao da zna da sam došao u Krajinu. Molio je Doktora da njihovog kurira uputi dalje, na istok, i da mu obezbedi, ako je moguće, pratnju. Pekić nam je rekao da nosi opširan izveštaj Glavnog štaba, ali nije nam dozvolio da ga pročitamo. Tvrdio je da on to sme predati samo »lično Vrhovnom komandantu ili drugovima Tempu i Roćku«. Uporno je ponavljao:

— Ako i sam krenem, stići ću ja, ne brinite...

Nismo ga pustili samog. S njim je upućen i moj partijac, jedan od najsposobnijih krajiških kurira, Milenko Gajić, koji je već bio kod druga Tita (u Užicu), a mene je početkom novembra pratio do Romanije. Iz našeg štaba na dugo, neizvesno, naporno putovanje preko planina, sela i komunilacija, koje je držao neprijatelj, s Gajićem i Pekićem sam poslao i hrabrog Ljubana Škundrića, a na putu do Foče, do Tita, pridužio im se Franjo Herljević. Po njima smo poslali jednu kopiju izveštaja, a drugu smo poslali preko Banje Luke i Sarajeva, ilegalnim partijskim vezama. Samotako smo mogli biti sigurni da će bar jedna

kopija stići do Foče.

(Skoro puna dva meseca kasnije drugovi iz našeg Prvog odreda su javili da je u njihov štab »svratio kurir Glavnog štaba Hrvatske, koji se vraća iz Vrhovnog štaba«).

Posle dogovora o slanju kurira za Foču, u predjutro 5. marta, Mladen Stojanović, Danko Mitrov i ja smo s kozarskom Proleterskom četom krenuli u pregovore s Tešanovićevim četnicima.

Bili smo krajnje naivni, odlazeći u Lipovac.

Da li je uopšte trebalo da idemo? Da li je trebalo i pokušavati razgovarati s Tešanovićem, ako se već znalo ko je i kakav je? A znalo se da je učitelj Tešanović nikakav čovek, prevarant i vucibatina; iz Podgrmeča su ga proterali s karakteristikama lopova. Naš odlazak nije odredila pomisao da bismo mogli menjati Tešanovića, nego nada da bismo mogli one neupućene ljude oko njega izvući iz poljuljanog uticaja izdajničkog rovaroša. Tražili smo put do čoveka, da omogućimo čovečnost; tako smo uvek postupali. Zar je, tada, trebalo odustati od tročasovnog hoda kroz snegove, besputnim krajem od Čelinca do Lipovca? Danko Mitrov, uvek spreman da plane, ovog puta je bio smiren: meni neobično mio čovek, a za mnoge nepotrebno prek i oštar, insistirao je:

— Moramo ljudima reći istinu!

Smatrali smo da će biti najbolje ako odemo u Lipovac i porazgovaramo s ljudima, koji su donedavno bili našu bitku i delili našu sudbinu. Bilo je predloženo da četu kozaračkih proletera, koji su u Čelincu isceljivali rane posle neuspeha na Kotor-Varoši, u Lipovac povede samo Danko. Doktor Mladen je mislio da bi on trebalo da ide, nije rekao razlog, ali svi smo znali, pa i sam Mladen, da bi njegova reč o težini izdaje najviše značila. Njegova epska uloga u ustanku, zasnovana i na instinktu, ali i na preciznom opredeljenju, diktirala mu je postupke. Bilo je logično da se složimo da ide i Mladen, ali isto tako da idem i ja. Osman,Đuro i Lepa su se saglasili. U koloni nas je bilo stotinjak. Imali smo i zastavu Proleterske čete, crvenu, srmom vezanu. Sneg nije padao, ali ga je prethodno mnogo napadalo. Između Čelinca i Lipovca, prešavši Vrbanju,'ušli smo u usku prtinu, oko koje je ponegde sneg bio viši i od najvišeg među nama. Trebalo je kroz sneg propešačiti dvanaest-trinaest kilometara. Prtina kojom smo išli poredani jedan za drugim, vijugala je na jug. Kad smo prošli pored brda Lipovac, kilometar severnije od sela, doktor Mladen je izašao na čelo kolone. Prolazili smo između šljivika, pored zamrzlog potoka Rizminac. Iza Mladena, ispred Danka i mene, išao je komandir kozaračkih proletera Simo Ivanović, rudar, sitan, smeđokos čovek, u svakoj situaciji prema svima pažljiv, krajnje uviđavan. Kad smo već bili u selu i penjali se uz strminu prema školi od kamena sazidanoj na čistini Maslište, gde je bio neki golemi, prastari hrast, zastao sam da zapalim cigaretu. Pripalio sam i političkom komesaru čete Esadu Midžiću, duhovitom mladiću iz Prijedora, studentu i njegovom zameniku Fadilu Šeriću, dubičkom učitelju, koji se i sa svojim borcima ponašao kao superiorni učitelj u razredu. Nisam ni dva dima povukao, kad li se iz polumraka javi glas.

— Stoj! Ko ide?

— Svoji smo, partizani — odgovorio je Danko.

U isti mah je prasnula stražareva puška, a onda iz škole grunu plotun. Mladen je prvi pao, pogođen u čelo. Zatim je pao i komandir Ivanović. Dankov glas je sve nadjačao:

— Izdaja! — a tad je i on posrnuo, ranjen u gornju usnu.

Jedan od proletera, zvali su ga Šuco, potrčao je prema Doktoru, oko kojeg se širila krvava mrlja na snegu. Suco je par puta zovnuo Mladena, a onda se previ i — kao da mu kičmu prebiše — pade i on pored načelnika Operativnog štaba i komandira čete proletera.

— Lezi! Paljba! — vikao je ranjeni komandant Četvrtog odreda, pokušavajući da iznenađenu četu proletera sredi i rasporedi za odbranu.

Bolničaru, studentu Radmilu Stefanoviću, sam rekao da otpuzi do Doktora i da ga izvuče. Tek što je počeo puziti, i Radmilo je ranjen. Ranjeni su i komandiri vodova, Mihajlo Gačić i Branko Vuković. Tučeni smo najjače iz škole, ali i iz okolnih zgrada, naročito iz kuće seoskog zelenaša Pavla Brankovića.

Imali smo sve više žrtava, ali ni četnicima nije bilo lako. Video sam kako je pao onaj na straži. Kasnije smo saznali da je to bio brat Laze Tešanovića, Trivun.

Bilo je neophodno organizovati izvlačenje, sa one paklene, smrznute, krvlju išarene vetrometine. Da bismo obezbedili izvlačenje ranjenika, zatražio sam od desetara Branka Tubića da se kroz sneg probije do prvih kuća i iz njih odbaci četnike. Tubić, koga su zvali Jelin, imao je puškomitraljez, a bio je veoma hrabar čovek.

— Moji za mnom — kaže mirno, kao da je reč o igri, a onda skače i iz stojećeg stava tuče po kućama kratkim rafalima. Time je obezbeđeno naše povlačenje i omogućeno nam da izvučemo Mladena i ostale ranjene drugove. Zatražio sam od komesara Midžića da pošalje nekog od sposobnijih boraca u Čelinac po pomoć. Izabrao je, u ruku ranjenog, Milu Mećavu za koga su mi još ranije rekli da je »najsnalažljiviji kurir Kozare«. Prilikom napada na Kotor Varoš, Mile je obukao dimije i, prerušen u Muslimanku, vešto se prebacivao između naših četa uklinjenih u neprijateljski raspored prenoseći naređenja i poruke od Danka Mitrova do Šoše, a od Šoše do Broćete.

Bilo je već podne, kad je Mećava otišao po pomoć. Dotad, a i drugi deo dana, mrzli smo, a neki i ginuli, na vetrometini u snegu. Bilo je sve više ranjenih, i sve više mrtvih. Do večeri je poginulo jedanaest proletera, jedanaest ponosnih sinova Kozare. Dok su iz škole štektali mitraljezi i »u ime srpstva« odjekivalo pijano urlanje srpskih šovinista »uskliknimo s ljubavlju«, pravi Srbi — braća Aleksa i Anđelko Đenadija, Cvijo Stijak, Dušan Marin, Jovo Popović, Petar Bundalo, Mirko Burazer, Milojko Bokan, Branko Gavrilović, Rade Balić i Musliman Smajo Ališić ginuli su za istinsku slobodu svih Srba, i svih ljudi.

Smrti sam često gledao u oči. Uzimala je moje najbolje drugove, neke tek za život stasale. Ali, čini mi se, nikad mi to prisustvo smrti nije tako težko palo kao onog hladnog martovskog dana pred školom u selu Lipovcu zabačenom u besputnom prostoru nekoliko kilometara zapadnije od vijugave Vrbanje.

Popodne se do mene dovukao lakše ranjeni Danko, i tad smo se, s delom Proleterske čete, povukli prema potoku, u kuću braće Gajić. Iz te je kuće i Milenko Gajić, moj pratilac. Kod Gajića smo doneli sve ranjene drugove, pre svih doktora Mladena. Rana je strašno izgledala, činilo se kao da je glava širom čela, sleva nadesno,

presečena. Doktor je bio u nesvesti, ali Danica Perović nas smiruje:

— Spasiću ga. Rana je gadna, ali nije smrtna.

Dr Danica Perović, hirurg, sestra Lepe Perović, komunist kao i sve sestre, svu pažnju je poklanjala teško ranjenom Mladenom.

Predveče su nam Đuro Pucar i Osman Karabegović poslali pomoć — jednu četu četvrtog odreda. Tada smo odbacili četnike i izvukli naše ranjene i mrtve drugove.

Vraćali smo se kao tužna, pogrebna povorka. U Čelinac smo stigli oko ponoći. Neke od ranjenika smo tamo smestili, a Mladena smo, u pratnji dr Danice Perović, na saonicama odvezli u Jošavku, gde je bila jedna od naših prihvatnih bolnica.

Sukob u Lipovcu 5. marta 1942. godine, bio je prvi oružani obračun između partizana i četnika na području Četvrtog odreda. I ustaše su tome sukobu poklonile znatnu pažnju. Bilo jeto vreme kad je na području Krajine, po oceni zapovednika 3. oružničke pukovnije, »komunistička akcija zauzela najjači uticaj, a pogotovo među neukim pučanstvom kojeg na lak način lažnom promidžbom zavode i stavljaju u svoju službu«, pa im je razbuktavanje sukoba između nas i četnika bilo od vanredne važnosti. Vidi se to i po izveštaju zapovednika ustaške žandarmerije na području Krajine i centralne Bosne:

»Utjecaj komunista u pobunjeničkom pokretu je vrlo jak, njihove vođe igraju glavnu ulogu, a u nekim mjestima uspjeli su se i četnicima nametnuti za vođe što četnici jako teško toleriraju jer su se poslednje vrijeme počeli vidno razilaziti u pogledu vodstva... Među istima se i nadalje primjećuju znaci velikog neslaganja i idejnog razilaženja... Primjera radi za ovo razilaženje između četnika i komunista navodimo slijedeće slučajeve:

5. ožujka 1942. u selima Javoranima i Lipovcu, kotar Kotorišće (Kotor Varoš) došlo je do velikog sukoba između četnika i komunista. Borba je trajala nekoliko dana. Na strani četnika poginulo je oko 170 ljudi a na strani komunista da se ni broja ne zna...«

Neprijatelj nije imao tačne podatke, iako se u oružničkom zapovedništvu u Banja Luci znalo veoma mnogo o četničkoj akciji. (Neki špijun im je sve javljao, od prvog rascepa koji je izbio u Javoranima 14. decembra 1941. godine, kad je — po ustaškim podacima »došlo do svađe, a kasnije i do tuče od strane četnika i komunista. Četnici su vikali dolje komunizam, dolje izdajica Staljin, koji nam je obećavao pomoć... Kroz seja Javorane, Zaselje, Vagani, Radice, Čukovac, Stol i Živinice, ponijeli su četnici jugoslovensku zastavu sa natpisom Živio kralj Petar«.)

Ono što je, još krajem 1941. godine, počeo Lazo Tešanović, u nekim je jedinicama preraslo u otvorenu izdaju. U jednom proglasu, štab 2. kozaračkog bataljona za njega je pisao da je »propalica i pijanica, koji je sa izdajničkom bandom na Grahovu, još za vrijeme Drvarskog ustanka, švercovao Talijanima našu stoku i pušio njihove cigarete«, da »nije htio da puca na Talijane, nego ih je pustio sa ostalom izdajničkom družinom u Grahovo, odakle su oni, poslije 20 dana ogorčenog otpora drvarskih radnika i seljaka, opet izdajom tih istih tipova, prodrli u centar ustanka, u sam Drvar«, nazvali su ga »izdajničkom kučkom« koja se »dovukla ovamo da po nalogu svojih talijanskih gazda nastavi ovdje isti izdajnički posao... na teritoriji koju su partizani oslobodili i na kojoj je do tada vladalo puno jedinstvo i sloga«, rečeno je da »se srepio s nekoliko seoskih kajišara na čelu sa svojim bratom Vašom, sa policajcem Mlađanom Milanovićem i žandarmerijskim podnarednikom Milanom Brankovićem koji su za vrijeme stare Jugoslavije kundačili i kinjili pošteni seljački i radnički svijet i koji bi sad opet htijeli da se tom istom narodu nametnu za komandante kako bi mogli provoditi staru pljačku i nasilje«. Oko Tešanovića je bila mala grupa i da smo je na vreme razoružali — što se moglo učiniti, bez naročitih problema, jer Tešanović nije imao autoritet heroja, on nije kao Drenović bio organizator prvih ustaničkih akcija, niti je u narodu bio omiljen — verovatno na čemerničkom području ne bismo sami sebi stvorili onako mnogo problema. Onda kada smo Tešanovića hteli razoružati, već je bilo kasno: naš najavljeni dolazak dočekan je organizovano plotunom. I tako se od Tešanovića, iz Javorana, izdaja lepezasto počela širiti tako brzo, da smo u maju 1942. gotovo potpuno izgubili kontrolu u selima sliva Vrbas — Vrbanja. U martu, dok je u akciji izdaje bila samo Tešanovićeva grupa (stotinjak četnika), nismo učinili sve što je bilo moguće, uvereni, naravno, da ćemo sa Tešanovićem lako izaći na kraj. A onda je izbila izdaja u najvišem rukovodstvu Četvrtog odreda, u njegovom štabu. Dok smo mi organizovali akcije za čišćenje istočnog područja (6. bataljon Četvrtog odreda) i janjsko-pljevskog kraja (Drenović) naše redove napustio je — opredelivši se za izdaju — i zamenik politkomesara Četvrtog odreda Rade Radić. Od svih nas najbolje ga je poznavao Đuro Pucar; neko vreme je živio kod njega. Danko ga nije voleo. Rekao je za Radu da je »obični seoski zelenaš«, da je »lukavi, samoljubivi kaputaš« i da je »kadar sve dati da zadovolji svoje samoljublje«. Zbog njega, ponekad prećutasmo ime njegovog sina Milorada, koga su zvali Braco. Bio je skojevac u banjalučkoj tehničkoj školi od 1939. godine. Braco je, još u toku ustanka, u partizane doveo svog oca, Radu, trgovca iz Jošavke: bili su, sa porodicom Danka Mitrova, među prvih 16 partizana ustaničkog Borjanskog odreda (komandir je bilo Ratko Broćeta, a komesar Vojo Mitrov). Kad je Braco poginuo, jurišajući uz Radu Ličinu i Ratka Broćeta, na čelu svoje čete na ustaške rovove u Kotor Varoši, Rade je počeo kidati i ljudske i političke spone sa nama. Bio je kod mene, unezveren, čim smo se vratili sa našim ranjenicima iz Lipovca u Čelinac. Tada nije stavio na kapu kokardu, i nije rekao da nas napušta. Da li takve namere još nije imao, ili je svoju pripremanu izdaju lukavo krio, svejedno, u svakom slučaju rekao je da sumnja u našu pobedu. Mislio sam: zbog sina, zbog Bracine pogibije. Što sam duže s njim razgovarao, to sam sve više bio uveren da smo Radu izgubili, ne zbog Brace, nego zbog Radinog opredeljenja za izdaju. No, tada još nisam mislio da će zaista prihvatiti izdaju kao mogućnost »pobede« i da će uskoro, ohol po naravi i častoljubiv, prihvatiti dužnost komandanta četničkog odreda »Borja«, a zatim i dužnost komandanta »Glavnog štaba vojnočetničkih odreda za Bosnu«.

Baš kad smo otpremili Pekića, Škundrića i Gajića za Foču, 7. februara, naše kotorvaroške veze su nam javile da su domobranski oficiri u blokiranom garnizonu Kotor Varoš izrazili spremnost za saradnju, a možda čak i za prelazak u partizane. Odlučili smo da se s njima odmah povežemo, ne preko kurira, nego da sami idemo na pregovore. Sastanak smo zakazali za nekoliko dana,

noću, u kući hadžiefendije Mehmeda Mujkića, koji se od ustanka izjašnjavao za narodnooslobodilačku borbu, pa je čak u džamiji u propovedima govorio protiv »nove vlasti« koja pravi razdor i mržnju među narodima »koji se samo po vjeri razlikuju, a isti su«.

Na pregovore u okupirani Kotor Varoš sa mnom su išli Danko Mitrov, Galib Fazlić i mladi Mile Trkulja. Pratio nas je vod Čelinačke čete.

Kuća hadžiefendije Mujkića bila je izdvojena, u Kotoru, na strmini na levoj obali Vrbanje, pod Gradinom.

Prilaze kući obezbeđivala je naša pratnja, a u Rijeci, prema gradu, stražario je i naš saradnik domobran — Mustafa Aganbegović.

Hadžiefendija nas je dočekao lepo, raspoložen, a njegova žena je prestrašeno, razrogačenih očiju, gledala u naše neujednačene uniforme, bombe i pištolje na opasačima. Ipak, brzo se smirila i tek što se, uz drvene stepenice, popesmo na sprat, već je za nama donela rakiju, slatko i, nešto kasnije, večeru. Uto je stigao i natporučnik Redžić. S njim nismo dugo razgovarali. Nije bilo načina da ga uverimo da pređe k nama; previše se bojao.

— Srce mi je s vama, ali snažne sile Nemačke pobediti nećete — govorio nam je uzbuđeni, prestrašeni natporučnik.

Hadžiefendija nas je oko ponoći ispratio. Reče da mu je žao natporučnika. Sam bi, govorio nam je, odmah pošao s nama, ako nam je potreban... I zaista, došao je čim smo mu poručili da nam je potreban: kasnije je bio većnik ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a.

U martu, dok se u Četvrtom odredu izdaja prikriveno širila i dok su ubačeni špijuni pripremali četničke pučeve, Prvi, Drugi, Peti i delovi Trećeg odreda vodili su stalne borbe proširujući slobodnu teritoriju. Najteže bitke su vođene na području Drugog odreda. Čitava Bosanska krajina bila je uzavrelo bojište. Uz vojne jedinice, jačao je narodnooslobodilački pokret u celini. Politička strategija Partije sada je ostvarivana, zahvaljujući sve većim vojnim pobedama, kao sinteza oslobodilačkog rata naoružanog naroda i revolucije. Svuda su stvarane organizacije omladine i žena, jačao je ugled i ispoljavala se stvarna vlast narodnooslobodilačkih odbora, koje smo shvatili i razvijali ka<3 »osnovnu organizacionu formu preko koje se dižu mase na narodni ustanak, preko koje se ostvaruje političko rukovodstvo Partije u tom ustanku, preko koje narodne mase ostvaruju svoju demokratsko-revolucionarnu vlast pod rukovodstvom Partije«. Bilo je presudno da tu direktivu druga Tita do kraja ostvarimo i da ne padnemo u grešku pa da se prema narodnooslobodilačkim odborima ponašamo kao prema organima partizanskih jedinica, jer — govorio nam je Vrhovni komandant — »oružane partizanske jedinice su organi narodne vlasti, a ne obratno«.

Vojno i političko rukovodstvo razraslog ustanka u Krajini je tokom marta rešilo i pitanje međuzavisnosti, a i ranije ispoljene probleme uplitanja partijskog rukovodstva u komandovanje. Lepa je, kritikujući dotadašnji način rukovođenja (»politički najodgovorniji drug svršava čisto vojničke stvari«), drugovima prenela Titovo shvatanje rukovođenja: »Pravilno je da se pojedini partijci i partijski funkcioneri ne mješaju u operativne planove vojnih partizanskih rukovodstava. No to nikako ne znači da ti planovi nisu nikako stvar za koju je odgovorna partijska organizacija. Partizanski odredi su — kao svaka masovna organizacija — transmisija naše Partije do masa. Ukoliko će partijska organizacija obezbjediti i pravNnost operativnih planova, kao unutrašnju političku čvrstinu tih jedinica, utoliko će biti riješena povezanost Partije sa narodom, čija oružana sila su partizani.«

Sve osnovnoje time bilo rečeno. Dovoljno je samo to izvršavati, i uspesi naprosto nisu mogli izostati. Dakako, to ni u kom slučaju nije značilo da neće biti trenutnih neuspeha. I te kako smo računali s trenutno izgubljenim bitkama i povremenim porazima iz kojih je trebalo izvlačiti ispravne zaključke i jačati se, da nas takvi gubici ne bi demoralisali. Računali smo i sa mogućnošću neposrednog komandovanja iz Operativnog štaba sa svim jedinicama, u izvođenim akcijama. U ovoj situaciji, zbog slabih veza i bez više mobilnih jedinica, Štab je mogao samo da daje osnovna usmerenja. Pri tome smo stalno insistirali na samoinicijativi i na strogom pridržavanju partizanskog načina ratovanja, na izbegavanju krutih frontova i iscrpljujućem držanju ustaljenih položaja oko svojih sela.

Izveštaji iz štabova odreda su pokazivali da smo bili u pravu. Borački sastav bio je izvrstan, samo ga je trebalo dobro voditi i najispravnije usmeravati. Akcije su bile sve učestalije; a rezultati sve značajniji. Krajem marta — kao što se to vidi iz jednog neprijateljskog dokumenta (Izveštaj Komande banjalučkog oružničkog, to jest žandarmerijskog puka, koji je bio raspoređen u centralnoj Bosni i Krajini) — »opće prilike na području pukovnije« bile su za ustaše »još uvjek veoma slabe i zabrinjavajuće, a sve usljed jakih pobunjeničkih snaga koje su se čvrsto ugnjezdile na pukovskom području«.

Šef ustaške žandarmerije u Banjoj Luci je 31. marta pisao endehazijskom ministarstvu unutrašnjih poslova:

»U rukama pobunjenika do sada nalaze se sljedeće područne mi oružničke postaje, i to: Glodina, Šipovo, Gerzovo, Grkovci, Preodac, Prekaja, Trubar, Resanovci, Bosansko Grahovo, Drvar, Oštrelj, Gornji Ribnik, Sitnica, Krnjeuša, Vrtoče, Kulen Vakuf, Rmanj Manastir, Potoci i Mlinište — sve Bosansko-petrovačkog okružnog krila; Lipa, Drenovo, Tjesno, Benakovac, Lušci Palanka, Glodina, Hohovica, Tržačka Raštela i Budimlić Japra — sve Bihaćkog oružničkog krila; Knežica, Gornje Sereflije, Žirovac, Rujevac, Kadina Voda, Drksenići, Orahovo, Turjab, Skender Vakuf, Marićka, Piskavica, Krupa na Vrbasu, Šiprage, Čelinac, Han Kola, Kozarac i Svodna — sve Banjalučkog oružničkog krila; Hrvaćani i Blatnica — sve Dobojskog oružničkog krila. Nadalje su radi što efikasnije obrane od pobunjenika izvršena preseljenja pojednih oružničkih postaja kako slijedi: Oružnička postaja Ravnice u Bužim, Glodina u Otoku, Ripač u Golubić, Stari Majdan u Staru Rijeku i Ilidža kod Sanskog mosta u Vrh-polje — sve Bihaćkog oružničkog krila; oružnička posada Bravsko u Sanicu Gornju — Bosansko-

petrovačko oružničko krilo; oružnička postaja Klupe u Gornji Teslić, Dragolovci u Jelah, Osječani u Tursko Grabsko, Podnovlje u Božince i Srnice u Hrgoje Donje — sve Dobojskog oružničkog krila.«

Krajem februara i u martu, najžešće danonoćne borbe vođene su na planini Kozari i oko Kozare. Ofanziva nemačko-ustaških snaga, započeta nekoliko dana pre skendervakufskog Savetovanja, nije jenjavala za sve vreme naših prvih konferisanja u Bočcu. Šoša i ostali Kozarčani su otišli od nas 24. februara kasno uveče. Jeka bitaka s pravca Dubica — Prijedor čula se daleko. To je do tada bila četvrta ofanziva na Kozaru. Šoša je otišao pravo na bojište. Kasnije sam ga po tome, po toj njegovoj osobini — da je uvek tamo gde se boj razrešava, gde je najteže — i zavoleo. Nikad nije mogao mirovati. Ako njegove jedinice nisu napadale, znalo se: napadnute su. Pod Šošinom komandom nije se moglo dangubiti, ni plandovati.

Drugi odred bio je naš najsnažniji, najbolje organizovan i najbolje vođen odred. Tako smo pisali i Tempu i Vrhovnom komandantu:

»Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred (Kozarski) po teritoriji je najmanji ali vojnički najaktivniji i politički najzdraviji, što se može vidjeti iz njegovih mjesečnih biltena. Ovaj odred, za nepuna dva mjeseca, udvostručio je svoje naoružanje. Ovaj odred je izolovan i izložen jačim koncentričnim napadima neprijatelja. U tom kraju ustanak je bio u rukama naših drugova. Među oružanim ljudstvom, iako još politički sirovim, nije prodrla četnička propaganda, jer je od prvog dana povedena borba protiv četničke politike u vojsci i ustanku, prvoga dana počelo je čišćenje vojnih jedinica od tih elemenata. Onemogućeno je stvaranje vojno-četničkih formacija, iako su u tome pravcu radili izvjesni elementi (na Balju). Politički rad bio je savjesno organizovan u četama i njemu se posvećivala naročita pažnja. Prve čete oko Kostajnice, Dubice, Prijedora, Novoga, Balija, Dobrljina, Gradiške organizovali su naši partijski drugovi. Gradiški srez, koji je posljednji ušao u borbu, dosta je politički neobrađen. U njemu su tek prije mjesec i po do dva mjeseca organizovane čete, a u posljednje vrijeme i bataljon. Čete su još slabe, neiskusne u borbama i ima u njima pljačkaških elemenata, ali budući da su se uticajem naših partijskih drugova stvorile prve vojne jedinice u tom kraju, to će sigurno incijativno ostati u našim rukama. Treba biti veoma budan da se u tom kraju uticajem kulačkog elementa koji je tu brojan, ne stvore vojno-četničkeformacije. Kozarski odred čini pozitivan politički uticaj na čete Četvrtog odreda oko Prnjavora i Crnog Vrha. Ovaj odred prebacuje svoje snage preko pruge oko Jelićke, Piskavice, pa prema Bronzanom Majdanu. Jedna četa ovoga odreda logoruje već u Jelićkoj i tako ima direktan dodir sa četama Manjačkog bataljona Četvrtog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda. Ovaj odred takođe pruža svoje snage preko Miljakovca i Rasavca ispod Prijedora i vojnički sarađuje sa Sanskim bataijonom. Vojnici ovog odreda primjer su discipline i pravog partizanskog odgoja. Pravilnom politikom u prvim danima ustanka prema muslimanskim seljacima, pridobili su kozarski partizani muslimanski živalj uza se. Ne samo da je razvijena politička saradnja između Muslimana i kozarskih partizana, nego ima slučajeva da i muslimanski seljaci ulaze u partizanske čete (iz Kozarca). Štab ovoga odreda držao se za sve vrijeme borbe pravila partizanskog ratovanja, vršeći akcije danonoćno i ne držeći se fronta.«

U februarskim borbama između Bosanske Dubice i Prijedora, Šošine jedinice su se prvi put sukobile sa nemačkim vojnikom. Do tada su se uglavnom borili protiv ustaša, domobrana i oružnika (ustaških žandara). Ali pokazalo se da je i Nemce moguće tući. Već u prvim okršajima, o kojima smo obavešteni u Bočcu 25. ili 26. februara, Kozarčani su zaplenili prve mašinske puške i puškomitraljeze nemačke izrade. Bilo je i zarobljenih Nemaca. Jedan od tih zarobljenika, Georg Šlander — javio nam je Šoša — tražio je da ostane s nama. To je za mene bio prvi slučaj od početka rata, da se nemački vojnik javlja dobrovoljno u partizane. Mislio sam: da to nije prevara! Ali poznavao samo tako hrabrih i tako dobrih drugova Nemaca, koji su se borili protiv fašizma u Španiji, pazašto datakav ne bude i Georg Šlander. Slično su mislili i Pucar i Karabegović, pa smo Kozarčanima savetovali da uzmu Šlandera. »Pripazite na njega, dok ga potpuno ne proverite!« Ostao je s Kozarčanima i pokazao se dobar borac, pravi antifašist.

O borbama na pravcu Dubica — Prijedor potpunije sam informisan tek posle dolaska iz Trećeg odreda, početkom marta, u Celincu. Tada nismo znali da je neprijateljskim jedinicama, koje su učestvovale u tim borbama, neposredno komandovao general Hans Fortner, komandant divizije, tada i komandant čitavog bosanskog okupacionog područja. Ratni zločinac Johan Hans Fortner, Hitlerov generallajtant, stigao je u Krajinu iz Sarajeva kada i ja. Njega su uznemiravali stalni napadi našeg Drugog odreda na delove 718. divizije. Zbog toga je Fortner, sredinom februara, naredio svom bataljonu u Prijedoru (oko hiljadu vojnika) da se izvuče u pravcu severa, prema Dubici. Nemački garnizon u Prijedoru nije se sam uspeo evakuisati, pa je Fortner 16. februara naredio da put Bosanska Dubica — Prijedor obezbeđuju snage iz Dubice, odakle su 17. februara na jug, prema Prijedoru, udaljenom tridesetak kilometara, zapadnim padinama Kozare, udarila četiri ojačana nemačka bataljona dvaju pukova 718. divizije. Prodor na jug podržavale su i ustaško-domobranske snage iz sastava 2. zbora generala Isera. Nemci i ustaše nisu 17. i 18. februara doprli ni četiri kilometara od Dubice. Prethodnih dana, uoči nemačkog prodora, cesta od Dubice na jug je isprekopana, a na okolnim čukama bila su raspoređena naša dva bataljona. Tek 19. februara nemačka motorizovana kolona i pešadija izbijaju pred Agince. General I-ser kome su Nemci često prigovarali neborbenost, ne bez primesa zlobe obavestio je svoj »glavni stožer« da su »napredujuće nemačke čete zaustavljene u Agincima izgubivši skupa sa domobranstvom 10 mrtvih i 22 ranjena«, među kojima je bio i neki nemački major.

Fortner je lično izašao u prvu liniju svojih bataljona 23. februara. Toga dana su Nemci, po treći put, zaustavljeni kod Aginaca. Iz neposredne blizine naši mitraljesci su napali i kola generala Fortnera, koji se uspeo izvući i pobeći u Dubicu. To borci 2. kozaračkog bataljona tada nisu ni znali, inače bi, verovatno, smogli snage za još žešći napad i Fortner bi se, možda, našao među dvadesetak drugih zarobljenih Nemaca.

Borbe za izvlačenje opkoljenog nemačkog bataljona iz Prijedora trajale su punih devet dana. Tek 26. februara

počela je evakuacija, ali i narednih dana pet nemačkih bataljona, na putu za Dubicu, bilo je izloženo stalnim napadima Kozarčana. Iser je u svom »izvešću« pisao da su 28. februara jedinice, koje su se kretale prema Dubici »u cilju izvlačenja njemačke bojne iz Prijedora... kod napredovanja napadnute2,5 km južno od Bosanske Dubice vatrom sa svih strana«.

Kozarčani su nam pisali da su »jašili Švabama na leđima sve do ulaska u Dubicu«. Pisali su nam, također o strahovitim zločinima počinjenim u svim mestima kroz koja su prolazili Fortnerovi bataljoni. O tome su 1947, kad je bilo suđenje Hitlerovom komandantu Jugoistoka generalu Aleksandru Leru i drugim ratnim zločincima u Beogradu, govorili mnogi svedoci. Predsednik sudskog veća dr Vuko Goce Gučetić je tada optuženom Fortneru predočio jednu od izjava datih sudiji istražitelju — svedočenje borca Drugog odreda Nikole Radonjića:

»Prilikom proboja, optuženi Fortner, vaše jedinice su uhvatile neke ranjene partizane... Vaši su ih sve streljali. Tada su streljali i stariju seljanku Stoju Radman, njenu kćerku i dvogodišnje unuče. Streljali su ih zbog toga što su u Radmanovoj kući našli ranjenog partizana Danila s trojicom drugova. Drugi primer: selo Vrbaška. Tamo ste popalili čitavo selo. Ubili ste 30 žitelja Vrbaške, i to mahom starce i decu: one koji nisu mogli pobeći. Popalili ste više kuća u Bistrici. Đorđa Vujića su vaši vojnici uhvatili i zaklali ga, a Rajka Vilića i nekog sedamdesetogodišnjeg starca ste streljali. Streljali ste i Aleksu Vujića i njegovu ženu Radosavu. Zatim Kosaru Agić i njenu tetku Persu. Iz sela BrdoMiloševo odveli ste sve mlađe ljude — njih osamdeset — i kad ste ih uterali u vodu Jablanicu sve ste streljali. Jednoj ženi iz sela Podgraca ste oteli četvorogodišnje dete iz naramka i udavili ga u reci. Vaše jedinice su tada zapalile Lužane i Hutovo. U Lužanima ste ubili pedesetogodišnjake Danila i Luku Marića. Vaši vojnici su u svakom mestu silovali žene. Jednu devojku je zaredom silovalo sedam Nemaca i jedan ustaša. U selu Turjacima snaju PetraTepićaje najpre silovao pedesetogodišnji oficir, a onda — zaredom — njegovi vojnici. Vaše jedinice su pokupile svu stoku i hranu po kozaračkim selima. Što nisu mogle odnjeti to su palile i uništavale. Tako je, optuženi, vaše zločine zapamtio Nikola Radonjić, a predočiću vam i najsažetije navode svedoka Milovana Šiljegovića:

U selu Jablanici Nemci su opkolili 164 civila, povezali ih, naterali da uđu u rečicu i tu ih streljali. Video sam i mnoge leševe ubijenih. Mnogi su unakaženi. Kolone koje su nastupale od Prijedora preko Palančišta stalno su streljale i ubijale narod. U selu Beljanci streljali su sedamdesetčetvoro, među njima mnogo dece i žena. U Jelovici su u familiji Bokan ubili 20 muškaraca. U Beljanci ma su uhvatili 15 devojaka i sve ih silovali... Zapaljeno je oko hiljadu kuća...«

Fortner na sudu nije priznavao zločine, ali činjenice su bile jače od njegovog poricanja. Zanimljiv je i dijalog predsedavajućeg dra Gučetića i optuženog generala Fortnera, na procesu 1947. godine.

Predsedavajući: Zločini su izvršeni prilikom prodora iz Dubice u Prijedor?

Optuženi Fortner: Tamo je bio opkoljen jedan naš streljački bataljon. Divizija je morala intervenisati i osloboditi opkoljene snage.

Predsedavajući: U izvođenju te akcije, kako su se ponašale vaše trupe?

Fortner: Besprekorno.

Predsedavajući: Lepo. Bravo! Pa, pročitat ću vam onda izjavu Boška Bazarice o tome kako nemačko-ustaška jedinica ide da izvuče blokirani bataljon i pali sve na što nailazi. Svedok poimenično nabraja civile koje su vaše trupe pobile. Zatim kaže da ste u Murti zapalili 70 kuća zajedno s ljudima zatečenim u njima. A svu stoku ste opljačkali...

Predsednik veća zatim čita izjave Milke Rodić, Milke Janoš, Laze Nokije, Vlade Grujičića, Dušana Trkulje, Milenka Burazera, Ljubana Bačića, Dušana Čulića, Julke Ćurčije, Radoša Milenkovića, Milke Dujanović, Janka Radulovića, Rade Trubara i Milana Bursaća.

Selo Jutrogusta: zapaljeno 45 kuća; Ratka Draginju su zapalili u slami; Milu Oljaču (60 godina) su bacili u zapaljenu kuću; Iliju Rodica (57) ubijaju pred kućom; Radu, Ivu i Maru, streljane, slažu na gomilu...

Međuvode: pale 50 kuća; bajonetima sasjekli Slavka Krničića, Nikolu Jajičina, Silvana Jajičina, Milu Mijatovića, Stevu Vojina, Miloša Milanovića, Nikolu Jatinovića, Savana Berikožu, Martu Berikožu i Gaju Aćimovića.

Aginci: ustaško-nemačka kolona je uspela uhvatiti samo one starije od 60 godina i sve su ih poubijali — Radu Vatrešu, Milisava Nikolića, Đorđa Mršića, Stojana Bakića, Gaju Radovanovića, Mila Dakića i Dušana Milankovića.

Blaškovci: ubijeni su ljudi stariji od 60 godina — Rade Šipka, Đoko Pajić, Stoja Milenković, Smilja Sirić, Ostoja Stokić, Lazo Simić, Rade Ćurčija, Mile Ćurčija, Milan Pekić, Simo Mućan, Stevo Jakić i Mica Dragičević.

Predsednik čita: Nemci i ustaše nisu se zadovoljavali da samo ubijaju; gotovo redovno svoje žrtve grozno mrcvare. Nekima oči vade bajonetima, režu uši i noseve, prebijaju noge, žive spaljuju. Selo Brekivo — 80 kuća je spaljeno. Šta kaže optuženi Fortner na ove iskaze? Jesu li to zločini jedinica njemu potčinjenih?

Fortner: To ne mogu reći. Niko me o tome nije izvestio. Nemoguće je da bi tako postupio nemački vojnik. To su samo ustaše mogle učiniti.

Predsedavajući: Svedok je izričit: nemački vojnik je majci oteo četverogodišnje dete i bacio ga u vodu.

Fortner: Nemoguće!

Predsedavajući: Mislite da je suprotno prirodi nemačkog vojnika?

Fortner: Da. Upravo to mislim.

Predsedavajući: Čudno. Vrlo smela tvrdnja. A zna se koliko su najstrašnijih nedela upravo nemački vojnici učinili u ovom ratu. Ne samo u Jugoslaviji. Postoje dokumenti, postoje fotografije, postoje filmske trake ...

Fortner ipak ništa nije priznao.

Od reke Bosne, preko Vrbanje, Vrbasa, Plive, Sanice i Sane do Une pet krajiških odreda sa svojih 7000 boraca držali su veliku, ali ne sasvim povezanu slobodnu teritoriju. Bili su to rezultati plime ustanka što je svojom silinom iznenadio i zbunio okupatorske i kvislinške komande, koje su — uza svu svoju brojčanu i tehničku premoć — bile u defenzivi. Ali mi smo znali da će se neprijatelj snaći i da će, snažnije nego do sada, prepustimo li mu i jednog trenutka inicijativu, početi vraćati udarce. Naša taktika je morala biti zasnovana na toj realnosti; na saznanju da su okupacione sile, početkom 1942. godine, kad su na svim svetskim bojištima armije

antifašističke koalicije uzmicale, bile sposobne da prihvate antipartizanski rat, i, neuporedivo jače, da nametnu svoju volju snagama narodnooslobodilačkog pokreta. Članovi Operativnog štaba, u prisustvu Đure Pucara i Lepe Perovič, na osnovu analitičkih ocena skendervakufskog Savetovanja i vojno-političkih izveštaja iz odreda i bataljona, krajem februara i početkom marta pokušavaju — uzimajući u obzir Titove strateške procene i taktiku oslobodilačkog rata naoružanog naroda — odrediti prioritetne zadatke. Bilo je jasno da se na onako rastegnutoj teritoriji, koja je bila ispresecana tamnim mrljama okupatorsko-kvisliških garnizona i manjim četničkim jedinicama, sa zatečenom vojnom organizacijom, uza svu žilavu istrajnost krajiških partizana, nećemo moći odupreti jačoj ofanzivi koncentrisanih okupacionih trupa. To nam je svima bilo jasno. Pouku nije trebalo tražiti u literaturi ni u tuđem iskustvu. To su nam mogli reći i stariji Krajišnici. Dedovi i očevi naših boraca, sudionici ustanaka 1858. i onog poslednjeg od 1875. do 1878, koje je vodio Pecija Petrović, iako su u plimi ustanka stvorili veliku slobodnu teritoriju, uzaludno su se suprotstavljali ofanzivi koncentrisanih turskih snaga. Trpeći poraze, ustanici Marka Bajalice, Marko Đenadije, Ostoje Kormanoša, Goluba Babića i drugih harambaša, počeli su se osipati, demoralisani. Mi smo imali iskustvo naših predaka i Pecijinih harambaša: njihovu grešku nismo smeli ponoviti. To je značilo da najvećom brzinom moramo i jedinice i narod pripremiti i organizovati za drugačiji način ratovanja. Jasno, pri tome smo morali upozoriti na sve nijanse izdajničkog ponašanja, od onih koji su već iznureni svet uveravali u nužnost »odlaganja borbe za povoljnije uslove«, preko njihovih suštinskih istomišljenika kojima je italijanska parola »zaštite srpskog stanovništva od ustaških pokolja« pružala i dukate i utočište, od onih, koji su već otvoreno, kleknuvši pred Italijanima, išli na sporazume i s Nemcima i s ustaši ma. Situacija je bila takva da smo još morali zadržati teritorijalnu organizaciju partizanskih odreda, ali smo već mogli ići dalje, barem s delom snaga, s onim boračkim sastavom koji nije bio sputan mentalitetom iskonske vezanosti za porodicu i selo. Moralo se izići iz začaranog kruga teritorijalne skučenosti glomaznih odreda, koji su i po nastanku, i po organizaciji, i po dejstvima bili vezani za svoj najuži zavičaj. Postupno smo se morali osloboditi straha od gubitka jedne slobodne teritorije. Postupimo li po Titovim uputstvima razvijanja opštenarodnog, oslobodilačkog i revolucionarnog rata, »kao jednog trajnog partizanskog rata, koji će da zahvaća sve veće i veće mase, koji će da zadaje neprijatelju sve teže i teže udarce, koji će da učvrsti savez radnika i osnovnih narodnih masa i koji će konačno dovesti do potpunog uništenja neprijatelja«, onda će redovno gubitak jedneteritorije biti samo privremen, po Titu »značit će dobitak novog, još većeg i važnijeg teritorija.«

Među nama, u Operativnom štabu i partijskom rukovodstvu, nije bilo razlike u shvatanjima otome. Opredelivši se da i dalje zadržimo teritorijalne odrede, rešili smo da brže stvaramo udarne bataljone, koji bi u najskorije vreme trebali da prerastu u brigade, kao »jamstvo za uspješnu borbu protiv okupatora i njegovih slugu, za uspješnu borbu protiv nacionalnog porobljavanja i ekonomskog ugnjetavanja«, što je rečeno u Statutu proleterskih brigada. Takođe smo rešili da u procesu jačanja manevarske sposobnosti jedinica likvidiramo šarenilo, da — kako to reče Mladen Stojanović — »vojsku učinimo vojskom«.

Nismo mogli ujednačiti uniforme i opremu, jer uniformi naših nije bilo, kao što nismo mogli istovremeno naoružati sve jedinice — i ratne opreme i odeće bilo je onoliko koliko je neprijatelju oteto. Već po odeći moglo se videti koje je neprijateljske snage tukla neka naša jedinica. Ali mogli smo, što nam je drug Tito i savetovao, zahtevati (a tako smo i učinili) da »sve čete moraju imati svoje četne zastave, a bataljoni moraju imati svoje bataljonske«.

U Operativnom štabu smo u početku najviše bili angažovani oko razbijanja četnika, ali sa znanjem da ćemo četnike najpretući —tučemo li osnovnog neprijatelja, okupatora. Nikad nije bilo dilema o tome ko je glavni neprijatelj, o tome da su i ustaše i četnici samo posledica okupacije. Što smo više razbijali kvislinški vojni i »državni« aparat, endehazijski aparat, koji je po nemačko-talijanskoj zamisli trebao da obezbedi stabilnost na našem terenu, to smo na sebe više privlačili okupatorskih snaga i u međunarodnim okvirima. U frontu sila antifašističke koalicije, imali smo veću ulogu. Ustaštvo je već bilo kompromitovano. Razbijene su i poslednje iluzije da NDH predstavlja hrvatski narod. Rast ustanka je istovremeno prisilio nemačku komandu da izmeni svoje planove 0 slanju hrvatskih legionarskih pukova na istočni front; pokazaće se, tokom 1942. godine, ne samo da je te jedinice neophodno zadržati u zemlji, u ratu protiv narodnooslobodilačkih snaga, nego i da ih stalno treba pojačavati nemačkim formacijama.

Od odreda, ne samo od udarnih jedinica koje smo u martu formirali, tražili smo još veću aktivnost — kalenje u stalnim okršajima. O tim akcijama smo, takođe, tražili stalne izveštaje, kako bismo što pre mogli intervenisati i na najcelishodniji način objedinjavati dejstva svih snaga. Dok su se u Trećem i Četvrtom odredu jedinice gotovo potpuno opteretile protivčetničkim akcijama, Prvi, Drugi i Peti odred su vodili stalnu borbu protiv Nemaca, Italijana 1 ustaša: manje protiv četnika, kojih na Kozari nije ni bilo, a u Podgrmeču su već bili razbijeni.

Teren starog Prvog odreda, pisali smo u izveštaju drugovima Titu i Tempu 5. marta, bio je »kraj u kojem se vojska naletom Talijana potpuno razbjegla i u kojem su Talijani preko četničkih elemenata potpuno prodrli u gradove i sela, pa je prijetila opasnost da se stvori jak talijanski pokret od razbjegle i demoralisane vojske. Naši partijski drugovi nisu se znali snaći u ovoj situaciji. Razbijen front, pa razbijena i vojska. Štab se ni na koga nije mogao osloniti. Partijski drugovi nisu se u svom radu bacili na organizovanje oružanog ljudstva, nego se dali na razbijanje talijanske propagande u narodu, a vojsku pustili da živi razbijena po selima. Stvorile su se seoske pljačkaške bande u izvjesnim selima, koje su talijanaši objeručke prihvatili. Osim toga, kako prije talijanske okupacije i prodora Talijana u Drvar nije među vojskom bilo političkog odgojnog rada, vojnici su bili četnički raspoloženi, nosili kokarde, pljačkali sela ne podvrgavajući se komandi. Talijanaši su se napeli iz petnih žila da diskredituju Štab odreda, koji je u to vrijeme izgubio svaku vezu s vojskom. Odred se gušio u tim svekolikim nezgodama i bio slab da povede ikakvu vojničku akciju, čak su oružane bande napadale i na sam Štab odreda. Kako je ovaj odred teritorijalno vezan sa glavnom prugom (Prijedor—Sunja, Novi—Bihać, s Hrvatskom i Likom), mi

smo smatrali da je od neocenjive važnosti ne samo za Krajinu nego za ustanak uopšte da se ovaj odred ozdravi. U cilju ozdravljenja ovog odreda sazvali smo vojnu konferenciju u Majkić Japri pod Grmečom 15. decembra, na koju je došao sav komandni kadar ovog odreda. Održane su još dvije partijske konferencije na kojima se oštro postavilo pitanje reorganizacije vojske i donijele odluke o stvaranju čvrstih vojnih jedinica. Rezultati ovih konferencija ogledaju se u tome da su nakon izvjesnog vremena novostvorene čete stupile u akciju, razoružili su talijanske bande Mane Rakoviča oko Petrovca i stupile u jače sukobe sa Talijanima oko Kolunića i na drugim mjestima. Te vojne akcije i mnoge političke konferencije u mnogome su razbile talijansku propagandu u tim krajevima. Teren preko Grmeča, odnosno krupsko-sanski i novski sektor, bio je strašno prožet talijanskom propagandom, gdje se nakon pada Drvara preselio Štab odreda... Trebalo je podići ugled Štabu i suzbiti talijanske agente. Trebalo je spriječiti Talijane da ne prodru u žitarski kraj Krupe, Sane i Novog. Partija je sebi stavila u zadatak da i na tom terenu dotuče talijansku propagandu, pa je u tom cilju tamo došao i drug Stojanović, kojeg tamošnji narod zna i koji je sa Štabom odreda obišao sva sela i vojsku tumačeći našu narodnooslobodilačku borbu i udarajući po Talijanima kao okupatorima. Tu se uglavnom uspjelo. Nakon obilaska svih četa sazvana je vojna konferencija pod Grmečom i organizovana su dva bataljona — Krupski i Sanski. Konferencija je uspjela, jer je većina komandnog osoblja bila za našu politiku u vojsci. Organizovano je logorovanje četa i određen domaći kadar u štabovima četa i bataljona ... Tako su donekle popravljene prilike u narodu i vojsci u tome kraju. Stvorene, su, i u Drvaru i u Petrovcu, čete koje žive vojničkom životom i u kojima je organizovana propaganda, i vojska počinje sve više pristupati našoj liniji borbe. Još ima slučajeva samovolje kod nekih vojnika, ali većina ljudi vezani su uz komandu i slušaju je. Sve snage ovog odreda mogu se smatrati solidnim. Tu su, uglavnom, danas savladane sve vojne i političke poteškoće. Vojska se bori protiv talijanskih okupatora i brani odlučno oslobođenu teritoriju. Veze ovoga odreda su veoma žive, čak su naše snage, prebacujući se u Baniji, zajednički napadale Gvozdensko, Bešlinac i Rujevac. Postoji stalna veza sa štabom Banijskog bataljona, a preko njega i sa Glavnim štabom za Hrvatsku. Ovaj odred ima također dobru vezu i sa Grupom ličkih odreda i to preko Kulenvakufske i Bihaćke čete, preko bataljona poručnika Stojana Matića koji spada pod komandu ličkih odreda. Postignuta je čak i vojnička saradnja, u pojedinim manjim borbama oko Bihaća, sa ličkim odredima. Borbe u Lici protiv Talijana imale su velikog odjeka u redovima boraca Petrovačkog i Drvarskog bataljona. Sada se sve više protiv talijanskih okupatora razvija povezana fronta, naših i ličkih narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda...«

U martu, kad smo na području Podgrmeča i Drvara imali dva odreda — Prvi i Peti, komandant Prvog odreda, Milorad Mijatović nas je izveštavao o brojnim akcijama u Podgrmeču. Budući da smo tražili jače angažovanje na severnom pravcu, prema Kozari, »povodom borbi koje vodi naš drugarski Drugi krajiški odred«, Mijatović me je izvestio da su i oni »odmah uvideli da borbe Kozarčana protiv Nijemaca nemaju lokalni karakter« i da su zbog toga »odmah, na traženje... poslali im našu 4. četu 1. bataljona 'Petar Škundrić', koja je smjesta prešla preko Sane kod Mišljakova i stavila se na raspoloženje štabu Drugog krajiškog odreda...«

Zbog »čišćenja« slobodne teritorije Podgrmeča, bilo je krajem februara dogovoreno »zauzimanje jakog neprijateljskog uporišta Budimlić Japra« i — kao što je već rečeno — »razoružanje banditsko-četničke čete Prekajaca sa poznatim banditom Milom Stevandićem na čelu« a također»i čišćenje četničkih elemenata koji su se pojavili u najnovije vreme u našem susjedstvu od Bravskog prema Ribniku«.

Veoma smo se obradovali kad nas je Mijatović obavestio da su jedinice Prvog odreda 13. marta oslobodile Budimlić Japru, »važno neprijateljsko uporište, kao klin zabijeno u našu pozadinu, koje je štitilo sva sela prema Ljubiji, pa i samu Ljubiju«. Razbijanjem neprijateljskih snaga u Budimlić Japri, Prvi odred je sebi obezbedio veću manevarsku sposobnost, jer je uspeo »osloboditi snage koje su mjesecima stajale oko Budimlić Japre i nisu ni za što mogle biti upotrebljene«. Mijatović nam je pisao da je posle oslobođenja Budimlić Japre Prvom odredu moguće »efikasno prići u pomoć našem drugarskom Kozarskom odredu«. Mijatović nije krio ponos pišući da »su zarobljena 174 vojnika sa stanicom i još neki civili koji su imali ili krili puške«, i da je »zapljenjeno dosta ratnog materijala« (oko 250 karabina, 6 puškomitraljeza, oko 60.000 metaka). »Domobrani, koji su se nama odmah predali, bili su pušteni«, a ustaše, posle suđenja, streljani. Uoči napada na Budimlić Japru, borci Prvog odreda su — kao što sam od Mijatovića tražio u pismu iz štaba Trećeg odreda 1. marta — »razoružali Prekajce (četrdesetpet karabina i dva puškomitraljeza) sa banditom Stevandićem na čelu.« Drenovićev perjanik Mile Stevandić je posle razoružavanja, kad mu je rečeno da je optužen zbog izdaje i da će mu biti suđeno, pokušao pobeći, ali je u begu ubijen.

U prvih petnaest dana marta, jedinice Prvog odreda su vodile devetnaest bitaka, osim one za Budimlić Japru. Za pobedu u Budimlić Japri pohvaljen je I.bataljon »Škundrić«, a od pojedinaca istakli smo herojstvo mladog Milana Končara, koji je poginuo 12. marta, kada je sa petnaestoricom drugova sačekao kod Bosanske Krupe četiri stotine Italijana i prisilio ih da se posle tročasovne borbe povuku u žicu.

Iz Petog odreda (komandant Slavko Rodić, politički komesar Ilija Došen) su nam o martovskim dejstvima pisali:

»Vojne akcije na sektoru ovog odreda uglavnom se svode na borbu sa italijanskim okupatorom i izdajničkim četničkim bandama koje dolaze iz Kninske krajine a otvoreno sarađuju sa okupatorom. Naročita se pažnja

obraća rušenju komunikacija i potpunom blokiranju okupatorskih snaga u gradovima... Neprijatelj u opkoljenom Petrovcu, Drvaru, Grahovu trpi totalnu glad.«

O Italijanima u opkoljenim gradovima evo nekoliko italijanskih dokumenata:

1. III: »Ustaničke bande sa automatskim oružjem, postavljenim zapadno od Ključa, na oko 1 km od naše osmatračnice, otvarale vatru i pokušale da opkole kolonu komore i prateću jedinicu upućenu radi seče šume i prevoza drva... Naši gubici: devet mrtvih, 12 ranjenih, devet nestalih.«

3. III: Kota 541 Vrtoče. Naše jedinice sukobile se sa grupom ustanika. Naši gubici: jedan poginuo, ranjen jedan vojnik i jedan oficir, tri nestala. Drvar: ustanici pojačali dejstvo oko naselja. Komunisti porušili dva železnička mosta u Radukliji kod Drvara... Drvar—Srb pojačan priliv ustaničkih snaga, predviđa se napad. Petrovac: iz artiljerijskog oruđa i mitraljeza otvorena vatra na velike ustaničke formacije. Garnizoni Varcar Vakuf (Mrkonjić) i Ključ nisu mogli biti snabdevani.«

6. III: »Petrovac. Ustanici uništili vodovod.«

9. III: »Drvar. Garnizon snabdevan iz vazduha hranom.«

12. III: »Drvar, Resanovci. Ustanici i dalje vrše pokret oko mesta. Došavši iz Drvara, banda izvršila upad u Resanovce.«

19. III: »Zona Gradina — Halapić (Drvar). Naša kolona koja je 17. pošla iz Glamoča, stigla je u zonu i u zoru 18. stupila u dodir sa oko 50 ustanika naoružanih automatskim oružjem.«

23. III: »Bosansko Grahovo. Naznačeno prisustvo 200 naoružanih ljudi upućenih prema Grahovu. Naši gubici: poginuo jedan oficir, jedan vojnik; dva teško ranjena. Komunikacije s prekidima.«

24. III: »Petrovac. Prešli k neprijatelju: dva oficira i 42 domobrana, pet puškomitraljeza i 40 pušaka. Drvar: obostrana paljba iz pušaka i mitraljeza uz učešće naše artiljerije i minobacača. Ustanička banda uništila dva mosta na putu za Grahovo.«

U Operativnom štabu smo procenjivali da bi jedinice Petog odreda u martu mogle osloboditi Sanicu i očistiti od ustaša sela zapadno od Ključa i Sanice. Još početkom marta, tražio sam od Slavka Rodića da tu akciju koordinira sa raspoloživim jedinicama Prvog i Trećeg odreda. To sam savetovao i Marjancu i Mijatoviću. Akcija je bila pripremljena za 18. mart. u noći, uoči napada, četnički špijuni su o našim pripremama obavestili Italijane u Ključu, koji su izišli iz grada i s leđa napali jedinice, pa — javio nam je Rodić — »nije bilo moguće zauzeti neprijateljska uporišta.« U borbi se naročito istakla 2. četa 1. bataljona Petog odreda, koja je prodrla u neprijateljski raspored i obračunavala se s ustašima borbom prsa u prsa.

U Trećem odredu, koji nas je zbog pojačanog četničkog nasrtaja u funkciji okupatora, prema dogovorima kod Marjanca, Metlića i Solaje, kad sam išao u Janj i Pljevu, »čišćenje talijanaša-četnika je otpočelo«, i početkom marta je Marjanac javio da je »razoružanih 80 bandita«, a da su na njihovom »sektoru borbe sa neprijateljem u toku«:

»13. marta izvršena je akcija na selo Vlasinje od strane 1. čete bataljona 'Iskra', pojačane sa dva voda 1. bataljona 'Pelagić'. Akcija je uspjela sto posto... Seljacima je objašnjen cilj naše borbe. Razišli smo se sa muslimanskim seljacima sa pjesmom. To je prvi put od dizanja ustanka, da naši borci prijateljski razgovaraju sa muslimanskim svijetom i da u njemu ne gledaju svog neprijatelja. Akcijom je rukovodio zamjenik komandanta Trećeg odreda (Šolaja), kao i zamjenik političkog komesara Trećeg odreda (Vlatković).

11. marta 4. bataljon 'Budućnost' zapalio je parni mlin koji je udaljen dva kilometara od Glamoča. Borba je vođena s domobranima i italijanskom vojskom, u kojoj je neprijatelj ostavio 30 mrtvih i ranjenih. Zaplijenjeno: šest puškomitraljeza, jedan teški mitraljez i 30 pušaka. Borba je trajala nekoliko dana ...

Rušenje komunikacija i veza na cijelom sektoru je u punom jeku...«

Štab drugog odreda nas je obaveštavao, da je na Kozari »glavna borba bila s Nijemcima«, i da je »trajala oko 23 dana«:

»Nijemci su uspjeli da se iz Dubice probiju do Prijedora i tako spasu svoju opkoljenu sabraću... Nijemaca je bilo do 10.000, k tome bilo je nekoliko satinja ustaša i domobrana. Neprijatelj je pred sobom čistio teren jakom artiljerijskom vatrom, a na krilima je upotrebljavao skijaška odjeljenja. Naše snage priređivale su zasjede na nekoliko mjesta. Računa se da neprijatelj ima oko 400 mrtvih i ranjenih... Prema izjavama koje smo dobili iz Prijedora i Dubice, Nijemci su govorili da se protiv nas teško boriti, da su naši borci odlični strijelci i da oni nigdje nisu imali toliko žrtava kao na Kozari, gdje im je poginuo jedan potpukovnik, jedan major i 5—6 oficira. Doslovno su govorili da kada oni tuku artiljerijom naši partizani viču 'O-ho-ho' i da ih iznenađuju svojim napadima koje vrše na onome mjestu gdje se oni najmanje nadaju... Ovih dana bilo je napada na naše terene 1. bataljona. Neprijatelj je pokušao sa jačim snagama iz Novog i Dobrljina da prodre na tamošnje terene. Uspio je popaliti neka obližnja sela oko pruge. Naše su snage odbile neprijatelja u njegove polazne baze ... Naše snage su za dva dana uništile dva neprijateljska blindirana voza na pruzi Novo —Dobrljin i likvidirale jedno neprijateljsko uporište. Zarobljena su 54 domobrana i 2 oficira... Neprijatelj je isto tako poduzeo napade i na gradiškom terenu i uspio je da se probije od Ivanjske preko Krnjina, Simića, Turjaka, Drageljskih Visova do Vrbaške .. Naše snage zauzele su Kozarac ...«

Drugi odred je — pisali smo Titu i Tempu — »za nepuna dva mjeseca udvostručio svoje snage«, iako je sve vreme bio »izložen jačim koncentričnim napadima neprijatelja«. Početkom marta Drugi odred imao je 1600 pušaka, 50 puškomitraljeza, 11 teških bacača i 4 laka u 12 četa svrstanih u tri bataljona. Jedna proleterska četa, prva osnovana u Krajini, napustila je Kozaru 8. februara i posle više teških bitaka u centralnoj Bosni zadržali smo je, do formiranja Proleterskog bataljona, u Čelincu, uz Operativni štab.

O formiranju Proleterskog bataljona bilo je dogovoreno još pre mog dolaska. Insistirao sam da se proces ubrza, kako bismo na tom primeru stvarali nove, udarne, pokretljive jedinice »spremne da dejstvuju gdje god je to potrebno — jezgro buduće narodne armije.«

U Bočcu smo se uveče 24. februara dogovorili da se Proleterski bataljon formira od najboljih boraca Prvog, Drugog i Petog odreda. Mijatović i Rodić su javili da će

nam »u najkraćem roku« poslati svoje proletere, koji su trebali da uđu u sastav Prve proleterske, zajedno sa sto boraca Ozrenske čete i po 60 boraca Zeničke i Romanijske čete. Trebalo je da bude — kako je to drug Tito pisao 20. februara — »oko 500 odabranih partizana«, koji su mogli s Prvom proleterskom resiti »sva pitanja u istočnoj Bosni«.

Planirali smo da Proleterski bataljon, odmah posle formiranja, krene preko reke Bosne, a za jačanje naše manevarske moći odlučili smo da stvorimo pokretne, snažne udarne bataljone, koje bismo mogli upotrebiti tamo gde je najneophodnije. A tada je najneophodnije bilo razbiti četnike na području Trećeg i Četvrtog odreda, od Banje Luke preko Prnjavora, Borje, Pribinića i Blatnice do reke Bosne, i na jug, preko Čemernice i Manjače do Pljeve. Tu su se, u drugoj polovini marta, bile utvrdile četničke vojne formacije. »Pošto je naša veza sa istočnom Bosnom moguća samo preko tog terena, to smo preduzeli akciju čišćenja toga terena od četničkih bandi« — pisali smo 5. marta Vrhovnom i GLavnom štabu.

Svi kuriri, koji su od nas odlazili posle tragedije u Lipovcu, prenosili su štabovima Dravsko-petrovačkog, Podgrmečkog i Kozarskog odreda zahtev da požure sa formiranjem udarnih bataljona, a Prvi i Peti odred, uz to, da odmah pošalju svoje proleterske čete. Proleteri su se konačno okupili 24. marta, a već ujutro 25. marta Zdravko Čelar, podgrmečki proleter, postrojio je četu u centru Čelinca: 40 boraca iz Petog odreda, 95 iz Drugog odreda i 145 iz Prvog odreda. Trebalo je da dođe i jedna grupa iz Trećeg odreda, uglavnom iz Metlićevog bataljona. Marjanac i Butozan su nas 20. marta obavestili da je »proleterska desetina upućena«, ali u Čelinac su stigli tek 26. marta.

Osim Đure Pucara, koji je toga dana bio na konferenciji u Štabu Drugog odreda sa članovima Okružnog komiteta, i doktora Mladena, koji je lečen u bolnici u Jošavci, bili su prisutni svi članovi vojno-političkog rukovodstva Krajine, članovi štaba Četvrtog odreda i partijsko rukovodstvo centralne Bosne.

Za komandanta bataljona postavili smo dvadesetčetvorogodišnjeg studenta iz bosanskopetrovačkog sela Rašinovac Zdravka Čelara, a za komesara njegovog vršnjaka, Prijedorčana Esada Midžića, koji je bio student na Pravnom fakultetu u Beogradu. Njihovi zamenici bili su Jovan Runjić i Fadil Šerić. Četama su komandovali: Mihajlo Gačić i Fadil Šerić (Prva), Jovan Runjić i Avdo Ćuk (Druga), Dušan Bauk i Savo Trikić (Treća).

Zajedno sa Osmanom, u pratnji Čelara i Midžića, izvršio sam smotru krajiških proletera. Za duge govore i parade vremena nije bilo.

— Vas čekaju krvave bitke — rekao sam im kratko. — Čeka vas slava. Put do slave je put herojstva, put žrtvovanja za slobodu i sreću svog napaćenog naroda.

Odgovorili su pesmom (kako li samo brzo uče stihove! Ta Ćopić ih je tek napisao, a već ih svi znaju i pevaju):

Snijeg pada, i hoće i neće,
Zdravko s četom proletera kreće...
Ide Zdravko, barjak mu se vije,
Vrbas gazi i fašiste bije...

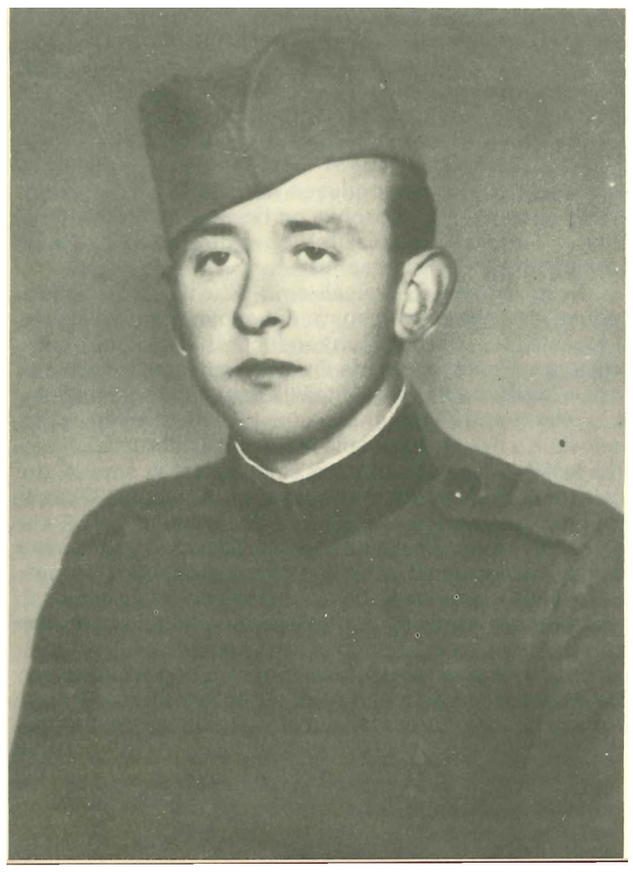

Jedan od prvih 280 boraca Krajiškog Proleterskog bataljona, Rajko Ćopić iz Hašana, poginuo od četnika 1942. godine

U Božićima iznad Prijedora 14. maja 1942. godine

Kozarčani u logoru na prijedorskoj ciglani

Rajko Bosnić

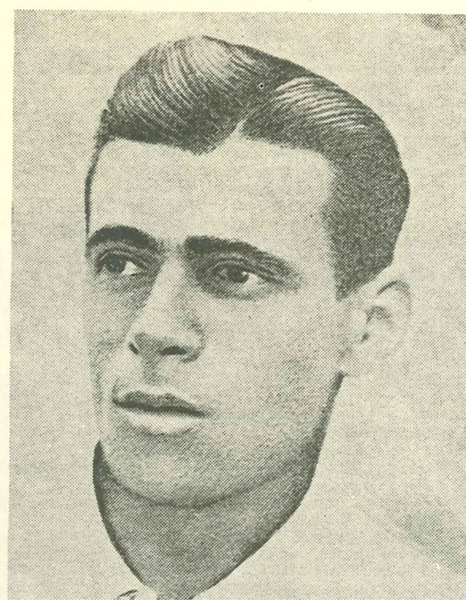

Kasim Hadžić

Branko Babič

Nikica Pavlić

Šefket Maglajlić Mirko

Rudi Kolak

U Operativnom štabu, na Grmeču, kod Lušci Palanke: Albert Trinki
Osman Karabegović, Đuro Pucar i Košta Nađ

Uglješa Danilović, Slavko Rodić, Avdo Humo i Ilija Došen

Lepa Perović i Gojko Rodić

Danko Mitrov

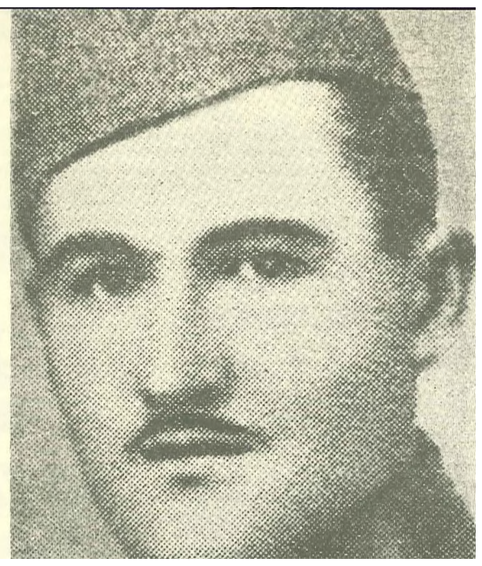

Rade Marjanac

Josip Mažar Šoša

Milorad Mijatović i Košta Nađ

Štab 5. krajiškog odreda s pratiocima; slijeva nadesno među borcima: Milan Bursać, Slavko Rodić, Lala Ivković, Dušanka Kovačević, Mira Morača, Vojo Kreco, Rudi Kolak i Milutin Morača

Košta Nađ sa Zorkom i Zorom, suprugom i kćerkom Sime Solaje, jun 1942. godine

Simo Šolaja

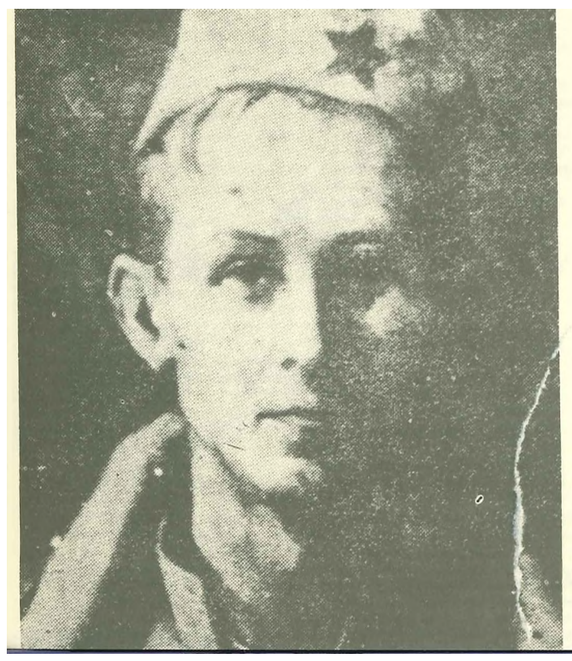

Dušan Metlić

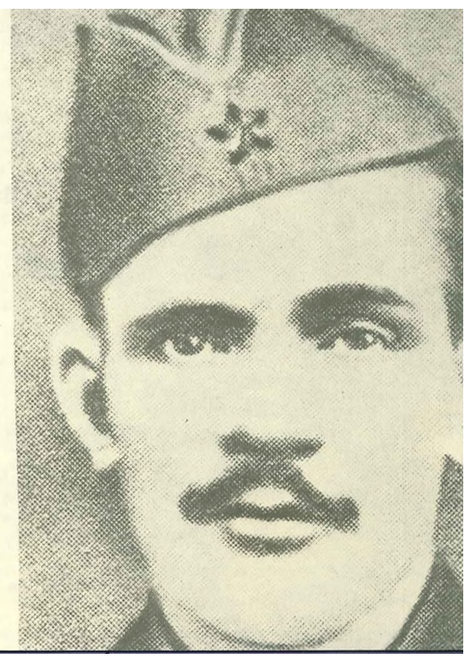

Krajiški proleterski bataljon okupljen u Bočcu 26. marta 1942. godine

Zdravko Čelar

Esad Midžić

Prvi krajiški proleterski bataljon u srednjoj Bosni, mart 1942. godine

Idriz Maslo

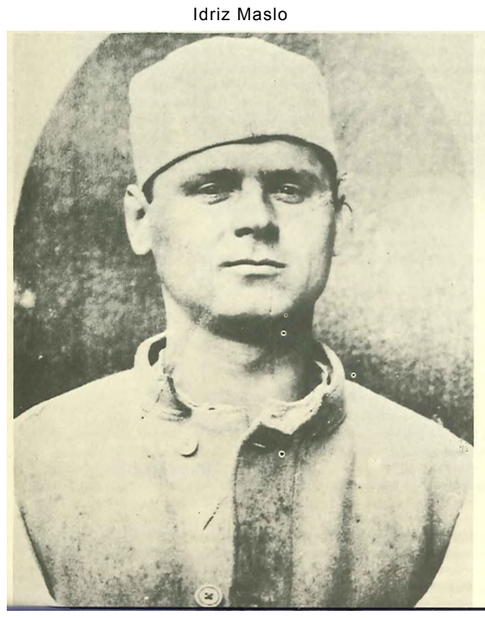

Muhamed Kazaz

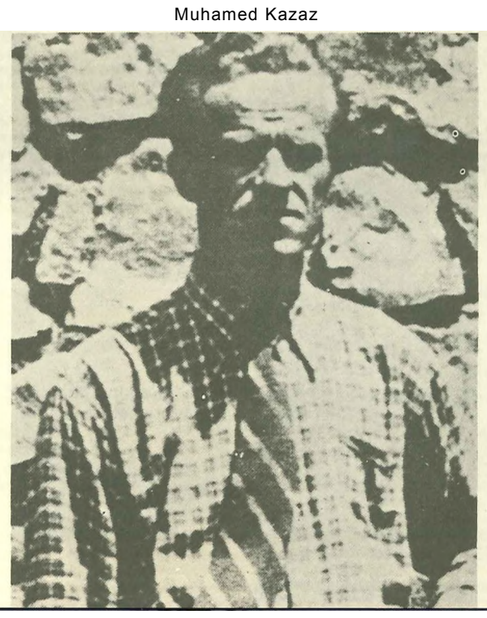

NovakPivašević

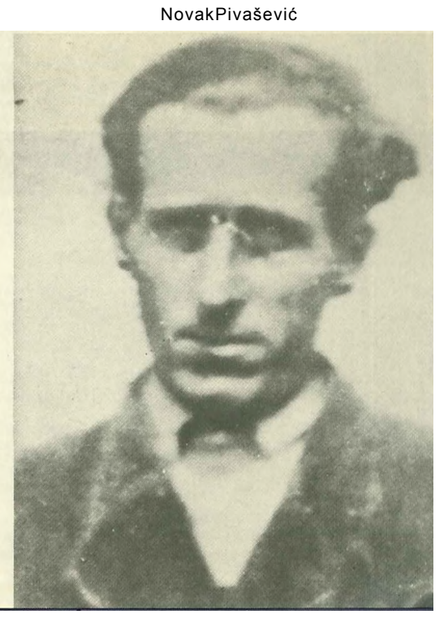

Karlo Roje (prvi zdesna) je na podmornici »Smeli« organizovao partijsku ćeliju, zbog čega je bio osuđen na robiju

Grupa srednjobosanskih prvoboraca, među kojima su Mile Trkulja (prvi sleva), Jovanka Crnomarković (u sredini opasana s pištoljem), i Ljuboje Arsenić (stoji drugi zdesna)

Košta Nađ i Idriz Maslo snimljeni dan uoči Idrizove pogibije u Maslovarama

Slobodan Marjanović, Sida Marjanović
nepoznata drugarica i Smilja Šipka

Mladen Stojanović

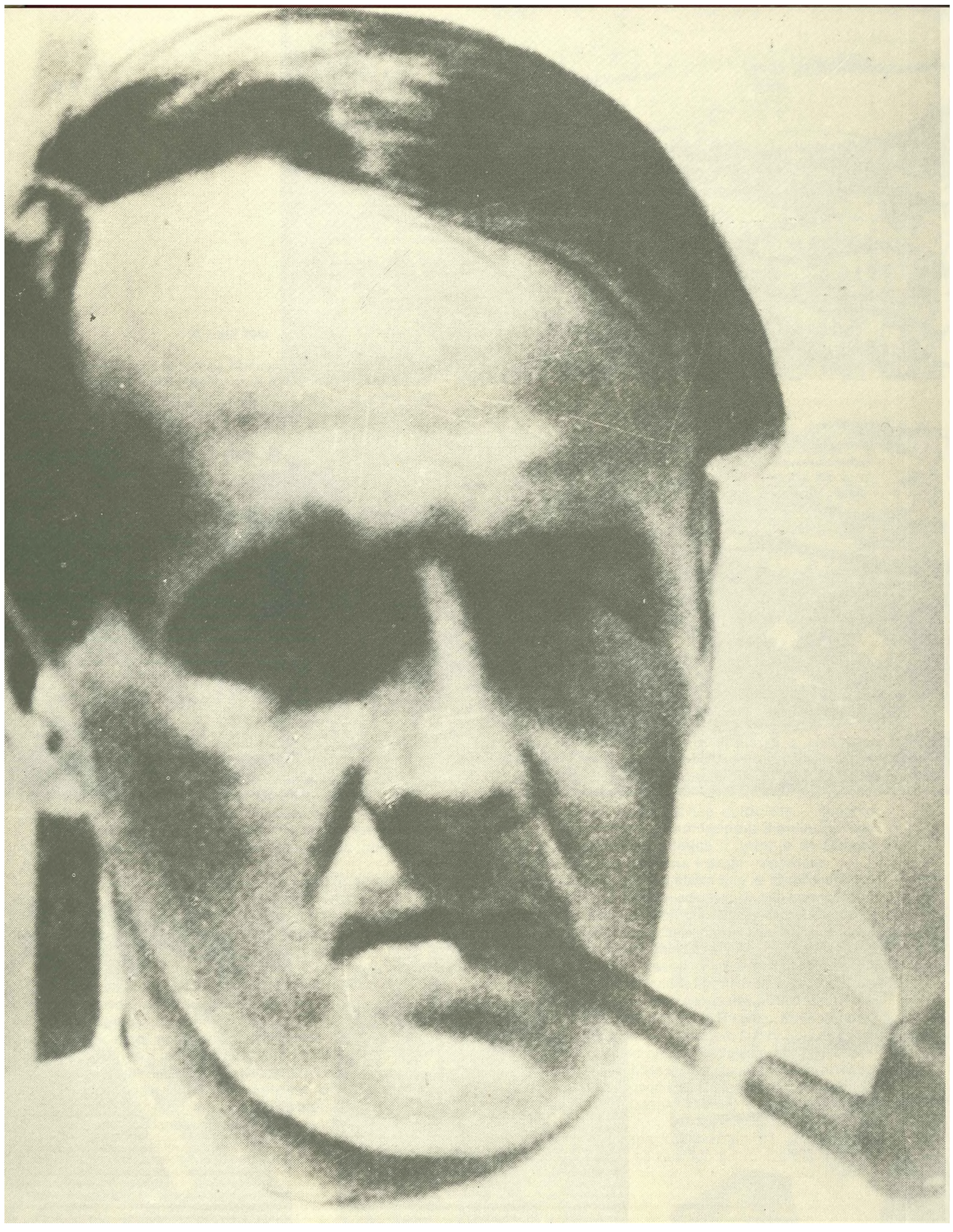

Skender Vakuf

Maslovare

Đurađ Gajić

Milenko i Ilinka Gajić

Petar Gajić

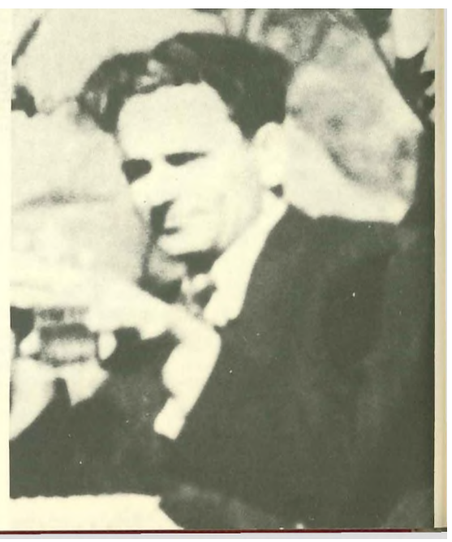

14. april 1942

U Londonu održana sednica Komiteta odbrane Velike Britanije. Prisutan predstavnik SAD. Rešeno da se tokom 1942. godine zaustavi prodor nemačko-italijanskih. snaga u Maroko i Alžir, a da tokom 1943. otpočne invazija savezničkih snaga u Francusku.

14. april

J. V. Staljin V. S. Čerčilu: »Uza sve poteškoće na sovjetsko-nemačkom frontu, kao i na drugim frontovima.ja nijednog trenutka ne sumnjam da će moćni savez SSSR-a, Velike Britanije i SAD slomiti i omogućiti punu pobedu.«

16. april

Poglavnik NDH Ante Pavelić izdao propis o držanju jedinica u toku okupatorsko-kvislinške operacije u istočnoj Bosni i Hercegovini (tzv. treće ofanz ive) protiv jedinica NOP iDV Jugoslavije: uzimati taoce; ubiti svakog onog ko se zatekne bez oružja u zoni operacije; ubijati zarobljene partizane; uništavati kuće i naselja koja, po oceni komandi mogu koristiti partizanima; na »očišćenim« područjima odmah uspostaviti posade i ustašku vlast.

23. april:

Vrhovni komandant NOP i DV Jugoslavije Josip Broz Tito uputio u Moskvu depešu o kojoj oštro protestu je zbog emisija Radio-Londona koje popularišu Dražu Mihailovića i njegove četničke formacije kao borca protiv okupatora, pa traži da radiostanica »Slobodna Jugoslavija« popularišе /£ NOP i DV Jugoslavije i borbu partizanskih jedinica.

29. april:

Presednik izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije ponovo tražio da ministarstvo inostranih poslova Velike Britanije izdejstvuje kod vlade SSSR-a da se partizani stave pod komandu Draže Mihailovića.

Proleterski bataljon od 270 boraca formirali smo za popunu Prve proleterske brigade, a mobilnije, pokretne, čvrste vojne formacije, koje su trebale da dejstvuju na našem terenu budu naše udarne čete i bataljoni — u sastavu odreda, ali nevezane za odredsku teritoriju.

Od formiranja Operativnog štaba, tokom marta, aprila, pa i maja, u više navrata smo pisali štabovima odreda:

»Stvorite što više pokretnih četa i bataljona odabirući za ove jedinice valjan starješinski -kadar. Jedinice treba da žive pravim vojničkim životom... U ove bataljone primati samo ljudstvo koje ćete moći upotrijebiti za izvršenje svih zadataka koje mu dodijelite...«

Nije to išlo ni lako, a ni brzo. čak i u maju, proces stvaranja udarnih jedinica se u nekim odredima razvijao sporo. U Petom odredu smo, na primer, morali intervenisati, ponavljajući naređenje: »Što prije formirajte čete i bataljone«, »što prije... održite jedan vojno-politički kurs«, »što prije... jedinice učvrstite i očistite od petokolonaških i kolebljivih elemenata«, »držite se partizanskog ratovanja, izbegavajući krute frontove«. U jednom od tih pisama Slavku Rodiću, mladom i energičnom komandantu Odreda, oštro sam prigovarao što još nisu »od tolikog ljudstva... stvorili niz udarnih jedinica«.

Iz Jošavke, gde smo 26. marta premestili Operativni štab, poslali smo u sve odrede uputstva o stvaranju pokretnih jedinica, o osnivanju vojno-političkih kurseva za omladinu, o povezivanju vojske i pozadine.... U Jošavki smo imali male snage, samo Jošavićku četu u kojoj je Rade Radić imao najviše autoriteta, i štapsku zaštitnicu — vod boraca pod komandom Stanka Šljivića. U selu je bila i prihvatna bolnica u kojoj je dr Danica Perović lečila doktora Mladena i grupu ranjenika.

U zaštitnici Operativnog štaba bilo je 15 ili 16 drugova. Najviše ih je bilo iz Trećeg odreda. Za njih sam obično govorio da su to »Šolajini momci«. Njihov komandirbio je Meho Kesten, onaj mrkonjićgradski kovač, koji je pomagao Šolaji da se izvuče 26. februara iz Mrkonjića. Trebalo je da ta grupa uđe u sastav Proleterskog bataljona Zdravka Čelara, ali su zakasnili i ja sam uz Štab zadržao Kestena, Derviša Halaća, Mehmeda Karahodžića, Mehu Buzeka, Petra Jašikovića, Milana Rogića, Milu Jandrića... Osim te grupe, u Štabu su krajem marta bili i drugovi iz partijskog rukovodstva banjalučkog okruga (Rajko Bosnić bio je sekretar), pa Mile Ličina (sekretar Operativnog štaba) i Edhem Karabegović Ledo, štapski ekonom, jedan od najpoznatijih organizatora radničkih štrajkova u Banjoj Luci.

Za onih nekoliko dana, koliko sam bio u Jošavki, krajem marta, najviše sam se zadržao u kući Danila Vukovi-

ća, pored žetezničke pruge, gdeje lečen Mladen Stojanović. Već se bio lepo oporavio, i mogli bismo satima razgovarati. Ostajao bih pored njega dok dr Danica Perović ne bi brižno molila:

— Umoran je, druže komandante, ostavite ga da počine.

Iz svih odreda, a i iz mnogih bataljona i četa, stalno su nam stizali kuriri. Javili su nam se i Osman i Danko iz Čelarevog bataljona — proleteri su odlično napredovali, i gde god bi naišli na četnike, slamali su njihov otpor ili ih razoružavali. Stigao je i kurir od Pucara s Kozare — on je tamo, posle partijske konferencije održane 25. marta, počeo formirati Udarni bataljon, koji je trebao da sa severa krene protiv četnika na Manjači. Poslenjeg dana marta neki kršni Grmečlija je doneo pismo Milorada Mijatovica, i on je pisao o protivčetničkom Udarnom bataljonu — čete se upravo prikupljaju i »kreću da svom snagom udare na Drenovićevu bandu«.

Oko podne 31. marta dogovorio sam se s Mladenom da odem do Maslovara i dalje na jug i obiđem neke čete 2. i 3. bataljona Četvrtog odreda. Doktor je već mogao i da hoda. Sam je ustajao. Glava mu je bila još zavijena, ali sve je išlo nabolje. I Danica je bila zadovoljna. Doktor je izlagao svoje planove:

— Čim razbijemo četničku bandu, udarićemo na Prijedor...

Kad sam se vratio u Štab, zamolio sam Ličinu da jednog od Grmečlija, koji su ostali s nama, Dušana Kerkeza, pošalje po mog konja. Kerkez je uskoro došao uzbuđen:

— Druže komandante, nema konja!

— Videćemo! — rekoh, ne sluteći o čemu se radi.

Sa Kerkezom sam otišao u štalu. Mog konja zaista tamo nije bilo. Ali bio je jedan drugi, i to osedlan. Čini mi se da je to bio konj Danka Mitrova, ili od nekog drugog iz štaba Četvrtog odreda. Odmah sam ga uzjahao, a Kerkezu rekao da i za sebe nađe konja. Oko 16 časova smo odjahali iz Jošavke. O tome kuda idem znali su samo Mladen Stojanović i Milan Ličina, koga sam pre polaska upozorio da budno pazi na put do Banje Luke, jer se moglo očekivati, da će ustaše izvršiti prodor preko Pionira prema Čelincu i opkoljenom garnizonu u Kotor Varoši.

U Jošavičkoj četi nismo primetili nikakvo previranje, iako je nekom prilikom bilo govora o sumnjivim vezama Radića i neprijatelja. No, ni on, ni nitko drugi nije do kraja'marta petokraku zamenio kokardom. Rade Radić nas je brinuo zbog očigledno iskazivane malodušnosti, ali nismo mislili daje već s Tešanovićem i Drenovićem — a istovremeno s gestapovcem Rigerom — skovao zaveru protiv ustanka. Samo smo — Mladen i ja — razgovarajući o Radiću, smatrali da bi mu trebalo dati neku novu dužnost.

Od Jošavke smo Kerkez i ja jahali na jug. Snega po planinskim putevima više nije bilo, tek na vrhovima Skatavice i Uzlomca se mestimično belilo. Spustili smo se najpre u Šnjegotinu, a već uveče 2. aprila smo stigli u Maslovare. Štab Maslovarske čete bio jeu nekoj dugačkoj prizemnoj kući polupanih prozora i vrata. Komandir čete je bio Luka Radetić, vitak, svetlokos mladić, po izgledu mlađi nego što je bio (imao je tad 24 godine). On je četu preuzeo u februaru, posle napada na Kotor Varoš, kad je poginuo prvi komandir Maslovarske čete Milan Bubić.

Radetić je bio polupismen seljak, s Čemernice, iz seoceta Ćukovac. Komesar čete, stari banjalučki komunist Idriz Maslo, oduševljavao se Radetićevim herojstvom. Pričao mi je da su Radetić i komandir Skendervakufske čete Dujko Komljenović »prvi partizani s Čemernice«, i o poslednjem napadu na Kotor Varoš, kad je Luka prodro u neprijateljski odbrambeni raspored, bombama likvidirao dva bunkera i ubio više ustaša; kad je stiglo naređenje za povlačenje, ostao je poslednji na najisturenijem položaju i držao odstupnicu dok se svi drugovi nisu izvukli iz grada.

— Pretjeruje komesar! — skromno se izvlačio Luka.

Lepo su se slagali. I Luka je bio član Partije, od jeseni 1941. Pričali su mi o prolasku Proleterskog bataljona kroz Maslovare i o razbijenim četnicima, koji su se »zavukli u mišje rupe, ali već izlaze i postoji opasnost da se ponovo okupe«.

— A je li vaša četa sigurna?

Luka nije bio zadovoljan. Instinkt mu, kaže, govori da nešto nije u redu; osjeća, veli, da se nešto sprema, ali sam nikako da dokuči štata banda sprema i ko su ti koji rovare. Maslo nije hteo ni da čuje o mogućnosti puča u svojoj četi:

— Ima nekih koji srbuju više nego što treba, ali smiriće se!

Bio bih mu, verovatno, poverovao da nam popodne 3. aprila nije stiglo obaveštenje o četničkom puču i zločinu u Jošavki. Vest me je zaprepastila. Po prvim podacima o tragediji u Jošavki, shvatili smo da se niko od naših drugova nije spasio. Zatražio sam od Idriza i Luke da izaberu jednog pouzdanog borca i da ga odmah pošalju u Proleterski bataljon s mojim pismom. Osmana i Danka sam obavestio o zločinu, o tome kako je na štabove »napad izvršen mučki i noću, tako da nijednome drugu nije pošlo za rukom da se spasi«; kako je iste noći napadnuta naša ambulanta u kojoj su »banditi Rade Radića, i na čelu s Radom Radićem, poklali sve naše bolesne i ranjene drugove«. Javio sam im da je ubijen i Mladen, a po svoj prilici i dr Danica Perović. U Maslovarima nismo znali da su Osman i Danko još 2.aprila detaljnije nego mi obavešteni o zločinu, i da su pre nas obavešteni - i istovremeno mi pisali — kako su »četnici odveli sa sobom u šumu« doktora Mladena, »gde su ga prisiljavali da piše razna kapitulantska pisma da bi ga na kraju ubili, tim prije što raj drug to nije htio učiniti«. Danko je, takođe 2. aprila, saznao za četničke pučeve u Brezičanima i Branešcima, gde su izdajnici ubili Dankovog oca Lazu Mitrova i baku, očeku majku, i »popalili kuće mnogim narodnim borcima«.

Do kasno u noć 3. aprila razgovarao sam sa Lukom i Idrizom o joševačkom zločinu i opasnosti od širenja četništva.

Mnogi među nama su tek posle zločina u Jošavki počeli razmišljati o Radi Radiću. I sam sam bio sklon da njegovu ćutljivost pripišem tuzi zbog pogibije sina. Ja uopšte nisam znao da je Rade Radić davnašnji član četničkog udruženja »Sloboda ili smrt«, a ni slutili nismo da je već u vreme formiranja Operativnog štaba bio povezan s njemačkim špijunskim punktom u Banjoj Luci. Sam Radić je 1944. godine u nekoj banjalučkoj krčmi rekao Žarku Lastriću, bratu prvoborca Zdravka Lastrića Jegora, da nije kriv za Jegorovu smrt. Jegor je ubijen u Jošavki, ali Radić nije naredio ubijstvo, nego — tvrdio je

— »njemački hauptman, koji je rukovodio pučem«. Čini mi se da veze Radića s Gestapoom nismo uspeli razmrsiti, ali smo uskoro posle puča u Jošavki uhvatili nemačku špijunku, suprugu gestapovca Petra Rigera, koja je prilikom ispitivanja u štabu Četvrtog odreda priznala kako je dobila zadatak da izađe na slobodnu teritoriju, da se uvuče u neki od naših štabova i otkrije »pojedine rukovodioce, a specijalno Mladena Stojanovića«. Spijunka Riger je zajedno s mužem trebala da »na svaki način« izazove »razdor u partizanskim jedinicama«. Gestapo ih je zadužio za organizovanje pučeva. Rigerica je takođe priznala da je upućena na Radu Radića: »Preko njega i pomoću njega, trebalo je da ostvarimo sve ovo! Tako je i učinjeno, sve uz pomoć Rade Radića!« Dakako, Gestapo nije mogao svoje špijune poslati na vezu Rade Radića, ako on već prethodno nije bio »u igri«. A igrao je zaista lukavo, lukavije i pokvarenije od svih koji su u Krajini vodili organizovanu izdaju.

O tome s kim je sve Rade Radić povezan i gde sve ima ubačene svoje ljude, nemačke špijune, nismo znali. Ali mnogo toga, do tad nerazjašnjivog u njegovom ponašanju, postalo mi je jasno kad sam u Maslovarama saznao za puč i zločin u Jošavki. Budući da je Maslovarska četa bila izložena četničkom uticaju, dugo sam s Idrizom i Lukom razgovarao o mogućem puču kod njih. Posebno sam se brinuo za Idriza, jedinog Muslimana u četi, i nagovarao ga da »u ovoj situaciji kad smo bez svojih pouzdanih snaga u Maslovarama« — pođe sa mnom. Nagovarao ga je i Luka:

— Ja sam Srbin i mene, kao svoga, neće dirati, ali tebe bi iz busije mogli ubiti... Idi s drugom Kostom dok se situacija ne raščisti.

Idriz je ostao uporan:

— Naša četa nije kao ona u Jošavki. Moji ljudi su sigurni!

Duško Kerkez, koji je te noći spavao sa borcima, oko ponoći je došao k nama i rekao kako je primetio neko došaptavanje, kao da se »nešto ružno sprema«. Maslo se nasmejao: to je, reče, Kerkez pod utiskom vesti iz Jošavke spreman da i najneviniji razgovor proglasi pučističkim, zavereničkim dogovorom.

Ipak, posle naših insistiranja, Maslo je u jednom trenutku već bio spreman da pođe, ali se — odjednom raspaljen boračkom pesmom — predomislio: umesto da on krene s nama, zamolio nas je da do sela Mirkovići povedemo njegovu drugaricu Hatidžu.

Iz Maslovara smo Hatidža Maslo, Duško Kerkez i ja krenuli pre jutra 5. aprila: Hatidža i ja u fijakeru, a Duško je ispred nas jahao. Hatidžu smo ostavili u Mirkovićima, a mi odjahali u Skender Vakuf. Oko podne 5. aprila, na putu za Skender, sreli smo kurira Imljanske čete, koja je bila raspoređena oko izvora Vrbanje, kod Šipraga. Kurir je išao u Jošavku, u Štab odreda, s poštom za nas i za Danka. Ilija Slavnić i Petar Gajić (brat mog pratioca Milenka, koji je bio poslan u Foču u Vrhovni štab), komandir i politički komesar Imljanske čete, žalili su nam se na rovito stanje u četi, a još više u susednim jedinicama, na četničke emisare i na činjenicu da je njihova četa »odsečena od svake veze i komande kao i od svake uzajamne pomoći«. U Četvrtom odredu, Imljanska četa je bila karakteristična po tome što je u svom sastavu imala znatno više Muslimana nego ostale jedinice Četvrtog odreda čija su dva bataljona bila istočno od Vrbanje, jedan na Zmijanju, a jedan između Vrbasa i Vrbanje. Po kuriru sam poručio Slavniću i Gajiću da pripaze na pojavu četništva (»Okupator nas ne napada otvoreno. Želi da razbije jedinstvo naših snaga. Neprijatelj potplaćuje, vrbuje, kupuje ljude pretnjama i zlatom. Takvi slučajevi su se dogodili na Manjači, ali i u 2. i 3. bataljonu vašeg odreda...«), a za hranu neka se postaraju sami — ima je neprijatelj, neka od njega uzmu.

U Skenderu smo se zadržali nekoliko dana. Spavao sam kod porodice Crnomarković. Domaćica, Ljubica Crnomarković, kojoj su ustaše ubile muža 1941. ležala je teško bolesna, a njena kći Jovanka, član Partije, svaki je razgovor svodila na istu temu: znam li Milu Trkulju, i koliko ga znam, i kakav je...

— Lepo momče, hrabar i pametan — kažem svaki put, a njoj to nije dosta, pa propitkuje li, propitkuje.

Konačno se uozbiljih:

— Jesi li ti to, drugarice, zaljubljena?

Rumeno njeno lice se zajapurilo. Krije oči.

Tek kad rekoh:

— Dobar je on, neka si ti zaljubljena — pogledala me otvorenih očiju i priznala:

— Ma da, volimo se...

Vreme sam , uglavnom, provodio u obilasku vodova Skender-vakufske čete, kojom je komandovao čuveni čemernički junak Dujko Komljenović. Njegova kuća na planini, u Radžićima, zaseok Ćukovac, prvi komšiluk Luke Radetića. Sretao sam i pre i posle nemirne, nesuspregnute ljude, ali malo ih je bilo kao Dujko. Nosio je zelenu šumarsku uniformu, a za sebe je govorio da je »odvajkada, od kad za sebe znam, komunista«. Nije išao u školu, ali je bio pismen i načitan. U Živinicama kod Skender Vakufa učio ga je predratni komunist, učitelj, Stojan Makić. Ljudi su govorili da je Dujko nepredvidiv i nagao, ali je bilo dosta spomenuti Partiju i partijnost, i Dujko se odmah uvlačio u sebe i smirovao. Ljudi onog kraja su ga voleli i govorili za nj da je »junak koji je na Čemernici opalio prvi ustanički metak«, a kad mu ja rekoh nešto u tom smislu, zajapurio se:

— Brbljarije, što oni znaju o junaštvu. Trebalo je da upoznaš najmlađeg u mojoj četi, malog Jovicu Trkulju. Eh — tužno je, gotovo bolno, uzdahnuo: — Kakvo momče, a kako ludo poginu!

Drugovi su me u Jošavki upoznali sa Jovicom Trkuljom, Milinim bratom. Tamo je iz Dujkove četeposlan u zaštitnicu bolnice. Mislili smo, Dujko i ja, da je doživeo sudbinu doktora Mladena i ostalih ubijenih drugova. Čim to spomenuh, Dujko se razgalamio:

— Vidje li, brate, tu besramnu izdaju, vidje li zveri u ljudskoj spodobi.

Najviše je žalio doktora Mladena i mladog Trkulju. Uzdisao je:

— E, druže komandante, puno si izgubio što nisi u boju video malog Jovicu. Da nam ih je kakav je bio mali Jovica, lako bismo potukli i okupatorsku i izdajničku žgadiju.

Kasniji događaji su pokazali da je u oceni Jovice Trkulje Dujko Komljenović imao pravo. Jovica, naime, nije ubijen u Jošavki. Bit će o njegovim podvizima još reči. Uskrsnuo je iznenada, dok sam još bio u Skender Vakufu: nekako je uspeo da se spasi iz Jošavke. On nam je prvi ispričao detalje zločina u Jošavki; pričao o tome kako su četnici napali i Operativni štab i štab Četvrtog odreda,

kako su stražare i kurire zatekli na spavanju i »sreda sve poklali«, kako su mučili i ubijali ranjenike (»dvadesettrojicu nepokretnih drugova poklaše kao piliće«)... Šta se dogodilo s Mladenom i dr Danicom Perović nije znao, samo toliko — i to po pričanju drugih — da su oboje zarobljeni u ambulanti i odvedeni u šumu...

Bile su to strašne vesti, najstrašnije od dolaska u Krajinu. Ono što je o zločinu u Jošavki pričao petnaestogodišnji Jovica Trkulja, kojem je uspelo da sa Redžom Terzićem nekako pobegne i da se spasi, otvorivši izlaz iz četničkog okruženja bombama, otkrilo je punu istinu o Radi Radiću, njegovim četama i pomno pripremanoj izdaji. Ponadavši se da su Mladen i Danica Perović još živi, uputio sam svim našim štabovima pismo tražeći da nastoje uhvatiti što više četničkih glavešina, kako bismo ih menjali za Mladena i Danicu.

Do 9. aprila iz Jošavke je stiglo još nekoliko ljudi, koji su nam upotpunili sliku o zločinu i izdaji. Zatražili smo da se svi beg u nei iz Bočca ispitaju, jer je bilo očigledno da će među njima biti i onih koje je Rade Radić poslao da rovare u našim četama. Među onima koji su tih dana stigli u Bočac, bio je i jedan od boraca iz naše jošavačke straže, Mile Jandrić. Komandir naše čete i mesta Bočca Branko Damjanović je odmah zatvorio Jandrića i obavestio me da mu je Mile krajnje sumnjiv: kako to da se on uspio spasiti, a svi ostali pobijeni?

Zapamtio sam Jandrića iz Jošavke. Bilo je malo seljaka koji su kao on želeli da što više saznaju o revoluciji i Partiji. Stigavši u Bočac, naredio sam da ga odmah privedu. Jandrić je bio izmučen, patničko lice mu se grčilo, odeća na njemu — same rite, bos... Ponudio sam mu stolicu, a on se bledo osmehnu:

— Znao sam, komandante, da ćeš mi ti verovati.

— Da vidimo šta treba da ti poverujem. Pričaj!

Priča Mile Jandrića bila je duga i mučna. Počeo je od popodneva 31. marta i nestanka mog konja. Pričao je da je sekretar Ličina otišao u ambulantu doktoru Mladenu, a da su u Štabu ostali samo Rajko Bosnić i Ledo Karabegović. Bila je i grupa kurira, koji su stalno stizali s poštom iz naših odreda. Kuriri su spavali zajedno sa stražom i njenim komandirom Šljivićem. Pred Operativnim štabom bilo je samo jedno stražarsko mesto. Jandrića je zapala četvrta smena, posle Halaća. Tek što je preuzeo stražu, kaže, začuo je kako škripi proređeni sneg — neko je u mrkloj noći prilazio Štabu. Viknuo je »stoj« i zapretio da će pucati, ali oni koji su prilazili prvi su zapucali; dvojica od njih, prikravši se do Jandrića, skočili su na njega s leđa i savladali ga, treći je bacio bombu kroz prozor sobe u kojoj su spavali Bosnić i Ledo... Četnici su prilazili sa svih strana. Jandrića su ugurali u stražarsku spavaonicu. Tad mu je postalo jasno zašto mu niko nije pritekao u pomoć: među kuririma su bili i Radićevi ljudi, koji su u noći pokupili sve oružje zaspalih stražara i kurira, a kad su čuli da četnici napadaju, zatvorili su vrata i u naše drugove uperili puške:

— Ko se makne, pucaćemo!

Četn ici su odmah ubili nekoliko drugova. Jandrić je video kad su ubili Ledu Karabegovića, Šljivića i Halaća... Ona dvojica koja su savladala Jandrića, tražila su da se i njega strelja:

— Komunističko štene, pucao je na nas...

Neki su ga udarili kundacima, a drugi cevima.

Sinula mu je ideja da kaže kako je sa svojim drugovima poslat od »brata Šolaje« da u Bočcu, u radionici, poprave puškomitraljez, a u Bočcu su čuli da ustaše iz Kotor Varoši beže, pa odlučili da im preseknu put i tako se, eto, našli i u Jošavki. Time je objašnjavao i ono svoje pucanje na straži:

— Ne bih ja u svoju braću Srbe, nego pomislih: ustaše su...

Dok su tako tukli i ispitivali Jandrića, Meho Karahodžić je pokušao bežati. Opalilo je desetak pušaka i Meho je pao. Četnici su mislili d a j e mrtav, a on se samo pretvarao — nije bio ni ranjen. Cim su četnici sa zarobljenim partizanima otišli dalje, Meho je pobegao iz Jošavke, ali u begu na jug, prema Janju, u selu Barevu, uhvatile su ga ustaše i učinile ono što su pokušali četnici — zverski ga ubile.

Sve zarobljene partizane četnici su svukli i dali im da se zagrnu nekim krpama. Zatim su ih postrojili i poveli uz planinu. Uz Jandrića je išao i Rajko Bosnić, krhotinama bombe ranjen u nogu. Oko 10 časova ujutro uz zarobljenike su ostala samo tri stražara, a svi ostali četnici su na nekom brdu držali zbor i — uz krst i nož — polagali četničku zakletvu u prisustvu jednog nemačkog oficira. Jandrić je prosuđivao da bi mogli iskoristiti i savladati trojicu stražara. Plan je odmah izneo Bosniću, koji se nije složio s predlogom: nadao se da će svakog trenutka »naići Rade Radić i sve nas spasiti«. Nije znao da je upravo zamenik komesara Četvrtog odreda — organizator izdaje i zločina u Jošavki.

Uveče 1. aprila četnici su izdvojili četvoricu »Šolajinih ljudi« — među njima i Jandrića — a ostale zarobljenike streljali. Tom četničkom grupom komandovao je neki Mladen Brkić. Jandrić je bio blizu njega i slušao je kako Brkiću dolaze četnici i raportiraju o tome kako su kojeg partizana ubili. Tako je Jandrić saznao i za pogibiju mrkonjićgradskog kovača Mihe Kestena: i on se kao i Karahodžić, pokušao spasiti begom, ali su ga ranili i uhvatili. Prebijenih nogu, okrvavljene glave, sve je vreme — dok nije kundacima dotučen — klicao Partiji, Sovjetskom Savezu i Crvenoj armiji. Od Brkića i njegovih četnika Jandrić je čuo kako se spremaju za napad na Čelinac. Tako je čuo i za četničke jatake u Čelinačkoj partizanskoj četi: kad Brkić napadne, njegovi će u Celincu, kao peta kolona, stupiti u akciju.

Mladen Brkić je o Šolaji lepo govorio. Jandrić je to iskoristio i tražio da ga pusti; ta Šolajin je i Šolaja ga je poslao u Bočac. Obećavao je Brkiću da će odmah otići u Pljevu i obavestiti narod »o velikom srpskom ustanku«. Brkić je konačno popustio i dao propusnice četvorici boraca iz Pljeve. Oni su tada otišli u Čelinac (Jandrić je dobro znao put, u nekoliko navrata nosio je našu poštu od Jošavke za Čelinac) i obavestili Dujića, komandira naše čete, o pripremljenom puču i napadu na Čelinac. Dujić, na žalost, njihovim obaveštenjima nije poklonio dužnu pažnju, nije poverovao...

Meni je Jandrićeva priča bila uverljiva. Naredio sam drugovima da mu daju oružje i da ga zadrže u štapskoj zaštitnici. A uveče istog dana, kad smo ispitivali Jakoba Čelića, jednog od onih koje je Radić bio ubacio u kurirsko-stražarsku sobu u Operativnom štabu u Jošavki, a zatim, posle uspelog puča, dao mu zadatak da rovari u Bočcu — kad je već »propevao« o svojoj izdaji ispričao nam je — kako se Jandrić hrabro borio na stražarskom mestu... Tada je odlučeno da Jandrića primimo u Partiju.

Puč u Jošavki, a zatim u Čelincu, pa u Maslovarima (odmah po mom odlasku) veoma nas je zabrinuo. Postalo je sasvim jasno da snage našeg Proletarskog bataljona nisu takve da bi mogle, na području Četvrtog odreda izmeniti situaciju u našu korist. Sukob sa četnicima iskoristila je neprijateljska komanda u Banjoj Luci i 4. aprila — čini se u dogovoru sa Radom Radićem — ustaško-domobranske jedinice su iz Banje Luke preko slobodne teritorije prodrle i spojile se s kotorvaroškim garnizonom, koji je mesecima bio odsečen i blokiran.

U martu i aprilu 1942. godine ni na jednom sektoru slobodne krajiške teritorije nismo bili od neprijatelja napadnuti tako, da bismo gubili bitke. U borbama protiv Italijana, ustaša i Nemaca imali smo vrlo uspešne rezultate. Okupator je bio uspešan samo tamo gde je nastupio bez vojne sile, »drugim sredstvima«, putem izdaje i razbijanja ustaničkih snaga. Neprijatelj je ulazio na slobodnu teritoriju samo tamo, gde su mu četnici otvorili ulaz, izazvaši pučeve. Ma Manjači, u Brankovićevom bataljonu, došlo je do potpunog rasula. Drugi i treći bataljon Četvrtog odreda su takođe bili delomično razbijeni. Bilo mi je jasno da nema nikakvog smisla da i dalje naše napadnute čete zadržavamo rasute na velikom prostoru i da ih puštamo da se, često odvojene, bez veze s komandom, tope i osipaju. Zato sam smatrao da bi što pre trebalo izvršiti potpunu reorganizaciju Četvrtog odreda. O tome smo Đuro Pucar, Lepa Perović i ja mnogo razgovarali 9. i 10. aprila u Bočcu, gde smo se sastali sa Đurom prvi put posle njegovog odlaska iz Čelinca na Kozaru. Đuro je u dolinu Vrbasa izbio zajedno s kozaračkom protivčetničkim Udarnim bataljonom sa kojim su stigli i Obrad Stišović, komandant Drugog odreda, i Boško Šiljegović, član Okružnog komiteta Partije s područja Drugog odreda.

Đuro je bio ponosan na Kozarčane, a još više Boško Šiljegović, koji je Branku Babiču, sekretaru Okružnog komiteta Partije, pisao da je moral trista tridesetorice boraca Udarnog bataljona »na dosta visokom stupnju« i da su »partizani potpuno pravilno shvatili potrebu ove borbe s četnicima«, da je »svima jasno da se ne možemo uspješno boriti protiv ustaša sve dok četnički banditi čarkaju iza leđa«. Ali u tom pismu Šiljegović se i žalio na sela kroz koja je bataljon prolazio udarivši iz doline Gomjenice »u streljačkom stroju« preko Radosavske (zaseoci: Lakići, Sandalj, Jakovljevići) prema Gornjoj Piskavici (zaseoci: Ševe, Radulovići, Kajkuta): »Stanovništvo je bilo neprijateljski raspoloženo prema nama i krivo nas obavještavalo.« Obhrvano antikomunističkom propagandom i četničkim pritiskom, partizane s Kozare je tamošnje »stanovništvo gledalo kao neku neprijateljsku vojsku«.

Manjački bataljon Četvrtog odreda gotovo ceo je bio prešao na četničku stranu. Komandiri četa — Jovo Mišić, Ratko Milojević, Petar Savanović i Dragutin Džajić — poskidali su petokrake i otkazali poslušnost Milanu Brankoviću i Muhamedu Kazasu. Gotovo svi položaji prema neprijateljskim snagama bili su napušteni i pretila je opasnost da ustaše svakog trenutka prodru iz Banje Luke, zmijanjskom cestom preko Kadine Vode, zapadno od Manjače, prema Ključu.

U martu, kada smo stvarali plan protivčetničke akcije, situacija još nije bila tako teška. Činilo se da ćemo u Manjičkom bataljonu učvrstiti partizansku disciplinu smenivši zamenikä komandanta, Drenovićevog čoveka, Miću Azarića. U štab smo poslali trojicu komunista: Dimitra Smiljanića Uču za zamenika komandanta, Gojka Gajića za zamenika političkog komesara i Mišu Popovića za omladinskog rukovodioca. Izgledalo je da će tad Branković i Kazas uspešno reorganizovati sve čete i pružiti pomoć udarnim jedinicama Prvog, Trećeg i Petog odreda, kojima smo naredili da razbiju Drenovićeve bande. Mislili smo da će Proleterski bataljon s jedinicama Četvrtog odreda i Udarnim bataljonom kojeg je Đuro formirao na Kozari moći savladati četnike na istočnom području Odreda, prema reci Bosni, obezbeđujući stalne veze sa našimjedinicama u istočnoj Bosni. Posle pučeva u jedinicama Četvrtog odreda situacija više nije izgledala tako jednostavna. Ali to ne znači da smo i jednog trenutka bili malodušni. Krajem marta, kad se videlo da popunom štaba Lanjačkog bataljona nismo razbili četništvo, dogovoreno je da oba novoformirana udarna bataljona izvrše brze pohode na Zmijanje: Kozarački nastupajući od Maričke u smeru jugoistoka, a grmečko-drvarski prodorom na istok do Mrkonjića, a odatle, bilom Manjače, preko rasutih zmijanskih sela, na sever.

Bataljon koji je nastupao od Podgrmeča, preko Ribnika, bio je sastavljen od dobrovoljaca iz Trećeg odreda — ukupno 710 boraca naoružanih puškama i sa 34 puškomitraljeza. Posle formiranja Proleterskog bataljona, udarni bataljoni bili su naše prve pokretne jedinice, prave partizanske jedinice, koje nisu bile vezane ni za svoja sela, ni za krute frontove. Nihova namena bila je višestruka, iako su zbog prvih akcija koje su vodili nazvani protivčetničkim. U partijskim direktivama Povereništva Pokrajinskog komiteta okružnim komitetima Partije, kao i u direktivama Operativnog štaba odredima za formiranje udarnih bataljona, navodili smo Titove savete o tome kako udarnu snagu bataljona treba koncentrisati, a četničke »bande noću opkoljavati i uništavati« organizujući razvijenu »izviđačku obaveštajnu službu«.

Od Prvog i Petog odreda, još sredinom marta tražili smo da »dokazano najpouzdanije borce« odvoje za Udarni bataljon, jer»koncentrisanim snagama i brzom akcijom treba razbiti bandu Uroša Drenovića i ostalih izdajnika«. Milan Ličina je, stigavši sa grmečkim proleterima u Čelinac, podneo izveštaj o dogovorima podgrmečkog Okružnog komiteta Partije (sekretar je bio Šefket Maglajlić Mirko) i štaba Prvog odreda o tome kako da se osnuje Udarni protivčetnički bataljon. Dan-dva pre puča u Jošavki, kurir Milorada Mijatovića nam je doneo poštu Prvog odreda i obaveštenje da je bataljon u formiranju i da će sa njim »u ofanzivu na Drenovića« krenuti i politički komesar odreda Veljo Stojnić. Podgrmečki odred je u sastav Udarnog bataljona dao 1. bihaćku četu (komandir Gojko Došenović; politički komesar Drago Lang), vod Krupske čete (komandir je bio jedan od najstarijih kraji-

ških partizana, u Udarnom bataljonu svakako najstariji, Lazo Jerković, koga smo svi zvali Čika Jeger), Podgrmečku i Novsku četu. Peti odred je u sastav uključio svoju Petrovačku četu, a kad je bataljon već izvodio prve protivčetničke akcije, u njegov sastav je ušlo i više od sto boraca Trećeg odreda (iz bataljona »Pelagić«).

Vojno-političko rukovodstvo Trećeg odreda sačekalo je drvarsko-podgrmečke udarnike u Ribniku, gde je 1. aprila formiran i štab bataljona. Komandant je bio Vojo Todorović, a politički komesar dr Vaso Butozan. Njihovi zamenici: Dušan Jović, dotadašnji komandant bataljona »Budućnost« iz Trećeg odreda i Veljo Stojnić.

Obavešteni smo da su »snage od 710 partizana 1. aprila stigle u Ribnik i odmah počele sa čišćenjem i održavanjem zborova«.

Sve do sastanka 1. aprila u Ribniku, štab Trećeg odreda nije bio formirao svoju udarnu jedinicu, iako smo to u martu od njih u dva navrata tražili. Tek 1. aprila, Rade Marjanac i dr Vaso Butozan su iz Ribnika poručili Dušanu Metliću, komandantu »Pelagića«, da »bez odlaganja treba poslati najizabranije drugove u Udarni protivčetnički bataljon«. Da bi bili sigurni u izvršenje zadatka, 1. aprila otišli su u 1. bataljon Trećeg odreda sekretar Okružnog komiteta Jasim Hadžić i član tog komiteta Teufik Kadenić Cinkara. Metlić je izabrao 120 boraca i 5. aprila ih okupio u Mujdžićima na Janju. Na putu do Baraća, u Gerzovu, razoružali su nekoliko četnika. Iz jednog Drenovićevog pisma, koje je nađeno kod njegovih kurira, saznali smo, u Operativnom štabu, da su Metlićevi borci u Gerzovu razoružali stražu pred kućom u kojoj je bio sam Drenović.

U isto vreme, kad su Metlićevi udarnici prolazili kroz Gerzovo, nekoliko kilometara istočnije, na takozvanim Dugim njivama, bile su okupljene čete Šolajinog bataljona »Iskra«. Metlić nije ni za njih znao. Na dugim njivama su bili Šolaja i zamenik političkog komesara Odreda Nemanja Vlatković. Tog dana, vodila se presudna bitka u bataljonu — četnička ili partizanska komanda, Šolaja ili četnik Mitar Trivunčić, žandarmerijski narednik. Uz Trivu nčića, protiv Šolaje, bili su pljevski pročetnički komandiri Nikola Vještica, Savo Panjević i seoski zelenaš iz Ljuše Cvijan Popović. Još na položajima ispred Mrkonjića, na onom mestu gde je Šolaja vodio poslednje pregovore s Drenovićem uoči napada na Mrkonjić, na Vođevu podu, Trivunčić je izazvao rascep: onda je većina boraca za njim krenula u Gerzovo, napuštajući opsadu Mrkonjića. Na položajima je ostala samo Stupljanska četa, u punom sastavu odana Šolaji.

»Nikada mi u životu nije bilo tako teško«, govorio je kasnije Simela Šolaja, a Nemanja Vlatković, čovek poznat po hrabrosti i razboritosti, reče kako je mislio da će u njega »svakog trenutka opaliti puška«. I na Vođevu podu i na Dugim njivama, Trivunčić je uporno zastupao »nasušnu potrebu da branimo svoja sela, i da se ne upuštamo u rats Talijanima«. Govorio je kako Udarni bataljon vode»čifuti i razni drugi nesrbi«, koji »žele da sa zemljom sravne već ionako strahovito izmučenu Pljevu«. Razjarivao je neobaveštene ljude i pre svega ih huškao na Nemanju Vlatkovića, jer da mu »ništa nije sveto« i da će »talijanska sila udariti strašnom osvetom na Pljevu« ne odstrane li Vlatkovića iz bataljona. Šolaja je sav svoj autoritet uložio u odbranu uče Vlatkovića, ali ga većina nije slušala. Pa kad je Simela skočio među četnike koji su razoružali Nemanju, savladali su i njega — i njega su razoružali.

Vlatkoviću je Trivunović na brzinu pročitao osudu na smrt._Tad su ga vezali i zatvorili u školu u Gerzovu.

Čini se da je Vlatković doveden u gerzovačku školu odmah posle prolaska Metlićeve čete za Baraće. »Pellagićevci« su u Baraće stigli nešto pre Šolaje, koji je našao nekog konja i u galopu odjahao po pomoć da spasi Nemanju. Kad je stigao u Baraće — pričao je kasnije Vaso Butozan — »izgledao je kao izbezumljeni očajnik«. Ja sam ga video desetak dana posle ovog slučaja. Tad se već bio smirio, ali se zaklinjao da će »od sada sa četnicima razgovarati samo preko nišana moje puške«.

Vlatković je spašen brzom intervencijom^rupe boraca Udarnog bataljona, koje je vodio Šolaja. Četnici su se bez traga razbežali i narednih dana su, kao i Drenović, sve vreme bili u begstvu. Sam Drenović je iz Gerzova šmugnuo u Pecku, pa u Podgore, odatle u Čardak i Mliništa, a zatim u Kadinu Vodu i Sitnicu na Manjači, da bi se — nesiguran čak i tamo gdje je imao najpouzdanije jatake — konačno sklonio kod ustaša u Mrkonjić Gradu.

Pre nego je pobegao k ustašima, Drenović je pokušao organizovati puč u Slatinskoj četi ribničkog bataljona »Soko«. Ta je četa, početkom aprila, bila između Manjače i Ključa ukMnjena u raspored talijansko-ustaških i četničkih trupa. Komandir čete bio je Duka Buvač, dobar borac, komunista.

Drenović je, bežeći pred Udarnim bataljonom, 8. aprila iz Donje Pecke poslao u Slatinsku četu svog poverljivog čoveka sa proglasom, kojeg su neki njegovi istomišljenici trebali da pročitaju borcima »kad se među Vama ne nalazi Vaš komandir Duka Buvač«. Duka je pažljivo pratio sve one u koje se sumnjalo i tako uhvatio i četničkog kurira i Drenovićev proglas. Već 10. ili 11. aprila imali s.mo tekst proglasa u Operativnom štabu, a doneo ga je sa ostalom poštom Đukin kurir Dmitar Savanović. Drenović je pisao Slatinjanima:

»Vaš komandirĐuka Buvač izdao Vas je komunizmu, još kad je išao na prvo oblasno partijsko savjetovanje mjeseca februara u Skender Vakufu. Njemu i ostalim najžešćim komunistima staće se na kraj vrlo brzo. Radi toga ja Vam pišem ovo pismo kako bi se spasili i Vi i Vaša sela Gornja i Donja Slatina da ne budete popaljeni od talijanskih aviona i da ne budete uopšte uništeni. Pređite u moju jedinicu i pod moju komandu od ribničkog bataljona ‘Soko’, jer je Vaš komandir kako sam naprijed rekao izdao komunizmu, a ja ću o Vama voditi više računa... Onaj ko to učini, i dovede mi partizanskog komandira Duku Buvača, dobiće 100.000 kuna. Isto tako sačuvaću Vaša sela i Vaše stanovništvo da im neće ništa faliti od bilo koje vojske, jer sam u tolikoj mogućnosti da to sve učinim. Ukoliko ovo ne učinite bićete svi poubijani, a Vaša sela biće uništena od talijanskih aviona. U roku od 15 dana poslaću talijanske avione na Vas i na Vaša sela ukoliko na bilo koji način ne uništite Vašeg komandanta i ne pređete u moju jedinicu i pod moju komandu, jer je ovo zaslužio Vaš komandir Duka Buvač. Skinite Vaše petokrake, jer Vas je Vaš komandir, kako sam naprijed naveo, zaveo, pa ste svi postali partizani, još početkom ustanka, a to je vojska komunista, protiv koje se bori dinastija Karađorđevića...«

Kad nam je Savanović doneo ovaj Drenovićev proglas upućen Slatinjanima, već desetak dana je trajala poterà za Drenovićem i njegovom bandom.

Od 1. do 10. aprila Udarni bataljon Prvog, Trećeg i

Petog odreda »pročistio« je sva sela od izvora Sane do Plive, preko planinskih masiva Dimitora i Lisine. Primili smo izveštaj da su čete »krenule kroz Mednu« odmah posle smotre u Ribniku. U pohodu kroz Mednu i Pecku »udarnici su naišli na Drenovićev štab, gdje se nalazila samo straža, koja je pobjegla za Drenovićem ispred naših snaga. Drenović je napustio svoj stan. Naši su mu sve stvari zaplijenili. Pod Mliništima razoružana je četnička straža i pohvatana četnička banda u Jasenovim Potocima« — javljao nam je štab Udarnog bataljona. Obaveštavali su nas i o narodu, o »pozadini koju su držali četnici«, o tome koliko je taj narod bio pritisnut četničkom propagandom. Najcrnje laži su pronošene o partizanima i narodnooslobodilačkoj borbi. Drenović ljudima onoga kraja »nije dao da se sastaju sa partizanima«, a »partizane su prikazivali kao zlikovce koji pale i kolju.« Tek po dolasku Udarnog bataljona, pravilnim obaveštavanjem na zborovima i korektnim držanjem boraca »narod dobiva druge utiske«.

Upravo je u tome i bio problem kako narod uveriti da smo mi vojska njegovog interesa, a četnici u funkciji okupatora! Samo ako to uspemo, četnici će biti istinski tučeni. Očito, osnovni smisao narodnooslobodilačkog rata ovom narodu nije bio rastumačen. U dušama izmučenog sveta više se govorilo o ratu »krsta i nekrsta«, nego o suštinskom smislu borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje. Zbog toga su drugovi, naročito Boško Šiljegović, Obrad Stišović i Đuro Pucar, nezadovoljni držanjem naroda u selima na severnim i severoistočnim delovima Manjače, u mestima kroz koja je prolazio kozarački Udarni bataljon pod komandom Miloša Šiljegovića (četama su komandovali Ranko Šipka, Rade Kondić, Jovo Marin i Rade Bašić), ocenjivali su da je »tu Partija zakazala«, a i »štab odreda, koji nije obilazio teren«.

Nama je u Bočcu 10. aprila bilo jasno da će neuporedivo lakše biti rasterati četničke formacije, nego zatrti zlo seme koje su posejali i dalje ga seju. Od 1.do 10. aprila četnici su samo jednom na čitavom prostoru Zmijanja, u Han-Kolima sačekali udarne čete i pružali im organizovan otpor, ali i tu su se pred prvim jurišem razbežali.

U kojoj meri su četnički komandanti već tada bili povezani s Italijanima i ustašama nismo pouzdano znali, iako je o Drenovićevim vezama s italijanskom komandom bilo dokaza. A da se povezuju i s ustašama, prva nam je priznala uhapšena žena nemačko-ustaškog špijuna Pere Rigera. Kasnije smo saznali: Rigerova žena nam je priznala da »četničke vođe imaju sporazum sa okupatorom, a takođe sa ustašama iz Banje Luke«. Organizujući napade na nas, cilj im je bio, po priznanju Rigerove žene —što sam pisao i Tempu — »da pobiju naše rukovodeće drugove (komuniste) i da naše čete pridobiju za sebe pa da zajednički sa okupatorom izvrše napad na partizane«.

»Jednovremeno kad sU četnici izvršili napad na naše štabove« — pisao sam 11. aprila — »ustaška vojska napala je na naše položaje oko Banje Luke. Naše čete su hrabro odbijale te napade, ali kad su četničke bande počele da napadaju naše partizane s leđa, mi smo naredili da se napuste položaji i da se čete koncentrišu da bismo lakše mogli organizovati borbu protiv srpskih i hrvatskih ustaša...«

O tome smo pisali i u uskršnjem proglasu Operativnog štaba. Tehnika Nikice Pavlića u Aginom Selu je taj proglas umnožila u 850 primeraka. Srbima, Hrvatima i Muslimanima Bosanske krajine tumačili smo kako se »odigrala najcrnija i najkrvavija izdaja koju pamti naša Krajina«, jer su »neprijatelji narodnog jedinstva, odvratne sluge tuđina... počinili zvjerstva nad zvjerstvima«:

»Izdajnik Rade Radić, četnički bandit koji se krio pod petokrakom zvijezdom, u sporazumu sa Hitlerovim i Pavelićevim agentom Švabom Perom Rigerom, koji se pred narodom izdavao za neko ‘tajno vojno lice' i za Srbina, napustio je sve položaje prema ustašama i domobranima, razoružao desetinu crnovrških partizana, koja je došla na položaj kao pomoć i u noći između 31. marta i 1. aprila izvršio mučki napad na naše štabove u Jošavci, koji su bili čuvani od malih snaga partizana i proletera, poubijao je sa svojom srpskom ustaškom bandom na desetine naših drugova, napao na jošavsku bolnicu i klao naše ranjene borce, koji su lili krv braneći srpska sela, i to baš sela onih koji su ih ranije ubijali; među njima i ranjenog druga doktora Mladena Stojanovića, zamjenika komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu, borca pri spomenu čijeg su imena drhtali ustaški i okupatorski zvjerovi. I dok je četnički bandit Rade Radić krvnički izvršavao ono što nije učinio talijanski plaćenik Lazo Tešanović u Lipovcu, dok je ta banda završavala ubijanje naših najboljih boraca u jalovoj nadi da će tako uništiti i naše štabove koje niko ne može uništiti dokle god postoji naša oslobodilačka vojska, dotle su ustaške bande u sporazumu s tom bandom srpskih izdajica otpočele svoju ofanzivu prema Poniru i dalje na srpska sela u cilju da ih unište i popale i da se probiju do Kotor Varoši, da spase svoju opkoljenu i na smrt osuđenu krvoločnu bandu.

Izdajničke četničke vođe sa šakom pljačkaša i razbojnika oko sebe otvorile su vrata ustašama, omogućile su njihove najnovije zločine. Ponovo gore naša sela. Ponovo kolju naše majke, žene i djecu. Ponovo naš svijet bježi u Ljubačevsku kosu, u naše šume, u glad i propast, samo da spasi gole živote.

I dok naši partizani nastoje da odbrane naša sela i sirotinju, da protjeraju ustaške krvoloke, dotle izdajnička banda srpskih ustaša produžuje da nam zabada nož u leđa...«

Neki ustaški dokumenti o saradnji s četnicima bili su nam dostupni još onog proleća, ali najviše ih je rađeno posle rata u nemačkim ili endehazijskim zarobljenim arhivama. Iz tih dokumenata se vidi da su ustaše i četnici u Krajini i centralnoj Bosni bili povezani od početka aprila, dok su pismeni sporazumi s četničkim odredima »Kočić« (Uroš Drenović), »Manjača« (Vukašin Marčetić), »Borja« (Rade Radić), »Petar Mrkonjić« (Dušan Novaković) i »Obilić« (Lazo Tešanović) potpisani u aprilu, maju i junu 1942. godine. Pročelnik Operativnog odjela Glavnog stožera general Dragojlov obavestio je »predsjedništvo vlade« endehazijske, da postoje »četnici suborci i četnici talijanaši« i da su »svi lojalni pod normalnim okolnostima, tj. kada se ništa ne događa, kada im se nitko u njihove poslove ne miješa«. U ustaškim dokumentima najpovoljnije je ocenjivan Uroš Drenović i njegov bataljon »Kočić« koji se u svakoj prilici »odlikuje lojalnošću i suradnjom«.

Dr Stevan Moljević iz Banje Luke, za koga se govorilo da je »najumnija glava četničkog pokreta« i kolaboracije, preko svog đaka i izaslanika Brane Lazičića, popa Kostraševića, Maksima Tešića, Milana Mirkovića, Uroša Drenovića, Rade Radića, Maze Teškovića, Boško Vukovića,

Vukašina Marčetića i drugih četničkih komandanata, delujući po diktatu izbegle vlade iz Londona, ali i po željama Gestapoa, utvrđivao je veze s okupatorom i oblike njihove saradnje za slamanje narodnooslobodilačkog pokreta.

Upravo 11. aprila, onoga dana kad smo izveštavali Glavni štab Bosne i Hercegovine da se četnička akcija ispoljila kao »otvorena izdaja i saradnja sa okupatorom«, nemački komandujući general u Zagrebu Glez Horstenau, komandant italijanskih okupacionih trupa general Roata i general Oksili su razgovarali kao što to 13. aprila javlja nemačkoj Vrhovnoj komandi fon Glez — »o pitanju pregovora s četnicima. Prema saopštenju generala Roate, njemu je Vrhovna komanda (Commando supremo) dala slobodne ruke za takve pregovore da pre svega... rastavi četnike od partizana, ili da ih, kako se sam izrazio, gloroformiše.« Taj razgovor je vođen, piše nemački general, u mučnoj atmosferi proslave godišnjice endehazije, posle »defiela oko 20.000 Zagrepčana«, koji su »prolazeći ispred tribuna često upadljivo okretali oči od poglavara države«. Glez Horstenau je, s dozom očiglednog cinizma, pisao kako je defile izgledao »kao prava pogrebna povorka« i kako »ni do kakvog spontanog ispoljavanja podaničke vernosti nije došlo«. Dok je poglavnik svetkovao, »najmanje 500 taoca svih društvenih slojeva obiju nacija policija je u Zagrebu držala pod ključem«; da bi poglavar endehazije bio obezbeđen »policijske mere bile su izvanredno temeljite«, »ulazak u Zagreb je danima bio zabranjen«, a za vreme defilea »svi prozori morali su biti zatvoreni«.

Glez Horstenau je u tadašnjim izveštajima našim snagama davao visoku ocenu (»prikupljene, dobro organizovane i borbeno sposobne grupe dejstvuju između Vrbasa i Une«), ali mi, ocenjujući situaciju kakva je bila i kakvu smo želeli, nismo bili zadovoljni. Snage su nam, početkom aprila, bile isuviše rastegnute, da ne kažem rasute. Proleterski bataljon, uza sva istinska junaštva iskazana u borbama, od prvog boja za Kotor Varoš, nije imao sreće. Činilo se da »juri u prazno za četnicima koje nikako da zaskoči«. Bilo je neophodno sve pokretljivije snage naših odreda koncentrisati i četnike likvidirati po delovima, prostor po prostor, počevši od Manjače, pa na istok, do reke Bosne. Taj stav sam izneo i Đuri i drugovima koji su došli s kozaračkim Udarnim bataljonom. A 13. aprila iz Bočca pisao sam Osmanu i Danku, da se bez odlaganja s Proleterskim bataljonom vrate u Skender Vakuf kako bismo objedinili oba udarna bataljona i proletere Zdravka Čelara. Sa tako snažnom grupacijom, od preko 1.500 boraca, mogli smo »čuda učiniti, idući redom preko Manjače na Čemernicu, pa dalje na istok dok bandu ne dotučemo«.

Osman Karabegović i Danko Mitrov imali su drukčije mišljenje. Verovatno ne zbog toga što nisu pridali značaja koncentraciji snaga, nego zbog situacije u kojoj su se našli. Pisali su mi 18. aprila:

»U pismu od 13. ovog mjeseca, u kom pišeš da mi dođemo u Skender preko Maslovara, možemo ti reći da nam to pišeš, jer ne poznaš dobro situaciju na ovoj strani (Jošavka, Prnjavor i 4. bataljon). Mi smo ovdje u neprekidnom pokretu i držimo situaciju u 3. i 4. bataljonu u našim rukama, ali zbog loših političkih prilika u mnogim četama tih dvaju bataljona morali smo ovdje razoružati više od sto ljudi, a pored toga pogoršava situaciju koncentracija četničkih bandi u Uzlomcu...«

Umesto da se vrate' s Proleterskim bataljonom i sjedine snage, pa da počnemo redom čistiti područje Četvrtog odreda, Osman i Danko su tražili da mi krenemo »preko Skendera i Maslovara u Branešce, gdje bismo se mogli sjediniti i izvršiti potpuno čišćenje Borje i Jošavke i istodobno ostaviti jaku četu povrh obala rijeke Bosne kao stražu«.

Sve dok nisam primio to pismo od Danka i Osmana, nadao sam se da ćemo raditi po planu dogovorenom 13. aprila u Bočcu. Zbog toga smo, u dolini Vrbasa, zadržali kozarački Udarni bataljon, dok smo se Lepa i ja jednim, a Pucar drugim pravcem uputili u podgrmečki Udarni bataljon. Međutim, kad je postalo jasno da Danko i Osman s proleterima ostaju zapadno od Vrbanje, prema reci Bosni na predlog Đure Pucara, odlučili smo da on s kozaračkim Udarnim ide preko Šipraga i Maslovara k njima, a da mi čistimo Manjaču i, koliko je moguće, razbijemo bandu između Vrbanje i Vrbasa.

Sve naše nade, možda i razložene krajem marta, kad je četnička organizacija još izgledala vojnički beznačajna, da ćemo snagama Proleterskog bataljona i jedinicama 3. i 4. bataljona Četvrtog odreda, razbiti izdaju, koja je tinjala u Jošavki, podjarivana od Duška Novakovića, a razbuktavala se u Blatnici, Pribaniću i Čečavi, pokazale su se neopravdanima. Jednostavno smo potcenili četničku organizaciju i njen lukavi, podmukli manevar. Dok su naše jedinice gonile jednu četničku grupu, i ona se, rasuvši se, gubila po planinama i seocima, čekajući da u povoljnom trenu udari s leđa, iz potaje, dotle su razni Radići i Novakovići, Repe i Rigeri, Malići i Milanovići, Tešanovići i Vukovići u seoskim terenskim vodovima i četama organizovali pučeve. Pokazalo se da među dvanaest četa Četvrtog odreda nije bilo ni jedne u kojoj, tiho i podmuklo, u došaptavanju, potplaćivanjem i lažima, nije izvršen pokušaj stvaranja jezgra izdaje. Neke od tih četa, koje smo uveče ostavljali prividno čvrste i borbene, odjednom su, preko noći, postajale čete kokardaša. Prethodno zavedeni i potplaćeni pučisti, s neznatnim ojačanjima sa strane i potpomognuti ubačenim špijunima i emisarima izdaje, ubijali su komuniste (prvenstveno Muslimane) i u svojim logorima dizali mrtvačke zastave, što me je — na određen način — podsećalo na španske legije fašističkog pukovnika Jagie, koje su klicale »živela smrt«. Morali smo — osupniti izmenjenim odnosom snaga da priznamo i sebi i Vrhovnom štabu, kako smo »potcjenili četničke snage« i kako »nismo preduzeli sve mjere predostrožnosti«. Pogrešno smo računali, da će biti dovoljno ako teritoriju Četvrtog odreda »prorešeta« bataljon proletera. Četnici su pustili proletere da se iscrpe u jurnjavi preko planina, od sela do sela, i da se opterećuju sve većim gubicima u okršajima protiv nemačko-ustaških snaga, bez stvarnih rezultata u obra-

čunu s četnicima, koji bi izmilili iz skrovišta i ponovo se organizovali, sami ili s ustašama i vojskom okupatora,, čira bi proleteri prošli. Izbegavali su sukobe sa proleterskim četama, a s leđa, iz zaseda, napadali su kurire i mala odelenja Četvrtog odreda, pozadinske radnike, narodnooslobodilačke odbore, bolnice i štabove bez čvrstih zaštitnica.

Proleterski bataljon je iz Čelinca, razbijajući četničke grupe, preko Maslovara dosta brzo prodro prema Pri bi niću i Blatnici. U prvi mah se činilo da je to pohod samih uspeha. Izbivši padinama Uzlomca i Borje ispod Javora, preko Pribinića, najpre u dolini Male, a zatim Usore i Blatnice, Čelareve čete su razgonile četnike i držale narodne zborove. Borci su tumačili smisao i sudbinsku neophodnost bratstva i jedinstva. U Buletiću, planinskom selu na Borji, ispod 1697 metara visokog Tajana, i*u Čečavi, na Javoru, proleteri su formirali dobrovoljačke čete, prve na području našeg Operativnog štaba, a u Blatnici su od partizanskih grupa osnovali jednu čvrstu, udarnu četu.

Dok su proleteri, danima hoda daleko od nas na istok, »češljali« teslićko-blatničko područje prema reci Bosni, u rasutim četama 1, 2. i 3. bataljona Četvrtog odreda počelo je osipanje i dezertiranje, pa — najpre pritajeno, zatim otvoreno — četnikovanje. Neke čete su se počele proglašavati dobrovoljačkom vojskom, a druge su otvoreno, oružjem počele na nas napadati (ne na naše jedinice, to se još nisu usuđivali, nego kurire, ranjenike, pojedine komuniste).

Izveštaji koje smo tih dana primili od naših četa sa položaja i iz sela sa Zmijanja i s područja istočno od Vrbasa, bili su puni gorčine. Situacija nas je sve više zabrinjavala. Gotovo svakodnevno stizali su kuriri, tražeći »hitnu i neodgodivu pomoć«, kao da smo imali neke skrivene rezerve koje bismo mogli slati da gase vatre gde bi neočekivano buknule.

Najteže smo preboleli zločin u Jošavki, a zatim u Maslovarima, gde je tri dana posle mog odlaska ubijen divni Idriz Maslo i gotovo cela četa prišila kokarde. Ni vesti o uspešnom pohodu Udarnog bataljona na Manjači, ni one o uspesima proletera u teslićkom kraju, nisu nas mogle smiriti. Tragediju naših drugova bilo je teško odbolovati. Luka Radetić je kao dete plakao 12. aprila, kad nam je pričao o pokolju u Maslovarama. Lepa je sedela skamenjena; činilo mi se da je ni vest o Mladenu i njenoj sestri nije toliko potresla kao saznanje da je i Maslo izrešetan mecima izdaje.

Radetić je Operativnom štabu 12. aprila o događajima u Maslovarama napisao detaljan izveštaj. To čudno pisano pismo spojenih reči, lišeno pravopisnih pravila, sad čitano, svedoči o tome što je sve naš dobri drug Luka proživljavao, dok je svojom teškom, peru nenaviklom rukom, pisao o tragediji svojih drugova:

»Izveštaj komandira Maslovarske čete o događaju i neredu u četi. Druže komandantu izveštavam vas da je na dan 8. aprila ove godine dogodijose slučaj to jestizbijo puč čete i četa je postala četnička četa.

Obrazloženje Druže komandantu Košta bili u Maslovarima i otišliste: 5. IV u pola 4 noću vidiliste jesam sa komesarom diga vojsku na položaj ništa se tada dogodilo vratilismose sa položaja u kasarnu ja sam bolestan i samiste vidli i slab i ležosam u četi u kasarni na II spratu 4 dana kad je bilo na dan 8. IV. o. g.: oko 3 sata spavosam i probudijosamse začulajese neka galama usobama dje vojnici spavaju poslasam jednoga druga da vidi kakvaje galama onje otiša ikad je meni doša kazamije dasu upali četnici jasam: skočijo da vidim što je i da izdam komandu za odbranu, kadsam siša u donji sprat uhvatili sume moji vojnici i sa onim banditima tojest i Anđelkan Šebića i Cenića Stanka ijoš: 2 kurira iz moje čete koje su uhvatili Menesu razoružali doksu druga komesara ubili po dokazu drugova irazgovaranju između sebe dasu ćeli da zarobe komesara Maslu onje spava ikadsu ga popritisli da ga svežu onje skočijo izasna uvatijo zapištolj oni suga ubili imali su zadatak da ubiju i Rodića Milana Bubića Vida Terzića Milana i vodnika Jurića Dragu. Mene su oslobodili dame nećeubiti ali jasam sazna daćeme ubiti i pobego sam štose kaže ispod noža i sadse nalazim u Skenderu izdajaje bila učeti od samivojnika za kojese uopšte nije sumnjalo dasu pokvareni elementi ikad je bijo puč čete ondasu se istakli Druže komandantu jabi vas molijo akoje moguće da prebacite na ovaj sektor nekoliko drugova dase razoruža maslovarska četa. A jabi siguran bijo dabisa malom snagom razoružao nedrugove umaslovarama.

Nastavak

Druže komandantu toje razdor čete najvišenapravijo Cenić Stanko kojije izdao bolnicu na borjama i njegasu postavili zakomandira čete tebivas molijo da prebacite nekoliko drugova dase oduzme od banditske i razbojničke izdajničke hrđe oružje uz drugarski-pozdrav sa smrt fašizmu sloboda narodu.

12. IV. 1942. Skender

Radetić Luka«

I u drugim četama Četvrtog odreda četništvo uzima sve više maha. Jedna od tih četa, na manjačkim položajima severno od Krupe na Vrbasu prema Banjoj Luci, proglasila se dobrovoljačkom iako je komandir Jovan Mišić »Komandantu Bosanske krajine, drugu Starom« 15. aprila pisao »U moju vernost, druže, da budeš potpuno siguran«. Đuro Pucar mi je odmah poslao Mišićevo pismo uz napomenu »vidiš kakva je to vrdalama«, i zamolio da dam Mišiću ono što traži (»potrebnu količinu lekova, kako bi se mogla ukazati prva pomoć, eventuelno ranjenom drugu«). Mišić je pisao »Komandantu Bosanske krajine« kako mu je jasno da je »svaki onaj koji je bespravno došao u našu zemlju i okupirao je, naš krvni neprijatelj i ima sa njime da se krvlju i oružjem rešava a ne sporazumom, kao što neki misle«. Nismo ni slutili koliko nas ta špijunčina obmanjuje. Mislili smo da se ne snalazi, kad je — pišući 15. aprila — podsećao kako im je Đuro u Han Kolima »objasnio da se u našim redovima, pored partizana bori i dobrovoljačka vojska, koja nije obavezna da nosi nikakvu značku«. Kao kakvo nevinašce, pitao je da li »je to još u snazi«, jer bi on tada »ostao pod tim nazivom s obzirom na prilike pod kojima se nalazim«. Predstavljao se kao čovek koji mora da se snalazi na četničkom terenu,a on je, zapravo, po direktivama Gestapoa iz Banje Luke pomno pripremao pučeve. Budući da se Mišić zaklinjao u vernost oslobodilačkom ratu i uveravao nas da je petokraku zamenio kokardom »po naređenju i sili četničke komande«, naredio sam novom sekretaru Operativnog štaba, Albertu Trinkiju, da ga pozove na razgovor. Činilo se da je ipak privrženiji nama nego četnicima; dovodeći nas u sve veću zabludu čak nam je pisao: »Ako trebam drugačije da postupim« — hoće reći:

ako treba da opet uzme petokraku — »molim za potrebno naređenje«. Da bismo konačno znali uz koga je Mišić, naredili smo mu da hvata i razoružava sve četnike koji, u begu pred Udarnim bataljonom, nalete na njegov sektor. Obećavao je da će sve učiniti, ali sve što je Mišić činio — činio je protiv nas.

Mišićeva četa se najpre proglasila »četom dobrovoljačke vojske«, a odmah potom — četničkom četom. Od pet četa zmijanjskog bataljona, četiri su se proglasile četničkim jedinicama, otkazale su poslušnost Brankoviću i Kazasu, i uključile se u »Manjački četnički puk« Vukašina Marčetića.

Brinulo me da se nešto slično ne dogodi i na našim najisturenijim položajima prema Travniku, u Krezluku u bataljonu Stanka Kutanjca i u Imljanskoj četi u kojoj je uz komandira Iliju Slavnića i komesara Petra Gajića bilo još trideset komunista. Imljani su zabačeno selo u planini, južno od Skender Vakufa. Selo su ustaše zapalile 1941. Tamo se gladovalo, kao i na području Pljeve i Janja. Slavnić mi je 9. aprila pisao da se četa »nalazi u vrlo kritičnom stanju« i da je »otsečena od svake veze i komande kao i od svake uzajamne pomoći«, a očekivali su da neprijatelj svakog trenutka prodre sa juga,jz Koričana, ili sa zapada, preko Ranča planine, od Jajca. Žalio nam se da su neki »drugovi u četi postali mnogo demoralisani«, uznemireni pokoljima u Jošavki i Maslovarama. Slavnić i Gajić su mi 14. aprila pisali kako su »u pozadini harangeri i kulaci iskoristili priliku te su najenergičnije širili propagandu između stanovništva kao i same vojske, i to takvu propagandu da su četničke bande preuzele čitavu našu oslobođenu teritoriju izuzev sektora naše čete i Skender-vakufske, dodajući tome da je preko Bosne prešlo 7000 četnika koji idu i čiste teren od partizana... usled čega je u četi nastalo veliko kolebanje«. Gajić, Slavnić i trideset komunista, mahom Muslimana, u takvoj su situaciji pokazali izvanrednu Jpornost. Delovali su i među pokolebanim borcima i u narodu. Gajić je za drugove Muslimane obezbedio posebnu zaštitu u slučaju pučističkog manevra. Logor Imljanske čete čuvao je samo jedan vod s komandirom Slavnićem, ali četnici se nisu usudili da ih napadnu, iako su tamo prodrli u velikoj grupi.

Pojava pijanih četničkih grupa, koje su bile hrabre samo kad pucaju iz busije ili s leđa, dobro je došla za ozdravljenje Imljanske čete. »Četa je u potpunosti sačuvana od razdora«, pisali su 16. aprila Gajić i Slavnić komandantu mesta Bočac. Zamolili su ga da me obavesti da se »situacija mnogo izmenila i popravila«.

Tada smo Lepa i ja već bili na Manjači. Krenuli smo 14. aprila prema Udarnom bataljonu, koji je tih dana, po našim obaveštenjima, trebalo da bude negde oko Mrkonjića, po svoj prilici nešto južnije od Jajca i zapadno od Vrbasa.

Onih dana dok smo bili u Operativnom štabu, odnosno u Komitetu Partije, Lepa, Đuro i ja smo drugovima iz Partizanskog obaveštajnog biroa dali da štampaju neke proglase, pregledali članke za novi broj »Krajiškog partizana«, obišli bolnicu na Čemernici i radionice... Imenovali smo i novog sekretara Operativnog štaba, jer je bilo sigurno da je Milan Ličina ubijen u Jošavki. Na Đurin predlog, za sekretara je postavljen Albert Trinki, tridesetogodišnjak, banjalučki komunist, koji je prilikom formiranja Trećeg odreda bio sekretar štaba, a zatim, početkom godine, drugovi su ga poslali da učvrsti bataljon »Budućnost« u kojem su jedno vreme preovladali četnici, pa se čak dogodilo da je komandant bataljona, Dušan Jović, član Partije, pristao da bude komandant u »četničkom bataljonu«. Albert Trinki, tih čovek, nizak i bledolik, od onih koji se ističu tek u akciji, a inače redovno svrstaju u drugi plan, dugo mi je pričao o svojim natezanjima i sukobima sa četničkim elementima u »Budućnosti«. Kako sam nameravao obići taj bataljon Trećeg odreda, pažljivo sam ga slušao: zanimao me je svaki čovek, sve akcije... Dušan Jović, po Trinkijevom mišljenju, nije bio čovek u koga bi trebalo imati puno poverenje, iako mu ljudi onog kraja veruju. Član je Partije, ali i prevrtljiv. Trinki je sasvim drukčiju ocenu dao komesaru bataljona, Jovi Kecmanu, starom radničkom borcu, upornom organizatoru borbe. Slično je govorio i o Milošu Tici, komesaru jedne čete »Budućnosti«. Najopasniji čovek čitavog glamočkog kraja, po Trinkiju, bio je komandir Ticine čete, Vojin Babić, koji je »vraški hrabar«, ali previše »politički nesiguran i prevrtljiv, pa mu ne znaš na koju će stranu okrenuti ćurak«. Trinki mi je pričao i o otvorenim izdajnicima, o grupi u kojoj su bili Krsto Radoja, Branko Đurić, Đuro Kukobat, Rade Ždero, Rade Radeta, Gojko Dokić i Milan Savić. Oni su — navodno — još početkom januara u Han Vrbi imali sastanak sa Italijanima i sa nekoliko ustaških oficira i dogovorili se za suradnju protiv partizana...

U Bočcu smo ostavili samo Trinkija i stražu. Lepa i ja u pratnji Dušana Kerkeza, stigli smo, predveče 14. aprila u Mageljdol, gde je Šolajin deo bataljona »Iskra« i dalje držao položaje između Jajca i Mrkonjića. Mislim da je sa Simelom bio i Nemanja Vlatković; većina drugih rukovodilaca odreda bila je sa Udarnim bataljonom.

Njihove su snage bile vrlo male, ali dovoljne (po snazi Solajinog imena) da ni Italijani, ni ustaše nisu smeli iz Mrkonjića. Opkoljenom garnizonu hrana je bacana iz aviona.

— Mimoišli ste se — reče Šolaja, kad smo pitali za Udarni bataljon. — Otišli su prema Surjanu, zapadno od Mrkonjića, na sever...

Čitav dan i noć smo se zadržali na položajima »Iskre«. Obilazeći sa nama svoje smanjene čete, Šolaja je nosio veliku, pohabanu kožnu torbu. Bila je puna i moglo se videti da u torbi ima bombe. A ja, kao da to ne primećujem, pitam:

— Je li to u torbi propagandni materijal? Mogao bi nam nešto pročitati...

On je bez reči otvorio torbu i pred nas, na travu istresao petnaestak bombi:

— To je najubedljivija propaganda — najradije je u ratnom okršaju išao kao bombaš. A iz svoje kratkoceve puške redovno je pucao držeći kundak ispod desne miške; nikad nije gađao s kundakom na ramenu.

Osipanje u »Iskri« počelo je prvih dana aprila, kad su četnici prenosili vesti kako sa Grmeča dolazi Udarni bataljon da napadne Pljevu i Janj, i da će razoružati sve one koji imaju kokarde. Nekoliko Solajinih četa je odmah pobeglo od Mrkonjića. Okupili su se kod Šipova, na Dugim njivama. Na isturenim položajima prema Mrkonjiću ostala je samo Stupljanska četa. Šolaja je, shvativši da su čete pobegle, pošao za njima i zatekao ih na Dugim njivama. On i Vlatković su govorili borcima o razlozima dolaska Udarnog bataljona, o zajedničkom neprijatelju, o tome kakav vodimo rat i zašto se borimo... Sve je to Lepoj i meni Šolaja detaljno izložio, onako kako je govorio

četama. A mrk mu pogled, još je ljut. Jedva čujno je priznao kako su i Nemanju i njega »razbojničke bande razoružale«.

Tek tada sam primetio da je Šolaja bez pištolja.

Pre rastanka sa Simelom, »posudio« sam od Kerkeza pištolj i dao ga pljevskom komandantu:

— Nezgodno je videti komandanta bez pištolja.

Zagrlio me je i tri puta poljubio:

— Hvala, druže Španac, hvala ti, brate. Kad Simela zarobi, vratiće...

Od Šolaje smo otišli u Surjan, istim putem, samo sad suvom stazom, a ne uskom prtinom, kao početkom marta kad sam se vraćao iz Trećeg odreda. Put je bio veoma naporan. Negde na putu čak je i moj konj lipsao, pa smo Kerkezovog jahali nas dvojica naizmenično. U Surjanu smo zatekli Đuru Pucara, Penićevu četu, i deo jedinica Udarnog bataljona. Đuro je iz Bočca krenuo posle nas, a stigao je pre nas — išao je kraćim putem; posle našeg odlaska obavešten je da nas drugovi čekaju u Surjanu, na Manjači, iznad Vrbasa.

Đuro se kratko s nama zadržao; vratio se na desnu obalu Vrbasa, kako bi još u Skender Vakufu stigao kozaračke udarnike (iz Skendera mi je Dujko Komljenović javio da je Udarni bataljon kod njih bio 18. i 19. aprila, da su tada »sazvali jedan veliki zbor, koji je imao preko 1500 lju'di, žena i djevojaka« i da je »narod bio jako oduševljen i zadovoljan«).

Kombinovani udarni bataljon od Surjana je krenuo na sever, preko Manjače, do zmijskog sela Šljivno, na planinskoj visoravni od oko 500 metara nadmorske visine. Bataljon je zapadno od bila Manjače do Šljivina »češljao« Zmijanje nastupajući u više kolona.

U štapskoj koloni je i jedan novi borac, odnedavna u partizanima, a odavno u Partiji, Slobodan Anđelić — poznati književnik Hasan Kikić. U toku marša, malo severnije od sela Marčeta, u planini s gustom šumom, ispod pastirskih koliba na 930 metara visokim Ravnicama, ' Hasan Kikić je Lepoj i meni pričao kako će »ovo čudesno lomljenje duša, ovaj košmar u ljudima, ovo silno neznanje i mrak u kojem se razbuktava čudesni plamen slobodarstva ali i izdaje« opisati u svom prvom narednom romanu, a pri tome — reče najozbiljnije, zagledan u Lepu — glavni junak će biti »jedna ženakoja sanja samo revoluciju i nema drugog interesa«. U Šljivnu sam dugo razgovarao s Kikićem. Pričao je kako je teško izašao iz Sanskog Mosta, a kad je već bio izašao, kako Su neki drugovi u njega sumnjali i kako je morao pisati objašnjenje zbog predratne bliske saradnje s Miroslavom Krležom. Učinilo mi se da ga to boli.

— Ne — kaže. — Partija naprosto želi da sve bude na svom mestu. Radi se o tome što mnogi ni Krležu ne shvataju. Jednom će ipak sve biti jasno. Meni je i Krleža, svojim delom, pomogao da se politički opredelim. Od tako velikog pisca, kod koga je svaki redak okrenut revoluciji i marksističkom sagledavanju sveta i odnosa, teško je očekivati da će se složiti sa svakim našim dnevnim stavom...

Tada, na Manjači, nije mi se razgovaralo o Krleži Ćutao sam dok je Kikić govorio; prećutao sam čak i ono što sam hteo da pitam.

Partija je znala sve relativne podatke i ona će — bio sam uveren — dati prave ocene. A o Kikiću, Krleži i nekim nejasnoćama, Đuro mi je govorio još pre susreta sa Hasanom Kikićem, koji jeu partizanima nosio ime Slobodan Anđelić. U Bočcu mi je Đuro, 9. aprila, pokazao pismo zamenika komesara Prvog odreda:

»Pisao sam ti za druga Slobodana da je izašao sa Sane i da je pao u ruke četnika. To je bilo tako zato što je drug Slobodan tada kada je trebao izaći imao slabu vezu sa našima i na taj način zalutao u njihovtabor. Sigurno si obavešten da je uspio pobjeći od tih bandita i prebaciti se do nas. Kada je došao, ja sam ga postavio za zamjenika polit-komesara u bataljonu s tim da piše sa terena za 'Krajiški partizan', mislim da mu je to odgovarajući položaj. Govorio sam mu da bi trebalo da radi pod svojim imenom ali kaže da bi to dovelo u nezgodan položaj njegovu familiju koja živi u gradu. Nešto sam prije čuo za njega daje i on imao neku vezu sa 'Pečatom' i Krležom, a to mi je pričao i Osman te sam o tome razgovarao s njima. Kaže da on o tome ne zna ništa i da je bio član Partije prije nego što je došao ovamo i da je dobio upute kako da radi u vojsci i, fakat, u Sani je stvorio narodnooslobodilački odbor koji je radio i koji i sada radi za nas. U toku svog boravka na Sani taj odbor je poslao neke stvari za nas a i municiju i ljekove u priličnoj količini. Što se tiče 'Pečata', kaže da je napisao neke dvije priče ne znajući za naš stav prema 'Pečatu'. Jedino mu je poznato da ga je drug Osman na jednoj konferenciji koja se je održala u Beogradu nazvao haesesovcem a da njemu ni danas nije poznato zašto. Kada je pošao ovamo imao je državnog hrvatskog novca oko 23.000 kuna, od toga posudio je nekim ljudima i dao nešto za familiju nekog druga koji je pobjegao, i nešto dao za nabavku lijekova tako da je za Partiju dao 12.147 kuna. Ovaj račun podnio je pismeno, sa naznakom da novac predaje Partiji da ga upotrebi za potrebe Partije. U koliko ti je poznato nešto o njemu i da li može da bude član Partije, molim te javi mi odmah. Ako je on potreban da radi u redakciji našeg lista, kao što je bilo predviđeno, piši da bi išao tamo. Sam sam mišljenja da radi na ovom terenu za list, a ujedno i sa vojskom jer je i rezervni oficir.«

Udarni bataljon je do kraja aprila izvršio prvi deo svog zadatka: područje, gde su vršljale Drenovićeve čete i Marčetićeve čete četničkog bataljona Manjača, bilo je očišćeno. Sam Drenović je pred poterom pobegao u Mrkonjić, gde je zajedno s Todicom Mitrovićem potpisao sporazum o saradnji.s Pavelićevim predstavnicima — Drenović kao »komandant četničkih jedinica« a Todica Mitrović kao »predstavnik političke organizacije«. U ime ustaša, sporazum su sa Drenovićem, 27. aprila, potpisali zapovednik-bojnik Emil Rataj (u našem proglasu, uhvativši kurire koji su nosili taj sporazum, pisali smo: »sa zloglasnim Ratajem... koji je klao i uništavao srpska sela tog kraja nađoše se za istim stolom izdajničke 'vođe', pijani učo Uroš Drenović i njegov ortak Todica Mitrović koji su nedavno na oslobođenoj teritoriji zajedno sa izdajicom Lazom Tešanovićem opljačkali, popalili i do temelja uništili muslimansko selo Grad i hrvatsko selo Prisjeku«), Konstantin Urumović (predstojnik kotarskog suda) Marko Jungić (kotarski predstojnik). Pisali su da je sporazum utvrđen »u cilju smirenja i pacifiranja cijelog ovog područja i radi »akcije oko uništavanja komunističkih bandi«. Dogovoreno je da će »hrvatske oružane snage zajedno sa četnicima u gradu kao i na terenu suzbijati i poništavati komunističke bande«.

Četnici su do tada u Krajini šurovali uglavnom samo

s italijanskim okupatorom. Drenović je učinio presudan korak: našao je isti jezik i sa ustašama. A Drenović nije bio jedini. Jovo Kitić, bivši policajac iz Teslića, u aprilu komandir Vlajićke četničke čete, koja je u Mladikovini kod Blatnice zarobila trojicu boraca iz Proleterskog bataljona, »saslušavajući ove naše proletere... kleo se svojom slavom« — javio je Lepoj i meni Nikica Pavlić — »da više voli pobjedu ustaša nego partizana«. Također je govorio »da je dobio pismo od ustaške komande iz Teslića da neće napadati njihova sela i da će im dati oružja i municije za borbu protiv partizana«.

Nemački general u Zagrebu, Edmund Glez fon Horstenau, izveštavao je svoju vrhovnu komandu o četničko-ustaškim pregovorima i sporazumu u nekoliko navrata. U radiogramu od 1. maja javio je da je »kod Varcar Vakufa, severozapadno od Jajca, vođa tamošnje četničke formacije ponudio primirje. Uslovi: sloboda veroispovesti i ravnopravnost u državi za pravoslavne, Zajednička borba protiv komunista. Uslove je poglavnik 24. aprila prihvatio... Sa hrvatske strane pregovori su otpočeli...«

I komanda Druge italijanske armije znala je, za pregovore. Ta, Drenović je bio italijanski čovek. U obaveštajnom biltenu Druge italijanske armije od 7. maja javljeno je da je »hrvatski pukovnik Šimić, komandant garnizona Varcar Vakuf, zaključio sporazum s četničkim jedinicama kod Varcar Vakufa... Budući da su dobili pravo da ostanu naoružani, u znak odanosti poglavniku, četnici će se boriti i protiv partizanskih bandi«.

Te Drenovićeve »jedinice jačine oko 2000 ljudi«, rasute oko Mrkonjića, bile su od 1. aprila stalno na udaru naših udarnih četa. Kolone naših četa su za nepune tri sedmice »pročešljale« Manjaču; činilo se toliko uspešno, da je Lepa Perović 23. aprila pisala Đuri Pucaru:

»Stvar sa čišćenjem Manjače svršiće se za 2—3 dana...«

Đuro Pucar je s nama bio u Surjanu sredinom meseca. On je u Surjan došao s grupom drugova iz 1. bataljona Četvrtog odreda. U toj grupi su bili Branković i manjački borci, koji su posle nekoliko pučeva u manjačkim četama pobegli od četnika, pa su se u Surjanu priključili Udarnom bataljonu. Đuro se 17. aprila vratio u Bočac, a 19. aprila je s kozaračkim Udarnim bataljonom otišao preko Skender Vakufa prema Moslovarama, tragom Proleterskog batajona. Ono što su proleteri bili »očistili«, sad su kozarački udarnici — javljao nam je Đuro — morali čistiti ponovo. A samo nekoliko dana posle prolaska kozaračkog Udarnog bataljona preko Vrbanje, i dalje prema reci Bosni, četnici su se opet okupili, tako da smo već 23. aprila izgubili vezu i sa Đurom i sa Osmanom i Dankom. »Ovamo prema Borji trebaće po drugi put čistiti« — pisao nam je iz Skender Vakufa 26. aprila Nikica Pavlić: — »Opet banditi postavljaju zasede i otimaju poštu.« Čim bi osetili da se neka grupa proletera udaljila od glavnine, četnici — dan ranije razbijeni — brzo bi se okupili i napadali naše drugove. Tako su u aprilu grupe proletera tučene i u Blatnici i u Mladikovini kod Blatnice, gde su četnici zarobili Branka Trninića, Milana Vukojevića i Rajka Ćopića. Kasnije su njih trojica pobegla i — povezavši se sa Imljanskom četom — stigli su u štab 2. bataljona Četvrtog odreda u Skender Vakuf. Lepoj i meni o njihovom zarobljavanju, »dok su bili na položaju prema Komušinoj«, pisao je Nikica Pavlić:

»Naši su drugovi očekivali napad, pošto su irrf bila zarobljena 3 kurira, kao i jedna patrola od 2 partizana... Napad je izvršen u pola 11 u noći. Četnici, predvođeni od seljaka, zaokupili sJ naše. Pred sobom su gonili zarobljene kurire. Partizani iz Vitkovačke i Pojezdinske čete, njih 17 koji su bili sa naša tri proletera na položaju, odmah su odbacili oružje i zapjevali četničke pjesme. Četnici su jurnuli na drvenu zgradu u kojoj su se nalazili proleteri, opkolili je i ovu trojicu razoružali. Među napadačima bili su Delić Mirko, bivši komandant mjesta u Blatnici, i Mijić Mihajlo, bivši komandir Mlatničke čete...«

Pre ovog slučaja, četnici su u Čečavi zarobili Vojina Grbića i jednog od komandira čete u Proleterskom bataljonu, Obrada Košpića. Ćopić, Vukojević i Trninić su pričali Pavliću da je Košpić »sav bio isprebijan« i da su mu četnici, tako isprebijanom, »u nos metali zapaljene cigarete« prisiljavajući ga da narodu i zarobljenim proleterima »govori kako su četnici ubili Danka, Zdravka, Osmana, Živu Preradovića (komandanta 4. bataljona Četvrtog odreda), polkoma Vlajićke čete Pobrića Edhema, zarobili bacače, da im iz Srbije ide u pomoć osam hiljada četnika, da je Uroš Drenović dobio osam topova od Talijana i da napada Kozaru. Sa Košpićem su vodili zarobljenog Vojina Grbića, kome su ispalili dva pištoljska metka 6,35 kalibra, u prsa, čime ga nisu usmrtili, bjesomučno su tukli nožem i puščanom cijevi iza vrata i po glavi.« U Čečavi su četnici uhvatili i jednog bolesnog kozaračkog proletera. »Skakali su mu nogama na stomak i tukli ga štapom tražeći da viče: živio kralj Petar. Sami banditi su tvrdili daje on upravo klicao Staljinu i proleterima...« Po izveštaju Nikice Pavlića, još strašnije su postupali sa zarobljenim partizanima. Tako su se sami »u Pribiniću hvalili da su uhvatili jednu bolničarku, noseću ženu« i »da su joj isjekli dijete«.

Nadali smo se da ćemo područje južno od Banje Luke, od Vrbasa na zapad — Zmijanje (u ratu najčešće nazivamo samo Manjača, po planini razvučenoj iznad Vrbasa u dužini od dvadesetak kilometara, bez sela, tek s dvadesetak domaćinstava rasutih po slabo pošumljenoj visoravni), gde su Marčetići, Tešanovići i Azarići formirali »Manjački četnički puk« — bolje, temeljito, zauvek oslobodili od četnika. Narod je tamo borben, ustrajan žilav, i momci onoga kraja bili su dobri borci, da smo ih uspeli uključiti u narodnooslobodilački pokret. Ali bilo je u njima neke praiskonske verske i nacionalne netrpeljivosti, naročito prema Muslimanima, koje su nazivali Turcima i nekrstima, tako da su svojom opterećenom tradicijom davali veću šansu četničkom uticaju, nego nama. Tu je tek trebalo zaorati prve brazde bratstva i jedinstva. Njihove su puške bile spremne da pucaju protiv svakog oblika okupacije, ali oni su — poučeni od raznih Drenovića, Marčetića i Tešanovića — smatrali da je svaki došljak

(»svaki nekrst«, govorili su) glasnik ili predstavnik nekakvog tuđina. Bio sam naivan, verujući da ćemo odmah dobiti čitavo Zmijanje kada razbijemo četničke formacije. No, narod nas je vrlo, vrlo sporo prihvatio kao vojsku slobode, kao vlastiti interes. Nepismeno Zmijanje, sve u ovčjem kožuhu, išlo je nekim svojim vanistorijskim tokom i sad je trebalo učiniti mnogo više od jedne akcije da se taj tok izmeni. Između gornjeg toka Sane i Vrbasa, u selima rasutim po padinama manjačkih brda od preko hiljadu metara nadmorske visine, nismo — i to nam se kasnije osvetilo — imali čvrsto uza se najuglednije tamošnje ljude, koji bi bili naši; ni sposobnih agitatora, ni upornih boraca narodnooslobodilačkog pokreta. Komandant je tamo bio Milan Branković, lugar iz Krmine, hrabar i domišljat gorštak, pomalo nezgrapan, ogromne glave, koja je rasla iz ramena, bez vrata. Njegov komesar, član KPJ od 1928, Muhamed Kazas, jednostavan, tih i skroman obućar, prvi komesar partizana na Manjači, ubijen u puču uoči dolaska Udarnog bataljona, kad sam ga prvi put sreo, u martu, pričao mi je kako je Branković 1941. pobegao sa streljanja. Mnogo je Kazas volio Brankovića, ali njihova sloga bila je nedovoljna da se na Zmijanju, tamo gdje je bilo šest četa pod njihovom komandom, uspostavi ustanička, partizanska atmosfera.

Nastupajući preko Trijebova, ispod 1017 m visokih Vrhova, istočnim i zapadnim stazama manjačkog grebena, naše kolone su u brzom marš-manevru izbile u Lokvare, Sričiće, Paviće i Šljivno (leva kolona) i iz Surjana u Marčete, podno 1239 metara visoke Velike Grede, pa u Lusiće, Kadinu Vodu i Šljivno (desna kolona). Zatim su »pročešljana« sela Radmanići, Dobrnja, Sitnica i Dukovac, pa sve okolne šume. Čete su imale uputstvo da narod ne diraju, da one koji nisu pucali na nas razoružaju, a vođe da zarobe i dovedu u Šljivno. U svakom selu trebalo je održati miting, »ali se narod slabo odazivao« — pisala je Lepa. Svuda kuda smo prolazili deljeni su leci sa našim uskršnjim proglasom (»... U ovom času, na zajednički Uskrs, koga jedan dio naše Krajine dočekuje u znaku crne izdaje, gore od one 6. aprila prošle godine, u času kada partizani jedini brane sela od krvoloka i palikuća, ujedinite se svi u jedinstvenu narodnooslobodilačku vojsku i zajedno s partizanima pođite u borbu da učinite kraj zajedničkoj nesreći«) i pozivom komandanta Operativnog štaba:

»Ovim se pozivaju sva ona lica koja su se odmetnula sa oružjem i ne priznaju komandu narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske da najkasnije do 20.aprila ove godine predaju svoje oružje. Garantuje se da im se neće ništa dogoditi...

Tko se do gore označenog roka ne odazove ovome pozivu i ne preda oružje, biće smatran saboterom narodnooslobodilačke borbe i narodnim neprijateljem i biće izveden pred vojni sud...«

Idući kroz sela Manjače, pozivali smo narod:

»Protjerajte izdajničke četničke vođe, te najnovije okupatorske ortake i ustašku braću po zločinima, protjerajte one koji otvaraju put ustašama na našu oslobođenu teritoriju, koji sa leđa napadaju partizane, vaše najodanije borce u času kad vode borbu s ustašama...«

Oni koje bismo uspevali okupiti, ćutljivo su nas slušali. Imao sam utisak da naša tumačenja, potpunije i s manje rezervi, primaju žene nego muškarci. Vahida Maglajlić, koja je neko vreme politički radila na Zmijanju, kao i Drago Mažar, bili su uvereni da su te žene spremne da brzo prihvate partizane i da usvoje ciljeve narodnooslobodilačke borbe. »Tu ne treba duboko orati da se dođe do duše«, govorio je Drago Mažar, kad sam ga — ranjenog — posetio na Čemernici. Jer žena Zmijanja, još opterećena srednjevjekovljem, radila je neuporedivo više od muža, a bila je bez ikakvih prava. U Pavićima ili Sričićima sam video kako neki žgoljavko tuče suprugu, snažnu i jedru ženu, koja ga je mogla jednim udarcem oboriti, a ipak ona samo šuti i rukama pokriva glavu, svikla na batine i pokornost. Verovatno su te žene na našim mitinzima prvi put slušale o ravnopravnosti. Lepa, sa svojim učiteljskim iskustvom, znala je naći puta do njihovih duša i one su je — kad bi se okupile — slušale kao da im govori s neke njihove crkvene ikone oživela svetica. Muškarci su nas dočekivali s više nepoverenja, ophrvani sumnjama. Više bi ih se okupilo kad su dolazili da nas uveravaju kako smo zarobili nedužnog čoveka; bili su, najčešće, jedinstveni čim bismo zarobili njihove četničke komandire, i tad su se ponašali kao da su svi čvrsto uz narodnooslobodilački pokret, pa su nas uveravali — štiteći svoje komandire kokardaše: »Naš je on, ne bi ni za živu glavu pucao na partizane, pustite ga...« Tako je bilo i dvadesetak dana pre našeg dolaska, prilikom prolaska Kozarčana. Oni su tada zarobili 3. četu Manjačkog bataljona. Komandir te čete Ratko Milojević je za kratko vreme prišio petokraku, a onda ponovo prebegao četnicima. Mi smo takve probleme imali s Jovom Mišićem (I.četa), Mićom Azarićem i Petrom Savanovićem **(4.**četa) i s Dragutinom Džajićem, komandirom 5.čete. Jedina grupa, koja je kao celina u Manjačkom bataljonu bila pouzdana, bio je »Vod za vezu« Vele Miletića.

Najopasnijeg izdajnika sa Manjače, nekog Vukašina Marčetića, koji je nešto pre toga stigao iz Italije, iz zarobljeništva, s italijanskom propusnicom i ugovorom o saradnji, nismo uspeli uloviti, kao ni Drenovića i Tešanovića, koji su pobegli ustašama u Mrkonjić. Marčetić se krio negde u šumama Manjače, kao i smenjeni zamenik Milana Brankovića, Mićo Azarić. Njih su dvojica pružili organizovan otpor Kozarčanima 5. aprila, a zatim i našim četama, samo taj je otpor kratko trajao. Vojska je Marčetića i Azarića brzo napustila, ljudi su pobegli svojim kućama ili se sakrili negde u planinskom bespuću, pa su komandanti ostali sami. Oko 20. aprila Marčetić i Azarić su se razišli. Azarić je želeo da se odmah preda, spreman — pisao nam je — da se stavi »pod komandu drugova partizana, ako mi je život garantiran«. Azarićevi jataci su Milanu Brankoviću dostavili dva Azarićeva pisma istog sadržaja, samo je jedno bilo adresirano na »komandanta Brankovića«, a drugo za »komandanta Krajine«. Po onome što sam saznao o Azariću od Kazasa i Vele Miletića, nisam mu ništa mogao obećati.

— Postoji narodni sud. Garancija mu je narodna pravda. Ako je kriv, biće osuđen, ako nije, ravan mu je drum — rekao sam Brankoviću da tako poruči Azariću.

Tada je od Azarića stiglo i treće pismo: zaklinjanje da on, a ni njegova četa, nikada nisu ispalili metak na partizane. »Svi ćemo doći i predati oružje, ako nas onda pusitite« — pisao je Azarić. Tada smo se dogovorili da mu to obećamo. Predao se, predao oružje i — otišao.

Zatim nam se javio i Vukašin Marčetić. Bilo bi mi logičnije da je s Drenovićem pobegao u Mrkonjić Grad, nego što je nama nudio ruku pomirenja. Mora da je

računao na svoj ugled u narodu: niko sa Zmijanja mu ne bi oprostio da je javno otišao k ustašama u Mrkonjić. O Marčetićevim pokušajima da dođe do nas saznali smo u Šljivnu. Lepa je u jednom od svojih pisama Đuri Pucaru, 23. aprila pisala i o tome kako »Marčetić također traži milost«:

»Bio je kod jedne žene u Sitnici i rekao je da nikad nije bio četnik, da je bio za narodnooslobodilačku vojsku i za saradnju sa partizanima, te da mu seje sada izvući iz ovog kaosa, da bi se povukao u miran život. Ali on nema nikoga za sobom, jer njegovi su ljudi djelomično razoružani, djelomično pripojeni Ribničkom bataljonu. Inače sa tako okorjelim banditom ne možemo pregovarati...«

Pre Marčetića, pismom nam se javio neki Lazo Tomić, koji je tvrdio da ga je »Drenović zaveo«, a da je on za narodnooslobodilačku borbu i da bi bio najsretniji da ga primimo u partizane.

Lepa i ja smo se dogovorili sa štabom Udarnog bataljona da u svakom od ovih i sličnih slučajeva budemo krajnje oprezni, »jer postoji mogućnost da se kao neki pokajnici uvuku u naše redove i da nam ponovo pocijepaju vojsku«.

U Šljivnu smo zatvorili oveću grupu četnika, poznatijih harangera. Jedan od njih, Brane Lazičić, javno je govorio da je »komunistička puška najopasnija puška«, »najdušmanskija puška«. Ali kad smo mu u Lokvarima, uhapšenom, Lepa Perović, Veljo Stojić i ja, kao narodni sud, sudili, nagrnulo je na desetke najuglednijih ljudi i svi su ga branili. Nisu poricali da je Lazičić govorio protiv nas, ali su ga opravdavali:

— Prekog je jezika, ali dobra srca.

Tako su govorili i za Miloša Bašića, pa i za Mirka Kočića, koji je u Marčetićevom četničkom bataljonu komandovao Gornjeratkovačkom četom. A najupornije su branili prevrtljivog Jovu Mišića, koji je za nepun mesec dana tri puta menjao oznake na kapi.

Bilo je neophodno da što pre obnovimo (zapravo osnujemo) partijske organizacije u selima između Sanice i Vrbasa, i to su kao najpreči zadatak preuzeli na sebe Lepa i Kasim Hadžić. Sto se vojne organizacije tiče, »Košta i ja smo mišljenja« — pisala je Lepa Pucaru — »da se obrazuje novi odred koji bi se nazvao Šesti ili 'Manjačkia obuhvata'o bi Brankovića bataljon i novoosnovani bataljon na Penićevom sektoru (Surjan). Za komandanta imenovali bi druga Dragu Mažara, za politkomesara druga Voju Mitrova iako je on više za čisto vojničku funkciju, ali podesnijeg druga nemamo. Sa ovim se slažu i drugovi iz Trećeg odreda, jer tvrde da je njima teren prevelik... Organizovao bi se 1. bataljon toga novoga odreda (Manjača). Komandant bi bio Branković (on je ovdje popularan), a stvarno bi bilo nemoguće smijeniti ga, a politkomesar drug Smiljanić, dok bi njegov zamjenik bio Gojko Gajić... Zatim bi se osnovao Polubataljon u kome bi bila bivša Penićeva četa, a stvorila bi se još jedna četa koja će se naoružati od Azarićeve čete i oružja ostalih četnika. Ta četa bila bi sastavljena od boraca iz Surjana i Šehovaca, za koje Aleksa Penić kaže da su pošteni. (Poslije čišćenja Penićeve čete u kojoj je razoružano 15 boraca, za komandira je postavljen drug Stevan Penić, za zamjenika drug Stanić Ilija, za politkomesara drug Dušan Pavlović. U četi su borci dočekali onu četu koja je došla da čisti teren od četnika sa muzikom i pjesmom, a bilo je prisutno i dosta naroda. U toj četi bila su svega tri partijca sa Aleksom. Primljeno je u Partiju još 6...) Komandant toga Polubataljona bi bio Aleksa Penić...«

U tome pismu smo tražili od Đure da se s Osmanom što pre vrati u Skender Vakuf, kako bismo nas četvoro održali 28. aprila sastanak. Lepa je dopisala — jer smo još bili bez pouzdanih obaveštenja o Mladenovoj sudbini — »Ako ste slučajno izbavili druga Stojanovića i ako je živ, neka i on dođe... Košta i ja mislimo da bi na ovom našem sastanku trebalo doći do konkretne odluke o formiranju i slanju Proleterskog bataljona. Zato ti već sada, pošto si bliže preko Imljanske čete, uhvati vezu sa drugom Abidom Lolićem sekretarom privremenog Okružnog komiteta za Travnik i traži od njega izveštaj šta je učinio da uspostavi vezu sa Zeničkim bataljonom i neka ti pošalje prijedlog kuda bi taj bataljon otprilike trebao proći.«

Od predloženog sastanka s Đurom i Osmanom nije bilo ništa. Probivši se na istočnu obalu Vrbanje, tamo su se danonoćno tukli protiv ustaša i razbijali četničke busije. Naše veze su bile sve neredovnije. Osman i Danko su, oko 20. aprila, ipak pokušali da se po mom predlogu vrate na obale Vrbasa, i već su bili stigli u Maslovare, gde su se 21. aprila sastali s Đurom. Ali tad, umesto da zajednički krenu prema Skender Vakufu, što bi bilo najlogičnije i najkorisnije, oni su se tu zaustavili i javili — što smo saznali od Mile Trkulje, koji se sam probio iz Maslovara do Bočca 24. aprila — da oni ne mogu »napustiti ovaj teren sa Proleterskim bataljonom jer nas sa svih strana napadaju, koliko hrvatska vojska, pešadijom, avijacijom i artiljerijom, toliko i četničke bande (napali su i zauzeli štab 4. bataljona Četvrtog odreda ubivši 30 drugova)«'. Ostavši na krajnje suženom prostoru dvadesetak sela, gde su bile naše tri čete (Crnovrška, Prnjavorska i Motajička), smatrali su »da bi bilo vojnički i politički vrlo loše ako bismo potpuno napustili ovaj teritorij«. Odjučili su da ta sela brane dok i poslednji od njih bude sposoban za borbu, »ili dok ne primimo drugo naređenje«. Umesto da se probijaju na zapad, tražili su da im pošaljemo pojačanje, što, ako kao pomoć ne računamo kozarački Udarni bataljon, koji se već probio do Proleterskog bataljona, nije bilo moguće.

Plan da spojimo naše najmobilnije jedinice od oko 1400 boraca je propao. Ni uz najsvrsishodniju koncentraciju, u aprilu 1942. godine stvarno nismo imali snaga da, uz pojačanu četničku izdaju, držimo slobodnu teritoriju od Une do reke Bosne, i da tako obezbeđujemo stalnu vezu sa jedinicama Operativnog štaba za istočnu Bosnu, odnosno sa Operativnom grupom jedinica Vrhovnog štaba, koji se još nalazio u Foči, ali smo mogli učiniti i više, da se nismo rasipali. U aprilu je, na primer, bilo moguće i napasti i osloboditi Mrkonjić Grad, da smo tamo prikupili oba udarna bataljona i proletere. Garnizon je bio malaksao, iscrpljen iščekivanjem našeg napada, bez veza sa drugim jedinicama, bez redovnog snabdevanja... Ali tamo, pred Mrkonjićem, bio je samo Šolaja sa svojim oslabljenim bataljonom, sa ono malo ljudi, koji su mu ostali verni. Uopšte, stanje u Trećem odredu je zabrinjavalo, pogotovo zbog toga što je gotovo čitavo vojno-političko rukovodstvo bilo na Manjači, sa Udarnim bataljonom. Zbog toga smo s drugovima iz Trećeg odreda održali sastanak u Šljivnu 21. aprila. Dogovorili smo se da se najkraćim putem vrate u odred i Rade Marjanac i Gojko Rodić, i Radomir Mitrić i Teufik Kadenić

Cinkara, i Makso Dakić, i još nekoliko drugova. Dr Vasu Butozana smo zadržali u Udarnom bataljonu. Smatrao sam da je bolje ako ostane uz nas. Tada smo već planirali da formiramo jedinstvenu medicinsku službu za čitavu Krajinu, a Vaso je bio najpogodniji za rukovodioca te službe.

U sastavu Udarnog bataljona ostala je i Metlićeva četa, stotinjak »Pelagićevaca«, koji su se istakli u borbama protiv četnika na Manjači. A, začudo, krajem aprila, kad smo od te čete zatražili da razoruža bivšeg komandanta Petog bataljona Trećeg odreda Stanka Kutanjca, koji nije više hteo da sluša naređenja više komande, Metlićevi borci su nekako izbegli izvršenje tog zadatka. Uporno su tvrdili da je Kutanjac »junak ustanka«, da je »naš čovek« i da »sigurno na nas nikad neće pucati«.

Kutanjac je jedno vreme, u ustanku, bio komandant »Pelagića« i ja sam — i ne znajući ga lično — morao na neki način uvažiti njihov odnos prema svom bivšem komandatu o kojem su govorili kao o preratnom proleteru, ursovcu, progonjenom i zatvaranom od kraljevskog režima. Lepa i ja smo satima znali razgovarati o dvadesetsedmogodišnjem Stanku Kutanjcu iz sela Ljoljići, zaseok Velišće: koliko je stvarne istine u optužbama naših drugova protiv njega, a koliko je u tim optužbama prisutna lična netrpeljivost. Sam Kutanjac mi je pisao da uzrok sukobima »nije moje udaljavanje od interesa naših naroda, već samo prestiž i lična netrpeljivost Nemanje Vlatkovića i Mesuda Hotića prema meni«, da je sve što nam je javljano o njemu i njegovoj jedinici »totalna izmišljotina, koja ima za cilj da prikrije nesnalaženje Nemanje Vlatkovića kao kreatora politike«. Ugled Kutanjca u narodu njegovog kraja bio je ravan ugledu Šolaje i Metlica, samo su — po mom shvatanju — Metlo i Simela bili šire, kompletnije, pronicljivije, pa u izvesnom smislu i fleksibilnije ličnosti, dovoljno snažne i samosvesne da nadrastu lično u svim odnosima. Što se tiče Kutanjca, zbunjivali su podaci o njegovoj neporecivoj progresivnoj preratnoj orijentaciji, a uz to i partijski izveštaji drugova iz jajačkog kraja koji su javljali o Kutanjčevoj sklonosti četnicima. Kutanjac je tvrdio da je stari simpatizer KPJ, a bila je istina — što mi je u jednom pismu o sebi objašnjavao — da je »zajedno sa članovima KPJ iz Jezera sudelovao u pripremi oružanog ustanka u dolini Plive« i da je »po zadatku partijske ćelije Jezera delovao u prilog ustanka među šumskim radnicima u Ravnoj gori jugozapadno od Jajca«. O sebi mi je takođe pisao:

»Prva ustanička akcija na području današnje opštine Jajce izvedena je po mojoj inicijativi i prvo tane koje je na tome području upućeno na neprijatelja naših naroda, upućeno je iz moje puške, što me čini veoma ponosnim. Ta akcija, kada smo sa devet gerilaca sa svega jednom puškom, upotrebivši samo jedno tane i samo dvije ručne bombe, na veoma lukav način oteli od neprijatelja 8 pušaka, 14 ručnih bombi, izvjesnu količnu municije i druge ratne opreme, uticala je na omasovljenje ustanka u jugozapadnom kraju jajačkog sreza i na moj izbor za komandira takozvane Župske čete doline Plive...«

Uza sve to što je Kutanjac u suštini i bio i ostao na liniji narodnooslobodilačkog pokreta, on je svojim postupcima pokazivao čudnu zbrku samovolje i inata. Veoma sam cenio Nemanju Vlatkovića i Mesuda Hotića, pa mi je biloteško poverovati da ga oni izazivaju i svojim nerazumnevanjem udaljuju od pokreta. U ono teško, krizno vreme, kad je defetizam pretio da sve preplavi, izveštaji o Kutanjcu su govorili da je on prema svima nama sve nepoverljiviji, da se izdvaja i odvaja, u nekom svome zainačejiom očaju. Izbijao je puč za pučem, glavnina snaga Četvrtog odreda već se bila, demoralisana, rasula po svojim selima ili prišila kokarde, a mi nikako nismo stizali da povežemo sve konce i da objedinimo aktivnost. Lepa i ja dugo o tome razgovaramo: sve se mora poduzeti da se više ni jedan Trivunčić ili Drenović ne pojave u Trećem odredu. O tome smo govorili i sa Metlom. Reč Lepe Perović, Metli upućena, oštra je, prekorna. A Metlo, smiren i razborit brani svoga druga Kutanjca:

— Nije on izdajnik, ali neće da posluša svačiju...

No, kako god mu drago, Kutanjac se ipak sve više udaljavao od nas, vidljivo nošen strujom koju nije umeo da savlada, ili se barem nama činilo da to ne umije. Vreme će pokazati da je Kutanjac tada bio u procepu traženja, po njegovom shvatanju bezrazložno napadan. On nije bežao od nas; pre bih rekao da je, u procepu nesnalaženja, koje nije uvek sam uslovljavao, ipak će on naći pravi put.

Pokazaće se, takođe, da je bilo dobro da u aprilu nismo razoružali, i kao što su neki drugovi predlagali, likvidirali Kutanjca. No, to ne znači da to nismo pokušali učiniti, kao što je u svojim pismima tražio od nas komesar Kutanjčevog bataljona Mesud Hotić. Kad je saznao za Mesudova pisma meni i Lepoj i za postupak Metlićevih boraca, koji ga nisu hteli razoružati, Kutanjac mi je pisao kako i to »potvrđuju da su borci Trećeg odreda cijenili moju aktivnost u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika« i da su »ocijenili da nije bilo po srijedi moje udaljavanje od interesa naših naroda, već samo prestiž i lična netrpeljivost Nemanje Vlatkovića i Mesuda Hotića prema meni«.

Narednih nedelja splet okolnosti i odnosi među ljudima u rukovodstvima bataljona i štaba Trećeg odreda još više će zaoštriti sukob s Kutanjcem, i to će tako trajati sve dok jednom i zauvek sve s njim ne raščistimo u našem štabu u neposrednom razgovoru.

Dok smo bili u Šljivnu, upravo kad je akcija čišćenje Manjače završavana, Lepa Perović je dobila visoku temperaturu, pa smo je nekako prebacili do Bočca, kako bi se što pre izlečila. Dva dana kasnije, 26. aprila, i ja sam se spustio u Bočac. Drugove u Bočcu, Aginom Selu i Skender Vakufu bila je pomalo zahvatila panika zbog stalnih četničkih prepada na čemerničkim putevima.

U međuvremenu, Đuro Pucar je napravio novi razmeštaj. Štampariju i Partizanski obaveštajni biro je preselio u Skender Vakuf, odakle se rukovodilac POB-a Nikica Pavlić u pismima Operativnom štabu žalio kako su »sišli s konja na magarca«, jer su bili smešteni na spratu popove kuće, »u spletu sokačića i budžaka koji nam priječe dobar vidik i odbranu«. Čak i Nikica, koga je karakterisala sigurnost u rasuđivanju, velika kultura i poznavanje većine pitanja, pomalo se gubio u onoj zbrci previranja i kriza. Sam je jednom govorio kako se »u trenucima velike opasnosti spas nalazi samo u veličini«, ali krajem aprila, kad su ustaše, s Nemcima u zaleđu, nasrnule sa svih strana na slobodnu teritoriju, a mi uzmicali, s leđa i bokova tučeni izdajom u četama Četvrtog i Trećeg odreda, bilo je malo veličine i tu je predstojalo naše ponovno organizovanje.

U Štabu su bili samo Trinki i Hasan Kikić, koji su mi 21. aprila poslali drugi broj upravo štampanog »Krajiškog

partizana« i obavestili me da je toga dana »rano ujutro« štamparija iz Aginog Sela premeštena u Skender Vakuf, a da su njih dvojica — po odluci Đure Pucara — dužni da iz Bočca rukovode izgradnjom bolničkih objekata na Čemernici.

Bilo mi je žao što je Hasan Kikić, retko daroviti pisac, »premešteit« u »tehničku službu«. Mogao je ostati u Operativnom štabu (za njega je bilo mnogo posla), ili u POB-u kod Nikice Pavlića, gde bi njegovo pero i čudesno umeće da prodre u duše krajiških ljudi bilo najdragocenije, ali Đuro je imao svoj plan i u to se nismo mešali. Ipak, nisam bio zadovoljan, videvši kako Kikić rasipa snagu na prikupljanje eksera, prozora i vrata za barake na Čemernici. On sam o tome ništa nije govorio, smatrao je da je svako zaduženje jednako značajno i da ga komunist mora bez objašnjavanja izvršiti. Ja sam se samo Lepoj požalio:

— Zar Slobodan nije potreban Partiji na neki drugi način?

Nervozna, verovatno zbog bolesti, samo je odmahnula rukom.

Kikić je svoj građevinski zadatak obavljao krajnje savesno. Za onih nekoliko dana krajem aprila, dok sam bio u Bočcu i Skenderu, on je sve vreme jurio naokolo od jednog do drugog narodnooslobodilačkog odbora, od sela do sela, prikupljao materijal i angažovao kola za prevoz građe. Čak je i na Kozaru slao kurire, da mu iz oslobođenog Kozarca donesu eksere. Svakog je dana odlazio na Čemernicu. Kad god bih ga sreo, bio je dečački vedar i duhovit, uvek oran za šalu, naročito kad bi se zatekao u društvu sa Skenderom Kulenovićem, koga je, još pre rata u Zagrebu, nazvao Škandel-efendija. Hasan je bolesnoj Lepoj i meni pročitao svoje prve tekstove na partizanske teme — nekoliko vanredno uspelih skečeva o Drenoviću. Oduševio me je:

— Pa ti opisa Drenovića kao da ga znaš bolje od svih nas!

— Drenovića je lako shvatiti. Sve što on radi temelji se na strahu. A strah je strašna sila — govorio je, zamišljen, upravljajući pogled prema prvim zvezdama koje su se pojavile u velikoj pukotini na nebu nad Vrbasom. Beli, pravilni Hasanovi zubi cakle se, oči mu sjaje, smeje se:

— Kad sam izašao iz Sanskog Mosta, Drenović me prvi primio u svom štabu. Lepo me dočekao, gospodski ugostio, a onda odredio za odstrel, kao jerebicu...

Zbog provale, Hasan je naglo morao napustiti Sanski Most, i to baš onda kad su bile poremećene njegove veze sa slobodnim teritorijem Podgrmeča. Izišavši na oslobođeni teritorij, kojeg je držala Kozička četa, naišao je na Jovu Vidovića, Rajka Borenovića, Dušana Praču, Dragana Popovića i Mirka Jokića. S njima je otišao 3. marta u Gornju Tramošnju. Trebalo je da tamo dođe Milančić Miljević s grupom boraca iz Podgrmeča i da Hasana odvede preko Sane u Kljevce. Međutim, Miljević i njegova grupa, iako su prešli Sanu, vezu s borcima Kozice nisu uspostavili. Budući da je usledeo napad neprijatelja od Tornine, Lužana, Čaplje i Vrhpolja, podgrmečki partizani su se povukli, a Kikić je ostao u seocetu Borenovići (Gornja Tramošnja). Tu su ga zatekli ratkovački i viluski četnici Vukašina Marčetića, a nešto kasnije i partizanska četa Gavre Vojvodića. Da nije bilo Gavre i njegovih partizana iz Donjeg Ratkova, četnici bi odmah likvidirali domobranskog oficira Hasana Kikića. U međuvremenu stigao je i Kikićev kolega iz škole, Uroš Drenović. Posle prividno prisnog razgovora, grljenja i ljubljena, ostavio je Hasana u kući Rajka Borenovića, gde je bio štab Vukašina Marčetića. Jovo Vidović, i njegovi Kozičani naslutili su Drenovićev plan i odmah'su našeg druga ispratili za Gomjenicu. Odatle su ga Milan Miljević i Ostoja Dević odveli u Podgrmeč. U štab Prvog krajiškog odreda u Benakovac Hasan je stigao 10. marta. Nama je, Operativnom štabu, Milorad Mijatović o Hasanovom dolasku pisao 24. marta:

»Drug Slobodan Andjelić, književnik iz Sanskog Mosta, stigao je k nama. On je bio u rukama Drenovićevih bandita, ali je uz pomoć nekog učitelja Gaćeše uspio da im umakne, te je zdrav i živ stigao ovamo. Mi vas molimo, ukoliko vam je moguće, da nam ga barem za jedno vrijeme ostavite kod nas, jer ovi krajevi ovdje oskudijevaju sa političkim snagama. On bi nam mogao dosta koristiti, a može odavde da šalje iscrpne dopise za Krajiški partizan...«

U početku je bio politički komesar 2. bataljona u Prvom odredu, a kad je formiran Protičetnički udarni bataljon, Kikić je dobio dužnost operativnog oficira — i eto, tako je stigao k nama.

Jednog od onih poslednjih dana u aprilu sa Hasanom sam obišao našu bolnicu na Čemernici, a zatim i POB u Skender Vakufu. Šef POB-a Nikica Pavlić je svoje službe bio smestio u staru popovu kuću. Štitilo ih je petnaestak boraca pod komandom Karla Rojca. A i Nikica i Karlo — bolesni: Nikica je hriptavo kašljao, pluća mu odavno izjedena tuberkolozom, a Karlovi zglobovi natekli od hronične upale, od tamnovanja. Nikica Pavlić bio je čovek kojeg se moralo poštovati. Izuzetno obrazovan, a verovatno u celoj vojsci Krajine najbolji šahist. Dok mi je govorio o problemima sa papirom (nikako da drugovi pošalju pakete iz okupirane Banje Luke), o pripremama za treći broj »Krajiškog partizana«, o sitnim črkama s Trinkijem, o četničkim prepadima na naše kurire, o slabom obezbeđenju Skender Vakufa (»Dujko je mišljenja da treba pojačati našu zaštitnicu i mi smo poručili po jedan puškomitraljez da ovdje dok se ne ustanovi što je s tom bandom koja se je koncentrisala u Maslovarama«), u njegovom se govoru osećala klonulost koja kao da nema veze sa umorom.

U popovoj kući, u Nikičinom Centru u Skender Vakufu, zatekli smo i Ajišu Karabegović, Sidu Marjanović i Skendera Kulenovića. Tu je bio i njihov kurir, gluvonemi mladić neobične snage, opasan žutim opasačem na kojem je visi la žandarmerijska sablja. Zaboravio sam mu ime (ili ga možda nisam ni znao); za sve nas taj gluvonemi dečak bio je jednostavno — Nijemac. Desetak dana kasnije Nijemac je bio svedok strašnog zločina: pratio na Čemernicu Hasana Kikića. U zasedi su ih dočekali četnici. Hasan je tada poginuo, a Nijemac pobègao. U dokumentaciji je sačuvano Hasanovo poslednje pismo upućeno Albertu Trinkiju i Dragi Mažaru, koji se zadržao u Bočcu na putu za Šljivo — izveštaj od 2. maja:

»Ja sam u Skenderu i danas ćemo odavde otpremiti vrata i prozore u Čemernicu. No neka vas to ne smeta, vi ipak ako imate tamo spremljenih prozora i vrata kolikotoliko šaljite, ukoliko već niste odaslali. Trebat će toga dosta. Svakako skinite nešto dobrih prozora (koji su dupli) na bočačkim zgradama i pošljite ih. Za bolnicu će ih trebati prilično, a i ostale zgrade ćemo udesiti da budu

što svjetlije.

Eksera (kraćih naročito) pribavite odakle god možete i to što više.

Ujedno već sada odredite koje će se stvari od namještaja prenositi u Čemernicu. Svakako sve stalaže za spise, zatim sve posteljine i podesne stolove, a također i krevete. Moramo bezuvjetno definitivno riješiti i pitanje pristojnog spavanja. Mi se trudimo da prostorije zadovolje i u tom pogledu do maksimuma. Jučer sam pisao da se usput šalju već sada i daske, jer mi bi pošto poto htjeli da štamparija bude u Čemernici bar za 5—6 dana, u čemu ćemo i uspjeti, ako nas eventualno ne bi bogzna kakav takozvani vis maior pomeo.«

I dodatak u post-skriptumu:

»Druže Trinki, pošalji mi odmah oba ruksaka stvari u Čemernicu, jer sam prljav i ušljiv.«

Hasan Kikić, prvi progresivni pisac u Bosni i Hercegovini, koji je svoje delo, a i život, vezao za sudbinu proletarijata, ostao je, četiri dana posle ovoga pisma, bez svojih ruksaka, na putu od nedovršene bolnice, štapske zgrade i štamparije za Skender Vakuf, »prljav i ušljiv«, kako sam reče, a čist zapravo kao vedro nebo nad Čemernicom, na Čemernici zauvek.

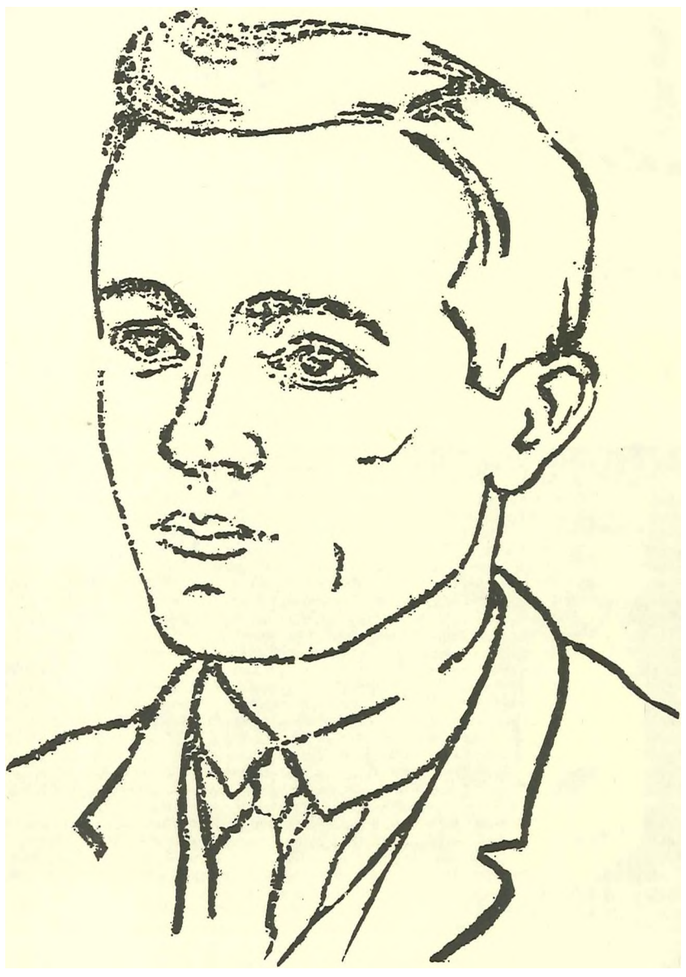

Hasan Kikić (1928. godina, crtež Toše Jankovića)

Velimir Stojnić, Đuro Pucar i Ratko Marušić s pratiocima 1942. godine

Ranko Šipka i Neđo Purić sa svojim borcima iz 5. krajiške brigade

Josip Mažar Šoša i Petar Mećava

Miiorad Mijatović

Milan Branković

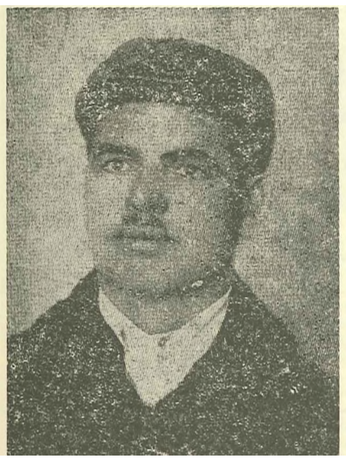

Stevan Penić

Aleksa Penić

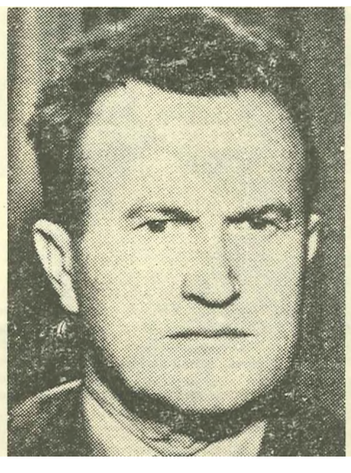

Dujko Komljenović

Boško Šiljegović

Mira Cikota

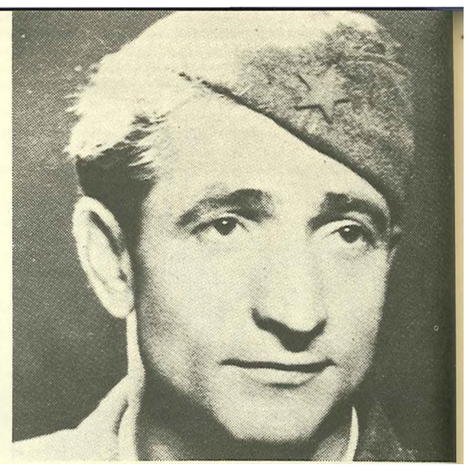

Mlado Stanić

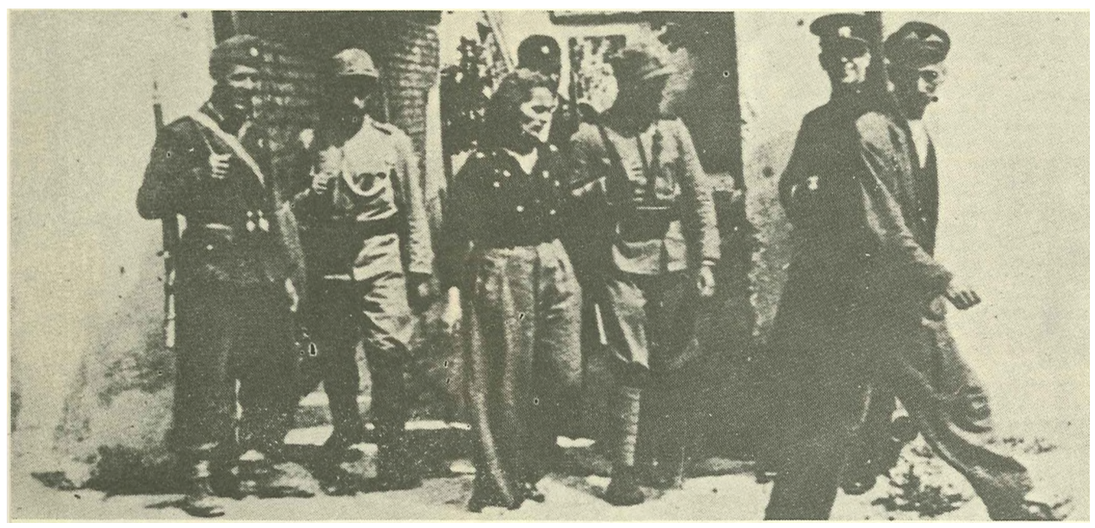

Prijedorčanku Zdravku Stefanović fašisti odvode na gubilište

Rato Dugonjić

Sleva: Drago Mažar, Mahmut Ibrahimpašić, Mirko Šiljak i Miloš Šiljegović

Štab 4. bataljona Kozaračkog odreda (sleva): Mile Vučenović, Idriz Ćejvan, Rade Radetić, Mlado Obradović i Ljuban Crnobrnja

Kojači u radionici operativnog štaba Dalko Halimić i Habija Bećirbašić

Josip Nemec Jozo

Zbor antifašističkog fronta žena u Drvaru, jun 1942.

PRIJEDOR

4. maj 1942:

Draža Mihailović uputio predstavku vladi u izbjeglištvu. Molio je vladu da interveniše kod Čerčila i njegovog ministarskog kabineta da »ne buni jugoslovenski narod na oružanu borbu protiv Nemaca i Italijana, jer bi to u sadašnje vreme uništilo četničke odrede«.

Tokom maja:

U Banja Luci (15,23. i 29.) i u Prnjavoru 14. ju na komandant četničkog puka »Mankača« Vukašin Marčetić s Jovanom Mišićem i Petrom Savanovićem potpisao sporazum o suradnji s ustašama (veliki župan Sane i Luke dr Petar Gvozdić, zapovednik banjalučkog zdruga pukovnik Brozović i ustaški stožernik Beljan), a potom su usledili sporazumi s Lazom Teškovičem, Cvetkom Aleksičem i bivšim poslanikom Maksimom Tešićem, te, u dva navrata, s Radom Radićem.

6. maj:

Predstavnik jugoslovenske izbegličke vlade u Londonu tražio od predstavnika Velike Britanije da odobri saradnju Dražinim četnicima s . italijanskim okupacionim vlastima.

6. maj:

Vrhovni komandant NOP i DV Jugoslavije Josip Broz Tito izdao opštu zapovest: da sve NOP i dobrovoljačke jedinice, u svim krajevima zemlje, primenjujući partizanski način ratovanja, predu u opštu ofanzivu i uništavaju neprijateljska uporišta, ne dozvoljavajući neprijatelju da na jednom mestu prikupi jače snage i ugrozi pojedine slobodne teritorije i NOP odrede.

10. maj:

Zbog nadiranja italijanskih jedinica CK KPJ i VŠ NOP i DV Jugoslavije napustili Foču i uputili se prema selu Plužnama (kod Šavnika).

12. maj:

Otpočela ofanziva jedinica Crvene armije na odseku Harkov.

14. maj:

Predsednik izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije uputio notu vladi Velike Britanije zahtevajući da britanska propaganda ne podstiče Dražu Mihailovića i narod na opšti narodni ustanak.

16. maj:

Vlada SAD, na ime pomoći Draži Mihailoviću, stavila izbegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije na raspolaganje 400 tona konzervirane hrane.

18. maj:

U Rimu načelnik italijanske Vrhovne komande konferisao s komandantom italijanske 2. armije generalom Mariom Roatom o situaciji u Jugoslaviji i naredio muda prikupi snage i pred uzme ofanzivna dejstva, da poveća posade u Sloveniji i da bolje zatvori granice prema NDH. Tom prilikom je konstatovano da se iz Hrvatske i Slovenije ne mogu izvlačiti jedinice ni za istočni front ni za front u Egiptu.

21. maj:

Kod Crnog jezera (Žabljak) održano vojno-političko savetovanje kojim je rukovodio vrhovni komandant NOP i DV Jugoslavije Josip Broz Tito. Pošto je razmotrena vojno-politička situacija, doneta je odluka da partizanske jedinice privremeno napuste Crnu Goru i povuku se u Bosnu.

24. maj:

Generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito uputio Kom intern i telegram u kome govori o neprekidnim borbama partizana protiv četnika i okupatora, o tome da narod osuđuje izdajničku vladu Kraljevine Jugoslavije u Londonu koja preko Draže Mihailovića pomaže okupatoru i da borci i narod postavljaju pitanje pomoći SSSR-a NOB-u u Jugoslaviji; zatim traži da se nešto učini protiv izdajničke politike izbegličke vlade.

29. maj:

Ministarstvo domobranstva NDH uputilo komandi ustaško-domobranskih snaga u Mostaru direktivu u kojoj ističe da predstoji preuzimanje građanske vlasti od strane organa NDH u II zoni i da prema četnicima treba postupati potpuno ravnopravno, jer su se četnici u srednjoj i zapadnoj Bosni nedeljama borili, i bore se, pod komandom ustaškodomobranskih štabova, protiv partizana.

Od najavljenog sastanka s Đurom i Osmanom nije bilo ništa. Ili ih naši kuriri nisu našli, ili se oni s proleterima i kozaračkim udarnicima nisu mogli do 28. aprila probiti preko Vrbanje. Zamisao o koncentrisanju naših za brze manevre sposobnih jedinica postala je neostvarljiva. Od Đure i Osmana nije bilo nikakve poruke, ni glasa. Pomišljao sam da su se možda probili na istočnu obalu Bosne i uspostavili direktnu vezu s Tempom. U tako viđenoj situaciji opredelio sam se za čvršće povezivanje Prvog, Drugog, Trećeg i Petog odreda, za stvaranje novih udarnih bataljona i još jednog odreda (na Zmijanju). Verovao sam da će naše jedinice u slivu Vrbanje i Vrbasa odoleti četničkim pritiscima dok mi ne spojimo snage Zmijanja s Marjančevim bataljonima u

Ribniku (»Soko«), na Pljevi (»Pelagić« i »Iskra«) i oko Glamoča (»Budućnost«), a s našim najčvršćim bataljonima Prvog i Drugog odreda uspostavimo jedinstvenu slobodnu teritoriju Kozare i Podgrmeča. Posle toga se moglo uspešno zaposesti doline Sane i Sanice, delom snaga, koordinirajući dejstva s jedinicama Glavnog štaba Hrvatske ovladati dolinom Une, Uspostaviti čvršće veze sa Slavoncima i zajednički dejstvovati na Savi (možda čak osloboditi Jasenovac), a glavninu usmeriti na područje razbijenog Četvrtog odreda, preko Vrbanje, prema reci Bosni. To su osnovne konture plana kojeg sam 28. aprila u Bočcu izložio Lepoj Perović i Albertu Trinkiju. Napad na Prijedor, ako se ne varam, nisam spominjao, iako sam onih dana — kad smo shvatili da ne treba očekivati Đuru, Osmana i Danka s jedinicama iz centralne Bosne — sve više bio uveren da je Mladen Stojanović imao pravo, kad mi je govorio, još u Jošavki, dok je ležao teško ranjen:

— Treba osloboditi Prijedor. To je i vojna potreba i politički najjača propaganda!

O ovoj, kao i o svakoj akciji trebalo je temeljito razmisliti, i o svim varijantama porazgovarati sa drugovima iz štabova Prvog i Drugog odreda. Dok smo Duško Kerkez i ja jahali severno od srušenog mosta između Bočca i Surjana, prema Krupi na Vrbasu, a odatle stazom uz potok Krupa, na Manjaču, pričali smo o tome kako se osećamo pre akcije, a kako u akciji. Tada sam se setio kako mi je jednom u bolnici, u Španiji, jedan od osnivača Komunističke partije Jugoslavije, Vlado Ćopić, komandant interbrigade, govorio:

— Ite kako treba dobro razmisliti pre akcije, tim pre što naše radnje u samoj akciji obično nisu plod razmišljanja.

Misao o Prijedoru me je u maju sve više opsedala. Grad je još od januara bio sa svih strana opkoljen. Posle povlačenja Nemaca, za nas je situacija bila još povoljnija. Vojna i partijska rukovodstva Kozare su u nekoliko navrata u aprilu pominjala mogućnost napada na Prijedor, jer — insistirao je naročito Josip Mažar — »zauzimanjem Prijedora mi bismo dokazali našu vojničku i političku snagu«, pokazali bismo — pisao nam je — »da smo istovremeno sposobni tući izdajničke četničke bande i zauzimati i oslobađati naše gradove«. A i Boško Šiljegović je još 9. aprila, pre povratka na Kozaru, govorio o sposobnosti Drogog odreda da oslobodi Prijedor, pogotovo »kad bi Prvi odred napadao s juga, od Ljubije«. Upravo kad sam stigao u Šljivno, dobio sam pismo s ponovljenim predlogom za napad na Prijedor.Tada mi se učinilo da su drugovi iz Prvog i Drugog odreda pogrešili: pisali su kako su stvorili nekakav operativni štab za Kozaru i Podgrmeč i kako će taj štab rukovoditi njihovim akcijama. O tome operativnom štabu smo, nejasno i nedorečeno, obavešteni još u Bočcu. Lepoj sam 1. maj pisao da sam ljut na Šošu što takve akcije preduzima »bez da se je uopšte konsultovao sa nama«. Obavestio sam je daću otići u Prvi i Drugi odred »da jedanput raščistimo sa tim samovoljnim postupcima pojedinih odgovornih drugova.« U tom smislu sam pisao i Šoši i Miloradu. Oštro sam upozorio: postoji samo jedan Operativni štab i dva nam nisu potrebna, a predloži za akciju su nešto drugo — o tome ćemo se dogovoriti!

Nekoliko dana kasnije, očigledno povređeni kritikom izrečenom u mom pismu, javili su mi se komandant Prvog odreda Milorad Mijatović, zamenik komandanta Drugog odreda Josip Mažar Šoša, komesar Drugog odreda Ratko Vujović Čoče i jedan od partijskih rukovodilaca Kozare, Boško Šiljegović:

»Točno je da ste vi iz stilizacije našega pisma dobili utisak da je taj operativni štab formiran na svoju ruku, bez pitanja i odobrenja viših partijskih i vojnih foruma. Međutim, ovaj operativni štab napravljen je sasvim dobronamjerno samo za jednu konkretnu akciju napada na grad Prijedor. Naša je greška što mi to nijesmo u pismu vama upućenom naglasili... Molim drugarski Štab da ima u vidu ovu našu izjavu pri procjeni naše greške...«

Kao i u dva prethodna pisma, i u ovom od 4. maja, tražili su »da drug Košta dođe i svojim prisustvom ukaže pomoć«, jer su smatrali da je prijedorska operacija »veliki zadatak i neobično važan za cijelu Bosansku krajinu«. Nadali su se, verovatno računajući i na moje ratovanje u Španiji, da bih »svojim prisustvom unio u proučavanje i razmatranje samoga plana iskustva stečena u osvajanju gradova, a kojih iskustava mi nemamo«. Šoša, koji je izrazitije od ijednog krajiškog komandanta vòleo preduzimati akciju na sopstvenu odgovornost, dati joj svoje lično obeležje, suočiti se sam sa sudbinom, začudo — kad god je bilo moguće da dođem — tražio je i moje prisustvo. A početkom maja, i da me nisu zvali, otišao bih na Kozaru. Ono što sam na Zmijanju mogao učiniti, bilo je već učinjeno. Udarni bataljon pod komandom Voje Todorovića i Velje Stojnića i dalje je čistio zmijanjska sela i šume Manjače, a već smo bili formirali i štab Manjačkog odreda. Dra Vasu Butozana sam povukao iz bataljona; Veljo Stojnić bio je iskusan i u političkom i u vojnom smislu i mogao je bez Butozana dobro obavljati komesarske dužnosti. Sa drugovima iz Udarnog bataljona i s narodom Šljivna i okolnih sela proslavili smo Prvi maj — bila je to zaista veličanstvena proslava. Osim boraca okupilo se više stotina ljudi. Praznik je toga dana slavljen u svim našim bataljonima i u svim slobodnim mestima. Omladina, Antifašistički front žena, narodnooslobodilački odbori — svi su u organizaciji Partije — bili angažovani. Na području Prvog odreda, pisaojedrLevi,»proslava1. maja izvršena je vrlo uspješno. Taj dan slavila je vojska u zajednici s narodom. Negdje je dolazio narod da posjeti vojsku donoseći joj darove i priređujući zajedničke ručkove. Na drugim mjestima organizovani su veliki masovni narodni zborovi sa priredbama, pjesmama i igrama. Takvi prvomajski narodni zborovi održani su u Lipniku, u Srpskoj Jasenici, u Račiću, Hrgaru, Ruiškoj itd. Svagdje su se vijorile crvene zastave kao i zastave četne, a omladina je organizovano i vojnički nastupala. U Lipniku toga dana-pred velikim zborom od 1100 duša vršena je zakletva 2. čete 2. bataljona. I pored nevremena, kiše i snijega, narod se nije micao niti odlazio...Poslije toga izvršena je smotra i mimohod ispred dva člana Štaba odreda. Za vojskom stupali su redovi naroda četiri po četiri, najprije muškarci i djevojke omladinke, onda muškarci i žene, a iza njih djeca...«

Područje Prvog odreda u ono su vreme nazivali Podgrmečkom republikom. Nije bilo zbora na kojem nisu recitovani stihovi njihovog prvog političkog komesara, Branka Ćopića:

Ponosna je naša Bosna,
zbog svojih roguljaša,
što srušiše za tri dana
razbojnika i tirana.

i

A naš ponos, naša dika,
jest Grmečka republika.
Ustaša se pred njom znoji
i sam nas se Hitler boji.
Mi čekali nijesmo zgode
da nas drugi oslobode,
sloboda se krvlju stiče,
je li tako, moj ratniče...

Tako je bilo i u Petom odredu. Rodić nam je pisao da je »proslava Prvog maja obvljena po svim četama«, i da su »politički komesari i komandiri održavali predavanja o značenju Prvog maja i ulozi radničkoseljačkih masa u današnjoj borbi«. U svim četama »su toga dana vršene smotre i parade«, a također i »pozdravi« na kojima je »bilo okupljeno stanovništvo svih sela. Na petrovačkom sektoru održani su veliki zborovi: Drinići sa 1200 prisutnih, Smoljani 600, Vodenica 1000, Bjelaj 800, Krnjeuša 700 i Prkosi 500 ljudi. U okolini Drvara su također održani veliki narodni zborovi...« Ni na Kozari nije moglo biti drugačije. Najveličanstveniji zbor — i to je, pisao mi je Šoša, bila manifestacija bratstva i jedinstva — održan je u Kozarcu.

O prvomajskoj proslavi na desnoj obali Vrbasa pričao mi je novi komandant Manjačkog, Šestog odreda, Drago Mažar, koji je — još sasvim neizlečen od ranjavanja — došao iz bolnice s Čemernice (tamo je bio i štab 2. bataljona, kojim je Drago komandovao do 28. aprila), preko Bočca, 3. maja. Doneo je i pismo Nikice Pavlića:

»Prvomajska proslava ovdje je odlično uspjela, pogotovo kada se ima u vidu da je dan bio kišan i snježan. Čitavu noć je padao snijeg i bilo je nemoguće blatno. Bilo je preko hiljadu ljudi, žena i omladine. Sve sa transparentima, sa parolama i velikim slikama Staljina, Lenjina i Vorošilova. Omladinske čete stupale su u vojničkom redu sa drvenim puškama na ramenu. Živopisna je to bila slika: na snijegu u velikom krugu seljačka šarena masa, žene sa raznobojnim maramama, crvene zastave i zeleni transparenti, kao da se izmiješala Crvena i Kemalova vojska. Prije podne bili su govori pod Omarom. Dujko je čitavo vrijeme na svome ajngiru jahao oko zborišta kao kakav srednjevjekovni riter! Poslije podne istupali su i naši hudožestvenici iz štamparije (Uroša Drenovića je igrao Skender Kulenović, a Milostivu Zorku — Sida Jelić Marjanović) i izveli stvar tako da je i sam autor (Hasan Kikić), koji je bio prisutan, bio vrlo zadovoljan. U proslavi kao i u izvođenju komada učestvovali su i ovdašnji Muslimani...«

Na mitingu u Šljivnu, dok je po nama sipila susnežica, govor je moj bio kratak. Pre mene su narodu i vojsci pred školom u Malom Šljivnu govorili Vaso Butozan i Kasim Hadžić. Pre mitinga, mene je posetilo dvadesetak seljaka, koji su tražili da oslobodimo pritvorenog komandira 2. čete Manjačkog bataljona Jovu Mišića. Niko od nas tada nije znao da je Mišić pre rata bio špijun bugarske vojne obaveštajne službe i da su ga od Bugara, posle okupacije, preuzeli Nemci. Kasnije se saznalo kako se u novembru 1941. godine povezao s bivšim kapetanom Vojislavom Lukačevićem, koji je iz Štaba Draže Mihailovića, gestapovskim vezama, preko Beograda poslan u Banju Luku da pojača četničku aktivnost (po nalogu Gestapoa) u Krajini. Trebalo je da Mišić deluje kamuflirano, što je i činio dosta lukavo, tako da mi — osim sumnji — nismo nešto konkretno imali protiv njega. Najupornije ga je optuživao komandir našeg Voda za vezu, Vele Miletić, komunist iz Brda (iznad Novoselija, kod Banje Luke). Sačuvano je i pismo koje mi je Vele pisao krajem aprila:

»Smatram za dužnost da vas obavijestim o nekim stvarima koje se dešavaju u četi Jove Mišića. U prvom redu mogu vam javiti da sam dobio naređenje od druga Starog da svakog onog koji je bio četnik kod Tešanovića ili kod Drenovića, a koji se javi kod mene ili kod Mišića da ga mi spremimo u Agino Selo. Do sada se kod mene nije ni jedan javio, jer me dobro poznaju. Ako se jave kod mene biće „sprovedeni. Koliko mi je poznato, dvojica se zadržavaju kod Jove Mišića, i to dva baš opasna harangera koja ja dobro poznam i ja sam opomenuo Jovu i dao mu da pročita naređenje od Staroga i on kaže da ništa nije dobio pismeno i da ne može raditi ništa dok ne dobije pismeno i prema tome potrebno je da vi po toj stvari radite... U Jovinoj četi ima dosta dobrih i poštenih boraca, ali ima i veći broj harangera koje bi trebalo čistiti iz naših redova. Po uviđaju, mnoge od njih kvari sam njihov komandir, pošto u Jovinoj četi svega 5—6 vojnika nosi petokraku zvijezdu.

Može se primijetiti da u istoj četi nije bilo političkog rada i to se očigledno vidi, i sami su vojnici meni dolazili jednom prilikom kad sam im govorio o cilju naše borbe i o cilju borbe sa četničkim banditima.

Druže komandante, u pogledu 5. čete kojoj je komandir Džajić, ipak se vidi da ima uslova pošto u 5. četi nema ni jednog vojnika koji nema petokraku. Harangera ima, samo se potrpavaju pošto većinom moj vod koji je došao za vezu bude s njima...«

Kad sam uoči 1. maja došao u Šljivno, javljeno je da Mišić prima kurire od Tešanovića, a i od Rade Radića, pa sam naredio drugovima u Šljivnu da ga zatvore. Lepoj sam pisao da kod mene »dolaze stalno delegacije seljaka, koje intervenišu da ga ne streljamo«, a da se zatvoreni Mišić »drži kukavički i priznaje svoju grešku«.

0 svemu tome što smo znali o Mišiću govorio sam 1. maja na mitingu u Malom Šljivnu. Posle govora, pozvao sam Mišića da pred okupljenim ljudima kaže: hoće li s nama ili protiv nas. Zaklinjao se svim i svačim da će »dok je mrskog okupatora« voditi borbu protiv okupatora, uvek »samo u partizanskim redovima«.

— Ne zaklinješ se meni — rekoh. — Narodu se zaklinješ.

— Narodu se zaklinjem da ću se za narod boriti — patetično je ustvrdio.

1— pustili smo ga. (Nekoliko dana kasnije je otišao k Drenoviću, da bi zajedno — 6. ili 7. maja — uz pomoć Italijana i ustaša obnovili četnički »Manjački puk« i udarili s leđa na Udarni bataljon.)

Ljudima je bila mila naša širina. Oni su 1. maja 1942. još bili uvereni da Mišićevu akciju određuje poštenje i cenili su naše poverenje. Isti onaj svet koji je onako suzdržano, čak neprijateljski, dočekao udarne čete sa Kozare, ovoga puta, posle puštanja Jove Mišića iz zatvora, oduševljeno je klicao narodnooslobodilačkoj borbi. Posle govora, pred okupljenim narodom i borcima, pročitao sam upravo napisano naređenje za formiranje Šestog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda »Zmijanje«, »koji će zahvatati teritoriju od Banja Luke Vrbasom do Crne rijeke i Mrkonjić Grada, pa preko Sitnice i manastira Gomjenice u pravcu neoslobođene teritorije

prema Ivanjskoj, a odatle prugom do Banja Luke«. U toj naredbi se govori i o istorijatu Zmijanja, kao »delu Krajine između rijeka Vrbasa i Sane«:

»Od davnina Zmijanje je bilo uporište oko koga su se otimali razni okupatori... Zmijanje se nikad nije pokoravalo skoro nikakvoj vlasti. Tako, Ratkovo, srce Zmijanja, nikada se nije potpuno pokorilo sili Osman li jske carevine, i dok su svi krajevi Bosne ponosne plaćali danak sultanu — Zmijanje nije pognulo ropski šiju pred jačim... I u našim narodnim pjesmama spominje se Zmijanje, spominju se njegovi junaci. Tako zmijanjskom junaku iz narodnih pjesama, Rajku, kada se vraća, zakasnivši na Kosovo, kaže Crni Arapin:

Kurvin sine, od Zmijanja Rajko,
misliš proći, provesti Zmijanjce
bez i jedne odsječene glave
i bez vaše prolivene krvi...

Slavni naš književnik Petar Kočić, revolucionar i borac za nacionalno oslobođenje radnog naroda, i on je dijete Zmijanja, sin krajiških vrleti i bijede...«

Istorija je bila povod da se govori o onom trenutku: o tome hoće li napaćeno Zmijanje ostati verno svome slobodarstvu, ili će kleknuti pred tuđinom, sledeći razne Marčetiće, Tešanoviće i Drenoviće. Narod je klicao slobodi, slavio u parolama Sovjetski Savez i Crvenu armiju, svi su osuđivali, a grupa žena je čak tražila da se streljaju svi četnici koje smo držali zatvorene u jednoj sobi (seoske škole), čekajući na narodno suđenje.

Brigu o zatvorenim četnicima i organizovanju suđenja imao je komesar Zmijanjskog odreda Vojin Mitrov, Dankov brat. On i ja smo uoči 1. maja, kao prvomajski dar, poslali Trinkiju pištolj, a Trinki je meni, od našega krojača Habije Bećirbašića, iz aginoselske radionice, poslao trorogu kapu partizansku. Lepoj sam poslao, onog trenutka njoj najpotrebnije — lek protiv gripa.

Lepa i sekretar Operativnog štaba su se po kuririma javljali svakog dana. Od Lepe sam upravo 1. maja dobio opširno pismo o situaciji kod Mrkonjić Grada i Jajca. Lepu je o tome obavestio kurir Alekse i Stevana Penića, Ekrem Herić, veoma sposoban i snalažljiv momak, koji se znao provlačiti i kroz ustaške i kroz četničke redove, nekad u domobranskoj uniformi, a nekad i s kokardom na kapi. Herić je iz Surjana u Bočac stigao u ponedeljak 28. aprila. Četiri dana pre toga, oko 600 Italijana izvršilo je prodor iz Mrkonjić Grada. Aleksa i Stevan Penić nisu poslali nikakav izveštaj; Heriću su rekli što da kaže Lepoj (a ona mi je to napisala):

»U petak u dva sata ujutru krenuli su Talijani iz Mrkonjića u jačini od 500—600. Šolaja, Sušan Rakita i Leko opazili su ih, kad su se vaćali iz Popljevića u Magaljdol. Sa Šolajom su bila još dva borca i njih pet su otvorili vatru na Talijane odmah. Ali su se morali povući prema Magaljdolu. Tu je Šolaja našao oko 20 boraca i s njima produžio borbu sa Talijanima, koji su se približili Magaljdolu i Vođevom podu. Dabome, i tu su se morali povući. No, međutim, u isto vrijeme kad Talijani iz Mrkonjića, krenuli su i domobrani i ustaše iz Jajca prema Mrkonjiću. Drug Herić ne zna na koje snage Šolajine su naišli domobranci. Ali činjenica je da su prodrli i spojili se sa Talijanima, te se svi povukli u Mrkonjić. Iz Jajca je bilo prošlo oko 800—900 domobrana, ali ih je Šolaja razbio, samo se je 360 uspjelo probiti. Hrvatska vojska kretala se je cestom k Jezeru i brdima preko Boraka i Magaljdola. Borba je trajala 3—4 sata. Za vrijeme borbe naše snage tukli su mitraljezi sa Orugle i top sa Vođeva poda, jer su Talijani uspjeli da ih tu izvuku. Tukao je i top iz jajca. Kada su Talijani naišli na jednu Penićevu desetinu, ona je malo pripucala i onda se razbježala, a ostale Penićeve snage nisu ni prihvatile borbu, jer su ih, navodno, tukle topovske granate. Cilj ovog prodora Talijana i domobrana bio je da se omogući prebacivanje hrvatske vojske u Mrkonjić, što se vidi iz činjenice da su se i Talijani i domobrani poslije spajanja povukli u Mrkonjić i napustili sve položaje koje su bili privremeno zauzeli. Poginulo je 12 Talijana i dvadeset je ranjeno, a od naših je ranjen Dušan Rakita. Naši su zauzeli stare položaje. Izgorjelo je nekoliko kuća u Magaljdolu i opljačkano nešto stoke.

U subotu, tj. sutradan po toj borbi, četnici su napali na Peniéév vod u Kuli. Dvojica boraca iz tog voda pobjegli su ispred četnika i na putu oteli jednu pušku od jednog borca koji se je htjeo predati četnicima, četvoricu su četnici razoružali i poveli sa sobom u Mrkonjić, a ostali su dragovoljno prišli četnicima.

Jučer, tj. u nedjelju sklopljen je sporazum između Drenovića i Hrvata o zajedničkoj borbi protiv partizana. Drenovićevi četnici nalaze se djelimično u Mrkonjiću, a ostale su im snage u Kotlinama, Kuli, Rogoljama i Trijebovu. U Mrkonjiću se sigurno nalaze Drenović, Todica Mitrović, Perica Vasić, Branko Bojandić i Jovo Božić, a izgleda i Lazo Tešanović i Marčetić. Sve ovo o Mrkonjiću pričali su neka tri simpatizera koji su iz grada došli danas u Penićevu četu.

Zaboravih napomenuti da su Talijani, kako i mi znamo, već poslije ulaska domobrana u Mrkonjić, napustili grad i otišli prema Čađavici, a u gradu su ostali samo četnici i hrvatska vojska. Drugovi sa položaja Penićeve čete vide kako idu automobili od Mrkonjića prema Podrašnici. I tu se je otvorio čitav saobraćaj između Mrkonjića i četničkih snaga u okolini. Drenovića su vidjeli u autu zajedno sa ustaškim komandantom. Isti drugovi iz grada pričaju da je već određen ponedeljak kao pijačni dan. Drug Herić priča da vlada veliko neraspoloženje prema Drenoviću i da se seljaci čude tolikoj izdaji...«

Prodorom ustaško-domobranskih jedinica u Mrkonjić i njihovim spajanjem s ostacima razbijenih četničkih jedinica Uroša Drenovića i Vukašina Marčetića, situacija se na jugoistoku Zmijanja izmenila. Braća Penići su se sa svojim četama (još neformirani polubataljon tek formiranog odreda »Zmijanje«) povukli u Kopljeviće, ali je — ostavimo li ih bez pomoći — bilo sasvim jasno da neće odoleti napadima ustaša i četnika, pogotovo zbog toga što je bilo očito da će se rasterane četničke bande u selima zapadno i severno od Surjana, na južnim padinama Manjače, ponovo okupiti, čim Marčetić izađe iz Mrkonjića. To je, dakako, bilo jasno i Lepoj, koja je pisala:

»Ta nova situacija zahtijeva od Vas da je proučite i donesete shodne zaključke.« Također je molila da joj što pre javimo »da li će ova situacija uticati na promjenu našeg plana«. Činilo mi se da se naša osnovna opredelenja (spajanje odreda, napad na Prijedor, koncentrični udar na četničke zone, sadejstvo s jedinicama Glavnog štaba Hrvatske) ne moraju menjati; samo ćemo sad morati na Zmijanju još delovati aktivirajući ponovo iscrpljene čete Udarnog bataljona i ono što je mobilno u novoosnovanom Šestom odredu. Smatrao sam da će udarni bataljon i snage pod komandom Drage Mažara biti

dovoljne da suzbiju svaku ustaško-četničku akciju preduzetu iz Mrkonjića. Pri tome sam računao da ćemo posle oslobođenja Prijedora formirati još nekoliko mobilnih jedinica iz Prvog i Drugog odreda i da ćemo onda s njima krenuti u dolinu Vrbasa. O tome sam govorio i na vojnoj konferenciji komandira, političkih komesara, i njihovih zamenika iz Brankovićevog bataljona Šestog odreda. U martu smo deo komandnog kadra u tom bataljonu izmenili, ali još nismo mogli biti zadovoljni svim komandirima i komesarima. Pa iako sam Lepoj Perović 2. maja pisao da je »ovdje situacija dobra«, svakako pod utiskom prvomajske proslave, ipak je do stvarno dobre situacije trebalo preći još mučan put menjanja i ljudi i odnosa. Sve drugove koje smo imali u partijskoj organizaciji, još neraspoređene, sad smo rasporedili po zmijanjskim četama održavši prethodno i s njima posebno savetovanje. Ali deo komandnog kadra, koji se prethodno nametnuo, kao Jovo Mišić, ili Petar Savanović, ili Dragutin Džajić, morali smo zadržati. Svi ti Mišići i Savanovići na Zmijanju, u Janju ili Pljevi, ako prethodno već nisu bili u neprijateljskoj obaveštajnoj službi, priklanjali su se četnicima u uverenju da je tako najlakše preživeti rat i dočekati mir nezavisno od toga ko će pobediti. Defetizam ih je preplavljivao i njihove sitne računice su izbijale u prvi plan. Za nas oni ne bi bili opasni da nisu — potkupljeni i zavedeni — počeli sve učestalije pucati na sve što je bilo stvarni izraz slobodarskih težnji i izazivati rasulo u narodu koji je do tad pokazao spremnost na najveće žrtve. »Krajnji je trenutak da ih konačno sredimo, jer čovjek ovdje, ako nije s jačom jedinicom, više ni jednog časa nije siguran« — tvrdio je Mile Trkulja. Mi, na žalost, između Vrbanje i Vrbasa nismo imali jačih, pouzdanih snaga. I dok je još 22. aprila Dujko javljao daje u skendervakufskom području »stanje dobro«, već 26. aprila situacija se izmenila nagore. Toga su dana — pisao mi je Trinki — četnici kod Tisovca iz zasede napali naš transport kojim su prevoženi prozori i vrata iz Javorana za bolničku zgradu na Čemernici. Transport je pratilo desetak boraca sa piškomitraljezom. Napadnuti sa tri strane, »naši su prihvatili borbu, ali su se ipak povukli ostavivši pola transporta na licu mjesta. Tom prilikom prešla su naša dvojica iz zaštite, tj. iz transporta, četnicima«. Trinki mi je pisao par dana kasnije, kad sam već po drugi put bio na Zmijanju, kako su četnici ponovo — 29. aprila — napali našu desetinu u Javoranima. (»Naši su se morali opet povući iako su odgovorili vatrom.«) Trinki nije bio više siguran ni u borce iz zaštitnice Bočca, jer su napuštali stražarska mesta, a iz patrola se nisu vraćali (»Patrola poslata da krstari po okolini, nije se vratila... Postoji opravdana sumnja da su se priključili četnicima«).

Trebalo je da Trinki, kao sekretar Operativnog štaba, po našim ovlašćenjima, objedini ono malo četa između Vrbasa i Skendera i da što pre rastera javoransku četničku grupu, kojoj je Drenović iz Mrkonjića stalno slao uputstva. Kad je Tešanović pobegao u Mrkonjić, četnici su se na čemerničkom području »istopili«, ali su ubrzo živnuli i — mada rasuti u male grupe — ponovo su postali opasni, ovog puta opasniji nego u vreme našeg dolaska u Krajinu. Pretila je realna opasnost da će uzeti maha i u selima oko Borje. Pre odlaska na Manjaču, sa Trinkijem sam se dogovorio da on pročisti naše tamošnje čete, da postavi pouzdane ljude u štabove i jačim patrolama obezbedi veze s bolnicom na Čemernici, a posebno bolnicu, kao i štampariju u Skender Vakufu. Trinki je bio divan drug, vanredno savestan, ali teško mu je bilo jer se mogao pouzdati u vrlo malo ljudi. U više navrata mi se žalio čak i na one drugove koji su bili izuzetno savesni. Mora daje krajem aprila i početkom maja na čemerničkom području postalo krajnjeteško. Otome svedoči i jedno od sačuvanih Trinkijevih pisama u kojem me izveštava o tome šta se sve kod njih zbiva posje učestalih četničkih prepada na putu od Javorana do Čemernice:

»Ja sam smjesta uputio druga Karla (Rojca) koga sam bio postavio za komandira Udarnoga voda, i koji se nalazio u Skenderu, da odmah ode u Javorane i da po noći pretrese selo Javorane, a po danu Tisovac. Međutim, on mi je odgovorio da ne može da bude komandir te čete radi njegove bolesti, a i radi toga što ga ljudi iz štamparije ne puštaju dok ne bi dobili zamjenu. Javio mi je da je on to naređenje poslao komandiru Ponirske čete, da on preuzme dužnost tog voda i da postupi po dobivenom naređenju. Ujedno je vratio Antu Jakića, koji je vodio taj vod, nazad da se prijavi komandiru čete. Po primitku tog Karlovog pisma odlučio sam se smjesta na put u 1. četu, znajući da u toj četi stvarno nema naših ljudi — kadrova, a s obzirom i na činjenicu da bi mogao komandir postupiti po Karlovom pismu. U tom slučaju značilo bi pospešili potpuno rasulo te čete. Zato sam iskoristio Dragino (Mažarevo) prisustvo (zadržao se u Bočcu na putu iz bolnice k nama u Šljivnu). Krenuo sam smjesta na položaj s namjerom da uredim tu četu bar unekoliko i da se na licu mjesta uvjerim o kvalitetu same čete. Nakon mog dolaska uvjerio sam se na licu mjesta, da ova četa ustvari nije naša nego tuđa. Naime, u toj četi imaš ukupno 30 pušaka i dva puškomitraljeza ne ubrajajući onih 20 boraca iz Udarnog voda. Od tih 30 imadeš desetak koji su potpuno zreli za razoružavanje. Naime, to su Čelinčani koji su prilikom povlačenja sa Ponira predali svoje oružje četnicima, a neki čak išli i na njihove položaje. Dolaskom Udarnog bataljona, oni su se vratili nazad bez oružja i drug Karlo im je odmah dao oružje. Kako sam doznao od političkog komesara, isti su prvih dana bili dosta dobri, dok danas su nesnošljivi i potpuno su priklonjeni četnicima. Druga jedna desetina je kolebljiva, dok imaš treću desetinu koja je potpuno svjesna. Nakon duljeg razmišljanja, donio sam odluku da povučem tu četu s položaja na kojem su bili (Ljubičevo-Menići), jer postoji opravdana sumnja da bi jednog dana ostali bez ijedne puške, tj. jednog dana moglo bi se desiti kao i sa Jošavačkom četom. Razumljivo je da sam se konsultovao i s ostalim drugovima partijcima i oni su se u potpunosti složili s mojom odlukom. Ja sam tu četu poveo u Agino Selo i tu kanim razoružati tu jednu desetinu. Javorčanima je rastumačen naš odlazak onako kako to treba. Ove sumnjive i kolebljive elemente smjestio sam u Agino Selo s razloga što oni u tome mjestu ne mogu doći u dodir s banditima, dok sam naumio taj određeni vod, u kome sam bio našao komandira, upotrebiti za akciju protiv četnika. Već sam bio napravio plan, međutim ovog časa, saznao sam nezvanično da je Ante zarobljen od četnika, te sada ne znam šta je ustvari. On je danas sa vodom trebao dabudeuAginomSelu, međutim ta nepotvrđena vijest zabrinula me je mnogo, jer ne znam da li je on sam zarobljen ili čitav vod. Vod je imao 2 puškomitraljeza i dvadesetak pušaka.«

O sudbini Antinog Udarnog voda izvestio nas je 2.

maja Nikica Pavlić iz Skender Vukufa:

»Danas, u 1,30 sati po podne stiglo je ovamo osam drugova iz nedavno formiranog voda (Udarnog) sa drugom Antom i sa naša dva kurira koje smo bili otpremili u Bočac sa današnjim poštom i sa stvarima za drugaricu Lepu, a koje je drug Ante vratio sa puta.

Drug Ante izvještava slijedeće:

Po naređenju Operativnog štaba krenuli smo 30. aprila prema Javoranima u cilju čišćenja terena i osiguranja transporta prozora i vrata za Čemernicu. U Javorane smo stigli u 4 sata po podne gdje smo zatekli skoro sav materijal od transporta koga su četnički banditi bili napali dan ranije. U Javoranima otpremio sam tri partizana u četu u Goliće za zamjenu da mi pošalju druge drugove, otpočeo spremanje transporta i tu smo obnoćili. Ujutro u 6 sati uputio sam drugove Obradovića Duška, Glumca Čedu, Stevu Višekrunu i Savića Miloša da pokupe po selu konje za transport. Nakon četvrt sata čuli smo pucnjavu i zaključili smo da su nam drugovi zarobljeni. Kada smo istrčali napolje na nas je otvorena vatra. Mi smo se povukli u školu, zauzeli položaje za obranu, a banditi su neprestano pucali na nas. Na školi nas je napadalo oko dvadeset njihovih pušaka. Vikali su: Bacite, Srbi, oružje! Kako dozvoljavate da vas Šokac vodi! — i onda smo se povukli iz škole preko Zaselja prema Čemernici i Skender Vakufu. Išli smo do dva sata po ponoći, onda smo se odmarali pod Čemernicom i jutros oko 7 sati krenuli prema Čemernici, gdje su banditi iz zasjede otvorili iz blizine od pet metara vatru na nas devetoricu. Mi smo se razvili u strijelce i poslije borbe od deset minuta povukli se prema Skender Vakufu. Tu nas je sa svih strana tuklo oko 20 bandita. Tu je ranjen drug Živko Grujić (koji je, kako smo sad čuli od kurira Ruške iz Čemernice, došao do bolnice), zatim su lakše ranjeni drugovi Milan Dragić i Bukić koji su s nama došli do bolnice u Skenderu. U Javoranima sam čuo od jednog seljaka da spremaju napad na bolnicu. Čuo sam i to da je ta banda izdala naređenje svim izbjeglicama koje se nalaze u Javoranima da se otuda čiste jer da im ometaju njihov banditski rad. Svi javoranski seljaci pokazali su otvoreno neprijateljsko držanje prema nama, osim onog seljaka u čijoj je kući smještena bila ambulanta. Pucali su na nas i iz seljačkih kuća...«

Računao sam da ćemo deo Udarnog bataljona u najskorije vreme moći poslati preko Vrbasa, a dotle, da bismo barem donekle ovladali situacijom, trebalo je objediniti Imljansku, Skendervakufsku i Bočačku četu i rasterati iz ovog kraja četnike. U Bočcu je još bila i Metlićeva četa, i nju je u tom smisli trebalo upotrebiti. Ali tako nije učinjeno. Drugovi su čekali pomoć sa ätrane. Trinki je smatrao da bi »trebalo što prije uputiti taj Udarni bataljon na ovaj kraj da svršimo jedanput s tim banditima. Ovdje bi se trebalo poduzeti što brže čišćenje«. Ali događaji na Zmijanju su krenuli neželjenim tokom, pa do naše pomoći ništa nije bilo.

No, rekoh već, nisam u svom optimističkom raspoloženju 1. maja računao da ćemo izgubiti područje 1. i 2. bataljona Cetvrtoq odreda. Zaokupila me je misao o napadu na Prijedor i to mi je postalo osnovna preokupacija. U pismu od 1. maja, Trinki je javljao da su stigli kuriri iz Drugog odreda i daje Šoša tražio što više mina. Trinki me je obavestio da »imamo četiri sanduka tih mina plus četiri komada njemačkih, a Kozarčani su poslali još dinamita za pravljenje mina«, koje je naša radionica u Bočcu, pod rukovodstvom Mile Ljubičića, uspešno izrađivala. Sekretar Operativnog štaba tražio je odobrenje za slanje svega toga na Kozaru. Odmah sam se složio jer sam znao da su mine potrebne zbog Prijedora. Sutradan, 2. maja, Trinki se ponovo javio: najpre s vestima o bolnici na Čemernici. Poslao mi je pismo komesara 2. bataljona Četvrtog odredaNike Jurinčića, banjalučkog komuniste, koji je bio na Čemernici. Po oceni Nike Jurinčića na Čemernici je bilo dosta teško. Bolnica je ostala bez ozbiljne zaštite pa sam od Trinki ja tražio da što pre pojača obezbeđenje. Trinki mi je pisao i o problemima sa Metlinom četom. Insistirao sam da Metlo što pre krene na područje Trećeg odreda, ako se ta četa ne može trenutno bolje upotrebiti na desnoj obali Vrbasa, i da — kao što je bilo dogovoreno — razoruža Stanka Kutanjca. Dušan Metlić je ostao u Bočcu i nikako nije mogao privoliti svoje dosta samovoljne borce da idu u akciju protiv Kutanjca i — ostavši na desnoj obali V r b a s a T r i n k i se s njim dogovorio da sa četom »Pelagićevaca« idu u Javorane i da tamo rasteraju četnike. Ali i to je ostala samo dobra želja. Umesto da oni potpuno tuku četničke grupe, četnici su stalno jačali i u očekivanju dolaska Laze Tešanovića počeli koncentrisati svoje snage. Tešanović je tamo stigao u maju i udario je gde smo bili najosjetljiviji — na bolnicu. Napad je organizovano dočekan. Četnici su — javio nam je sredinom maja Jurinčić — »pretrpeli gubitke: 7 mrtvih, 8 ranjenih i 1 zarobljen. Poginuo je i žandar Milan Branković i neki Pašalić iz Jošavke, koji je u Jošavki poklao naše drugove«. Bolnica me je zbog toga sada veoma brinula. Jurinčić je predlagao: »Bolnicu moramo evakuisati, jer mi ovdje ne možemo živjeti. Kruha nemamo već 3 dana, a vodu su nam četnici blokirali. Da bi dobili vodu moramo slati po 20—30 drugova po istu, jer su oko vode zasjede. To opet ne možemo, jer onda mogu iskoristiti to odsustvo i napasti bolnicu. Da bi dobili kruha moramo slati zaštitu od 20—30 ljudi za sprovod brašna iz Bočca do nas, a to opet slabi obranu snaga u Bočcu...«

Iz Bočca, Aginog Sela i Skender Vakufa gotovo svakodnevno su stizali kuriri sa paničnim vestima o četničkim prepadima, o tome kako iz busija sačekuju naše kurire, kako iznenada napadaju naše usamljene grupe, kako opasnost preti i za Partizanski obaveštajni biro u Skenderu, a još više za bolnicu na Čemernici. Uveče 9. maja, kad sam već bio u Kozarcu kurir iz Bočca mi je doneo pismo od novoimenovanog komandanta 2. bataljona Dujka Komljenovića:

»6. maja u 6 i 30 na veče došao je k nama Aleksa Radetić iz Ćukovca i kazao slijedeće:

Danas u podne vidio sam kako su četiri čovjeka prema selu Raptu (Radić) zapucala četiri puta, a nešto kasnije čuo sam da su poginula dva partizana, i to da je jedan odmah pao, a drugi da je ranjen i dao se u bjekstvo, pa ne znam da li ga je na bjegstvu našla smrt. Ko su bili ti drugovi partizani koji su napadnuti, ne znam niti znaju moje komšije. (Reč je o Hasanu Kikiću i kuriru, kojeq smo zvali Nijemac; Hasa je poginuo, a kurir se begom spasio — pr. red.) Takođe ne znam odakle su išli. Mogli su ići iz Bočca, a mogli su ići iz Čemernice i Agina Sela.

Moji drugovi pričaju da seje noćas čula borba prema Vladiću i Vrbanjcima.

Ljudi pričaju da su posljednjih dana viđali četničke bandite u grupicama od po četiri, šest i deset ljudi i računaju da ih sve skupa ima oko 20. Automatskog

oružja nemaju. To su najviše^judi iz sela Zaselje, Vagani i Javorani. Gde noćivaju ne znamo. Hranu otimaju na silu. Prijete da će ubiti čoveka iz sela ako bi pukla puška na njih. I to da bi ubili Jovana Radetića (to je brat ovoga druga koji ovo iskazuje, a obojica su braća druga Luke, komandira Maslovarske čete) i Luku Komljenovića iz Ćukovca. Narod, naročito iz Čukovca, gleda poprijeko na bandite. Iz ovog sela je i sam Dujko.

Banditi su juče u 10 sati dobili vijest da se naša vojska nalazi u Javoranima, te se povukli iz zasjeda prema Javoranima da razoružaju partizane. To im naročito nije uspjelo, pošto su parizani, kako čujemo, jači i hrabriji. Čuli su da su partizani odveli nekoliko ljudi iz Javorana. Banditi su kazali da će i oni pohvatati partizanske pristalice iz naših sela, i pobiti, ako partizani pobiju njihove ljude. Gde se sad ta banda nalazi ne zna se. Viđena su samo danas ona četiri bandita koji su pucali na partizane. Spominje se da se među tom bandom nalaze najvećim dijelom dezerteri iz partizanskih redova.

Drug kaže da je poslan po narodnooslobodilačkim odborima, a odbornici ne smiju momentalno da dođu. Kaže da bi seljaci otkrili bandite kada bi mogli da računaju na našu zaštitu. U svakom slučaju trudit će se da saznaju sva imena bandita.

Tako glasi izveštaj. Napominjemo da danas nije ovamo stigao Nijemac niti ijedan drugi kurir...«

Nekoliko dana kasnije izbio je puč u Imljanskoj četi. Samo jedna grupa boraca se sa komandirom Slavnićem i komesarom Gajićem povukla u Skender Vakuf. Zajedno sa Skendervakufskom četom (oko 140 berača) napustili su Skender Vakuf i tada su se sve naše snage sa desne obale Vrbasa koncentrisale u Bočcu. Štamparija, radionica i bolnica, zajedno s tim snagama i sekretarijatom Operativnog štaba više nisu mogli opstati s one strane Vrbasa. Teritorija 2. bataljona Četvrtog odreda (između Vrbanje i Vrbasa) za nas je privremeno bila izgubljena. Tamo gde smo nekad bili najsnažniji, sad smo postali najslabiji. Ali jedna teritorija za nas nikad nije bila presudna. Povlačeći se odatle, širili smo se na drugim područjima. Napuštanje desne obale Vrbasa nije predstavljalo stvarni problem (znali smo da ćemo se u dogledno vreme vratiti), nego je bio problem što smo se sve više udaljavali od jedinica sa kojima je bioĐuro Pucar. Kasnije se pokazalo da nismo uopšte trebali da se razdvajamo. Ali onaj ko vodi rat, mora se pomiriti i sa gubicima. Računao sam da ćemo sve to nadoknaditi oslobođenjem Prijedora i stvaranjem jedinstvene slobodne teritorije, od Vrbasa do Une, preko Kozare i Grmeča, stvaranjem jezgra buduće Bihaćke republike.

Pre odlaska sa Zmijanja na Kozaru, gde su me čekali štabovi Prvog i Drugog odredazbog predloženog napada na Prijedor, još jednom sam zatražio od Trinkija da preko Dujka Komljenovića i Nikole Jurinčića (Štab 2. bataljona zamenio Dujka, kad je Dujko preuzeo komandu bataljona Četvrtog odreda) pokušaju uhvatiti ve_zu sĐurom, Osmanom i Dankom, a našim u Bočcu, na Čemernici i Skender Vakufu sam savetovao da što pre objedine sve raspoložive snage, a to su bile samo male čete Karla Rojca i Ante Jakića (Čemernica), Radojice Obradovića (on je zamenio Dujka, kad je Dujko preuzeo komandu bataljona, pošto smo Dragu Mažara povukli na Zmijanje), Branka Damjanovića (Bočac) i Ilije Slavnića (Imljani). Trinki je istovremeno dobio odobrenje da se s radionicama Mile Ljubičića i pratnjom prebaci na levu obalu Vrbasa i krene za nama. Na intervenciju Kasima Hadžića i Vase Butozana naredio sam da se provede i izvesna reorganizacija u jedinicama u zoni Ribnika, gdje su drugovi ostali bez direktne veze sa štabom Trećeg odreda. Za komesara ribničkog bataljona »Soko« (3. bataljon Trećeg odreda) poslali smo Drvarčanima zagrebačkog studenta Peru Moraču. Naredio sam »da pokrene čete u vojne akcije i da ih u prvom redu sredi vojnički«, jer smo — po izveštajima — ocenjivali da su »Sokolove« čete »zaparložene, razjedinjene, neborbene, sa vrlo niskim moralom, uslijed dugog previranja i nevođenja akcija«. Neke jedinice bataljona »Soko«, po Hadžićevim i Butazanovim podacima, ne samo da su se držale svojih sela i seoskih položaja, nego su još zadržale sistem smena (dok su jedni na položaju, drugi su kod svojih kuća) iz prvih ustaničkih dana. Veljo Stojnić, komesar Prvog odreda, u ono vreme i komesar Udarnog bataljona na Zmijanju, dobro je procenio da će Morača, dotadašnji komesar Sanskog bataljona Prvog odreda, najbolje izvršiti naše zamisli o tome kako »učiniti čete pokretnim i uvući ih u vojne akcije«. Već njegov prvi izveštaj je pokazao da smo u Ribnik poslali pravog čoveka. Za nepun mesec, ribničke čete su — po Moračinom izveštaju — »prošavši neke veće vojne akcije« pokazale visok »moral i spremnost za borbu«, »kroz same akcije izabran je bolji komandni kadar, a nestalni i samovoljni i četnički nastrojeni elementi su uklonjeni«. Ribničke čete, dobro vođene i ispravno politički usmeravane, »postale su pokretnije i jedinstvenije«. Izvanrednu »spremnost za borbu protiv četničkih bandi pokazalesu u trodnevnoj borbi prilikom nasrtaja tih bandi na Ribnik i okolinu«. Morača nam je takođe javio da su konačno u svim četama »Sokola« postavljeni i politički komesari (»iz redova boraca — ovdašnji seljaci«), a za izbor zamenika političkih komesara »preduzete su najhitnije mjere da se i oni podignu iz redova samih partizana«. U situaciji koja je usledila posle našeg odlaska za Kozaru, kad su četnici ponovo ovladali Zmijanjem i prekinuli veze sa Ribnikom, ove mere, preduzete u »Sokolu«, pokazale su se izuzetno važnim.

S Dragom Mažarom i Duškom Kerkezom iz Šljivna smo, prema Kozari, krenuli rano ujutro 6. maja. Oko podne, kada smo bili u Jašnikovim Vodama, stigli su nas kuriri iz Podgrmeča. Naveliko se slavilo — bio je Đurđevdan. Dalje — pravac sever-severozapad — išli smo istog dana, tako da smo prenoćili u Piskavici, gde je bila jedna od četa 4. bataljona Drugog odreda. Komandirte čete bio je Mile Vučenović. U Piskavici smo zatekli i Mlađu

Obradović, Milana Vrhovca i Miću Šurlana — rukovodstvo 4. bataljona Drugog odreda. Pratili su nas do Lamovite, gde je od marta bio organ iz ovan vojno-politički kurs za omladince iz sela oko prijedorsko-banjalučke železničke pruge. Predavač na kursu bio je Tone Atrić, koga mi je pominjao doktor Mladen kao savesnog mladog komunistu, jednog od organizatora skojevskih akcija uoči rata u prijedorskoj gimnaziji. Omladinskom četom u Lamovitoj u maju 1942. rukovodili su Anton Melnik i Atif Topic, dva mlada komunista, oba na Kozari od početka ustanka.

U Kozarac smo stigli 8. maja. Odmah posle susreta s Kozarčanima po drugi put sam naredio Trinkiju da što pre organizuje preselenje Štaba, štamparije i Ljubičićevih radionica na levu obalu Vrbasa (»organizuj tako da bude u redu«). Podsetio sam Trinkija na naš usmeni dogovor u Bočcu da sve čete s one strane Vrbasa koncentriše tako da obezbedi stalne veze između Skender Vakufa i Zmijanja, a u »slučaju nekog prodora domobrana i ustaša da zauzme busije«. Za komandira objedinjenih četa postavio sam Branka Damjanovića, komandira zaštitnice u Bočcu, a za komesara Mentu.

U Kozarcu, iako je bio samo 14 kilometara udaljen od Prijedora, živelo se kao u dubokoj pozadini, na davno oslobođenoj teritoriji. Narodnooslobodilačka vlast je izvanredno funkcionisala. Vojske je u Kazarcu bilo malo, tek nešto prištapskih jedinica i komanda mesta. Tu su bili partijski rukovodioci Kozare Branko_ Babič Slovenac, sekretar Okružnog komiteta, i Boško Šiljegović, a i vojni rukovodioci Drugog odreda — Josip Mažar Šoša i Ratko Vujović Čoče. Očekivao sam da ću s njima zateći i komandanta Prvog odreda Milorada Mijatovića, ali on se bio zadržao malo južnije od Prijedora, na istočnoj obali Sane, u selu Miljakovci, gde se lečio od težeg gripa. Šoša, Čoče, (čini mi se i Boško) i ja smo 9. maja otišli u posetu Milorad u Miljakovcu. Sve vreme dok smo jahali od Kozarca, između Miljakovca i Prijedora odjekivala je žestoka paljba. U Rakelićima, selu do Miljakovca, od Ljubana Crnobrnje, komandira 3. čete 4. bataljona saznali smo da je njegova četa i jedna četa 2. bataljona od jutra u borbi protiv legionara i domobrana, koji su izašli iz Prijedora radi pljačke.

— Pa što opljačkaše? — pitao je Šoša.

— Ostavili 30 mrtvih i 12 pušaka. Samo toliko — smejao se komandir Crnobrnja.

Tog dana, popodne, u Miljakovcima održan je sastanak s Miloradom Mijatovićem i drugovima iz kozaračkog vojno-političkog rukovodstva. Pre svega, čekali su konačnu ocenu: ide li se na Prijedor, i hoće li biti kakvog kažnjavanja zbog samovoljnog formiranja njihovog međuodredskog operativnog štaba (Lepa je u pismu od 2? maja kriti kovala njihov postupak, a Šoši je prigovorila »slabu partijnost«). Da mi nije bilo stalo do napada na Prijedor, ne bih ni dolazio k njima, ali to nisam rekao. A što se tiče njihovog međuodredskog štaba — objasnili su svoje postupke u pismu od 4. maja; nije bilo više šta za objašnjavanje.

— Dakle, drugovi?

— E, pa, mi smo za Prijedor... — prvi je uzeo reč Šoša. Iznoseći podatke govorio je sažeto, bez uzbuđivanja. Uglavnom: — Prijedor je blokiran, imaćemo dovoljno snaga za napad, ovaj napad je neophodan, čeka ga cela Kozara...

— I Podqrmeč — kaže Milorad Mijatović...

— I Operativni štab — kažem ja.

Na to su se svi nasmejali. Mijatović zove domaćicu (zvala se, čini mi se, Rađana):

— De, Rađana, daj rakije. I da zamezimo.

Dok smo jeli, Milorad nam je ispričao kako ga je Šoša nagovorio da dođe kod ove sretnoruke Radane i da napadnu Prijedor. Milorad je tih dana ležao bolestan. Smeje se i polako ispija rakiju za rakijom:

— Mene povalila silna temperatura, a moj doktor Levi uzeo da me leči. Kako me lečio, pre bi me u grob oterao, nego među zdrave vratio. Jest da je doktor, ali sve njegovo doktorstvo se istopilo po robijama... Baš tad, evo Šoše. Hajde, kaže, ustaj, idemo na Prijedor. Kako ću, muka me uhvatila, ta vidiš da umirem. E, a oni zaključili: ide se na Prijedor. Šta kaže drug Košta, pitam. On opet po svome: složiće se Košta, negoti ustaj, idemo, i kaže: neće tebe nikad izlečiti ovaj tvoj doktor robijaš, nego pođi ti sa mnom, ima žena Rađana, pa će ona tebe da izleći. I tako mi pravac Miljakovci — nas dvojica sa dva pratioca. Izbismo predveče u selo. Čujemo kako nešto lupa u jednoj kući. Šoša snažno gurnu vrata, a kad tamo — lopov, siromašak nekakav. Izvrnemo sve iz vreće, a u vreći — zarđali lončić i drvene kašike. E, i taj bi se obogatio! Krade drvene kašike...

— Pusti detalje — prekide ga Čoče. Kasnije sam shvatio: mislio je da ne treba da čujem ono što se dogodilo kradljivcu. Ali Šoša, o kome je bila reč, samo odmahnu rukom:

— Pričaj ti, Milorade, samo pričaj...

Milorad je u međuvremenu dva puta dosipao rakiju i oba puta je ispijao u jednom_gutljaju. Činilo se kao da ga uopšte ne zanima šta kažu Čoče i Šoša. Ispričao nam je kako je Šoša psovao lopovu »seljačku lakomu dušu«, a lopov se branio da je radnik.

To ti tek Šošu razgoropadi: sramota si ti, a ne radnik, vikao je na jadnika, a onda naredio svom pratiocu, bivšem žandaru da mu odrapi 25 po turu!

— I odrajii li?

— Nije Soša za praštanje — smeje se Milorad, a nasmejali smo se i mi. To mi je unekoliko otkrilo Šošinu narav. A uveče tog dana, kad smo Šoša, Milorad i ja obilazili najisturenije položaje ispred Prijedora, njegov žestoki karakter se u potpunosti ispoljio. To se dogodilo kad smo jednog od boraca na mrtvoj straži zatekli kako spava. Šoša ga je snažno gurnuo i uzeo mu pušku, koju je predao komandiru čete. Probuđeni stražar ga je unezvereno gledao.

— Sutra ćeš biti streljani — vikao je razjareni Šoša, a boracje ćutao kao i svako kad se nađe u bezizlazu. U isti mah Šošin se pogled sreo s mojim. Odmah mu bi jasno da je zaista prekardašio. Ćutali smo nekoliko mučnih trenutaka, sve dok Šoša nije našao rešenje:

— Vrati mu pušku. I da se to ne ponovi...

Komandir je kasnije pokušao da opravda svog borca:

—Jutros je četiri sata bio u borbi, umoran ie, a inače je on savestan...

Sa Šošom otom slučaju nisam nikad govorio. Čini se da mu je moje ćutanje palo teže od oštrog prekora. Tokom 1942. i 1943. bilo je još mnogo prilika da se nešto slično ponovi, ali se Šoši to više nije dogodilo. Inače, Šoša je na mene još u februarskom susretu ostavio snažan utisak. Sav od samopouzdanja, katkad zajedljiv,

uvek sposoban da sabesednika sasluša, ali i brz da presudi, učinio mi se doraslim svakom, pa i najtežem zadatku.

Narednih dana, sve do 14. maja smo razrađivali plan napada na Prijedor. Drugovi su očekivali moje savete, a ja sam tražio da oni iz elemenata sopstvenog iskustva izvlače zaključke: vlastita greška, kad je shvaćena, najtemeljitija je pouka. Zbog toga smo, onih dana u Miljakovcima razgovarali o svim dotadašnjim značajnim akcijama Prvog i Drugog odreda. Najsvežije iskustvo Prvog odreda, bila je bitka za Budimlić Japru, a Drugog, napad, uglavnom neuspeli na Bosansku Dubicu. Baš zbog toga bilo je važno da pažljivo analiziramo kakav je bio plan napada na Dubicu i zbog čega nije uspeo.

Dubicu su napadali delovi 1. i 2. bataljona Drugog odreda 22. aprila. O akciji smo imali dva izveštaja — i naš, iz štaba 2. bataljona, i neprijateljski — »dnevno izvješće« glavara Glavnog stožera general-poručnika viteza Lakše.

Zamenik političkog komesara 2. bataljona Dušan Misirača, pisao je u izveštaju:

»Jedan deo snaga izvršio je za kratko vreme postavljene im zadatke i likvidirao pojedina uporišta u gradu, dok drugi deo snaga, zbog slabe veze s prvim dijelom koji je ispunio svoj zadatak, zakasnio je, te su se snage koje su upale u grad povukle. Tih dana neprijatelj je imao jake snage u gradu, jer je vršio koncentraciju za ofanzivu. Računalo se da su neprijateljske snage po podacima, iznosile oko 700. Broj neprijateljskih žrtava ostao je nepoznat, ali svakako je velik i osjetljiv jer od toga vremena neprijatelj ne pokušava da pravi ofanzivu niti da ide u pljačku, čak se doznaje da sva nadleštva preseljavaju u Hrvatsku. Pri tom napadu poginulo je 7 partizana a ranjeno 17. Uhvaćeni su 1 kulturbundovac i 1 ustaša. Pri ispitu oba su strijeljana. Naši partizani stekli su iskustvo u borbi sa neprijateljem u gradu, pojačali §u simpatije siromašnih građana Dubice, Muslimana, prema narodnooslobodilačkoj partizanskoj vojsci. Ni jedan jedini ispad nije tom prilikom od partizana napravljen.«

»Izvješće« viteza Lakše:

»22. travnja u 23 sata napalo je oko 700—800 pobunjenika na Bosansku Dubovicu sa sviju strana. Napad je trajao do23. travnja u 3 sata a potom slabije puškaranje do 5.30 sati. Odmetnici su prodrli u Bosansku Dubicu i zauzeli nastambu 48. ustaškog sata (školu u kojoj su zaklali 1 ustašu). Naši gubitci: 1 domobran i 1 ustaša poginuli, zapovjednik oružničke postaje teško i 5 domobrana lakše ranjeni. Domobranske postojbe zauzele su i posjele položaje koji su u toku noći uslijed pritiska pobunjenika bili napušteni.«

Do 14. maja bili su prikupljeni svi podaci o neprijatelju u gradu, a i naše snage su koncentrisane. Sa komandantima i komandirima izvršili smo rekognosciranje i onda izdiktirali zapovest, koju su, osim mene, potpjsali i Boško Šiljegović, Milorad Mijatović, Ratko Vujović Čoče i Josip Mažar Šoša. To je bila jedna od najvećih operacija od ustanka i do tada jedna od najvećih pobeda, pa stoga i ovde navodim »Plan napada na Prijedor«, sastavljen u Kozarcu 14. maja 1942. godine:

»Iz iskustva napada na Dubicu, kao i samog rasporeda neprijateljskih snaga, stali smo na stanovište da se napad na grad Prijedor vrši u obliku dva klina, čiji bi vrhovi dospjeli što prije u centar grada a glavnina klina vršila likvidaciju periferijskih straža, i sa tri prodora kao sa demonstrativnim frontalnim napadom sa strane gdje se neprijatelj najjače utvrdio.

Klin I — Napada između ceste Prijedor—Banja Luka i iste željezničke pruge.

Klin II — Napada sa strane rijeke Gomjenice i sa desne strane rijeke Sane.

Prodor I — Jeste iz pravca Puharske preko rasadnika.

Prodor II — Iz pravca Tukovi (cesta Sanski Most).

Prodor III — Iz Brezičana desnom obalom Sane uz vodu.

Grad Prijedor smješten je sav na desnoj obali Sane. Opasan sa 17 stražarskih i dva predstražarska mjesta. Pozadina na desnoj obali Sane je sva oslobođena, dok je pozadina lijeve obale u neprijateljskim rukama (kompleksi naoružanih muslimanskih sela). Stražarska mjesta osigurana su rovovima, a neka i žicom. Prijedor je održavao dnevnu vezu sa Ljubijom (tri satnije) i sa muslimanskim selima čiji je prednji pojas Carakovo—Hambarinje—Mataruge (200 pušaka), inače već više mjeseci blokiran. Jačina neprijateljskog garnizona je 1.200 domobrana i legionara i 40 ustaša. Neprijatelj je smješten u zgradama: Gimnazija (Komanda); osnovnoj školi 'Umljenovića', Hotel 'Balkanu', Željezničkoj stanici, Glamočinoj kući i avliji (topovi), ustaše u Hrvatskom domu. Ima još 13 žandarma u žandarskoj kasarni, gdje su i bacači. Zadatak je napadnih klinova da prodru svojim čelom (prednjim) u centar grada u jednom silovitom naletu, da time napadnu nerazvijenog neprijatelja u njegovim uporištima, da pocijepaju vezu između glavnih neprijateljskih snaga i predstraža, kako bi unijeli što veću pometnju u neprijateljske redove u gradu. Zadatak je ovih nadalje da napadnu neprijatelja sa leđa u njegovim stražarskim mjestima, da ga iznenade i da na taj način svedu ulične borbe na što manji sektor, zatim upadom u grad, zauzimanjem jednog dijela grada stvaraju se baze za uspešno vođenje dalje borbe pod potpuno jednakim uslovima, jer neprijatelj ne može koristiti u gradu ni avione ni artiljeriju.

S obzirom da je ovo prvi put da naše snage zauzimaju grad u kome je u većini muslimansko stanovništvo (pored srpskog i hrvatskog), upozoravamo sve odgovorne drugove od komandanta i političkih komesara bataljona do desetara, kao i sve svjesne drugove, starije i omladince, na držanje prema nedužnom stanovništvu. Svaka pojava osvećivanja nad nedužnim muslimanskim stanovništvom smatraće se četničkom izdajom te, kao i svaku pljačku, nered, kapitulantstvo, harangiranje, panikerstvo, kažnjavaće se na licu mjesta strijeljanjem. Po svim ovim pitanjima, najširu odgovornost snose kako sve starješine tako i svi napredni i svjesni partizani. Naš ulazak u grad mora biti dostojan imena druga Mladena Stojanovića i svih naših palih drugova za slobodu, on mora prevazići naše velike slavne pobjede na Lješljanima, Podgracima, Mrakovici, Japri i Kozarcu, on mora pokazati onu srčanost i hrabrost koja je pokazana u borbama sa ustašama, Nijemcima, Talijanima i četnicima.

Radi orijentacije i veze među našim jedinicama dozvoljava se paljenje pojedinih objekata (kuća, štala, drvara i ostalih lako upaljivih objekata). Voditi računa da se ne pale korisne zgrade: apoteke, dućani, knjižare i štamparije. Dozvoljava se paljenje svih neprijateljskih uporišta bez obzira da li je zgrada državna ili privatna,

ukoliko se prije tim načinom može to uporište likvidirati. Paljenje u ovom napadu upotrebljava se ne kao vojnička potreba i tako je mora shvatiti komandni kadar, protumačiti partizanima i zadužiti svjesne partizane kontrolom nad paljenjem.«

Na bazi toga »Plana napada na Prijedor« sve su jedinice, svrstane u »klinove«, »prodore« i »zasjede«, dobile detaljna naređenja, koja smo zajednički razradili prema, uglavnom, Šašinoj osnovnoj zamisli.

Od 10. do 14. maja Šoša, Mijatović, Šiljegović, Čoče, ja i još neki drugovi, koji su se nalazili s nama u Kozarcu, Miljakovcima ili Božićima, gde su vršeni definitivni dogovori o napadu na Prijedor, kompletirali smo sve izveštaje o neprijatelju u blokiranom gradu, kao i u svim bližim garnizonima, odakle smo mogli očekivati, a to znači i planirano sprečiti, jače intervencije. Deo snaga Drugog odreda već je bio oko Prijedora, ali su neki bataljon i bili na udaljenim položajima, a najudaljenije su bile baš jedinice Prvog odreda predviđene za napad na Prijedor. Sanskom bataljonu je trebalo da prevali, usiljenim maršom, oko stotinu kilometara i da iz jedne bitke (vodila se borba protiv Italijana i ustaša kod Bravskog, a o žestini borbi govori i podatak o 400 italijanskih vojnika izbačenih iz stroja) direktno uđe u drugu i da se, 15. maja, iz maršev-skih kolona, rasporedi u jurišni streljački stroj. Tih dana se gotovo nije spavalo, a nije se ni imalo kad. Šošina silovita, dinamična narav uticala je na sve nas. Sve oko nas bilo je »zaraženo« Šošinim optimizmom. Čak i njegov brat, Drago Mažar, čovek neosporno hrabar i iznad svega čovek bogatog duha, onih je dana odustajao od svoje uobičajene, uvek s merom izražavane, ironičnosti; shvatio je koliko smo svi grozničavo zaokupljeni željom da uđemo u Prijedor, kao i on sam, i sav svoj humor je podredio toj velikoj nadi.

Iz Petog odreda i nekih jedinica Trećeg odreda, iz Bočca i Benakovca, sa Manjače i iz štabova nekih bataljona Drugog odreda stalno su stizali kuriri. Oni koji bi došli, ostajali su da se odmore, a druge smo vraćali sa novim naređenjima. Najviše kurira i najviše pošte stiglo je dan pre nego smo izdali definitivnu zapovest za napad na Prijedor, 13. maja. Dvojica kurira iz Bočca, Mile Jandrić i Savo Milić, doneli su poštu od Trinkija, ali i dragoceni paket poslan iz Foče. Taj fočanski paket u Bočac je doneo Milenko Gajić, koji se konačno vratio s dalekog puta, iz Vrhovnog štaba. Po Gajiću smo 7. marta poslali naš prvi izveštaj drugu Titu (jednu kopiju), a Tito je na to naše pismo odgovorio 31. marta. Gajiću i kyriru Glavnog štaba Hrvatske trebalo je oko sedmice da se probiju do Foče, a natrag do nas — gotovo šest sedmica. Osim Titovih uputstava »u pogled daljega rada«, Gajić je doneo i neka druga značajna dokumenta, među kojima i »Fočanske propise« o sistemu organizovanja i delovanja narodnooslobodilačkih odbora i novi broj »Proletera«. Milenko iz Bočca nije krenuo odmah za Kozarac. On ni jednom ranije nije prolazio Manjaču i nije znao gde može svratiti, kome se može javiti i ko će mu dalji put pokazati. Umesto Gajića, kojeg je zadržao uza se, da bi potom zajedno krenuli preko Manjače, Trinki je u Kozarac poslao Milu Jandrića i kurira Imljanske čete Savu Milića. Svakome od njih Trinki je dao po dve kape — i s petokrakom i s kokardom, pa neka se snalaze. Imali su vanredno naporno putovanje. Sve se na njima izderalo. Noge im krvave. Uza sav umor, sretni su:

— Važno je da je glava na ramenu!

Posle pozdrava, kad sam Jandriću rekao da je već dosta toga njegovog trčanja za mnom (tri puta je jurio za mnom po Zmijanju) i da je od sad moj pratilac, zajedno s Kerkezom i Gajićem (kad Gajić dođe), odjednom je prostodušno pljesnuo rukama:

— Najvažnije sam svrgnuo s uma, iako je drug Trinki sto puta rekao da to odmah kažem: sretan vam rođendan, druže Košta!

Zaista, bio mi je rođendan, 13. maj; trideset i jedna godina. Kozarčanima je to bio dobar povod da se malo slavi. Odnekud se nađe i harmonikaš. Sve je to delovalo na čoveka, pa zamalo i komandant da se razsentimentališe. Drugovi su zaista bili pažljivi. Milorad Mijatović mi je poklonio svoju finu čuturicu (»Sam je napuni!«), Šoša je sa mnom zamenio pištolj, bila je ispečena i pita... Ali nadasve su me obradovali drugovi iz komande mesta Kozarac: Adem Kalabić, radnik iz Dubice, po nagovoru Drage Mažara (tu malu tajnu mi je otkrio Duško Kerkez) darovao mi je prekrasnog konja, sad već čuvenog Sokola, divno belog ajngira, kojeg je vlasnik čuvao samo za trke, poznate u onom kraju.

Ona druga sreda u maju, dva dana napada na Prijedor, imala je još iznenađenja, koja su nam priredili kuriri sa svojim izveštajima. Ujutro rano prvi je stigao iz štaba 2. bataljona Drugog odreda: Kozarčani i Banijci su izveli pravi podvig — razorili su kod Volinje vijadukt dug 60 metara. Zatim je došao Uroš Milić iz štaba Prvog odreda: njihov bataljon »Petar Škundrić«, posle uspešnih napada na Italijane (»računa se da je iz stroja izbačeno 400 Talijana«), krenuo je usiljenim maršem u napad na Prijedor. Oko podne se javio Nikola Demonja: stigao je s Proleterskom četom Banije na put za Slavoniju. Svakako, najznačajnija je bila pošta od Vrhovnog komandanta. Deo tada primljenih Titovih uputstava prenešen mi je usmeno još 10. februara, uoći našeg odlaska u Krajinu. Sada je sve to bilo obrazloženo na osnovu realne slike stanja u Krajini i svaki stav Vrhovnog komandanta je imao izvanrednu vrednost — i kao konkretni zadaci i kao vizionarsko sagledavanje onoga što predstoji i kako se u tome treba ponašati:

»1/ Stvorite što više pokretnih, udarnih bataljona, odabirajući za ove jedinice valjan starješinski kadar. Jedinice treba da žive pravim vojničkim životom — po kasarnama. U ove bataljone primati samo ljudstvo koje ćete moći upotrebiti za izvršenja zadataka koje mu dodijelite. Čudi nas da od tolikoga ljudstva sa kojim raspolažete niste do sada stvorili niz jedinica. To što imate malo je, počeli ste u tome, pa tome pitanju posvetite veliku pažnju. Dokle god ne budete imali pokretnih udarnih jedinica, vi se nećete moći staviti na čelo događaja, nego ćete ići za njima. Konstatujete da su borbe poprimile karakter ustanka i vi mu morate davati pravilan

tok.

Ove udarne jedinice upotrebljavajte za rješenje važnih operativnih zadataka. Dakle, ne treba ih upotrebljavati za odbranu sela. No, u borbi ovih udarnih jedinica treba da sadejstvuju i ostale snage.

2/ Što prije formirajte omladinske čete i bataljone. Sa tim jedinicama prethodno održite jedan vojnopolitički kurs, a zatim ih uvodite postepeno u borbe, od lakših ka težima. U ovim četama vi ćete dobiti najbolje borce, odane našoj borbi.

Vojnopolitički kurs održite po priloženom programu. To je minimalni program, pa ga treba proširivati.

Vrlo je važno da ovim omladinskim jedinicama odredite hrabar starješinski kadar, koji će imponovati mladim ljudima.

3/ Sve ostale partizanske i dobrovoljačke jedinice učvrstite i očistite od petokolonaških i kolebljivih elemenata. Ti elementi ruše red i disciplinu po jedinicama. Oni se vješto maskiraju, da bi se pojavili u najkritičnijim časovima, kada se ispoljava njihov izdajnički rad. Dakle, bolje su male ali čvrste i disciplinovane čete nego mnogobrojnije sa kolebljivim elementima.

Sa svim tim jedinicama neprekidno vojnopolitički raditi, primjenjujući i kod njih navedeni program. Samo pazite da se sa tim programom ne zastranjuje suviše u lijevo. Sve bazirati na temelju narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora i njegovih domaćih sluga. Narodu otkriti izdajničku rabotu četnika i ostalih razbijača narodne borbe.

4/ Četničke formacije na vašoj teritoriji ne smiju postojati. Njihova izdajnička uloga dovoljno se otkrila u narodnim masama, pa ih treba likvidirati. Tamo gdje ima uslova, možete formirati jedinice dobrovoljačke vojske. Kada'stvorite jake udarne bataljone, likvidirajte četničke bande oko Lapca i Srba, uspostavljajući neposrednu vezu sa partizanima u Lici.

5/ Dobro ste uradili što ste formirali više odreda. Vaša teritorija je velika. Sem toga, kod manjih odreda i manje teritorije bolji je uticaj starješina. Odredi nastoje da se ojačaju. Pojavljuje se utakmica u akcijama. Ako ima uslova još za neki odred, vi ga formirajte. Izgleda da postoje uslovi za jedan odred u nizu polja: Livno, Glamoč, Grahovo. Tako bi se neprijatelju presjekli putevi preko Dinare ka Dalmaciji. I veza sa dalmatinskim odredima bolje bi se održala.

Pri formiranju odreda i jedinica nastojte da ni jedan predeo ne ostane neaktivan, to jest bez jedinice.

Upućujte mobilne jedinice u mjesta gdje nema aktivnijih jedinica. Tako ćete pokrenuti i mobilisati i te krajeve.

6/ Nastojte da ljudstvo odvežete od svojih sela i upotrebite ih u borbi van njihovih kuća. Kroz niz takvih akcija ljudstvo će dobiti borbena iskustva, više se zainteresirati za borbu, bolje ćete vojnički i politički uticati na pokretne jedinice. Samo, te akcije treba da se dobro i smišljeno pripreme. One će redovno donositi i veće vojničke i moralne uspjehe, pa će samo ljudstvo uvidjeti njihovu korisnost. Dakle, takve akcije moraju uspijevati.

7/ Držite se partizanskog načina ratovanja, izbjegavajući krute frontove. Kvarenje komunikacija, uništavanje transporta, zasjede, iznenadni prepadi daju najviše uspjeha, a pri tome trpimo manje gubitaka.

Mrtve blokade oko varoši nijesu pogodne. Oko tih varoši redovno borbe poprime frontalni karakter. Neprijatelju se ne dozvoljava da se udalji od varoši, pa se ne može dobiti nikakav plijen. Oko takvih varoši neprijatelj ima dobro uporište vatrom, pa nam nanosi i veće gubitke. Dakle: blokada treba da se odlikuje povremenim manjim prepadima; neprijatelja ne dočekivati kod same varoši nego ga pustiti da se udalji od varoši 4—5 km, na komunikacijama između varoši napraviti dobre dubinske zasjede i tek kad neprijatelj uđe u takve zasjede napasti ga sa svih strana; zasjede da su masovne; mještanima spriječiti ulazak u varoš i donošenje ma kakve hrane unutra. Dakle, dobro organizovano dejstvo na komunikacijama između varoši dovodi najbolje do njihovog pada, a pri tome se ljudstvo ne zamara. Iz blizine treba evakuisati sve stanovništvo, ishranu i stoku, kako neprijatelj ne bi dolazio do namirnica.

Za što uspješnije vođenje borbe treba noćnim napadima zauzeti i koje mjesto. Samo jedinice netreba vezivati za odbranu oslobođene teritorije. Njih treba baciti na osvajanje novih mesta i preprečavanja puteva.

Najviše koristi biste izvukli osvajanjem Prijedora, povezali biste teritoriju I i II odreda, dobili biste dobro uporište za vaš dalji rad, onemogućilo bi se Nijemcima izvoženje rude. Isto tako važno je zauzeti i Mrkonjić Grad, ali pod uslovom da vi tamo organizujete vlast, a ne da vam se tu četnici ugnijezde.

8/ Plijen organizovano dijelite. Automatska oruđa dodjeljivati našim sigurnim borcima. Isto tako nastojati da se naše pouzdane udarne jedinice više snabdijevaju oružjem i municijom.

9/ Naročito je važno u današnjoj situaciji da potpomognete i dejstvo u Hrvatskoj, gdje partizanske akcije poprimaju živi karakter. Trebate uspostaviti veze i uputiti dijelove za povezivanje slijedećim glavnim pravcima:

— Jasenovac (dotle već dolaze vaši dijelovi) — Psunj pl. — Pakrac gdje se već vode borbe;

— Od predjela Bos. Novoga ka Vojniću i Glini;

— Iz predjela Grmeč pl. ka Korenici i Gospiću, zalazeći u pozadinu četničkim bandama oko Lapca i Srba.

Sa Hrvatskim štabom treba se sporazumijevati o upućivanju dijelova u naznačenim pravcima. Pored vojničke koristi to bi imalo i politički značaj.

10/ Sa jedinicama istočne Bosne trebate održavati vezu u pravcu Ozrena i Zenice.

11/ Prostor oko Travnika, Fojnice, Prozora i Bugojna je bez ikakvih jedinica. To je veliki nedostatak. Tako se mostarska pruga ne može rušiti. Nastojati svim silama da se u ovaj prostor probije koja jedinica. Dejstvom tih dijelova ostvarila bi se bolja blokada Sarajeva sa zapadne strane. Te jedinice povezale bi se preko Visokog sa odredom »Zvijezda«, što bi za blokadu Sarajeva bilo od prvenstvene važnosti. Najzad, taj dio bi se preko Prozora spojio u predjelu Konjica sa hercegovačkim snagama, koje su preduzele mjere da se očisti cijela gornja Neretva od ustaških bandita.

Ovim pravcem uhvatili bi vezu i sa nama. To bi bio važan kanal za manevrovanje naših snaga.

12/ Veze vašeg Trećeg i Petog odreda sa Dalmatinskim štabom vrlo su potrebne. Zato ih stvorite što prije. Na komunikacijama između Bosne i Dalmacije možete dobiti veliki plijen.

13/ Najzad, Brodska pruga dobiva veliki značaj. Njenim rušenjem sarajevski garnizon bi bilo doveden u težak položaj. To bi izazvalo demoralizaciju svih trupa

duž pruge. Prema tome, posvetite naročitu pažnju rušenju te pruge. Ovo treba prvenstveno vršiti noću, određujući manje jedinice sa raznim rušećim materijalom. Jedinice za rušenje prugetreba da imaju uporište u neposrednoj blizini pruge.

Za vas su pogodni pravci za rušenje: Derventa — Doboj i Maglaj — Žepče. Odredima istočne Bosne stavićete u zadatak da ruše prugu na sektorima: Doboj — Maglaj i Žepče — Zenica.

14/ Situaciju u istočnoj Bosni riješili smo potpuno u našu korist. Očistili smo četnička uporišta: Vlasenicu, Miliće, Srebrenicu, Bratunac, Fakoviće, Drinjaču. Jedinice smo formirali u dobrovoljačku vojsku. Rogatica, Han-Pijesak i Olovo su blokirani. Isto tako prikliještili smo neprijatelja u dolini Prače i Podromanije.

Inače, na našoj slobodnoj teritoriji — Čajniče, Ustiprača, Renovica, Goražde, Foča, Trnovo — razvija se kulturno-prosvetni život. Kalinovik je isto tako blokiran, a Ulog je očišćen i drže ga naši dijelovi.

Preuzeli smo mjere da se na Ozrenu popravi situacija. Tamo je najviše došao do izražaja oportunizam naših drugova. Svojom kolebljivošću otežali su svoj položaj. Kasnije ćemo morati potjerati i neke četničke bande sa Majevice koje su napale naš tamošnji štab i nanijele mu velike gubitke. Karakteristično je da štab nije imao kod sebe ni jednu mobilnu jedinicu.

Četnici pribjegavaju terorističkim akcijama, pa o tome vodite računa. Štabovi i rukovodeći drugovi moraju uvijek biti na oprezi i zaštićeni svojim pouzdanim jedinicama. Kod jedinica treba da je zastupljena uvijek borbena gotovost.

15/ Proleterski bataljon uputite u sastav brigade u pravcu Romanije. To treba da bude odabrano ljudstvo, spremno da izvrši sve dodijeljene mu zadatke.

16/ Vojnopolitička situacija razvija se u cijeloj zemlji u našu korist.

17/ Svakih 15 dana izvještavajte nas o vojnopolitičkoj situaciji kod vas.

18/ Politički materijal koji dobijete širite ne samo među jedinicama nego i među stanovništvom. Putem proglasa, letaka, rad i o-vi jesti obaveštajte redovno o razvoju događaja...

P.S.

Ispitajte mogućnost eventualnog napada na koncentracioni logor u Jasenovcu... Taj napad trebalo bi organizovati sa štabom iz Hrvatske, ali tako da sigurno uspije.«

Dogodilo se tako, da smo Titovo pismo primili istog dana kad i poruke Svetozara Vukmanovića Tempa, koji je, u aprilu 1942. godine, bio sa istočnobosanskim partizanskim odredima. Tempovo pismo od 24. aprila nisam ni vidio: iz Bočca je poslato Starom i Osmanu, a meni je sadržaj preneo sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a Rato Dugonjić, koji je stigao u Bočac kada smo Mažar i ja iz Šljivna otišli u Kozarac. Rato je iz Bočca otišao na Manjaču u Udarni bataljon (on je, kao i mnogi među nama, taj bataljon nazivao Udarnom brigadom, iako smo brigadu formirali tek posle oslobođenja Prijedora) u kome je 13. maja organizovano savetovanje partijske i skojevske organizacije.

Kurir Udarnog bataljona, koji je doneo pismo Rate Dugonjića, doneo je i izvještaj (na španskom) od Voje Todorovića. Vojo nas je iznenadio lošim vestima o pogoršanoj situaciji posle našeg rastanka. Četnici su »nakon poslednjeg našeg viđenja« prikupili »najmanje šest stotina karabina (naoružanih ljudi, što smo proverili) i premda smo u jednodnevnoj borbi potisnuli neprijateljske linije, neprijatelj se ipak zadržao na našim bokovima«. Ostali su i bez veze sa jedinicama Trećeg odreda u Ribniku (»odelenje iz Ratkova predalo se neprijatelju bez borbe«). U reorganizovanom bataljonu »Manjača« izbio je ponovo četnički puč, tako da su Momir Kapor i Đuro Stojanović Učo, vojno-politički rukovodioci na Manjači, jedva pobegli, a Šandora Blekića, starog člana Partije, četnici su uhvatili na spavanju i ubili. U izveštajima se govori o smrti Kasima Hadžića. Todorović i Stojnić su mislili da bi bilo najbolje da se vratim u Manjaču (»nastoj ovamo doći što pre, jer ćemo zajedno učiniti mnogo više«). Po njihovoj proceni, situacija je bila krajnje kritična. Zmijanje, u aprilu očišćeno od četnika, sad je četnikovalo i tu se, izgledalo je, bez pojačanja ništa nije dalo učiniti. Tako su pisali Vojo i Veljo:

»Možemo da kažemo da na ovaj način, sa malo snaga, protiv 600 i više četnika, nije moguće da ih uvijek savladamo, jer oni bježe u šumu i drže u svojim rukama šume povrh Lokvara, a u šumi sa tim snagama ne možemo ništa preduzeti, već se samo momci demorališu. Treba jednom jasno uočiti stvari i kazati istinu: da je ovaj sektor u velikoj pogibelji i da neprijatelj danomice postaje jači. Posljednjeg puta, premda smo se borili čitav dan, nismo mogli proći prema Sitnici. Preko Ratkova ne želimo ići, jer bi to bilo napuštanje dviju četa bataljona 'Manjača'. Treba da znaš, dragi Košta, da ako jednom ne pošalješ dovoljno snaga radi čišćenja ovog terena, nećemo ništa učiniti i ja ne znam ko će moći da za to odgovara. Od prvog dana, kad smo započeli borbu protiv bandita, utvrdilo se da nismo poznavali neprijatelja ni njegove snage, ni pozadinu, uopšte ništa. Plan je bio slab, da nije mogao biti slabiji. Treba znati da se danas teren može čistiti samo sa više snaga, jer su i sektori prema ustašama otvoreni, a'četnici, premda su bolji poznavaoci terena i sa dobrom obavaštajnom službom, imaju gotovo više snaga nego mi. Nije dovoljno reći: može se. Onaj koji misli da se može, neka samo dođe k nama i neka vidi i naše čete i neprijatelja. Naši borci su heroji i to se vidjelo poslednjeg puta prilikom borbe, ali prilike slabe moral, jer borci uviđaju da se sa ovim snagama ne mogu uništiti banditi. Tako misle i štab brigade i štabovi bataljona. Kad primiš ovo pismo, pošalji nam najmanje 100 drugova, dobrih boraca, bez oružja da ih naoružamo.«

Sve je to nas u Kozarcu zabrinjavalo, ali ne toliko da bismo išta na prečac odlučili. Smatrao sam da Zmijanje, kao i Čemernica, mogu desetak dana počekati: posle Prijedora probleme ćemo lakše rešiti, jer će se opšta situacija promeniti u našu korist, a biće više i vojske i oružja.

O svemu tome je trebalo razmišljati, analizirajući Titovo uputstva i Tempove poruke, koje nam je Rato preneo u pismu (»s položaja povrh Šljivna«) od 12. maja. Rato je pisao da je pošao »po dogovoru sa drugom Tempom« i da pored skojevskih poslova »treba da izručim i neka Tempova naređenja tebi ili Osmanu«:

»Tempo je naredio da se proleterski bataljoni prebace u Blatnicu i da se smjesta povuku sa Zeničkim odredom i bataljonima Brigade koji za sada operišu s one strane Bosne. Ovo naređenje za prebacivanje u Blarnicu dato je s obzirom na to da smo mislili da je Blatnica u

partizanskim rukama. Tempo je računao na snage od oko 450 ljudi, jer nije znao da postoji Udarna brigada (Udarni bataljon na Manjači — pr. red.). Ukoliko ne bi bataljoni mogli otići u Blatnicu, glasi njegovo naređenje, mislim da to ne mijenja ništa na stvari i da se oni prebace što bliže rijeci Bosni i to na terene od Zavidovića do Zenice.«

Rato mi je također javio da je Tempovo pismo (»Tempovu ceduljicu«) poslao Starom i Osmanu »po kuriru kome sam naredio da se po svaku cijenu probije do njih«. Tempo je pisao kako su oni formirali brigadu sa tri bataljona, da su dva bataljona sa Zeničkim odredom, a Treći za odredom »Zvijezda«. Pisao je o tamošnjoj situaciji i o nemačkoj ofanzivi u reonu Romanijskog odreda gde je »banda popalila sva sela i odvela sve stanovništvo, kako srpsko tako i muslimansko«. Očekivana je nova ofanziva »prema Goraždu, jer su Nijemci prošli prema Rogatici i Goraždu«, a takođe »na teritoriji odreda Zvijezda, u kom slučaju bi se Glavni štab sa proleterskim bataljonom povlačio prema Zenici i dalje prema Krajini«. Upravo stoga je smatrao da »treba podići ovaj kraj oko Travnika i dolje prema Prozoru radi veza sa Vrhovnim štabom i Hercegovinom. Mi smo u rejon Fojnice poslali neke drugove radi priprema ustanka. Sa čišćenjem Ozrena nismo uspjeli«.

Po onome što mi je javljao Rato, bilo je jasno da je Tempo planirao snažnija dejstva naših i istočnobosanskih snaga u centralnoj Bosni. Tražio je — to nam je pisao. Rato — da »komandant ili politički komesar Operativnog štaba dođu na teren Zeničkog odreda gdje bi održali sastanak sa njim i eventualno sa predstavnikom Operativnog štaba za istočnu Bosnu« kako bismo konačno povezali jedinice i koordinirali akcije u centralnoj Bosni.

Rato je dolazak u Kozarac najavio za 14. maj ujutru (»Mislim da ću moći stići, jer odavde nema više od 10 sati hoda, a to se može preći za jednu noć«). Nije znao hoću li se setiti ko je on, pa je u post skriptumu objašnjavao: »Sjeti se onog savjetovanja na Romaniji u novembru i druga koji je radio po SKOJ-u.« Nije to ni trebalo napisati, znao sam samo jednog Ratu; nije bilo sumnje, bio je to Rato Dugonjić, zadužen za SKOJ u Bosni u Hercegovini, prijatelj mog druga iz Španije Miljenka Cvitkovića, koji nas je i upoznao na Romaniji.

Na pisma, odnosno naređenja druga Tita i Tempa, odgovorio sam 13. maja uveče. Bili su to identični izveštaji, kao i oni poslani 5. marta. Pokušao sam im prikazati osnovne karakteristike razvoja ustanka i izdaje na području Bosanske krajine i srednje Bosne, od Une do reke Bosne. Od Osmanovog i mog prvog pisma situacija se bila znatno izmenila. Pre svega, bilo je važno da ih obavestim o tome »kako vodimo oštre borbe sa četnicima«, koji su »dosta agresivni« naročito na sektorima Četvrtog i Trećeg odreda. Obavestio sam ih da »Prvi proleterski bataljon i jedan Udarni bataljon sa ukupnim snagama od 700 pušaka, 55 puškomitraljeza i jednim bacačem« operišu »na terenu 3. i 4. bataljona Četvrtog odreda oko Borje, Čečave, Maslovara i Blatnice«. Početkom maja, pa i još ranije, od poslednjih vesti koje nam je 24. aprila doneo Mile Trkulja, bili smo gotovo bez ikakvih veza sa tim snagama i nismotačno znali gde se nalaze, ni kakve zadatke izvršavaju u trenutku pisanja Titu i Tempu. Objasnio sam im da su veze prekinute zbog toga što »su se četnici pri nailasku naših bataljona razbježali po šumama i postavljaju svugdje busije, koje hvataju naše kurire i drugove koji putuju.« Upravo zbog pokidanih veza nije nam 13. maja bilo jasno, da li je Proleterski bataljon možda već prešao na desnu obalu reke Bosne »u pravcu kojeg ste vi odredili«.

Vrhovni štab sam, također, obavestio da smo »naredili svim odredima da formiraju udarne jedinice koje će se upućivati gde to iziskuje potreba«. Pisao sam i o našim ustaljenim vezama sa Glavnim štabom Hrvatske, kao i sa odredima u Lici, Kordunu i Slavoniji. Imali smo dobre veze i sa drugovima iz Banije — deo tih snaga (Proleterski bataljon) nalazio se na našoj strani Une, pa smo planirali njihovo učešće u pripremanoj prijedorskoj operaciji. Banijci su u aprilu bili »stisnuti« na svom području i pred naletom snažnije nemačko-ustaške grupacije prešli su na slobodnu teritoriju našeg Prvog odreda. Banija je u ono vreme imala četiri bataljona — oko 800 boraca. Njihovo povlačenje s Banije Vlado Popović, Vladimir Bakarić i Ivan Rukavina ocenili su kao »nepotrebno bježanje« pa se glavnina Banijskog odreda vratila na svoje područje uoči l.maja. U Podgmeču je ostalo samo nekoliko drugova. Već je rešeno da je 13. maja stigla i njihova 1. proleterska četa pod komandom robusnog a simpatičnog radnika Nikole Demonje. U Demonjinoj četi bilo je 65 proletera, koje je Glavni štab Hrvatske slao našim vezama, preko „ Kozare i Save, u Slavoniju. Kad su saznali da pripremamo napad na Prijedor, tražili su da i oni sudeluju u boju. I Šoša je bio za to. Kasnije mi je rekao:

— Neka ih, ako i ne budu u napadu, barem ćemo ih obući, pa će se u Slavoniji pričati što mi sve možemo...

Ipak, u vreme bitke za Prijedor, iako smo Banijce držali u rezervi, u jednom trenu su na pravcu Dubice uključeni u borbu, jer je to situacija nalagala.

Drugovima Titu i Tempu sam, takođe, pisao i o Udarnom bataljonu Prvog, Trećeg i Petog odreda »u jačini od 800 partizana sa 60 puškomitraljeza«. »Taj bataljon imao je, u prvo vrijeme, vidne uspjehe u borbi sa četnicima, međutim u posljednje vrijeme, kad su četničke bande pod vodstvom Uroša Drenovića, Laze Tešanovića i Vukašina Marčetića sklopile sporazum sa ustašama u Mrkonjić Gradu i zajednički napadaju naše snage s namjerom da nam nametnu frontalnu borbu, što bi njima više konveniralo, pošto imaju veće snage, drže oni inicijativu u svojim rukama.«

Od akcija koje su naše jedinice vodile u Krajini, naveo sam ih samo nekoliko (u zagradama su sadašnja objašnjenja):

»8. maja 1942. u 2 sata ujutro, dva voda Udarne čete 1. bataljona Drugog krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda (komandir udarne grupe bio je Mikan Marjanović) potpomognuti snagama 3. bataljona odreda Banije napali su vijadukte između stanica Kostajnica — Volinja. Neprijateljske snage su se sastojale od 40 vojnika avijatičara sa stražama na ostalim mostovima. (Naših 18 boraca je trebalo da sruše most, a tridesetorica njih je nosilo oko 500 kilograma eksploziva).

Partizani udarne čete privukli su se na prednji most i preletivši isti napali su na stražu. U isto vrijeme otvorili su preko Une vatru na Kostajnicu. Nastala je teška borba. Neprijatelj se branio bombama. Borba je trajala 2 sata.

U međuvremenu, drugovi pioniri sa drugovima Tkalcem (Juraj Kale) i Kijom (trebalo je da piše: Ilijom; radi se o Iliji Gromovniku, tj. Ivanu Harišu, koji je, kao i Kale, bio legendarni diverzant — miner i u Španiji i u Jugoslaviji),

Špancima, uz pomoć snaga 3. bataljona iz Banije, likvidirali su stražu na najvećem mostu do stanice Volinje koji je dug 55—60m na isti metnuli 500kg eksploziva. (Grupom koja je nosila i podmetala eksploziv rukovodio je Pero Muharem.) Dok su drugovi na gornjem mostu vodili borbu i držali vatru, pioniri su smestili mine i naznak daje sve gotovo povukli se. Kad su se drugovi povukli, mina je zapaljena, vijadukt je odleteo u zrak i srušio se u provaliju. (Eksplozija je bila tako snažna, da su čak i u Bosanskoj Kostajnici popucala stakla na prozorima.)

U borbi na prednjem mostu poginuo je desetar drug Rajko Lončina (iz sela Devetaka), jedan od najhrabrijih partizana 1. bataljona, i ranjeno je 7 drugova — 4 teže i 3 lakše.

Nakon miniranja mosta sve su se naše snage povukle sa mjesta borbe. Do sada smo primili izvještaj da ima mnogo mrtvih ustaša (saobraćaj na pruzi Kostajnica — Novi bio je onemogućen dva mjeseca).

U ovoj akciji prvi puta su zajednički nastupali bosanski i banijski partizani. (Prvi put izvan Krajine, a na području Podgrmeča zajedničkih akcija bilo je i u aprilu; 16. aprila na primer zajednički su napadnute neprijateljske posade Rudice — Blatna, kad je zarobljeno 47 ustaša, oružnika i domobrana). Rušenjem ovoga mosta prekinut je saobraćaj između Hrvatske i Bosanske krajine i potpuno su odsječeni Dobrljin i Bosanski Novi od Zagreba.

Pozadina je vrlo lijepo primila naše partizane i pozdravila dolazak drugova iz Kozare u borbu protiv ustaša. Kroz sva sela kroz koja su prolazili partizani, pjevali su naše partizanske pjesme. (U banijskom selu Kukuruzari, gde je udarna grupa predanila, žene iz sela su, obavljajući svoje poslove, čuvale stražu, da se ne pojave ustaše). Poslije akcije, makar su vozili 7 ranjenika, partizani su pjevali da ih je i neprijatelj mogao čuti. Napominjem, da je ova akcija izvršena pod rukovodstvom druga Ivice Marušića, komandanta 1. bataljona Drugog odreda, koji je rukovodio i onom akcijom na oklopni voz. On se uopće odlikuje takvim čisto partizanskim akcijama.«

Već tad čuvenog Ivicu Marušića Ratka, upoznao sam 14. maja, kad sam sa drugovima iz međuodredskog štaba išao na osmatranje Prijedora s južnih padina Kozare, iznad sela Crna Dolina, sa kote 288, zapadno od dubičke ceste. U osmatranju su nam se priključili i rukovodioci 1. kozaračkog bataljona. Visoki, vitki Ratko, plave, razbarušene kose, nije mogao ostati nezapažen, čak i da nisam znao za njegova junaštva. On je u prvom martovskom izvještaju Operativnog štaba drugovima Titu i Tempu, među onima koje smo hvatali (Dragu Mažara, na primer, opisujući kako je sa 22 druga, u domobranskim uniformama upao u Banju Luku i, u obračunu sa neprijateljem, ubio 12 ustaša, i uzeo 40 pušaka, 2 mitraljeza i više hiljada metaka) dobio najzapaženije mjesto:

»Jedna četa Kozaračkog odreda izvela je 5. januara 1942. jedan od najvećih podviga u partizanskom ratovanju. Petnaest partizana obučenih u domobranska odijela, na čelu sa drugom Ratkom, komandantom bataljona, zauzeli su stražaru broj 10. Ivica je tražio da u akciju pođu samo momci bez djece, ali Milan Krnetić, otac troje dece, nije hteo izostati; tvrdio je da će Partija brinuti o deci, ako on pogine, a kad Partija brine, onda je »najsigurnije«. Nakon što je ispitano stanje u stanicama odakle je javljeno da je sve u redu, prekinuta je telefonska veza sa Svodnom i ponovo zvana Donja Dragotinja i Prijedor, kojima je javljeno da je napadnuta Svodna i tražen je oklopni voz u pomoć. Pošto je voz u Poskavici, tražili su ga naši nekoliko puta. Nakon dva sata voz je pošao iz Prijedora i stanice su nas redovno izvještavale o njegovom kretanju. Kad je voz došao u Donju Dragotinju, javljeno mu je da je u stražaru došlo 10 domobrana koji su pobjegli sa mosta i traže da se zaustavi voz kod stanice broj 10. Partizani su stali uz prugu, i kada se je voz približio, čuvar pruge dao mu je fenjerom znak da stane. Voz je stao i partizani su počeli ulaziti u voz u kome se je nalazila posada blindiranog voza od 20 vojnika. U voz je ušlo 10 partizana sa drugom komandantom. Iz lokomotive su izašli oficir i vojnik, mašinovođa i vlakovođa, ne primjetivši ništa sumnjivo. Međutim, dvojica drugova koji su trebali da uđu u lokomotivu nisu uspjeli da to učine jer je ložač osjetio o čemu se radi, naglo je zatvorio blindirana vrata i punom parom pojurio natrag ka Prijedoru. (Dragan Marin misli da su učinjene dve greške: prva, kad je Ratko viknuo dobrovoljcima »ulazite, drugovi«, i druga, kad je Hamdija Omanović na komandira posade oklopnog voza, čim je ovaj izašao iz voza, uperio pištolj i tako ga primorao da uđe u postaju; čini se daje sveto pobudilo sumnju kod ložača"). Dok je voz jurio, hrabri kozarski partizani (Milan Krnetić, Rajko Vukmir, Branko Tubić, Pero Stojnić, Dragan Kačavenda, Mile Bijeljac i Mirko Mačak) razoružali su domobransku posadu voza. U vozu se razvila borba, pucalo se iz pušaka i revolvera, i tom prilikom poginuo je partizan desetar Krnetić Milan, a druga dvojica teže ranjena. Partizani su uspjeli da razoružaju hrvatske vojnike i tom prilikom su tri vojnika ubijena i nekoliko ih je ranjeno. Partizani su razoružanim domobranimaobjasnili cilj naše borbe i izbacili iz voza sve oružje osim dva teška mitraljeza koji su bili pričvršćeni. Iz mitraljeza su izvadili dijelove. Jedan partizan iskočio je iz voza u Donjoj Dragotinji i sakupljao izbačeno oružje duž pruge. Partizani su izbacili i svog mrtvog druga (mrtvog Krnetića u logor na Kozari odneo je Mile Bijeljac), a sami su iskočili tek u blizini Prijedora, kada je voz ulazio u stanicu. Partizani koji su ostali kod stanice broj 10 zarobili su oficira, vojnike, mašinovođu i vlakovođu koji su bili izašli iz voza. Ostatak čete minirao je prugu sa obje strane.«

Čestitao sam komandantu Ratku za sve što je učinio. On se čudno smeška, gotovo odsutan, misli mu odlutale u daleko vreme:

— A sećaš li se ti, druže Košta, čoveka po imenu Pavle Žaucer?

— Nikad čuo.

— A čoveka po imenu Pavle Gregorić?

— Normalno.

— Morao bi se onda setiti i Ivice Marušića...

Tad mi je bilo sve jasno. Da sam pre znao da je komandant Ratko zapravo Ivica Marušić, koji je uoči mature umesto pred ispitnu komisiju kao komunist dospeo u sremskomitrovačku robijašnicu, onaj Marušić koji je sa Pajom Gregorićem otvorio u Zagrebu knjižaru, kao artijski punkt, gde je bio »Štab« za slanje dobrovoljaca u paniju, setio bih se našeg zagrebačkog drugovanja, pa i Žaucera, koji je moju grupu dobrovoljaca vodio do austrijske granice... Tako i kažem prijatelju:

— Eh vi ilegalci, što će vam posuđena imena — i zbog toga sam u pismima Titu i Tempu 13. maja napisao pravo Ratkovo ime, koje su i na Kozari samo retki znali.

Do večeri 15. maja sve što je trebalo prodirati u Prijedor, bilo je pred Prijedorom. Dobro smo, činilo mi se, procenili mogućnosti, odmerili neprijateljeve i naše snage i sad je samo trebalo da se posvedoči već toliko puta pokazano herojstvo Kozare i Podgrmeča. Narod pun strepnje očekuje bitku. Svima je jasno šta se sprema. U kući Sajana Munjiza, u Crnoj Dolini, uz bogatu trpezu, gde nam je prvi put pripremljena krajiška »komandantska pita«, stariji seljaci oko nas okupljeni, misle da mene — jedinog kojeg nisu do tada videli — moraju ohrabriti, pa me uveravaju da će svi oni, ako to samo kaže drug Košta, sa sekirama i roguljama udariti na Prijedor, »onako kako smo to uradili četrdesetprve«. I tu, u razgovoru sa crnodolinskim seljacima, i prilikom obilazaka naših četa, zadivljavala me je i izazivala poštovanje silna nepokolebljivost. Boško Šiljegović, čovek razborit i hladnokrvan, od onih kojima ste mogli poveriti svaki zadatak, pouzdani u izvršenje, sposoban i da politički vodi i da komanduje, nekom prilikom, obilazeći položaje (baš smo iznad Crne Doline, s Kasine straže, kota 288, posmatrali Prijedor), kad sam nešto rekao o »tvrdoglavoj nepokolebljivosti«, zamišljeno je priznao:

— Da, veli, baš tako: tvrdoglava nepokolebljivost. Moglo bi se reći, čak: inat. Ali, to ne znači da su ovi momci bez mašte i kritičkog duha...

Zaista, i tad, pred Prijedorom, i kasnije, imao sam prilike da uživam u njihovom prostom, a bogatom humoru, kojim su, uprkos zamoru i uvek prisutnoj smrti, govorili o sebi, o svojim drugovima i događajima usred drame što nas je kovitlala i nosila silinom elementarnih nepogoda, kao da smo krhka travka na severcu. U svima njima, u svakoj reči, i gestu, i akciji, osećalo se jedno zajedničko stremljenje, koje ih je tesno vezivalo i u drami kovitlaca činilo ih je jačima čak i od same smrti. Istovremeno, kod svih njih bila je vidljiva i izvesna sklonost ka seti, a samim tim i sklonost ka zanovetanju, prijateljskom podbadanju, pa čak i jednom obliku svađe u trenucima bez opasnosti, da bi — u trenucima opasnosti — ta sklonost ka seti i nadmetanju ustupala mesto strasnoj povezanosti ljudi koji su imali bezmerno poverenje i u uzajamnost i u snagu i smisao vlastitog poduhvata. Bilu su vojska, najbolja — kakva se samo može zamisliti — ali su išli kao narod, a narod je i bio u tim redovima. Puške su na njima, dok se vijuga, svija, pa otеže, a onda opet zbija i uvija njihovo kolo. »Oj, Kozaro, Kozarice moja«. A narod navalio darovima, hranom, otvorenim srcima... Šoša me izvlači iz grupe:

— Moraš u kolo!

Predveče 15. maja prvi put sam igrao »kozaračko«. Kad smo Šoša i ja izašli iz kola, neki od Kozarčana je iz svega glasa zapevao: »Reko Košta, joj reko Košta, da je kola dosta«. A ništa nisam rekao, bilo je još vremena do pokreta... Tada je iz kola naroda i vojske odjeknula, i veoma me iznenadila, snažno pevana pesma:

Paveliću, gledaj sa nebesa,
kako Košta Krajinu pretresa...

Komandanti odreda, komandanti bataljona, komandir Banijske proleterske čete i Alfred Morie, Prijedorčanin, student medicine, šef saniteta u Drugom odredu, uoči pokreta bili su svi na okupu u našem Štabu, u Božićima, iznad ceste prema Banjoj Luci, u prostranoj kući seoskih trgovaca braće Miloša i Svetka Marjanovića. Pre rastanka naravnali smo satove. Tad, i kasnije, u Krajini se znalo, i onda kad to u zapovesti nije stajalo (a u zapovesti za napad na Prijedor je pisalo): »Satove naravnati po satu druga komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu.«

Posle našeg rastanka, sve čete određene za borbu su postrojene. Komesari govore o veličini zadatka. Komandiri čitaju deo naše zapovesti:

»Skrećemo pažnju drugovima da u napadu razviju najširu samoinicijativu u rješavanju niza zadataka koji će se postaviti pred njim a da nijesu predviđeni u samome planu. Za sva sitnija rješenja kao i eventualno neke veće zadatke netreba čekati na naređenje Operativnog štaba ili Komande bataljona nego samostalno donijeti brzu i pametnu odluku.«

A zatim kažu (Milorad Mijatović je insistirao da to svim borcima bude saopšteno, »ne kao prijetnja, nego za podsticaj, i da ne sumnjaju u druge dijelove«):

— Povlačenja neće biti!

Sekretari partijskih i skojevskih organizacija su prethodno održali sastanak s komunistima. »Biti prvi u jurišu, biti primer u ponašanju.« Samo u kozaračkim četama, na Prijedor je napadalo 187 članova Partije i 188 kandidata: U 1. bataljonu 84 i 72 kandidata, u 2. bataljonu 43 (55), u 3. bataljonu 38 (35) i u 4. bataljonu 22 člana Partije i jedan kandidat. Kozara je tada već imala preko 150 slobodnih naselja i u svakom naselju funkcionisala je vlast naroda, temeljeći, u minijaturi, republiku narodnooslobodilačkih odbora.

Tih dana sam sasvim slučajno »naleteo« na jedan skojevski sastanak, čini mi se da ga je vodio Trivo Bogunović, jedan od partijskih rukovodilaca u 2. bataljonu. Momci mladi, neki još bi se reklo, golobradi, slabo odeveni, a govore, i to mi se zauvek useklo u pamćenje: »Treba da pokažemo svoju snagu takmičeći se s divovskim silama antifašističke koalicije!«. A u četi Petra Mećave (Druga u Četvrtom bataljonu) Gojko Kusonjić je kažiprstom kucao po svome satu: »Ovoga trena iz Moskve motre na naše poteze. Budimo dostojni...« Eh, daje samo slutio kako je Vječeslav Molotov upravo spakovao putni kovčeg i spremio se za daleki put do Londona i Vašingtona, spreman da udovolji vladi Petra II, koja je preko Čerčila i Idna, po ko zna koji put od ustanka, insistirala da nam »Moskva naredi« da se podvrgnemo komandi izdaje, to jest Draži Mihailoviću.

Za nas je od neprocjenjive važnosti bilo dobro poznavanje situacije u Prijedoru i rasporeda snaga prijedorskog garnizona. Još u Bočcu krajem aprila, Branko Babič, sekretar kozaračkog Okružnog komiteta, obavestio nas je o dobrim vezama s Dubicom i s Prijedorom, iako je ilegalcima »rad u gradovima vrlo otežan i svodi se uglavnom na obavještenja o stanju u gradu«. Iz tih obaveštenja znali smo da je »teror u gradovima užasan«, da se »svakodnevno hapsi« i da ćemo zbog terora,

napadnemo li Prijedor, verovatno ostati bez pomoći iz grada, jer su »drugovi, koji su dobili direktive da organizuju unutar grada udarne grupe, u tome radu onemogućeni«.

Partijskom organizacijom u okupiranom Prijedoru je rukovodila Mira Cikota. Njen muž, Božo Cikota, sudija, koji je kasnije bio Trinkijev pomoćnik u našem štabu, bio je »zadužen« za veze s kotarskim predstojnikom Stjepanom Bitorajcem, družio se s njim i tako doznavao mnoge krajnje poverljive podatke. Početkom 1942. godine, kad je organizacija u Prijedoru delimično provaljena, kotarski predstojnik Bitorajac je uvijeno upozorio Cikotu da supruzi skrene pažnju kako ne bi došlo do skandala. Odmah posle toga upozorenja, dao je Cikoti do znanja kako zloglasni logornik Josip Kardum želi da bude pozvan na večeru. Cikota je morao pozvati na večeru i logornika i kotarskog predstojnika, a kad su došli — počela je premetačina stana. Srećom, Mira je pre toga uništila sve što bi je moglo kompromitovati. Uoči napada na Prijedor, čini mi se da su Mira i njeni saradnici uspostavili neke veze i s dvojicom-trojicom domobranskih oficira, koji su — ako to nije uradio neko od drugova iz Mesnog komiteta — na planu Prijedora (iz gruntovnice je geometar Niko Radetić izvadio katastarski nacrt) ucrtali raspored neprijateljskih snaga. Taj plan sam imao pred sobom, na stolu, kad smo pisali naređenje za napad. Plan iz gruntovnice nam je predao Luka Radetić, veza naše Prijedorske čete i člana Mesnog komiteta u Prijedoru inž. Esada Kapetanovića. Komesar Prijedorske čete 2. bataljona, Mile Rajlić, kojeg smo kasnije postavili za komandanta oslobođenog Prijedora, prilikom našeg prvog susreta, obavestio me je da svakog dana tačno znaju šta se zbiva u gradu. Rajiić mi je pričao kako »imamo veze i s prvim ustaškim glavešinama, čak i sa zloglasnim apotekarom Babićem«, kod kojeg je bila sluškinja naša aktivistkinja Manda Pavičić. Manda je po skojevki Seni Kovačević slala dragocena obaveštenja, a to je radio.i Stevo Marjanović, koji je imao dobre veze u Kotarskom predstojništvu (poruke je slao svojim kanalima u Miljakovce).

Dok smo sa štabovima Prvog i Drugog odreda, u najužoj suradnji sa rukovodstvom Partije, pripremali prijedorsku operaciju, iz Bočca je konačno stigao i Trinki sa sekretarijatom Operativnog štaba. Došao je i Nikica Pavlić sa svojim POB-om, a s njima je bila i Lepa Perović.

Samo nekoliko sati pre njihovog dolaska u Kozarac, kuriri su mi doneli poštu od Trinkija. Mora da je tamo, na onoj strani Vrbasa, bio pravi krkljanac. Najbolje o tome svedoči Trinkijevo pismo, koje mi je poslano kad su već bili u pokretu, 12. maja:

»Po primitku tvoga lista odgovaram Ti da sam Prvu četu reformirao i postavljen je komandni kadar kao što si ti naredio. Kod reformiranja čete bio sam prisutan i dao sam im potrebne instrukcije. Ja sam po primitku tvoje usmene naredbe krenuo sa štamparijom i radionicom ovamo, međutim na Krupi morali smo promijeniti plan radi krivice pojedinaca (a čija je krivnja je ne znam, možda i moja). Naime, sa Krupe vratili smo neke stvari koje se nisu mogle natovariti, a i radi paničarstva pojedinaca, dosta odgovornih, koji su putovali istom prilikom sa mnom. Naime, sa Krupe se je vratila sva krojačka radiona sa ostalim stvarima mehaničarske radione. U tom paničnom selenju ostale su meni i mine za koje sam ja lično odgovoran. Ja ti o svemu tome ne mogu pisati već ću ti usmeno referisati. Kod dolaska u štab Udarne brigade doznao sam da Udarna brigada napušta ovaj teren, pa sam na istom sastanku referisao odgovornim drugovima o stanju one čete preko Vrbasa i u kakvom će se ista četa položaju naći nakon njihovog povlačenja, ako se uzme još u obzir da seje Lazo Tešanović prebacio sa 80 četnika na onu stranu Vrbasa. Na tome sastanku odlučeno je da se ova četa, kao i Dujkina, povuče u Čemernicu, jer se je doznalo da kani Lazo Tešanović napasti bolnicu i Bočac, i da se svi skoncentrišu u obranu bolnice...

Naglašavam Ti, da ja nisam znao za stanje na ovoj strani. Danas je izdat drugi nalog, a koji pobija pređašnji, u kojem se naređuje, da se drži položaj u Bočcu, a pojačanje sam još dok sam bio u Bočcu poslao u bolnicu. Imade 30 pušaka i 2 puškomitraljeza. Kuriri su otišli danas popodne i ne znam da li će uspjeti stići na vrijeme.

Radionu smo vratili jer nismo poznavali nakane Udarnog bataljona i jer smo se nadali da će Udarni bataljon moći drugi dan osigurati put radionici.

Molim te hitno mi javi što da radim. Kurir iz Hrvatske otišao je danas do tebe i kod mene nije ništa ostavio...«

Haotična situacija na istočnoj obali Vrbasa nije smela delovati na naš plan.

Izlazak na polazne položaje, jedinice određene za napad, izvele su po dogovoru. Odbrana grada imala je oblik kruga, a okosnica joj je bila na desnoj obali Sane. U samom gradu, javljali su nam obaveštajci, svaka zgrada od čvrstog materijala bila je utvrđena za odbranu. Grad su branile jedinice 2, 10. i 11. domobranskog pešadijskog puka i različite ustaške jedinice (deset domobranskih satnija, po jedna satnija ustaša, oružnika i muslimanske milicije, dva oklopna voza i haubice). Snagama odbrane komandovao je pukovnik Mario Zlobec.

Prijedor nije bilo lako osvojiti. Smešten na severozapadnom delu Prijedorskog polja, na ušću Gomjenice u Sanu, nekad potpuno opasan vodom i u prvom razdoblju svog postojanja građen na ostrvu, i sad je svoje prilaze zasnivao na vodenim preprekama. Ali, mi smo ipak imali brojčanu premoć i, što je najvažnije, građani su bili uz nas, gotovo svi. Zamišljeno je, i ostvareno, da se u grad prodire s dva »klina«. »I klin« je bio sastavljen od jedinica 1. i 2. kozaračkog bataljona, kojima su komandovali Ratko Marušić, Žarko Zgonjanin, Stanko Milić i Mirko Luketić. Na čelu »I klina« nastupala je Prva, Prijedorska četa 2. bataljona. Komandir: Dragan Stanić; komesar Mile Rajlić. Čelo toga »klina« — Stanićeva četa — trebalo je »da se neprimjetno provuče između senjaka (10 vojnika, 1 puškomitraljez) i bolnice (14 vojnika, 1 teški mitraljez), izbegavajući borbu, kroz blok urijskih kuća« i da »koristeći kanal« pređe železničku rampu »sa zadatkom likvidiranja straže kod topova u Glamočaninovoj avliji«, gde je trebalo da »pali neki objekt radi orijentacije drugih snaga i veza sa njima«.

Na čelu »II klina« (jedinice 3. i 4. bataljona Drugog odreda pod komandom Mirka Pekića, Joce Marjanovića, Mladena Obradovića i Milana Vrhovca), trebalo je da se, »izbjegavajući borbu«, u grad »neprimjetno provlači s desne strane rijeke Gomjenice, zaobilazeći Radetića gaj«, 4.četa 2. bataljona (komandir Vlado Pekić, komesar Idriz Čejvan) i 3. četa 4. bataljona (Ljuban Crnobrnja i Milan Knežević).

Osim »klinova« u napadu na Prijedor mi smo iskoristili i sistem takozvanih »prodora«. Uz dva »klina« imali

smo tri »prodora«. Prvi od tih »prodora« nastupao je u sastavu snaga Prvog odreda. Čete Sanskog bataljona su napadale s jugozapadne strane, preko Sane, s pravca Ljubije. Prva četa toga bataljona, naš »prvi prodor«, imala je zadatak — oslanjajući se na glavninu bataljona u Tukovima raspoređenog i radi zatvaranja pravaca od Ljubije i radi podrške snagama koje su napadale Prijedor — da »napadne na mitraljesko gnijezdo na sanskom (Radetića) mostu i nakon likvidacije istog ulazi u grad u sastav snaga Drugog odreda (II klin)«, obezbeđujući vezu sa zasjedom u Tukovima.

»Drugi prodor« je išao sa severa — »sa desne strane dubičke ceste i rasadnika« Taj je zadatak povjeren 5. četi 1. bataljona Drugog odreda. Tom četom su komandovali Dušan Egić i Lazo Lazić. Na pravcu njenog prodora bilo je raspoređeno sedam neprijateljskih straža. Svaka od tih straža je imala po 10 do 14 vojnika naoružanih puškama, puškomitraljezima i teškim mitraljezima. »Provlačeći se Puharskom rijekom i kroz Donju Puhasku«, trebalo je da Peta četa neprijateljske straže »napadne s leđa«, a »nakon likvidacije ovih uporišta napada i likvidira Gašića Ledinu (1 teški mitraljez) i ulazi u sastav snaga koje napadaju Hrvatski dom«. Straže, koje je »s leđa« napadala ova četa, nisu smele naslutiti ovaj prodor u svoje zaleđe. Sva njihova pažnja trebalo je da bude usredsređena na snage »koje napadaju demostrativno i frontalno«. Ratko Marušić je 5. četi skrenuo pažnju da pomno prati kretanje »snaga koje frontalno napadaju«, jer je — kao i na svim pravcima gde smo neprijatelju u zaleđu ubacivali udarne grupe — sadejstvo moralo biti najpotpunije.

»Treći prodor«, u grad, u trenu opšteg napada, trebalo je da izvede pedeset boraca (pojačani vod) 1. čete Marušićevog bataljona. »Nadiranjem desnom obalom Sane i desnom stranom ceste od Brezičana« pojačani vod 1. čete trebalo je da »likvidira neprijateljsko uporište kod klaonice (10 vojnika), i napada bočno stražu« u bunkeru desno od klaonice (12 vojnika) i na Adi (4 vojnika). Kad prodre do Ade, vod »pali jedan objekt« i tako daje znak snagama kojefrontalno nastupaju, da im je ulaz u grad otvoren.

Za snage napada smo obezbedili 1035 karabina, 49 puškomitraljeza, 7 mitraljeza, šest bacača i dva topa.

U Tukove u trenu općeg napadatrebalojedastignu s desne obale Sane dve čete 1. bataljona Prvog odreda sa z_adatkom da zaustave svaki pokret neprijatelja od Ljubije, Čarakova, Hambarina, Rekovca, Rizvanovića i Bišćana i da u odlučujućem trenu sa leve obale Sane pruže pomoć jedinicama u napadu na Prijedor. Čete Prvog odreda su takođe trebale da spreče pokušaj neprijatelja da se iz Prijedora izvlači prema Ljubiji.

Milorad Mijatović je u susret Prvom bataljonu svoga Odreda pravodobno, čini mi se još uveče 14. maja, poslao kurira s preciznim naznakama zadataka. Bilo je vrlo važno da čete Sanskog bataljona sa svojih 180 karabina i 6 puškomitraljeza čim počne napad izvrše proboj s desne na levu obalu Sane, pored ustaške straže na mostu u Žagaru i da zauzmu položaje u zgradama u Tukovima.

U rezervi smo mogli ostaviti samo dve čete Udarnog bataljona, četu banijskih proletera i jednu četu 3. bataljona Drugog odreda (u Brežičanima i Ćeli). Osim vatrenog oružja naredili s/no da »sve čete moraju ponijeti dovoljan broj sjekira, ćebadi i kliješta« za. prosecanje prepreka od bodljikave žice.

U 23 sata i 45 minuta 15. maja dobro pripremljena prethodnica napada, dve čete na čelu »klinova« i tri čete određene za »prodore« u neprijateljska zaleđa, krenule su u kišnu noć. Reke su bile nabujale; sve je pod vodom. I davno presahli izvori odjednom su one mračne noći uzavreli. Pola sata posle pokreta prethodnica, snage /naših klinova, prodora, male artiljerije i probranih bombaša (pravodobno smo naredili da »udarne desetine i bombaška odjeljenja moraju biti organizovani u svim četama s određenim zadacima unutar opšteg plana«) udarile su na neprijatelja, koji je već sedmicama, iz noći u noć, iščekivao ovakav udar, hrabreći se da je »Prijedor drugi Alkazar« i da »komunističke bande nikad u Prijedor neće ući«.

U trenutku napada Operativni štab je još bio u Marjanovićevoj kući u Božićima. Kasnije, odmah iza ponoći, prešli smo u istočno prijedorsko predgrađe Čirkin Polje, u kuću Tome Munjiza, koji je redovno na poslaničkim izborima bio zamenik zemljoradničkog kandidata Branka Čubrilovića. Munjizova kuća bila je pred neprijateljskim utvrđenjima, na »ničijoj zemlji«, iznad grada, pod Kozarom, Čirkin Polje broj 290. U toj jednospratnici, u vrtu s desne strane ceste, bio sam s najužim delom rukovodstva i s jedinim mitraljescem, koji je stražario na tavanskom okancu, Prijedoru okrenut. Šoša je gotovo sve vreme bio s nama, a Milorad je, ako se ne varam, otišao uoči napada da u Miljakovcima dočeka svoga zamenika Vojinovića i Sanski bataljon. K nama su još od večeri, i u Božiće, i u Čirkin Polje, neprestano dolazili kuriri, a nekad i komandanti i komandiri, poljski telefoni su dramatično zvonili, a Šoša, koji se javljao češće od mene, stalno ponavlja da se mora dalje, da »nema povlačenja«. Za uspešno koordiniranje sadejstva bilo je presudno što je Vod za vezu Drugog odreda, osnovan 15. marta, izvanredno obavio svoje zadatke. Telefonska centrala Voda za vezu bilaje malena, čini mi se desetak brojeva, a i telefona je bilo malo (14 »eriksona«), ali smo bili spojeni sa svim ključnim tačkama napada. U toku napada čak je i sa Sanskim bataljonom Prvog odreda uspostavljena telefonska veza, iako su čete tog bataljona direktno iz marša ušle u borbu napadajući most između Miljakova i Tukova, da bi odmah zatim, na levoj obali Sane, u Tukovima, bile primorane i da se brane od ustaško-domobranskih uzastopnih nastaja s juga, od Ljubije, Čirkova, Hambarina, Rekovca, Rizvanovića i Bišćana, ali i da same napadaju u smeru severoistoka, na Prijedor, opet preko jednog od sanskih mostava.

Telefonska centrala Operativnog štaba, odnosno štaba Drugog odreda, bila je u Marjanavića kući, pored Vučenove šume, na jugu Božića, na padini kote 253 odakle smo uveče 15. maja usmeravali pokrete naših jedinica. Uz telefonsku centralu bio je Stevan Ćurguz sa nekoliko boraca. Sećam se kako nam je Ćurguz popodne 15. maja, sav ustreptao od sreće, javio da su i do najudaljenijih četa ukopali telefonske stubove (obične koce visoke do 2 metra). Imali su u rezervi još desetak kilometara kabla kako bi — zavisno od kretanja napada — vezisti mogli pratiti bataljonske štabove. U bici za Prijedor sudelovala je i naša skromna artiljerija. Naši topovi i minobacači su potpomagali frontalni napad snaga koje su sadejstvovale »I klinu«. Komandu nad tri bacača i dva topa razmeštena na čukama između cesta za Dubicu i Banju Luku, poverili smo Slavku Obajdinu, koji je inače

bio komandir vojno-političkog kursa u Jutrogoštima. Nekoliko dana pre napada dobili smo i jedan top iz partizanske radionice s Banije, iz sela Dangube. Tu neobičnu topčinu izradila su braća Jednak, Simo i Stanko iz Gornjeg Selišta. Simo je bio školovani mehaničar, ali onaj njegov top, za kojeg su Kozarčani dali Banijcima jedan puškomitraljez, samo nam je zadao glavobolje. Nikola Demonja je naše artiljerce upozorio da se čuvaju, jer da njihov top »tuče i napred i nazad, prema raspoloženju«. Mladi, visoki banijski proleter Mile Joka je pričao kako je Vasilj Gaćeša znao reći da se i mi i neprijatelj bojimo Jednakovih topova. Od svih nas, samo je Šoša bio zato da se što pre isproba i u napadu na Prijedor upotrebi banijski top. Simo Vejnović, jedan od kozaračkih majstora za popravak oružja, upozorio je Šošu da od banijskog topa neće biti koristi. Šoša je na to samo odmahnuo rukom, a ondaVejnovićapozvao na stranu i s nekoliko oštrih reči sasvim ga smirio. Vejnović je sve pred uzeo dato čudno oružje pripremi za napad. Ali prilikom isprobavanja, 14. maja, top je eksplodirao i ranjen je Stevo Turundija. Šoša je tada sve preokrenuo na šalu, sunce je žarko psovao Banijcima, a posebno Vladi Janjiću Capi, a kojim je izvršena zamena:

— Šalje, kaže, dar, a poslao nam samoubicu!

No, i bez toga topa, pa čak i bez značajnije pomoći naše artiljerije sa Simatovićeva brda, naši »klinovi« i »prodori«, sa snagama koje su ih sledile, nastupali su po planu. Bez »klinova« i »prodora« mi verovatno ne bismo uspeli da uđemo u vanreclno utvrđeni grad, niti bismo se u njemu mogli zadržati da istovremeno nismo ovladali spoljnom odbranom na liniji Baltine Bare — Rizvanovići — Bišćani, odnosno da zasedama prema Ljubiji i Bosanskom Novom nismo sprečili intervencije iz tih pravaca. Odbrana grada, kojeg je čuvalo 1189 vojnika, imala je kružni karakter. Težište odbrane bilo je na desnoj obali Sane: Polukrug utvrde je išao od klanice, preko Donje Puharske, rasadnika, urijske škole i ciglane do sela Gomjenice. Podaci naših obaveštajaca bili su izvanredno tačni i mi smo — ravnajući se po njima — našu glavninu i usmerili na spomenuti polukrug s desne strane Sane (28 perifernih tačaka odbrane), a manje snage na levu obalu (3 periferne tačke odbrane).

Bio sam neobično miran, a Šoša je neprestano nekome nešto zapovedao. Nije bilo ni najmanjeg razloga za povisavanjé glasa. Neprijatelj uopšte nije primetio koncentraciju naših jedinica. Prvi bataljon Drugog odreda se nečujno prebacio od Bosanskog Novog i Bosanske Kostajnice, Drugi od Bosanske Dubice, a Treći od Bosanske Gradiške. Neke čete Četvrtog bataljona već su bile oko Prijedora, a neke su uoči napada privučene od Ivanjske i Piskavice. Osim u artiljeriji, u svemu smo bili jači od neprijatelja; imali smo 227 pušaka više od ustaša, 20 puškomitraljeza, i pet mitraljeza.

Mene je uveče, u Božićima, pomalo brinulo privlačenje podgrmečkih četa, ali kad mi je javljeno da stižu, bio sam siguran da ne može biti promašaja. Sve naše oružje bilo je u ponoć spremno da grune na prijedorska utvrđenja.

Znao sam da nema ni rukovodioca, ni borca, koji ne zna svoj deo zadatka. Osim Škondrića, komandanta Sanskog bataljona, svim komandantima smo prilikom komandnog izviđanja dali precizna upustva; za vreme izviđanja indentifikovali smo svaki objekt prethodno unesen u skicu grada i rasporeda odbrane. Osim toga, uz sve starešine, od desetara do komandanta bataljona, išli su sposobni vodiči, Prijedorčani ili ljudi iz okolnih sela.

Tek što je ponoć minula, Šoša, koji je bio otišao na najisturenije položaje, telefonirao nam je da je Prijedorska četa Dragana Stanića i Mile Rajlića na čelu »I klina« uspešno prošla kroz neprijateljski raspored spoljne odbrane. Krenuvši iz Božića i sami smo videli da su već u gradu na nekoliko mesta planule signalne vatre.

Komandiru Voda za vezu Ćurguzu sam, pre pokreta, naredio:

— Štabovi klinova neka pojačaju napad! Sve snage napred, javi to svima.

Na putu od Božića presreo nas je kurir Podgrmečkog odreda. S Petrom Vojinovićem, zamenikom komandira Odreda i s komandantom Sanskog bataljona Mihajlom Škondrićem, telefonska veza još nije bila uspostavljena. Ćurguzovi vezisti su upravo protezali kablove prema njima. Podgrmečke čete su posle napornog marša, izbivši kasno uveče u Miljakovce, uspešno prelazile levu obalu Sane i zauzimale položaje u Tukovima, na raskršću ceste za Ljubiju i Sanski Most. »Tučeni smo iz grada i s leđa. Neprijatelj napada iz svih sela od Ljubije. Položaj je vrlo težak« — javio je Škondrić. Nešto kasnije, kad je već i s Podgrmečlijama uspostavljena telefonska veza, otud se javio Milorad Mijatović. Milo je bilo čuti njegov zvonki glas:

— Škondrić se žali, ali izdržaće. U njega se možemo pouzdati!

Tokom noći nasrtaji od Ljubije su na Škondrićeve čete pojačani i u jednom trenu sam pomišljao da u Tukove pošaljemo barem dve desetine Kozarčana. Verovatno bih to i učinio, da Mijatović nije — javivši se pred zoru — bio samouveren:

— Ovde je još gusto, ali nema povlačenja. Borci se ukopavaju. Dosad su svi juriši iz pravca Ljubije i okolnih sela odbijeni. Javi Šoši: Podgrmeč neće zakazati!

Sanski bataljon imao je u Tukovima oko 200 boraca. Bilo je znatnih gubitaka, najviše od neprijateljske artiljerije, ali su se dobro držali. Jedna njihova četa, čini mi se pod komandom Đurina Predojevića, ostala je na desnoj obali Sane, gdje je ovladala neprijateljskim uporištem Baltine Bare. Domobrani iz Baltinih Bara, pritisnuti od grupe ustaša, pobegli su u Sanski Most. Predojevićeva četa ih nije gonila jer je imala zadatak da onesposobi ljubijsku železničku prugu od Baltinih Bara do železničkog mosta na Sani, a zatim, držeći stalnu vezu s glavninom Sanskog bataljona na levoj obali Sane i s levokrilnim jedinicama »II klina« Kozaračkog odreda, da prodire u grad između Sane i železničke pruge, preko Gomjenice.

Desno od Predojevićeve čete, ispred jedinica Trećeg i Četvrtog bataljona Kozarčana, nastupalo je 85 boraca Četvrte čete Drugog bataljona — »čeona četa II klina«. Ta se četa bez borbe provukla između železničke pruge i kanala duž gomjeničke ceste, sve do gimnazije. Zajedno s četom Vlade Pekića nadirale su i čete Mile Vučenovića, Ljubana Crnobrnje, Petra Mećave... Pre nego sam sa drugovima krenuo iz Božića u Čirkin Polje, komandant Četvrtog bataljona Mlado Obdarović me je obavestio da je Vučenovićeva četa — krećući se u koloni po jedan — kao i 4. četa 2. bataljona, bez borbe prošla spoljnu obranu i izbila u grad sve do pravoslavne crkve, gde je razoružala

satniju domobrana. Borac Milan Stanković se tada popeo na toranj crkve i počeo zvoniti...

Paralelno s Četvrtim bataljonom, održavajući vezu s »I klinom«, nastupao je Treći bataljon pod komandom Mirka Pekića. Njihovo minobacačko odelenje (komandir Jovan Jakovljević) bilo je prebačeno na se_ktor 1. čete Sanskog bataljona. Baš kad sam stigao u Čirkin Polje, gde sam zatekao i Šošu, koji je delovao silovito i samouvereno (vratio se s položaja mokar, voda mu se sleva niz lice, razgoropadio se i nekome naređuje telefonski: »Ne čekaj, da ne dolazim tamo, udri već jednom ozbiljno!«), dojahao je komandir minobacačlija Trećeg bataljona Jakovljević. Traži od Šoše uputstva, a Šoša škripi zubima:

— Zar ne postoji štab II klina, što rade Pekić i Obradović!

Umesto da naređenje prenese Jakovljeviću, telefonira štabu Drugog klina:

— Smrzli ste se, izgleda. Upotrebite minobacače u napadu na utvrđene zgrade! — a zatim je mene obavestio da sve jedinice nastupaju po planu.

Još u 23 sata iz Prvog bataljona nam je javljeno da je njihov ojačani vod, prethodnica određena za prodor neprijatelju u zaleđe, krenuo niz padine Kozare. Tu grupu vodio je odbornik iz Brezičana Sajan Munjiza, ambiciozan ali i domišljat čovek, koji je dobro znao gde su ustaška mitraljeska gnezda, gde je koji jarak i urvina, gde se mora puzeći primicati neprijatelju, a gde se može i mora potrčati... Oko ponoći, »II prodor«, kojeg je vodio Munjiza, provukao se između dubičke ceste i mosta u Donjoj Puharskoj, nekih 600—700metara severno od grada. Odatle, u trenu kad je Udarna četa Prvog bataljona frontalno napala ustaško-domobranske i legionarske straže, »II prodor« je munjevito, s leđa, nasrnuo na bunkere i otvorio ulaz u grad sa severa. Istovremeno se u neprijateljski raspored uklinila, s pravca severozapada, nadirući uz Sanu, iza pedesetak boraca »III prodora«, Prva četa Prvog bataljona, koju je vodila Anđa Knežević, možda najhrabrija djevojka između svih hrabrih koje sam znao, sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a Bosanski Novi. Anđa je u napadu ranjena, sama je ranu previla i nastavila borbu, da bi se u ambulantu javila tek kad je grad oslobođen. Ta maturantkinja iz Brezičana zadivila je sve koji su je videi i kako hvata jednog ustašu, rukama ga diže i baca nasred ulice. Kad sam je sutradan pohvalio, ona se smrknutog lica obrecnula:

— Hvali ti mene, komandante, kad mi sva omladina bude u SKOJ-u, a za moje juriše ćemo lako...

U napadu je bio čitav Sreski komitet SKOJ-a — i mali Mladen Oljača, još dečak, i Mirko Marjanović i Mirko Medić. Skojevci su u prve juriše pošli bez pušaka i svi su ih osvajali u napadu, čak i najmlađi među njima, Oljača, kojeg mi je Ratko Marušić pohvalio:

— Mislio sam da zna samo pisati pesmice, a ono tamo, junačina: noćas je u jurišu oteo karabin...

U bici za Prijedor i Kozarčani i Podgrmečlije su pokazali izvanredno junaštvo, kolektivno i pojedinačno. Sećam se mnogim boraca, koje sam ranjene zatekao u već oslobođenom gradu, a nisu napuštali svoje jedinice. Takav je bio i komandir čete Gojko Kukavica. O ponašanju boraca i o političkoj svesti govore mnogi izveštaji: Joco Marjanović, komesar 3. bataljona Kozaračana, u svom izveštaju o prikupljanju bataljona za napad (»sam nastup na određene položaje izvršen je prilično kasno i pod vrlo teškim uslovima i-okolnostima, u samom nastupu pa i u samoj borbi gazila se je voda iznad samog p/Djasa«) piše kako nije bilo »ni jednog slučaja dezerterstva, panike niti otkazivanja poslušnosti«. Ali među svim tim žilavim, napornim, herojskim postupcima, najviše je oduševljavalo herojstvo Prijedorske čete i njenog komandira, kojeg smo pohvalili pred svim jedinicama Krajine, a i u izveštaju Vrhovnom štabu 23. maja:

»... Naročito seje istakao komandiri, čete2. bataljona drug Stanić Dragan, član KPJ, koji je bio na čelu jednog klina i u snažnom naletu sa jednom desetinom došao do neprijateljskih topova, sa ručnim bombama rastjerao je neprijateljsku posadu, sjeo za top i otvorio paljbu na utvrđena neprijateljska uporišta koja su bila udaljena svega sto metara...«

Sam Stanić nas je posle bitke obavestio kako je s četom u ponoć prešao železničku prugu i izbio pred haubice:

»Uzeo sam Prijedorski vod Savana Kesića i pošao napred. Napravio sam plan: prići ćemo ogradi oko artiljerije. Bila je to visoka drvena ograda koja nam je omogućila da se neopaženo privučemo do haubica. Odredio sam sedamnaest boraca sa bombama i automatima. Prišli smo ogradi i mrakom prikriveni posmatramo posadu koja dejstvuje iz haubica. Udaljeni su od nas 20—30 metara. Saopštio sam da se čeka na moju komandu. Kada padne komanda, svi ćemo odjednom baciti bombe na posadu haubica. Tako je i bilo. Kada su bombe eksplodirale, jurnuli smo prema topovima. Našli smo neprijateljske vojnike mrtve i ranjene, a neki su pokušali da bježe. Sijalica za osvjetljavanje instrumenata je osvjetljavala okolinu, pa smo tako tukli one koji bježe. Možda je nekoliko njih uspelo da pobegne. Skočili smo do topova. Borci su bili oduševljeni. Neki su ljubili topove. Ali kako smo sad i mi bili osvjetljeni, poče banda da tuče po nama. Neprijateljski vojnici su nas dobro vidjeli oko topova. Naredio sam da se borci povuku u stranu i da iza zaklona pucaju u sijalicu kako bi je razbili. Kada smo razbili sijalicu sve je prekrila mrkla, kišna noć. U međuvremenu sam naredio ostalim vodovima da izađu na ulicu i da zauzmu zaklone te da dočekaju neprijateljske vojnike koji budu nailazili. Da bismo pokazali našim snagama da smo u gradu i da smo zauzeli haubice, zapalili smo baraku, a poslao sam i dva kurira da obavijeste da smo izvršili zadatak... Uskoro smo počeli da sretamo vojnike koji su bježali iz Urija, Puharske, od bolnice i ciglane i razoružavali ih. Pripremali smo podrume u kojima ćemo ih zadržavati do dana. Oružje je ostajalo razbacano po ulici. Pojedini borci imali su zadatak da sprovode zarobljenike, drugi su sakupljali oružje, treći dočekivali vojnike koji će tek naići...«

Bitka za Prijedor vođena je do kasnih popodnevnih časova 16. maja, ne u čitavom gradu, nego samo u najutvrđenijim čvorištima odbrane. Najtvrđe uporište u spoljnoj obrani, silos i ciglanu, 2. i 4. četa Prvog bataljona su zauzele još ujutro pre 6 časova. Posle podne neprijatelj se držao još samo u gimnaziji.

Posle brojnih neuspeha na obalama Vrbasa i Vrbanje, na Borji i Zmijanju, oslobođenje Prijedora nam nije značilo običnu vojnu pobedu, već mnogo više. Odmah sam poslao kurire u štabove Trećeg, Četvrtog i Petog odreda. Prijedorsku pobedu je trebalo višestruko iskoristiti. Đuri i Osmanu sam pisao da »upravo idemo za Ljubiju« i da ćemo sad »kad su konačno potpuno spojene teritorije Prvog i Drugog odreda« moći »svom silom udariti na četničku Manjaču i dalje prema vama«, ne samo s udarnim bataljonima, nego i »udarnom brigadom koju odmah formiramo«.

Iz oslobođenog Prijedora sam izvještaje poslao drugovima Titu i Tempu. Počela su se, konačno ostvarivati Titova uputstva. Prvi njegov predlog (istovremeno i zamisao drugova s Kozare), da oslobodimo Prijedor, jer bismo — kao što smo i sami računali — time »najviše koristi izvukli«, bio je izvršen. Kad sam Trinkiju diktirao izveštaj, nije mogao sakriti ponos. Vrhovnog komandanta sam tada obavestio (pismo je on dobio tek u junu, i to posle odluke da s grupom proleterskih brigada Vrhovnog štaba krene u pohod sa Zelengore u zapadna područja), da su krajiške jedinice oslobodile »u snažnom naletu grad Prijedor«, da smo zarobili »100. domobrana, 200 ustaša, 1200 pušaka, 2 haubice, 5 bacača mina, 8teških mitraljeza, 13puškomitraljeza, preko 100.000 puščanih metaka, štampariju, velike količine sanitetskog materijala, 1 radiostanicu i mnogo ostale ratne spreme«, da je zapovednik grada pukovnik Mario Zlobec poginuo, a Pavelićev izaslanik Miro Slišković, »koji je stigao dva dana prije napada avionom iz Zagreba i proglasio Prijedor hrvatskim ALKAZAROM«, da se sam ubio »kad je bio blokiran u gimnaziji«. Obavestili smo Vrhovnog komandanta da je »u napadu učestvovalo 2000 partizana«, da su »glavna uporišta bila zauzeta za tri sata«, a neka tek »nakon dvadesetsatne borbe«. Objasnio sam i »krajišku taktiku« napada, koji je izveden »u tri klina«, tako da su »na čelu tih klinova išle udarne čete koje su imale zadaću da se bez borbe probiju u centar grada«, a ostale snage su »čistile uporišta«. Sve je to kod »neprijatelja stvorilo paniku«.

U bici za Prijedor imali srno 30 mrtvih i 80 ranjenih. Poginuli su mnogi divni drugovi. Neke od njih sam upoznao uoči napada. Na primer, jedan snažni momak, Bursać, iz Vučenovićeve čete, pa Milan Stanković, Ibro Krahić (u Prijedoru su me upoznali s njegovom porodicom) .._. Od pai ih drugova, znao sam i skojevskog rukovodioca Četvrtog bataljona Kemala Ključanina: kod njegovog oca, jednog od bogatijih ljudi u Kozarcu, bili smo u više navrata gosti; čini mi se da sam upravo iz njegove kuće nekoliko dana pre napada na Prijedor krenuo u Božiće sa Šošom, Miloradom, Ratom Dugonjićem, Lepom Perović, Vašom Butozanom, Bracom Nemetom (skojevski rukovodilac Kozare), Dragom Mažarom, Trinkijem i pratiocima.

Prijedor nas je dočekao raskriljenih ruku. Svi izveštaji govore kako su »prilikom ulaska u grad naši hrabri partizani dočekani uz veliko oduševljenje stanovništva grada kao oslobodioci« i kako su »u ovoj velikoj akciji pokazali veliku borbenost i posebnost« a takođe i »sjajan moral i visoku partizansku svijest u odnosu prema mirnom i nedužnom hrvatskom i muslimanskom stanovništvu«. Ali mi se u gradu nismo mogli zadržavati. Tu smo ostavili samo jednu četu, a ostale snage smo odmah prebacili prema Ljubiji, u koju smo — očistivši čitav pojas između Ljubije i Prijedora — ušli 17. maja (»tako da je sada uspostavljena čvrsta veza između Prvog i Drugog odreda«). Za nas je bilo značajno da razbijemo neprijatelja utvrđenog u Ljubiji i okolnim selima. Tamo su bile značajne ustaškodomobranske snage, koje su 16. maja u sedam-osam navrata pokušale da »bace čete Prvog odreda u Sanu« i prodru u pomoć opkoljenom garnizonu.

To je pokušao i neprijatelj iz Bosanskog Novog, ali je uz znatne gubitke odbijen. Listaše i domobrani s Ljubijskog sektora su se 16. maja spojili sa snagama iz Novog i povukli se na Unu, utvrđujući se tamo, u strahu da ćemo odmah produžiti pohod u tom pravcu. Iz Ljubije je neprijatelj pobegao tako naglo, da ni rudnička postrojenja nije stigao uništiti, a možda ne bi uspeo da je to i pokušao, jer ne bi dopustili rudari, koji su »oduševljeno dočekali svoje drugove partizane«.

Neprijatelj je teško prebolevao pad Prijedora. Još za vreme našeg napada, viša komanda je sve poduzela da spasi opkoljeni garnizon. U »dnevnom izvješću« načelnik domobranskog generalštaba vitez Lakša je 16. maja pisao da je »u 4,30 palo predgrađe« i da su u 9 sati iz grada primili »poslednje izvješće«. Uzaludno je bilo što je »Banjalučki zdrug uputio odmah u 6 sati krilaše radi bombardiranja i bacanja streljiva«: »zbog velike magle nisu mogli baciti streljivo«. To se ponovilo i s avionima koji su slani posle 8 sati 16. maja... U »dnevnom izvješću 137«, 17. maja, Lakša je dopunio prethodna obaveštenja: »u 14 sati (16. maja) Banjalučki zdrug javlja da je krugovalna veza između Banje Luke i Prijedora ponovo uspostavljena, da je vatra u gimnaziji ugašena, da se gimnazija i škola još drže«. »Krilaši«, upućeni iz Zagreba i Banje Luke, »bombardirali su pobunjenička kola koja su prevozila opljačkane stvari iz Prijedora u Kozaru i u pravcu Mrakovice«.

Sudeći po ustaško-domobranskim izveštajima iz Prijedora su se spasila samo četiri domobrana. Trojica od njih su u Banjoj Luci »izjavila da je Prijedor bio napadnut sa svih strana«, i da su oni uvereni »da je napad bio pripremljen i u samom gradu«, odnosno da je »u napadu učestvovala jedna vrlo jaka gomila pobunjenika u kojoj su bili i građani kao i djeca koja su nosila streljivo«. Osim ove četvorice, koji su pobegali iz Prijedora, u Sanski Most je pobeglo »pedeset domobrana koji su bili na straži kod železničke postaje blizu Baltine Bare«.

Među neprijateljskim dokumentima o padu Prijedora »nakon duge i teške kušnje i patnje kroz puna 4 mjeseca«, najpotpuniji je izveštaj banjalučkog velikog župana (»velika župa Luka i Sana«) dr Petra Gvozdića, upućen »na

ruke gospodina dr Andrije Artukovića«, Pavelićeva ministra unutrašnjih poslova. Taj »iscrpniji pismeni izvještaj« pisan je tek 27. maja, što je Gvozdić objasnio činjenicom da »je prekinuta svaka veza sa Prijedorom, dok su vijesti malobrojnih ovamo stiglih izbjeglica međusobno protuslovne«.

»Podvrgavajući kritici sve vijesti«, Gvozdić je sve okrivljavao, jer je znao da će i poglavnik i Artuković besneti.

U noći između 15. i 16. svibnja oko 1 sat zazvonila su na pravoslavnoj crkvi zvona (zvonio je borac 4. bataljona Milan Stanković — pr. red.), a sa raznih strana iz pojedinih kuća, mjesta počelo se pucati prema ustaškim i domobranskim stražama.« (Neki od domobrana je vjerovatno ovu slučajnu zvonjavu Milana Stankovića shvatio kao znak za početak napada, iako je napad počeo sat ranije — pr. red.).

Kako je grad, koji je inače električno osvijetljen, navodno uslijed pomanjkanja ogrijevnog materijala te noći ostao u tami, nastala je uslijed ovoga pucanja panika u mjestu time, što je sva pozornost bila svraćena tome događaju, a zaboravilo se na zaleđe u kojem su se u neposrednoj blizini od pola do dva kilometra nalazile partizanske pozicije.

Partizani koristeći se tamnom noći približili su se sa tih obližnjih položaja neposredno gradu i sa znatnim snagama navalili na ustaške i domobranske postrojbe. Pucanje iz kuća u Prijedoru izvršeno je po komunistima, koji su pušteni iz pritvora na slobodu po dolasku vojnog zapovjednika Prijedora g. pukovnika Zlobeca. Tih komunista pušteno je oko 400. Oni su bili ranije i sukcesivno zatvoreni po ustaškom logorniku i bivšem vojnom zapovjedniku Severoviću (mi smo zarobljenog potpukovnika Severovića zamenili za Jelicu Ivanović Erceg i Osmanovu sestru Muberu — op. red.), a pukovnik Zlobec je iste pustio na slobodu iz nepoznatih razloga.

»Teror je u gradu i posle Severovićevog odlaska bio nemilosrdan. Nije Zlobec nikoga pustio iz zatvora. Zatvorene antifašiste su oslobodili delovi Ratkovog bataljona. Ujutro, 16. maja, kad se već počelo razdanjivati, obaveštен sam da je zatvor pun rodoljuba. Od Marušića sam tražio da se grupa bombaša, ili bilo kakva grupa, što pre probije do zatvora i spasi drugove, jer sam se bojao da će ih ustaše sve likvidirati. Ratko je za prodor u zatvor zadužio komandira svoje 2. čete, a on — skojevku Anđu Knežević o kojoj sam već pisao. Ona je brzo uspostavila vezu sa zatvorenicima, koji su joj savetovali da se ne napada glavnom ulicom, jer su mitraljezi nemilosrdno kosili od hotela, nego da prođu kroz trgovinu obuće. Anđi su pomagali mitraljezac Stevan Janjetović i bombaš Lazo Banjac, neobično visok i snažan, a isto toliko i hrabar čovek. Provalili su vrata trgovine i uspeli se na krov, pa preko susednih zgrada došli do zatvora kojeg više niko nije čuvao. Odatle su oslobodili sve uhapšene drugove, koji su onda Anđu i Banjca odveli i do ženskog zatvora, pa su i zatvorenice spašene.

Ovo je veoma nezgodno djelovalo na stanovništvo Prijedora i pogoršalo ionako teško materijalno-psihološko stanje građana tako, da je ono prešlo u pravu psihozu.

Ktome nadolaze i pogreške upravnih i ustaških vlasti učinjene ili hotimično ili iz neznanja, a izgleda da ovi nisu shvatili zadatak, koji su imali izvršiti na ovom teškom terenu. Previdjela se činjenica da je Prijedor mjesto sa velikom muslimanskom većinom i da se u takvoj sredini može u interesu države voditi samo ona politika, koja stvara bližu saradnju među Hrvatima katoličke i muslimanske vjere.

Težak posao, no ipak sva politika u ovome kraju mora ići tim pravcem ma i uz najveće žrtve države i vodećih ličnosti.

Ovaj zadatak nije provađan u političkom životu Prijedora, što se u njem nije našao čovjek, koji bi ga htio i znao provesti, dok su državne vlasti slale u Prijedortakve svoje predstavnike, koji po svojim narodnim i moralnim kvalitеti ma nisu mogli i htjeli ovaj zadatak u život provađati.

Dovoljno je napomenuti, da su u Prijedoru glavnu riječ vodili razni Cesi kao Halupke i Krejči, nadalje Štrobali, svojevremeno solunski dobrovoljac, a po nastanku nove države upisao se u njemačku narodnu skupinu, Zgaga, za vrijeme Jugoslavije isticao se kao Slovenac, a sada veliki Hrvat, Pinter pokršteni Židov i slično.

Ovi su oko sebe okupili mlađe ljude, sa ranijom jugoslovenskom ili komunističkom orijentacijom, tako da je okolina, koja je imala voditi ustašku Hrvatsku i bila sve drugo, samo ne ustaška.

Konačno i mala grupa Hrvata, koja je prvenstveno stajala po strani, podliježe konačno utjecaju gore opisanih tako, da su oni imali čitavu situaciju u svojim rukama.

Dr Kolovrat zet Židova, advokata, dr Pintera, vrši u prvim danima prevrata dužnost povjerenika kotarske oblasti tj. kotarskog predstojnika. U isto vrijeme vrši i advokatsku praksu u kancelariji svojega tasta pokrštenog Židova dr Pintera i videći, da na tom položaju neće moći vršiti i advokatske i intervencionalističke poslove, zahvaljuje se na tome položaju: ali se pobrinuo, da na ovo mjesto dođe osoba, koja će izvršavati ono što njemu odgovara. To je bio dr Lukatelo, koji podliježe njegovome utjecaju i s kojim on drži najintimnije veze. Dr Lukatelo umjesto, da doprinese ozdravljenju prilika, počinja razne malverzacije i tako i sebe i svoj položaj diskvalificira.

Određuje se radi tih malverzacija istraga, ali da komedija bude još interesantnija određen je kao organ, koji imade provesti istragu njegov saučesnik i intelekualni vođa dr Kolovrat. Jasno je, da je ovaj svim silama nastojao, da rezultat istrage bude negativan, i da se nedjela i malverzacije dr Lukatele prikriju i opravdaju. Zato je i rad dr Kolovrata završio sa negativnim rezultatima, što je u narodu proizvelo vrlo težak utisak, jer su svi čestiti građani za nedjela znali i smatraju, da državne vlasti prikrivaju nepodopštine dr Lukatele.

Jednako je zlo i sa ustaškim dužnostnicima, koji također nisu vidjeli gdje je interes države, te nisu vršili nikakvu promičbu među muslimanskim Hrvatima, koje su ostavili svojim starim gospodarima — begovima — i njihovom utjecaju.

Sam izbor tih dužnostnika u osobi Josipa Karduma, kao logornika i Mire Sliškovića kao tabornika veoma je nezgodan, jer su obojica prema mojim informacijama za vrijema Jugoslavije pripadali komunističkoj partiji, a poslije 10. travnja viđani u poznatoj komunističkoj kancelariji, koja je nosila naslov 'Zmijanje'.

Najkarakterističnije je, da ovi ometaju pristup muslimanima u ustaške postrojbe, a to isto čine i sa Hrvatima katolicima, koji su bili ranije druge političke orijentacije, a napose skupini bivših Radićevaca, koji su pokazivali

volju, da sarađuju u izgradnji države putem ustaškog pokreta.

Nezgodno je djelovalo na narod i hapšenje bogatih Srba, koji su izgleda bili hapšeni samo iz razloga, da kancelarija advokata dr Pintera može intervenirati, jer su ovi uz masne honorare pušteni na slobodu. Židovi sé slobodno šeću po Prijedoru, ne nose židovskih znakova, a često puta sjede pri čaši vina sa naprijed spomenutom gospodom.

Isto je tako i sa Srbima.

Oko onoga dijela židovskih i srpskih radnja, koji su bili iseljeni nastaje jagma i svađa, a jasno je da glavnu riječ kao arbitar vodi dr Pinter pomoću svojega zeta dr Kolovrata. Veoma nezgodan utisak proizvelo je u narodu i dovođenje u Prijedor po dr Kolovratu njegova brata, kojem se daje najveća gvozđarska radnja Zidova Štrena za 100.000 kuna, inače vrijedna preko milion kuna.

Skandal je načinila i akcija oko prelaza pravoslavaca. Tko će više ugrabiti u svoje jato dušica ovih bilojeglavno pitanje i za postignuće ove svrhe ni jedna mjera nije bila odiozna. Svađaju se imam matičar Bibić, sa župnikom Kaurinovićem, koji svoje svađe unose u narod. Nema izraza koji bi bio neupotrebljen kao nazivi Turčin, Šokac i slično na dnevnom je redu. Ovu svađu iskorišćuju ljudi neskloni današnjem poretku i državi, kao na primjer Muharem Softić, činovnik Šipada, a sada i upravitelj vakufskog povjerenstva, koji nagovara imama Bi bića, da povede promičbu među hodžama, da je politički interes muslimana, da drže sa Srbima.

U tom ga pomažu Srbi muslimani, kao sudac kotarskog suda Sadiković i njegov otac, zatim Fuad Firkinadić, činovnik željezničke stanice, Smajo Sitnica, želj. Činovnik, prof. Munagić, ing. Hrustanović i mnogi drugi.

U isto vrijeme iza njihovih leđa organizuju se pravoslavci Kneževa Polja i spremaju sve za ustanak. Indirektno, njihovu akciju pomažu nažalost i divje ustaše, koji ubistvima žena i djece, pljačkanjem i drugim niskim djelima gade poštenom građanstvu ustaški pokret rušeći temelje države i gurajući veliki dio stanovništva, da se priključi prednjima.

U takvu tešku atmosferu dolazi za predstojnika u Prijedor Stjepan Bitorajac, Hrvat, ali oženjen sa učiteljicom zagriženom Srpkinjom, koja je bila stvarni kotarski predstojnik.

Da zlo bude još veće dolazi za zapovjednika vojnih snaga u Prijedor Slovenac, Zlobec, koji nije imao ni sposobnosti, a ni ljubavi da ovome teškom stanju stane na kraj.

Zato su i njegove prve akcije bile puštanje komunista iz zatvora, koji su znali prednju situaciju iskoristiti u svoje svrhe i pomogli padu Prijedora.

Rezultati pada Prijedora su strašni.

Prema pokupljenim izvještajima partizani su zaplijenili 3 haubice, 5 minobacača, 8 teških strojnica, 25 pušaka strojnica, 1.200 pušaka, 1.600 ručnih bombi, oko 120.000 puščanih metaka, 1 kompletnu radio stanicu, te drugih materijalnih i živežnih namirnica. Zarobljeno je oko 1.000 vojnika, te mnogo poubijano ustaša i žandara.

Sam Prijedor je popaljen i daje žalosnu sliku kao poslije potresa.

Stanovništvo Prijedora, a i njegove okoline moralno je dotučeno a napose iz razloga, što je uvjereno da se je Prijedoru moglo pomoći pravodobnim odašiljanjem pomoći, koja se tražila kroz više mjeseci od Zagreba, ali Zagreb da je na sve molbe ostao nepomičan.

Šta više u narod je bačena po logorniku Miri Sliškoviću vijest, da je njemu osobno rekao vojskovođa, kod kojega je on bio i kada ga je upozorio na sve opasnosti doslovno: 'Pa šta ako Prijedor pane, mi ćemo ga ponovo zauzeti'.

Da se dođe do ozdravljenja i spriječi razorna promičba partizanskih bandita u narodu jedini lijek je hitna i dobro smišljena akcija čišćenja na terenu, jer će inače prednji pogodni momenti omogućiti i dalje njihov uspješan rad u pravcu razaranja državne misli na ovom terenu.«

Ustaška komanda je smatrala da je »iznenadni napadaj na posadu Prijedora« izvelo »oko 30.000 oboružanih partizana uz saradnju komunista iz Prijedora«. General Iser, zapovjednik Drugog domobranskog zbora Glavnom stožeru domobranstva je 5. juna pisao — potpuno drugačije od dr Gvozdića — da je Zlobec bio heroj i da je garnizon kapitulirao tek »nakon junačke smrti zapovjednika oko 16 sati«, ali da je pre toga ustašama »uspjelo uništiti krugovalnu postaju, 3 bacača, 13 teških strojnica, 29 strojopušaka i 1 haubicu«. Iser je također pisao da »u drugoj polovici mjeseca svibnja« na području njegovog zdruga »komunistička akcija ne opada, već je dapače u porastu. Jednim dijelom zbog prilaženja u njihove redove nezadovoljnih četnika, a opet s toga što njihova jaka promičba i nestašica živežnih namirnica tjera mnoge u njihove redove, može se računati sa njihovim pojačanjem. Stoga sklopljeni sporazum sa četnicima na dijelu između r. Sane i Vrbasa kao i sa postrojbama jugoistočno od Banje Luke omogućiti će aktivnu suradnju sa našom vojskom na spriječavanju širenja akcije partizana baš u ovom dijelu, gdje su zauzećem Prijedora ojačali svoje pozicije. Razmimoilaženje četnika i partizana je došlo do tog stepena daje mržnja između njih postala ogromna, te jedni smatraju druge za svoje najveće neprijatelje.

Pad Prijedora, Ljubije i Stare Rijeke u mnogome je podigao moral kod istihtako, da ugrožavaju Banju Luku, a osobito Sanski Most i Ključ. Postoji mogućnost da isti naskoro izvrše napadaj bilo na Sanski Most, Gornju Sanicu i Ključ, bilo na dio našeg položaja, koji se proteže od r. Sane, pa na jug do Ivanjske sa ciljem prekida jedine komunikacije koja veže Banju Luku sa ostalim dijelom naše države. Dolaskom pojačanja u Banju Luku otklonjena je za sada opasnost i njihova djelatnost u tom pravcu, dočim južno od Banje Luke opkoljena mjesta moraju biti pojačana u ljudstvu i oružju.

Po gradovima ne opaža se djelatnost komunista, jer je vrlo vješto sprovode, ali pad Prijedora, gdje je izvršen napadaj na posadu u samome gradu od mještana komunista, te su isti najviše i pridonijeli uspjehu partizana, dokazuje da komunisti imaju jaku organizaciju po gradovima i navodno se središte ove organizacije nalazi u Banjoj Luci. Potrebno je da organi za javni red i sigurnost rade što intenzivnije na otkriću i uništenju ovih komunističkih ćelija.

Zajedničkom suradnjom domobranstva, ustaških postojbi, njemačke vojske i nama sklonih letnika ima izgleda da se ovoj njihovoj akciji stane skoro na put, dočim sjeverno od Save uslijed osobitih prilika (slabe posade) naša situacija postaje danomice teža.

Kako pored oružja, promičba kod partizana igra glav-

nu ulogu, morala bi protupromičba biti intenzivnija, jer naš lakovjerni narod nasjeda rado njihovim vijestima.«

Tako su dr Gvozdić, kadar da i najordinarnije ustaše proglasi komunistima, i general Iser videli situaciju u Prijedoru i čitavoj Krajini krajem maja 1942. godine. A mi smo bili zaokupljeni svojim problemima: kako do kraja dotući Gvozdiće, Isere i sve druge nemačko-italijanske sluge. Nebo se nad nama razvedravalo. Ali, govorili smo dr Vaso Butozan i ja, biće još mnogo grmljavine; treba se za sve pripremiti.

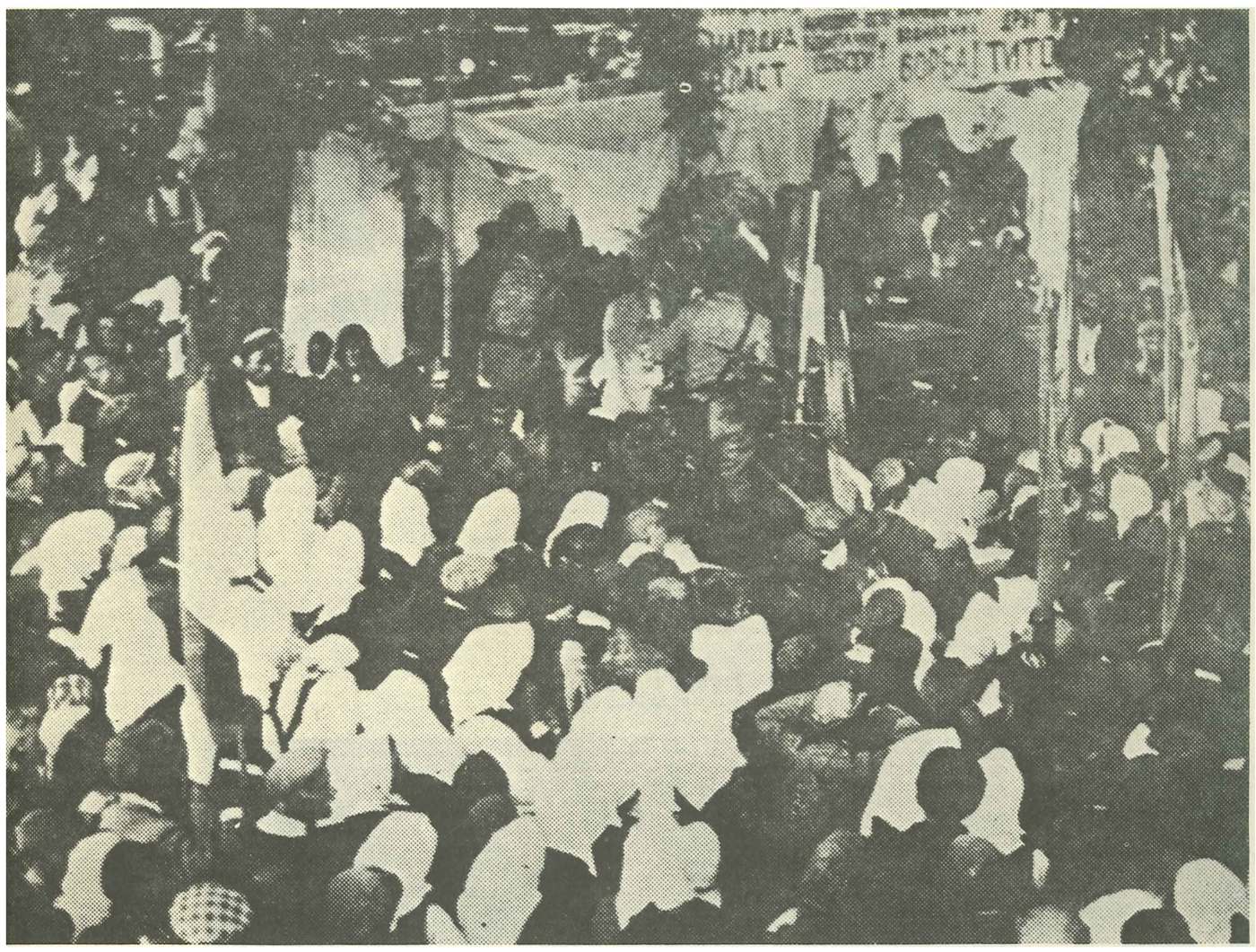

Miting na Tičevu uoči izbora za narodnooslobodilački odbor, septembar 1942. godine

Dr Vaso Butozan, Košta Nađ, Koča Popović, Mijalko Todorović i
Vladimir Popović

Na Kozari 1942., sleva: Mile Perković, Ranko Šipka, Ratko Vujović
Čoče, Braco Nemet, Mirko Kalezić; sede: Ajša Vujović, Dževad
Midžić, i Mladen Oljača

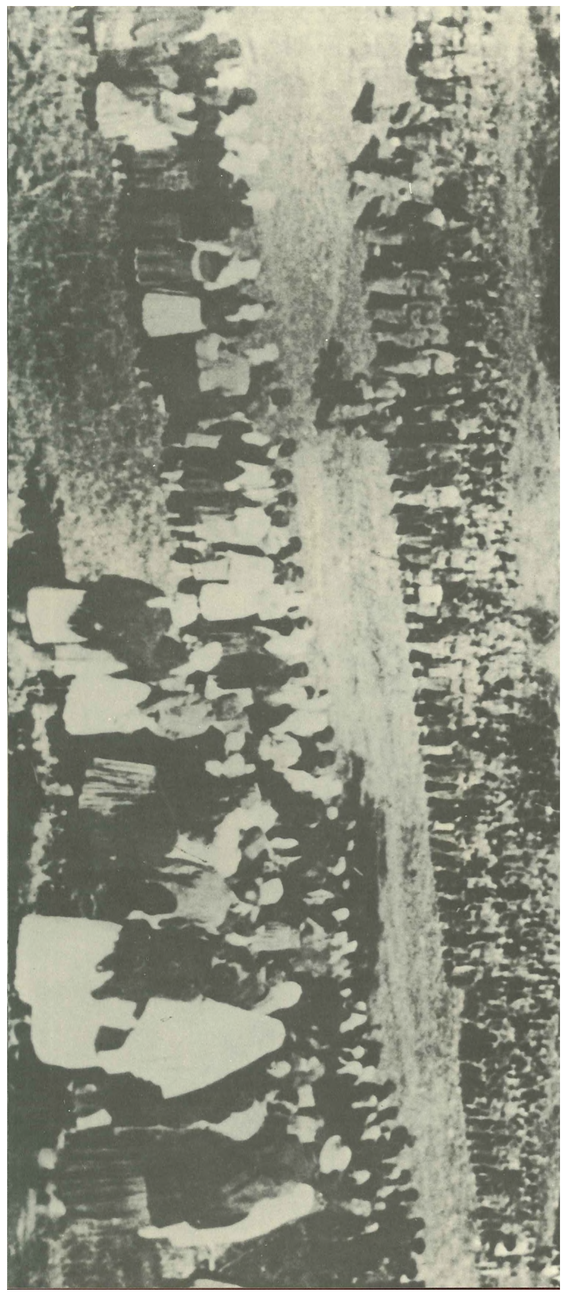

Smotra kozaračkih borca pred narodom Kozare

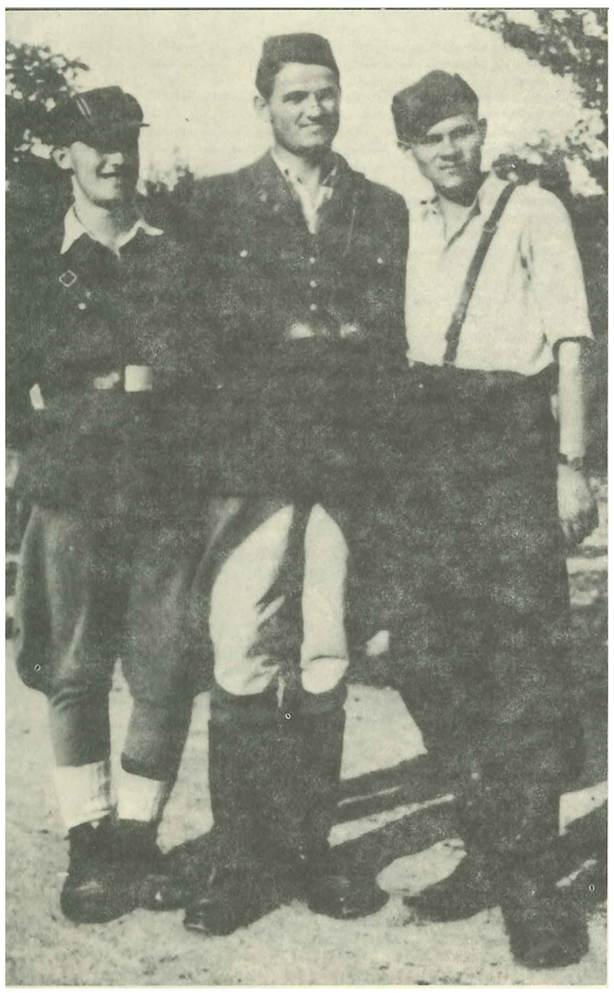

Josip Tvrz Pepi, Đurin Predojević i Mile Trkulja

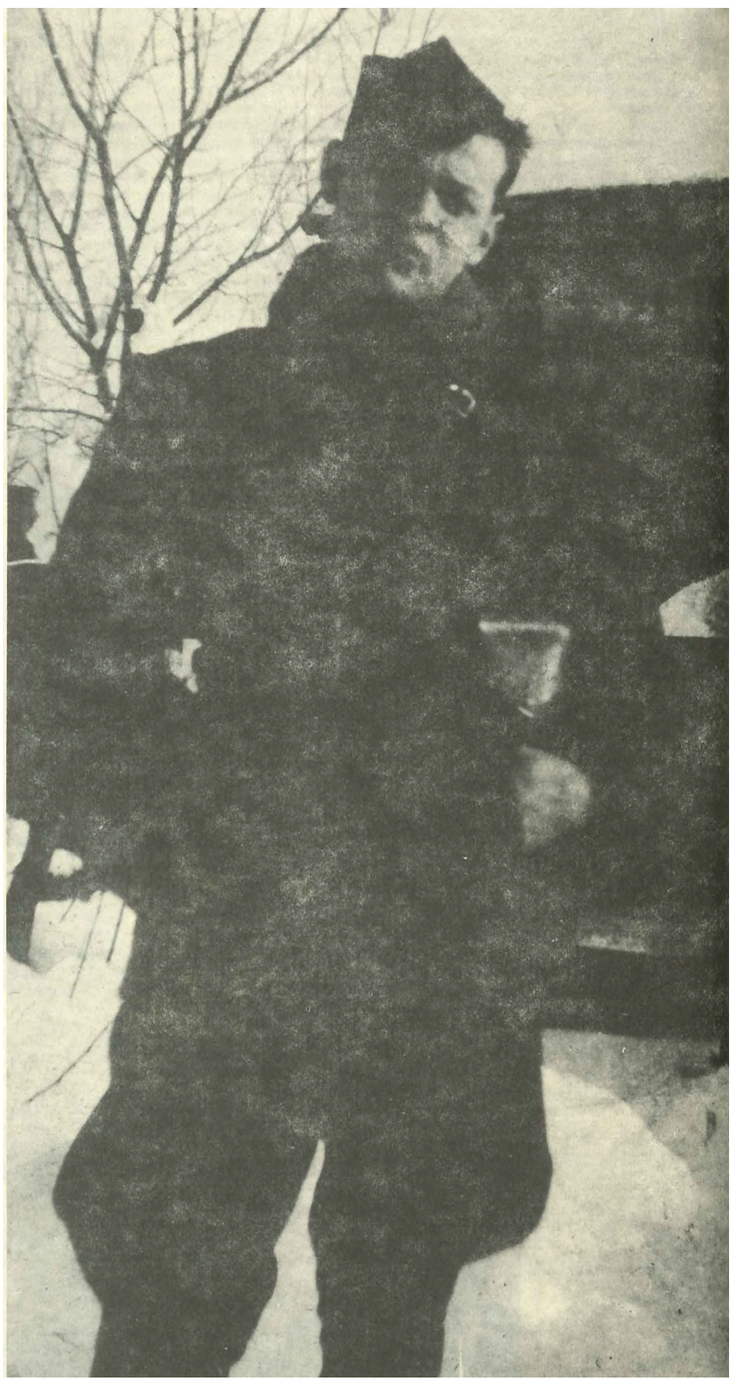

Jovica Trkulja

Mile Trkulja i dr Danica Perović u Šipragama

Ivo Marinković

dr Vladimir Bakarić

Vicko Krstulović i Vice Buljan

Anka Berus i Dragutin Saili

Jakov Blažević

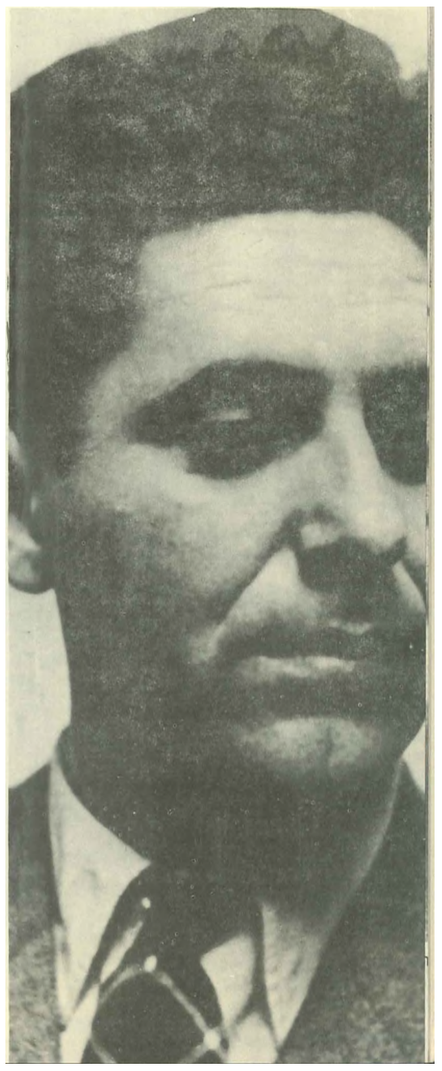

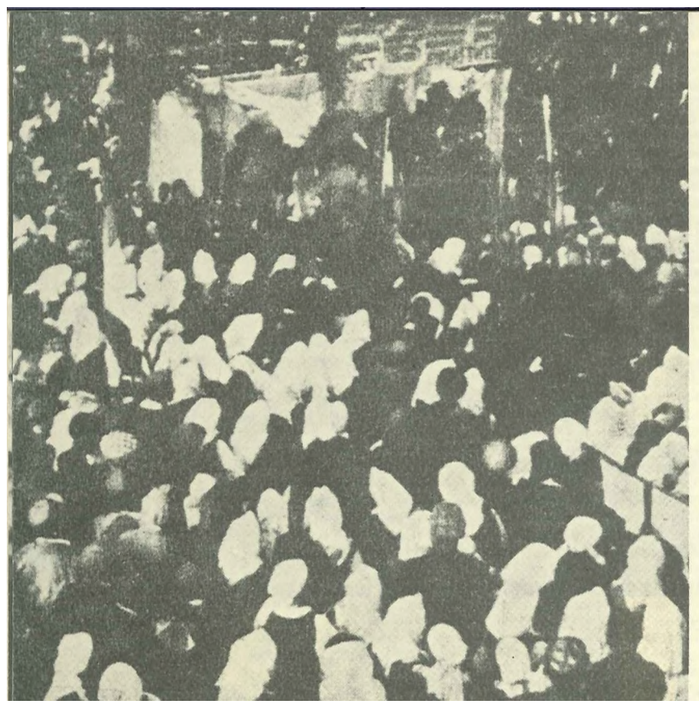

Vjeko Afrić recituje u B. Petrovcu

Prvomajska proslava u Korenici 1942. godine

Lički Udarni bataljon na pohodu u Dalmaciju maja 1942. godine

Rukovodioci kordunaških jedinica: Simo Mikašinović Karaš, Miloš Šumonja, Šime Balen, Rade Janjanin, Vanjka Vondraček i Milan Zimonja

Vojo Mitrov

Četvrta kordunaška brigada u pokretu

Rato Dugonjić, Košta Nađ, Bogdan Oreščanin i Ivo Lola Ribar

Artiljerija ličkih jedinica u Korenici 1942. godine

snad Stojnić, Radmila Stojnić, Vukosava Stojnić, Velimir Stojnić i Djo Mitrov u Ribniku

Momir Kapor i Mile Trkulja

Borko Arsenić

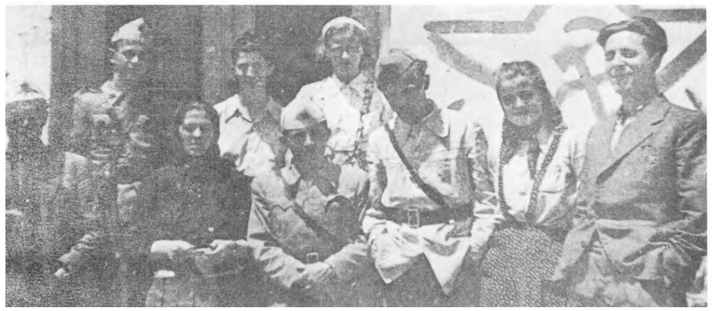

Donji Lapac 1942. godine (sleva): Mile Počuča, Miloš Uzelac. Kata Pej'nović, Danica Pofjović, Vlado Ćetković, Marija Šoljan, Rade Žigić, Neda Zakula i Jakov Blažević

Mito Dimitrievski

Dževad Midžić, Lepa Perović Zaga Umićević, Danica Perović i Gojko Rodić

Oficirska škola GŠ Hrvatske u D.Lapcu; od juna 1942. godine u toj školi su bili i borci krajiških jedinica

Rudi Čajavec

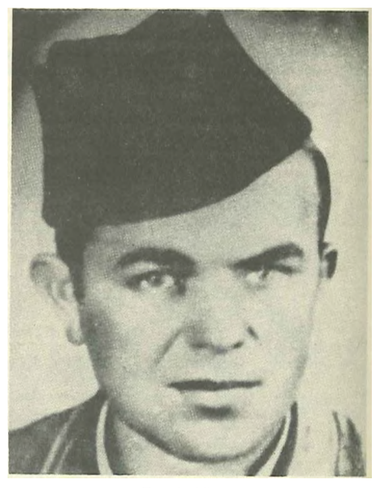

Franjo Kluz

Avion Rudija Čajavca
oboren 4. juna 1942.
nedaleko od Banje Luke;
Čajavec je izvršio samoubistvo
da ga fašisti ne zarobe živoga

Neprijatelj je mislio da će nas uništiti. Ali mi smo, svojim srcem i dubokom svješću, osvajali pušku po pušku i naoružali se. Mi smo uništavali neprijatelja na svakom koraku, razbijali njegove divizije. Mi smo dali mnogo žrtava... ali nas neprijatelj nije uništio, jer se narod ne može uništiti. Jugoslavija se ne da pobjediti — njen herojski otpor čini je nepobjedivom...

Tito, 17. jun 1942.

Maj je bio mesec blistavih pobeda jedinica Prvog, Drugog i Petog odreda, ali i vreme poraza na terenima Četvrtog i, delimično, Trećeg odreda. Glavnom štabu Hrvatske smo iz Prijedora pisali da se »Treći i Četvrti odred sada raspadaju« i da partizani iz tih odreda »prilaze četnicima ili se vraćaju kućama«, a da je samo »mali broj u ta dva odreda ostao vjeran narodnooslobodilačkoj borbi«. Kasnije se pokazalo da u Trećem odredu stanje nije tako crno.Šesti, zmijanjski odred, čije organizovanje smo poverili Dragi Mažaru i Vojinu Mitrovu, imenovavši i njihove zamenike — Milana Brankovića i Đuru Stojanovića, kao i intendanta (Ljubomir Lužija) i sekretara štaba (Slobodan Zec) — posle prvih uspešnih zahvata i dobro organizovanog savetovanja sa komandnim kadrom, ipak u maju nije organizovan, jer se Todorovićev Udarni bataljon povukao na sever i Marčetićevi četnici su ovladali čitavim područjem Zmijanja. Dragu Mažara i Vojina Mitrova smo povukli u Operativni štab, Dragu kao obaveštajnog, a Vojina kao operativnog oficira. Sa štabovima Trećeg i Četvrtog odreda smo izgubili svaku vezu. Nadali smo se da je Proleterski bataljon — po prethodnim dogovorima — prešao na desnu stranu reke Bosne, i da se Osman tamo sastao sa Tempom. O tome smo mogli samo nagađati, kao i o situaciji južno do Zmijanja, na području Trećeg odreda. Oslobođenje Prijedora nam je davalo velike mogućnosti za dalje operacije, i prema Centralnoj Bosni i prema Mrkonjiću, kao i za sadejstva s jedinicama Glavnog štaba Hrvatske, ali — pisao sam 23. maja drugu Titu »imali smo i mnogo poteškoća, pošto nemamo mnogo iskusnih kadrova«. U otsutnosti Pucara i Karabegovića o kojima gotovo mesec dana ništa nisam znao, pisao sam drugu Titu da bi nam »bilo mnogo pomognuto« kad bi nam došao neko iz Vrhovnog štaba, »naročito drug Tempo«. Otkud sam mogao znati da će za dva meseca svi oni, s drugom Titom, doći u Krajinu! Do tad smo se morali u svim dimenzijama osloniti na vlastite snage, na one kadrove koje smo imali, omogućujući im da se što brže razbijaju. Kasnije se pokazalo da smo s vrlo malo novih kadrova uspešno razvijali celovit narodnooslobodilački pokret. Presudno je u svemu tome bilo delovanje Partije. Hrabrosti u Krajini nije nedostajalo, samo je tu hrabrost trebalo organizovano dovesti u funkciju oslobodilačkog i revolucionarnog karaktera i ciljeva oružane borbe s perspektivom da će ta borba obezbediti novu jugoslovensku zajednicu izmenjenih socijalnih odnosa i ravnopravnih naroda. Naši partijski komiteti i štabovi, uvek u saradnji s narodnooslobodilačkim odborima, u onom domenu koji je bio presudan za organizovanje čitavog naroda, pomno su analizirali sve elemente odnosa i otkrivali ono što pokreće sve potencijalne snage i Srba, i Hrvata, i Muslimana u zajedničkoj borbi za bolje zajedništvo. Našim uputstvima nižim štabovima smo inicirali da »vojsku treba učiti samostalnosti i inicijativi u izvođenju kako sitnih tako i krupnih akcija«. Slavka Rodića i ostale drugove iz štaba Petog odreda smo upozoravali da će — sledeći »načelo da komandni kadar uvijek ide pred vojskom« — samo »rasipati« svoju ličnu hrabrost i »gušiti inicijativu kod vodnika, desetara, pa i komandira«. Podstičući inicijativu i samosvest, stvarali smo nove kadrove, mlade i energične ljude u kojima su revolucionarna kretanja probudila čudesnu volju za učenjem i akcijom. U maju i početkom juna situacija nas je primorala da sve češće i na komesarske dužnosti postavljamo neškolovane borce, uglavnom seljake. S tim u vezi, iz Operativnog štaba smo svim komesarima odreda i bataljona 21. juna poslali uputstva. Pisali smo da je »dobra okolnost« što su komesari mahom »iz redova boraca seljaka«, ali smo od štabova o'dreda i bataljona tražili da shvate »da seljaci komesari teško mogu vršiti savjesno i kako treba svoju komesarsku dužnost«, jer »su u većini slučajeva slabi govornici« i jer su »uske njihove političke perspektive. Nisu oni svjesni svoje uloge kao politički vaspitači vojske. Oni se zapletu u svakodnevne poslove. Osim toga seljak-borac teško može da shvati da njegov drug politički komesar više zna od njega, pa i tu stoji prepreka njihovom radu.« Bilo je jasno da mladi komesari mogu postati autoriteti u četama samo ako u svemu budu primer, ako budu brže učili, ako se »izdignu znanjem među vojnicima«. Zbog toga — pisali smo — »komesari odreda i bataljona moraju u prvi

mah u takvim prilikama velikim dijelom zamjeniti politkomesare četa u pogledu političkog vaspitanja vojnika«, odnosno »moraju uvesti političke časove u četama, zvanične i redovite kao što je i vojnička obuka. Ne smije biti isprika, da čete ne logoruju, da su politkomesari četa slabi, da je vojna situacija bila teška itd. Jedna se pouka mora izvući iz ove borbe sa okupatorom, a pogotovo sa četnicima: gdje su vojnici bili koliko-toliko politički obavješteni, tu smo imali uporišta, a kako je ova borba sa četnicima vrlo osjetljiva i teška, kako je ona više političke nego vojne naravi, traži ona od nas prilično znanje. Kako je opet vojska glavna meta političkog juriša pete kolone, to se mora izbjeći stara greška guranja u vojne akcije, pa i sa četnicima, ne pripravivši politički svaku akciju sa političkim konkretnim obukama...« Od komesara krupnih jedinica smo tražili da u četama na konkretnim primerima ukazuju »na četničku izdaju« — posredno — »na širu politiku pete kolone u zemlji i u svijetu, a ne udarati odmah u žicu svjetske politike«. Program za delovanje komesara smo dobili još 13. maja od CKKPJ. Po tom programu trebalo je tumačiti istoriju Jugoslavije i »naročito ući u pitanje Versaja« i »velikosrpskog karaktera vlasti u Jugoslaviji za 20 godina«. Takođe je trebalo uporno objašnjavati koliko su stvarno bili ugroženi životni »interesi srpskih masa tom politikom i katastrofalne posledice takve politike: dolazak ustaša na vlast i pokušaj istrebljenja Srba. Raščišćavanje tih pojmova od velike je važnosti danas. Pitanje bratstva naroda postaje naročito aktuelno, budući da su četnici paktirali sa hrvatskim i muslimanskim ustašama, i samim tim masama je postala jasna naša politika sporazumijevanja sa poštenim dijelom Muslimana i Hrvata. S tim u vezi treba analizirati odnos Srba, Muslimana i Hrvata u prošlosti, u Jugoslaviji, pa i danas. Treba ukazati na inicijatore klanja i tko su oni bili iz redova Muslimana i Hrvata: begovi i peta kolona u Hrvatskoj. Peta kolona u Bosni bili su muslimanske spahije koji su se nadali da će im Hitlerov fašizam dati bivše begluke i u tom cilju bile su nahuškane muslimanske mase na istrebljenje Srba, a klanje i ubijanje bilo je osveta od strane begova nad svojim bivšim kmetovima.« Od komesara smo tražili da trebaju »rastumačiti uloge vjerskih faktora u međusobnom klanju« a naročito da tumače koliko »je borba protiv četnika vezana uz aktivnije naše nastojanje u politici bratstva naroda«. Za nas je »odgojiti vojnike da se bore protiv četnika« značilo »podići ih na viši nivo i osigurati sutrašnju pravu narodnu vlast«.

Natemelju analize stanja naterenu, imajući stalno na umu političku strategiju Partije, onako kako nam je to izlagao drug Tito i uputstvima objašnjavao CK KPJ, mi naše borce nismo delili po tome iz koje su klase ili društvenog sloja, iz koje su nacije ili sredine, jer i među nama je bilo bogatih, kao što je na drugoj strani, u četnicima i ustašama bilo siromašnih. Osnovno naše načelo je bio Titov zahtev: boriti se za svakog čoveka i svakom čoveku dati šansu da tuče okupatora. Od naših komesara Os man i ja smo 21.juna tražili da u tom smislu tumače »sporazum ustaša i četnika«, da objasne »što je uslovilo taj sporazum, kakve su njegove političke a kakve vojničke posljedice za nas a kakve za četnike, kakve za ustaše kao velikohrvate i kakve napokon svjetske snage podupiru taj sporazum (peta kolona u svijetu)«.

Zasnivajući našu taktiku na strategiji rata naoruža-

nog naroda, morali smo realno ocenjivati odnose vojske ustanka i naroda svrstavajući ga, koliko god je to bilo moguće, nezavisno o ideološkim i političkim opredeljenjima, u jedinstvenom frontu protiv okupatora. Važno je bilo da svaki borac s puškom u ruci, ali i svaki Krajišnik koji je podržavao našu borbu, shvati da odnose vojske i naroda »treba ispreplesti mnogobrojnim uslugama i djelima i s jedne i sa druge strane. Ne smije se odnos vojske i naroda svesti na golu odbranu sela nego taj odnos mora da bude mnogo dublji i zasnovan na snažnoj svijesti potrebe dobrog odnosa vojske i naroda. Vojsci treba razjasniti koliki je to velik faktor u ratu dobar odnos vojske i naroda, treba joj objasniti koliko je važan faktor u ratu sigurna pozadina i da odatle najvećim dijelom izvire svijest vojnika o potrebi dobrog odnosa vojske i pozadine. Tu treba iznijeti primjer četničkih sela: sabotaže u ishrani, nemogućnost dobivanja ikakvih obavještenja i na kraju, pucanje u leđa. Dobrim postupcima naših vojnika koji su pod o/užjem dokazali da naše snage ne donose gospodarenje i tutorisanje nad narodom, nego dapače slobodu u pravom smislu riječi i da to oružje ne štiti narod samo od vanjskih neprijatelja nego da je ono i na oslobođenoj teritoriji garancija slobodnog života naroda, za zdrav međusobni odnos ljudi. Razumljivo je da se tu misli na slobodu i pravo poštenog i rodoljubivog svijeta, a ne na slobodu za petu kolonu. Na konkretnim primjerima treba ispravljati greške kod vojnika, intervenisati kadgod se ukaže potreba. U stroju uvijek govoriti o tome i vojsci iznositi grube greške odnosa prema narodu. Naročito vojska mora biti obazriva prema ženama. Tu treba razbiti konzervativnost vojnika koji su prema politički zaostalim ženama većinom prosti i grubi. To se ispoljava na jedan način terorisanja žena u selu.Pljačku suzbiti po svaku cijenu. Ne obmanjivati se time da među našim vojnicima nema pljačkaša. Imati u vidu da naši vojnici koriste progone četnika i njihovih familija i pri konfiskaciji oni pljačkaju njihove kuće. Prije ulaska u selo upozoriti vojnike na to, a onda pri svakom slučaju pljačke oštro kažnjavati. Treba vojnicima politički objasniti šta znači vojska koja pljačka, kako pri tom blijedi cilj oslobođenja. Uzeti kao primjer Hitlerovu vojsku. Treba napomenuti vojnicima sutrašnji njihov položaj kao čuvara i garancije svega državnog i narodnog dobra, te ako se sada ne nauče da postupaju pravilno prema seoskoj kući, još manje će biti solidni u gradu.«

Tako smo pisali 21. juna 1942. godine.

Vodeći rat koji je od samog početka bio sinteza nacionalne oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, mi smo kao vojska stvorena u narodu, kao oružani odred toga naroda, pomagali osnivanje narodnooslobodilačkih odbora, ali smo sve činili da široka mreža tih odbora u Krajini, funkcionišući putem delegatskog mehanizma, omogući da se sam narod uključi u organe vlasti. Jasno, osnovna snaga tih novih organa vlasti bili su ljudi koji aktivno učestvuju u ustanku, ali to ne znači da smo mi bilo u kom pogledu nametali volju vojske odborima. O našem shvatanju odnosa vojske i narodnooslobodilačkih odbora u proleće 1942. svedoči i naše direktivno pismo komesarima odreda i bataljona:

»Prema NO odborima kao organima narodne vlasti vojnici se moraju odnositi pravilno. Oni moraju znati što su odbori, kakve su njihove dužnosti i prava, napokon kakva je njihova budućnost. Vojnici niukom slučaju ni

niukom vidu ne smiju stojati nad organima narodne vlasti. Oni, dapače, moraju u svakom slučaju svojim oružjem podupirati pravedne i pravilne odluke narodne vlasti. Oni moraju kao naoružani ljudi da podižu autoritet odbora, narodne vlasti.«

Vodili smo rat u seljačkom kraju i vojska je naša mahom bila sastavljena od seljaka. U drvarskom okrugu, u Podgrmeču i na Kozari seljak je u proleće 1942. potpuno prihvatio naše strateške ciljeve i bio je svim bićem, u jedinici ili u pozadini, za narodnooslobodilački pokret. Među tim krajiškim seljacima, često nepismenim, rasli su proslavljeni komesari i komandanti, skojevski i partijski rukovodioci, istinski heroji. Proces njihovog izrastanja se odvijao neverovatno brzo. I mada smo se mi Titu žalili da nemamo dovoljno kadrova (naročito »kadrova iskusnih za uspostavjanje vlasti u jednom gradu«), ipak — oslanjajući se na vlastite snage — uvek se našlo dovoljno pravih ljudi za svaki zadatak i za svaku dužnost. Ali pre izbora, uvek je u svakome od nas koji smo o izboru odlučivali, trebalo slamati i izvesni oportunizam i nepoverenje.Takoje bilo i 19. i 20. maja, kad smo izabirali kadrove za našu Prvu brigadu.

Jezgro brigade, koju smo odlučili formirati odmah posle oslobođenja Prijedora i Ljubije, bio je Todorovićev Udarni bataljon. Drugi deo snaga smo regrutovali iz Drugog odreda, tako da je Brigada bila sastavljena od boraca iz podgrmečkog, janjsko-pljevskog, drvarsko-petrovačkog i kozaračkog područja.

Komandanta su predložili drugovi s Kozare, Babič, Šiljegović i Šoša. Lepa i ja smo smatrali da boljeg komandanta nemamo. Bio je to Ivica Marušić Ratko, dotadašnji komandant 1. bataljona Drugog odreda. Iz Prvog odreda smo uzeli komesara — Velju Stojnića. Za Marušićevog zamenika smo odredili Voju Todorovića, a za partijskog rukovodioca brigade (zamenika političkog komesara) na predlog Lepe Perović određen je rudar Savo Kesar.

Prva krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada je treća brigada formirana u našem ratu. Vrhovni štab je pre toga formirao Prvu proletersku, 21. decembra 1941, i Drugu proletersku, 1. marta 1942. Jedinice Prve krajiške brigade okupile su se 21. maja u ustaničkom selu Lamovita, postrojene u prostranom dvorištu seoske škole, gde je inače bio omladinski vojno-politički kurs. Ujutro toga dana s Marušićem i Stojnićem sam izvršio smotru postrojene brigade. Pred nama je — u četvororedovima bataljona, samostalne čete pratećih oruđa, saniteta, intendanture, odelenja za snabdevanje i voda za vezu — stajalo 1186 boraca. Kesar je Lepoj pisao: 284 člana Partije, 307 skojevaca. Marušić raportira meni, njemu i meni komadanti bataljona Duško Jović (uza nj je komesar Sveto Kačar Kača), Dušan Metlić (komesar Dušan Karan), Stevo Rauš (komesar Pero Đurić) i Petar Mećava (komesar Jusuf Imamović).

Osim Prve brigade, 21. maja smo formirali i Prateću četu Operativnog štaba. Deo te čete smo poslali na teren Prvog odreda, da tamo pripremi smeštaj i za Operativni štab i za Povereništvo Pokrajinskog komiteta (smatrali smo da ćemo s terena Prvog odreda najlakše obezbediti komandu nad svim odredima), a Prvu brigadu smo odmah posleformiranja usmerili na Manjaču, na četničke bande. Dva dana posle toga, 23. maja, Titu sam pisao da je Prva brigada već »stupila u akciju za čišćenje terena oko Mrkonjić Grada i sam Mrkonjić od četničkih bandi«.

Četnici su u to vreme slobodno odlazili i u Mrkonjić Grad i u Banju Luku. Sam vitez Lakša, načelnik generalštaba ustaškog domobranstva, pisao je tih dana kako je »od četnika — saboraca« dobio iz Banje Luke još »19. V. oko 14 sati izvješće da se navodno 2000—3000 pobunjenika kreću u pravcu sela Omarska i Piskavica (17 i 22 km jugoistočno od Prijedora)« i da su po njegovoj zapovesti »sa četnicima — saborcima poduzete mjere da se pobunjenici dočekaju ako bi se zaista pojavili oko Piskavice«.

Ustaško-četničke snage su, istovremeno kad i bataljoni naše Prve brigade, udarile prema Piskavici, Bronzanom Majdanu i Jašikovim Vodama: mi da proširimo slobodnu teritoriju, onidajesuzeili uništе i da prodru u Prijedor.

Na velikoj sekcijskoj karti Krajine Drago Mažar i Trinki su ucrtali raspored naših jedinica. Kozara je bila s nekoliko strana napadnuta, ali neprijatelj je svuda odbijen. Bataljoni Drugog odreda, delimično reorganizovani zbog odlaska nekih četa u sastav Prve brigade, iz Prijedora su vraćeni na položaje koje su držali do 14. maja: prema Bosanskom Novom, Bosanskoj Kostajnici, Bosanskoj Dubici, Bosanskoj Gradišci i Banjoj Luci. Prvi odred je delom snaga usmeren na Unu, a delom snaga prema Sanskom Mostu. U tom odredu smo osnovali novi Udarni bataljon i za komandanta postavili Đuri na Predojevića. Peti odred bio je na prilazima Bosanskog Petrovca, Drvara i Bosanskog Grahova. Italijani su svuda bili u defanzivi. Slavko Rodićje vrlo uspešnotukao njihove trupe na komunikaciji Drvar — Oštrelj — Petrovac, gde je zarobio dva topa, da bi se potom s novoformiranim Udarnim bataljonom prebacio »prema Grahovu da u saradnji hrvatskih partizana vrši čišćenje četničkih elemenata u južnoj Liki, sjevernoj Dalmaciji i okolini Grahova«.

Štab smo zadržali u Marjanovića kući u Božićima. Tu su još bili i zarobljenici, kojima je suđeno neprestano od 17. maja. Glavni posao oko toga obavljala je Mira Cikota i prijedorska partijska organizacija. Glavnom štabu Hrvatske sam pisao da je Prijedor bio pun petokolonaša, pa smo bili »prinuđeni da preduzimamo svakodnevne mjere protiv špijuna i prikrivenih ustaša«. Ocenjivao sam da je »situacija u gradu dosta teška i pored održanih mnogih zborova sa radnicima, Muslimanima i ženama«. Avioni su svakodnevno tukli Prijedor, pa je i to unosilo nervozu.

U Štabu sam se malo zadržavao. Trinki, njegov novi pomoćnik Božo Cikota, Drago Mažar i ostali drugovi su i sami mogli obaviti štapske poslove, a kad je rešenje ovisilo o meni lako su me mogli naći — uvek se znalo u kojoj sam jedinici. Meni se tada činilo da je najvažnije da između Krajine i Vrhovnog štaba uspostavimo direktnu vezu, da ponovo ovladamo izgubljenim područjima istočno od Vrbasa i povežemo se sa Zeničkim odredom. O tom planu sam i Titu pisao rano ujutro 23. maja. »Da bi ta veza bila sigurna, moramo prvo očistiti teren oko Banje Luke do Mrkonjića od četničkih bandi, da bi mogli prebaciti jedan bataljon preko Vrbasa, koji treba da se kreće preko Bočca i Skender Vakufa, da uhvati vezu sa drugovima Starim i Osmanom i očisti ovaj teren od tih bandi koje su raštrkane u manjim grupama i onemogućuju nam dobru vezu hvatajući naše kurire.«

Baš kad sam završavao izveštaj za drugove Tita i Tempa, pozvao mejeDrago Mažar: javljaju da na Urije, na istočnom prilazu Prijedoru, sleće avion, verovatno naša veza iz Banje Luke. Bilo je jutro, oko 10 časova. Odmah sam otišao na Urije. Grupa drugova iz kozaračkog komiteta Partije i štaba Drugog odreda već je bila tamo. Avion, »potez«, s endehaškim oznakama na krilima, sletio je nekoliko minuta posle mog dolaska. Iz aviona je" izašao snažan, krupnooktridesetogodišnjak. Gologlav, kosa mu na lakom povetarcu razbarušena leprša. Lice nasmejano. Boško Šiljegović ga poznaje. Kaže mi:

— To je Kluz — a onda požuri u zagrljaj pilotu: — Dobro nam došao, druže Franjo!

Za ilegalne veze s Kluzom i Rudijem Čajavcem znao sam još od odlaska u Krajinu. Obojica su u nekoliko navrata tražili da prelete s avionima na slobodnu teritoriju, ali sve do oslobođenja Prijedora za to nije bilo povoljne prilike. Zaga Umićević Mala, sekretar banjalučke partijske organizacije, u aprilu je javila drugovima na Kozari da »avijatačar zna negdje neko pogodno mjesto za spuštanje, ali bi volio da mu se ipak javi gdje bi se mogao spustiti da bude sigurniji«.Također je tada pisala da »avijatičar... može poći odmah«, ali da može — što se tiče njegove lične bezbednosti — »i pričekati neko vrijeme, jer mu sad ne prijeti opasnost hapšenja«.

Na Kozari nije bilo pripremljenog mesta za ateriranje. Komandant i komesar 2. bataljona Drago Mažar i Niko Jurinčić, kao i komandir Skendervakufske čete Dujko Komljenović, predlagali su da se avijatičari spuste na Čemernici. Smatrali su da bi avioni mogli aterirati na poljani Luka blizu Skender Vakufa. Pre nego je Zaga javila da »avijatičar... može poći odmah«, 12. ili 13. aprila, Đuro Pucar i ja smo se dogovorili sa Dujkom da on na Luci označi mesto za ateriranje, kako bi Kluz i Čajavec znali gde ih čekamo. U drugoj polovici aprila taj znak je bio danima na Luci, ali se zbog pogoršavanja situacije na položajima južno i istočno od Banje Luke nismo uspeli ništa konkretno dogovoriti s ilegalcima. A kad je veza ponovo uspostavljena, poslednjih dana aprila, smatrali smo da je područje između Vrbasa i Vrbanje isuviše nesigurno i odgodili smo dolazak avijatičara, tad već u nadi da će Prijedor biti pravo rešenje.

Aerodrom za naše prve avione smo počeli pripremati istovremeno s pripremama napada na Prijedor. O tome smo se dogovorili sa štabom 2. kozaračkog bataljona (Nikola Luketić, Stanko Milić, Dušan Utješinović) i Ivicom Mitrečićem Bregejcem, koji je iz Zagreba došao na Kozaru početkom februara. Štab 2. bataljona je smatrao da bi se u selu Međuvođe, petnaestak kilometara južno od Dubice, na Kozari, na livadama koje je dobro znao i sam Kluz (rođen je i odrastao u Dubici), čišćenjem šikare i panjeva, mogao najbrže pripremiti provizorni aerodrom. Sve radove je izvodio narod u organizaciji mesnog narodnooslobodilačkog odbora.

Posle kratkog razgovora s Kluzom, rekao sam mu da bi bilo najbolje da s Urija odmah uzleti i smesti avion u Međuvođu, jer je prijedorsko područje bilo nesigurno zbog stalnog nadlijetanja ustaških aviona. Kluz je pristao, samo moli:

— Očekujem da sleti Čajavec, pa ćemo onda zajedno...

Čajavec je godinu dana stariji od Kluza, moj vršnjak, pravnik, sa završenom pilotskom školom. Još na Beogradskom univerzitetu bio je uključen u napredni studentski pokret. Kad je uspostavljena NDH, dobio je — što je Partiji odgovaralo — mesto šefa takozvanog Ureda za kolonizaciju velike županije Sana i Luka u Banjoj Luci. Gotovo svi činovnici Čajavčevog Ureda bili su nekompromitirani skojevci ili članovi Partije: Rudijev brat Drago, Bude Bušatlija, Vinko Markotić, Lutvo Hajdaragić, Zdenko Ružić, Đoko Petrocki, Ibro Pračić... Kad je iskrsla opasnost od provale, svi su oni, dan-dva pre Kluzovog i Čajavčevog leta na slobodnu teritoriju, izišli u selo Kosjerovo, a odatle — našim vezama — u Kozarački odred.

Kluz se na Urije spustio oko 10, a Čajavčev avion, »brege XIX«, pojavio se oko 11 sati 23. maja. Rudi je poleteo posle Kluza, koji mu je — nadlećući tri puta iznad Rudijeve kancelarije — dao znak za odlazak. Čajavec nije odmah mogao dobiti avion, ali se nekako snašao i uspio je da poleti sat posle Kluza. Zajedno s njim doleteo je i mehaničar Miško Jazbec. Njih dvojica su svoj »brege XIX« dobro maskirali na Urijama, a Čajavec je s Ivicom Mitrečićem odleteo na pripremljeni aerodrom u Međuvođe. Narod ih je tamo dočekao kako se dočekuje dugo očekivani najdraži, najrođeniji: na krilima i trupu »poteza XXV« zavijorili su dugi, beli, vezeni peškiri, svatovski darovi iz udavačkih škrinja kozaračkih devojaka. Odmah je i kolo oko aviona zaigralo, ali Kluz opominje:

—Avion treba skloniti. Videće nas neprijatelj...

Narod je u tren oka sklonio avion u obližnji gaj i tu ga maskirao. A Kluz i Mitrečić su krenuli na dogovoreni sastanak k nama, da se dogovorimo za njihove akcije. Sastanak smo održali u nekoj prijedorskoj gostionici. Situacija na položajima bila je takva da se nisam s njim mogao dugo zadržavati — toliko da kažem: avijaciju krajiških partizana treba početi odmah koristiti, i za napade na neprijateljske jedinice, i za propagandu (treba u štampariji, koju je Nikica Pavlić već bio uredio u Vitlovskoj na Kozari, štampati letke i bacati ih po okupiranim gradovima). Što se tiče borbene upotrebe aviona, smatrao sam da ih treba upotrebiti »samo u slučaju kakve velike koncentracije, tj. velike neprijateljske ofanzive«, da tada »bombarduju trupe neprijatelja«. Prvi zadatak bio je propagandnog karaktera: piloti su bacili letke sa pozivom domobranima da pređu u partizane.

U već sastavljenom izveštaju za Vrhovni štab zamolio sam Trinkija da doda tri retka:

»Danas 23. ovog mjeseca spustila su se na našu teritoriju dva hrvatska aviona sa posadom od tri pilota krcati oružjem i municijom.«

I predlog:

»Dobro bi bilo da nam Vrhovni štab odmah pošalje mjesto aerodroma, sa kojim Vrhovni štab raspolaže, i znakove, tako da bismo mogli u hitnim slučajevima sa avionom održavati vezu. Sa benzinom stojimo dosta slabo. Mi ćemo poduzeti sa tim avionima neke akcije. Imamo još i treći avion koji smo zarobili u Prijedoru, vršimo neke popravke na njemu, izgleda da će biti isti uporabljiv.«

A neprijatelj, kako je on reagorao? Ima o tome dosta sačuvanih dokumenata. Glavni stožer domobranstva je obavešten tek 28. maja od »zapovjedništva 3. oružničke pukovnije«:

»Dne 23. svibnja 1942. u 9.30 sati jedan naš krilaš sa pilotom častničkim namjestnikom Franjom Kluz poleteo

je sa banjalučkog uzletišta sa 7 pušaka, 2 sanduka streljiva i konzervama, namjenjenim našoj posadi u Sanskom Mostu.

Istog dana u 10.30 sati sa istog uzletišta poletio je drugi naš krilaš sa pričuvnim poručnikom Rudolfom Čajavec i vodnikom Milutinom Jazbecom sa zadatkom, da našoj posadi u Gornjoj Sanici preda jedan sanduk streljiva i 100 kg soli.

Jedan krilaš bio je marke 'potez', a drugi 'brege'.

Zrakoplovi nisu stigli na svoja odredišta.

Prema do sada prikupljenim podacima oba naša krilaša spustila su se istog dana u Prijedoru i priključili se partizanima.«

Avioni Trinaestog zrakoplovnog jata su u nedjelju 24. maja 1942. godine naizmjenično letjeli pomno pretražujući terene Kozare, doline Sane i Gomjenice i brežuljkasto Knešpolje.

U ponedjeljak, 25. maja, neprijatelj je pojačao potragu.

U utorak, 26. maja, zapovjednik Trećeg oružničkog puka u Banjoj Luci javio je generalu Mizleru u Zagreb da raspolaže pouzdanim podacima da su Čajavec, Kluz i Jazbec u Prijedoru s partizanima. To je u Banjoj Luci ustaškim vlastima ispričao neki Muharem Amić, kad je, nikome sumnjiv, otišao iz Prijedora. On je prijavio neprijatelju da je avione vidio na Urijama, iza grada, ali da ne zna jesu li još tamo. A, zapravo, Amić nije video avione, nego vešto postavljene makete. Čajavec je, naime, ispravno procenio da njegov avion, sklonjen uz ogradu aerodroma na Urijama i brižljivo maskiran, ipak može biti opažen iz vazduha. Dogovorio se s Kluzom, a onda i s nama iz Štaba, pa smo angažovali drugove iz zaštitnih jedinica da pomognu u pravljenju maketa aviona. Mislim da smo Jovu Bijelića zadužili za obezdeđenje aerodroma i aviona. On je pronašao potrebni materijal za makete, s borcima je dovukao praznu benzinsku burad i stao domišljato montirati makete. Radilo se noću. Varka je tako nameštena da je neprijatelj naseo.

U međuvremenu su naši piloti i Mitrečić otišli do oštećenog aviona s oznakama NDH. Bio je oboren pre oslobođenja Prijedora i smešten kod železničke radionice. Kluz, Čajavec i Jazbec su ga hteli osposobiti za letenje. Rezervni avio-mehaničar Stanoje Nikolić je takođe angažovan. Oboreni avion je imao oštećenu elisu i polomljena rebra levog krila. Mile Ljubičić, rukovodilac naših radionica, kao i avijatičari, smatrao je da ćemo uskoro imati tri aviona. Dao je najbolje majstore, ali — ništa se nije stiglo učiniti, jer je ofanziva na Kozaru počela pre nego što je avion osposobljen za uzletanje.

Kluza i Cajavca, u pripremi za borbene letove, opasnost je, znači, svakodnevno vrebala i mogli su očekivati, kad se vinu u visinu, da će doći do okršaja u vazduhu. Zbog toga Kluz nije uklonio oznake domobranskog zrakoplovstva sa »poteza« i to mu je olakšalo izvršenje zadataka prilikom prvih borbenih letova.

»Potez« i »brege« su nam krajem maja i početkom juna bili od vanredne koristi. Na žalost, nisu ih mogli upotrebljavati koliko su to Kluz i Čajavec želeli — nije bilo benzina. A za napad na neprijatelja u početku nije bilo ni bombi. Ovaj drugi problem rešio je Mile Ljubičić, čovek koji je i u Bočcu i u Ljubiji gotovo ni iz čega stvorio prave male fabrike. Ljubičić i Kluz su odlično sarađivali i već u maju mi smo od Mile dobili prve avionske bombe »made in Kozara«. O tome kako je Ljubičić organizovao rad u Ljubiji sačuvan je izveštaj kojega mi je poslao 31. maja:

»Ne čekajući naređenje, otišao sam i ja u Ljubiju 20. maja, prije podne. Od druga koji je privremeno bio zadužen da se brine za radionička postrojenja zatražio sam da mi pokaže sve što spada u djelokrug radionice. Nakon detaljnog pregleda radionice za preradu metala, stolarske radionice, električne centrale i magazina konstatovao sam slijedeće:

1) Radionica je prilično moderno uređena i prostrana.

2) Ima za našu proizvodnju srazmjerno premalo tokarskih klupa, a previše mašina za hoblanje, dok je frezmašina zastarjela i bez noževa.

3) Postoje, naročito povoljno za industriju, tri aparata za varenje, dva električna i jedan autogeni, od kojih je posljednji uređen i za rezanje. Kisika ima sasvim malo.

4) Električna centrala je vrlo dobro uređena, sa dva turbogeneratora, koji daju do 1200 kW i sa sva kazana, od kojih jedan starijeg tipa služi kako rezerva dok se inače redovni pogon vrši modernim kazanom sistema Steinmadller. Centrala ne radi već nekoliko mjeseci jer ne raspolaže ugljenom. Pogon centrale vrši se provizorno pomoću jednog Die selmotora od cca. 60KS. Pogonskim gorivom (naftom) motor je opskrbljen za otprilike jednu godinu.

5) Livnica raspolaže jednom kupolnom peći sa oko 1000kg kapaciteta. Peć je već prilično stara i istrošena. Šamotne cigle za popravak te peći nema (šamotna cigla sa visokom izdržljivošću).

6) Magazin raspolaže sa mnogo materijala. Zbog prilično dugo vremena od kako su vršene posljednje nabavke, sortiranost nije više kako bi trebala.

7) Koksa ima za oko 15 lijevanja.

Na osnovu svega ovoga stvorio sam slijedeći zaključak: Radionica je sposobna da izrađuje sve i najkomplikovanije stvari, ali u ograničenim količinama. Da bi se omogućila zaista masovna, serijska produkcija potreban bi bio rad na tokarskim klupama u tri šihte, a što više ograničiti izradu lijevanih predmeta. To bi bilo potrebno zbog srazmjerno premale količine tokarskih klupa i zbog premalenog kapaciteta livnice.

Istoga dana prisustvovao sam sastanku partijske grupe, na kojem je bio i sekretar Okružnog komiteta. Prihvaćen je slijedeći prijedlog:

Od radnika koji su ostali, t.j. koji nisu pobjegli pred našom vojskom, izabrati one koji nisu nepouzdani i pozvati ih sutra na rad. Odmah sutra započeti radom, a prije toga održati sastanak sa radnicima i izložiti im sve što je potrebno...

Predložen je i prihvaćen slijedeći plan:

1) Prema inicijativi druga Šoše prepraviti i blindirati teretni auto Magirus, koji je zaplijenjen u Prijedoru.

2) Početi sa izrađivanjem ručnih bombi, izvana nareckanih kragujevačkog tipa.

3) Započeti izradu malih bacača i njima pripadajućih mina.

4) Izrada nagaznih mina za željeznice.

5) Izrada nagaznih mina za ceste.

6) Izrada petrokrakih zvijezda.

7) Popravka sviju vrsti oružja.

8) Izrada kontraavionskih postolja i nišanskih sprava za teške mitraljeze.

9) Punjenje akumulatora.

10) Izrada običnih, pokretnih desinsektora za čišćenje od ušiju i ostale gamadi.

11) Stalno i redovno popravljanje svih naših automobila.

12) Dovršavanje postavljanja gatera. Gater nam je potreban za rezanje dasaka, kojih ovdje nema a potrebne su za razne popravke i za održavanje postrojenja.

13) Popravak telefonske linije sa Prijedorom.

14) Održavanje postrojenja u ispravnosti.

Naknadno se pristupilo još i rješavanju slijedećih pitanja:

15) Izrada avionskih bombi.

16) Popravak oštećenog aviona, koji leži u Prijedoru.

17) Izrada anodnih baterija.

18) Punjenje ispaljenih a inače neoštećenih puščanih čaura.

19) Diskutirano je o evakuaciji.

Kontrola o dolaženju radnika na rad i o njihovom zaposlenju na pojedinim poslovima vrši se na isti način kao što se i dosada provodila.

Od toga plana je do danas izvršeno slijedeće:

1) Blindiranje automobila se završava i biće gotovo do 2. juna. Dvodnevno zakašnjenje preko predviđenog roka je nastalo zbog nestašice kisika.

2) Ručne bombe se u livnici formuju i pripremaju za lijevanje.

3) Vrše se probe sa novokonstruisanim bacačem (prekonstruisano za još lakšu i bržu proizvodnju), dok se mine formuju i pripremaju za lijev.

4) Završene su probe sa novim minama za željeznice, koje sasvim sigurno djeluju pod prvim kotačima lokomotive koja naiđe, a ne nikako na po nekoliko matara ranije, što se može desiti zbog ugibanja šina.

5) Mine za ceste izrađivat će se prema potrebama odnosno prema narudžbama.

6) Izrađeno je i otpremljeno nekoliko hiljada komada petokrakih zvijezda. Kalaja ima samo još za dvije do tri hiljade komada. Dogovorom sa drugom Nikicom uređeno je da se sve zvijezde otpremaju samo preko POB-a.

7) Popravljeno je nekoliko pušaka i jedan mitreljez, a napravljeno je postolje za teški mitreljez.

8) Sa izradom protuavionskih postolja i nišanskih sprava možemo započeti tek pošto dobijemo uzorak.

9) Dnevno se puni nekoliko akumulatora.

10) Izrađeno je nekoliko komada pokretnih desinsektora. Ostali se izrađuju.

11) Izvršeno je nekoliko većih i manjih popravaka automobila te jedna generalna reparatura, dok se druga upravo dovršava. Postoje velike poteškoće s nekim doknadnim dijelovima, koje se ne može izraditi.

12) Pošto dovršavanje gatera nije sasvim hitno radi se natome samo onda ako na raspolaganju stoje radnici.

13) Dovršen je provizorni popravak telefonske
I i nije,dok će se definitivno urediti kad bude za to vrem
prem

14) Održavanje postrojenja vrši se prema potrebama. Uređena je jedna zgradica, koja stoji više izolirano za montažu i punjenje mina i ostalog eksplozivnog materijala. Ovdje je uređena i podzemna prostorija koja će služiti za smještaj svega eksplozivnog materijala i eksplozivnih stvari. Pošto smo električnu centralu zatekli upravo za vrijeme popravljanja to je sada popravljamo ukoliko se može za taj posao kadkada odijeliti radna snaga.

15) Izrađeno je i otpremljeno 40 komada avionskih bombi od'po 7kg. Rad na izrabi bombi se nastavlja.

16) Izvršen je popravak svih metalnih dijelova aviona, koji su bili oštećeni. U našoj stolarskoj radionici djelomično je izrađen propeler.

17) Dovršeni su pokusni primjerci anodnih baterija. Oko izradetoga mobilizirati ćemo nekvalificirane mladiće i djevojke iz Ljubije. Za proizvodnju potrebno je da se pošalje raspis svima jedinicama da nam šalju upotrebljene stare (mogu biti i oštećene) anodne baterije i svu raspoloživu papirnatu vatu.

18) Započeto je radnom na izradi sviju sprava i alata za punjenje rabljenih čaura. Za rad oko toga biti će potrebno samo veoma malo kvalifikovanih snaga tako da će pri tom poslu moći također biti zaposlene nekvalifikovane snage. Radionica ne raspolaže bezdimnim barutom koji je neophodno potreban za mine za bacač a isto tako za proizvodnju municije (punjenje čaura). Potrebno bi bilo da Op. Štab uputi raspis svima jedinicama uopšte za dobavu toga baruta. Za tu svrhu bi bilo potrebno da nam se pošalju sva doknadna punjenja za mine za bacač, koja se i tako rijetko upotrebljavaju. Isto tako bi bilo potrebno da se pošalje i raspis za skupljanje čaura.

19) Dovršava se baraka, koja će se numerisati i prenijeti na određeno mjesto a služiti će za skladište materijala koji će biti evakuisan. Potrebno je da dobijemo direktive gdje se želi formirati radionicu kako bi se moglo odmah započeti evakuisanjem i evantualno izgraditi prenosivu baraku ako takova tamo ne postoji. Isto tako su nam potrebni i podaci da li je moguć transport cestom pošto bi se u protivnom slučaju morao do pakovanja i demontiranja mašina predvidjeti trensport samarnim konjima.

Osim raspisa za rabljene anodne baterije, papirnatu vatu, kalaj za letovanje, bezdimni barut i rabljene čaure potrebna bi nam bila i veća količina eksploziva, pošto imamo i njega sasvim malo, što bi i kraj sadašnje produkcije moglo trajati samo sasvim kratko vrijeme.

Za još bržu, širu i masovniju produkciju potrebno je još 4 do 8 kovinotokara, kako bi se moglo raditi na drebancima u tri smjene neprestano. U istom smo smislu poslali raspis štabovima Prvog, Drugog i Petog odreda. U stvari ugljena koji je od najveće važnosti u opskrbljivanju strujom Ljubije, Prijedora a kasnije i Sanskog Mosta (za koji postoji već vod) poslana je komisija, koja je u relativnoj blizini pronašla ugljene naslage. Ovih će se dana teren sondirati. Pogon velike centrale (koji se može vršiti samo ugljenom) bio je od najveće važnosti jer bi nam time bilo omogućeno pokretanje velikih kompresora pomoću kojih bi mogli proizvoditi kisik za vlastit potrebe i, što jetakođer od velike važnosti, po svoj prilici i bombe sa tekućim zrakom.Time bi otpala svaka briga za eksploziv, dok bi bombe imale još daleko jače dejstvo...«

U Božićima smo 23._ maja još jednom preispitali situaciju u Krajini. Babić, Šiljegović, Soša, Drago Mažar, Lepa, Nikica Pavlić i ja smo se dogovorili šta je ono najneophodnije da se čini, odredili smo prve karike u lancu i — krenuli na posao. Nikica je na Kozari već bio sredio svoj POB, sad s novom, prijedorskom štamparijom, i mogli smo našom malom avijacijom po svoj Krajini bacati letke. Činilo nam se da ćemo u Trećem odredu vrlo brzo »stvar uzeti u svoje ruke«, a za Četvrti zasad, dok ne saznamo sudbinu Udarnog i Proleterskog bataljona, bez ikakve veze s Đurom i Osmanom, nismo videli pravog rešenja.

Mislio sam da je pravi tren da odem u Liku, u Glavni štab NOV i PO Hrvatske, koji je s banijsko-kordunaško-ličkim jedinicama držao dosta veliki, ali ne sasvim povezan, slobodni teritorij zapadno od Une.

Još pre oslobođenja Prijedora, mi smo direktno, ili preko štabova naših odreda, imali veze sa svim susednim područjima Hrvatske — i sa Slavonijom (preko nas je išla i veza Treće slavonske zone za Glavni štab Hrvatske, koji je 29. aprila zajedno s partijskim rukovodstvom Hrvatske iz Gorskog kotara prešao u Korenicu), i sa Dalmacijom, i sa Likom, Kordunom i Banijom. Drugovi iz štabova 1. i 5. odreda i iz drvarskog i podgrmečkog okružnog komiteta su uspostavili, zapravo nikad nisu ni prekidali, vrlo dobre veze s Ličanima. Lepa i ja smo smatrali da je neophodno da se i neposredno povežemo s rukovodstvom Hrvatske, kad nam je javljeno da su i Glavni štab i Centralno komitet u Korenici. O tome smo razgovarali uoči napada na Prijedor, a odmah poslije oslobođenja Prijedora smo se odlučili da krenemo na put. Oko 20. maja Slavko Rodić nam je javio da je kroz Martinbrod prošao komandant Glavnog Štaba Hrvatske Ivo Rukavina Ivo Vladić i da je pitao ima li načina da se vidimo. Moj dobri drug iz drvarskih dana, Ljubo Babić, koji je posle reorganizacije Drvarske brigade i Prvog odreda bio komandant 3. bataljona Petog odreda, pisao je 19. maja, i ne znajući za pad Prijedora, o ličkom Udarnom i hrvatskom Proleterskom bataljonu (Kombinovani odred), koji su, pod komandom Perice Kleuta, Miloša Kukića, Ante Banine i Maksa Baće, s Rukavinom, krenuli u čišćenje dalmatinsko-ličko-krajiške tromeđe:

»17. maja naveče do mene je došao drug Ivo Vladić, komandant Hrvatske. Između ostalog on je podvukao naročitu potrebu da se skoncentrišu što veće snage sa sektora Operativnog štaba za Bosansku Krajinu kako bi u zajednici sa ostalim snagama (ličkim i dalmatinskim) mogli likvidirati četnička uporišta na tromeđi. Značaj tromeđe drug Vladić je naročito podvukao. Istovremeno on je istakao i sve poteškoće na koje nailazimo (politička zaostalost), naš nerad i slabost partijske organizacije u ovim krajevima, slabo ekonomsko stanje, utjecaj četničkih bandi itd, a koje moramo što hitnije uklanjati. Drug Vladić naročito je naglasio da bi bilo vrlo korisno da se sastane sa drugom Kostom, komandantom našeg Operativnog štaba. Zato bismo mi morali druga Vladića što prije izvijestiti da li i kada dolazi drug Košta.

Danas sam primio dopis Štaba Kombinovanog odreda. U tom dopisu isto se naglašava što i gore. Najvažnije je sljedeće:

‚S obzirom na sve to i na potrebu zajedničkog i svestranog napada na ovo četničko gnijezdo, smatramo do kraja nužnim da se vaše snage angažuju u ovoj našoj zajedničkoj akciji. Mislimoda bi koncentrisanje više vaših bataljona bilo potrebno i dobro došlo. U tom smislu molimo vas da najhitnije uputite dopis komandantu Operativnog štaba za Bosansku krajinu drugu Kosti. Ukažite mu na političko-vojničku važnost naše akcije, na jačinu naših i neprijateljskih snaga koje se ovdje bore, na potrebu čišćenja ovog četničkog kraja, gnijezda, koje je možda najodlučnije za sve krajeve južne Like, jugozapadne Bosne i sjeverne Dalmacije. Nikako ne razumijemo zašto je u ovom momentu trebalo rasparčavati snage i slati jedinice na čišćenje Peulja i okolnih sela kad se to moglo vrlo lako uraditi poslije uspješne akcije ovdje, u kojoj ste i vi, po svojim interesima i po svom položaju, također prvenstveno zastupani, a koja ima da odluči sa sudbinom i Peulja i ostalih sela koja ne pretstavljaju jedan organizovan centar. Molimo Vas da nam pošaljete odmah kurira koji će nas pismeno izvijestiti o vašem mišljenju, snagama i namjerama.'

Citirao sam ovaj dopis da biste dobili što jasniju sliku o problemu o kome se radi.

Ja sam rekao Vladiću, a javio sam i Štabu Kombinovanog odreda, da ćemo po svaku cijenu uspostaviti vezu sa drugom Kostom i da ćemo ga o svemu obavijestiti. Zato mislim da Štab odreda treba to odmah učiniti, a ukoliko imate neka obavještenja o dolasku druga Koste odmah javite, da bih dalje izvijestio. Isto tako javite mi gdje se sada Košta nalazi.

Dalje, javio sam Štabu Kombinovanog odreda kakva je situacija prema Glamoču i ukazao na mogućnost pokušaja povezivanja Drenovića bande sa bandom oko Grahova. Da od naših snaga sada raspolažemo udarnim vodom i sa dvije čete; da se jedna naša četa nalazi na Tičevu (tako sam izviješten od Branka Vidovića), druga u Ulici, a udarni vod ima položaje koje je odredio sam Stab Kombinovanog odreda. O nekim našim namjerama nisam im mogao konkretnije ništa javiti, jer od druga Milutina i Kotle nisam dobio nikakva izvještaja. Drug Rade Zorić javio mi se ispod Vučjaka i kaže da ide pod Ulicu, a da će i drug komandant odreda doći u akciju čišćenja sa 5-tonom četom...

Naš udarni vod nalazi se na položajima iznad Strmice. Te smo položaje zauzeli sporazumno sa Štabom Kombinovanog odreda i drugom Vladićem. Neznam da li je 2. četa dobila neki drugi raspored kad nije došla na mjesto jurišnog voda. Mi smo to tražili: i Kotle, i Milutin, i ja. Ovi ljudi iz jurišnog voda ne poznaju teren i to mnogo otežava. Trebala bi 2. četa ovdje; javite po tome šta je odlučeno. Osim toga meni je javljeno i iz Jadovnika da se povučemo tamo, jer su mislili da će 2. četa našeg bataljona stići ovamo.

Pozadina još uvijek slabo, ali ipak ide na bolje. Održao sam jednu konferenciju; narodu neumorno govorimo.'Povodom ove konferencije bilo je straha i poreme-

ćenosti većih razmjera, ipak to smo razbili. Drug Vladić, komandant Hrvatske, izrazio je da se ne slaže sa tim da prebacuju familije na neprijateljski teritorij i preduzimaju ovako oštre mjere...«

Dva dana kasnije, 21. maja, Nikola Kotle, partijski rukovodilac Prvog odreda, poslao mi je kurira s pismom:

»Prema naredbi vašeg Štaba formiran jejedan udarni bataljon sa kojim rukovodi drug Slavko, on je stigao na Grahovski sektor 21. maja; prije nije mogao jer situacija nije dozvoljavala. Naše snage će se nalaziti na grahovskom sektoru, dok jedan dio biće oko Strmice zajedno sa snagama ličkim. Mi smo inače povezani sa kombinovanim Štabom za Liku koji sada operiše u južnoj Lici; mi smo poslali izvještaj vašem Štabu o borbama na ličkom sektoru, ukoliko bude neke naročite novosti, mi ćemo vas odmah obavijestiti. Situacija na Grahovu je sljedeća: četničke bande ima u Marinkovcima, Peuljama, Pečencima, Crni Lug, Luka i na samom Grahovu svega ukupno oko 350 naoružanih, od kojih je skoro polovica prisiljena od strane četnika da su sa njima. Stanje okupatora na našem sektoru: u Petrovcu ima još jedan manji dio, u Drvaru ih ima dosta i na Grahovu veći dio je otišao za Dalmaciju. Borbe se vode svakog dana.kod nas, gdje su im do sada naneseni veliki gubici. Samo smo vrlo slabi sa sanitetskim materijalom, te nemamo ni za ranjene, pa bi molili druga komandanta da nam odobri jedan dio bolničkog materijala, koji je dobiven u Prijedoru. Ukoliko se dobilo nešto od pisaćeg materijala, za Biro bilo bi nam potrebno, a naročito pantljike za pisaće strojeve, te koferte itd.

Drug komandant za Hrvatsku interesovao se da li će drug komandant Košta preći ovamo i kada će — te da ga obavijestimo. Mi smo mu pisali i poslali izveštaj o Prijedoru.

Pitanje ishrane.civilnog stanovništva nam daje najveću brigu jer je u okolici Drvara, Resanovaca i Tiškovca nastala očajna glad, gdje narod pada u nesvjest od gladi. Svakim danom narod bere bukov list, koprive i slično za ishranu, a ima porodica koje već mjesecima nemaju ni zalogaja kruha, te molimo druga komandanta, ukoliko ima negdje mogućnosti za nabavku žvotnih namirnica na oslobođenoj teritoriji, da nas izvijesti i na koji bi način mogli nabavljati. O ovome treba povesti ozbiljno računa jer u nekim krajevima ima još žita, te bi bio grijeh da ga negdje ima i previše, a negdje da narod umire od gladi, a pogotovo onaj narod koji je danas najodaniji našoj borbi. Treba razumijeti da je drvarsko radništvo jedno od najpasivnijih od naših krajeva, koje je uvozilo po 800 vagona žita godišnje za ishranu, dok ove godine nije uvezlo skoro ništa. Što se tiče političke svijesti u pozadini, ona je vrlo dobra, samo da nam je prebroditi ovu krizu gladi, ovaj bi kraj bio jedan od najsređenijih.«

Kad je vojska gladna, komandantu je veoma teško. Ali kad komandant čuje da narod — uslov da vojska, kakva je bila naša, postoji — umire od gladi, onda se najstrašnije oseća. Izveštaj o »očajnoj gladi« u drvarskom partizanskom kraju sam primio kao izveštaj o najtežim gubicima u operaciji. Lepa Perović, Rato Dugonjić i ostali, koji su se s nama zatekli u Božićima, kad smo primili Kotlino pismo, predlagali su da što je moguće više hrane pošaljemo Petom odredu — za narod. Slažući se s tim, mislio sam na dolinu Sane i Sanice: morali bismo za sebe obezbediti žetvu u tom bogatom kraju, morali bismo te doline do žetve osloboditi.

Postupno smo ovladavali situacijom na terenima Prvog, Drugog i Petog odreda, četnici su na tim područjima bili potisnuti u žice italijanskih garnizona, svi izveštaji su govorili o tome kako se situacija popravlja, kako je političko stanje sve bolje, »samo hrana je najglavnije pitanje, tako da već ima dosta smrtnih slučajeva zbog gladi«. Drugovi iz drvarskog odreda su javljali i o tome kako gladuju partizanske porodice, pa je »bilo slučajeva da su pojedini drugovi odlazili iz naših četa samo zato jer im familije nisu osigurane«. Ekonom Petog odreda Uroš Vidović, koji je s drvarskog kraja dopratio karavan konja, da bi odvezao nešto hrane, municije i sanitetskog materijala iz naših magazina, pokazao mi je pismo Babićevog zamenika Sime Bajića o tome kako je »zaista sramota za same nas i nije pravo da se pojedini drugovi bore dok na drugoj strani njihove familije potpuno žive u neizvjesnosti«. Bajić je insistirao »da se te familije na neki način spasu, a samim tim i moral kako kod pozadine tako i kod vojske«. Mi, na području Prvog i Drugog odreda nismo živeli u izobilju, ali nismo ni gladovali. Ekonomu Bačkonji sam naredio da vidi s drugovima što se može učiniti, ali u svakom slučaju da ono što imamo podelimo — i hranu, i municiju. Pri tome smo mislili i na partizanske jedinice Glavnog štaba Hrvatske, koje su prodirale u severnu Dalmaciju i vodile žestoke borbe, uglavnom protiv četnika, ali i protiv Italijana, na tromeđi. Bilo nam je javljeno da su te jedinice »u gladnom kraju, najčešće bez sledovanja«, i da su »bez dovoljno municije«. Kad me Bačkonja obavestio da bi se »dosta toga moglo odvojiti za drvarski narod i ličke partizane«, komandantu Prvog odreda sam naredio da se bez odlaganja organizuje prevoz hrane i ratne opreme prema tromeđi Krajine, Like i Dalmacije. Opširni izveštaj Nikole Kotle još nismo bili ni primili; imali smo samo kratko pisamce Slavka Rodića o uspesima njegovog odreda, o gladi, i o hrvatskim jedinicama, koje su »najčešće bez sledovanja«, kad sam Mijatoviću naredio da im šalje pomoć. Odmah posle dogovora sa mnom, Milorad Mijatović je za »akciju pomoći« zadužio intendanta Prvog odreda, Đuru Bačkonju, kojeg sam znao još od jeseni 1941. godine (on je organizovao narodnu kuhinju u Drvaru, a s njim me upoznao komandant Drvara Jole Marić). Budući da mi u Operativnom štabu nismo imali intendanta, a poslovi intendanture bili su sve obimniji i trebalo ih je objediniti na čitavom našem području zatražio sam da Bačkonja pređe u naš štab. Mijatović se složio, iako je gunđao. Kad mi se Bačkonja javio u Prijedoru 18. maja, naredio sam mu da u najkraćem roku sredi sve magacine »od Udoline i od sela Veliki Radić pa sve do Međeđeg brda«, predviđajući da će nam »trebati bar deset magacina spremljenih da svaki može da primi od dvadeset do pedeset vagona robe«. Bačkonja je već do tada, kao intendant Prvog odreda, organizovao i opremio pet dobro snabdevenih magazina na području Podgrmeča. Naša novoosnovana intendantura na čelu s Bačkonjom je sve prijedorske zalihe prenela u Podgrmeč, a delomično i u magazine Drugog odreda na Kozari. Deo hrane i robe je podeljen narodnooslobodilačkim odborima, za one najsiromašnije.

Intendantura Operativnog štaba je u proleće 1942. godine, uz magacine hrane i robe, imala i stočne farme. Bačkonja mi je u junu javio da se »svu rogatu stoku sakupili u Drinićima i razvrstali po čoporima — telad u

jednu, junad u drugu, krave u treću i volove u četvrtu grupu. Sve skupa tri hiljade goveda, a hiljadu i pet stotina ovaca držimo u Petrovačkoj Suvaji i isto toliko u Bravskom, a dvije hiljade u Bjelaju.«

Posle oslobođenja Prijedora u podgrmečkim magacinima bilo je »oko osamdeset vagona žita, dvanaest vagona pasulja, za konje oko dvadeset vagona zobi, sedam vagona masti«. A bilo je i šećera i duvana; soli najmanje. Za sam Podgrmeč svega je bilo dovoljno, čak toliko da se moglo pomoći i drugovima u Hrvatskoj. U vezi s našom odlukom Mijatović je 20. maja o tome obavestio štab 5. odreda:

»Mi smo odobrili iz naših vojnih rezervi 15000kg kukuruza, nešto graha i nešto pšenice za zapršku. To smo odobrili prema našim mogućnostima, a po naređenju Operativnog štaba za Bosansku krajinu za ishranu hrvatskih i dalmatinskih partizana, koji vode borbe protiv četnika kninskog i grahovskog sreza.

Karavane možete slati redovno, ali vas molimo da karavani ne budu veći od 30 konja, jer ih je teško izdržavati. Karavane osigurajte patrolama. Masti, brašna i mesa vam ne možemo slati jer nemamo ni sami...«

Milorad je Slavku pisao i o našim uspesima:

»U noći između 15. i 16. snage I i II krajiškog odreda, te neke snage Udarne brigade i jedna četa banijska napalesu Prijedor i osvojile ga za kratko vrijeme. Zaplijenjen je veliki i razni materijal, 2 haubice 105 mm sa granatama, 5 bacača, mnogo pušaka, nešto puškomitraljeza, mnogo municije, duvana itd. Kod neprijatelja je izbila velika panika, pa se neke snage iz Ljubije, Stare Rijeke, Starog Majdana, Čarakova itd, panički probile preko Miške Glave na Suhaču prema Novome. Pri tom probijanju imali su 50 mrtvih ustaša, a zaplijenjeno je 50 pušaka i 3 puškomitraljeza. Danas se osim Prijedora u našim rukama nalaze Ljubija, Stara Rijeka, Stari Majdan, Čarakovo i još nekoliko okolnih sela.

Operativni štab za Bosansku Krajinu naredio je da se i vama pomogne, naročito u municiji. Pošto tamo ima još mnogo posla, to je najbolje da pošaljete ljude preko našeg odreda u 2. krajiški odred i da se tamo izvijestite o tome šta ćete dobiti i koliko.«

Obavešten o tome da smo obezbedili »ishranu hrvatskih i dalmatinskih partizana, koji vode borbe protiv četnika kninskog i grahovskog sreza«, Ivo Rukavina nam se zahvalio. Istovremeno je do nas stigao i kurir Vlade Popovića iz Korenice. I Vlado je tražio da se sastanemo, »ako je moguće na našem terenu«, u prvom redu zbog toga što je komesar Glavnog štaba Hrvatske Vlado Bakarić još bio bolestan. (Nešto ranije Vlado Popović je Titu pisao da je put za Liku »za Mrtvaca bio vrlo naporan, ali za čudo, odmah po dolasku je ustao, bolje se osjeća i već pomalo radi«.)

Nismo uopšte raspravljali o tome treba li ili ne treba ići u Liku, na dogovor s hrvatskim vojno-političkim rukovodstvom. To je od nas drug Stari tražio još u Foči. Mi bismo to i ranije učinili, da smo ikako mogli napustiti nestabilizovana područja Trećeg i Četvrtog odreda. Ta mi već sedmicama nismo uspevali niti da okupimo kompletiramo naš Štab i partijsko Poverenstvo. Nevoljnim sticajem okolnosti svak je od nas delovao zasebno, odnosno u dve grupe —Đuro i Osman negde iza Vrbasa i Vrbanje, s proleterima, Lepa i ja bez ikakve veze s njima. Sve te naše probleme ćemo reći i drugovima u Korenici, pa je to Vlado Popović pisao Titu:

»Partizani su u Krajini u poslednje vrijeme imali nekoliko krupnih akcija. Raspolažu sa većim količinama oružja. Ali organizaciono dosta slabo stoje. Ni povjerenstvo Pokrajinskog komiteta, pa ni Štab nisu bili organizovani kako treba...«

Za nas bi bilo bolje da smo se, kao vojno i političko rukovodstvo, rastajali najviše po nekoliko dana i da smo sve vojne i političke akcije usklađivali, ali — što je, tu je, nema druge! Tako smo, ostavši bez Đure i Osmana, odlučili da putujemo u Liku i da naredne akcije organizujemo u sadejstvu s njima, u nadi da ćemo uskoro ponovo premostiti Vrbas i Vrbanju, pa i Bosnu.

Lepa i ja smo krenuli na put 23. ili 24 maja. Prešavši Grmeč, išli smo pored Bosanskog Petrovca. Pratili su nas Kerkez, Gajić i petnaestogodišnji kurir štaba 1. brigade Draško Lajić, čiji je otac u ustanku bio Mladenov kurir na Kozari. Marušić nam reče da će mali Draško »ako treba da se probija bez nas i da odnese poruku, proći i kroz igiene uši«. Uveče smo stigli u Trniniće. Stigli smo u vreme kad je bio pogreb Nikole Trninića, koji je poginuo prilikom napada na četnike i Italijane. Drugovi su me zamolili da se pred masom okupljenog naroda oprostim s dobrim drugom, i ja sam to učinio, iako su mi uvek nadgrobni govori najteže padali. Ali dobri Nikola je zaslužio i mnogo, mnogo veće žrtve. Posle pogreba javljeno nam je da se Italijani povlače iz Bosanskog Petrovca. Kotle je naš Štab o tome pismeno obavestio 25. maja:

»Izveštavamo Vas da je okupator 25. maja pod pritiskom naših snaga napustio Bosanski Petrovac, gdje smo ga pošteno ispratili do Drvara gdje je imao dosta mrtvih i ranjenih. Sa okupatorom su krenule ustaše sa svojim porodicama kao i ono nekoliko četnika. Sva ova svita spustila se je na Drvar.

Naše snage su odmah ušle u Bosanski Petrovac gdje su zatekle nešto hrvatske vojske kao i nekoliko žandara, zaplijenili smo oko 100 pušaka, 40 pištolja, oko 5000 metaka i mnogo drugog ratnog materijala, samo vojničkog veša našli smo šesnaest stotina pari.

Interesantno je napomenuti da nakon punih 10 mjeseci borbe oko Petrovca, gdje su Pavelić i talijanske crne košulje imale na stotine i stotine mrtvih, ipak su naše partizanske čete dočekane sa cvijećem i obasipane od mladih Muslimanki koje su bile radosne našem dolasku govoreći:

‚Kako vi odoste iz Petrovca, od tada mi pite nikad nismo jele.'

Svi su izgledi da će zajednička svita ubrzo napustiti i Drvar. Ali ćemo se pobrinuti da ih pošteno ispratimo, da bi imali šta ispričati svome 'Dučeu'. Toliko smo ih udesili da jedan kamion ili više kad kreću cestom, onda im mora jedna četa ići pred kamionima, a jedna za kamionima, dok dvije idu s desne i lijeve strane, ali i pored takve pratnje često im kamioni lete u zrak.«

Prenoćili smo kod rođaka pokojnog Nikole Trninića, a već sutradan u zoru smo cestom krenuli prema Lapcu, oslobođenom u februaru, i Korenici, iz koje su Italijani proterani 29. marta, posle tromesečne blokade.

Korenica nas je dočekala kao prava, mala, ali ljudima i zbivanjima krcata, prestonica jedne republike, koja je prošla sve krize stvaranja i naglo jačala, nepokolebljiva. Italijani su mesto zapalili, bežeći 29. marta, ali Korenica se diže, iz pepela. Tu je Centralni komitet, kojeg predstavlja

Vlado Popović; osim njega, koji rukovodi Centralnim komitetom od pada Rade Korača, koji je uhapšen u Splitu, a ubijen 22. maja u Šibeniku sa 26 drugova (Vlado: »Junačka smrtdruga Brke teško nas je pogodila. Prilikom streljanja svi su se herojski držali. Pali su pjevajući Internacionalu i sa povicima drugu Staljinu i našoj Partiji«), u Birou CKKPH tada su još bili i Vladimir Bakarić i Ivo Marinković, a krajem maja u Biro je kooptirana i Anka Berus (Vlado: »koja je do sada dala vrlo dobre rezultate u radu na terenu«); tu je Glavni štab Hrvatske — komandant Ivan Rukavina Vladić i politički komesar Vlado Bakarić Mrtvac; tu je odnedavna formirani štab Prve operativne zone Hrvatske — Srećko Manola i Đuro Kladarin; tu je štab Grupe ličkih odreda — Vlado Ćetković i Rade Žigić, koji je nešto ranije zamenio Šimu Balena; tu su partijski kursevi i Oficirska škola, kojom rukovode Dane Latas, Ilija Pavlović i Dane Rajčević; tu je lički Okružni komitet — Jakov Blažević, Kata Pejnović, Mile Počuča, Mito Dimitrievski... Srećam tu i zamenika Vlade Ćetkovića, vrlo sposobnog i izuzetno obrazovanog Pericu Kleuta, koji se upravo vratio s pohoda u Dalmaciju. Sija od sreće, kad mu Lepa prenosi pozdrave od Rate Dugonjića s kojim je u ustanku (jul — avgust 1941) komandovao Igmanskim partizanskim odredom. U Korenici su se zatekli i komandanti i politički komesari ličkih odreda — Milan Kuprešanin, Mićun Šakić, Đoko Jovanić, Mile Počuča, Milan Basta i Josip Cazi. Mladi Basta, dvadesetjednogodišnjak, krupan i dopadljivo krupne glave, komesar 2. ličkog odreda, zasmejavao je društvo:

— Nikako da se u svom skojevstvu snađem s ovom dvojicom predstavnika Treće internacionale — govorio je o Počuči i Caziju, komesarima 1. i 3. odreda, starim revolucionarima i robijašima, koji su od njega stariji za onoliko godina, koliko je Basta tada imao.

Mito Dimitrievski, kojeg sam oko 20. decembra prošle godine ispratio na zapad s grupom Krajišnika i Ličana sa Romanije, onda zabrinutog za porodicu, dugo me i srdačno, sentimentalno razdragan, pozdravlja. Najstariji mu je sin s njim: dvanaestogodišnji dečak s puškom.

I Neđu Žakulu — koja me prošle godine iz Karlovca dovela u Liku — ponovo sam sreo u Korenici, baš kad smo ujahali u zapaljenu varoš. Bila je s Vladom Ćetkovićem, koji još nije prebolio ranu, pa hoda sa štakom. S njima su bili i Srđan Brujić i Brato Orlić, komandant mesta Korenica.

U Korenici sve funkcioniše na najbolji način. Definitivno je preovladao uticaj Partije, iako je bilo nekoliko pučeva, kad su ubijeni i moji španski prijatelji Pekiša Vuksan, Robert Domani i Adolf Štajnberger.

Posebno me obradovao susret s Ivom Marinkovićem. Činilo mi se kao da su duge godine prošle od prošlogodišnjeg vrelog augusta, kad smo se sastajali u Karlovcu. Ivo je sad jedan od trojice članova Biroa CK KPH, uz Popovića i Bakarića. Odlazi na novi zadatak, opet u ilegalu; ovoga puta u Zagreb. Putovaće preko Kozare i Save za Slavoniju, a iz Slavonije u Zagreb.

U žustrim razgovorima izmenjujemo prve utiske.

Drugovi nam oduševljeno pričaju o veličanstvenoj proslavi 1. maja ovde u Korenici. Baš kao i u Krajini, i ovde je bila susnežica, i ovde su upravo prevladavali krizu četničkih pučeva, ali su i širili slobodnu teritoriju. Još nisu imali brigade, ali — biće uskoro. Jedinice okupljene u Korenici 1. maja pred više od šest hiljada ljudi izvršile su svečani defile. A imali su i program, mnogo bogatiji od onog u Skender Vakufu: ovde su nastupali poznati zagrebački glumci — Vjeko Afrić, Milan Vujnović, Ivka Krpoš, Josip Rutić, Žorž Skrigin, Zvonko Cvija i Salko Repah — koji su izišli na slobodnu teritoriju 22. aprila. Sve vrvi od vojske i naroda. I odjekuje snažna pesma:

Sad ustaški zakoni ne vrijede,
partizanske imamo odrede...

Tesno je u Korenici. Drugovi su nas jedva smestili. Za naš smeštaj se postarao glavni u narodnoj vlasti, poduzetni, u narodu vanredno popularni Petar Končar, koji je kao dete plakao saznavši za vest o smrti druga Brke. Petar je tajnik kotarskog NOO, a predsednik je novinar Bogoljub Rapajić, nekadašnji član Pribićevićeve Samostalne demokratske stranke, prošle godine mi predstavljen u Krbavici kao komandant gerilskih jedinica Korenice i okolice; Petar je snažnija ličnost od Rapajića: svi koncu su u Petrovim rukama.

Gotovo sve vreme boravka u Korenici bili smo s Vladom Popovićem, Vladom Bakarićem, Ivanom Rukovinom i Ivom Marinkovićem. Bakarića sam tek tada i upoznao. Još je bolestan, ali, svakako nije samo bolest ono što ga čini različitim od ostalih drugova u hrvatskom vojno-političkom rukovodstvu. On sve procenjuje bez žurbe, nikad nervozan, a po inteligenciji superioran u svakoj sredini. On je »transmisija Partije« u vojsci. Glas mu je primetljivo hripav, a misao brza. Kažu: drug Mrtvac, aja imam dojam daje po misli najživotniji. To je komesar! Priča nam, pred Rukavinom, koji uglavnom šuti udubljen u neke svoje, teško dokučive misli, kako su njih dvojica stari prijatelji — još ih gimnazije i onih davnih, tridesetih godina ilegalno osnivanih, »divljih« partijskih grupa, u Ogulinu i Zagrebu.

S Marinkovićem, koji se sprema da preko Kozare otputuje u Slavoniju, a onda u Zagreb, najviše razgovaramo o Josipu Krašu i našim karlovačkim danima. Ivo gleda u stranu kad govori o Krašu; vidljivo ga boli smrt našeg doba Pape.

Na onim uzastopnim sastancima u Korenici »pretresli« smo sve teme naše borbe. Vlado će Titu pisati:

»Sa drugom Kostom i drugaricom Lepom smo govorili o organizaciji Povjerenstva i Štaba, o izvođenju zajedničkih akcija, o uspostavljanju stalne terenske veze s nama. Preko kurira održavamo sada stalne veze s njima. Uslijed pojačane aktivnosti četnika, i to baš na terenu kuda vodi put za Vrhovni štab, bit će otežane veze dok se ne likvidira ta banda. U tom smislu su poduzete neke mjere...«

Situaciju smo kritički sagledavali, oštri u samoocenjivanju. Mi smo najviše govorili o četništvu i o jačanju vojnopolitičkog rukovodstva. Odlučujući ljudi ustanka u Krajini nisu se okupili od februarskog savetovanja u Skender Vakufu, pa se dogovaramo da idemo na novo savetovanje, čak ako se s Đurom i Osmanom i ne povežemo. S Vladom i ostalim drugovima smo se dogovorili i o kompletiranju našeg Štaba.

Oba Vlade — Popović i Bakarić, Rukavina i Marinković dugo nam govore o prilika u Hrvatskoj.

Zadivljen sam koliko je u Lici mnogo učinjeno. Vlado Popović, za kojeg Ličani kažu da ih krajnje strogo ocenjuje, u ondašnjem izveštaju Titu priznaje:

»U Lici po mnogim kotarevima ranije nije postajala partijska organizacija. Danas u svim kotarevima postoje

kotarski komiteti i negdje jače negdje slabije partijske organizacije. SKOJ ranije nije postojao kao organizacija, danas postoji Okružni komitet omladine i po svim kotarevima kotarski komiteti.

Uticaj velikosrpskog elementa u srpskim krajevima je bio vrlo jak. Danas se on gubi i sa nemilosrdnom likvidacijom četničkih bandi — Partija po svim kotarevima dobiva široko povjerenje masa. Pojačane akcije protiv talijanskih okupatora i čišćenje terena od četnika omogućit će aktivnu mobilizaciju hrvatskih masa. Nažalost, sve se to odvija sa velikim zakašnjenjem jer je partijsko rukovodstvo pokazalo niz slabosti i neodlučnosti u pravilnom sprovođenju partijske linije.«

Par dana pre našeg susreta u Korenici, Vlado i Ivo su Vrhovnom štabu pisali da je ustanak počeo zahvatati čitavu Hrvatsku. Sretan sam, što se ostvaruju naša prošlogodišnja predviđanja. Pa kad Bakarić kaže: — »Akcijama u hrvatskim krajevima posvećuje se naročita pažnja. U tom pogledu bilo je već ljepih uspjeha. Politička je situacija u tim krajevima veoma povoljna, partizani su općenito vrlo dobro primani, a naročito u Gorskom kotaru i Baniji. Čitav je niz akcija u tim krajevima izveden u sporazumu sa domobranima, što je olakšalo izvršavanje akcija i smanjilo naše gubitke. Sve su češći slučajevi prelaza hrvatskih domobrana na našu stranu, šta više ima slučajeva prelaza ustaša« — ja ne mogu, a da ne mislim na Radu Končara, koji mi je u avgustu 1941. govorio:

— Shvatiće hrvatske mase gde im je mesto, spoznaće one koliko je različit interes gospodskog voćstva HSS-e od interesa radnih masa...

U Hrvatskoj su od dolaska rukovodstva u Korenicu, po oceni Vlade Popovića, što će on posle našeg sastanka pisati i Centralnom komitetu KPJ, »naročito poslije neuspjelih neprijateljskih ofanziva na naše oslobođene krajeve, prilike znatno krenule na bolje«. Ustaše su u svim krajevima Hrvatske »sve omrznutiji« i vidljivo se »mržnja prema njima i okupatorima počinje pretvarati u aktivnu oružanu borbu«. Iznosi primer: »Iz Ogulina, koji je od ranije bio poznata ustaška kula, došlo je u partizane preko 300 Hrvata onog dana kada su vidjeli da četnici i ustaše šetaju zajedno po Ogulinu«.

Dobili smo celovit pregled Hrvatske:

Karlovački okrug: »U nizu sela traže hrvatski seljaci vezu s partizanima, i spremni su da ih podupru. Partizanski odredi koji krstare po hrvatskim selima ovog okruga nailaze na dobar prijem. Naše partijske organizacije u Karlovačkim i Pisarovinskom kotaru znatno su brojčano porasle u toku zadnjih mjesec dana. Uz sav teror, uza sve teškoće kojih još uvijek ima mnogo, postoje svi uvjeti da naše partijske organizacije pokrenu hrvatske mase u borbu, da se i u hrvatskim krajevima stvore jaki partizanski odredi.«

Lika: »Prije mjesec dana održana okružna partijska konferencija. Konferenciji je prisustvovalo 70 delegata. Od toga 23 radnika, 25 seljaka, 4 namještenika i 18 intelektualaca. Partija broji nešto preko 300 članova. Od prve partijske konferencije koja je održana 1940. godine organizacije su narasle i ojačale. SKOJ je formiran po svim kotarevima. U oslobođenim krajevima Partija ima pretežen utjecaj na mase. Na konferenciji su konstatirane greške i propusti u sprovođenju partijske linije — jedinstvene fronte; labavosti i neodlučnosti u borbi protiv narodnih neprijatelja, zapostavljanje rada u hrvatskim krajevima, kako u organizacionom, tako i u političkom propagandnom radu, te organizacione slabosti.

Od konferencije su postignuti prvi uspjesi u hrvatskim krajevima. Partizani su ušli u niz hrvatskih sela Gospićkog, Koreničkog i Otočkog kotara. Prilikom ulaska partizana u ta sela pokazalo se da drugovi nisu ništa učinili na popularizaciji narodno-oslobodilačke borbe, a s druge strane na hrvatski seljaci nisu uz ustaše. Stoga sa mobilizacijom za partizane ide dosta teško. Iz par sela javilo se za partizane oko dvadesetak seljaka. Aktivizacijom četnika u nekim selima Otočkog kotara, kojima je prišlo oko 40 naoružanih partizana, naš bataljon koji se nalazi u hrvatskim selima morao se povući i povesti borbu protiv četničkih bandi.

Poslednjih dana vršene su pripreme i partizana i naroda protiv neprijateljske ofanzive koja je započela na sjeveru Like. Održavaju se posvuda masovni zborovi. Raskrinkava se izdajnička uloga četnika. Sklanja se hrana i stoka. Preko tih zborova manifestira se jedinstvo naroda protiv okupatora i njihovih slugu. Omladina i žene se naročito ističu.

Banija: »Simpatije hrvatskih masa za partizane i na tom sektoru rastu iz dana u dan. U Petrinji i Glini su masovna hapšenja. U Sisku i okolini također velika hapšenja i progoni...

Nedavno je tamo održana okružna partijska konferencija na kojoj su prisustvovala 53 delegata. Od toga 18 radnika, 19 seljaka i 16 intelektualaca. Na konferenciji je konstatirano da tamošnje organizacije nisu uspjele prenijeti požar partizanskih borbi na hrvatske mase, te da do sada nisu uspjele ostvariti borbeno jedinstvo Srba i Hrvata u tom okrugu. U organizacionom pogledu partijske organizacije nisu uspjele da obuhvate poraslo raspoloženje hrvatskih masa narodnooslobodilačku borbu. U sprskim krajevima Partija je zadobila široko povjerenje masa. U organizacionom pogledu Partija je u tim krajevima znatno porasla i učvrstila se.«

Dalmacija: »Glad, teror koji provode okupatori i ustaše, prisilna mobilizacija koju vrši Pavelić, pojačana aktivnost partizanskih odreda — sve to stvara uslove za široku mobilizaciju u partizanske odrede. Poslije akcija na tromeđi za vrlo kratko vrijeme formirana su dva partizanska bataljona u sjevernoj Dalmaciji. Partizanske jedinice rastu i u srednjoj i u južnoj Dalmaciji. U poslednje vrijeme imali su niz uspješnih akcija...

Po svim brdima u Dalmaciji na Prvog maja paljeni su krijesovi i izvješeno na stotine crvenih zastava po gradovima i selima. U samom Splitu izvješeno je oko 30 zastava. Točno u podne izvješena je zastava na vrhu tornja Sv. Duje. Ovo je razbjesnilo i zbunilo okupatorsku gamad da su davali izjave kako se Komunistička partija u Splitu može uništiti samo tako, ako se polovica građanstva strijelja, a polovica internira. Na terenu na kojem operiraju partizanski odredi održavani su zborovi i sastanci po selima.

Slavonija: Odred u Slavoniji broji oko 700 pušaka. Uslovi za mobilizaciju u partizane veoma su povoljni. Na primjer, prije izvjesnog vremena, nekoliko stotina Srba bježeći pred Pavelićevom prisilnom mobilizacijom i odvođenjem u Njemačku javilo se u partizane. Ali, Pajo (dr. Gregorić) i Ortega (Karlo Mrazović) su ih vratili kućama, jer nisu imali oružja. Hrvatski seljaci sa simpatijama dočekuju partizane i hrane ih, ali drugovi još uvijek

nisu našli načina da mobiliziraju i hrvatske seljake. Skoro ni u jednom hrvatskom selu nije formiran NOO.

Po našoj ocjeni Slavonija je jedan od najvažnijih sektora u vezi sa prenošenjem partizanske borbe na cijelu Hrvatsku. S tim u vezi mi smo bili odlučili da tamo pošaljemo Proleterski bataljon, ali nas je stanje u Lici i Dalmaciji natjeralo da promijenimo tu odluku. Kao što smo vas obavijestili, tamo smo poslali jednu proletersku četu sa drugom Seljom, operativnim oficirom Glavnog štaba.«

Zagreb: »Nakon odlaska većeg broja aktivista na teren, te uslijed ranijih provala i hapšenja organizacija je znatno oslabila. Kod dobrog dijela partijaca osjeća se kolebljivost i nesnalaženje. Partijci su se začaurili. MK se ne snalazi. Moramo poduzeti hitne mjere da se što prije sredi organizacija u Zagrebu.

Početkom aprila bila je masovna akcija žena na tržnice, gdje se čekalo na krompir. Sakupilo se bilo oko 10000 žena, ali krompira nije bilo. Policija je počela rastjerivati mase. Masa pritiješnjena na trotoar navalila je na policiju. Policija je opalila plotun u zrak. Masa je ponovno navalila. Policija je pucala u masu. Što od kuršama, što od gaženja bilo je mnogo lakše ranjenih osoba a pet teže (jedna djevojčica, jedan dječak, 1 trudna žena koju su zgazili pobacila, druga žena, koja je bila u sedmom mjesecu trudnoće, izdahnula je u bolnici.«

Primorje i Gorski kotar: »Na tom terenu imamo već šest čisto hrvatskih bataljona. Partizanski se pokret iz tih krajeva prenosi i na Istru. U Istri jeformiran prvi partizanski odred. U dva kotara u Istri uspostavljena je partijska organizacija. Na Rijeci jeformiran MK od tri člana, AOŽ od 5—6 žena, te jedan SKOJ-evski aktiv. Postoji organizacija u tri najvažnija industrijska poduzeća, i to u brodogradilištu, rafineriji petroleja i tvornici torpeda, a u formiranju je kod transportnih radnika. Osim toga postoje dva rejona i partijska jedinica koja radi u tehnici. Svega partijaca na Rijeci Trna nešto preko 30. Narodna pomoć sakuplja mjesečno oko 25000 lira. U fabrikama se vrši dnevno sabotaža kvarenjem mašina, uništavanje materijala itd. Kod transporta isto. Uspjeh provomajske akcije sa letcima i ispisivanjem parola bio je dosta velik, jer se u gradu osjetio rad partijske organizacije...

Seljaci se osjećaju i nacionalno ugnjetenim. Narod je po selima na zborovima i sastancima koji su se održavali u neposrednoj blizini talijanskih posada prihvatio da se provede bojkot tržišta na Rijeci. O tim sastancima se mnogo govorilo. Kad se u jednom selu održavao sastanak dolazile su delegacije iz drugih sela koje su tražile da se i k njima dođe. O tim sastancima su saznali i radnici na Rijeci. Oni sad ispituju kako bi i oni mogli da idu u partizane.

Obzirom na rad partijske organizacije i na antifašističko raspoloženje masa, počela je ona ista buržoazija koja je bila oslon i nosilac fašizma da- razvija propagandu, osobito među industrijskim proletarijatom, za demokratsku Italiju sa Umbertom na čelu, po ugledu na englesku demokraciju. Pripovijedaju radnicima o dobrom ekonomskom položaju engleskih radnika. Obećavaju slobodu štrajka itd. Ta pojava se ne zapaža samo na Rijeci, već je to izgleda kurs uopće u Italiji. I u vojsci se u tom smislu vrši propaganda. U Puli i Lovranu postoji također partijska organizacija. U središnjoj Istri, u Pazinu, formiran je partijski komitet u tri rejona. Ta organizacija broji oko 40 partijaca. Prema izvještaju raspoloženje za borbu je veliko. U tom se kraju pristupa formiranju partizanske čete.

U Istri postoji .Istarska revolucionarna narodna stranka[1], koja je prije dva mjeseca imala konferenciju na kojoj su doneseni ovi zaključci:

1. Ne priznaju talijansku vlast u Istri i proglašuju sve talijanske zakone nevažećima.
2. Seljaci i radnici Istre moraju aktivno kao partizani da sudjeluju u borbi evropskih naroda protiv fašizma, kojoj je na čelu Crvena armija.
3. Seljaci i radnici moraju sprovoditi svuda sabotažu na radu i u vojsci.
4. Borba naroda u Istri mora da se pretvori u oružani sukob, zato treba odmah pristupiti organiziranju te borbe kao i rukovodećeg foruma INO Fronte.
5. Tražiti kontakt sa KPH radi pomoći i saveza sa njom za uspostavu narodne vlasti u Istri.

Javili smo drugovima da hitno stupe u kontakt sa rukovodiocima te stranke. Čim dobijemo vezu, namjeravamo im uputiti jedno pismo.

U sporazumu sa drugovima iz Slovenije formirat ćemo PK za Istru i Goricu. Na rad u Istru poslali smo dvojicu partijskih aktivista Istrana. Drugovima smo u Zagreb javili da mobiliziraju sve Istrane koji žele stupiti u partizane.

Partijska se organizacija u Primorju i G. Kotaru pojačala i organizaciono se učvršćava. Sam OK je dosta slab. Drugarica Anka, Rikova sestra, radi na tom terenu i daje vrlo dobre rezultate.«

Polazeći od činjenice da je »učinjen znatan korak naprijed u privlačenju hrvatskih masa k partizanskom pokretu i u opsegu partizanskih akcija« — što su Vlado i Ivo pisali Titu na dan našeg sastanka, a što je postajalo karakteristično i za Bosansku krajinu — mi smo tražili sve moguće puteve za učvršćenje neprestane saradnje, ne samo da bismo se međusobno obaveštavali, nego da bismo što učestalije objedinjavali vojne operacije. Traženo je od nas da pomognemo i drugovima u Slavoniji, gdje se ustanak bez kriza širio, i u Dalmaciji, gde »stanje nije nikako konsolidirano« i gde se »iz gradova i njihove neposredne okoline dade mobilizirati veliki broj partizana, mahom Hrvata«, ali nema uporno vođene akcije. Prodor Kombinovanog odreda u severnu Dalmaciju imao jeznatnog uspeha, ali po Vladinoj i Ivinoj oceni »pokazalo se da su naše snage za tu operaciju čišćenja od četnika i uništavanje neprijateljskih kombinacija bile nedovoljne«, pa smo se dogovorili — o tome će GŠ obavestiti i Vrhovnog komandanta — da »ćemo pripremiti jednu akciju većeg stila u zajednici s Krajiškim operativnim štabom«. Razmišljali smo i o drugim većim operacijama, pa je čak iz Glavnog štaba Hrvatske potekla ideja, Ličanima i Drvarčanima bliska od 1941. godine, da se, zajedničkim snagama organizuje napad na Bihać. To Rukavina javlja i Vrhovnom štabu:

»Saradnja sa Bosancima: eventualna organizacija napada na Bihać.«

U našim razgovorima smo, dakako, govorili i o uspesima Krajine, naročito o Prijedoru. Bilo je reči i o kotarskom predstojniku Bitorajcu. Već samo pominjanje toga imena — a spominjali smo ga za večerom, u prisustvu Ličana — Ličane je uzbudilo.

— Pa to je najveći koljač — uzviknula je Naranča

Končar, skojevski rukovodilac, Petrova kćerka, preratni komunist, koja je upravo dobila zadatak da formira ličku žensku partizansku četu.

Korenčani su nas molili da im pošaljemo Bitorajca, da mu se u Korenici, javno, sudi. I to smo obećali.

Kad je trebalo da krenemo, s nama je pošlo i nekoliko Ličana, koji su imali zadatak da se prebace u Slavoniju, preko Kozare. U toj grupi bio je i jedan od prijatelja moje braće, Milan Varićak, koji je — zajedno s Maricom Pataki, mojom saradnicom iz okupiranog Karlovca — 1940. godine štampao u Zagrebu »Proleter«. Nažalost, ni Varićak, ni ostali iz te grupe nisu stigli do Slavonije: zaustavila ih je, neke zauvek, kozarska ofanziva.

Samo jednu noć smo prenoćili u Korenici. Drugovi su nas razumeli, nije se moglo ni trena trenuti. Ogromni nas zadaci čekaju, u Lici i Krajini.

Trebalo je da se vraćamo istim putem, ali smo blizu Une saznali daje Bosanski Petrovac potpuno oslobođen, pa smo odlučili da prođemo kroz Petrovac. Italijani, ustaše i četnici su bili proterani. U to vreme krajiški četnici se na sve načine sporazumevaju i sa ustašama. Moj znanac iz dravskog perioda, Mane Roković, i drugi znanac — iz Srba — bivši poslanik Rađenović u maju su u Kninu pokušali da uspostave, i uspostavili su, saradnju s ustaškom vlasti. O tome je Antu Pavelića 18. maja obavestio veliki župan Velike župe Bribir i Sidraga:

»U subotu dana 16. svibnja 1942, došao je u Knin Mane Roković vođa četnika u Bosanskom Petrovcu, koji je zapovjednik svih četnika od Bosanskog Petrovca do Drvara. Jučer mi je poručio da želi imati samnom jedan sastanak i da ima postaviti važne predloge. Jučer poslije podne sam ga primio a s njime je došao i Stevo Rađenović bivši jugoslavenski poslanik, koji od više vremena boravi u Kninu.

Oni su mi izložili svrhu posjete kako slijedi.

Izložili su mi stanje kotara počevši od Korenice, Udbine, Donjeg Lapca, Bos. Petrovca, Srba, Drvara do Bos. Grahova, a koji su krajevi opasno ugroženi od komunista, odnosno koji su krajevi osobito što se tiče sela skoro sasvim u rukama komunista. Naveli su da je stanje neodrživo da komunisti sve pljačkaju i ubijaju svakoga bez razlike na vjeru, spol i doba, za koga i najmanje posumnjaju da njima nije sklon. Istakli su da su svi ovi krajevi izvrgnuti potpunoj propasti, da su oni toga svjesni i da uviđaju da je jedini spas u potpunoj suradnji njih četnika sa hrvatskim vlastima, a u prvom redu sa hrvatskom vojskom.

U vezi sa namjeravanim odlaskom talijanske vojske iz Bos. Petrovca, o kojem je već g. Veliki Župan izvjestio pod Br. V. T. 16/162—42 od 8. svibnja 1942., Mane Rokić je predložio, da bi se u Bos. Petrovac uputile jače snage hrvatske vojske, a to obrazlaže s tim da bi u protivnom kad bi Bos. Petrovac ostao zaposjednut malim i neznatnim snagama naše vojske bio ugrožen od komunista i lako dospio u ruke istih, a da bi to bilo vrlo pogibljeno jer da bi na taj način u ruke komunista palo široko područje i sredstva za borbu. On smatra da jača posada u Bos. Petrovcu bi mogla da čvrsto drži u rukama mjesto a osim toga sa jednim dijelom svojih snaga u saradnji sa formacijama četnika bi mogla postepeno od komunista očistiti čitav kraj, a to da bi lakše išlo obzirom da on poznaje dobro, kao i njegovi ljudi, skloništa i položaje komunista, njihove vođe i ljude.

U vezi sa tom akcijom postavlja zahtjev da bi se naša vojska starala za obskrbu njegovih odreda što se tiče hrane, municije i oružja, jer da oni nisu dovoljno opremljeni, a osim toga da bi oni mogli angažirati i veći broj svojih ljudi. U vezi s time kazao je, da njihovi zahtjevi nijesu drugi, već samo da se u te krajeve povrati mir i sigurnost.

Isto tako je izložio potrebu da se u svim većim mjestima gore navedene zone koja nisu u rukama komunista postave jače posade hrvatske vojske koje bi surađivale sa četničkim odredima u istrebljenju komunista, jer da se ova potreba nameće radi toga da bi se borba protiv komunista povela sa više tačaka i tako suzivao prostor na kojemu oni gospodare dok konačno ne bi bili potpuno uništeni.

Mane Roković i Stevo Rađenović kazali su nadalje da će kroz nekoliko dana doći u Knin kod Velikog Župana jedna delegacija od grupa četnika predvođenih od njega tj. Mane Rokvića, od popa Momčila Đujića i od Branka Bogunovića da s njim dalje razgovaraju o svim pitanjima u vezi sa smirenjem i sa protu-komunističkom akcijom. Ja sam im spomenuo da bi bilo dobro da jedna njihova delegacija ode u Zagreb predvođena od Velikog Župana, a oni su mi na ovo odgovorili, da to će biti utanačeno sa ovom delegacijom koja će doći ovih dana kod Velikog Župana.

U pogledu ličnosti Mane Rokvića, koji je po zanimanju bio mehaničar i poslovođa neke ‚Šipadove' radione, a odaje bistra i pametna te odlučna čovjeka, satnik Vilim Švob, sadašnji zapovjednik oružničkog krila u Kninu, a koji je do nedavna služio u Bos. Petrovcu, kazao mi je da je to pošten i dobar čovjek, da se bez razlike brine i za katolike i za muslimane kao i za Srbe i da je to čovjek s kojim se može raditi. Napominjem da u krajevima oko Bos. Petrovca i u Bos. Petrovcu te uopće u onom dijelu Bosne ima velikog uticaja u političkom pravcu Gojko Rakić, koji usko surađuje sa Manom Rokvićem i koji zastupa gledište o potrebi suradnje grkoistočnjaka sa hrvatskim vlastima.

Mišljenja sam da bi se ponuđena suradnja sa četnicima imala prihvatiti i da bi se zapovjednika hrvatske vojske koja bi došla u Bos. Petrovac uputilo i ovlastilo da odmah stupi u vezu sa Manom Rokvićem radi zajedničke akcije. Pitanje traženja obskrbe četničkih odreda bilo hranom, municijom i oružjem imao bi zapovjednik hrvatskih četa prema potrebi i prilikama da riješi zajedno sa Rokvićem.

U vezi pak povlačenja talijanskih četa iz Bos. Petrovca trebalo bi tražiti od zapovjednika II. Armade da o tom povlačenju izvijesti Ministarstvo Hrvatskog Domobranstva na vrijeme, da bi hrvatske čete mogle stići u Bos. Petrovac prije odlaska talijanskih četa i da bi prije onog odlaska zapovjednik hrvatske vojske mogao da stupi u vezu sa Manom Rokvićem. To je potrebito radi toga da u međuvremenu između dolaska talijanske vojske i dolaska naše ne bi komunističke bande izvršile kakav prepad na Bos. Petrovac.

O samim prilikama u Bos. Petrovcu Mane Roković mi je kazao slijedeće:

U prvom redu da bi trebao promijeniti kotarskog predstojnika nekog Gjuzina koji da je podrijetlom Rus, da ne pokazuje nikakove sposobnosti i da nema nikakove energije ni smisla za prilike, da je potpuno neaktivan, da se za ništa ne stara osim da bi se izvukao iz Bos. Petrovca

i dobio premještenje. Načelnik Alija Ujić da je dosta dobar, ali da bi trebalo nekoliko ljudi koji bi ga u radu pomagali. Ja sam mišljenja da bi pitanje odbora općine moralo biti riješeno sporazumno između sadašnjeg načelnika, Gojka Rakića i uglednih ljudi Bos. Petrovca.

Mane Rokvić je izrazio želju da bi se u Bos. Petrovcu izdao jedan proglas na narod u pravcu smirenja. I ako Bos. Petrovac ne potpada pod ovu župu, pa je prema tome ova župa nenadležna da o tome riješava, ipak sam na svoju ruku pisao kotarskom predstojniku u Bos. Petrovac da jedan takav proglas izda, a i naznačio sam mu i sadržaj koji je u skladu sa proglasom koji je Veliki Župan izdao za ovu župu...«

Ali umesto ustaša i Rokvića, u Petrovac su ušle naše čete i tako smo tamo stigli i Lepa i ja i mogli smo s pratiocima da zanoćimo u oslobođenom gradu.

Raspoloženje kod boraca i naroda je izvanredno. Očekuje se da naše jedinice svakog trenutka uđu i u Drvar. O situaciji u tome kraju Peti odred nas je obavestio vrlo detaljno. Sekretar štaba Jovo Pavić nam je pisao:

»Pozadina na petrovačkom i drvarskom sektoru dobro je sređena. Narod je zavolio partizansku vojsku i spreman je za nju sve žrtvovati. Moral na oba sektora je na dostojnoj visini. Narod ima povjerenje u našu vojsku i o njoj govori sa najvećim ponosom. Naročito je podiglo moral zauzimanje gradova i uspjesi u borbi protiv okupatora. Četnika i petokolonaša nema i njihov je izdajnički rad potpuno onemogućen, jer je narod shvatio njihovu prljavu rabotu u ovoj svetoj narodnoj borbi. Može biti da i postoji u kojem selu koji petokolonaš, koji nije pristalica današnjeg pokreta, ali takvima je svaki rad onemogućen i na takve se budno pazi. Narodno-oslobodilačke opštine i odbori vrše svoje dužnosti prilično ispravno i sa dosta požrtvovanja. Njihova se vlast poštuje i cijeni. Narod je uglavnom zadovoljan sa njihovim radom, pa se i ne postavljaju takova pitanja koja oni ne bi mogli riješiti. Jedino problem ishrane najviše muči civilne vlasti i oko toga najviše imaju posla. Bogatija su sela uglavnom spaljena, a ona sela gdje naprijatelj nije došao, uglavnom su pasivna i ne mogu im mnogo pomoći. Ali uz pomoć drugarskog 1. krajiškog odreda i ovaj se problem pokušava donekle da riješi. Omladina je organizovana u razne omladinske organizacije preko kojih se politički i prosvjetni rad podiže i ona se vaspitava u novom duhu. Omladina je ozbiljno shvatila svoju dužnost u ovoj borbi. Sve što treba da učini, ona je spremna da učini sa pjesmom, i da uradi sve što je potrebno za našu vojsku. Održavaju se omladinski zborovi, konferencije i zabave. Na ovim priredbama ističe se njihova dužnost u borbi protiv najvećeg neprijatelja omladine — fašizma. Govore omladinci i omladinke o raznim temama koje interesuju danas omladinu. Tako je prilikom ulaska naše vojske u Petrovac bio veliki omladinski zbor, u kom je uzela učešća omladina iz nekoliko opština petrovačkog sreza. Omladina je došla na ovaj zbor u najvećem redu pod svojim omladinskim zastavama. Na zboru je govoreno ispred vojske, Partije i omladine. Zboru je prisustvovalo oko 4000 omladinaca i omladinki. Istog daoa omladina je priredila u gradu jednu zabavu sa nizom različitih poučnih komada. Konferencije i zborovi održavaju se redovno po svima selima našeg Odreda. Osim zbora održana je i konferencija sa Narodno-oslobodilačkim odborom, gdje su mu data upustva za rad. Održan je veliki zbor u Kamenici, Cvjetniću, Peuljama itd, gdje je govoreno o svim važnijim pitanjima koja se tiču naše borbe. Grahovski sektor nešto zaostaje iza Petrovca i Drvara. Po svom samom geografskom položaju više je izložen okupatoru i četničkoj politici. Usljed jakih okupatorskih snaga nije se moglo dolaziti u sela, koja se nalaze uz grad. Ona su potpuno pod uticajem četnika i Talijana, dočim sela koja su udaljena od grada, gdje su naši drugovi dolazili i živjela naša vojska, tamo je sasma drukčije. U tim selima sve je raspoloženo za našu borbu i potpomaže našu vojsku koliko je moguće. U tim selima omladina potpomaže našu vojsku i učestvuje na zborovima i konferencijama. U selima su osnovani narodno-oslobodilački odbori ili povjerenici, koji vrše svoju dužnost dosta ispravno. Četnika i izdajnika u tim selima nema. Ukoliko ih je bilo, pobjegli su u sela oko grada i u četnike.«

U Prijedoru je, kad stigosmo, bilo slavlje: upravo su se s one strane Vrbasa s Đurom i Osmanom vratili kozarački udarnici i delovi 4. odreda. Pod komandom Dujka Komljenovića povukle su se jedinice i bolnice sa Čemernice. Mnogi drugovi su poginuli u odbrani bolnice. Pao je i Karlo Roje. Osman, sa suzom u oku, priča kako je tamo poginula i njegova sestra Ajiša.

Sa svim tim drugovima, a posebno sa Đurom i Osmanom odavno se nismo videli. U ratu su dani beskrajno dugi, situacije se neprestano menjaju, i jutro često ne zatekne one koje je veče dočekala. S drugovima i Lepom odmah smo otišM u Gomjenicu, gde je bio smešten Udarni bataljon. Šoša je izašao pred udarnike pre nas. S udarnim bataljonom, kojemu smo za komandanta postavili Ranka Šipku, a za političkog komesara Niku Jurinčića, koji se s ranjenicima povukao s Čemernice, bili su i delovi razbijenog 2. bataljona 4. odreda, pod komandom Dujka Komljenovića. Iako iznureni, sedmicama u stalnom pokretu, neprestano u borbama s ustašama, četnicima i Nemcima, borci su izvanredno raspoloženi. Đuro Pucar ne krije oduševljenje:

— Gledaj proletera, div do diva!

Bataljon je, postrojen, u Prijedor ušao 29. maja. Ogromna masa Prijedorčana bila je pozvana na miting. Okupio se narod s Kozare, čak i iz najudaljenijih sela.

Miting je bio veličanstven. Govorili su i Đuro, i Osman, i Lepa, a onda sam i ja, izazvan, morao da se obratim narodu i borcima:

— Čitava Jugoslavija je u plamenu. Izdržimo!

Na mitingu je bio i »predstojnik Prijedora« Stjepan Bitorajac, za kojeg su ustaške vlasti pisale da je »oženjen sa učiteljicom zagriženom Srpkinjom, koja je bila stvarni kotarski predstojnik«. U Prijedoru se dobro vladao, ali Koreničani mu nisu mogli oprostiti lanjske pokolje, koje je i sam organizovao. Da mu mi sudimo u Prijedoru, nije bilo razloga. To sam mu i rekao, ali i ono što su nam rekli

drugovi u Korenici:

— Šaljemo te s pratnjom u Korenicu, pa se s njima objasni — i poslali smo ga s Ljubom Turkom, koji je nedavno prebegao iz domobrana, a izrazio želju da ga pošaljemo u Liku, i s još dvojicom boraca.

Uveče, posle mitinga, povukavši se u naš štab u Božiće, Đuro, Lepa, Osman i ja smo odlučili da vojno-političko rukovodstvo smestimo u Ljubiji i da tamo početkom juna, 1. ili 2, organizujemo savetovanje partijskog i vojnog rukovodstva Bosanske krajine. Nije bilo razloga da pozivamo onoliko ljudi koliko ih je bilo u Skender Vakufu u februaru. Sad je situacija u svakom pogledu bila jasna, mi smo na čitavom području, osim na teritoriji 4. odreda, imali inicijativu čvrsto u svojim rukama i trebalo je samo dogovoriti naredne akcije — vojne i političke, uvek međuzavisne. Odlučeno je da savetovanje odredskih štabova i predstavnika okružnih komiteta održimo u Ljubiji.

Pre savetovanja, u Gomjenici sam, 31. maja, posetio Udarni bataljon. Postrojenim udarnicima nisam držao govor; samo sam pitao, ne štab, nego postrojene borce:

— Možete li na položaje?

Zartreba reći kako su mi odgovorili! A nisam ih pitao da bih samo onako proveravao njihovu odlučnost. Kozara je bila napadnuta iz nekoliko pravaca, a mi sve prilaze slobodnoj teritoriji nismo jnogli zatvoriti bataljonima Drugog odreda. Stišović i Šopa su tražili pomoć, »ako Operativni štab ima rezerve«. Jedina rezerva — bili su udarnici. Već u podne, u nedelju 31. maja, uputili smo dve čete na Prosaru, prema Orahovoj, gde su nadirale nemačko-ustaške snage. Dva dana kasnije na Prosoru smo poslali i 3. četu Udarnog bataljona pod komandom Branka Damjanovića i Miše Stupara. Četiri dana su na severnim i severozapadnim prilazima Kozari kao i na jugozapadu od Banje Luke, gde je bila raspoređena Prva brigada, vođene »ogorčene borbe sa ustašama, Mađarima i legionarskom vojskom u jačini od 3000 vojnika sa 8 tenkova na dubičkom terenu«. To je podatak iz mog pisma Vladimiru Bakariću i Ivi Rukavini. Javio sam im i rezultat:

»Neprijatelj je nadirao u dva pravca: u pravcu Kruškovca i sela Ličana kao i cestom Dubica —Gradiška. Ustaše su, također, nadirale od Orahova probijajući se prema Prosari. Naše snage razbile su ovu ofanzivu neprijatelja, zarobile dva ispravna tenka, ubijen je jedan ustaški satnik i veći broj neprijateljskih vojnika. Također je učestvovao i naš avion koji je raspršio mitraljirajući kolonu od 800 vojnika i natjerao ih da skaču u Savu. Tako su naše snage poslije dva dana odbrane prešle u napad, rastjerale neprijatelja, ponovo osvojile selo Orahovo i zauzele stare položaje na obali Save. Mi smo ponovo gospodari Ravni.

Na drugoj strani naša Udarna brigada vodila je vrlo žestoke borbe sa ustašama, domobranima i četnicima na Brankovcu, Motikama — Jašikovoj Vodi — položaj prema Banja Luci. Ovo je odbrambeni pojas oko Banja Luke koji je trebala da probije naša brigada i da tako u pravcu Krčme — Ham Kola izbije na Vrbas. Borba se vodila 2 dana — noću i danju. Neprijatelj jetu ustvari branio Banja Luku i bio dobro utvrđen. Naše je bila neprijateljska artiljerija, radi čega je bilo dosta ranjenih (45 ranjenih i 6 mrtvih). Neprijatelj je također imao velike gubitke u mrtvim i ranjenim...«

Osim toga, drugovima u Korenici tada sam još pisao i o drugim prilikama kod nas, a ujedno sam ih zamolio da nam pošalju zagrebačke glumce:

»... U Prijedoru i Ljubiji je za vrijeme ustaške vlasti bio zamro svaki kulturni život. Poslije oslobođenja Prijedora koji je bio brojan petkolonaškim elementima i kako smo bili prinuđeni da preduzmemo svakodnevne mjere protiv špijuna i prikrivenih ustaša, to je situacija u gradu i pored održanih mnogih zborova sa radnicima, Muslimanima i ženama dosta teška. Građanstvo je također malo zaplašeno i od svakodnevnog bombardovanja pri kojemu je bilo i žrtava. Radi svega toga a i radi učvršćivanja bratstva između srpskog i hrvatskog naroda predlažemo da bi drugovi glumci koji se nalaze kod vas učinili posjetu našim oslobođenim gradovima. Ovo bi bila velika manifestacija bratstva naših naroda, jer poslije dolaska hrvatskih avijatičara nama to bi bio još jedan vidan dokaz srpskim masama da istu ovakvu borbu vodi i hrvatski narod i da u toj borbi učestvuju i javni radnici Hrvatske. Koliko naš narod toplo i iskreno prima hrvatske borce u svojoj sredini dokaz je veliko oduševljenje ogromne mase u Prijedoru, kada je pred njom istupio i govorio hrvatski pilot. Tim veće će biti oduševljenje naroda pred kojim u sva ta tri mjesta: Prijedoru, Petrovcu i Ljubiji treba da istupe, možda i uz učešće naših seoskih diletantskih grupa. To bi ujedno trebalo da bude i politička manifestacija, jer bi tu trebalo da govori narodu jedan od glumaca, predstavnik naše Partije i vojske, eventualno i avijatičar. Mislimo da je ovo politički vrlo potrebno obzirom na današnje najnovije događaje u Krajini, te vas molimo da nam uputite drugove glumce, makar oni i odgodili turneju po vašim selima za izvjesno vrijeme. Vi našim kuririma recite kada tačno dolaze glumci i kada bi se priredba održala, kako bi mi izvršili sve prethodne pripreme. Drugovi glumci trebali bi biti upućeni Operativnom štabu u Lušci Palanku, odakle bi otišli u Prijedor gdje bi održali prvu priredbu.

Izveštaj o tenkovskom napadu od Bosanske Dubice na Kozaru zatekao nas je u Ljubiji, na vojno-političkom savetovanju štabova odreda i sekretara okružnih komiteta. Napadom je komandovao zloglasni Francetić. Zamolio sam Obrada Stišovića da odmah krene prema Dubici i da organizuje protuudar, jer u slučaju neprijateljskog proboja dublje na slobodnu teritoriju, bile bi ugrožene naše ustanove, a posebno bolnica na Vitlovskoj, gde je lečeno nekoliko stotina ranjenika.

Pre završetka savetovanja stigao je još jedan kurir. Taj je putovao 4 dana. Poslao gaje Danko Mitrov, koji nas je obavestio o pogoršanju situacije u centralnoj Bosni. Proleterski bataljon, stisnut sa svih strana četničkim snagama, uz ogromne žrtve je odolevao na području Borje i Uzlomca. Upravo onog dana kada je Udarni bataljon, posle malog predaha, u marševskom poretku ušao u Prijedor, 29. maja, komunisti Proleterskog bataljona su imali partijski sastanak. I osvedočeno hrabri, tada su bili mučeni dilemom: može li se na bilo koji način opstati tamo gde su se nalazili. U Ljubiji smo dobili zapisnik toga sastanka na kojem su, osim komunista iz bataljona, još bili »grupa štaba Odreda i grupa štaba Trećeg bataljona 4. odreda«:

»Diskusija o vojničkoj i političkoj situaciji na području IV odreda i donošenje odluke za budući rad.

Predsjedavajući na ovom sastanku drug Radman (Milan Radman je posle .pogibije Rajka Bosnića bio

sekretar Okružnog komiteta Partije) izlaže ukratko vojničku i političku situaciju. Pošto su kod nas nastale izvanredne prilike aktivnošću četnika, proleterski bataljon došao je ovamo da nam pomogne u sređivanju istih. Iz istih razloga došao je i udarni bataljon da u zajednici sa proleterskim konsoliduje prilike na području ovog odreda. Isti seje nakon kratkog vremena, uslijed poznatih nam uzroka, morao vratiti, tako da je jedina vojnička snaga na ovom terenu ostao proleterski bataljon oko koga su se okupili ostatci razbijenih snaga III bataljona. Po izvještaju komandnog i partijskog kadra proleterskog bataljona, uslijed stalnog kretanja i akcija ljudstvo se je premorilo, a još i nepovjerenje prema partizanima pridošlim od raspadnutih četa, zahtijevalo je povratak u Kozaru i Grmeč.

Smatram da bi njegovo povlačenje iz političkih razloga bilo odsudno pošto bi on, kao jedina vojna snaga na ovom terenu, dao mogućnosti i daljem okupljanju vojnih snaga razbijenog III bataljona, zatim onih koji su prišli četnicima iz razloga što su mislili da su ovi bolji Srbi, a i same mase koje bi uvidjele izdajničku ulogu četničkih vođa, imale kome da se priključe. Važno je uočiti da sve mase nisu četničke i da se one momentalno priklanjaju onom ko je jači. Ostankom i vršenjem akcija protiv ustaša i hrvatske vojske daćemo mogućnosti masama da uvide da se mi borimo ne samo protiv četnika nego i protiv hrvatske vojske, a pošto četnici neće voditi protiv ustaša i hrvatske vojske biće u očima masa raskrinkani. Zatim, mi ovdje, sa svojim ostankom, zadržavamo izvjesne četničke snage i time sprečavamo koncentraciju četničkih snaga protiv Kozare i Grmeča, što bi sigurno uslijedilo našim povlačenjem sa ovog terena. Od interesa je ostanak Proleterskog bataljona ovdje, a snage će naše biti pojačane iz Kozare i Grmeča, jer će odgovorni drugovi koji poznaju situaciju na ovom terenu, voditi računa o svemu ovom. Mnogi drugovi kažu: da se je udarna proleterska brigada povukla sa Ozrena usljed jačih četničkih snaga, a mi ostajemo ovdje gdje su četničke snage jače, a iste mogu biti pojačane sa novim snagama iz Ozrena. Mi ne znamo tačno da li se je udarna brigada povukla, niti iz kojih jeto razloga učinila, a možda su njene namjere da se prebaci na ovaj sektor. Dalje, stanje koje je nastalo u proleterskom bataljonu nastalo je krivicom komandnog kadra koje je bilo neenergično i uskolebano.

Drugovi iz OK stoje na tom stanovištu da se ne bi trebalo povlačiti, jer padom Prijedora poljuljan je moral kod masa pa čak i samih boraca u četničkim redovima, a našom borbom protiv ustaša biće još više poljuljan i doprinijeti će raspadu četničkih jedinica i vraćanja njihovih boraca k nama.

Politički komesar prol. bataljona (Esad Midžić): Zaključak o povlačenju kojeg smo mi donijeli na sastanku bat. biroa nije samo naše mišljenje, nego je to mišljenje svih partijaca prol. bataljona i proletera. Oni su se uvijek interesovali za situaciju i zahtijevali da tačno znadu u kakvoj se situaciji nalaze. Ovakva situacija kakva je sad izaziva kod njih zabrinutost i negodovanje, a tome se pridružuje izmorenost, ogolelost i dr. Zatim, govoreno je da je ovaj bataljon imao da uđe u sastav prol. udarne brigade ito je otpalo usljed angažovanosti ovdje, pošto su to prilike zahtijevale. Vršeći ovaj zadatak ovdje se istovremeno hvata veza sa prol. udarnom brigadom. Nastala situacije u Manjači doprinjela je dosta ovakvom stanju u našem bataljonu. Usljed četničkog jačanja poljuljan je moral i onako moralno i politički slabog kadra usljed brzog formiranja. Osim toga na njih je djelovalo i to što su trebali da se priključe proleterskoj brigadi a ostali su i dobili utisak da su napušteni. Tome je doprinijela i koncentracija četnika u blizini, a do sad smo ih morali tražiti. Zatim naše često razbacivanje na manje grupe i ostavljanje istih u nesigurnoj sredini mnogo je uticalo na njihov moral. Mi ne možemo da izmijenimo tu situaciju i moramo se pridružiti njihovom zahtjevu. Svako razdvajanje bataljona kao cjeline nepoželjno je. Može se konstatovati da je njihova borbenost opala usljed žrtava i radi te okolnosti što je na njih pala sva težina.

Komandant IV odreda (Danko Mitrov): Mogu konstatovati to da nije tačno mišljenje o koncentraciji četničkih snaga koje bi nas mogle uništiti. Postavlja se pred vas to da li vi prihvatate mišljenje druga Radmana kao mišljenje s kojim se vi slažete, a ne kao mišljenje foruma koje treba da usvojite.

Politkomisar 2. prol. čete: Smatram da se mišljenje druga Radmana ne može posmatrati odvojeno od raspoloženja u mojoj četi i cijelom proleterskom bataljonu. Nastalo raspoloženje je rezultat dugog i teškog zadatka koji je imao. Mnogi drugovi su pali izmoreni i ogoleli. Govoreno je da će biti bataljon popunjen prvo sa vodom kozaračkim (vod Branka Damjanovića, koji je zadržan kao zaštitnica u Bočcu, a 24. maja se povukao s Udarnim bataljonom na Kozaru), koji je ostao u Bočcu, zatim iz redova protučetničkog bataljona, onda sa dolaskom omladinaca iz Grmeča i na kraju da će ući u sastav proleterske udarne brigade. Sve je to prouzrokovalo ovako stanje u Bataljonu. Mora se istaknuti da je drug Radman izneo potrebu našeg ostajanja radi političkog efekta, a nije uzeo u obzir kakvog bi odraza imao jedan neuspjeh koga bi pretrpio proleterski bataljon. Mislim da drug Radman nije iznio ni sve momente o nastaloj političkoj situaciji.

Komandant proleterskog bataljona (Zdravko Čelar): Situacija u Manjači nam je nejasna. Udarni kozarački bataljon se povukao, kao i grmečki, a zbog čega i to nam je nejasno. Što se tiče pomoći iz Kozare i Grmeča tačno je da će stići, ali ne znamo kad. Mogli bi se održati ovdje kada bi bili u gerilskim grupama i kao takvi napadali njihove četničke štabove i čete, a kao bataljon mi to ne možemo činiti. Četničke snage će izvršiti napad kako smo obaviješteni, jer su se sva obavještenja sa ovoga mjesta ispunila. Nastalo raspoloženje u bataljonu uslijedilo je kao posljedica najnovijih vijesti koje su donijeli kuriri i govorkanja o povlačenju proleterskog bataljona. Moje je mišljenje da vodimo strogo računa o kretanju četničkih snaga i o njihovoj koncentraciji i da ostanemo ovdje.

Komandant IV odreda: Što se tiče situacije ona nije baš tako kritična, a tu su bili stariji odgovorni drugovi (Đuro Pucar, Osman Karabegović i Obrad Stišović), koji su dobro poznavali situaciju, pa ipak oni nisu bili za napuštanje ovog terena, nego su obećali nove snage. Oni sigurno znaju šta treba da se radi. Drenović je rekao: , I mamo još nešto snaga u IV odredu i kad njih likvidiramo onda ćemo zajednički napasti na Kozaru i Grmeč.[1] Te riječi svjedoče o tome da mi našim zadržavanjem ovdje zadržajemo njihove snage da ne napadaju na Kozaru i Grmeč.

Kako se je vodila diskusija o ostanku proleterskih

bataljona na ovom terenu pretsjedavajući drug Radman traži od drugova da se izjasne da li se oni slažu s tim da se ostane ili ne.

Politkomisar 1. čete (Fadil Šerić): Mišljenja sam, obzirom na raspoloženje u proleterskom bataljonu, a koje su istakli drugovi, treba napustiti ovaj teren. Međutim, ako je većina drugova za to da se ostane i pod ovim okolnostima i ja sam i ograđujem se od odgovornosti.

Komandant bataljona: Mišljenja sam da ove snage treba da ostanu na ovom terenu ali samo kao gerilske grupe, a ne kao cjelina.

Politkomesar drvarske (S. Trikić): Uviđam potrebu ostanka ali ipak mislim da je potrebno konsultovati se sa ostalim partijcima da bi i oni stekli ista mišljenja. Mišljenja sam da ih se neće moći ubijediti u potrebu ostajanja iz ranije navedenih razloga koje su drugovi jasno istakli.

Polkomesar 2. čete (ćuk): Uviđam opravdanost ostanka, ali ne mogu a da ne naglasim da je raspoloženje u proleterskom bataljonu tako da bi se mogli vrlo teško pridobiti za ovu odluku.

Predsedavajući zaključuje na osnovu izloženih mišljenja drugova da proleterski bataljon do obavještenja ostaje na ovom terenu. Sada je potrebno prodiskutovati u kojem vidu da isti ostane.

Polkomesar prol. bataljona: Moje je mišljenje da se snage prol. bat. ne odvajaju i da se bataljon kreće kao cjelina. To je u ostalom i ranije zaključeno kada je drug Osman bio na ovom terenu.

Polkomesar drvarske: Mišljenja sam da se proleterski bataljon drži na okupu. Mogu se odvojiti pojedine grupe sa specijalnim zadatkom, samo one moraju biti tako osigurane da ih seljaci ne bi uočili i odali.

Komandant IV odreda: Snage bataljona treba koncentrisati. Pružiti zaštitu bolnici i štabu i vršiti akcije na hrvatska uporišta. Manjim snagama noćno patrolirati, pratiti četnike i napadati ih, time će se izbjeći uočavanje naših snaga, a u isto vrijeme zbunjivaćemo neprijatelja.

Zamjenik komandanta IV odreda: Moje mišljenje da se bataljon treba stacionirati na ono mjesto gdje će imati najlakšu i najbržu vezu sa Kozarom.

Politkomesar IV odreda: Mišljenja sam da se bataljon koncentriše ali da se ljudstvo istog pripremi za borbu ne samo kao cjelina nego kao i grupe gerilske, jer ako se naviknu na borbu samo u cjelini onda bi se izgubili u slučaju eventualnog razbijanja.

Iz izloženih mišljenja drug predsedavajući zaključuje da se bataljonske snage drže na okupu, a da se iz njegovog sastava odvajaju manje grupe koje bi vršile specijalne zadatke kao gerilci, i postavlja na dnevni red akcije koje treba vršiti na hrvatska uporišta. Malo je manjih uporišta na ovom sektoru. Dolaze u obzir Srbac, Lepenica, Mravičk^ škola i Glogovac.

Polkomesar prol. bataljona: Ako budemo vršili napad onda ga trebamo vršiti na takva uporišta gdje možemo imati siguran uspjeh, jer bi neuspeh loše odjeknuo među masama. Kako smo sa malo municije, za uporišta na koja budemo napadali treba imati toliko municije da bi mo-gli nadoknaditi izgubljenu municiju.

Komandant prol. bataljona: Napad trebamo vršiti na ono uporište koje nije daleko. Izostanak od više dana nepoželjan je uslijed jake četničke špijunaže, kojom vrlo brzo i lako saznaju za naš odlazak i mogu nesmetano izvršiti napad na štab i bolnicu. Glogovac je najbliži, podesan za napad i po mom mišljenju možemo lako uspjeti.

Pošto su se konstatovale naše snage kao i snage neprijatelja u Glogovcu koji je trebao da se napadne, uočeno je da je neprijatelj premoćniji i po tome je razvita diskusija, koja je prekinuta dužim odmorom a da se nije doneo definitivan zaključak po tom pitanju. Kako su za vrijeme odmora stigle druge nove vijesti situacija se je izmijenila. Naime, jedan broj drugova od ostatka motajičke čete odvojio se je u samostalnu grupu, dok je stanje u Prnjavorskoj četi pogoršano i četa dovedena pred raspad. Kako smo računali i sa ovim oružjem pri napadu, donesen je zaključak da se napad ne može izvršiti. Mjesto akcije na Glogovac diskutovalo se je o razoružanju Prnjavorske čete. Drug Komandant kao i polkomesar IV Odreda predlažu razoružanje iste motivišući tim da će to oružje pasti četnicima u ruke i pucati kasnije na nas. Međutim ostali drugovi su bili mišljenja da iz taktičkih razloga nije dobro izvršiti razoružanje, kad se nisu do sad ni četničke čete razoružavale iako je bilo i prilike i mogućnosti. Donešen je zaključak da se ne izvrši razoružanje.

Povodom novonastale situacije postavljeno je na dnevni red ponovo pitanje ostanka proleterskog bataljona, a na zahtjev drugova iz bat. biroa prolet. bat. Drug polkomesar 1. čete prol. bat. veli da se je njegova jedna desetina izjasnila kako je ovo izdaja i da je neko plaćen da to učini i da će oni u slučaju ostanka pobjeći.

Drug Radman: Ako ljudstvo zahtijeva odlazak, usljed toga da ne bi došlo do bježanja pojedinaca pa i desetina, neka se proleterski bataljon povuče sa ovog terena, a OK će po pitanju kadra koji treba da ostane donijeti svoju odluku. Ali, podvlačim da i sada stojim na tom stanovištu da prol. bataljon treba ostati na ovom terenu do obavještenja.

Politkomesar 3. čete prol. bat: Smatran daje potrebno da se precizira da partijski i komandni kadar prolet. bat. uviđa potrebu ostanka ali je raspoloženje drugova u bataljonu za odlazak.

Drug Politkomesar IV odreda (Vojo Stupar): Mi ovdje imamo bolnicu i ostali tehnički materijal, koji bi mogao pasti četnicima u roke, jer smo svega 3—4 sata udaljeni od njih i mi bi u tom slučaju bili prisiljeni spaliti sve to. Našom zaštitom mi potrebne stvari možemo skloniti i omogućiti normalan rad onima koji ostaju.

Ovog mišljenja je i drug komandant IV odreda, međutim, drug politkomesar 1. čete traži da se sa odlaskom ne oteže da poslije ne bi bilo kasno. Time se ovaj sastanak završava.

Smrt fašizmu — sloboda narodu!

Na položaju, 29. maja 1942. godine.«

Bio sam uveren da bismo bolje učinili da smo proletere povukli s Udarnim bataljonom, kad se već nisu mogli probiti preko Bosne. Ali tu se više ništa nije dalo učiniti.

Onog jutra kad su se na U rije spustili Kluz, Čajavec i Jazbec, konačno je, nakon dvadesetak dana, uspostavljena i veza s vojnim i partijskim rukovodstvom Trećeg odreda. Vezu je uspostavio Radomir Mitrić, član Okružnog i sekretar sreskog komiteta Partije za Jajce. On je s dvojicom boraca, putujući četiri dana od Šipova preko Ribnika i Podgrmeča, stigao u Božiće 23. maja. U njegovim izvještajima nije bilo ničega što bi obradovalo, ali po mojoj proceni situacija nije bila gora od one kakvu smo zamišljali. Drugovi iz Šipova su povezali ono malo spašenih snaga i već su bili u stalnom kontaktu i s Petim i s Prvim odredom. Mostovi saradnje išli su preko bataljona »Budućnost« i »Soko«.

Radimir Mitrić je za Operativni štab doneo pisani izveštaj, a od rukovodstva je imao i pismeno ovlaštenje »da izloži našu organizacionu situaciju«. Posle pogibije Kasima Hadžića, tamo su se drugovi još teže snalazili, ali su sve preduzimali da konačno zagospodare situacijom, koja im je stalno izmicala iz ruku. »Nastojimo da se povežemo« — pisali su nam drugovi — »i da za sve što radimo odgovaramo«. Situacija im nije dopuštala da čekaju uputstva. Bilo je neophodno da rade samoinicijativno i tako su činili. »Radimo na svoju odgovornost i ne bojimo se odgovornosti kao komunisti.«

»Pregled vojno-političke situacije na sektoru Trećeg odreda«, kojeg nam je 23. maja doneo Mitrić, pisao je on sam u Ribniku 19. maja, a potpisao se i Stole Kovačević, koji je tada iz Ribnika otišao na glamočko područje, u »Budućnost«. Mene je gotovo dramatično uznemiravalo stanje na janjsko-pljevskom području, gde su bili bataljoni »Pelagić« (»180 pušaka — bataljon nije zaražen četničko-kapitulantskim duhom, jedinice su zdrave«) i »Iskra« u kojemu — po oceni Radomira Mitrića — uza svu Šolajinu popularnost, »iz dana u dan jačaju četnički elementi.« Nekadašnji Šolajin zamenik, Mitar Trivunčić, koji se još u martu odvojio od nas, a 6. aprila izazvao rascep u »Iskri«, otišao je s grupom svojih istomišljenika »Drenoviću i sada vrši neku dužnost u Mrkonjiću«. Šolaja je 7. maja razoružao Trivunčića, ali ga je pustio, jer se Trivunčić pred okupljenim narodom zaklinjao da će se »do zadnje kapi srpske krvi« boriti »protiv svih vrsta okupatora i zločinaca«. Ali već sutradan je tražio »reorganizaciju 'Iskre' u četničkom duhu«. Osim Trivunčića, iz »Iskre« se izdvojio i Nikola Vještica, koji je »organizovao 25 boraca 'Iskre', napao odredski zatvor i oslobodio 16 nedićevskih i Ijotićevskih bandita. U Štabu odreda je izvršio pretresanje i odnio zatečene stvari. Za ovo vrijeme drug Marjanec sa Šolajom i Nemanjom se nalazio kod 6. čete u Kupresu sa 30 boraca 'Pelagića', sa zadatkom razoružavanja Kutanjca«. Ja sam do tad mislio da je taj Vještica ubijen, jer su mi iz Petog odreda pisali da je patrola jedne čete njihovog 2. bataljona negde kod Bravskog još 3. maja uhvatila »poznatog harangera i protivnika naše borbe Nikolu Vješticu, njegovog sina Peru i snahu Dušanku«, da je Nikola »saslušan i streljan na licu mjesta« a sin mu i snaha da su »predvedeni vojnom sudu«. A'drugovi iz Trećeg odreda pišu: Vještica, i to baš Nikola Vještica, 17. maja obznanjuje da formira četnički »gvozdeni bataljon«!

— Zar je živ?

Mitrić je bio siguran, da je »njihov« Nikola Vještica živ.

Pokazalo se da su bila dvojica, oba četnici.

Treći problematični čovek na janjsko-pljevskom području bio je Stanko Kutanjac, retko zagonetna ličnost. Partijsko rukovodstvo ovog kraja, naročito Mitrić i Stole Kovačević, imalo je o njemu vrlo negativno mišljenje. Trebalo je još krajem aprila da ga razoružaju »Pelagićevci« pod komandom Dušana Metlica, ali — kao što već rekoh — to oni nisu učinili, jer su poštovali Kutanjca. Sam Metlić me je u Lamovitoj uveravao, dva dana pre dolaska Radomira Mitrića, da Kutanjac nikad neće pucati na partizane. Čak je predložio da ga pošaljemo na razgovors Kutanjcem:

— Solaja i ja ćemo s njim raspraviti, videćeš da će biti s nama, kao i u ustanku!

Kovačević i Mitrić su pisali da je »Kutanjac izjavio u poslednje vrijeme da nije partizan već da hoće organizaciju narodnooslobodilačke dobrovoljačke vojske i da 'u svoje redove ne prima Hrvate i Muslimane već samo Srbe i neće političkih radnika'. Nije razoružan niti je likvidiran — iz bojazni revolta kupreških i janjskih boraca kod kojih je Kutanjac obljubljen«.

Komesar Kutanjčevog bataljona, iskusni komunist, učitelj, Mesud Hotić, još u aprilu, kad se je taj bataljon nalazio u Krezluku, sa zadatkom da operiše između Travnika, Gornjeg Vakufa i Bugojna, u dva navrata mi je pisao da Kutanjac »kod srbskog naroda stvara kontrarevolucionarno raspoloženje« i da je »čovjek avaturist i nestalan, i kao takav veoma lako podliježe panici koju neprijatelj stvara«. Hotić jetakođe pisao da Kutanjac »nije toliko odlučan da bi bio četnik i Ha bi se kao takav borio protiv nas«.

Kad je Hotić 27. aprila bio na položajima Imljanske čete, kako bi utanačio saradnju u predviđenom napadu na Koričane, Kutanjac je bataljonu naredio pokret prema Rostovu. Hotić mi je tri dana posle toga javio da je »rešio da ga ne pustim iz ruku«, da će ga pratiti prema Rostovu, iako, kaže, zna da »će se on zaustaviti tek u Gornjem Vukovskom u blizini Kupresa«.

Kutanjac se zaista s bataljonom prebacio u Vukovsko, a odatle, 8. maja, u Blagaj kod Kupresa, na položaje jedne Šolajine čete, koja je napadala komunikacije Šujica — Kupres i Kupres — Bugojno. Mitrić nas je uveravao da je »Kutanjac pokušao da izvrši uticaj na Blagajsku četu« i »da razoruža komandu čete«, a da je Šefika Talića, »kao Muslimana i komunistu, strpao u zatvor«.

Kada je štab Odreda o Kutanjčevom ponašanju obavešten, odlučeno je da Rade Marjanac, Simela Šolaja i Nemanja Vlatković odu u Blagaj sa 30 izabranih boraca. No, ni oni ga nisu razoružali. Nesporazumi su za neko vreme izgrađeni i Kutanjac je — saglasan s Marjancem i Šolajom, ali žestoko suprotstavljan Vlatkoviću — obećao da će, zvao se njegov bataljon partizanski ili dobrovoljački, svejedno, izvršavati naređenja štaba Odreda. O dramatičnoj raspravi u Blagaju, o sukobu koji je mogao izazvati i krvoproliće, Mitrić je detaljno pričao, strahovito ljut na Kutanjca, koji je »skinuo sa kape petokraku zvezdu i bacio je, tražeći da to učine i ostali njegovi borci«, jer »da će se njegov bataljon ubuduće zvati .dobrovoljački[1]. U tom oštrom sukobu sa članovima štaba Odreda, Kutanjac je uspeo da razoruža komesara odreda Nemanju Vlatkovića i da mu baci kapu s petokrakom pred noge. Energičnom i odlučnom intervencijom Sime Šolaje, Kutanjac je vratio oružje^ Vlatkoviću. Posle govora Nemanje Vlatkovića, Sime Šolaje i Rade Marjanca, koje su držali borcima i u

narodu, nastalo je osipanje kod boraca Kutanjčevog bataljona. Cela četa Mirka Grabeža se stavila na raspolaganje štabu Odreda.«

Uz Stanka Kutanjca je tada ostalo pedesetak boraca. Po Mitrićevim podacima, trebalo je shvatiti da su se izjasnili za četništvo.

Blagajska četa je, nakon razoružanja nekoliko četnički orijentisanih boraca,ponovo organizovana. Za komandira čete je postavljen Siran Tubić, a za komesara Ignjat Marić.

O svemu tome mnogo kasnije pisao mi je i Kutanjac, povređen, odbačen, neshvaćen, a ipak — to je on uporno isticao — i dalje spreman da se zajedno s nama bori i »protiv okupatora i protiv domaćih izdajnika«. Tvrdio mi je da je »Nemanja Vlatković, kao kreator politike u okviru Trećeg odreda, učinio grešku sa velikim posledicama, radi čega je postigao suprotan efekat. Naime, umjesto da je on sagledao pravo stanje u okviru Petog bataljona i da je provjerio insinuacije Mesuda Hotića i drugih o meni, te da je sagledao i drugu stranu medalje, on je 16. maja u sjeverozapadnom kraju Kupreškog polja organizirao zbor naroda i boraca toga kraja i na tome zboru na veoma bahat način, klevećući i nadasve vređajući, protiv sebe izazvao masovno reagiranje tako da su ga goloruke mase zbacile sa pozornice... Što se tiče verzije o navodnom bacanju Nemanjine kape sa petokrakom zvijezdom pod noge, to je totalna neistina. Što se tiče verzije o navodnoj mojoj izjavi da u svoju jedinicu ne primam Muslimane, niti Hrvate, ostaje neoboriva činjenica daje, poslije odbacivanja mene i većeg dijela Petog bataljona iz sastava Trećeg odreda, uz mene ostalo 50 posto boraca Muslimana... Što se tiče verzije o bacanju moje petokrake, istina je da sam u revoltu pri nastavku kampanje Nemanje Vlatkovića i Mesuda Hotića protiv mene, skinuo moju petokraku i umjesto nje stavio trobojnu vrpcu, ali nije istina da sam bilo kome naredio da baci petokraku zvijezdu. Istina je i to, da sam mojim borcima stavio do znanja da u mojoj jedinici nemaju mjesta oni koji žele nositi četničke oznake i koji djeluju suprotno interesima naših naroda... Nisam ja napustio partizanske jedinice, nego je mene štab Trećeg odreda odbacio. On je, pod uticajem Nemanje Vlatkovića i Mesuda Hotića, vodio klevetničku kampanju protiv mene, što je uticalo kao izazov da sam na svoju ruku formirao Samostalni bataljon NOVJ u čiji su sastav ušle četiri čete — Prekovrbaska na čelu s Vojinom Novakom, Blagajska sa područja Kupresa na čelu sa Špiranom Zubićem, Vodička sa područja Janja na čelu sa Stankom Unčaninom i Zajaruška sa područja Glamoča na čelu sa Vojinom Babićem — i, kao odgovor na klevete Nemanje Vlatkovića i Mesuda Hotića, nastavio borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika...«

Dok su Marjanac, Šolaja i Vlatković bili kod Kutanjca u Blagaju, Drenovićevi agenti su još jednom izveli udar u »Iskri«. Četa četnika Tode Todorovića Noktaša došla je po Drenovićevom nalogu u Pljevu i tada su Trivunčić i Vještica preuzeli komandu u »Iskri«. Oko 30 boraca, među kojima najveći deo komandnog kadra, otišli su u »Pelagić«, neki su se povukli u svoja sela, a deo je ostao uz Vješticu. Tako nam je situaciju opisao Radomir Mitrić, pa sam u prvi mah pomislio da »Iskre« više i nema. No u priloženom izveštaju od 19. maja još se govorilo o bataljonu »Iskra« u kojem je »politički rad slab«, jer se »politički komesari najviše bave snabdevanjem vojske namirnicama i zadovoljavaju se ulogom koju određuje komandant bataljona. Sjednica i sistematskog rada bataljonskog štaba nema. Vojska nije kasarnirana, a na položaju su svega 3 čete (Stupna, Sinjakovo i Kupres).« Po oceni Mitrića i Kovačevića, ni od Šolaje, u kojeg sam ja lično imao neobično veliko poverenje, pouzdanje u njegove komandantske sposobnosti, i u snažno narodnooslobodilačko uverenje, nije se moglo nešto naročito očekivati. Pisali su: »Stvarno štab bataljona ne postoji, već momentalne intervencije druga Marjanca i Nemanje na Šolaju kada nešto hoće da preduzmu. Oni uvijek kasanju za događajima u četama i bataljonu, jer ništa ne postizavaju.« Pisali su i o Simelinim borcima, koji »su većinom za borbu protiv ustaša i domobranske vojske, a protiv četnika ne bi pošli prvi u napad dok ne bi bili napadnuti od četnika«.

Te ocene Stole Kovačevića i Radomira Mirtića su mi se, bar kad je reč o Šolaji, učinile preoštrima. Lepa se donekle s njima slagala. Morali smo sve prepustiti vremenu, da se vidi ko je kakav i ko je s kim.

U Trećem odredu najviše uspeha je u onom periodu postizao ribnički bataljon »Soko«. Obavešteni smo i tad, od Mitrića, i nešto kasnije, pismom Pere Morače, da je »Soko« izveo 18. na 19. maja noću napad na Zgon, selo kraj Ključa. Rezultat: »naši gubici 2 mrtva, a neprijateljski mnogobrojni, u zatvorenim zidanim kućama«. Po Mitrićevoj oceni i u »Sokolu« je bilo previranja (u 3. četi). Prva je, po Mitriću, bila »nedorasla (razoružan će biti politički komesar)« a »4. četa je podijeljena: jedan vod (sokolovački) se krije od četnika i brani selo od ustaša, drugi vod je otišao prema četnicima, sada izražava želju da se vrati. Politkom zarobljen«.

Mitrić je govorio u grču, sve vreme ljut. Tako ljutito je bio pisan i »Pregled vojno-političke situacije«. Komesar »Sokola« Pero Morača, davao je realniju sliku prilika i odnosa u bataljonu. On je s novim komesarima četa bio zadovoljan (»vrijedni, pošteni i odani drugovi«), samo je smatrao da »su još neiskusni i politički slabi«. Kovačević i Mitrić ono najpozitivnije — organizovanje naroda i masovnu aktivnost omladine — uopšte nisu spominjali, pa da nije bilo i Moračinog izveštaja o tome kako je u maju »organizovano nekoliko omladinskih četa na sektoru ovoga bataljona: u Ribniku, Treskavcu, Busijama i Crkvenom« i da se »dalje radi na njihovom organizovanju, te vojnom i političkom radu s njima«, ne bismo imali ni približno jasnu sliku o ribničkom kraju.

U glamočkom bataljonu »Budućnost«, u kojem se četnikovalo početkom godine, a kasnije se situacija uglavnom sredila, po izveštaju Kovačevića i Mitrića, situacija je 19. maja bila krajnje kritična, prvenstveno »radi odnosa s pozadinom«. Veze s glamočkim partizanima mi smo imali preko Prvog odreda, pa smo tako — dan pre Mitrićevog dolaska — obavešteni da su četnici 17. maja ubili komandanta »Budućnosti« Miloša Ticu i grupu najboljih političkih terenskih radnika (Vojislava Pavića, Đurđa Ljuboju, Mirka Pantoša i Marka Bjekića), a znali smo i ocene partijskog komiteta sreza Glamoč i štaba Bataljona o situaciji u »Budućnosti«:

— da je Vojin Babić, potomak čuvenog harambaše Goluba Babića, komandir 7. čete, pod jakim uticajem četnika, ali da je istovremeno spreman da se bori i protiv ustaša i protiv Italijana;

— da je u 6. četiizvesno previranje u nekim vodovima,

uglavnom u selima Prijani i Hotkovci;

— da je najkritičnija situacija u 5. četi, jer se komandir Ivič povezao s Kukobatom, pa čak i s Branom Bogunovićem, koji su već duže vreme bili u Bosanskom Grahovu, u žici s Italijanima.

Bilo je jasno: vojsku je trebalo učiniti vojskom i kaliti je u bitkama, kao što je učinjeno sa »Sokolom«. Da smo posle Kukobatovog izdajničkog bega tako učinili i u »Budućnosti«, verovatno ne bismo 23. maja slušali kako Mitrić izveštava o »pogibiji druga Tice i najboljih drugova s glamočkog terena«.

Mitrićevi podaci o pogibiji Miloša Tice i Lenjinovog crvenog konjanika, predsednika Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora Vagan Đurđa Ljuboje s dvanaestoricom drugova, nisu bili potpuno tačni, iako smo isto to obaveštenje dobili i od Mijatovića i dra Levija (njima je informaciju poslao Stole Kovačević). Kasnije smo utvrdili da su dva druga, Tica i Ljuboja, zvjerski ubijeni, a ostali su se spasili.

Ticu nisam dobro poznavao; samo smo se jednom videli, dok je još bio komesar u četi Vojina Babića u Glamočkom bataljonu. Bio je to vanredno hrabar čovek, valjan radnik, koji je za onih desetak godina koliko je proveo u Beogradu uoči rata više vremena bio zatvoren u Glavnjači i na Adi Ciganliji, nego u fabrici. Malo sam se začudio kad sam čuo kako su ga četnici na prevaru uhvatili. Bio je to iskusan čovek, tridesetpetogodišnjak, a ipak, na vest da se u Petoj četi »Budućnosti« priprema puč, nije preduzeo temeljite pripreme, nego je, uveren u svoj autoritet, drugovima rekao da će se to lako srediti:

— Treba samo smeniti komandira!

O pripremama puča u Petoj četi, u kojoj su bili borci iz glamočkih sela Popovići, Vagan, Pumnjaci, Glavice i Halapić, štabu bataljona prvi je javio Vid Perduh, kojemu je to na saslušanju izjavio zarobljeni italijanski špijun Krsto Radoja. Nekoliko dana kasnije komandanta Ticu i komesara Miloša Polića o pripremanoj izdaji obavestili su i Marko Pantoš, komesar čete, i njegov zamenik Marko Bjekić. Puč je organizovao komandir čete Bogdan Ivić po instrukcijama Đure Kukobata, koji se s delom svoje čete odvojio od »Budućnosti« još u februaru, a u martu je već zajedno s Italijanima napadao slobodnu teritoriju. Šaćir Maslić, član Okružnog komiteta s područja Trećeg odreda, početkom juna potpunije nas je obavestio i Ivićevom puču i Ticinoj pogibiji. Tica je Petu četu 15. maja obavestio da će s grupom drugova doći u Halapić 16. maja, »da tamo sredi prilike i da postavi novog komandira, ali u tome svemu on je previše otvoreno i slobodno radio tako da je javno govorio što će da radi i prijetio Iviću i drugima sa najstrožom kaznom, iako su oni bili u bjekstvu onih dana. Opasnost je Tici predočavana i jasno mu je govoreno kako je ozbiljno stanjetada bilo u 5. četi, kao i da mora biti oprezan, ali on je to sve olako shvatio i te večeri rasporedio svoje snage po kućama po dvojicu na večeru, što je banda iskoristila i napala ih.«

Šta se dalje događalo saznali smo od drugova koji su se spasili. Tica i član Sreskog komiteta Partije Vojo Savić bili su zajedno raspoređeni. Mesni narodnooslobodilački odbor je tad već bio pod četničkim uticajem i radili su kako im je naredio Ivić. Četnici su najpre napali Ticu i Savića, a onda ostale drugove u susednim kućama. Miloša Ticu su najstrašnije tukli kundacima po glavi. Savladani su svi — i Tica, i Ljuboja, i članovi Sreskog komiteta Savić, Mitar Gojanović i Mirko Pantoš (on je ujedno bio i komesar čete), i sreski rukovodilac omladine Nedeljko Mrda, i sva njihova pratnja — desetak drugova. Oko ponoći su ih vezane odveli u četnički logor na Staretini. Mitar Gojanović je iskoristio mrak i pobegao. Okrvavljen, razbijene glave, stigao je u cik zore u Prijane i javio štabu 6. čete što se dogodilo u Halapiću. Odmah je organizovana poterà, ali ništa se nije stiglo učiniti. Četnici su Ticu i Ljuboja na Staretini odvojili od ostalih drugova, predali su ih Kukobatu i Italijanima u Bosanskom Grahovu, a zatim ih ubili, posle zverskog mučenja. Ostali uhvaćeni komunisti su na Staretini iskoristili strku nastalu zbog italijanske artiljerijske paljbe, koja je nekim slučajem zasula i četnički logor, i dok su se četnici sklanjali, vezani partizani su se dali u beg...

Četnički zločini, koje je počeo prvi Drenović, narediv-ši svojim koljačima da ubiju jednog od komesara Manjačkog bataljona, Jozu Nemeca, odavno su prevršili svaku meru. Jošavka je bila najkrvavija, pa onda Maslovare, čitav niz ubistava na terenu Četvrtog odreda, a zatim nove žrtve u Trećem odredu. Pre Tice i Ljuboja, ubijeni su Kasim Hadžić i Drago Lang s još sedmoricom drugova. 0 Kasimovoj smrti meni je još 10. maja pisao Vojo Todorović. (»Prema primljenim obavještenjima, drug Kasim i drugih sedam drugova pali su u ruke četnika«), ali smo se sve do razgovora s Mitrićem, iako nam je rečeno da je Kasim izvršio samoubistvo, nadali da su spašeni. Sad više nije bilo sumnje, Mitrić je bio kategoričan:

— Podaci su provereni. Drug Kasim je zverski ubijen.

Četnici su ga uhvatili kad se iz Gornjeg Ribnika vraćao sa savetovanja sekretara sreskih komiteta. Četnici su njega, skojevskog rukovodioca Langa i njihovu pratnju sačekali u zasedi kod Gornjeg Ratkova na Zmijanju 6. maja, onoga jutra kad smo Drago Mažar i ja s Manjače jahali za Kozarac. Umesto njega, odlučeno je na inicijativu Lepe Perović da dužnost sekretara Okružnog komiteta preuzme Gojko Rodić, mlad, sposoban, u mnogim akcijama od ustanka proveren drvarski skojevski rukovodilac.

Po našoj proceni, bilo je neophodno da vojnom snagom intervenišemo na području Trećeg odreda. U prvi mah sam se nosio mišlju da iz Prvog ili Drugog odreda odvojimo nekoliko četa. Ali to nije bilo moguće: s jedne strane valjalo je čistiti Manjaču i Mrkonjić — da bismo se s očišćene Manjače, prodirući na jug, spojili s Trećim odredom, a prodorom preko Vrbasa s Četvrtim odredom —as druge strane morali smo odbijati sve jače ustaško-domobranske napade na području Kozare. Jedina pomoć koju smo Trećem odredu mogli obezbediti — mogla je biti od Petog odreda, u kojem je konačno formiran još jedan udarni bataljon, posle naše kritike i uputstva da se — ne krenu li brže na formiranje snažnih, pokretnih, udarnih jedinica — inače neće »moći staviti na čelo događaja«. Odmah posle oslobođenja Prijedora i Ljubije, kad sam naredio da se u Lamovitoj okupe jedinice predviđene za sastav Prve brigade, štabu Petog odreda, čije sam borce donekle poznavao od septembra 1941. godine, pisao sam:

»Stvorite što više pokretnih četa i bataljona odabirajući za ove jedinice valjan starješinski kadar. Jedinice treba da žive pravim vojničkim životom po kasarnama (logorima). U ove bataljone primati samo ljudstvo koje ćete moći upotrijebiti za izvršenje svih zadataka koje mu

dodijelite. Čudi nas, da od tolikog ljudstva sa kojim raspolažete nijeste do sada stvorili niz udarnih jedinica. Ovo što imate, malo je. Tome pitanju posvetite veliku pažnju. Dokle god ne budete imali pokretnih udarnih jedinica, vi se nećete moći staviti na čelo događaja, nego ćete ići za njima. Konstatujete da su borbe poprimile karakter ustanka i vi mu morate davati pravilan tok. Ove udarne jedinice upotrebljavajte za rješavanje važnih operativnih zadataka. Dakle, ne treba ih upotrebljavati za odbranu sela. No, u borbi ovih udarnih jedinica treba da sadejstvuju i ostale snage.«

To što smo pisali Petom odredu, s kritikom ili bez kritike pisali smo i ostalim štabovima. Svima smo nalagali: »Što prije formirajte omladinske čete i bataljone!« Trebalo je da tim jedinicama održe vojno-politički kurs. »Zatim ih uvedite postepeno u borbe, od lakših k težima!« Bio sam uveren da ćemo iz omladinskih četa »dobiti najbolje borce, odane našoj borbi«, ali uz uslov da se odredi »ovim omladinskim jedinicama hrabar starješinski kadar, koji će imponovati mladim ljudima«.

Osim toga, stalno na umu sa savetima Vrhovnog komandanta, Rodiću sam iz Božića pisao:

»Sve ostale partizanske jedinice učvrstite i očistite od petokolonaških i kolebljivih elemenata. Ti elementi ruše red i disciplinu po jedinicama. Oni se vješto maskiraju, da bi se pojavili u najkritičnijim časovima, kada se ispoljava njihov izdajnički rad. Dakle, bolje su male ali čvrste i disciplinovane čete, nego mnogobrojnije sa kolebljivim elementima. Sa svim jedinicama neprekidno vojno-politički raditi. Samo pazite da se sa tim radom ne zastranjuje suviše ulijevo. Sve bazirati na temelju narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora i njegovih domaćih slugu. Narodu otkriti izdajničku rabotu četnika i ostalih razbijača narodne borbe... Četničke formacije na Vašem teritoriju ne smiju postojati... Tamo gdje ima uslova možete formirati jedinice dobrovoljačke vojske prema naređenju Vrhovnog štaba NOP i DV za Jugoslaviju.

Upućujte mobilne jedinice u mjesta gdje nema aktivnijih jedinica. Tako ćete pokrenuti i mobilisati i te krajeve. Nastojte da ljudstvo odvežete od svojih sela i upotrijebite ih u borbi van njihovih kuća. Kroz niz takvih akcija ljudstvo će dobiti borbena iskustva i više se zainteresovati za borbu, bolje ćete vojnički i politički uticati na pokretne jedinice. Samo te akcije treba da se dobro i smišljeno pripreme. One će redovno donositi i veće vojničke i moralne uspjehe, pa će samo ljudstvo uvidjeti njihovu korisnost...

Držite se partizanskog načina ratovanja, izbjegavajući krute frontove. Kvarenje komunikacija, uništavanje transporta, zasjede, iznenadni prepadi daju najviše uspjeha, a pri tome trpimo manje gubitaka. Mrtve blokade oko varoši nisu pogodne... Neprijatelja ne dočekivati kod same varoši, nego ga pustiti, da se udalji od varoši 4—5 kilometara, na komunikacijama između varoši napraviti dobre dubinske zasjede i tek kad neprijatelj uđe u takve zasjede napasti ga sa svih strana... Za što uspješnije vođenje borbe treba noćnim napadima zauzeti i koje mjesto. Samo jedinice ne smijete vezivati za odbranu oslobođene teritorije. Njih treba baciti za osvajanje novih mjesta i preprečavanje puteva...«

Kurir Slavka Rodić me je kasno uveče 22. maja obavestio da su konačnoformirali Udarni bataljon (formiranje je počelo 10. maja) i da je on s bataljonom »stigao na Grahovski sektor« povezavši se »sa kombinovanim štabom za Liku«. Kurir me je obavestio da je »već krenuo karavan s dosta konja«, kako bi za potrebe Petog odreda odneli deo prijedorskog plena. Rodićev kurir je doneo pismo Stole Kovačevića (od 18. maja), koji se s jednom četom nalazio zajedno s drvarskim Udarnim bataljonom:

»Dana 17. maja 1942. u 5 sati primili smo izvještaj od naše 4. čete da su na terenu naše 5. čete u selu Halapići i Glavicama od strane četničke bande uhvaćeni i vjerovatno pobijeni slijedeći drugovi: Miloš Tica, Vojislav Pavić, Đurađ Ljuboja, Mirko Pantoš, Marko Bjekić i njihova pratnja po prilici jaka 8—10 ljudi.

Stab ovog bataljona krenuće na teren. Krenuće prema Glamoču vjerojatno sa dvije čete i o daljoj situaciji izvještavaće vas redovito...

Izvještavam vas da sam radi gornjeg stanja i radi haračenja četničkih bandi zamolio Dinarsko-primorski odred da mobiliše snage koje može, u što većem broju, pa da otpočnemo čišćenje bez obzira gdje se sada nalazi Udarni bataljon. Jer ono što ne može ustaška država može četnička laž i banda sa stanovištvom koje čeka ‚mir' pa bilo s kim, tj. i ustašama, i koje četnicima daje svaku pomoć.«

Zbog svega toga, od Slavka Rodića sam tražio da na grahovskom sektoru za sadejstvo s jedinicama kombinovanog ličkog odreda ostavi samo jedan deo snaga Petog odreda. (Iz izveštaja štaba 5. odreda: »Akcija ličkih, bosanskih i dalmatinskih snaga na rušenju Benderà i čišćenju četničkih bandi na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije otpočela je 13. ovoga mjeseca. U ovoj akciji učestvuju dvije naše čete, jer zbog situacije koja je nastupila prodorom okupatora na naš sektor, nismo mogli odvojiti veće snage niti je drug Slavko mogao napustiti petrovački sektor.

Odlaskom neprijateljskih snaga sa našeg sektora prema Grahovu i Kninu riješili smo da prebacimo još dvije čete sa Drvarskog i petrovačkog sektora, sa kojima će već 19. om. krenuti i drug Slavko, na grahovsko-livanjski sektor radi pospješenja akcije čišćenja četničke bande u tome kraju i sprečavanja veza četnika Knina i Grahova sa četnicima bandita Drenovića, do čega je, po dobivenim podacima, trebalo doći. Prema dobivenim podacima, Bender se do sada nije uspjelo srušiti, ali se akcija produžava.«) Smatrao sam da je važnije da čete Udarnog bataljona što pre prebaci na sektor Trećeg odreda i pomogne u raščišćavanju glamočkog područja, i ako bude moguće, u oslobođenju Glamoča. Uskoro, krajem maja, kad je Udarni bataljon »očistio četničko uporište u Peuljama, Grkovcima i Crnom Lugu i tom akcijom zarobio 60 pušaka, 1 teški mitraljez, 2 puškomitraljeza i još nešto spreme«, upućen je pod komandom Milutina Morače i Miroslava Višića na teren Trećeg odreda, a već 6. juna udarnici su izvršili prvi napad na Glamoč.

Veljo Stojnić

Prva krajiška brigada na dan formiranja 21. maja imala je 1186 boraca
od kojih su 17 narodni heroji

Ratko Marušić

Dušan Misirača, Žarko Zgonjanin i Ranko Šipka

Josip Mažar, Petar Mećava, Milorad Mijatović, Nemanja Vlatković i
Petar Vojnović u Jajcu

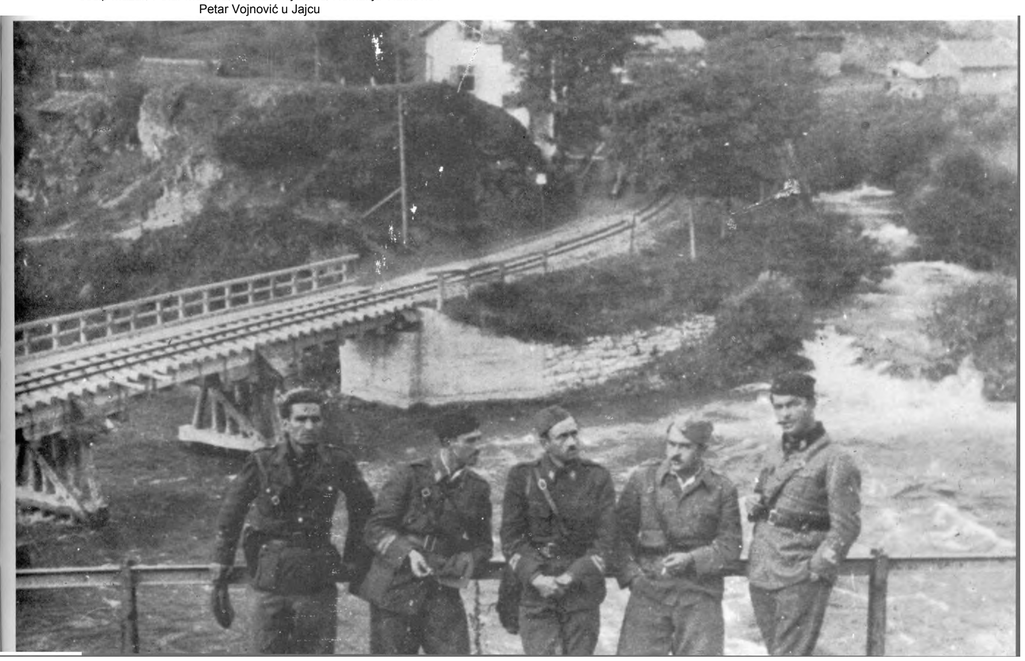

Josip Mažar Šoša

Kozarčani na smotri

Veljko Stojaković, Dušan Bojanić, Lazo Lazić, Ostoja Žeželj — smotra na Kozari

Rade Bašić, Mihajlo Gačić, Mitar Stojanović — smotra na Kozari

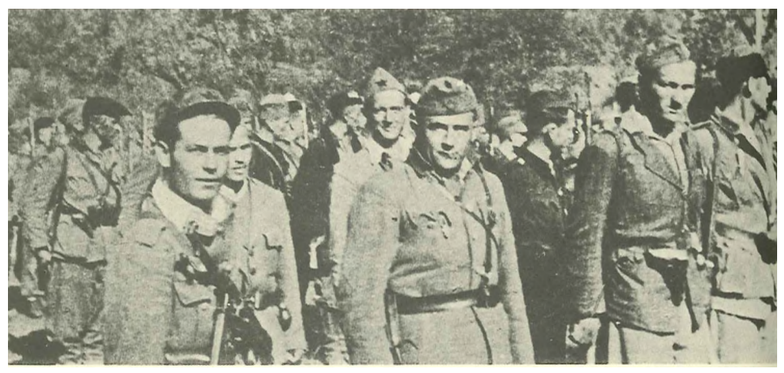

Kolo na Kozari

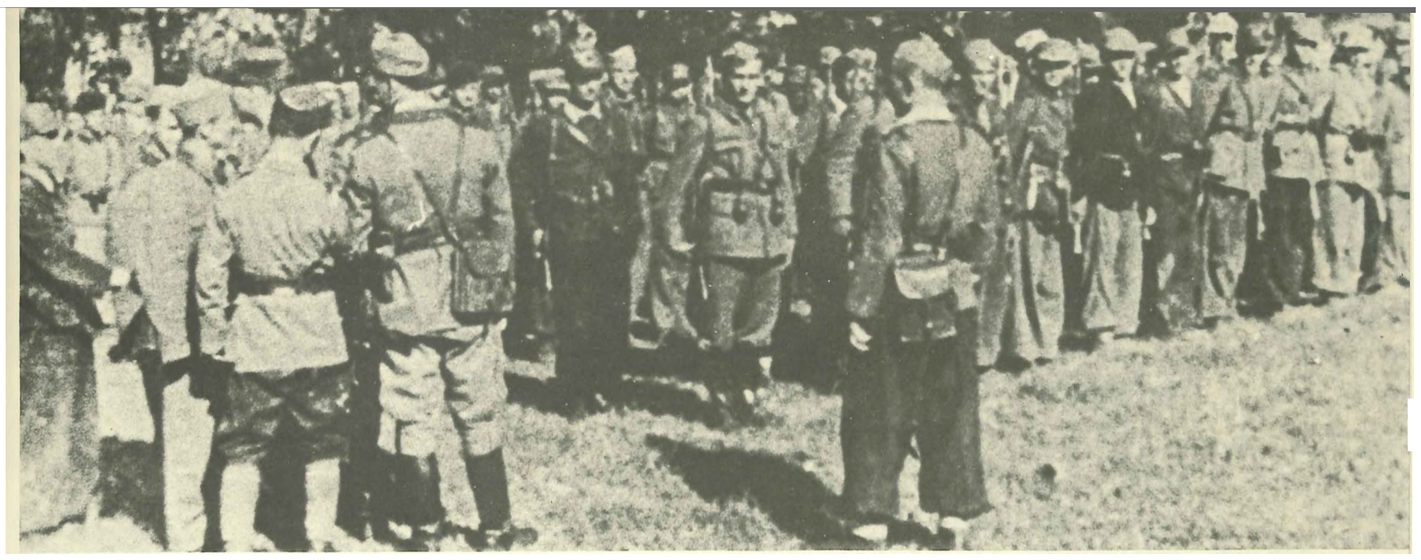

Smotra kozaračkog odreda na Paležu 19.avgusta 1942. godine

Narod u zbjegu na Kozari

General Stal. Rade Radić i ustaša

Leta 1942. na Kozari je ubijano 24488 Kozarčana

Deca Kozare na »prevaspitanju« u Jastrebarskom

Deca Kozare u logoru Sisak

Zarobljene Kozarčanke s decom jula 1942. godine

Peta kozaračka formirana na Kozari 22. septembra 1942. godine;
rukovodstvo 3. bataljona: Pero Ćurguz, Dragutin Ćurguz, Rade Čekić
i Petar Lipovac

Mali mitraljezac s Kozare;
u jedinicama NOV poginulo je 326 dečaka i
devojčica kozaračkog kraja, među njima 27 prvoboraca

Zločin na Kozari

2. jun 1942:

Generalštab domobranstva uputio komandi 3. domobranskog korpusa naređenje u kome se ističe da »odnos hrvatskog domobranstva prema četnicima koji su organizovani od Talijana« mora biti »isti kao i naš prema talijanskoj vojsci«.

3. jun:

Kod Midveja otpočela trodnevna bitka između pomorskih i vazduhoplovn/h snaga SAD i Japana. Pobedom snaga SAD uspostavljena ravnoteža na Pacifiku.

5. jun:

Komanda italijanske divizije »Pusterija« uputila Višoj komandi oružanih snaga »Slovenija—Dalmacija« (Supersolda) izveštaj o iskustvima stečenim u borbi protiv partizanskih jedinica u toku okupatorsko-kvislinških operacija u proleće 1942. (tzv. treće ofanzive), u kome ističe da ofanzivne operacije protiv partizana predstavljaju veliku teškoću i skoro uvek se svode na »napad u prazno«, jer se — iznenađenje—osnovni uslov uspeha teško postiže; da partizani uvek napadaju noću, iz velike blizine, načelno 1-2 dana posle posedanja položaja ili mesta, po svaku cenu težeći ka iznenađenju, da su u napadu veoma uporni i energični, ističu se savršenim poznavanjem terena i brzinom pokreta, da uživaju pomoć stanovništva, da njihove komande brižljivo proučavaju akciju koju će izvesti. U izveštaj u se, pored ostalog, predlaže: da se svaka kolona upućuje samo uz jaku pratnju, da se sastanci izvode samo na otkrivenom zemljištu, a garnizoni na Unijama operativnog snabdevanja, postave na razmacima ne većim od 30 km, te da se oko njih vrše bočna »čišćenja«. Na kraju se konstatuje: »naš rat je rat bez pozadine«. Supersolda je ta iskustva preporučila svim komandama armijskih korpusa.

10. jun:

Objavljen ukaz kralja Petra II Karađorđevića po kome Štab Draže Mihailovića postaje Vrhovna komanda jugoslovenske vojske u otadžbini, a Draža – načelnik štaba Vrhovne komande.

19. jun:

U Zagrebu potpisan sporazum (tzv. Zagrebački sporazum) između predstavnika vlade NDH i Više komande oružanih snaga »Slovenija—Dalmacija« (Supersolde): da italijanske snage napuste 3. zonu (sem Karlovca), a delom i 2. zonu; da ustaško-domobranske snage posednu ispražnjene garnizone i obezbede železničke pruge, da se u pomenutim zonama i dalje omogući stvaranje četničkih jedinica. Trebalo je da sporazum stupi na snagu 11 .jula, ali su italijanske snage i pre roka otpočele napuštanje garnizona u Bosanjskoj krajini.

19. jun:

Predsednik vlade Velike Britanije Vinston Čerčil stigao u SAD. Sledećih dana on je sa predsednikom SAD Franklinom Ruzveltom vodio razgovore o budućim zajedničkim operacijama i o usklađivanju napora na izradi atomske bombe.

20. jun:

U Cetinju italijanski guverner Crne Gore general Pircio Biroli, primio Novicu Kraljevića, vođu »zelenaša«, Krsta Popovića i komandanta nacionalnih trupa u Crnoj Gori, Boki i Sandžaku Blaža Đukanovića, koji su mu izrazili želju da sa svojim četničkim snagama učestvuju u napadu na partizanske snage u Hercegovini, pre nego se one spoje s partizanskim snagama u Bosni.

20. jun:

U šumi iznad sela Vrbniče (na planini Zelengori) održano savetovanje VŠ NOP i DV Jugoslavije sa štabovima 1, 2, 3, i 4. proleterske NOU brigade. Vrhovni komandant Josip Broz Tito je dao ocenu proteklih borbi, analizirao novonastalu situaciju i istakao nužnost pohoda brigada ka Bosanskoj krajini. Razrađeni su zadaci pojedinih brigada u prvoj etapi (prelaz puta Foča—Kalinovik—Ulog i izbijanje na Treskavicu) i izdata su uputstva o svestranoj pripremi jedinica za pomenuti pohod, koji bi počeo kroz tri do četiri dana.

21. jun:

Nemačko-italijanske snage zauzele Tobruk i zarobile oko 25.000 vojnika iz sastava 8. britanske armije.

24. jun:

Otpočeo pohod grupe proleterskih udarnih brigada za Bosansku krajinu. Brigade su nastupale iz rejona Vrbnica—Grendići (na Zelengori), u dve kolone: desna (2. proleterska i 4. proleterska crnogorska NOU brigada) opštim pravcem Kalinovik—Treskavica—Kreševo—G. i D. Vakuf—Kupres, i leva (1. proleterska i 3. proleterska sandžačka NOU brigada) opštim pravcem Kalinovik—Treskavica—Bjelašnica—Konjic——Prozor—Liv no—Cincar, sa zadatkom da na svojim pravcima nastupanja ruše komunikacije i oslobađaju naselja.

24. jun:

U Vašingtonu predsednik SAD Frankl/n Ruzvelt i predsednik vlade Velike Britanije Vinston Čerčil primili Kralja Petra II Karađorđevića i tom prilikom izjavili da žele Jugoslaviju obnovljenu, sređenu i nepodrivenu nacionalnim razdorima. Za vreme razgovora Čerčil je izrazio nezadovoljstvo zbog rada izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije i zbog neprekidnih razmirica jugoslovenskih političkih grupa u emigraciji.

29. jun:

Nemačko-italijanske trupe prodrle do El Alamejna (u Libiji), gde su otpočele višednevne borbe između nemaško-italijanskih i britanskih snaga.

5. jul:

Obustavljeno (do septembra 1943) slanje anglo-američke pomoći Sovjetskom Savezu pomorskim putem zbog uništenja anglo-američkog konvoja u arktičkim vodama od nemačkih pomorskih i vazduhoplovnih snaga.

6. jul:

»Slobodna Jugoslavija« prvi put emitirala vest o izdaji Draže Mihailovića objavljujući »Rezoluciju rodoljuba Crne Gore, Boke i Sandžaka«.

18. jul:
SAD objavile rat Bugarskoj, Rumuniji i Mađarskoj.

28. jul:
Nemci ponovo zauzeli Rostov.

31. jul:

Benito Musolini u Gorici održao sastanak s načelnikom glavnog generalštaba, načelnikom generalštaba kopnene vojske, komandantom i štabom Više komande Supersolde i s komandantima 5. i 11. korpusa. Razmatrana vojno-politička situacija na okupiranom području Jugoslavije i analizirane operacije protiv NOV. Musolini odobrio preduzete mere i naredio da se »gvožđem i ognjem« uništi oslobodilački pokret u Sloveniji i ostalim područjima talijanske okupacione zone.

Na savetovanju partijskog i vojnog rukovodstva Krajine, u Ljubiji početkom juna, niko od nas nije ni slutio kakve će razmere poprimiti okupatorsko-kvislinška ofanziva na Kozaru. Onih dana neprijateljske jedinice su se koncentrisale u garnizonima oko Kozare, i da smo imali preciznijih izveštaja o toj koncentraciji, o broju jedinica i prikupljenoj tehnici, verovatno bismo drugačije razmišljali. Tražio sam i od vojnog i od političkog rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta da se ne zadržavaju u gradovima, pogotovo ne u Prijedoru:

— Ako neprijatelj i ne napadne grad, ako ga i zadržimo duže vreme, tući će nas avijacija i samo ćemo imati uzaludne žrtve!

Mi smo bili u ofanzivnom rasporedu, i češće smo onih dana napadali, nego se branili. Čak i kad smo se branili — branili smo se ofanzivnim dejstvima. Ali još naša vojna sila nije bila takva dabismosemogli komotno zadržavati u gradovima, neovisno o tome koliko su ti gradovi duboko u našoj pozadini. Dok sam to govorio, dr Vaso Butozan se smješkao, a kasnije mi je rekao:

— Neka vas u šumi, a ja ću svoj medicinski punkt ipak smestiti u Prijedoru, tu je meni najlepše!

— Pazi dati seta lepota ne osveti — opomenuo gaje Pucar, što će Vaso zauvek zapamtiti zbog onog što se dogodilo kasnije, 10. juna.

Inače, u Ljubiji smo mi više razmišljali o našim ključnim operacijama, o pravcima udara naših koncentrisanih snaga, nego o sistemu odbrane slobodne teritorije ili o sistemu razbijanja mogućnih neprijateljskih ofanziva. Zbog predstojećih operacija i grupisanja snaga na nekoliko sektora, smatrali smo da je vreme za popunu Operativnog štaba. Do tad smo u Štabu bili, zapravo, samo Osman, Trinki, dr Vaso i ja. Od smrti Mladena Stojanovića ni jednom nismo čak ni Osman i ja bili zajedno. Osman i Đuro su se složili s mojom ranijom odlukom da medicinsku službu poverimo dru Butozan u. A za zamenika komandanta su predložili Slavka Rodića, koji je bio predviđen za tu dužnost još na Savetovanju u Skender Vakufu. Smatrao sam da jeto dobar izbor. Govoreno je i o zameniku političkog komesara Operativnog štaba, ali tad o tome ništa određeno nismo rešili — odgodili smo to za kasnije. U Štab smo takođe uzeli i Dragu Mažara, i Voju Mitrova, a i Božu Cikotu, koji su i do tada blisko sarađivali sa mnom i s Trinkijem.

U Ljubiji smo naročito mnogo govorili o daljoj izgradnji vojnih snaga razraslog ustanka. Stvorivši Prvu brigadu, mi smo smatrali da je to tek početak procesa prerastanja odredskih snaga u višu vojnu formu. Realno, uzimajući u obzir i broj boraca i manevarsku sposobnost bataljona u odredima, bilo je moguće da do kraja juna stvorimo još barem tri brigade s već postojećim jezgrima koje smo imali u tri snažna, mobilna i dobro vođena udarna bataljona Prvog, Drugog i Petog odreda. Jedinice tih odreda su pokazale da su sposobne da dekoncentrišu moć neprijatelja i da se — kao što je to Tito tražio — sukobljavaju sa neprijateljskim snagama tamo gde mi želimo, na način koji nam obezbeđuje pobedu. Uz to, naši odredi su kao i od početka ustanka ostali osnovni mobilizator naroda za aktivno i organizovano učešće u narodnooslobodilačkom ratu, u jedinicama naoružanog naroda ili u masovnim organizacijama narodnooslobodilačkog pokreta. Formiranjem odredskih udarnih bataljona, koji su nekad ostajali pod komandom odredskih štabova, a nekad — u određenim operacijama — bili neposredno pod komandom Operativnog štaba, postepeno smo snage ustanka odvajali od zavičajne teritorije na kojoj su, uglavnom, sve do tada vođene klasične partizanske akcije. U maju je bilo jasno da je naša partizanska vojska već toliko razvijena i tako naoružana, da se može upuštati i u veće operacije razbijajući i snažnije koncentracije neprijateljskih snaga. Takva ocena bila je realna, pa smo zbog toga i smatrali da nije dovoljno stvoriti samo jednu brigadu, već ubrzano ići naformiranje novih udarnih brigada. Nije u tome bilo nikakvog preterivanja. Istina, u stvaranju brigada nismo išli dinamikom kakvu smo prvih dana juna 1942. godine zamislili u Ljubiji na Vojno-političkom savetovanju rukovodstva Bosanske krajine, ali ne zbog toga što odredske jedinice nisu bile zrele da prerastu u brigade, negozbogtoga što je 10. juna usledila ofanziva, pa smo morali — izvodeći danonoćne akcije, i na Kozari i izvan Kozare — planove odgoditi za letnje mesece. Ali to odgađanje nije zaustavilo proces sve snažnijeg prožimanja dveju taktika: klasične partizanske sa krupnim operacijama na širim prostorima Krajine, pri čemu smo redovno operacije izvodili pod jedinstvenim rukovođenjem. Junske i julske bitke, vođene i kao defanzivne operacije sa koncentrisanim udarima protiv neuporedivo jačih neprijateljskih snaga (na Kozari), ali i kao krupne frontalne ofanzive, uvek s taktičkim rešenjima partizanskog rata, pokazale su vanrednu manevarsku sposobnost odredskih jedinica, pa smo mogli odmah posle kozarske ofanzive za mesec-dva formirati čak pet novih brigada, a da pri tom i dalje zadržimo partizansku formu nerasformiranih odreda.

Ove, ovakve procene, izlagane u Ljubiji početkom juna 1942. godine, zračile su optimizmom. Ali mi smo i tad, kao i uvek, analizu zasnivali na nepoštednoj samokritici. Istraživanje neuspeha je uvek karakterisalo naše naredno planiranje, iako se ponekad pitam — procenjujući objektivne uslove i odnose, kao i sve naše sposobnosti — da li bi se i u nekoj drugačijoj formi išta moglo učiniti više od uči njenog. U svakom slučaju, bilo je dobro što ni u

jednom trenu nismo bili opsenjeni samozadovoljstvom. Jer jedna pobeda, ili niz pobeda iz jednog perioda, nalagale su nam još snažniji zakoračaj prema cilju.

Tri junska dokumenta — Osmanovo i moje pismo Titu (11. jun), pismo Lepe Perović Vladimiru Popoviću (8. jun) i moje pismo Bakariću i Rukavini (7. jun) svedoče i o nama i o našem gledanju na partizansku Krajinu u to vreme. Pismo Titu je, u stvari, naš prvi potpuni izveštaj o svemu što se dogodilo posle 5. marta, kad smo mu se Osman i ja prvi put javili s vojnim, a Lepa Perović s partijskim izveštajem. Tu je rečeno sve ono što smo činili u martu, aprilu i maju: svi porazi, sve naše ispravne, i sporne, i neispravne procene, sve pobede, onako kako sam to već opisao. Ono što nisam već rekao o zbivanjima na teritoriji u kojoj su prevladali četnici, treba sad reći onako kako smo to opisali Vrhovnom komandantu:

»... Drenović se sporazumijeva sa ustašama u Mrkonjiću i dobiva oružje da razoruža manjačke čete. Sad počinje njihova zajednička akcija razoružavanja manjačkih četa. Prvo razoružavaju četu Alekse Penića i uklanjaju blokadu Mrkonjića, razoružavaju dvije čete koje blokiraju Banjaluku —Pavlovac, Motike i četu koja blokira Sanski Most. Četnicima prilazi Ratkovački vod. Oni se pojačavaju sa 300 pušaka i tada predstavljaju snagu sa prijašnjim svojim oružjem oko 500—600. Po razoružavanju četa, četničke vođe odlaze u Banjaluku i prave zvaničan javni sporazum ustaša i četnika protiv partizana. Snage Udarnog bataljona, izmorene i iscrpljene, slabo hranjene, povlače se prema Kozari i ispražnjavaju potpuno teren Manjače i svih onih sela oko Mrkonjića i Banjaluke od naših snaga. Ostaje slobodna od naših snaga cesta Banjaluka—Jajce i četnici tako povezuju gradove Mrkonjić—Ključ, Mrkonjić—Jajce. Tako taj teren ostaje potpuno okupiran neprijateljskim snagama četnika i ustaša.« Tu je trebalo da unesemo ocenu o Udarnom grmečkom bataljonu, koji je napustio Manjaču. Nisam se u potpunosti složio s Đurom i Osmanom da su Todorović, Jović i Stojnić »postupili kukavički«. Branio sam dokazano herojstvo Todorovića i Stojnića. Ako i jesu napustili Manjaču sa udarnicima, oni nisu nikad ni u kojoj situaciji pokazali »kukavičko držanje«; samo su procenjivali situaciju tako da se njihov postupak eventualno mogao smatrati kukavičlukom. Osman se složio da u oceni izostavimo imena, ali je, podržavan od Đure, insistirao da ostane rečenica: »U međuvremenu, kada su se snage našeg Udarnog bataljona povlačile, nešto radi opće izmorenosti, a velikim dijelom radi kukavičkog držanja cijelog štaba toga bataljona, ostale su_ snage našeg 2. bataljona Četvrtog krajiškog odreda na Čemernici potpuno blokirane i osuđene na propast.« Napomenuli smo da su jošavački četnici pobjegli pred Udarnim i Proleterskim bataljonom u Imljane, a poslije i na Čemernicu i da su usput napadali naše raštrkane snage. Tu, na tom terenu Čemernice, kada se Udarni ^bataljon povukao prema Kozari, četnici s Manjače i Čemernice napali su kao bijesni psi na našu radionicu, i drugove u Bočcu, na našu bolnicu na Čemernici, na našu četu u Skender Vakufu. Snage našeg 2. bataljona na Čemernici nijesu bile tolike da se odupru svim tim bandama (bataljon je brojio oko 200 pušaka). Kada su se sve naše snagetrebale okupiti na jednom mjestu, četnici su to spriječili i tako gonili grupu po grupu. Propalo nam je tu dosta drugova i drugarica. Tako je ovome bataljonu prijetila opasnost da potpuno propadne. Veze su bile prekinute i sa Kozaračkim udarnim i Proleterskim, koji su se nalazili oko rijeke Bosne i sa Udarnim grmečkim koji se povlačio prema Kozari. Odgovornost za ovo pada i na sekretara Operativnog štaba koji je davao nemoguća naređenja, odgovornost također pada i na štab Grmečkog udarnog bataljona. Neredovnim vezama doznali su drugovi u Udarnom kozarskom bataljonu za stanje u Čemernici i krenuo je Udarni i Proleterski bataljon u pravcu Skender Vakufa. Na putu vođena je borba cijelog dana sa četnicima u Jošavci. Proleterski bataljon išao je sve do Maslovara sa Kozarskim udarnim bataljonom radi progona četnika. Proleterski se bataljon zatim vratio na prnjavorski teren u cilju čuvanja žita u tom kraju i u cilju uspostavljanja veza sa drugom Tempom i Brigadom koja je po nezvaničnim obavještenjima bila već na Bosni. Proleterskom bataljonu stavljeno je u zadatak hvatanje veze sa Brigadom. Takođe su poslani kuriri u pravcu Ozrena da pronađu druga Tempa. Poruke druga Rate donesene od Tempa nije primio ni Proleterski ni Udarni bataljon, jer se kuriri iz Bočca nisu probili. Drugovi Osman i Stari, koji su se nalazili sa Proleterskim i Udarnim bataljonom, iz uhvaćenih četničkih pisama i po pričanju nekih Krajišnika koji su se prebacivali u Krajinu iz Srbije, saznali su da je drug Tempo na Ozrenu i sami su pokušali da uhvate vezu. Proleterski bataljon je zasada otsječen od naših snaga i on se sada nalazi u blizini rijeke Bosne u cilju osiguranja prijelaza Brigade preko rijeke Bosne. Udarni kozarački bataljon uputio se sa drugom Starim i Osmanom u pravcu Skender Vakufa. Četnici su se iz Skender Vakufa odmah razbjegli, a grupa jošavačka i javoranska iskopala je rovove i stavila se u obranu. Radi nedostatka municije, Udarni kozarački bataljon prošao je bez borbe i uputio se u pravcu Manjače. U Manjači ga je jedino tukao četnički bacač, ali sve do Goleša i Borkovića nije bilo borbe sa četnicima, odnosno četnici su sve svoje snage bacili prema Kozari i grmečkim odredima i organizuju zajedno sa ustašama front od Banjaluke prema Bronzanom Majdanu. Udarni bataljon vodio je borbu cijeli dan sa četnicima u Borkovićima i rastjerao bande, zarobio oko 20 naoružanih četnika sa 4 puškomitraljeza. Četnici su imali 15 mrtvih i ranjenih. Kozarački udarni bataljon pri toj borbi spojio se sa ostalim kozaračkim snagama.

I dok smo mi svoje snage od-Kozare i Grmeča, u snazi od 1200 ljudi, razašiljali po Krajini u borbu protiv četnika, sva snaga ustaške vojske, domobrana i Talijana svalila se na naše zdrave snage, na Kozaru, Grmeč. Velikim snagama ustaše su provaljivale u sela i palile. Vodile su se ogorčene borbe. Ustaše su vidjele gdje je naša prava snaga i podijelile su dužnost sa svojom četničkom braćom. Dok su četnici ubijali naše drugove, palili i robili naše bolnice i radionice, razbijali naše čete, ustaše su nesmetano skupljali svoje snage protiv naših odreda Prvog, Drugog i Petog i jednog dijela Trećeg odreda. Nastalo je teško stanje u tim odredima. Četnici su se spuštali nadomak kozaračkih sela. Oživjela je njihova aktivnost u Drvaru, Petrovcu i drugdje. Teren Manjače i Čemernice bio je ispražnjen od naših snaga, obruč oko Banjaluke bio je razbijen od strane ustaša i četnika. Čet nici i ustaše otvorili su put Mrkonjić—Jajce, Mrkonjić —Ključ. Obrazovali zajednički front od Velikog Brankovca prema Bronzanom Majdanu protiv naših odreda, slali su svoje špijune koristeći demoralizaciju nastalu

povodom paljenja naših sela. Situacija je bila teška. Veća akcija mogla je izliječiti ovo stanje, podići moral masa i vojske, uzeti jedno veće područje i osloboditi svoje oružane snage, pokazati ukupnu snagu partizana u ovom času na jednoj većoj akciji. Zato su se snage naša dva odreda — Prvog i Drugog — bacile na Prijedor. Napadalo je 1500 partizana sa 1000 u zasjedi. Borba je započela u 12 sati naveče i završila narednog dana u 9 sati naveče. Borba se završila pravom junačkom pobjedom koja je donijela sve predviđeno: oružje, veliku količinu municije, podigla moral vojske i naroda. Po padu Prijedora pala je i Ljubija. Tu su velika postrojenja koja su stvorila mogućnost izrade oružja. Razoružana su ustaška sela kraj Ljubije. Iz svega oružja dobivenog u akciji napada na Prijedor organizovana je Udarna brigada u snazi od 1200 ljudi, koja već nekoliko dana vodi borbe kod Jašikove Vode, Brankovca i Sasine sa ustašama i četnicima. U Brigadi su stari borci. Njihova mjesta za obranu sela zauzeli su omladinci i omladinske čete. Poslije pada Prijedora spustila su se dva aviona na naš oslobođeni teritorij. Oni su već stupili u akciju. Tako je pad Prijedora razbuktao ustanak u ovome kraju i podvostručio snage našeg Drugog kozaračkog odreda. Mi danas Brigadom osvajamo selo po selo od ustaša i četnika u Manjači i Čemernici. Idemo solidnim snagama i jačom vojničkom formacijom. Radi prestiža i popravljanja morala u susjednim garnizonima, Pavelić je vršio ofanzivu od Dubice sa 5000 vojnika, ustaša, Mađara, sa 8 tenkova i nekoliko topova. Ofanziva je razbijena, zarobljena su 2 ispravna tenka, ubijeno je dosta ustaša. Cestu Gradiška —Dubica kao i obalu Save mi držimo. Naš avion, koji je učestvovao u toj borbi prvi put, mitraljirao je neprijateljske kolone i natjerao ih u divlje bjegstvo. Skakali su u Savu. Borbe se, dakle, vode, ali izgleda da Pavelić nema toliko snaga da prodire i vrši koncentrisane napade. Mi pojedinačne ofanzive razbijamo. Neprijatelj je koncentrisao izvjesne snage u Banjaluci i u Novom. Od Novoga vrši manje pokrete prema oslobođenoj teritoriji i vođene su manje borbe. Takvo je stanje na području Prvog i Drugog odreda.

Na terenu Petog odreda bilo je velikih borbi sa četnicima i Talijanima. Talijani su pri svom prodoru u Krajinu, u jesen prošle godine, organizovali garnizone u svim mjestima osim Banje Luke, Novoga i Prijedora. Talijanske snage bile su stvarno razbacane i upućene u gladne gradove kao što je Mrkonjić, Ključ, Petrovac, Grahovo, Bihać i Drvar. Talijanska vojska gladovala je i mrzla se u gradovima i počela se demoralisati. Naše snage blokirale su ceste i čarkale oko gradova. Nisu dale hrane ni drveta, zato su Talijani početkom maja bili prinuđeni da angažuju velike snage oko 8000—10.000 od Knina i Dalmacije i krenu u cilju spasavanja blokiranih garnizona u pomenutim mjestima. Iz Mrkonjića su se pomoću četnika probijali do Ključa, od Ključa prema Petrovcu i na putu Ključ —Petrovac, u selu Bravskom, imali su teške okršaje sa našim snagama. Tu je izginulo oko 250 Talijana. Zarobljeno je i poubijano nekoliko talijanskih oficira. Poslije poraza Talijana na Bravskom, talijanske snage, koje su prodrle od Knina prema Drvaru, probijale su se prema Petrovcu da izvuku petrovački garnizon. Odatle su upućivane snage za izbavljanje Talijana opkoljenih u Bravskom. Borbe su vođene i oko Petrovca gdje su zarobljena i 2 talijanska topa. Kada se napokon glavnina talijanskih snaga zbila u Petrovac, onda su se povukli i naši su ušli u Petrovac. Sada se Talijani pakuju i u Drvaru. Naša se vojska oko Bravskog hrabro borila. Iskasapila je, takoreći, Talijane. Pozadina se isto tako odlučno držala i Talijani nisu nikog nalazili u selima. Sve je bilo evakuisano. Talijani su palili sva sela kud su prolazili...

Može se reći da smo mi iz ove planski spremljene borbe s ustašama, Talijanima i četnicima izašli na terenu Kozare i Grmeča pobjednici. Sačuvane su naše oružane snage, čak su one u velikom porastu. Moral masa se podigao, a borci shvatili situaciju da je naša ofanziva uperena u pravcu osvajanja gradova, lako smo privremeno izgubili neke terene, jedan dio Manjače, cijelu Čemernicu, krajeve oko Kotor Varoši, Teslića, ipak, ovi naši uspjesi na drugoj strani, dobijanje dva grada, rudnika Ljubije, jačanje oružjem, dobijanje aviona, omogućuju da postajemo opasniji neprijatelj ustaške vladavine u Krajini. Opasnost postoji da oni tereni koje drže ustaše i četnici postanu otskočna daska napada protiv nas i da četnici uspiju mobilisati mase protiv nas, kao što je to bio slučaj u Kninskoj krajini. Naš je plan brzo nastupanje naših snaga prema rijeci Vrbasu našom Brigadom, zatvaranje ceste Banjaluka—Jajce, Banjaluka—Mrkonjić.

Što se tiče Trećeg krajiškog odreda on se do nedavna sastojao iz 4 bataljona: ''Pelagića', 'Iskre', 'Sokola', i 'Budućnosti' i vodio borbu protiv ustaša i Talijana. Sporazum ustaša i četnika, jačanje oružanih snaga četnika, dalo je mogućnost harangerima u 'Iskri' — Šolajinom bataljonu, koji zauzima položaje oko Jajca i Mrkonjića, da rovare i ojačaju u četama toga bataljona. Četnici su nedavno razbili Šolajin bataljon i otvorili cestu Jajce — —Mrkonjić. Šolaja je ipak odveo 100 boraca iz svoga bataljona i pridružio se bataljonu 'Pelagić', koji se dobro drži i iz kojeg je u Grmečki udarni bataljon ušla jedna dobra četa. 'Pelagić' bataljon drži položaje prema Jajcu, Donjem Vakufu, Jezeru. Četnici su napadom na Šolajin bataljon uspjeli prekinuti vezu između bataljona 'Pelagić' i između ritmičkog bataljona 'Soko'. Oni pokušavaju izolirano napadati ove bataljone. Oni su zajedno s ustašama napadali Ribnički bataljon, ali su odbijeni uz znatne gubitke. Četnici u napadu na Ribnik željeli su se probiti u Ključ i spojiti Mrkonjić —Ključ, i u tome su uspjeli. Upućene su naše snage na taj teren i tamo vodi borbe pet naših četa sa četnicima i ustašama. Udarna brigada ima zadatak da se probije prema Sitnici, da se spoji sa snagama Ribničkog bataljona i da blokira Mrkonjić, i, kako smo rekli, da opet zatvori puteve i ceste između gradova. Te su akcije sad u toku. Posljednje naše akcije protiv četnika na terenu Petog odreda vođene su oko grahovskih sela gdje je u stvari njihov centar za to područje. Čišćenjem tih sela prekinuta je četnička veza od Mrkonjića prema Grahovu.

Sadašnje naše akcije protiv okupatora i četnika vrše se na tromeđi (Lika, Bosanska krajina i Dalmacija) gdje učestvuje oko 1500 partizana, sa naše strane 500. Naše veze sa Glavnim štabom Hrvatske dobile su oblik zajedničkih vojnih akcija. Tromeđa je smetnja snagama hrvatskih partizana da ih upućuju dublje u Dalmaciju, zato što četnici iza leđa smetaju. Naša saradnja sa Glavnim štabom Hrvatske ide preko Srba, Lapca, Martin Broda koji su u našim rukama i očišćeni od četničkih bandi, a i preko Une sa Banijom. U Baniju smo upućivali neke svoje

snage. Banijci su opet sa svim svojim snagama dolazili na područje našeg odreda za vrijeme ofanzive na njih.

Vojnička situacija u Krajini poslije svih ovih akcija u borbi sa četnicima i okupatorima uglavnom je ova:

Mi držimo plodne krajeve Krajine i to oko Prnjavora, jednog dijela Dervente, krajeve i sela oko Prijedora i sva sela do Vrhovine (kako narod u tom kraju zove masiv Manjače, Čemernice i Osmače), do sela Goleša i Han Kola, sav dubički srez do Save, isključivši grad Dubicu, srez Novi, Krupu, Bihać, Kostajnicu i to sa jedne strane. Naše su snage na vratima svih tih gradova.

Četn ici poslije sporazuma i poslije razoružavanja manjačkih snaga predstavljaju jaču vojničku snagu i organizuju prave frontove, kopaju rovove protiv nas. Postoji razumijevanje i odobravanje masa za našu borbu protiv ustaša i četnika, jer su to danas zajednički frontovi protiv naših sela. Očita je slabost naša u tom što nema nikakvih naših snaga oko glavnog grada Krajine, Banje Luke. Četnici su tu našu blokadu potpuno razbili. Može se reći da trećina Krajine pripada četničkim bandama, i to Vrhovina. Oni to sve ne drže vojnički, ali tu nema ni naših snaga.

Naše vojničke snage su u porastu. Inicijativa i elan za veće vojničke akcije je tu. Osjeća se zbunjenost kod neprijatelja. Okupiranost njegovih snaga oko obrane gradova, tromost i sporost u pripremanju širih koncentričnih napada na nas. Nije isključeno da će, radi važnosti Prijedora i Ljubije, pokušati neprijatelj od Banje Luke većim snagama nadirati prema našoj slobodnoj teritoriji.

Prednost ovih velikih akcija je u tome što se naše snage rastereću mrtve blokade gradova i proširuju oslobođenu teritoriju, što se ovim poslednjim akcijama povezao Prvi i Drugi odred i spojila se oslobođena teritorija, još se bolje učvrstile veze sa Glavnim štabom Hrvatske...«

Vojnu i političku sliku Krajine i Centralne Bosne slično je dala i Lepa Perović u pismu Vladimiru Popoviću. Kaže da se »Osman i Stari uglavnom slažu u ocjeni situacije sa mnom i Kostom«. Iz pisma Lepe Perović navešću samo neke ocene, bez prethodnog opisa stanja s one strane Vrbasa, otkud su se s Udarnim vratili Đuro i Osman. Ne govori se o uspesima, nego samo o nedostacima, o neuspesima u Trećem i naročito Četvrtom odredu:

»Pokušali smo da pronađemo uzrok tim našim porazima i gubicima i mi smo ih našli gotovo isključivo u našim greškama... u potpuno nepravilnom političkom dejstvovanju odgovornih političkih i vojnih naših rukovodilaca već od samoga početka ustanka, od čega je najgore bilo zagriženo sektaštvo i lijevo skretanje na svakome koraku i, s druge strane, očiti oportunizam po mnogim pitanjima. Može se bez okolišanja reći da su drugovi koji su tu radili bili lijevi frazeri, a na djelu oportunisti i tu sam najbolje vidjela na što se svodi lijevo skretanje u praksi i koliko su tačne one Lenjinove riječi o tome. Ta skretanja produžila su se do u najnovije vrijeme, a i sada u ovim borbama sa četnicima. Osman i Stari izvještavaju da su neki drugovi tamo bili spremni da napadnu i sasjeku seljaka sklonoga četnicima, bez suda, pred familijom i da čine druge ispade, dok kad se postavila hitna akcija protiv četnika poslije jošavičkog pokolja (gdje je doktor Stojanović poginuo) bilo je oklijevanja i dopustilo se da se četnici ojačaju, praveći pučeve u ostalim četama i koncentrišući se. Čak je i Osman nasjeo tome i mjesto da sve snage baci protiv četnika on Proleterskim bataljonom zaustavlja ofanzivu ustaša i za to vrijeme četnici jačaju i preuzimaju potpuno inicijativu u svoje ruke.

Ali najglavnija greška jeste ta da mi nismo djelovali kao rukovodstvo i da u onim momentima najžešće krize u tim odredima nismo imali situaciju u svojim rukama, a da smojeimalimismomoglida otklonimo najnovije greške i propuste, pa da bar jednim dijelom sačuvamo tu veliku teritoriju od skoro potpune dominacije tih bandi.

Čini mi se da su ovdje pored naše zajedničke odgovornosti najodgovorniji drug Osman i Stari. Jer nisu gotovo ništa učinili da isprave ta mnogobrojna skretanja od ranije, nego su na nekim svojim stavovima čak i sami podržavali ne primjećujući možda da je to skretanje (osobito Stari). A u najnovije vrijeme Osman propušta jedan ugovoreni sastanak i on i Stari zajedno dva docnije ugovorena sastanka, ati naši sastanci bili su od neobične važnosti u takvoj situaciji. Samo ću ti navesti koliko smo izgubili propuštanjem zadnjeg našeg sastanka.

Baš u to vrijeme kad smo se trebali sastati dolazi naređenje od Glavnog štaba BiH od druga Tempa da se najhitnije ima povezati naš Proleterski bataljon sa snagama Zeničkog odreda koji je odmah do rijeke Bosne i gdje se i Tempo nalazio tada, a u blizini je bio i Glavni štab i da jedan od drugova iz OŠ dođe u Glavni štab. Stari i Osman ne dolaze na sastanak jer nalaze da situacija nalaže da ostanu tamo gdje su, mi nemamo veze sa njima, šaljemo kurire sa naređenjem, ali oni ne mogu da se probiju i ne uspostavlja se veza sa Tempom. A od kolike je važnosti to povezivanje baš u ovoj situaciji sa njima ne treba ni diskutovati. Mada će to ići daleko teže i sporije, a što je najglavnije oni ne znaju situaciju ovamo, a mi ne znamo šta oni namjeravaju. Jedino čujemo da je Proleterska brigada u blizini Bosne i da ima namjeru da pređe ovamo. To je vijest nađena u pismima četničkih kurira koje smo pohvatali, ali ona ne može za nas važiti kao tačna...

Stari i Osman naredili su proleterskom bataljonu da uspostave po svaku cijenu vezu sa Tempom tj. sa istočnom Bosnom. Naša Udarna brigada vodi akcije protiv četničke bande u Manjači i ako uspije tim će ponovo zagospodariti Vrbasom i moći se prebaciti na drugu stranu...«

Početkom juna sve naše jedinice bile su u ofanzivnom rasporedu, osim razbijenih bataljona četvrtog odreda i Proleterskog bataljona. Italijani su se izvlačili na jug, stalnotučeni, a ustaški kvislinški državni i vojni aparati su bili potpuno kompromitovani i delimično razbijeni, donekle otporni samo tamo gde su bili zaštićeni okupatorskim snagama. Razvijajući ustanak na političkoj strategiji Komunističke partije, mi smo uspeli da kod srpskog naroda u ustaničkim krajevima osvetnički nagon pretvorimo u narodnooslobodilački, revolucionarni optimizam. Svest o osnovnom neprijatelju ovladala je postupcima većine Srba, a u vreme kad smo oslobodili Prijedor, isto tako i kod većine Hrvata i Muslimana. Četnici su postojali, ali ne kao pokret, nego kao izdaja. I srpskom narodu u Krajini polako postaje jasno, čak i na Zmijanju, da četnici nisu »osvetnici Srba«, nego funkcija okupatora. Mogli su se svetiti Nemcima ili Italijanima, oni su bili okupator. Nisu ih napadali. Mogli su se svetiti ustašama, oni su — zaštićeni vojnom snagom okupatora — izvršili najstrašnije pokolje i genocid. Ali i njih su prestali napadati. Ako su neki od njih u početku i bili za nekakav uskosrpski oslobodilački rat, prestali su i za to biti čim su ušli u italijansku žicu. Njihovo oružje, kad god je pucalo, pucalo je u one koji su bili istinski u funkciji slobode. Nemački poslanik iz Zagreba, esesovac Kaše, javio je u junu berlinskom ministarstvu spoljnih poslova kako u Hrvatskoj i Bosni, u zonama iz kojih se Italijani izvlače, »ustaše preuzimaju četničke jedinice, koje su uspostavili Italijani«. A Glez Horstenau, nemački general u Zagrebu, istovremeno je javio svojoj vrhovnoj komandi da je Pavelićeva »vlada, prema sklopljenom ugovoru... dogovorila saradnju s četnicima za uništenje partizana«. »U svakom slučaju«, pisao je Horstenau, »takvo ponašanje četnika, obezbeđuje jedan predah, koji može da posluži jačem policijskom hvatanju i stavljanju pod kontrolu hrvatskog stanovništva svih vrsta porekla, što može biti dragoceno u privrednom pogledu«.

Dok Nemci tako pišu o četnicima, i dok se Rade Radić s njima fotografiše u Banjoj Luci, a Drenović i Marčetić s ustašama u Mrkonjić Gradu, izbjeglička vlada u Londonu je obelodanila svoje saopštenje:

»Prijedor i Sanski Most pali su 17. maja. Četnicima je komandovao neki doktor Stojanović iz Prijedora koji je po zauzeću Prijedora zarobio 1500 domobrana i mnogo Talijana. Komandant domobrana bio je neki pukovnik Mrak koji je uspio da pobjegne u Bosanski Novi. Kada je doktor Stojanović zauzeo Prijedor on je pobio sve one Muslimane i Hrvate koji su bili protiv Srba. Hodžu je objesio na katoličku crkvu, a katoličkog popa na džamiju. Četnici drže u svojoj vlasti planine Grmeč, Petrovu Goru i Plješivicu. Svi četnici i partizani na ovom dijelu Bosne priznaju kao vrhovnog vođu đenerala Dražu Mihailovića...«

Stojanovića su najprije ubili, da bi ga mrtvog proglasili četnikom! A partizanski Grmeč, i Plješivicu i Petrovu goru su takođe proglasili četničkim planinama. Pa zatim: da smo mi i četnici jedinstvena vojska, i to — Dražina!

I našu malu avijaciju Zapad je proglasio četničkom, a Rudi Čajavec, uz Kluza prvi pilot nove Jugoslavije, po pisanju Zapadne štampe 1942. godine bio je pretvoren u »prvog viteza slobodnog četničkog neba«.

Za istinu o nama tek se trebalo boriti.

U maju 1942. u Krajini ni jedan četnik nije pucao na vojsku okupatora. Ovladavši velikim prostorima, sad već u Prijedoru, Ljubiji i Bosanskom Petrovcu, mi smo bili uvereni da su »ustaško-četničke bande u Bosanskoj krajini pokolebane« i da je naš »najveći zadatak uništenje tih bandi«. Što se tiče njihovih junskih nasrtaja prema Kozari, bili smo uvereni da je to samo obezbeđenje Banje Luke, možda i »u cilju nekog koncentričnog napada na Prijedor i Ljubiju, ali za sada bez uspeha«. Rukavini i Bakariću sam 7. juna pisao da »Pavelić nema dovoljno snaga da organizuje ozbiljniji napad«, samo »vrši ove pojedinačne ofanzive u cilju postizanja prestiža i popravljanja morala kod susjednih garnizona koji su se u poslednje vrijeme potpuno demoralisali«.

Mi smo početkom juna računali da Nemci i ustaše nemaju snaga, da bi uspešno izveli neku veću ofanzivu na našoj teritoriji. Sve smo napore usmerili na koncentrisanje naših snaga u nekoliko pravaca i za našu ofanzivu. Dolina Vrbasa i planinski masivi na njenim obalama, takozvane Vrhovine, bila je jedan pravac. Nosilac operacije: Prva udarna brigada. Cilj: razbijanje četnika i stvaranje slobodnog kordona prema reci Bosni. Drugi pravac bila je dolina Sane: manji i veći ustaško-domobranski garnizoni oko Sanskog Mosta i u Sanskom Mostu. Imali smo na umu i Titov predlog, da oslobodimo Jasenovac. Činilo se da je to izvodljivo. Tako je mislio i Grga Jankez, kojeg je Glavni štab Hrvatske poslao u Slavoniju na dužnost komandanta zone. Početkom juna bio je u našem Štabu. Zajedno s Jankezom bio sam 9. juna u štabu Drugog odreda, u malom kozaračkom logoru na Hajdučkom bregu, blizu izvora Golubače. Tamo je 9. juna iz CK KPH došao i član Biroa CK KPH Ivo Marinković, koji je s Jankezom išao u Slavoniju. Obojica su obećala da će »svakako Slavonce uveriti u neophodnost brzog napada na Jasenovac«.

No, ono što je usledilo narednih dana potpuno je izmenilo naše lepe želje. Glavnina nemačkih snaga s jugoslovenskog bojišta i glavnina ustaških jedinica, oko 45.000 vojnika, našli su se tih dana oko Kozare, a da mi to uglavnom nismo ni znali.

Potcenili smo protivnika, a to se sveti.

Pre svega, morali smo znati koliko je Nemcima značajan prijedorsko-ljubijski bazen. I to smo znali. Nas uopšte nije zabrinjavala moguća ofanziva na Prijedor. Izgubili bismo ga, pa opet oslobodili. Mi nešto drugo nismo računali: da bi neprijatelj mogao koncentrisati 45.000 vojnika i udariti na čitavu Kozaru. Ne, zaista to nismo verovali.

Sad se o ofanzivi na Kozaru sve znade. Ono najvažnije već je napisano, i o zabludama, i o herojstvu Kozare, i o strahovitoj žrtvi, i o samoinicijativi, o snalaženju i nesnalaženju... Imamo sad i neprijateljsku dokumentaciju. Onda smo slutili, a sad vidimo daje za nemačku komandu — govorilo se o tome i 27. februara 1942. na konferenciji kod komandanta Jugoistoka generala Kuncea (prisutni: general Bader, general Horstenau, poslanik Bencler, poslanik Kaše i dr Vezemajer) — »prostor Prijedor—Banja Luka od prvorazredne vojno-ekonomske i međunarodne važnosti«. Tad je takođe rečeno da je »savlađivanje ustanka u tom prostoru prvorazredno«, toliko važno, da su Nemci — obezbeđujući italijansku saradnju u operaciji — bili spremni, »ako su Hrvati saglasni, prihvatiti italijansku komandu«. Kunce je tada izdiktirao tri zaključka:

»Nemačke trupe neće ostaviti Prijedor.«

»Vojne operacije u prostoru Prijedor —Banja Luka vodiće se prema iznesenom predlogu.«

»Vodeći te operacije ne može se računati sa uništenjem_ustaničkih bandi za kratko vreme.«

Četiri dana posle našeg ulaska u Prijedor, revoltirani Edmund Glez von Horstenau je poslao depešu u Beč protiv Pavelića i Kvaternika, ustvrdivši da je »sistem Pavelić-Kvaternik oslabljen«, da taj sistem, »oslonjen na silu, sve više pogađa i delove hrvatskog naroda«, da »iza zidina policijskih zatvora sve više nestaju Hrvati«, iako ih pokušava opravdati činjenicom »da se komunizam u hrvatskom narodu sve više širi, pa se oštre intervencije jedva mogu izbeći«. Glez Horstenau je 19. maja pisao kako je »poslednjih sedmica, u pogledu intenziteta, naročito pojačan komunistički ustanak na planini Kozari, severno od linije Prijedor—Bosanski Novi i u brdima južno od ove linije«.

Probleme, nastale padom Prijedora, Horstenau je analizirao i s Pavelićem, koji »svoj debakl« i činjenicu »koliko je malo ukorenjen njegov sopstveni režim, neće da prizna«. Svoja razmatranja je izložio u dvadesetak stranica. Piše, između ostalog:

»U zapadnobosanskoj ustaničkoj oblasti može se uočiti nastavak velike gstaničke prostorije na planinskom delu Hrvatske koji se nalazi u italijanskoj okupaciji... Prijedor, koji je, kao što se ipak ispostavilo, prilično značajan za nemačku privredu, posebno zbog rudnika Ljubija, pao je 16. maja očigledno kao žrtva panike, koja je izbila kod hrvatskih trupa...«

I tad je naznačio ono što predstoji:

»Sredinom juna treba sa svežim hrvatskim trupama da otpočne plansko pročešljavanje toga terena!«

Ovaj Horstenau je na generalskoj konferenciji kod komandanta Jugoistoka generala Kuncea u Solunu. U zaplenjenim arhivima nađena je »službena pribeleška« sa te konferencije:

»I. Najpre general Kunce daje kratak prikaz situacije na nekadašnjoj jugoslovenskoj teritoriji, pri čemu je konstatovano da u Srbiji vlada relativno mir, dok na sadašnjoj teritoriji Hrvatske postoje brige i nevolje. Ispred trupa borbene grupe Bader neprijatelj se povukao prema planini Durmitor. Za sad su veća žarišta nereda:

a. Prijedor,
b. Ozren,
c. Majevica—planina.

Jačinu ovih grupa potpukovnik Pfaferot ceni oko

a. 3.000,
b. 300,
c. 150 ljudi.

II General Glez, upitan za jačinu hrvatske armije, iznosi razliku između stare milicijske armije i nove armije, koja se upravo formira, i naglašava maršalove ekstenzivne planove. Za prve 4 planinske brigade, koje se sada formiraju, postoji kako ljudstvo tako i nemačko naoružanje. Mogućnost formiranja daljih 4 planinskih brigada je, s obzirom na to da od uopšte pozvanih najviše 50% dođe da odsluži vojsku, vrlo problematična. Kod većformiranih brigada mora se sprečiti da ih maršal odmah upotrebi za borbu, pošto sa njima još nije izvedena odgovarajuća obuka. Stoga se one ne smeju angažovati pre 15. 6. 42. Dalje brigade mogle bi se formirati samo u slučaju da one zamene sadašnju milicijgku armiju i da se ova rasformira. Od postojeće 4 planinske brigade tri treba upotrebiti za poduhvat Prijedor, a jednu što pre dodeliti 718. pešadijskoj diviziji radi pojačanja. General Glez objašnjava dalje organizaciju ustaša, koja se deli na vojnu i političku, pri čemu se mora priznati, da su vojne formacije ustaša, koje se sastoje od dobrovoljaca, momentalno mnogo bolje od trupa hrvatskih oružanih snaga, koje se sastoje od ljudstva pozvanog da služi vojsku na osnovu opšte vojne obaveze. Momentalno u ustaškim borbenim trupama nalazi se navodno oko 15.000 ljudi. Postoji namera da se formiraju 3 ustaške planinske brigade. Ustaše kao i kopnena vojska imaju svako svoj sopstveni komandni aparat. Sloga između njih nije uvek zadovoljavajuća.

Što se tiče situacije kod neprijatelja može se reći da je u nemačkoj okupacionoj oblasti ustanički pokret razjedinjen sa izuzetkom prostorije kod Prijedora, gde dejstvuje jedna veća kompaktna neprijateljska grupa pod jedinstvenim rukovodstvom. Ovde bi se morao angažovati osim one tri hrvatske planinske brigade bar još jedan nemački bataljon. Komandant Jugoistoka ne samo da se slaže sa tim, već je čak i spreman da za tu akciju stavi na raspolaganje 3 bataljona sa artiljerijom i tenkovima. Jedan od ovih bataljona treba da se uzme od 718. pešadijske divizije, a ostatak trupa sa teritorije Srbije. Pri tome 718. pešadijska divizija treba da u prvoj liniji zaštiti industrijsku oblast Zenica-Vareš-Tuzla i da tu osigura proizvodnju i transport proizvoda. Nezavisno od toga treba prekomandovati jedan bataljon za Prijedor, a komandu nad Prijedorom treba da preuzme jedan komandant iz Srbije, koji već sada obrazuje buduću borbenu grupu. Posle konferencije utvrđeno je da se rukovođenje poveri jednom generalu, i to komandantu 714. pešadijske divizije, generalu Štalu. Pošto se pretpostavlja da 749. puk može da ostane nateritoriji Srbije do jula, na kraju je određeno da se dva bataljona 714. pešadijske divizije, jedan artiljerijski divizion i delovi tenkovskog bataljona prekomanduju za Prijedor, a osim toga blagovremeno stavi u pripravnost još jedan bataljon za teritorijalnu odbranu radi preuzimanja zaštite železničke pruge i obezbeđenja rudnika posle sprovođenja poduhvata. Pukovnik Keviš obraća pažnju na to da se cilj poduhvata, naime ponovno puštanje u rad rudnika Ljubija i obezbeđenje transportovanja rude, može stvarno postići samo onda, ako se blagovremeno izvrše pripreme da se već duže vremene razorena pruga Sunja—Prijedor što je moguće brže osposobi. Za ovo se nemaju na raspolaganju sopstvene ili hrvatske snage, te se stoga moraju tražiti od Vrhovne komande nemačkih oružanih snaga...«

Kasnije, uoči ofanzive, početkom juna, Nemačka vrhovna komanda i komanda Jugoistoka, dala je komandantu grupe »Zapadna Bosna« generalu Štalu, kojemu su bile podređene i ustaško-domobranske trupe, ukupno 11 pešadijskih bataljona, jedan tenkovski bataljon, tri diviziona artiljerije, inžinjerski bataljon, auto-transportni bataljon, bataljon za vezu, bataljon pomoćne policije, oklopni voz i raspoloživu avijaciju. Mađari su dali pet monitora dunavske flote. Pavelić: 27 ustaško-domobranskih pešadijskih bataljona, 8 baterija artiljerije i svu avijaciju. Četnici, za koje je na konferenciji u Solunu rečeno da »su voljni da prihvate naše sugestije i spremni su za saradnju«, takođe su uključeni u protivkozaračku ofanzivu, i to uglavnom jedinice Uroša Drenovića i Vukašina Marčetića.

Kozaru je branilo pet bataljona Drugog odreda, i čitav narod Kozare. U odbranu je bila uključena i Prva brigada, a — ne direktno — i Prvi odred.

Odnos naoružanih snaga na Kozari i nemačko-ustaških jedinica: jedan naprama petnaest.

Ofanziva je počela 10. juna. Toga je dana, za sve nas neočekivano, nemačka motorizovana kolona od Ivanjske prodrla u Prijedor, a sutradan je pala i Ljubija. Uoči nemačkog prodora u Prijedor, uveče 9. juna, ja sam s Kozare otišao u naš Štab, kojeg smo smestili u Lušci Palanci. Neki od drugova iz Štaba, kao dr Vaso Butozan, zadržali su se u Prijedoru. Tu su ih i nemački tenkovi zatekli. Kad se prvi tenk pojavio u gradu, sedeo je uz otvoreni prozor u prizemnici svojih prijatelja. Dokoličareći, pili su kafu. Tenk Vasu nije zbunici, jer smo i mi imali dva: zarobila ih je četa Dragutina Ćurguza iz Drugog bataljona, razbivši kolonu »Crne legije« kod Bosanske Dubice. Vaso se nije uznemirio ni kod drugog tenka. Tek kad je čuo tutanj gusenica, pa provirio kroz prozor i video »neizmernu kolonu koja je sve prekrila« dosetio se jadu, iskočio u vrt, nekako se dočepao konja i u galop. Vaso je u Lušci Palanku stigao iznuren od napornog jahanja, mokar od znoja. Galopirao je čitavo vreme, kao da su tenkovi neprestano išli za njim... Sve naše drugove koji su se 10.juna zatekli u Prijedoru, Nemci su iznenadili. Četvrti bataljon kod Omarske i Prva brigada kod Radosavske nisu uspeli zaustaviti snažnu motorizovanu grupu. Iznenađena komanda mesta Prijedor sa zaštitnom četom, velikim brojem građana, gradskim NO odborom i rukovodstvom društveno-političkih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta, probili su se na Kozaru jurišajući kroz neprijateljski raspored.

Bilo nam je jasno (to smo i Titu 11. juna pisali) da je »otpočela veća ofanziva na našu oslobođenu teritoriju«. Kurirski, a delimično i telefonski izveštaji su govorili o velikim borbama na svim prilazima Kozari, o tome da »sa ustašama idu Nemci«, da »neprijatelj nastupa sa tenkovima«, da su tu »i četnici«, da »obećavaju mir narodu, samo da narod ne ide sa komunistima«. Mislili smo: ofanziva kao i svaka druga. Neprijatelj će nadirati, mi ćemo ga tući, izmičući s glavnih pravaca, napadajući ga s bokova i s leđa. Kozara je i dotad doživljavala jake ofanzive i iz njih je uvek izlazila jača.

Od 1. juna su ustaške jedinice iz okolnih garnizona nadirale na Kozaru. Koncentrišući se oko Kozare, neprijatelj nam je davao mogućnost da naslutimo što sprema. No, tukući manje neprijateljske kolone, koje su se od 1. do 9. juna prikupljale oko Kozare, ni jednog trenutka nismo pomišljali na ofanzivu onako ogromnih razmera. Uvereni da se jedinice Drugog odreda mogu u svakoj situaciji odbraniti, mi smo onih dana prikupljali jedinice, neangažovane odbrambenim bitkama, za napad na Sanski Most. Osman i ja smo 10.juna potpisali zapovest za napad, smatrajući da »Sanski Most i sanska dolina moraju biti u rukama Narodnooslobodilačke partizanske vojske«, jer otud se »i danas čuje lelek i jauk porobljene naše braće i drugova«. I tad, 10.juna, i tri sedmice kasnije, kad smo konačno mogli izvršiti napad, jedinicama smo pisali da »naš ulazak u grad mora biti izraz pravedne osvete nad svim narodnim neprijateljima i istovremeno dokaz naše partizanske svijesti i bratstva Srba, Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini«.

Deo snaga predviđenih za napad na Sanski Most već uveče 10. juna, a pogotovo narednih dana, nije se mogao »odlepiti« od neprijatelja. Jedinice Drugog odreda (4. i 5. četa Četvrtog bataljona, artiljerijska baterija i Prijedorska četa) i Prve udarne brigade našle su se pred nemačkim tenkovima i nisu mogle napustiti položaje.

Od napada na Sanski Most, koji je planiran za 11. juna, »u formi tri klina s ciljem da se čeone snage tih klinova što prije dohvate glavnih neprijateljskih uporišta i centra grada, kako bi se neprijateljske snage odmah u početku pocijepale, razbile i uništile«, morali smo odustati:

Kozari smo morali pomoći.

Proboj jedinica s Kozare, što su one, koncentrišući udar na jednom pravcu, relativno lako mogle učiniti u prvoj fazi ofanzive, nije dolazio u obzir. To je bilo mišljenje štaba Odreda, a i naše. Narod Kozare, najdivniji narod, nije se smelo ostaviti na milost i nemilost neprijatelju. Snage, koje su ostale izvan obruča, trebalo je da pomognu Kozari izvođenjem neprestanih ofanzivnih akcija, kako bismo što je moguće više razvlačili neprijateljsku silu.

Na prvu vest o padu Prijedora, u trenu kad sam jedinicama Prvog odreda i delovima Prve brigade i Drugog odreda već bio poslao zapovest za napad na Sanski Most i očekivao komandante da izvršimo s najbližih kota rekognosciranje položaja, poslao sam našeg najsnalažljivijeg kurira, mladog Marka Bućmu, u štab Prve brigade. Bio sam uveren da će naša najelitnija jedinica uspešnim manevrom zaskočiti neprijatelja u rejonu Piskavica i probiti se na Kozaru, kako bi Drugom odredu pomogla da se deblokira. Dan-dva kasnije četiri bataljona pod komandom Ivice Marušića su svom žestinom nasrnula na gusti raspored ustaško-nemačkih trupa. Dočekala ih je pešadija ojačana tenkovima. Obavešteni smo da se Prva brigada nije mogla probiti, povukavši se s 50 poginulih i 53 ranjena borca. Da smo tad mogli doći u vezu sa Štabom Drugog odreda, ili da je to pošlo za rukom Prvoj brigadi, pa da su naši s Kozare udarili na cestu Lamovita — Kozarac, kao što su to predlagali Ratko Marušić i Boško Šiljegović, blokada bi se na tom sektoru lako slomila, »jer su sve snage koje su imale ići za Prijedor i uz tu cestu okrenule se prema nama«, to jest prema jurišnom rasporedu Prve brigade.

Prva brigada nije dugo izdržala na tom sektoru. Boško Šiljegović mi je pisao da je, »u teškoj situaciji, donijela odluku da napusti ovaj teren i da se bori sa terena Prvog odreda«. Šiljegović je štabu Prve brigade »savjetovao dato ne čine i ukazao na punu nepravilnost te odluke, te je time i njihova odluka izmijenjena«, ali nekoliko dana kasnije, kad je 3. ustaško-domobranska brdska brigada uz pomoć nemačke grupe Vedel i Marčetićevih četnika u području Kumbaruše pokušala opkoliti i uništiti iznurene bataljone Prve brigade, Marušić je Brigadu preveo na levu obalu Sane, a zatim na teren Prvog odreda.

Do 20. juna, i pored neizmerno nepovoljnijeg odnosa snaga, naše jedinice na Kozari su se uspešno nosile s neprijateljem. Bilo je nekoliko blistavih pobeda. Tako su, na primer, Treći bataljon pod komandom Steve Rauša, i Četvrti pod komandom Petra Mećave 14. juna desetkovali 10. ustaško-domobranski puk Banjalučke brdske brigade. Poginulo je 300 ustaša; naši su zaplenili 9 minobacača. Štab Prve ustaško-domobranske brigade je 18. juna priznao da su neke satnije »ustaško-domobranske pu-

kovnije izgubile više od jednetrećine boraca«. Francetić u jednom izveštaju piše: »Dijelovi neprijateljskih tijela lete po zraku, ali ostaci ne popuštaju postave. Već prvog dana moramo uvući u prvu borbenu crtu jednu pričuvu.« Bataljon Žarka Zgonjanina je u jednom silovitom protivnapadu otvorio sedamkilometarsku brešu u nemačko-ustaškom obruču. Tad je ubijeno preko60 neprijateljskih vojnika, a 283 su zarobljena, medu njima i dva oficira. Zaplijenili su 325 pušaka. Neprijateljski izveštaj o krahu Drugog zdruga: »Gubitci su ogromni, nastupila je panika... Borbe su bile nadčovječne.« Italijanski konzul u Banjoj Luci ocenjuje 24. juna: »Naoružane komunističke bande, koje sve do sada drže spomenute planine, daju ogorčen otpor, te raspolažu sa najmanje 5000 ljudi i uspevaju uprkos opkoljavanja da se održe u vezi sa komunistima, koji drže Grmeč.«

Dok je Kozara krvarila, smatrao sam da ostale jedinice nijednog dana nesmeju biti na odmoru.T rebalo je sve učiniti, da smanjimo pritisak na opkoljene Kozarčane. Štab Drugog odreda je to isto tražio:

»Uslijed novonastale situacije kod nas, smatramo da Prvi odred treba da najtješnje sarađuje sa našim odredom, da bi pomogao razbiti neprijatelja.«

Onog kišnog juna sve vreme smo bili uvereni, i mi izvan Kozare, i drugovi na Kozari, da možemo »razbiti neprijatelja«. Još nismo imali pravu sliku o ofanzivi; još nije bilo izbrojeno 45.000 neprijateljskih vojnika. Računali smo da ih je barem tri puta manje.

Odlučio sam da sve raspoložive jedinice maksimalno upotrebim. Imao sam na umu nekoliko akcija: Bosanska Krupa, Sanski Most, Bosanski Novi... Odgodivši privremeno napad na Sanski Most, ocenio sam da je najbolje napasti Bosansku Krupu. Napali smo je u noći 19. i 20. juna.

Bitka za Krupu bila je jedna od naših najlepših pobeda.

Posle neuspelog pokušaja Prve brigade da se probije u obruč, kako bi u njemu otvorila brešu za izvlačenje opkoljenih snaga, smatrao sam da Kozarčanima nema korisnije pomoći od napada na okolne neprijateljske garnizone. Krupa je bila prva na redu i zbog odvlačenja snaga, koje su napadale Kozaru, ali i zbog privlačenja pažnje bihaćkog garnizona. Od 11. juna za razbijanje kozarske ofanzive »mi smo poduzeli niz raznih akcija na raznim tačkama Bosanske krajine, tako da bi neprijateljske snage razvukli« — pisao sam 22. juna Bakariću i Rukavini. Takođe sam im tada pisao kako ^mo »čuli da neprijatelj vrši akciju i na vas, to jest na Liku«, pa smo Krupu zbog toga napali »kako bi bihaćki garnizon bio privezan i ne bi mogli da šalju snage za Liku«. Istovremeno smo molili Glavni štab Hrvatske da narede banijskim jedinicama, »da budu aktivne i da vrše pritisak na neprijatelja, pogotovo kod Cazina i Dvora na Uni«, takođe da »ruše sve komunikacije bez obzira, pošto se neprijatelj služi iznenadnim i brzim prodorima motorizovanim jedinicama (tenkovima i blindiranim automobilima) i s tim brzim prodorima unosi zabunu kod boraca koji još nisu navikli na takvu borbu«.

Nadao sam se da će jedinice Prvog odreda, oslobodivši Krupu, uspešnim prodorom levom i desnom obalom Une prema Otoki i Bosanskom Novom, ugroziti Novi, što će primorati nemačko-ustašku komandu da obezbedi to važno komunikaciono čvorište. »Nema bolje pomoći našim herojskim braniocima Kozare« — pisao sam u zapovesti za napad.

Prvu brigadu, iznurenu višednevnim borbama, upravo izvučenu iz krvavih okršaja protiv Nemaca i ustaša, nismo mogli upotrebiti u napadu na Krupu. Ali nama su bila dovoljna i dva bataljona Prvog odreda — Treći pod komandom Hamdije Omanovića i Roce Bogunovića, i Udarni pod komandom Đurina Predojevića i Đure Štrpca. Muharem Terzić, naš obaveštajac koji je radio u Krupi, poslao nam je detaljna obaveštenja o rasporedu dveju domobranskih i jedne ustaške čete, o utvrđenjima, minskim poljima, o bodljikavoj žici sa zvoncima... Dva dana pre napada šezdesetgodišnji Hašim Bužimkić, u kojeg neprijateljska kokanda nije sumnjala, izvukao se iz grada i doneo nam najnovije podatke od Muharema Terzića.

Popodne 17. juna s Alana, pošumljenog brda iznad sela Gudavca, manje od deset kilometara na jug od Krupe, nad izvorom kratkotoke Krušnice, sa svim komandantima, komandirima i komesarima Trećeg i Udarnog bataljona i njihovih šest četa, koje su imale oko 700 boraca, osmatrali smo Krupu. Gradić se mogao videti kao da je na dlanu. Izgrađen na slivu Krušnice u Unu, nekad sav na jednoj strmoj litici, — kula koju ni dve hiljade konjanika i tri hiljade pešaka osmanlijske vojske nisu ni posle četvoromesečne opsade mogli osvojiti — gradić je vanredno pogodan za odbranu. Napad sa zapadne strane, s padina Grmeča, bio bi uzaludan, ako se ne bi napadalo i sa zapadne obale Une, jer bi se u tom slučaju posada mogla povući u železničku stanicu i pilanu na levoj obali.

Okupljene komandante i komandire sam pitao za savete. Mahom su to ljudi iz onog kraja. Njihove su čete i ranije vodile borbe oko Krupe, a mnogi od komandira i boraca su učestvovali i u prvom, neuspelom, napadu na Krupu 28. jula 1941. godine. S nama je bio i Redžo Terzić, Krupljanin, koji se upravo bio vratio iz bolnice, ranjen još u Jošavki, kad je bežao s mladim Trkuljom. Predložio je da će se uvući u grad s grupom bombaša i dati znak za napad. Omanović je predlagao prebacivanje dela snaga na levu obalu Une:

— Treba s obe strane reke napasti istovremeno!

Oba predloga bilo je neophodno usvojiti. Upad u grad je trebalo izvesti slično upadima koje smo izvršili prilikom oslobođenja Prijedora. Panika stvorena u centru garnizona biće najbolji saveznik. Morali smo se poslužiti varkom, jer nismo imali premoć ni u oružju ni u živoj sili. Računao sam da će u grad prodreti jedna od četa Udarnog bataljona. I odmah se javio dobrovoljac: komandir Omladinske čete Ahmet Šehović, obućarski majstor. Komesar njegove čete, mladi Veljko Pjevač, koji je kod Šehe bio šegrt (i obućarski, a i politički, pa je uz svog majstora postao i dobar kalfa i savesan komunist), odmah se javio posle komandira:

— Ako majstor kaže da ćemo proći u grad bez borbe, proći ćemo, glavu dajem!

Redžo Terzić ih je obojicu zagrlio:

— Takve vas volim, zajednički ćemo čuda učiniti!

Činilo se da će se Unu teže preći, nego prodreti u grad spuštajući se s Grmeča. U jedinicama Krajine bilo je malo plivača; većina boraca je rasla u planinskim selima, daleko od reka. Ali neko je morao i preko Une. Taj zadatak smo poverili Omanoviću i Bogunoviću. Trebalo je da s Radićkom i 2. bihaćkom četom forsiraju Unu 6—7 kilome-

tara uzvodno, kod Crnog jezera, tamo gde je veliki železnički tunel, i da onda, ostavši po svaku cenu nezapaženi, u 1 sat 20. juna izvrše napad na Krupu sa zapadnih brda i uvalom potoka Hodžinac.

Pokret četa počeo je predveče 18. juna. Popodne i čitavu noć je padala jaka kiša. Iz oslobođenog Ripača smo grmečkim putevima prevezli tri čamca, zapravo tri balvanska korita. U tim koritima smo trebali da prevezemo oko 220 boraca dveju četa Trećeg bataljona. Moralo se nastupati krajnje oprezno. Neprijatelj o našoj koncentraciji nije smeo znati ništa; u protivnom — napad bi propao. S kote 337, iznad same Une kod Crnog jezera osmatrao sam prelaz naših četa na zapadnu obalu. Balvanski čamci su bili neverovatno teški, a borci su ih morali spustiti niz strmu, vijugavu, često oštrouglu stazicu i litičastu padinu. Strmina je mestimično strahovito oštra — čak i 45 stepeni. Spuštanje je dugo trajalo. Čamci su bili u Uni tek u ponoć. Do jutra se uspela prebaciti samo Radićka četa kojom su komandovali Dane Agbaba i Branko Bokan. Druga bihaćka četa se mogla prebacivati tek naredne noći, pred sam napad.

Dogovorena su tri znaka za napad. Pre svega: paljenje neke štale ili senika u samoj Krupi. Taj znak je trebalo da dade Šehović. Zatim: artiljerijski pucanj s Alana, gde smo izvukli naše haubice. Osim toga, Đurin i Omanović su se još dogovorili da početak juriša počnu onda kad jedan i drugi ispale po tri crvene rakete. Roca Bogunović, duhovit i hrabar čovek, uvek spreman da se našali, opominjao je Đurina:

— Pazi da na farbu odgovoriš farbom!

Štab je naš tada bio u kući Sime Praštala u Lušci Palanci, ali od početka pripreme za napad na Krupu bio sam ili u Miloradovom štabu u Benakovcu, na putu od Palanke za Krupu, ili na položajima iznad Krupe. Sve do popodne 19. juna bio sam uveren da se naše čete prikupljaju za napad u najvećoj tajnosti. Borcima nije bilo rečeno kud idu, a starešinama je najstrože zabranjeno da govore o pripremama. Tim više sam bio zaprepašten, kad smo, jašući u grupi — čini mi se sa Đurom i Osmanom, Vašom, Miloradom i Veljkom Stojnićem, kojeg smo povukli u Odred, a za komesara 1. brigade je poslat Ilija Materić iz Petog odreda — naišli na grupu dečaka i devojčica. Brali su jagode. Nekoliko krtolčića od likovine bilo je puno svežih grmečkih plodova. Đuro je sjahao:

— Bi li nam dali malo?

Jedan od mališana se narogušio:

— To je, druže, za ranjenike.

— A je li bolnica blizu?

— Što se to tebe tiče! — odbrusio je mališan.

— Dobro, ne ljuti se — pomirljivo će Đuro. — Ta mora da je blizu kad berete jagode za bolnicu.

— To je briga naših odbornika. Zadužio nas jeafeže, a ti ne razbijaj glavu.

Tad je i Milorad sjahao:

— Pa možete nam, valjda, reći gde je bolnica?

Dečak se na Milorada nasmejao:

— Tebi bi rekli, komandant si, ali nećemo govoriti pred drugima...

Milorad je zagrlio mališana i pokazao na me:

— Tu je i komandant Košta, njemu recite.

Dečak se izvukao iz zagrljaja i zaškiljio u Milorada. Dugo ga meri i sve je ljući:

— Zezaš ti nas, komandante. Nema tu Koste, on je partizane odveo na Krupu. Noćas će Krupa pasti, pa zato i beremo jagode, biće ranjenika...

Bio sam zbunjen, kao da me grom udario. Otkud da deca znaju da mi noćas napadamo Krupu! Đuro se smejao, i Milorad.

— Grmeč ti uvek znade kud mu vojska ide.

Bio jeto čudesan narod, neverovatan. Drugovi su me uverili da niko od obaveštenih drugova nije rekao za napad, ali narod je to slutio. Na putu do logora, u šumi ispod vrha Alana, stalno smo prolazili pored grupa žena i starijih ljudi. Neki starci su nosili boce i čutarice pune rakije. Na glavama žena tepsije s pitom, u rukama zavežljaji. Ima i dečaka, na ražnjevima nose pečenu jagnjad. Na devojačkim ramenima vezeni peškiri, smotane košulje, snoplje pletenih čarapa. I svi su išli u istom smeru,' upravo tamo gde je trebalo da izvršimo smotru onih četa, koje su napadale s desne obale Une. Grupe se stapaju u kolone, i šarene kolone vijugaju stazama, a pesma se Grmečom razleže. Te se kolone zaustavljaju u šumi nadomak prostrane livade, gde nas čekaju čete Trećeg i Udarnog bataljona. Civili na livadu ne izlaze, znaju red. Dok polazimo, čujemo: šapuću naša imena, zanosno ih izgovaraju, kao svetačka imena u molitvama. Ni jednom da pogreše: uvek znaju ko je ko.

Tri čete Udarnog i 2. bihaćka Trećeg bataljona su postrojene u zalaz sunca 19. juna. Pred strojem su Milorad Mijatović i njegov zamenik Petar Vojnović. Milorad mi raportira prvi, a zatim Đurin. Narod se nagruvava oko livade, ali još ne izlazi na poljanu.

Posle smotre, kratko govorim borcima i na moje »smrt fašizmu«, pet stotina boraca, kao jedno, odzdravljaju:

— Sloboda narodu!

Ali i sva okolna šuma odzvanja. Čitav Grmeč s borcima Podgrmeča kliče: »Sloboda narodu!« A kad se slegla jeka tog silovitog kliktanja, pa Milorad komandovao voljno, iz šume se pokrenu okupljeni svet, nagrnuše šarene i crne marame, zamirisa pečenje i rakija, razleže se pesma:

Garavušo, garavom se zvala,
bi l' poljubac pratizanu dala.

A iz šume, iz gomile koja polako pritisnu livadu s borcima, odjeknu devojačko natpevavanje:

Oj Udarni, pola roda moga,
Đurin uze brata i dragoga.

Starci okružiše nas iz Štaba. Većina njih je menetada prvi put videla, ali su me znali. Krajina neobično mnogo voli svoje komandante. Partija je od ustanka tkala u narodu legende o komandantima. Pa ako smo i bili slavni, bila je to, zapravo, slava Partije. Svi, oko nas okupljeni, pružaju boce i čuturice s rakijom. Mora se potegnuti koji gutljaj. Branko Ćopić, pesnik Grmeča, uzdiše naoko ojađen:

— Šteta što nema komesara Roce. On sad žedan leži sa svojim borcima sakriven s druge strane Une.

Devojke i borci se hvataju u kolo.

Neki još jedu. Niko ne voli jurišati gladan.

Već je bilo uveliko onoćilo, a noć mrkla, bez zvezda, kad sam uzjahao Sokola. Komandiri se razgalamjše: zbor, zbor, zbor... Pesma umuknu, kolo se raspade. Čete su u tren oka bile postrojene. Još jednom sam pred njima, na Sokolu, koji se poigrava:

— Komandiri, čuvajte borce. Sretno, drugovi!

A onda su kolone krenule. Svak zna svoj pravac i svoj cilj. Odoše šutljivi u noć, a narod, sad bez zavežljaja u rukama i tepsija na glavama, tek poneki starac s bocom neispijene rakije, polako ide za njima, da bi se počeo — u iščekivanju — raspoređivati po čukama i uvalama na domak Krupi, iza jurišnog rasporeda Udarnog bataljona. Takav je taj narod: uvek zna kud mu vojska kreće, uvek vojsku prati, kao sopstvenu sudbinu.

Štab sam smestio na Alanu, gde je prethodne noći izvučena haubica kalibra 105 mm. U mrkloj noći nismo mogli pratiti pokret četa. Krupa je uglavnom bila u mraku i više smo je naslućivali po dva-tri usamljena svetla, nego što smo je mogli videti. Oko nas tišina. Niko ne govori, samo se povremeno javi Đuro:

— Koliko je? — pita za vreme, kao da mu je teško pogledati sopstveni sat.

Za to vreme udarne čete pod komandom Vece Ćurguza i Milana Majkića, Laze Marčete i Zdravka Njegovana, te Ahmeta Šehovića i Veljka Pjevca, kao i 2. bihaćka četa Trećeg bataljona, privlačile su se gradu u koji su trebale da upadnu s juga i jugoistoka. Tačno u ponoć u centru grada je planula ogromna vatra. U isti mah na ulazu u grad, ispod Govedarnice, vinule su se u mračno nebo tri crvene rakete. Trenutak kasnije isto takve tri rakete su ispaljene s leve obale, iznad Cajluka i Tećije. Prišao sam artiljercima:

— Paljba po Starom gradu!

Šest sati posle toga, kad sam ja već krenuo u Krupu, a zatim, dalje, na sever uz Unu, usmeravajući čete na Otoku, Ćore i Rudiće, Osman i Đuro su sastavili Vanredno saopštenje Operativnog štaba NOP i DU za Bosansku krajinu. Još tada nisu znali sve rezultate. Zbog toga i ne spominju podvig Omladinske čete (kasnije sam u pokretu pisao da je ta četa, »Prva omladinska udarna četa«, sastavljena uglavnom od mladića koji su sredinom maja završili obuku na vojno-političkom kursu u Majkić Japri, »sa svojim hrabrim komandirom Šehom Prva, bez i jednog ispaljenog metka, upala u grad obišavši dve neprijateljske zasjede koje su otvarale vatru i provukavši se kroz žicu protjerale treću zasjedu na samom ulazu u grad, uzeli čitav plen: top »pito«, 10 puškomitraljeza, 6 mitraljeza, 500 pušaka.

Šehović i njegova četa su me oduševili. Oni su zaista izvrsno izvršili zadatak. Kad mi je oko 6 sati 20. juna raportirao o podvigu Omladinske čete, zagrlio sam ga:

— Umori li se?

— Dobro sam, kaže — a njegovi mladići sede ispred džamije, puše, smeju se. Trebalo je da odmah ustanu i krenu dalje, da udare na Badić i Otoku, preko Ostružnice, ali nisam im, onako umornim, mogao jednostavno narediti pokret. Pitam Šehu:

— Biste li mogli prihvatiti još jedan zadatak?

Šeho se okreće omladincima:

— Komandant nam nudi još jedan zadatak...

Poskakali su i u tren oka se po vodovima postrojili.

—> Mi smo spremni, druže Košta! — raportira Šeho.

Predložio sam mu da s četom pređe preko Ostružnice i da, koristeći povoljnu konfiguraciju tla, s leđa napadne neprijatelja u Otoki. Istovremeno je Otoku napadala i 1. četa Udarnog bataljona. Omladinci su oduševljeno prihvatili predlog. Tri sata posle odlaska iz Krupe Šeho mi je poslao pisamce:

»... S leđa smo uzjahali na bandu u Otoki. Zarobljen 101 domobran, uglavnom Zagorci, pjevaju .Predai jesam 9 karabina, desetu ću kada dođe zima'...«

Crnogorski pesnik, nekadašnji sekretar Zemaljskog biroa CK KPJ u Zagrebu, uhapšen i osuđen 1936. godine, Stefan Mitrović, od onih Mitrovića sa San Stefana, koji su dali i jednu čudesno hrabru Vukicu, ali i jednog Ratka, koji je svojim kukavičkim držanjem omogućio strahovitu provalu u skojevskoj organizaciji 1941. godine, pratio je štab i jedinice, koje su napadale Krupu, da bi nekoliko dana kasnije u našem »Krajiškom partizanu« pisao:

»Sumrak nad bregovima nad Krupom. Prvi prameno-vi mraka lijetaju kroz šumu od stabla do stabla kao krila sivih ptica. Diše šuma — šuma bosanska, sjenovita, mrka, koja krije u svojim njedrima tragove partizanskih četa, koja se naslušala kako biju partizanska srca, kako šibaju partizana patnje i nevolje, kako peku rane u junaka.

Sumrakšušti kao sivo perje noćnih ptica. Šuma tutnji od koraka partizanskih četa. Kud će te čete? Pa tu je, na domaku, ustaška tvrđava Krupa, ona ista Krupa u kojoj je zaklano i na zvjerski način mrcvareno na stotine Srba koji su prestali da dišu, da žive samo zato što su voljeli zemlju. Dubokom bosanskom šumom tutnje koraci partizanskih četa. Susreće se četa sa četom, svrstava se bataljon do bataljona.

Kud će noćas ta vojska, ta ljuta partizanska vojska išibana mrazovima i patnjama?

'Drugovi, neprijatelj svojom poslednjom ofanzivom pokušava opkoliti naše snage u Kozari. Naša je dužnost da razbijemo neprijateljsku ofanzivu i pomognemo našim drugovima u Kozari. U tu svrhu naređujemo I Krajiškom Narodno-oslobodilačkom Partizanskom Odredu da napadne neprijatelja u Krupi i da zauzme to krvavo ustaško leglo.'

Tako je slovilo naređenje našeg Operativnog štaba za Bosansku Krajinu. Zato noćas, kroz sumrak, u šumi nad Krupom tutnje koraci partizanskih četa silnije nego ikada. Kroz šumu nad Krupom slivaju se na zborno mjesto četa do čete. Vojska partizanska nije vojska tajna — tajna i sakrivena pred narodom. Uz vojsku na zborno mjesto korača narod, žene, starci, djeca i djevojke — djevojke u svečano ruho odjevene kao da kreću na praznik. Zaista se kreću na narodni praznik. I nose sobom darove svojoj vojsci, darove brižljivo spremljene u svojim sirotinjskim domovima. Ovaj narod — je li neko pozvao ovaj narod — niko ga nije pozvao. Pozvala ga je njegova svijest da treba da se sav založi u borbi za oslobođenje, njegova ljubav prema svojoj oslobodilačkoj vojsci.

Usred šume, u prvome mraku, sofra je postavljena. Sjedi vojnik do komandanta, komandir do vojnika. Ovo je vojska slobode, vojska bratstva koju nikad niko pobjediti neće. Djevojke lijetaju oko sofre pokrivene zelenim ćilimom trave i nude jelom svoju braću, svoje mile i drage partizane. Po koji put pređe sjenka žalosti u njihovim razigranim očima, sjenka slutnje, da će možda još noćas, kroz sat dva, to čvrsto izrezano i odlučno partizansko lice nagrditi metak iz neprijateljske puške.

Večera je završena. Čuje se znak za zbor. Šuma postaje zborište. Svrstava se partizan do partizana, rame uz rame, drug do druga. Na licu starog partizanskog borca izbija ozbiljnost i odlučnost. Po licu omladinaca mješa se ozbiljnost, očekivanje i plahost, miješaju se i slivaju u onaj naročiti izraz lica pred prvom bitkom, pred prvim vatrenim krštenjem. Nema u tome izrazu straha od

smrti, ali ima kao neke mutne zebnje: da li ću ispuniti svoju zadaću.

J3ataljoni su postrojeni. Na čelu stoji Udarni bataljon I Krajiškog narodnooslobodilačkog odreda. Zastave se lepršaju u zelenoj šumi pod bukovim krošnjama. Izgledaju u tom polumraku ozbiljne i žive. Žive kao živa krila u rukama partizana, kao neka ljuta prijetnja tlačiteljima.

Smotra. Smotra ne vojske okovane teškim sindžirima kasarnskog zapta, ne vojska utamničenih vojnika, već vojska partizana iskovana kao željezo kroz patnje i ljute bitke. Smotra je vojske, a nema straha od starješina, već je razdragano očekivanje da se na vojnički partizanski način vojska pozdravi sa svojim starješinama. Pozdravi pred bitkom.

Na smotri su naš komandant drug Košta, koji je svoje junaštvo u Španiji potvrdio novim junaštvom u našem ustanku. Sa drugom Kostom na smotri su komandant I Krajiškog narodnooslobodilačkog odreda drug Milorad i njegov zamjenik drug Vojinović. Komandanti bataljona raportiraju: 'Druže komandante, bataljon je spreman za borbu'. Suma prima taj raport u svoja njedra i krije ga kao majka dobru vijest o svome sinu.

Raport je završen, Drug Košta govori vojsci koju je zajedno sa svojim drugovima stvarao kroz ljutu zimu i krvave bojeve:

'Drugovi partizani, noćas ćemo svom našom partizanskom žestinom i svom našom partizanskom odlučnošću napasti ustaško leglo u Krupi, kako bi i taj naš grad oslobodili iz ruku krvnika koji su tu, dolje, na obalama Une zaklali na stotine naše braće. Razbićemo to ustaško leglo kako bi pomogli našoj braći kazarskim partizanima koji se i danju i noću herojski bore protiv nadmoćnijeg neprijatelja. Drugovi partizani, mi smo ponosni što su njemački fašizam i njegove ustaške sluge morali da na nas bace tri svoje divizije koje su dugo opremali za borbu protiv naše braće na Istočnom frontu. Mi smo ponosni što ćemo mi, baš mi, razbiti te fašističke gadove. Smrt fašizmu'.

Grane kao ruke prihvataju odlučni odgovor iz jednodušnih partizanskih grla: 'Sloboda narodu' i odnose taj pozdrav od gore do gore. 'Sloboda narodu' odjekuje bosanskim planinama.

Komandant I Krajiškog narodnooslobodilačkog odreda i njegov zamjenik drug Vojinović govore svojim vojnicima o tome kako treba ući u grad, o tome kako treba osvajati ulicu za ulicom, govore kao što govori brat bratu, puni brige i odanosti prema svojim vojnicima.

Smotra je završena. Mješa se vojska i narod. I igra kolo, široko partizanskog kolo puno djevojaka i nevjesta. Igra kolo pod bukovim krošnjama, po zelenim sagovima, na ovom brdu nad porobljenom Krupom. Razdragano veselo — narodno kolo. Jeste li, ljudi, ikada vidjeli ili ikada čuli da vojska igra kolo sa svojim narodom pred bitku? Ne, nikada to čuli nijeste ni vidjeli, jer se dosada nije rađalo takve vojske, osim bratske Crvene Armije, koja je iznikla iz narodnih patnja, iz njegovih težnja za slobodom, koja je uvjek sa narodom i narod s njom. Klikće bosansko kolo u planini nad Krupom, a po nebu dosada vedrom počinju ploviti kao tamna jedra oblaci. Rosi.

Zašto to noćas ova mala kišica izaziva radost u očima partizana?

Biće dobra žetva u Krupi.

Kolo je zamuklo. Hvata se sve deblji mrak. Bataljon za bataljonom, četa za četom odlazi na položaj.

Tišina. Čuje se lepet noćnih ptica. Po koji pucanj neprijateljskih stražara prelomi tišinu. Budno je oko partizana, budno je njegovo srce, budna je njegova svijest.

Šta bi od sile onoga naroda, od one pjesme i svirke? Možda se sklonio da ne nastrada u bici koja samo što nije planula? Ne, nikako ne. Na čukama pod bukvama vire glave djevojaka, žena, djece i po kojeg starca. Oni čekaju. Svi čekaju da plane bitka.

Čekanje...

Kaplju dugi minuti. Minuti čekanja pred bitkom. Tišina raste. Miriše noć na ljetnetrave. Kiša sipi. Mokro je pod leđima, blatnjavo je, a niko o tome ni riječi ne govori. Nema žalbe. Otvrdnuli smo, brate od snjegova i teških mrazeva.

Kad će planuti vatra? Što ne plane? Čuje se jedan glas gore na ćuviku. Grana se zatresla. Jedna je ptica odletjela sa grane i sletjela na drugu. Zašto ptice ne miruju, zar ne znaju da smo pffed bitkom? Pita se tako osmogodišnji dječak, kojemu je otac partizan. Razmišlja i očekuje u svojoj djetinjskoj mašti, da zalaje, vučki, grlato naša haubica. Odjednom tome dječaku bi žao zašto tu našu haubicu nije i on pogladio svojim rukama i tepao joj kao i mnogi drugi dok je išla na položaj. Išla je naša haubica na položaj okićena peškirima, cvijećem i maramama. Išla je blagosiljana od hiljada očiju.

Jedna zvijezda viri iz oblaka. Gleda je omladinac Majkić, koji stoji kraj haubice. I razmišlja: Imam drugaricu u selu pod Grmečom, ljepše su u nje oči od zvijezda. Javlja se zvijezda grmečkom partizanu rumenim svjetlom, kao rumenom maramom. Ako poginem noćas u ovom boju za slobodu, poruči, zvijezdo, mojoj drugarici da ne plače.

Tišina. Čekanje.

Poftoć je...

Odjednom kao da je šuma progovorila ognjenim glasovima. Haubica se oglasila. Grlo joj se svijetli. Teški mitraljezi klokoću. Počinje paljba. Vatra se širi. Vatra raste. PlaVnen je bitke. Otpočeo je napad na ustaško gnijezdo u Krupi. Čuju se uzvici iz partizanskih grla: 'Juriš', 'Živjela sloboda', 'Predajte se, braćo, domobrani', 'Smrt izdajicama'. 'Smrt okupatoru', 'Juriš', 'Živjela narodno-oslobodilačka borba\ 'Živjelo bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana', 'Juriš', 'Živio drug Staljin'. Teški mitraljez ubrzano pjeva. Plotuni su sve češći... Mješaju se tako ljudski glasovi sa glasovima topova, mitraljeza i pušaka. Mješaju se u klupko koje se zove oslobodilačka bitka. Neprijatelj puca, uporno se brani. Mitraljezima kosi brisane prostore. Sa Grada sve više plamti. Neprijatelj se bori a ništa ne viče, ništa ne govori. Neprijatelj nema šta da govori. Jer zlikovci kad vrše zločin šute. Šute kao kuške. Oni se plaše ljudskog glasa.

Bitka se razgara.

U Štabu smo. Drug komandant Operativnog štaba šeće i gleda na sat. Iz njegovih blagih očiju bije plamen. Drug Milorad kao da ga prati u gledanju na sat. Drug Vojinović izlazi napolje i sluša bitku.

Ulazi prvi kurir, veseo, zadihan i raportira: 'Druže komandante, naši su zauzeli pilanu, pilana gori, naši su na željezničkoj stanici. Omladinska četa također izvršila je svoj zadatak.'

'Neka idu dalje po planu' — kaže drug Košta.

Ulazi seljak u štab. Kako to da ulazi seljak u štab a

bitka se vodi? Gdje to ima? To ima kod partizana. Seljak pita: 'Gdje je Đurin?' U Đurinovom bataljonu nalazi se njegov sin.

'Đurin je u gradu', baš u tom času dolazi drugi kurir i to kaže.

'Neka ga bog poživi. Eh, brate, brate...

'Udarni bataljon je u gradu,' ide ta vijest od čuke do čuke, od brijega do brijega, od skupine do skupine čeljadi. Narod se ljubi. Veselje.

'Udarni bataljon već je u gradu', veli jedna djevojka.

'Ne trebaju nam zaista one gole zidine grada, ali da smlatimo one krvoloke i otmemo oružje, pa ako ćemo sutra i napustiti grad', govori jedan stariji seljak, a brk mu se smiješi.

'Vala, ni meni nije stalo do samoga grada, ali kad im upadnemo u ulice uhvati strah krvoloke po svim gradovima, a čini mi se da se i samom poglavniku gaće napune...'

'Pametna ti je, brate, ova naša komanda.'

'Eto, upadosmo u Prijedor, oslobodismo ga, pomlatismo krvoloke, pokupismo dosta oružja i druge robe, pa kad oni tamo htjedoše da se mi bijemo za gole kuće, a našJ izađoše bez i jedne žrtve.'

'Boga mi, lijepo je kad imamo gradove', veli jedna djevojka.

'A ti bi htjela da se šepuriš po ulicama.'

'Šta je ono?'

Partizani dovode prve zarobljenike. Niko nikoga ne psuje, niko nikoga ne bije. Domobrani vedro gledaju. A čije su to mračne, sakrivene oči, pune straha?

'Ovaj je, druže, skinuo ustaške znake i hoće da se sakrije među nama domobranima, jer zna da mi i partizani živimo dobro' — govori jedan domobran.

Partizani odvajaju domobrane na stranu i razgovaraju sa njima kao sa braćom. Nekoliko najokorelijih ustaških zlikovaca strijeljaju partizani pred očima naroda.

'Psi' — govori jedna žena.

'Psi', — prolazi šapat kroz narod.

'Druže komandante, Krupa je u našim rukama, oslobođena je', — raportira novi kurir.

Čuje se još po koji metak, bitka se završava.

Po Krupi, po ulicama Krupe leže lješevi mrtvih ustaša. Vonja po svježe prolivenoj krvi. Kroz Krupu, kroz njene ulice stupaju ponosni partizani.

Život kroz Krupu teći će novim tokom.«

Dva dana posle oslobođenja Krupe, 22. juna, iz Lušci Palanke smo Bakariću i Rukavini pisali da »preduzimamo još neke akcije većeg stila, tako da bi mi nametnuli neprijatelju da šalje svoje snage tamo gdje mi hoćemo«. Te »akcije većeg stila« odnosile su se na planirane napade na Sanski Most i Bosanski Novi. Prvi cilj je bio Sanski Most. To su od nas tražili i drugovi s Kozare. Naš kurir se do Šoše i Miloša Šiljegovića probio 21. juna, a sutradan je krenuo natrag sa Sošinim i Miloševim pismom, koji su nam predlagali:

»Da se sa snagama Prvog odreda, Udarne brigade i 1. bataljona likvidira Bosanski Novi da bi se oni izbacili sa lijeve obale Sane, a ujedno kao osjetljivija pomoć, jer je bliži od prošle akcije (Krupa), te bi time možda ubrzao razbijanje njihovog operativnog plana i postao jedna od polaznih baza za naše i vaše ofanzive.«

Kurir, koji je nosio to pismo, 25. juna je izašao iz obruča. Iz štaba Prve brigade od Ratka, Materića i Boška Šiljegovića doneo je predlog da bi svakako trebalo »napad na Sanski Most ili Novi što hitnije izvršiti«. Kad je to pismo stiglo u naš Štab, ja sam već bio na Djedovači, odakle sam rukovodio bitkom za oslobođenje Sanskog Mosta. Za to vreme deo snaga Prvog odreda i neke čete Drugog odreda, koje su ostale izvan obruča, nastupale su levom i desnom obalom Une, oslobodile su Blatnu, rušile prugu Krupa—Novi (»Stotine ljudi na tome rade i nadam se data pruga neće skoro proraditi« — pisao nam je Levi), napadale su Sukaču i ugrožavale Novi. Tamo je bio i 4. bataljon Banijskog odreda. Svim jedinicama je rukovodio Vojo Todorović, zamenik komandira Prve brigade, kojemu su — po našoj preporuci — Ratko i Materić pisali da se priprema za napad na Novi, jer bi taj napad trebalo izvesti što pre, »hitnije nego u redovno vreme«. Pisali su i o našim jedinicama u obruču (»Naše snage u Kozari tuku neprijatelja i borba je i danju i noću. Neprijatelj se meri na svakom koraku.«) i o uspelim akcijama svojih bataljona na cesti Prijedor—Bosanski Novi.

Svi smo mi još mislili da će se ofanziva na Kozaru žestinom otpora opkoljenih jedinica i stalnim akcijama snaga izvan obruča istopiti i da ćemo opet imati punu inicijativu. Još 25. juna nismo sagledali sve razmere neprijateljske operacije. Od mog dolaska u Krajinu jedinice Prvog i Drugog odreda nisu imale poraza, iako su bile stalno u akcijama. Otud naše opšte uverenje u nesalomljivost Kozare.

Akcije na Sanski Most i Novi, pripremane i izvođene kao pomoć Kozari, izvođene su u žurbi. Nama nije bilo toliko važno da zauzimamo te gradove, koliko da privučemo deo snaga koje su napadale Kozaru. Ipak, činilo se da ćemo razmerno lako osloboditi Sanski Most, jer nismo računali da je Prva ustaška jurišna bojna upravo uoči koncentrisanja naših bataljona oko Sanskog Mosta stigla u pomoć ugroženom garnizonu.

Plan napada, pisan 10. juna, kao zamisao nije trebalo menjati. Taktika je u suštini ostala ista samo su sad snage napada bile manje. Grad je napadalo osam četa iz sastava 1. i 2. Udarnog bataljona Prvog odreda, a dve čete 2. bataljona Prvog odreda i 4. bataljon Drugog odreda su imale zadatak da zatvore komunikacije sa severa, od Prijedora, Ljubije i Starog Majdana i sa severoistoka, od Sasine, s leve i desne obale Sane. Jedinice 1. brigade nismo uopšte mogli upotrebiti za napad na Sanski Most, jer je brigada bila u stalnim okršajima protiv nemačko-ustaških trupa između Prijedora i Bosanskog Novog. A osim toga, i da smo mogli bataljone Prve brigade izvući iz tih bitaka, teško da bismo ih mogli iskoristiti za predstojeću operaciju, jer nisu mogli preduzeti ni jedan teži marš-manevar. Bili su strahovito premoreni u bitkama koje su vodili od formiranja brigade. Baš uoči polaska iz Lušci Palanke za Sanski Most, od dra Levija, koji se nalazio na položajima prema Novom, primio sam pismo u kojem me uverava da su bataljoni Prve brigade »jako premoreni«, toliko da borci »skoro nisu u stanju da se drže na nogama«. Iznosio je i primer: »Tamo gdje je potrebno da

jedna četa stigne za sat i po do dva sata, četa Udarne brigade stiže za 5—6 sati.«

Pripreme za napad su obavljene u najkraćem roku, za nepuna tri dana. S komandantima i komandirima izviđanje smo izvršili predveče 25. juna. Sutradan, 26. juna sve jedinice su bile na polaznim položajima. Postrojenim četama komandiri su čitali:

»Krajiški partizani, kao vjerni sinovi svoje zemlje, izvršavaju naređenje svog Vrhovnog komandanta druga Tita i preduzimaju ofanzivu na svim sektorima gdje se nalazi okupator i njegove sluge...«

U Dabru, nešto južnije od Sanskog Mosta, izvršio sam smotru 1. i 3. čete 1. bataljona, Radićke čete 3. bataljona i triju četa Udarnog bataljona. Sa mnom je bio i komandant Prvog odreda Milorad Mijatović. Te su čete sačinjavale udarnu snagu napada raspoređenog u tri »klina« kojima je trebalo da se udari u samo srce garnizona, s leve i desne obale Sane.

Komandanti bataljona Mihajlo Škondrić i Đurin Predojević su po četama rasporedili vodiče, koje su nam poslali narodnooslobodilački odbori iz sanskih sela. Kad su krenuli u napad, ja sam sa svojom malom štapskom grupom i sa Miloradom Mijatovićem otišao u Djedovaču, nad potokom Zdenom, kilometar-dva zapadnije od spoljnih utvrđenja odbrane Sanskog Mosta, odakle je u grad trebala da se bez borbe provuče, sve do mesta na Sani, gde će dati znak za opšti napad 3. četa »Petra Škondrića«.

Najteži zadatak imao je Udarni bataljon: čamcima je trebalo da pređe nabujalu Sanu kod Krkojevaca, kilometar južnije od železničkog mosta, a onda se, nastupajući u smeru jug-sever, likvidiravši posadu na tome mostu, ukliniti u istočni deo grada. Prvi bataljon, svrstan u dva »klina«, nastupao je od Djedovače preko Sanskog polja. »Prvi klin« sa zadatkom »da što prije prodre do mosta na Sani u gradu, a po likvidaciji neprijateljskih uporišta na lijevoj obali Sane prelazi preko mosta, i, napadajući školu, školski dom i srez spaja se sa Udarnim bataljonom (III klin)«. »Drugi klin« bio je upućen u smeru gimnazije. Napad je podržavala artiljerija, koja je — kao što sam pisao u izveštaju — »sigurnim i snažnim pogocima porušila veliki broj zgrada i napravila ... strašnu paniku«. Baterija, pod komandom Dane Miljuša, imala je dve haubice; komandiri odelenja su bili Marko Atlagić i Petar Bukva.

Prodor u grad je sa zapadnog i jugozapadnog pravca uspešno izveden, ali grad ipak nije oslobođen. Istina, 2. bataljon Prvog odreda pod komandom Ličine je zakasnio, ali to nije bitno delovalo na rezultat bitke. Teže nas je pogodio nedolazak Četvrtog bataljona Drugog odreda. Dok je naš kurir jurio za Obradovićem, oni su se prebacili na nove položaje, prema Bosanskoj Dubici, da bi preko Aginaca, Maglajaca i Pogledjeva, u zoni Knežpolja, izvršili prodor u obruč, na Kozaru. Ovo je bio jedinstven primer. Koliko svesti, koliko osećaja povezanosti s četama koje su krvarile! Pa iako je jedinicama u napadu na Sanski Most izostanak 4. bataljona Drugog odreda umanjio šanse za uspeh, nismo to mogli zameriti Obradoviću, koji čak nije ni znao (do jutra 25. juna) naše planove s njegovim bataljonom. Svakako, nešto bismo već drugo bili učinili, da smo znali da neće doći. Ali ja o tome u noći 26. i 27. juna ništa nisam znao. Slabe veze su nam vrlo često mrsile dobre zamisli.

Tako smo se svu noć i u jutro 27. juna borili bez zaštitnica na prilazima Sanskom Mostu. U 8 sati 27. juna, dakle posle osmočasovne borbe, poslao sam našim drugovima iz Operativnog štaba kratak izveštaj o tome da smo prodrli u najuži centar grada i da se tamo vode žestoke borbe. Procenjivao sam da će tokom dana Sanski Most biti oslobođen. Pet sati kasnije poslao sam još jedan izveštaj Operativnom štabu. Tada se već znalo da nismo uspeli, ali to ni sebi ni drugima još nisam priznavao. Drugovima sam pisao da ćemo uza svu žestinu otpora opkoljenog garnizona, i uza sve napade iz okolnih garnizona, verovatno do noći ovladati Sanskim Mostom.

Međutim, koliko god su moje nade još tinjale da ćemo ipak zauzeti Sanski Most, više se ništa nije dalo učiniti. Ne zbog odbrane, nju bi Škondrićeve i Đurinove čete slomile, nego zbog toga što je tokom 27. juna opkoljenom i delimično isečenom garnizonu neprestano pristizala pomoć i s leđa napadala naše čete. Jedinice koje smo odredili da štite prilaze Sanskom Mostu nisu ni najednom pravcu izvršile zadatak. Kasnije sam zbog toga oštro ukorio komandanta Relju Ličinu. Iz Vrpolja, Čaplje i Sasine, s juga i istoka, kao i iz Starog Majdana i Demišovaca, sa severa, jedinice u gradu su sve jače tučene. U pomoć ugroženom garnizonu ujutro 27. juna krenula je i jedna motorizovana kolona Nemaca iz Prijedora.

Popodne 27. juna sve čete koje su bile u Sanskom Mostu morale su da se izvuku. Do početka izvlačenja imali smo gotovo neznatan broj izbačenih iz stroja, ali smo u povlačenju, tučeni iz grada, a ujedno i od snaga koje su se probijale Sanskom Mostu u pomoć, bočno, u Prvom i Udarnom bataljonu imali dvadesetak boraca izbačenih iz stroja. Jedina četa 2. bataljona Prvog odreda, koja je pod komandom zamenika komandanta bataljona Mile Davidovića pravovremeno zauzela položaje na severozapadnim prilazima gradu, takođe je imala znatne žrtve — osmoricu mrtvih.

U »Saopštenju Operativnog štaba NOP i DV za ßosansku Krajinu«, 28. juna sam pisao da su »naši hrabri partizani u roku od jednog sata bili već u gradu i uništili mnoga ustaška uporišta«, pri čemu su se — »u tom junačkom napadu« — istakli »odlučnošću i hrabrošću borci 3. čete 1. bataljona, koji su u roku od pola sata bili u centru grada, zarobili dežurnog oficira i više ustaša«. Po našim podacima, ulice Sanskog Mosta, »koji je bio klaonica nevinih žena i djece«, bile su »pune leševa ustaških zločinaca«.

O tome šta se dogodilo s Udarnim bataljonom, koji se nije uspeo prebaciti na našu, levu obalu Sane, nismo ništa znali. Popodne 28. juna čak se proneo glas da su svi udarnici poginuli. Podgrmeč je glasina uznemirila i potresla. Grupa malodušnih je došla u Operativni štab. Tražili su komandanta: zar je zaista Udarni bataljon izginuo? Đuro Novaković i njegova žena Milka, kod kojih sam u Lušci Palanci bio česti gost, šapću mi:

— Govori se da je onaj Turčin Šeho pustio da se udavi Omladinska četa u Sani...

Obrecnuo sam se na visokog Đurana:

— I ti to, druže Durane, veruieš?

— Kažem što se govori. A u Sehu verujem: on sam bez čete neće pobeći!

Bojao sam se da je Udarni bataljon zaista pretrpeo ozbiljnije gubitke, ali bio sam potpuno siguran da su Komandant Đurin, politički komesar bataljona Đuro Štr-

bac i komandiri Šehović, Ćurguz i Marčeta ipak glavninu bataljona izvukli kroz neprijateljski raspored, između ustaških i četničkih zaseda istočno od Sane, prema Zmijanju.

Udarni bataljon je u Podgrmeč stigao nekoliko dana posle napada na Sanski Most. Imali su izvanredno težak put. Probijali su se istočno od Čaplje, preko Timine i Kijeva na Zmijanje, stalno napadani od četnika. U tamošnjim selima narod ih je dočekivao neprijateljski. Bataljon »Soko« im je pomogao da se uz veoma male gubitke probiju preko Tramošnje i Sokolova u Ribnik. Odatle su krenuli za Podgrmeč preko izvornog toka Sanice. Kad su se vratili, Podgrmeč je bio oduševljen. U Benakovac, gde smo smestili Bataljon na dvodnevni odmor, narod je sve vreme donosio darove. Devojke su ljubile Šehovića i pevale o Đurinu...

Za to vreme smo uspeli u organizaciji narodnooslobodilačkih odbora da sve ranjene prevezemo u grmečke bolnice, a pale drugove — Filipa Ćorka, Dušana, Đuru i Miloša Stanića, Milana Dobrijevića, Milu Škundrića, Savu Tadića, Mitra Vranjkovića i Luku Mudrinića — smo prevezli i uz počasti pokopali u njihovim selima.

Zarobljenicima su dr Moni Levi, Petar Vojinović i Hazim Bilalbegović (obaveštajac 1. bataljona) sudili u Erminovcima. Samo nekoliko zlikovaca je streljano, a ostali, kao i zarobljeni dežurni oficiri garnizona, su pušteni.

Dok je još Udarni bataljon bio potpuno odsečen od nas, i bez veza s nama, Peti odred vodio neprestane borbe protiv Italijana i četnika u Tičevu i oko Grahova, Treći odred rasterivao četnike (primili smo nekoliko izveštaja o podvizima jedinica »predvođenih po zamjeniku komandanta odreda drugu Šolaji«), a Drugi krvario braneći Kozaru, ja sam bio preokupiran pripremama napada na Bosanski Novi. Tamo smo imali delove snaga Prve brigade (pod komandom Voje Todorovića), neke jedinice Prvog odreda (dr Moni Levi) i 3. bataljon Banijskog odreda (Šemso Tabaković). Todorović i Moni Levi su mi pisali da se »vidi iz dosadašnjeg iskustva iz borbi poslednjih dana« da je »opšta ocjena Operativnog štaba o toku neprijateljske ofanzive kao i koncentraciji njegovih snaga bila potpuno pravilna« i na osnovu tih procena, predlagali su da posle »akcije na Rudice i Blatnu i poslije likvidacije Suhače« bez odlaganja »treba udariti na Novi, što bi značilo da se odmah treba preći na pripremu napada«. Bili su uvereni, »ako budemo brzo radili«, da ćemo »na novskom sektoru imati velikih uspjeha« i da ćemo tako pomoći Kozari, »prisiljavajući neprijatelja da svoje snage privlači na ovu stranu«.

Ratko Marušić i Ilija Materić, s kojima je bio i Boško Šiljegović, smatrali su da bi Todorović s jednim bataljonom Prve brigade mogao napasti Bosanski Novi (»Ti odmah pređi na akciju na sam Bosanski Novi, a ukoliko ne možeš sam, traži pomoć od Prvog odreda!«). I sam sam smatrao da treba raditi veoma brzo, ali od nepripremljenih akcija smo mogli imati samo štetu. I pre napada na Sanski Most, odlučan da napadnemo i Bosanski Novi, odmah posle povlačenja od centralnog toka Sane, obišao sam položaje ispred Bosanskog Novog. Koncentracija snaga predviđenih za napad počela je već krajem juna. Po dogovoru s Rukavinom i Bakarićem, posetio nas je i komesar banijskih partizana Vlado Janjić Capo s kojim smo utanačili sadejstvo delova Banijskog odreda. S položaja Prve brigade i jedne čete 1. bataljona Drugog odreda 1. jula je k nama došao i Boško Šiljegović. Prethodno je poslao u obruč, Josipu Mažaru i Milošu Šiljegoviću, kurira s porukom da će na dogovorima u Operativnom štabu objasniti »da samo brz i neposredan napad na neprijatelja« znači Kozari stvarnu pomoć. U to nas nije trebalo uveravati.

Svima nama je tek posle dvadesetodnevne krvave borbe na Kozari postalo jasno da se ofanzivne akcije petnaest puta brojnijeg neprijatelja neće obustaviti ni po cenu najvećih gubitaka, sve dok Kozara ne bude očišćena od partizana. Konačno smo saznali da će neprijatelj i prema narodu biti nemilosrdan: svi muškarci, stariji od 14 godina, u šumi uhvaćeni, biće na licu mesta streljani, a žene, starci i deca poslani u koncentracione logore. Štab Drugog odreda uz saglasnost Boška Šiljegovića i štaba Prve brigade (»U Operativnom štabu braniču naše zajedničko mišljenje« pisao je Boško Šoši i Milošu) su nam predlagali »da se jačim snagama 1. brigade i četama našeg bataljona koje su bile zajedno u borbi sa udarnom brigadom, a koje su potpale pod komandu 1. bataljona 'Petar Škondrić', te još pridodatim snagama I odreda, udarimo na neprijatelja iza leđa, koji se ukopao na liniji između Prijedora i Dubice prema Kozari. Ta akcija trebalo bi sa de izvrši u saradnji s našim snagama koje su s ovu stranu.«

Plan je bio dobar: da istovremeno udarimo na obruč između Prijedora i Dubice. I Pucar i Karabegović bili su zato. Shvatili smo da Kozara ne može odoleti i da se treba probijati s vojskom i narodom iz obruča. Za tri — četiri dana mogli smo na desnu obalu Sane, prema Knežpolju, prebaciti znatne snage, više nego što su tražili drugovi iz Drugog odreda. Trebalo je samo da udarimo istovremeno; nadao sam se da će to biti moguće pete ili šeste julske noći. Tako je i poručeno opkoljenim drugovima, ali čini se — da naš plan nije dostavljen štabu Kozare, jer dok smo mi još privlačili jedinice Prvog odreda, a Prvu brigadu usmerili u napad na Dobrljin, na Mrakovici je štab Odreda s Okružnim komitetom Partije odlučio da se, nezavisno od naših akcija, probijaju iz obruča u noći 3. i 4. jula. Sve što su preduzeli, učinjeno je u grču, na brzinu i — proboj iz obruča je tek delimično uspeo. Pre svega, mesto izabrano za proboj, Patrija, bilo je tih dana najsnažnije utvrđeno: upravo tuie Štal uvodio u borbu sveže snage grupe Borovski. Ali Stab Odreda nije mogao birati: morali su preko Patrije, jer su tu, u dolini Uječnice, bili svi ranjenici, a i zbjeg od preko 50.000 žena, dece i staraca. Stišović, Čoče, Babič i ostali drugovi su smatrali da je lakše od Ivanjske i Kozarca prebaciti 3. i 4. bataljon, iako su ta dva bataljona za desetak sati morali preći tridesetak kilometara i iz pokreta preći u juriš, nego da na tako dugi put preko planine vuku ranjenike i izmoreni narod Kozare. Da se samo znalo za njihov plan, da je iko pokušao da obavesti ili nas, ili Štab 1. brigade, koji je bio vrlo blizu mesta proboja (upravo je raspoređivao svoje snage za napad na Dobrljin, severno od Novog), verovatno bi se u obruču stvorila breša i izišlo bi mnogo više boraca (probila su se samo dva bataljona, 1. pod komandom Žarka Zaonjanina i Relje Lukića, i Udarni pod komandom Ranka Sipke i Nike Jurinčića) i naroda (izvuklo se tek nešto više od 10.000 lica). Iz obruča su izašli i komandant Odreda Obrad Stišović, sekretar OK Branko Babič i zamenik političkog komesara Dušan Misirača. Šoša i

Čoče su ostali u obruču. Njih su dvojica 4. jula sređivali desetkovane čete 2. i 3. bataljona, sve vreme tučene iz aviona i artiljerije. U ponoć 4. i 5. jula Šoša je poveo ostatak Odreda na juriš preko Patrije, preko nemačkih rovova i tenkova na drumu Dubica—Prijedor. Iz obruča se probijaju samo malobrojni: Sreten Đenadija je izvukao 1. četu 2. bataljona, Pero Ćurguz sa grupom boraca 2. i 3. čete 2. bataljona, Rade Čelić sa 2. četom 3. bataljona, Đuro Milunović s ostacima 1. čete 3. bataljona, a jedan deo se probio s Mlađom Obradovićem i Borkom Arsenićem.

Većina naroda, svi ranjenici i glavnina 2, 3. i 4. bataljona, kao i deo 4. bataljona 1. brigade pod komandom Pet'ra Mećave, ostali su sa Šošom u obruču. Neprijateljski izveštaj o četvrtoj i petoj julskoj noći na Kozari:

»U noći 4/5. srpnja partizani su ponovili skoro u isto vrijeme napad sa još jačim snagama, no ovaj put smjerom više prema postavi bojne Šimić. Kako se naknadno saznalo partizani su imali zadatak probiti se u smjeru selo Donji Jelovac sa namjerom da se pošto-poto dovuku do Grmeč planine. Poslije prvog naleta partizana njemačka bojna opet je ubrzo napustila svoj postav i povukla se prema bojni Šnur, ostavljajući skoro cijeloteško naoružanje u rovovima. Neprijatelj ubrzo navaljuje i prema našim rovovima bojne Šimića i upada u njih. Borba na nož i bombom traje preko dva sata uz povremene krize. Neki dijelovi partizana uspijevali su probiti se i opkoljavati pojedine posade. Jedan njemački tenk zapaljen od partizana ručnom bombom vraćajući se u postav izazvao je među našima paniku te su pojedini dijelovi počeli povlačiti se. U toj najkritičnijoj situaciji, potpukovnik Šimić sa ustaškim poručnikom Sabolom, nekoliko ustaša i domobrana junačkim zalaganjem svojim uspijevaju zaustaviti pokolebane borce i snažnim protivnapadajem povraćaju naš i njemački položaj i povraćaju sve ostavljeno naoružanje.«

Snage izvan obruča u noći 4. i 5. jula ništa nisu učinile da pomognu proboj opkoljenih jedinica. Štab Odreda, naime, u svojoj zapovesti za proboj 3. i 4. jula nije dao nikakvo uputstvo o tome šta da se radi ako proboj ne uspe, ili ako uspe samo delimično. Štab Odreda nije za drugi proboj poslao svoju pomoć, niti je zatražio pomoć od Ratka Marušića, koji je 4. jula bio obavešten o proboju prve grupe. Ratko je, međutim, u uverenju »da se može potpuno razbiti blokada i izvući svi ranjenici i oružana snaga«, računao da će naredni proboj uslediti kasnije, uz puni dogovor o sadejstvu. U svom pismu od 4. jula obavestio nas je da će sve raspoložive snage Prve brigade »pomagati Drugi odred, kao i evakuaciju ranjenika«.

Posle drugog proboja, sve naše veze s drugovima koji su ostali na Kozari, danima su — sve dok neprijateljski pritisak nije jenjao — bile pokidane. Sad je bilo uzaludno napadati obruč, kad nismo znali gde su naši.

Od 6. do 17. jula neprijatelj je u gustim kolonama pretresao Kozaru. Neka područja je »češljao« uzastopno po dva i tri puta sa po tri streljačka stroja. U dolini Ulječnice ubijeno je oko 500 ranjenika, a ubijana su i deca i žene.

Gubici naših jedinica na Kozari: oko 1500 boraca.

Gubici neprijatelja: oko 600 oficira i vojnika.

Dok je neprijatelj pretresao Kozaru, mi smo sve naše jedinice usmeravali u akcije, ili na gradove, ili na komunikacije. Prvi naš veći napad u julu bio je izveden na Dobrljin. Bilo bi neuporedivo korisnije da smo te noći napadali nemačko-ustaške trupe na Patriji; to bi bila stvarna pomoć Drugom odredu. Ali niko od nas nije znao za plan Drugog odreda.

Dobrljin je napadala Prva brigada uz pomoć 4. čete 1. bataljona Drugog odreda. U zapovesti za napad Ratko i Materić su pisali:

»... Cilj našeg napada jest, da zadamo neprijatelju udarac za leđima, da time oteretimo snage Kozaračkog odreda i istima omogućimo razbijanje neprijateljskog obruča... Dobrljin je manje industrijsko mjesto u kojem postoji Šipadova pilana, separacija ugljena i električna centrala. Opkoljen je s gornjeg dijela sa našom oslobođenom teritorijom, dok s lijeve strane teče rijeka Una, čija je obala s jedne i druge strane pod neprijateljskom kontrolom.. .«

Po zamisli štaba Prve brigade, napad na Dobrljin »mora biti silovit, brz i uništavajući za neprijatelja«, a svima je dano do znanja da »u nikojem slučaju povlačenja nema, i naše je zborno mjesto Dobrljin«. Kao što je planiran brz i silovit napad, tako je rečeno da i »evakuacija mora biti brza i bez ikakve zbrke, jer dan nas ne smije zateći u Dobrljinu«. Trebalo je da jedinice zaplijene sve iz pošte, stanice i opštine. Konjska zaprega, od narodnooslobodilačkih odbora pripremljena za evakuaciju, trebala je da evakuisane stvari izvlači u šumu Pastirevo preko Klobučara. »Kod zapljenjivanja stvari prvenstveno tovariti oružje i municiju i ostalu vojnu spremu. Rekvirirati se mogu sve stvari iz zadruge, iz Sajernovog dućana, Hermana Hofmana, gostiona, ugljenik. Zabranjuje se diranje u dućan Dolfina Hermana. Tu kuću ne smije nitko dirati, a pretresti se može samo uz prisustvo komandira ili politkomesara i sa ukućanima najlepše postupati. Rekvirirati Batinu radnju koja se nalazi u kući Ohmana Dolfina, ali kuću ne lupati. Rekvirirati mesnicu Ivice Križanića... Rekvirirati duhan Pere Krivošića, kao i trafiku Rukavine... Sve ostale dućane ne dirati... Vlasnicima izdati potvrdu o konfiskaciji u korist Narodnooslobodilačke vojske, jer su se neprijateljski odnosili prema našoj borbi... Za svaku pljačku i nered u gradu odgovarat će štab 3. čete.«

O oslobođenju Dobrljina smo obavešteni 4. jula, istovremeno kad i o prvom proboju iz kozaračkog obruča. Uveče 4. jula izdali smo specijalno saopštenje:

»... Grad Dobrljin branila je 3. bojna 2. p. puka iz Zagreba u jačini od oko 300 domobrana i žandara, sa 3 minobacača i 5 teških mitraljeza. Napad je počeo u 21.15 sati i nakon dvosatne i oštre borbe partizani su u jednom silovitom jurišu zauzeli glavna neprijateljska uporišta. U 12sati čitav grad bio je u rukama naših partizana, koji su zarobili čitav garnizon i to 300 domobrana, 5 oficira... Pošto je ustaško gnijezdo Dobrljin već dugo vremena snažno uporište fašističkih razbojnika, a u tom gradu za vrijeme Ilindanskog pokolja palo je preko 1000 nevinih srpskih života, to su naši junački partizani do temelja uništili sve važnije zgrade koje su služile neprijatelju za utvrđenja u gradu...«

U istom saopštenju smo javili, na osnovu izvještaja iz štaba Petog odreda: »... Talijanski okupatori napustili su 1. jula Drvar. Poslije devet mjeseci fašističke okupacije Drvar je opet u našim rukama.«

Tako smo, dok je bjesnila kozarska ofanziva, oslobodili Krupu, Petrovac, Dobrljjn i Drvar, a napadali Sanski

Most i mnoga manja mesta.

Naredni grad koji je trebalo napasti bio je Bosanski Novi. Plan napada smo razradili 4. jula. Toga dana u 18 sati naša zapovest je već bila u štabovima svih jedinica, koje su bile predviđene za napad — Prva brigada, tri bataljona Prvog odreda, deo4. bataljona Drugog odreda i delovi Banijskog odreda. Jedinicama smo saopštili da »imadu izvršiti napad na Bosanski Novi sa zadatkom da se zauzme, da se razbiju neprijateljske koncentracije sa frontom« prvenstveno »u cilju razbijanja neprijateljske ofanzive na Drugi krajiški NOP odred«.

Naš napad na Novi štab Banjalučkog zdruga je shvatio kao »očajničke pokušaje« jedinica opkoljenih na Kozari »da probiju obruč koji ih sve više steže«.

Bosanski Novi, grad u kojem će Nemci 1945. godine pružiti poslednji otpor u Cosni, napuštajući ga tek 1. maja, bio je dobro utvrđen, uporno branjen i za odbranu pogodan. Tu Sana utiče u Unu sa istoka, a sa zapada, s one strane gde su napadale banijske čete pod komandom Nine Marakovića, mala Spinjica. Od ustanka su s podgrmečkih, kozaračkih i banijskih prilaza neprekidno vođene borbe. U julu smo se opredelili za napad u uverenju da ćemo olakšati silinu pritiska na Kozaru. Podaci koje nam je slala partijska organizacija iz Novog, dobro razgranata i aktivna, sa saradnicima u svim strukturama, nisu bili takvi da bismo u drugim prilikama izveli napad. Ali u julu 1942. godine trebalo je činiti i nemoguće, samo ako se procenjivalo da bi to olakšalo krvavi napor Kozare. Pritisak naših jedinica na Novi preko područja zvanog Pošta ili Novska planina (kompleks pošumljenog zemljišta od sastava Une, Sane i Japre, na Jug od Novog 3 kilometra, iznad Une i druma za Bihać, a od prijedorskog druma i pruge daleko 5 kilometara) neprijatelj je u junu stalno ocenjivao kao napade na Novi, i, po neprijateljskim izveštajima, od početka kozaračke ofanzive izvedeno je osam takvih napada. A zapravo, Bosanski Novi smo napadali samo u noći 7. i 8. jula, na osnovu zapovesti koju smo nekoliko dana ranije pisali u Lušci Palanci:

»Odred Banija ima zadatak da likvidira neprijateljsko uporište Lebrnica, Matijevići (2 topa, 2 bacača, 200 vojnika), da drži zasjedu prema Dvoru na Uni...

Udarna brigada...ima zadatak da napadne i likvidira neprijateljsko uporište Kulsko Brdo (kulu), da likvidira željezničku stanicu... Uspostavlja vezu preko mosta na Sani sa snagama Prvog krajiškog odreda. Osim toga snage Udarne brigade s desne strane Sane daju zasjede prema Svodnoj u Vitasovcima (cesta Prijedor — Novi)... zatim zasjedu prema Dobrljinu. Formira udarne desetine sa benzinskim flašama protiv tenkova. Sa bacačima tuče Laudonov šanac... Sa jednom četom zauzima položaj prema neprijateljskim rovovima, štiti nadiranje... četa koje imaju zadatak da se, ne prihvatajući borbu, probijaju blokom kuća prema centru grada, i napadaju neprijateljska uporišta u gradu...

Prvi krajiški odred — Udarni bataljon ima zadatak da sa 1. udarnom četom napadne Veljkića brdo na kome se nalaze rovovi koji služe kao predstraža neprijatelju. Napadom na iste štite probijanje2. udarne i 1. omladinske čete, koje imaju zadatak da se probiju blokom kuća sa desne strane Une (Vidorija)...i probijaju se u centar grada do opštine i građanske škole... 2. omladinska četa napada na Kamen i Tješnjak koji se nalaze na desnoj obali Une...i prodire u grad...

Drugi bataljon Prvog odreda, stupajući lijevom obalom Sane ima zadatak da sa 3. četom posjedne položaj prema neprijateljskim rovovima i time osigura prodor 1. i 2. četi koje imaju zadatak da se blokom kuća (Urije) probiju u centar grada. Ovaj bataljon ostavlja 4. četu u zasjedi prema Blagaju. Prva i Druga četa, ne prihvatajući borbu sa perifernim rovovima, probijaju se do mosta na Sani gdje se spajaju sa snagama 1. bataljona Udarne brigade...

Četvrti bataljon Drugog odreda ima zadatak da sa dvije čete drži zasjedu oko Suhače.

Artiljerija, avijacija i protivtenkovska baterija dobiće usmene zadatke od Operativnog štaba...«

Bosanski Novi je u julu 1941. godine sa svih strana bio opkoljen rovovima. Mnoge kuće su bile utvrđene, a izgrađeni su i betonski bunkeri. U grad smo mogli prodrijeti samo na jednom uskom sektoru, između ušća Sane u Unu, preko železničke pruge koju je kontrolisao oklopni voz. U gradu su bile znatne nemačko-ustaške snage: delovi borbene grupe Vedel, štabovi 2. pešadijske divizije, glavnina 2. i 11. pešadijskog puka i prištapske jedinice.

Pre napada, Franjo Kluz je u dva navrata, 5. i 6. jula nadletao Novi. Komanda garnizona je 7. jula obavestila Zagreb da je »neprijateljski zrakoplov bombardirao B. Novi i Dvor i bacio komunističke letke«. Komandant Novog bio je uznemiren. Nekoliko puta 7. jula šalje depeše: »Šaljite protuzrakoplovne topove.« S Kluzom sam se video pre polaska na položaje. Obavestio me je da je »Novi pun vojske«. Nismo sasvim pouzdano znali brojčanu snagu garnizona, ali smo prosuđivali da ih ima barem koliko i nas — oko 2000. Neprijateljski podaci pokazuju da ih je bilo oko 3500.

U sumrak 7. jula na Novskoj planini, blizu neprijateljskih položaja, na nekom ovećem proplanku usred šume, izišao sam pred postrojene jedinice Prve brigade i Prvog odreda. Kratko sam govorio: o našem dugu Kozari, o dugu narodnih boraca narodu, o već toliko puta pokazanom herojstvu Krajine, koje ni ovog puta ne smemo izneveriti. »U zoru«, rekao sam, »kad drug Franjo sa svojim avionom baci bombe na najjača utvrđenja, izvršićemo opći juriš, i Novi će biti naš!« Borci su odgovorili oduševljenim kliktanjem, a zatim su — kao i uvek uoči napada — zaigrali partizanska kola.

Komandanti i komandiri su sa mnom. Poslednji dogovor. Utanačenja pravaca kretanja i sadejstva, dogovor o vezama i o palenju određenih objekata, kako bi se znalo dokle je ko dopro. Dr Kazimir Barila, šef saniteta, poučava komandire:

— Borac mora znati da je najbolje jurišati uspravno. Ležiš li, metak ti ide kroz čitavo telo. U trku te najteže pogodi...

Uto je iz Operativnog štaba stigao kurir na konju. Traži mene, samo meni, kaže, može nešto važno reći. Po licu mu vidim da u toj vesti nema radosnog. Mladić je zbunjen^

— Što si se spetljao, govori.

— Avijacije više nema. Avion druga Franje je uništen...

Iako nikad ne psujem, tog trenutka sam hteo iz svega glasa opsovati. Čajavec i Jazbec već su bili poginuli, a sad i Kluz! Savladavši se, tiho pitam:

— I Franjo je, znači poginuo?

— On je živ. Samo je avion uništen.

Bi mi lakše. Važan je čovek. A aviona će biti, zarobićemo!

Pozvao sam komandante Udarnog bataljona Đurina Predojevića, a zatim i Ratka:

— Kako znate, recite borcima da sutra aviona neće biti. Aviona više nemamo... — Pa sam pogledao na sat. Već se bilo smračilo. — I odmah pokret!

Napad je počeo u dogovoreno vreme, kao i uvek — u ponoć. Ali nije sve išlo po detaljno razrađenom planu. Borci Podgrmeča nisu imali iskustva, ne barem sve jedinice, u borbama za utvrđene gradove i nisu se snalazili u svim situacijama, često žestokom vatrom sabijeni u uske ulične prolaze. Problem je nastao i zbog nepredviđeno dugog zadržavanja nekih četa na poslednjim uporištima. Sve naše jedinice bile su krajnje iznurene i u napadu nije bilo uobičajenog krajiškog poleta. Kulsko brdo iznad železničke stanice Ratkove čete su zauzele u prvom jurišu, kao što su Banijci Nine Marakovića, kojeg smo i Ratko i ja znali od sredine tridesetih godina iz Zagreba iz skojevskih kružoka, zauzeli Laudonov šanac i osvojili artiljeriju, ali su i Ratkove i Nininečete u protivjurišu odbačene.Durinovi udarnici su razbili uporišta Kamen i Tješnjak i uklinili se na južnom ulazu u grad, u Jablanici. Omladinska četa Ahmeta Šehovića je u jednom silovitom naletu jarošla Vidorije i železničku prugu, nastupajući prema Sehinoj kući (od Đurina je tražio da baš tuda nastupa i da prvi stigne do majke). Nakon prvih uspeha na pojedinim pravcima, ne postigavši iznenađenje, svuda smo dočekani snažnim otporom. Sve moje intervencije da povezujem jedinice i da obezbeđujem sadejstvo bile su najčešće uzaludne. Veza između jedinica koje su napadale izolovano bila je krajnje teška, često nemoguća.

Najdublje u grad se uklinila Šehovićeva Omladinska četa. Kad su prešli prugu i cestu, kod potoka Vidorija, i nastupali prema vidorinskoj džamiji, na njih je naletio oklopni voz. Našli su sejzolovani; sad više nisu mogli ni napred ni nazad. Tu se Šeho pokazao kao vrlo domišljat i hrabar komandir, lako sa svih strana okružen, najžešće tučen iz voza, ipak je nekako izmanevrisao neprijatelju i vratio se prema Veljkovićima, preko Vidorije. Izvlačeći se iz grada, Šeho je ranjen, ranjen je i njegov zamenik Mirko Bogdanović, skojevac iz Dubrovnika, tri borca su poginula. .. Ranjenog Šehu izvukao je neki Musliman, Zaim. A do previjališta, kod dra Barile, doneo ga je Vlado Bajić...

Tamo gde je nastupala Omladinska četa, ključalo je kao u grotlu. Mnoge sam bitke video, ali malo gde je bilo tako strašno. Zbog toga sam se obradovao ranjenom komandiru Šehi, što se izvukao. Tešim ga:

— Barem si video svoj šor!

Osim Omladinske čete, i četa Mirka Veinovića se našla u kanjonu Une, na udaru oklopnog voza. Ta je četa imala najviše žrtava, čak devet mrtvih.

Ujutro, 8. jula, kad su se sve jedinice izvukle iz grada, s komandantima i komesarima smo ocenjivali držanje jedinica i pojedinaca. Smatrao sam da je za neuspeh najviše kriv štab Drugog bataljona Prvog odreda. Čete toga bataljona, pa čak i Novska četa, koje su se preko Urije trebale probiti u centar grada, stigle su sa zakašnjenjem. Komandant bataljona Relja Ličina je nervozno jadikovao:

— Sve je bilo naopako...

— Ima li barem jedan opravdan razlog za zakašnjenje?

Nije bilo odgovora.

U takvim situacijama nismo praštali. Relja je odmah smenjen i poslat za borca u jedinicu.

Novi nismo zauzeli, ali naš napad nije bio napad neuspeha. Neprijatelju su naneseni znatni gubici, naše jedinice su se kalile i sticale iskustvo u borbi za gradove, borci su na četnim sastancima govorili da je to bio uspeh (u saopštenju štaba Prvog odreda je rečeno da je napad na Novi »treći udarac koji su naši hrabri borci zadali neprijatelju u leđa u jeku njegove ofanzive na našu Kozaru«).

Na osnovu analiza u našem štabu, ali i u Komitetu, o iskustvima u dosadašnjim operacijama Nikica Pavlić je početkom jula pisao u »Krajiškom partizanu«:

»Novo je kod naših partizana to, da oni ovog proljeća i ljeta vrše prve ali i uspješne napade na gradove. U oslobođenju Prijedora, Krupe, Dobrljina, Kozaraca, naša partizanska vojska predvođena svojih komandantima izvršila je, može se bez pretjerivanja reći, svoj zadatak odlično. Sve jeteklo po određenom planu, sve su jedinice izvršile svoje pojedinačne zadatke i rezultat tih sabranih akcija brižljivo pripremljenih bilo je zauzeće Prijedora sa malim žrtvama i za nekoliko sati. Gradovi Prijedor, Krupa, Dobrljin zauzeti su baš na partizanski način. Oni su osvojeni direktnim prodorima u centre grada... Borbeni elan koji su pokazali naši partizani u ovim borbama izvirao je iz svijesti da su se u gradove skupili najveći zločinci, koji su pobjegli od narodnog suda, da su gradovi postali stjecište izdajica svih boja i da su u gradovima, napokon, podizana vješala i lomače hiljadama nevinih ljudi. To je bila ona unutarnja snaga, ona unutrašnja vatra mržnje, koja je od svakog partizana napravila div-junaka. Pomisao na Prijedor, Krupu, Dobrljin, Sanu, Novi i na mnogobrojne klaonice po njima, gonila je narodne osvetnike na herojska djela, u juriše na mitraljeska gnijezda i bunkere, na zauzimanju topova.

Koliko god je naša vojska prelazila u akcije širih razmjera, ona je vješto izbegavala krutu frontu, zabijajući klinove i vršeći samostalne prodore u neprijateljske snage. Naši komandanti u ovim akcijama uspjevali su da komanduju velikim jedinicama, sa hiljadama partizana. Naša vojska uspješno savladava zajedničko dejstvo artiljerije i pješadije.

Također se u ovim borbama pokazala važnost veza. One su u zauzimanju Prijedora odigrale presudnu ulogu i odlično su djelovale. Komandant Operativnog Štaba, koji je rukovodio operacijama znao je svako pola sata gdje i kuda kreće dotična jedinica, dok su veze u napadu na Sanu potpuno podbacile radi magle i bile presudne za neuspjeh u ovoj akciji. I pri skorašnjim borbama oko Kozare o vezama između jedinica zavisilo je sve. Neprijatelj je nastojao svim sredstvima da te veze prekida, uništava i onemogućuje. Zato se pred ove naše jedinice postavlja danas pittanje učvršćivanja veza, stvaranja vodova za veze, izbora ljudstva za te vodove, dok to još situacija dozvoljava. Ne smije se dozvoliti da se organizacija veza stvara tek u jeku borbe. I ne samo to. Ova borba u kojoj je zarobljeno raznovrsno oružje postavila je pred naše rukovodioce pitanje šireg vojnog znanja — rukovanja sa svim vrstama oružja, od pušaka pa do protutenkovskog topa. Tim u vezi moraju se stalo izučavati novi

kadrovi za topove, bacače, mitraljeze i drugo. Naš je današnji zadatak da stvorimo organizovanu i dobro opremljenu vojsku i da se neprestano učimo vojnom umijeću.

Još jedno iskustvo stekla je naša vojska, iskustvo koje ne može i neće steći nikada okupatorska vojska. To su noćni napadi na gradove, svojstveni samo partizanima. Neprijatelj naprotiv ne poznaje taj način ratovanja.

Samo partizani koji su sve svoje veće vojničke uspjehe požnjeli zahvaljujući noćnim i iznenadnim jurišima, samo oni mogu da vrše noćne napade. Noćni napad neprijatelja prenerazuje, razbija jedinstvo njegove komande, kida veze između njegovih snaga i partizani su onda sigurni u uspjeh. Takve ozbiljne vojničke poduhvate sposobna je da vrši vojska velikog morala, vojska slobode, kakva je naša partizanska vojska...«

Od početka juna do sredine jula Operativni štab je bio u kući Riste Praštala u Lušci Palanci, malom podgrmečkom mestu, koje je više bilo poznato u nekim razdobljima srednjeg veka nego u novije vreme. Dvadesetih godina našeg stoleća tu je živeo, prognan i nepriznat, jedan od sekretara CKKPJ, Simo Miljuš, Principov drugar, komunistički poslanik. Krleža je, posetivši ga 1922. godine u »zabitoj planinskoj selendri bosanskoj«, zapisao da je oko Miljušove kuće u »ovoj palanci (koja se s pravom tako zove)« toliko blata, »te se ne može ni prošetati ispred one straćare, uz lavež svih luščipalanačkih kudrova«. Nisam znao Simu Miljuša^ ali sa o njemu, kao i Krleži, razgovarao u bolnici u Španiji s Vladimirom Ćopićem, koji mi je nekom prilikom — sećajući se svog prijateljevanja s Miljušem — govorio i o »izgubljenoj Lušci Palanci«, i o lušci-palanačkoj »seči kneževa« 1835. godine (znao je elegičnu guslarsku legendu napamet:

»... dok četiri uhvatiše kneza
i četiri odoše dželata,
pa četiri usjekoše koca,
sva četiri natakoše kneza...«)

Naš Stabbio je u centru Palanke, na raskršću puteva, a Miljuševa »straćara« bila je pored mesta, na izlasku prema zapadu, uz cestu za Benakovac i Krupu. Prvih sedmica se živelo mirno, ali početkom jula gotovo svakog dana su nas nadletale »rode« i bombardovale Palanku i okolinu. Drago Mažar, čovek koji ni jednom nije pokazao da ima osećaj za strah, ponekad bi, kad bi se pojavili nemački avioni, izlazio i sa malog trga u centru Palanke, ispred kuće Riste Praštala, iz automata pucao po njima. Dr Vaso bio je prava suprotnost Mažaru. Pokazao se kao izvanredno sposoban organizator bolnica. Samo na području Prvog odreda do 6. jula dr Barila je po Vasinim uputstvima organizovao dvadeset ambulanti za vojsku i narod Podgrmeča. Đuro Pucar mi je znao reći kako je »prava sreća« što smo ga povukli iz odredskog štaba. Ali taj dragi i dobri dr Vaso, spretan i samoinicijativan organizator, postajao je prestrašena prepelica čim bi čuo zvuk avionskih motora: pobegao bi iz mesta prema Grmeču i po čitav dan ga ne bismo videli. Mažar, šaljivdžija, uvek kadar da smisli duhovitu klopku, imitirao je na različite načine zvuk aviona i — kadgod bi naši kuhari spremali nešto bolje — »terao« je dr Vasu iz Štaba. I Pucar, koji baš nije bio oran za šale, prihvatao je Mažareve smicalice pa je čak nekom prilikom i sam, nagovoren od Drage, okretao neki motor da bi izazvao zvuk sličan »štukinom« zavijanju... Inače, u Štabu i Komitetu, lepo smo i složno živeli, kao velika porodica. Bio sam se potpuno srodio s Krajišnicima. Ni u jednoj situaciji nisam primetio da me uzimaju kao došljaka, ni rukovodioci, ni borci, ni narod. U Lušci Palanci su oni jednostavni, priprosti ljudi, sve činili da bi nam bilo što prijatnije među njima. Ja sam, kad bih bio slobodan, najčešće odlazio kod Đuranajslovakovića ili kod njegovog komšije Jovana Novakovića Ćobana. Đuran je bio četrdesetogodišnjak, snažan, visok čovek, odbornik, a Ćoban, luščipalanački mesar, Đuranov vršnjak, nizak, zgruvan ali okretan, okruglog lica kao pun mesec, bio je »Katica za sve«: kuvar i kurir, agitator i glumac, vrlo dobar organizator priredbi, čak i pionirskih. Baš kod Ćobana sam bio na doručku (njegova Ruža nas je častila s uštipcima i kajmakom) 22. juna, kad su nemački avioni prvi put bombama pogodili naš Štab. Tri bombe su zaredom pale na južno krilo Praštalove jednospratnice. Predsednik opštinskog NOO Simuka Praštalo dotrčao je do nas raskrvarenog lica (kamen mu je izgrebao čelo):

— Spašavaj se, sav Štab izginu!

Odmah smo otišli do Štaba. Avioni su već bili odleteli. Zgrada je bila oštećena, ali žrtava nije bilo. No, tu se ipak više nije moglo ostati. Dogovorili smo se da se iznad Palanke, na severoistočnoj padini Grmeča, na predelu Vodice, izgradi i elektrifikuje planinski grad sa zgradama za Komitet, Štab i ostale institucije narodno-oslobodilačkog pokreta u Krajini. Sagrađeno je osam objekata različite veličine, ukopno oko 800 kvadratnih metara površine. Štapska zgrada imala je tri etaže i bila je u naselju najveća, vrlo često posećivana i od naroda.

Pre nego su naše ustanove preselile na Vodno, Lušci Palanka je još jednom bombardovana, 6. jula.

Dan-dva pre drugog bombardovanja Lušci Palanke, uoči odlaska na položaje na Novskoj planini, k nama su stigli kuriri glavnih štabova Slovenije i Hrvatske. Imali su zadatak da »negde u istočnoj Bosni ili Hercegovini« pronađu operativnu grupu Vrhovnog štaba i uspostave veze s drugom Titom. Odlučili smo da s njima pošaljemo i naše kurire. Od početka majske ofanzive u istočnoj Bosni i odlaska Vrhovnog štaba iz Foče, ni mi nismo znali šta se tamo događa, ni što Vrhovni komandant smera. Sva naša obaveštenja su se zasnivala na kratkim informacijama radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«.

Zajedno sa slovenačkim, hrvatskim i našim kuririma iz Lušci Palanke je otišao i Rato Dugonjić. S Titom su se sreli u Solakovoj Kuli kod Prozora. Desetak dana posle njihovog dolaska »Slobodna Jugoslavija« je obavestila da je »10. jula u Vrhovni štab s materijalima stiglo pet partizana — kurira Glavnog štaba Slovenije i deset iz Bosanske krajine i Hrvatske«. U istoj vesti, prema Titovoj radio-depeši, javljeno je da je »situacija u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosanskoj krajini za nas vrlo dobra« i da su »u toku žestoke borbe«. Osim toga, posebno je javljeno kako

su krajiški partizani poslednjih meseci vodili uspešne borbe i da su »osim Prijedora, što je već javljeno, zauzeli i gradove Bosanski Petrovac i Bosansku Krupu, a uništili rudnik Ljubija«. Nama je drug Tito po kuririma poslao kratko obaveštenje o planovima grupe proleterskih brigada, koje su prodirale iz istočne Bosne na našu teritoriju od 24. juna, a ujedno i potvrdu da su »primili sve stvari« koje smo im poslali iz Lušci Palanke (»i izveštaje, i letke«): »Pregledali smo...i utvrdili da je linija u njima u osnovi pravilna.«

Činjenica da je naša »linija...u osnovi pravilna« nije proizlazila iz neke posebne mudrosti u vođenju rata, kao sinteze oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, nego iz jednostavne umešnosti da u konkretnoj situaciji primenjujemo uputstva koja nam je u Foči, a kasnije u pismu od 31. marta dao drug Tito. Osnovne zahteve iznesene u tome pismu već smo uglavnom bili izvršili. Titove smernice bile su jasne i trebalo je samo činiti kako nam je to on predlagao: »prakticirati teoriju« — taktiku prilagoditi Titovoj strategiji opštenarodnog oslobodilačkog rata. Krajina, postrojena u jedinicama ustanka i organizacijama NOP-a činila je to zaista s neizmernim žarom; onoliko umešno i uspešno u datim okolnostima, koliko nam je to dopuštalo naše znanje i iskustvo.

Pre nego je Tito stigao u zapadnu Bosnu, mi smo, povezani s Dalmacijom, Likom, Kordunom i Slavonijom, imali svoju dosta prostranu, iako stešnjenu i ne sasvim povezanu državu narodnooslobodilačkih odbora, i s vojnim snagama, dovoljno jakim da se širimo, i s narodnom vlasti i političkim organizacijama ustanka, dovoljno i uticajnim i prisutnim u životu da nam osiguraju jedinstvo vojske i naroda. Ima u mojim ratnim beleškama zapis unesen desetak dana pre susreta s Titom, oko 20. jula: »Stisnuti smo neprijateljskim garnizonima Prijedor—Bosanski Novi —Bihać —Bosansko Grahovo —Livno-Kupres —Donji Vakuf—Jajce—Mrkonjić Grad —Ključ—Sanski Most i moramo izaći i proširiti slobodnu teritoriju...« Pisao sam »stisnuti«, a zapravo teritorija je bila velika, samo nije bila sva povezana. Ofanziva na Kozaru je razdvojila područja Prvog i Drugog odreda. Zato sam odmah posle nemačko-ustaške ofanzive na Kozari na kojoj je, s narodom, krvario naš 2. odred, a 1. brigada i 1. odred, radi rasterećenja naših snaga na Kozari, snažno, ofanzivno dejstvovali u dolini Une i Sane (samo 1. brigada je u neprestanim tridesetodnevnim bojevima imala 273 borca izbačena iz stroja), ocenio daje povoljan tren da preko Ključa izbijemo u žitnicu Krajine, u dolinu Sane i Sanice. Snage Kozare bile su iznurene i još neorganizovane i njih u naše ofanzivne operacije nismo mogli uključiti. Ali smo zato imali vanredno mobilne bataljone Pjve brigade i Prvog, Petog i, donekle, Trećeg odreda. Želeli smo da ovladamo dolinama Sane, Sanice i Vrbasa, da aktivno reorganizujemo Treći odred i da ponovo prodremo u centralnu Bosnu. Bez opljačkane Kozare i žitorodnog prnjavorskog kraja iz kojeg su naše jedinice potpuno istisnute, bilo je neophodno osloboditi žitnicu Krajine—Sansku Dolinu. Kad već nismo uspeli osloboditi Sanski Most, odlučili smo da prodor izvršimo preko Ključa.

Odmah posle povratka s Novske planine, u Lušci Palanci sam s Osmanom i Đurom razgovarao o operacijama u Sanskoj dolini. Slavko Rodić je tih dana bio na Glamočkom sektoru. Preko njega i bataljona »Soko« sam 9. ili 10. jula zatražio najnovije podatke o garnizonu Ključ. Vaso Butozan mi je odnekud doneo hrpu podataka o srednjevekovnom Ključu i bosanskim kraljevima, ponajviše o Stjepanu Tomaševiću, koji je gradio Ključki grad i krio se u njemu od Osmanlija, da bi tu negde, u Kuli, uspešno sakrio samo kraljevsku krunu, ali ne i sebe. Obaveštajni oficir »Sokola« nam je već 11. jula poslao vrlo opširan izveštaj o situaciji u Ključu. Mi smo u Ključu imali partijsku vezu i preko te veze smo znali uglavnom sve podatke o garnizonu i odnosima u gradu. Do 4. jula u Ključu je bilo oko 400 neprijateljskih vojnika, a 4. jula »smo izvješteni iz Ključa da je u Ključ došlo 500 vojnika, 1 top i 3 minobacača«. Sedam dana kasnije, onda kad sam počeo pripremati plan za napad na Ključ, po izveštaju »Sokolovog« štaba, situacija se unekoliko izmenila. Obaveštajni oficir »Sokola« nam je 11. jula pisao:

»Brojno stanje vojnika u Ključu je 300 (tri stotine), a zajedno sa selima koja spadaju pod komandu Ključa kao: Rejizovići, Hasići, Vojići, Velagići, Krasulje, Humići i Zgon, iznosi oko hiljadu vojnika.

Ključ je do sada imao dva teška mitraljeza i jedan bacač i sedam puškomitraljeza, a sada su došli iz Sanskog Mosta još jedan bacač, jedan teški mitraljez i tri puškomitraljeza. Osim toga ima doći satnik Lišnjak sa Sane i doneti još oružja i spreme da se naoruža još rezervista, ali koliko će oružja doći još se ne zna. Ako ne bi došlo to oružje onda bi Lišnjak imao dovesti sa Sane vojske da pojača posady u Ključu.

Nadporučnik Cerić je prekomandovan i odlazi u Sanski Most...

*Istočna strana: Že*lin na vršeljku 14Jjudi, jedan puškomitraljez, okolo zid visok jedan metar. Želinski kamen nad Ključem ima takođe ozidan rov, ne zna se tačno brojno stanje posade, ali po prilici 20 ljudi. Mehmed Agić 4 puške, most puškomitraljez sa 18 ljudi i žica preko stubova do vode da ne mogu proći splavovi ili čamci. Od šumske uprave pa do velikog rova na Šariću brdu ima 7 rovova, svaki dva do tri čoveka. Rov na Šariću brdu ima puškomitraljez i pet do deset ljudi, ispred rova bodljikava žica. Južna strana od rova na Šariću brdu pa do Bećiragina brda i Zelića brda ima također nekoliko rovova kao i u Belome potoku, Bećiragino brdo ima šest rovova koji su povezani jedan sa drugim, a postavljeni su preko čitavoga brda u polukrug, tu je jedan puškomitraljez i oko 25 ljudi, ispred položaja bodljikava žica.

Dalje, više kotara i žandarmerijske stanice Zelića brda također nekoliko rovova.

Više Hanlovića veliki rov žica i teški mitraljez, ne zna se brojno stanje vojnika u rovovima, dalje prema Hanlovskom vrelu puškomitraljez i dva do tri rova. Zapadna strana fudbalskog igrališta ispred grada preko koga je isprepletena bodljikava žica a na cesti straža, preko brda do groblja takođe rovovi povezani kao na Bećiraginom brdu, ali sa manje posade i nema mitraljeza osim ako sad ne metnu jedan od onih što su došli iz Sane. Dalje od Mehića nema ništa nego kod Ilije Jungića kuće straža od 4 vojnika.

Severna strana: Više sela Nehića na samome kraju kameni rov sa posadom od 6 ljudi, onda u sklopu jača straža i ovaj teški mitraljez što je došao. Dalje od kule Lubica nema ništa, bar za sada, a najviša okrugla Lubica sada se priređuje za slagalište municije u kojoj već ima 52 sanduka municije, a sanduk jedan iznosi hiljadu dvesta

metaka, tu ima jedan bacač, jedan teški mitraljez sa 15 ljudi i telefon, zatim u donjim zidovima u avliji ima pet ljudi (vojnika). U sklopu kod mlina sa leve obale Sane imaju tri vojnika, a sa desne obale kod pilane nema ništa. Prostor od mosta na Sani do Mehmedagića od Želinaje čist. Tim prostorom je provedena telefonska žica do Želina.

Međuprostor od mahale Mehmedagića je bez ikakve straže, tako da bi se pod zaštitom noći moglo provući koliko se hoće ljudstva do mlina na desnoj obali Sane, a pod kod mlina je zagrađen tako da bi se lako moglo preko njega preći na drugu obalu i odatle u grad kao i na most s leđa i sve ostale položaje, kao i na tvrđavu kulu 'Lubicu' takođe iznutra.

Kod mlina na levoj obali od Poda dvesta metara a na početku sklopa je straža od tri vojnika, od te straže pa do Humića nema ništa, s leve obale Sanetek na gazovima od humičkog mlina pa do sklopa zgonskog ima 4 rova i u njima straža.

Očekuje se satnik Lišnjak sa Sane sa spremom za petu satniju, koja se ima formirati takođe u Ključu. Brojno stanje u Ključu biće pet stotina naoružanih vojnika.«

Tako raspoređen, neprijatelj je u Ključu mogao pružiti snažan otpor, ali smo računali na iznenađenje i lukavstvo naših jedinica. Odlučili smo da osnovni teret napada podnese Prva krajiška brigada, pa smo je — iznurenu neprestanim četrdesetodnevnim borbama s položaja prema Novom i Prijedoru povukli na odmor u Veliku i Malu Ruišku. Od osnivanja, jedinice Prve brigade su izgubile više od 160 boraca. Poginuli su i čuveni komandiri ili komesari četa Rade Blanuša, Gojko Došenović, Petar Marin, Petar Kesić, Petar Bašić, Mihajlo Stanić, Mladen Bursać, Osto Delić, Jovo Stanivuković, Jovan Medaković... U prvom stroju brigade, u dvorištu lamovitske škole, 12. maja bilo je 1186 boraca, a 17. maja samo 815 boraca. Jedna četa, Metlićeva, iz 2. bataljona, izašla je iz sastava brigade još u junu, nejaka da izdrži one strahovite napore, politički nepripremljena. Odlazak Metlićeve čete je oslabio Prvu brigadu, ali nam je to dobrodošlo za jačanje Trećeg odreda. Ratku Marušiću sam obećao da ćemo Brigadu ojačati Omladinskim udarnim bataljonom Petog odreda (Petrovačka i Drvarska četa), tako da bi, reorganizovana, brigada imala tri bataljona. U Ruiškoj je reorganizovanje počelo 14. jula. Ratko nam je 16. jula javio da je »izvršeno čišćenje četa: 34 partizana su razoružana i poslana u kazneni radni bataljon za kopanje kukuruza, na teren 1. bataljona II odreda. Jedan partizan je presudom Vojnog suda strijeljan pred cijelom brigadom. 15 partizana ne mogu izdržati veći put... upućeni su u svoje odrede«.

Na raspoloženje štaba Prvog odreda iz Brigade je poslano trinaest boraca — Pero Ceran, Rajko Stupar, Slavko Dundalo, Mićo Šaponja, Vladija Majkić, Stevo Čubrilo, Dragan Herceg, Dragan Drljača, Dragan Damjanić, Trivo Mazalica, Ivan Kopun, Dane Brujić i Adam Ćeleš. A Petom odredu devetorica — Drago Stojanović, Luka Kecman, Nikola Grbić, Nikola Latinović, Miloš Pećanac, Milijan Kecman, Gojko Srdić, Drago Ožegović i Nedeljko Čelar. Ratko je pisao:

»Svi navedeni drugovi su dobri i pošteni borci, ali iz zdravstvenih razloga ne odgovaraju jedinicama Udarne brigade, jer im je potreban izvestan odmor i njega. Molimo da se navedeni drugovi, u prvo vreme upotrijebe za neke lakše dužnosti. Svi navedeni drugovi, sem Čelara Nedeljka, nose sa sobom oružje (puške).«

Dok je brigada bila u Ruiškoj, »prešlo se je na intenzivan vojni i politički rad«, tako da smo već 17. jula obavešteni da je »uglavnom sređena i sposobna za akcije«. Drugovi su nas u tom izveštaju molili da imenujemo »dobar komandni kadar za 3. bataljon«. Tih i narednih dana, do kraja jula, popunili smo i štab brigade (za obaveštajnog oficira postavljen je Boško Baškot a za operativnog oficira Slavko Obajdin). Omladinski udarni bataljon, treći u brigadi, za komandanta je dobio Borka Arsenića, za zamenika komandanta Mirka Zeca, za komesara Jusufa Imamovića, a za njegovog zamenika Dragu Đukića. Imenovana su i četna rukovodstva: Bogdan Vukša, Mirko Krtinić, Tošo Kecman, Đuro Trikić, Nikola Rabović i Ante Bereta, jedan od Dalmatinaca koji su u proleće došli u Peti odred.

Žene u brigadi smo uputili na bolnički kurs, a neke »koje nijesu imale volje da ostanu, puštene su kući«. Ranjene i bolesne je Vaso Butozan otpremio u bolnice na Grmeču, a neke rekonvalescente »svojim četama, pa ukoliko ih one puštaju, kućama na oporavak«.

Brigada je 19. jula bila popunjena, reorganizovana i odmorena. Toga je dana u Maloj Ruiškoj održano vojno-političko savetovanje. Bilo je nekih razmirica u Štabu (»došlo je do izražaja lično neslaganje između članova partijske ćelije štaba Brigade drugova Ratka, Voje i Ilije«) i drugovi su »uvidjevši da do neslaganja ne dolazi iz principijelnih razloga« javili partijskom komitetu Krajine da će »svoje lične nesuglasice potpuno likvidirati i učvrstiti svoju saradnju, a rukovodeći se uvijek interesima Partije«. A Operativnom štabu su svi komandanti, komandiri i politički komesari uputili poseban, pred četama pročitani pozdrav:

»Mi, komandanti, komandiri i politički komesari I krajiške narodnooslobodilačke partizanske udarne brigade sa svoga sastanka, održanog 19. ov. mj. upućujemo u ime svih naših boraca partizanske pozdrave našem dičnom Operativnom Štabu Narodno-oslobodilačke Partizanske i Dobrovoljačke Vojske za Bos. krajinu, i zavjetujemo se, da ćemo pod njegovim rukovodstvom nastaviti još odlučnije, dosljednije i požrtvovanije nemilosrdnu borbu protiv okupatora i njegovih ustaških i četničkih slugu, sve do konačnog njihovog uništenja i do potpunog oslobođenja naše napaćene domovine.

Zajedno sa junačkim partizanima naše Brigade, zavjetujemo se da nam nikakve žrtve neće biti teške u ispunjenju zadataka koje pred nas bude postavljao naš Operativni štab, a u interesu naše svete narodnooslobodilačke borbe!«

Kao odgovor na taj pozdrav, Prvoj brigadi smo naredili da završi sve pripreme i da 21. jula krene na marš preko Lušci Palanke i grmečkih obronaka prema Ključu, u Crkveno. Uoči pokreta održan je partijski sastanak kojemu je, po dogovoru s Đurom i Osmanom, prisustvovao i Stefan Mitrović (po odluci CKKPJ k nama je poslat početkom juna iz Hrvatske zajedno sa Jašom Rajterom). Sa Stefanom i kuririma u Lušci Palanku je bio poslat i smenjeni komandant 1. bataljona Duško Jović, koji je »optužen i osuđen što se je sam namjerno ranio iz revolvera na dan 2. juna u akciji na Brankovac, što je ustanovila i njegova štabska ćelija. Vojni sud pri štabu IK NOP Udarne brigade odlučio je da imenovanog treba svakako strijeljati pa se zato i Vi obavještavate o tome, jer

je imenovani član Partije, pa mislim da ga svakako treba strijeljati«.

Streljan je pred strojem Prve brigade.

Partijski komitet Prve brigade je istovremeno obavještavao i o kažnjavanju Obrada Aleksića, vodnika *iz* 2. bataljona, koji je »dezertirao, a onda se vratio u svoju četu. Vojni sud pri štabu IK NOP Udarne brigade odlučio je da se imenovani kazni tim: Da više nikada ne može stupiti u partizanske redove, da se izbacuje iz Partije, jer je bio partijac i da se prebaci njegovoj kući u selo Mokronoge — teren V krajiškog odreda.

S ovim Vas upoznajem da bi obavjestite OK pri V krajiškom odredu da je imenovani izbačen iz Partije i da više ne zaslužuje stupanje u Partiju niti mu se može dati ikakva funkcija ili kakvo povjereništvo u selu.«

Prva brigada bila je na maršu 22. i 23. jula, preko Grmeča, Bravskog i Šiše, do Crkvenog. Kad su bataljoni stigli tamo, zaputio sam se za njima. Uoči polaska, primio sam od »Sokolovog« obavještajca još jedan izveštaj o Ključu:

»Prema naređenju toga Štaba od 11. jula ove godine dostavljam vam slijedeće podatke:

Sastav i jačina posade Ključa i obližnjih mu sela koja još nisu oslobođena, kao Meizovići, Vojići, Velagići, Krasulje, Humići i Zgon sledeći je:

Ključ: 300 vojnika. Od naoružanja ima 4 bacača mina, od kojih su tri laka, jedan teški, tri teška mitraljeza, 10 puš. mitraljeza, od kojih su 7 puškomitraljeza na položaju u rovovima oko grada, a tri u jurišnom vodu, koji je smješten u magacin Milana Vukovića na sjev.-ist. strani grada kod pošte. Dva teška mitr. su takođe na položaju u rovovima, a jedan u sastavu jurišnog voda. Tri bacača mina manjeg kalibra su na položaju, a jedan veliki bacač pošto nema dovoljno municije naiazi se u magacinu, koji se nalazi na Lubici (na Kuli). Brojno stanje jurišnog voda je 60 vojnika sa jednim teškim i tri puš. mitraljeza.

Sastav i jačina vojnika koji se nalaze kao posada pomenutih sela je slijedeći:

700 vojnika, koji od naoružanja imaju jedan teški mitraljez i 6-8 puš. mitraljeza, koji se također nalaze na položaju u rovovima oko napred imenovanih sela.

Vojnici su domorodci u domobranskoj uniformi, a po selima neki i u ustaškoj uniformi. Raspoloženje domobrana prema ustašama, kako u gradu tako i na selu slabo.

Raspoloženje domobrana prema narodnooslobodilačkoj vojsci je dobro, ali bi bilo još bolje da im se od strane ustaške vlasti stalno ne govori o našim nekakvim zvjerstvima, kao što je zlostavljanje žena i tome slično.

Brojno stanje vojske u Ključu sa obližnjim selima je hiljadu vojnika, tri oficira i 9 žandara.

Ophođenje starješina sa vojnicima prilično. Ishrana vojska slaba. Oficiri se redovno sastaju u kafani Pante Antića, gdje objeduju...

U obližnjim selima Ribnika su četničke bande, koje su u poslednje vrijeme lijepo raspoložene prema narod, osi. vojski, te otvoreno ispoljavaju nezadovoljstvo prema svojim vođama koji su ih kako to oni kažu prevarili, gdje su ih htjeli sa ustašama pomešati i staviti na raspoloženje hrvatskoj vojsci, otvoreno kažu da neće, a niti ih iko može naterati u suradnju sa hrv. ustaškom vojskom, a niti im dadu u svoja sela da postavljaju ustaško žand. stanice, kako je to hteo njihov vođa bandit Drenović i dr. Sela iz kojih su borci u četnicima jesu: Vrbljani, Medna, Graci, Grovljani, Satkovo i Sokolovo. Sva su sela granična sa sektorom ovog bataljona.

Ove podatke sam prikupio dijelom pismenim izvještajem od druga koji stanuje u Ključu, a naš je saradnik, dijelom lično prikupio na terenu od mještana.«

Tad smo već znali da je Vrhovni štab veoma blizu i, pre susreta, želeo sam da drugove dočekamo u oslobođenom Ključu i da iscrpljene proleterske jedinice primimo u bogatoj i slobodnoj dolini Sane.

Konkretnije vesti o pohodu proletera i dolasku Vrhovnog štaba na slobodnu teritoriju Bosanske krajine počele su nam stizati posle 15. jula. Iz tih vesti se ipak još nije moglo razabrati da Vrhovni štab nastupa s četiri brigade, koje nadiru u dve kolone, a da je i Peta crnogorska proleterska pod komandom Save Kovačevića krenula za njima na zapad. U ono su vreme sve veze bile teške. »Vezu držimo isključivo preko kurira pešaka i konjanika« — javljao je Vrhovni komandantu radio-depeši Kominterni uoči dolaska na planinu Cincar, jula 1942. godine.

Prvi direktni kontakt krajiških i proleterskih jedinica uspostavile su oko 20. jula neke čete našeg Petog i Trećeg odreda. Pre njih, s proleterima su se sreli drugovi iz Vukovskog odreda, koji je u ono vreme bio pod komandom Četvrte dalmatinske operativne zone. Još 15. jula komesar Udarnog bataljona 5. krajiškog odreda Milan Trninić je od kurira Vrhovskog odreda čuo »da su pali gradovi Ljubuški, Prozor, i Gornji Vakuf«, da se »borbe vode u Šćitu«, »da su naši u Mostaru digli u zrak tvornicu duvana« — da sveto čine»partizani Crne Gore i Hercegovine«.

U tom izveštaju ništa nije rečeno o Vrhovnom štabu.

Naredno pismo o prodoru proletera pisao je moj zamenik Slavko Rodić, koji je komandovao našim jedinicama u opsadi Glamoča. Tri dana pre oslobođenja Glamoča, 17. jula, Slavko mi je pisao da nastupa »preko Hercegovine... IV proleterska udarna brigada... oslobađajući gradove Ljubuški, Konjic, Prozor, Gornji Vakuf i još mnoga druga manja ustaška uporišta«. Slavko još tada nije ništa znao o Prvoj, Drugoj, Trećoj i Petoj brigadi. Ali oduševljavao se i uveravao me je da će brzo slomiti otpor u Glamoču (opsada se bila oduljila i ja sam mu već prigovarao da se »ne mogu tolike naše snage da drže tamo«, jer su mi neke čete bile potrebne za napad na Ključ), a posle Glamoča »prešlo bi se na likvidiranje i Livna«. Nije tada mogao ni pomisliti da je baš onih dana i u Vrhovnom štabu sazrevala misao da Livno bude jedan od- prvih ciljeva proleterskog napada.

Prvi naš komandant koji se susreo s nekim od proleterskih štabova bio je Rade Marjanac, komandant Trećeg odreda. On je, s pratiocima, 19. jula u Pruscu kod Donjeg Vakufa našao štab 2. proleterske brigade. No, Marjanac me je o tome obavestio tek 23. jula, posle moje intervencije preko Rodića. Komandant Marjanac i komesar odreda Nemanja Vlatković su mi pisali da su »na sektor ovog odreda« još »pre 10 dana prispele proleterske brigade iz Srbije i Crne Gore«, da upravo »sada vode borbe u samom Bugojnu«, a da oni održavaju direktne veze sa štabom 2. brigade. Po njihovom pismu bilo je jasno daje negde u blizini i Vrhovni štab, jer je — pisali su — Marjanac »otišao u Vrhovni štab po pozivu«.

Marjančev kurir me je našao na putu Ribnik—Crkveno. Shvativši da je Vrhovni štab na području Trećeg krajiškog odreda, komesaru Operativnog štaba Osmanu

Karabegoviću i ostalim drugovima sam odmah javio da »poštu za Vrhovni štab upute preko Glamoča«. Osmana sam zamolio da »priloži jedan kratak izveštaj s napomenom da će naša Udarna brigada da kreće u pravcu Mrkonjić u susret proleterskim jedinicama.«

Potpuno me je zaokupila misao o blizini Vrhovnog komandanta. Znao sam da svakog trenutka može stići poruka da mu se javim. Ali ako je za raport i bilo zaista mnogo divnih podataka, hteo sam da ga posebno obrađujem vešću da smo oslobodili i snažno utvrđeni Ključ. Odjednom mi se počelo žuriti, iako sam volio postupnost. Još 24. jula mom Štabu sam u Lušci Palanku pisao da će »29. ovoga mjeseca snage Udarne brigade u zajednici sa snagama III i V odreda« napasti Ključ, ali sam dva dana kasnije sve pripreme ubrzao i odlučio da napadamo uveče 27. jula. Odluku sam doneo predveče 26. jula, kad je stigao kurir komesara Operativnog štaba s opširnim pismom u kojem je bila i jedna za mene krajnje laskava vest:

»Radio Moskva je čitavu jednu emisiju posvetio partizanima Krajine. Govorio je tom prilikom mnogo i o tebi, o tvojim borbama u Španiji i sada u Jugoslaviji i rekao je: 'Krajiški bataljoni Koste Nađa, bataljoni koji su danas ravni armiji'...«

(Tek posle rata, čini mi se na Prvom kongresu španskih boraca, moj drug iz Španije, koji je potom predstavljao KPJ u Kominterni i bio sekretar Komunističke omladinske internacionale, Veljko Vlahović, ispričao je neke detalje o emisiji u kojoj je govoreno i o meni. Veljko je nekoliko kratkih telegrafskih redaka Vrhovnog komandanta pretvorio u uzbudljivu priču.)

Još početkom aprila Tito je u depeši Kominterni pisao da »u Bosanskoj krajini dejstvuje 16 partizanskih bataljona, svaki sa po četiri čete, koji su blokirali skoro sve gradove u toj oblasti«. A u dane Titovog dolaska u Bosansku krajinu mi smo već imali kompletnu brigadu i četiri snažna odreda.

Od aprila do kraja jula »Slobodna Jugoslavija« je u više navrata govorila o borbama Krajišnika. Samo o ofanzivi na Kozari javljala je nekoliko puta zaredom — po Titovim tekstovima.

Odmah po dolasku u Krajinu Tito je bio obavešten da »naše snage vode borbu već skoro dva meseca sa neprijateljem koji je na Krajinu krenuo sa dosta velikim snagama, računa se na 30—35.000, sa dobrom ratnom opremom i oružjem«. O tome je Tito najpre razgovarao s Marjancem, 23. i 24. jula, a 26. jula je primio i Osmanovo opširno pismo. Pre susreta sa mnom, drug Tito je znao da je borbena grupa Westbosnien (više od 40.000 vojnika) sa 14 nemačkih, 25 ustaških i nekoliko četničkih bataljona, s bataljonom tenkova i 5 Hortijevih rečnih monitora mesec dana krvavo žarila i palila u danonoćnim sukobima sa 3.500 boraca našeg II odreda. Osman je o ofanzivi pisao drugu Titu dosta opširno. Takođe mu je javio da »naša Udarna brigada, zajedno sa snagama III i V odreda, organizuje napad na Ključ i Sanicu« i da će se kao što sam mu savetovao da napiše — »posle te akcije odmah krenuti u pravcu naših snaga prema Mrkonjiću«. Pisao mu je i o borbenom raspoloženju Krajišnika: »Naša vojska spremnajeda produži borbu sa neprijateljem i daje vodi bilo na kojem području«. Osman je očekivao da ću seja brzo naći s drugom Titom, »te će se moći u vezi ove situacije na Krajini donijeti zajednički zaključak«. Javio je Vrhovnom komandantu da »sa našom Udarnom brigadom ide i drug Košta«, pa je tako za kurire Vrhovnog komandanta — jasno pokazan smejr mog kretanja.

Uoči polaska na Ključ, za Prvom brigadom, s Osmanom sam se dogovorio da obiđe sektor Kozare, gde najteža neprijate jskß ofanziva još nije bila obustavljena, iako je u intenzitetu jenjala. Čini mi se da je s Osmanom delimično razbijene jedinice Drugog odreda obišao i Đuro Pucar. U Prvom i Petom odredu nije bilo problema, a Treći se ubrzano sređivao. Na Zmijanje smo poslali grupu boraca, kako bi obnovili i vojne jedinice ustanka, a i političke i društvene organizacije narodnooslobodilačkog pokreta i narodnooslobodilačke odbore. Taj zadatak smo poverili Gojku Gajiću i Milanu Brankoviću, koji su i pre puča rukovodili našim četama na Zmijanju. Uoči odlaska iz Lušci Palanke primio sam njihov opširni izveštaj u kojem su mi javili da su »stigli u Ribnik« i prebacili se na Zmijanje (oni su pisali: »na sektor Gavre Vojvodića«). Od Ribnika preko Manjače nastupali su sa dve čete — sa svojom i Vojvodićevom:

»Naš dolazak ovamo odmah se je čuo u čitavom Zmijanju i odmah su došli neki borci iz Ratkovačkih četa nama u sastav (njih trojica), a juče je iz Sokolovačke čete došlo 5 boraca koji su nam donijeli vijest da će čitava četa doći ovamo ali ne mogu napustiti položaj koqa drže prema mus. selima do Sanskog Mosta. Juče smo pisali nekim borcima iz Sokolovačke i Ratkovačke čete i nadamo se povoljnom odgovoru za nas. Prije 4 dana pisali smo Krivokući Trivi u Grace tražeći od njega sporazum, jer smo čuli da bi želio pregovore, a on nam odgovara da zasad ne može da pregovara sa nama zato što tvrdi da će Nijemci vršiti na Grmeč ofanzivu i da će ovuda proći vojska,, pa iza ofanzive da će tada sa nama pregovarati. Izgleda da je Krivokuća stari lisac kao i dosad i želio je samo da se presaldumi tome koje jači, jer se danas nalazi uz Drenovića a ipak vodi politiku dvoličnu i piše našim ovdje pomirljiva pisma... Četa Miće Azarića kopa rovove na Sitnici i nada se napadu partizana od Jajca i Mrkonjića. Svi borci u Manjači (osim četvrte čete Miće Azarića) ne žele da se bore protiv partizana. Velika većina pozadine manjačke raspoložena je za nas i nazivaju četnike ustaše broj 2 i na više mjesta ne daju im hrane, a naročito u Donjem Ratkovu. Prema podacima izgleda da bi svi borci prišli nama, sem čete Miće Azarića, pošto se u toj četi nalazi najviše onih koji su vršili zločine, za koje su predviđene i kazne... U selu Tramošnji, Sokolovu, Donjem Ratkovu i Koznici ima mnogo boraca koji bi želeli stupiti u naše redove ali nema oružja, pa javite nam i to da li bi mogli dobiti od vas još oružja.«

Nadao sam se da ćemo s Brankovićevim četama, koje su »popularne za sektor Zmijanja« obezbediti jačanje našeg uticaja u onom kraju, kako bi planirani prodor većih jedinica, što nam je bilo onemogućeno tokom juna i jula zbog kozaračke ofanzive, bio što bolje primljen od naroda. Zmijanje smo jednom izgubili, ali to se po drugi put

nije smelo dogoditi. Četnici nas više ni na koji način ne bi smeli zaskočiti. Već smo dobro znali kako s njima treba postupati.

U julu, tučeni od jedinica našeg Trećeg odreda, kao i od ostalih snaga koje su prolazile kroz četnička područja, Drenovićevi i Marčetićevi komandiri su nam se sve češće obraćali predlažući pregovore, primirja, pa i saradnju. Tako su nam komandant i komesar »Sokola« Kovačević i Morača 12. jula pisali da im Azarić i Lazičić nude pregovore. Baš kad sam bio na putu prema Ključu, Osman me je u jednom pismu upozorio da treba vrlo oprezno postupati sa svima koji pregovaraju (»povedi računa o pregovorima sa Manjačanima, jer sve Azariće-ve, ili bolje Lazičićeve, kitnjaste riječi o kralju i otadžbini imaju samo za cilj da ublaže kapitulaciju na kraju pisma izraženu u onim tačkama koje govore o spremnosti na pregovore. Jer makoliko oni u tom pismu srbovali, jasno se vidi da oni žele sporazum, i zbog toga ne treba na sve to gledati jednostrano. Dobro bi bilo kad bi se moglo omogućiti jedan zbor njihovih vojnika, ne ići samo putem pregovora sa njihovim nazovi vođama«). Pisao nam je, i to baš meni, i sam Uroš Drenović. Prvo njegovo pismo sam primio kad sam se vratio u Lušci Palanku s Novske planine, a drugo 23. jula. Smatrao sam da mu uopšte ne treba odgovarati. Jedno je bilo osećanje zavedenog seljaka, onih nepismenih ljudi s bosanskih planina, a drugo jasna, izdajnička, kapitulantska orijentacija Uroša Drenovića o kojem smo sasvim precizno znali da je potpisao pakt o saradnji s Italijanima i ustašama.

Na Zmijanju i na području Trećeg odreda »borci iz vojno-četničkih jedinica prebjegavaju sa oružjem u naše jedinice«, pisali su Đuro, Lepa i Osman Pokrajinskom komitetu: »ne samo pojedinačno, nego i u čitavim skupinama. Tako je prešla sokolovačka četnička četa (40—50 pušaka sa komandirom... zatim četnička četa Vojina Babića kod Glamoča... sa četničkog terena Manjače javilo se 150 omladinaca našim komandama... na nekim mjestima četnička pozadina odbija da daje hranu četnicima, a donosi je partizanima«. Upravo u mestima gde nekad, u aprilu, čete naših udarnih bataljona nisu mogle dobiti ni hrane i prenoćišta, gdje su se vrata zatvarala i ljudi krili čim bi se pojavili borci sa petokrakim zvezdama, sad je situacija bila potpuno izmenjena: partizani su dočekivani kao vojska sopstvenog interesa, a četnici odbačeni kao izdaja. U takvoj situaciji, pisao je Đuro Pokrajinskom komitetu, »videći da mase otpadaju od njih, četničke vođe pokušavaju da ih raznim manevrima zadrže. Oni pišu pisma štabovima gdje traže pregovore pod četničkom firmom i predlažu saradnju i zajedničku borbu protiv Muslimana i ustaša, ali stim da i dalje ostaju četnici i zadrže samostalne četničke štabove. Oni se pozivaju na preporuku iz Londona u tome smislu, na brzo ostvarivanje drugoga fronta, mogućnost otvaranja toga fronta u Jugoslaviji itd. Pisma, vidi se, pisana su po instrukcijama sa strane. Dva pisma pisao je takav okoreli izdajnik kao što je Drenović, drugu Kosti; bandit Lazo Tomić pisao je komandantu i političkom komesaru III bataljona, III odreda i Operativnom štabu; bandit Mile Kecman pisao je V odredu nekoliko puta, a u najnovije vrijeme nudi tobože da preda nama 400 četnika sa 2 bivša jugoslovenska oficira. Jedan od četničkih banditskih vođa nudio je sastanak nekim našim drugovima sa kotarskim pretstojnikom iz Mrkonjića, za koga tvrdi da je zadužio Srbe.

Cilj tih njihovih pisama i ponuda jeste da vještim manevrima dobiju u vremenu, te da zadrže proces diferencijacije koji se razvija između lopovskog četničkog vodstva i zavedenih masa. Oni taj proces, dabome, ne mogu zadržati, ali tim svojim manevrima i lažnim tvrđenjem da su se već sporazumjeli sa nama unose izvjesnu zabunu među naše borce i otupljuju u izvjesnoj mjeri kod nekih naših boraca oštricu mržnje prema četničkim izdajicama a to tim više što su neki naši drugovi niži komandanti na svoju ruku vodili razgovore sa raznim četničkim vođama. Ti razgovori nisu urodili nikakvim plodom a samo su stvorili štetne iluzije među našim borcima o mogućnosti pomirenja sa četnicima kao takvim.

Zato smo mi po tome pitanju zauzeli slijedeći stav:

Diferencijaciju koja je nastala između četničkog vodstva i masa iz četničke pozadine treba još više produbiti, obraćajući se direktno narodu i borcima i pozivajući ih u naše redove. Koristiti slabost izdajničkog vodstva i ne dozvoliti mu da te mase novim lažnim manevrima o sporazumu sa nama skrenu s puta kojim su one pošle i zadrže za sebe. Ne voditi sa četničkim vođama pregovore osim sa nekim komandirima i to samo pod uslovom prelaska pod našu komandu s tim da se od bivših četničkih boraca stvaraju dobrovoljačke jedinice, kakvu nam je sugestiju dao i Vrhovni štab.«

Rasulo u četničkim jedinicama počelo je početkom juna, kad je Milutin Morača s Udarnim bataljonom Petog odreda, po zapovesti Operativnog štaba, stigao na područje Glamoča. Dan-dva posle dolaska na to područje, već4. i 5. juna, Moračine čete su napale načetničke bande Nikole Vještice i Vojina Babića s kojima je u ono vreme bio i Stanko Kutanjac. Vještica je sa svojim »Gvozdenim bataljonom« izbegao borbu, a Babić i Kutanjac, koji su imali svoju »dobrovoljačku vojsku« i do tada ni u jednoj prilici nisu sarađivali ni s okupatorom ni s ustašama, poslali su Morači poruku da žele i pregovore i saradnju. Morača nas je o tome izvestio 13. juna:

»... Kada mi nismo otišli na pregovore, došao je do nas Kutanjac, a poslije i Vojin Babić. Kutanjac je uhapšen, a po dogovoru sa drugovima, sa Babićem smo ugovorili da on dovede svoju četu kod nas, da se ljudi upoznaju i da mu se dadu određeni zadaci. Babić, naime, nije četnik. Međutim, Babić nije došao, izgleda bio je neodlučan, a sumnjao je u nas poslije hapšenja Kutanjca...«

Ustaše Kutanjca nikad nisu smatrale svojim čovekom. Čak u nekim dokumentima pisanim u junu i julu 1942. godine navode da je Kutanjac »partizanski vođa«. Tako u izveštaju satnika Curaća, komandanta oružničkog krilnog zapovjedništva Jajce od 22. jula stoji:

»Naoružani četnici na području kotora Varcar Vakuf i Jajce u glavnom su prešli skupini Uroša Drenovića kao svome vođi, koji surađuje sa našim građanskim i domobranskim vlastima. Na poziv domobranskih vlasti da se jave pravoslavci radi odsluženja djelatnog razdoblja ovi mladići rođeni 1922. i 1923. godine koji su bili pozvani, se slabo odazivaju. Tako se 11. VII. 1942. pravoslavci — nisu odazvali na vojnu dužnost, već su otišli od svojih kuća sa područja kotara Jajca, i javili se četničkoj skupini u selu imljani... 5. srpnja 1942. prešla je jedna skupina četnika iz Janja, kotar Jajce na područje kotara Bugojno i bez ikakve djelatnosti sklonili se u sela Brezičane, Skakavce i Zija-

met, kotar Bugojno. Između ove grupe četnika i partizana izgleda da je došlo do žestoke borbe u planini Hrbljane, kotar Glamoč, u kojoj je borbi poginuo partizanski vođa Stanko Kutanjac.«

Stanka Kutanjca su u naš štab u Lušci Palanci drugovi iz Udarnog bataljona doveli vezanog. Izgledao je jadno, malaksao, bez volje. Čim su ga uveli k meni umesto pozdrava, glasom beznađa reče:

— Svršite već jednom ovo maltretiranje, streljajte me...

Kutanjca sam tada video prvi put. Bilo mi je javljeno da ga dovode, ali nisam očekivao da je vezan i da je toliko utučen. Naredio sam da ga odmah odvežu i da nas ostave same. Kasnije je u razgovoru sudjelovao i Đuro Pucar, a zatim su stigli Slavko Rodić i Osman Karabegović. Jedno vreme s Kutanjcem je razgovarala i Lepa Perović. Pre svega, želeo sam razjasniti: s kim je Kutanjac, da li je za borbu protiv okupatora. Tu dvojbe nije bilo: od prvog ustaničkog pucnja, pa i onda kad se izdvojio — sam će reći »kad sam bio odbačen s većim dijelom Petog bataljona« — iz Trećeg odreda i osnovao svoj Samostalni bataljon, borio se protiv okupatora. Njegove jedinice nikad nisu bile četničke, već oblik nama prihvatljive dobrovoljačke vojske, mada on čak ni taj naziv nije prihvatio, već je, razgovarajući sa mnom, jarosno uzviknuo:

— Mi smo samostalni partizanski bataljon!

Razgovarajući s njim, shvatio sam, da nije posredi njegov kukavičluk, niti četničko, velikosrpsko, ili talijansko izdajstvo. Radilo se o političkom nesnalaženju čoveka, koji nije umio uspostaviti saradnju s partijskim rukovodstvom u svom kraju. A možda bi trebalo reći — mislim da sam baš tako govorio i Lepoj i Đuri — da uzroke treba tražiti pre svega u nesnalaženju partijskog rukovodstva. Još u početku razgovora, pre nego je bio siguran da ja zaista ništa nemam protiv njega, škrtim, kratkim rečenicama izgovaranim u obliku šifri, rekao je da su ga svi u rukovodstvu odreda odbacili, da je najgrublje vređan, da ljudi »iz komiteta« njega »kleveću zbog prestiža«. Gorčina je provirala iz njega:

— Neki misle da su samo komunisti dostojni da se bore protiv okupatora!

— Upravo obratno — rekoh. — Ako komunisti i predvode narod u ovoj borbi, ta borba nije nikakav njihov uskosopstvenički interes. Oni su u borbu ušli u interesu potlačenog naroda.

— Zašto se onda meni onemogućuje učešće u toj borbi?

— Ti bremzaš našu borbu! — pomalo ljutito prigovorio mu jeĐuro Pucar. A Kutanjac se počeo zaklinjati da nikad nije bio bremzer:

— Ako je ko štitio narod, onda sam to bio ja. Šolaja, Metlo, ja...

— Ne petljaj ti sebe s Metlom i Simelom — prigovorio mu je Pucar.

Hteo je čuti razliku. Ono što mu je Pucar rekao bilo je krajnje neuverljivo. Zbog toga sam se vratio na početnu temu: hoće li on da se stvarno bori protiv okupatora? Tada je već bio donekle opušten. Više nije govorio kočovek unapred opterećen osećajem da je neumitno osuđen, već kao sabesednik ravnopravan sabesednicima. Opširno tumači svoje gledanje na našu narodnooslobodilačku borbu. Uverava nas u vernost toj borbi.

Dugo je trebalo da saznamo sve što je mučilo Stanka Kutanjca. A kad je jednom progovorio, govorio je i o svojoj čestitosti, i o svojim zabludama, ali ni jednom nije propustio da kaže tešku, kritičku reč o Vlatkoviću ili Hotiću, o Stoli Kovačeviću, ili Cinkari Kadeniću. Govorio nam je i o svojim kontaktima s četničkim vođama i o tome kako su Nikola Vještica, Gojko Dokić, Bogdan Ivić i njihovi saradnici sklopili početkom juna pismeni ugovors predstojnikom kotara Glamoč ustašom Ibrahimom Omerhodžićem, i o tome kako je on bez dvojbe odbacio taj ugovor i »njegovim tvorcima stavio do znanja da radije dajem život nego čast«. O tome kako je uhapšen, vezan i sproveden do Operativnog štaba, napisao je izjavu:

»... Poslije miniranja ugovora četnika s ustašama, uzjahao sam konja i odjurio u selo Kamen, gdje se nalazio Udarni bataljon Petog odreda. Tu me veoma ugodno primio Milutin Morača, a onda sam neočekivano uhapšen. Naime, poslije dužeg razgovora s Milutinom Moračom o situaciji, dogovorili smo se da se sa svojom jedinicom uključim u sastav Petog odreda. Međutim, taj dogovor su osujetili: Teofik Kadenić Cinkara, Stole Kovačević, Mesud Hotić i Mustafa Latifić. Oni su tada došli iz Trećeg odreda u Kamen i od štaba Udarnog bataljona zahtjevali da me odmah uhapsi i po kratkom postupku likvidira. Njima je pošlo za rukom da sam uhapšen i da se samostalni bataljon, zbog mog hapšenja, na zadovoljstvo okupatora i domaćih izdajnika, razišao kuda koji. Bio je ne mali broj boraca koji su zbog mog hapšenja položili oružje i otišli svojim kućama. Iza toga su četnici Bogdana Ivića i Nikole Vještice, zbog miniranog ugovora, kalili svoj bijes nad nevinim muslimanskim življem sela Mrkočevci i mučki napali Cincarski NOP odred u selu Vidimlije... Kad sam uhapšen, od mene je sve oduzeto, a zatim su mi vezane ruke od šaka do lakata i noge od gležanja do koljena... Bio sam tučen. Tada se pojavio Slavko Rodić i kada me primjetio oblivenog krvi, odmah se povukao. Iza toga ušao je komesar 5. čete sa dva druga, lavorom i bokalom vode. Odvezali su mi ruke i noge, a zatim su mi pomogli da se operem i zaustavim krvarenje. Sve to po nalogu druga Slavka, koji je na sastanku u selu Alapić, baš kao i Mesud Hotić i Cvijo Orešić, zastupao mišljenje da me treba sprovesti do Operativnog štaba, a ne likvidirati...«

Posle razgovora s Kutanjcem, odlučili smo da ga oslobodimo od svih optužbi i da mu ponovo poverimo dužnost komandanta bataljona. O tome smo izdali i pismeno naređenje i ovlaštenje da na području Trećeg odreda ponovo formira Peti bataljon. Začudo, to naše naređenje nije u potpunosti sprovedeno. Štab Trećeg odreda je Kutanjca rasporedio na dužnost operativca u 2. kupreškom bataljonu, što sam saznao tek u vreme priprema za napad na Jajce, u septembru.

— Tući ću i ja one koji izvršavaju Drenovićeva naređenja.

Tako smo se i rastali.

Kasnije se pokazalo da smo ispravno postupili. A da je organizovanijeg napora i malo više umeća, pa da tako porazgovaramo i dogovorimo se i s nekim drugima, možda bismo i u tim slučajevima uspeli. No, u julu, s četničkim vođama više nismo želeli nikakve pregovore. Oni su 28. juna zajedno s domobranima napali položaje Drvarskog udarnog bataljona i Metlićevu četu koja se vratila u Treći odred iz Prve brigade. Svi četnički koman-

diri i komandanti su blisko sarađivali s domobranskim štabovima, ali jedan deo vojnika iz Vještičinog »Gvozdenog bataljona« nije bio za tu saradnju. Obavešteni smo da su neki od tih boraca čak za vreme napada na naše jedinice pucali s leđa u domobrane, jednu grupu su čak razoružali, trojicu-četvoricu koji su iskazivali vernost Paveliću su ubili, a ostale oslobodili i pustili razoružane kućama. Posle tog domobransko-četničkog napada na partizane, shvativši konačno u koga i za koga puca njihovo oružje, gotovo svi iz »Gvozdenog bataljona« su se razbežali: neki u svoja sela, a većina u jedinice Šolajinog bataljona. Tek komandiri i komandanti s pedesetoricom četnika odlaze k Drenoviću. U tim sukobima i Nikola Vještica je ranjen.

Uoči napada na Ključ, baš kad sam stigao u Crkveno u štab Prve brigade, stigao je tamo i kurir Rade Marjanca, koji mi je preneo Marjančeve poruke o dolasku Vrhovnog štaba, a i izveštaj o situaciji u Trećem odredu (o bataljonima »Pelagić« i »Iskra«, a ne i o »Budućnosti« i »Sokolu«, jer su ta dva bataljona u julu bila neposredno pod komandom Operativnog štaba). Marjanac nam je tada pisao da su sve čete »Pelagića« potpuno »na partizanskoj liniji« i da »nikakve trzavice ne postoje u ovom bataljonu, kao ni u pozadini na njegovom sektoru«. Umesto Đoke Jokića, koji je povučen u štab Odreda za sekretara štaba, Vaskrsije Stupar je postavljen za političkog komesara »Pelagića«: »U bataljonu postoje četiri dobro organizovane omladinske pozadinske čete, koje već dugo vremena rade na vojnoj i političkoj obuci te su neke već u celosti sposobne da prime oružje i stupe u borbu, no kako bataljon nema prilike da dođe do potrebnog oružja za ove čete, to se i dalje vrši obučavanje istih bez oružja. U bataljonu postoji bolnica koja ima na lečenju oko 60 što bolesnika što ranjenika. Higijenski uslovi u bolnici su prilični, dok ista u mnogome oskudeva u sanitetskome materijalu i posteljini. Bolnica ima jednog lekara (Dr. Klajnhapla), jednog zdravstvenog pomoćnika, jednu bolničarku i jednog bolničara. Kod bataljona vlada ekonomska kriza, jer isti oskudeva sa životnim namirnicama, naročito sa žitom, ali pošto je žetva delimično već otpočela, nadati se je, da će ovo biti otklonjeno. 32 metra žita poslatih od strane toga štaba primljeni su i već utrošeni.

U drugom bataljonu 'Iskra' pojavila se je četnička banda, 8. maja u Majevcu i Brđanima. Ta sela graniče sa sektorom 'vojno-četničkog bataljona' Uroša Drenovića. U samom početku banda je uspela da nametne svoju komandu nekim četama koje su bile polupartizanske od kojih je formiran vojno-četnički 'Gvozdeni bataljon' pod komandom Vještice Nikole. U radu oko cepanja snaga toga bataljona i izdvajanja poštenih ljudi uspelo se je toliko, da je znatan broj odmah izdvojen tj. ocepljen i formiran u jednu jedinicu i stavljen pod komandu ovoga odreda, a sem toga znatan broj je ocepljen i kod njih se je uspelo da su za svo vreme ostali sasvim neutralni. Dve čete ostale su po strani svih događaja kao partizanske čete koje su u svemu izvršavale naređenja svoje komande bataljona i ovoga odreda i te čete i danas stoje čisto na partizanskoj liniji borbe, iako se nalaze gotovo u sektoru Drenovićevom. Kupreška četa također je očišćena od svih poganih elemenata...

U ovome bataljonu postoje novoformirane dve omladinske pozadinske čete koje vrše obuku bez oružja.

Zborovi u pozadini održavaju se dosta često na sektorima oba bataljona, no u tome postoje teškoće zbog nedostatka političkih radnika, ali i pored toga zapaža se svakim danom sve veće napredovanje u ovom smislu...«

Kad su Marjanac i Vlatković poslali nama ovaj izveštaj, 23. jula, već su se bili sastali sa štabom Druge proleterske brigade, a odmah posle slanja izveštaja Operativnom štabu, Marjanac je »otišao u Vrhovni štab po pozivu«. Odmah sam održao kratak sastanak s rukovodstvom Prve udarne krajiške brigade i saopštio im da je »drug Tito u Krajini« i da »drug Tito lično smatra da naša borba za Ključ mora biti uspešna«.

Već tada smo u sve jedinice, koje su bile predviđene za napad na Ključ, poslali obaveštenja o koncentraciji snaga. Iz Petog odreda povukli smo Prvi bataljon, iz Trećeg odreda bataljon »Soko« a iz 1. bataljona Prvog odreda samo jednu četu. Sve starešine, od komandira četa pa naviše, pozvane su za popodne 26. jula na komandantsko izviđanje Ključa.

Uoči polaska na komandantsko izviđanje, 25. jula, održali smo partijsko savetovanje svih bataljonskih biroa Prve brigade. Bio je prisutan i Stefan Mitrović. »Na ovom savetovanju« pisao je nekoliko dana kasnije Đuri Pucaru Savo Kesar, »pročitano je, proučeno i objašnjeno pismo Pokrajinskog povjereništva za Bosansku Krajinu. Pismo je prorađeno pažljivo sa živom diskusijom po svakoj tačci, gdje su se iznosile razne greške i propusti koji su učinjeni u radu naše partijske organizacije. Naročito je uočeno lijevo skretanje, ali je naglašeno da se pri tom — boreći se protiv lijevih grešaka — čuvamo od desnih skretanja (otupljivanje oštrice protiv četnika)... Isto tako smo se složili i u pitanju predloga upućenog višim forumima o održavanju redovnih, ne čestih, nego privremenih, četnih sastanaka, na kojima bi se pred svim vojnicima rješavale razne čisto četne stvari i pitanja. U tom pogledu s nama se složio drug Košta. Napomenuto je da bi partijska ćelija morala budno da rukovodi tim sastancima... Radi što čvršćeg povezivanja naše vojske i naroda, riješeno je da se u svakoj ćeliji odredi jedan drug, koji će hvatati i držati vezu s narodnooslobodilačkim odborima i partijskim organizacijama u pozadini...«

Razgovor je vođen i o predstojećoj akciji, o napadu na Ključ. Posle savetovanja, razgovori o akciji na Ključ su vođeni u svim ćelijama, a zatim i na četnim sastancima. Održani su i zborovi sa narodom. U Crkvenom je 26. jula »naša mlada kulturna ekipa priredila kulturno-političku priredbu u cilju povezivanja pozadine ovoga kraja i naše vojske... Toj priredbi prisustvovao je i drug Košta i uzeo učešća govorom u kome je izložio značaj Brigade i važnost zadataka koji stoje pred Brigadom... A naročito je istaknuta važnost bratstva naših naroda u borbi protiv okupatora i njegovih slugu i širi razmah ustanka u Hrvatskoj...«

Posle priredbe u Crkvenom krenuli smo na komandantsko izviđanje. Pratila me je velika grupa komandanata, komesara, komandira i kurira. Ključ je bio peti veći grad kojeg sam napadao s krajiškim jedinicama. Budući da smo imali dobra obaveštenja o situaciji u Ključu, a istovremeno procenjivali da je borbeni moral naših jedinica vanredno visok, očekivali smo uspeh. »Ući u Ključ«, govorio sam rukovodiocima jedinica predviđenih za napad, »znači otvoriti vrata u Sansku dolinu, a ući u Sansku

dolinu znači obezbediti žetvu!«

U kasno popodne26. jula nekoliko sati smo osmatrali Ključ. Imali smo dobar pregled. Grad je, pod srednjevjekovnom kulom Stjepana Tomaševića — takozvani Tomašević-grad — uklješten između planina Šišre, Dimitora i Manjače, u gornjem toku Sane. Znali smo da je u gradu nešto više od 500 domobrana 10. pešadijskog pukai da je u okolnim selima prilikom napada potrebno slomiti otpor muslimanske milicije. Komesar 1. krajiške, Ilija Materie, piše kako je »bilo prijatno« sa mnom »učestvovati u izviđanju neprijateljskih položaja i rasporeda snaga u Ključu i oko njega« i da mu je bilo »ugodno posmatrati kako iskusan vojnik prilazi zadatku i kako se odnosi prema njemu, kako rezonuje o svakom detalju«; kaže ujedno da je to »bila i izvanredna prilika za mnoge od nas i da nešto naučimo«. Ne citiram Materica zbog mene. Ponašao sam se kao svaki normalan komandant. Citiram ga zbog Krajišnika: kako su ti, uglavnom vojnički neobrazovani momci, brzo učili! A primer je u ratu, i uopšte u životu — neophodan.

Popodne 26. jula bilo je vedro. Sve dok se nije smračilo osmatrali smo grad. I bez dogleda smo, gledajući odozgo, s brda, mogli sve videti. Neprijatelj se stisnuo iza rovova i bunkera ispred kojih je bilo i bodljikave žice. Naročito snažno bio je utvrđen Tomaševića-grad. Osmatrajući sve to, okružen komandantima, komesarima i ponekim kurirom, rekoh:

— Neće biti lako. Ali ja verujem u Krajišnike... — i počeh izlagati svoju zamisao za napad.

Nisam bio ni dorekao misao, a u reč mi se uplete jedan od naših kurira: kao, veli, ima on nešto da kaže. Tek što je progovorio, shvatio je — vidi mu se to po licu — da je preterao. Neko od drugova ga lako udari po rebrima. Ostali su mirovali očekujući, očito, da ću prekoriti kurira. Ali nije bilo razloga za prekor. Naš rat nije bio običan rat, i u našem ratu svi smo mi — zavisno o prilici — bili i bombaši, i kuriri, i komandanti. Zašto kurir ne bi imao svoj stav? Ipak, hteo sam znati:

— Ti si iz Ključa?

Kurir, još zbunjen, posle prve plahosti, zabrza:

— Iz Ključa, druže Košta, i znam svaku stopu...

Izložio je svoju zamisao napada i ja sam svoj već smišljeni plan delimično menjao. Kurir je znao nešto što komandant Operativnog štaba nije imao na umu: kako i ovoga puta neprijatelja ne treba samo tući silinom juriša, nego ga treba nadmudriti, izigrati, prevariti; kurir je rekao:

— Potkopaćemo mu temelje!

Zahvalio sam našem domišljatom kuriru na »u pravi čas i na pravom mestu« iskazanoj samoinicijativi, govorio sam tada — i sećao se pri tome kako je meni drug Tito to objašnjavao, i u Rogatici, i u Foči, pre pola godine — da naši uspesi ne zavise samo od herojstva naroda i njegove vojske, nego i od sposobnosti svakog od nas, kurira i komandanta, da uvek *ume nadmudriti neprijatelja*, da *ga* može tući ne samo snagom svog oružja, koje je redovno slabije od neprijateljskog oružja, nego i svojom superiornom domišljatošću, svojim shvatanjem da o svakome od nas zavisi sudbina svih nas... Sačuvane su brojne direktive i zapovesti Operativnog štaba u kojima smo tumačili da borce »treba učiti samostalnosti i inicijativi u izvođenju kako sitnih tako i krupnih akcija«... Kurir je stajao uza me, crven kao rak na žeravici. Još jednom se javio za reč, onda kad sam zatražio od komandanta 1. brigade Ratka Marušića da nađe vod dobrovoljaca, koji će sutra uveče, pre našeg napada — po kurirovoj zamisli — ući koritom male ključke rečice, Sanine pritoke, u grad i napadom iznutra, u 23 časa, naznačiti početak našeg opšteg udara.

— Mislio sam da ih ja povedem — javio se kurir, ovoga puta vrlo, vrlo tiho.

— Dakako — kažem, a Ratko se nasmeja:

— Ja već znam dobrovoljce: Mikan i njegov vod... — govorio je o vodu Mikana Marjanovića, junaka koji će neko vreme posle ovog boja u napadu na Kupres, postati legendaran i — već one jeseni — narodni heroj.

Kasno uveče 26. jula, posle izviđanja, kad smo se već na licu mesta dogovorili šta ko treba u borbi za Ključ da radi, izdiktirao sam zapovest za napad:

»... Prvi bataljon Udarne brigade i Udarna četa bataljona 'Soko' napadaju na grad preko Jarica i Majkića sa zadatkom da jednim dijelom svojih snaga upadnu što brže u grad, a sa drugim dijelom likvidiraju i razoružaju rovove pred gradom. Po završenome zadatku spajaju se sa našim snagama koje napadaju Tomaševića-grad. Poslije toga spajanja ostaju u gradu Udarna četa bataljona 'Soko' i 3. četa 1. bataljona Udarne brigade.

Ostale snage kreću se u pravcu Rejizovići — Hadžići, gdje se vežu sa snagama Udarne brigade.

Drugi bataljon Udarne brigade i 1. četa 1. bataljona Prvog odreda imaju za zadatak da sa svojim snagama prerežu veze između grada na taj način što će napasti na selo Rejizovići i produžiti sa čišćenjem neprijateljskih sela i to: Častovići, Hasići, Hadžići, Pudin Han, Vojići i škola na raskrsnici ceste Petrovac-Sanica. Pored toga imaju zadatak da onemoguće dolazak pomoći u grad.

Bataljon 'Soko' i 2. četa 1. bataljona Petog odreda imaju zadatak da napadnu Tomaševića-grad i zauzmu visove Breščice s time da ne dozvole odstupanje i utvrđivanje neprijatelja u kuli. Pravac kretanja tih snaga biće Kobaš, Međugorje, gdje će se neprimjetno prebaciti preko Sane i produžiti kretanje preko Plamenica i Humića tako da dođu neprijatelju za leđa. Poslije izvršenog zadatka te snage spajaju se sa snagama Udarne brigade i produžuju zajednički čišćenje neprijateljskih sela. Manjačka i jedna Petrovačka četa imaju zadatak da likvidiraju neprijateljska uporišta Želin, Kamen i Zgon, da drže zasjede i da onemoguće nadiranje četnika iz Gornjeg Ratkova, Sokolova i Mrkonjić Grada. Prateća četa Udarne brigade, jedno bacačko odjeljenje, dodaje se Manjačkoj i Petrovačkoj četi.

Jedno bacačko odjeljenje dodjeljuje se Drugom bataljonu Udarne brigade. Dva bacačka odjeljenja učestvovaće u napadu na grad, s time da tuku neprijateljska uporišta koja budu davala otpor.

7"ešA/ *mitraljezi:*

Dva se dodjeljuju 2. bataljonu Udarne brigade, a četiri potpomažu svojom vatrom nastupanje 1. bataljona Udarne brigade, s time da svojom vatrom tuku prostor između kule i grada i neprijateljske rovove.

Protivtenkovski top:

U času napada sa dva metka tuče kulu, a dva metka u grad, a poslije po potrebi.

Glavno previjalište biće u Crkvenom, a svi štabovi bataljona ima da organizuju bataljonska prihvatna previjališta.

Sav plijen pripada Operativnom štabu Bosanske krajine i evakuiše se u Crkveno. Evakuacijom rukovodiće intendant Udarne brigade u zajednici sa intendantima bataljona.

Logor zarobljenika biće logor 1. čete bataljona 'Soko', kod kuće Todorovića.

Nastupanje i osvajanje pojedinih mesta označavaće se paljenjem objekata, tako da se teška oružja mogu ravnati.

Napominje se svima komandantima, komandirima, polkomesarima da će lično biti odgovorni za sve samovoljne aktove počinjene od strane njihovih vojnika, kao što su pljačka, ubistva civilnoga stanovništva, lične osvete i tome slična djela. Operativni štab nalaziće se u kući (paljevina) Blaževića.«

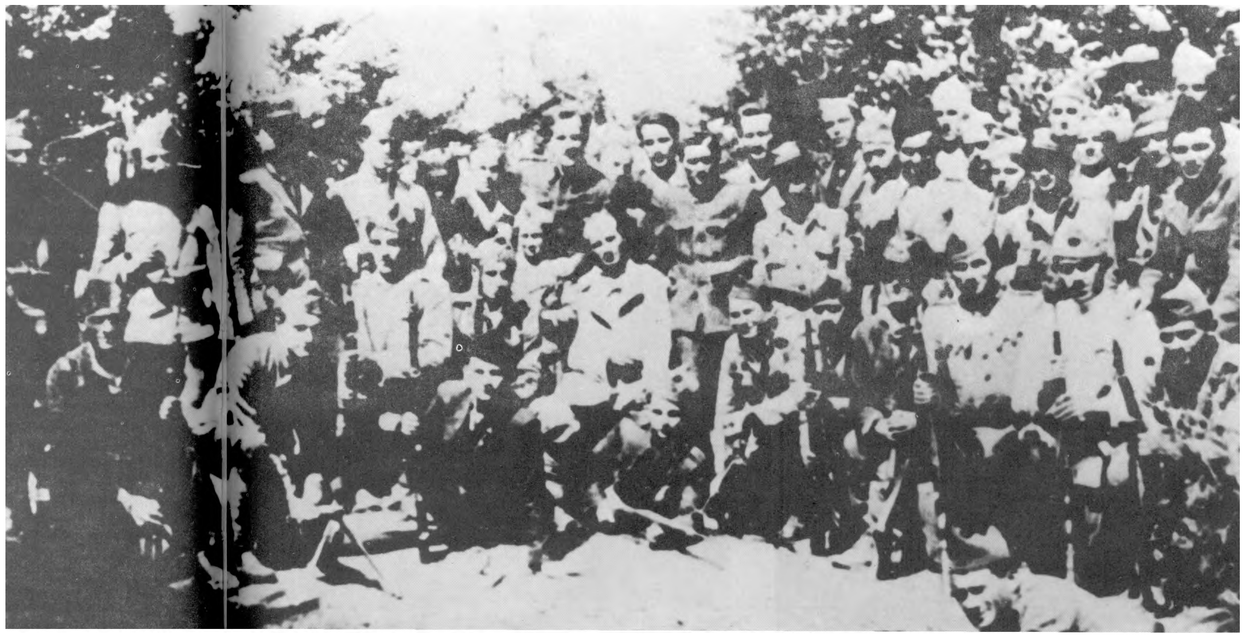

Operativni štab i članovi Povereništva CK KPJ za Bosansku krajinu s Pratećim bataljonom na Grmeču

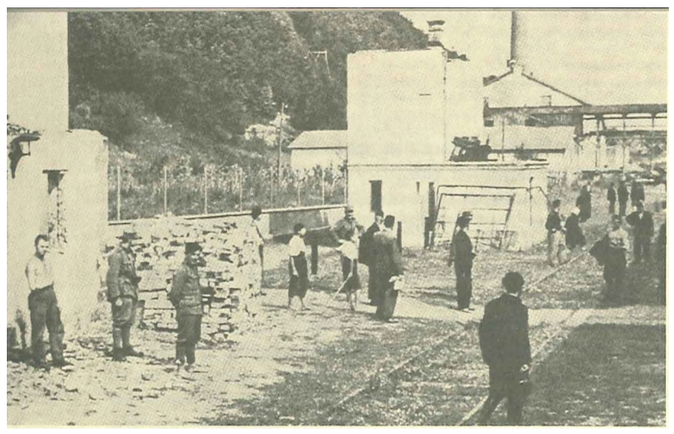

Krajišnici u Blagaju jula 1942.

Ranjeni proleteri u Krajini

Fjodor Mahin kod Glamoča čita Majakovskog

Krajiškinje dočekuju ranjene proleltere

Košta Nađ, Vlado Zečević i Peko Dapčević, Mrkonjić, septembar 1942. godine

Članovi CK KPJ s Titom u Glamoču

Mile Trkulja, Jovanka Crnomarković i Dušan Josipović

Vrhovni komandant
na Mliništima,
oktobar 1942. god.

Pred kućom Sime Šolaje, s njegovom ženom, kćerkom i susedima: Ivo Lola Ribar, Simo Milošević, Aleksandar Ranković, Albert Trinki, Košta Nađ i dr.

Vojo Todorović

Sleva: Đuro Mešterović, Albert Trinki, Košta Nađ, Peko Dapčević, Osman Karabegović, Mitar Bakić, Branko Savić Španac i Hajro Kapetanović pred kućom Travarevih, septembar 1942.

Prateća četa Vrhovnog štaba na Mliništima

Vrhovni k9mandant drug Tito diktira 22. juna 1942. Zdenki Paunović historijsku zapovest za pohod na zapad

Smotra omladinskih četa u Erezovcu septembra 1942. pre rasporeda u jedinice; na smotri je govorio Đuro Pucar

Na Manjači, sleva: Ilija Materie, Ratko Marušić, Volodja Smirnov,
Košta Nad, Duško Kerkez, Ratko Martinović, Đurin Predojević; kleče:
Niko Jurinčić i Milinko Kušić

Krajiške kolone u leto 1942. godine

Dimitrije Bajalica, Ratko Marušić i Ratko Martinović

Veljo Stojnić i Duško Bodiroža

Ratko Marušić i Stevo Rauš

Košta Nad i Peko Dapčević

Mlado Marin i Drago Mažar

Blažo Đuričić, Savo Orović, Miloš Šiljegović, Miloš Pajković, dr Jovan
Bjelić, Ranko šipka i Rade Kondić

Mladen Marin, Drago Mažar, Ratko Marušić, Stevo Rauš, Mile Tubić i
Boško Baškot

Na Cincaru 31. jula 1942. godine (sleva): Ivan Milutinović, Pavle Ilić, Vicko Krstulović, Josip Broz Tito, Košta Nađ, Ivica Kukoč i Vlado Zečević

Vlatko Velebit, Skender Kulenović, Đuro Pucar i Vaso Butozan

10. avgust:

Nemačke jedinice zauzele Kotelnikovo, Krasnodar, Majkop i Pjatigorsk.

11. avgust:

Generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito uputio Kom intern i telegram u kome kaže da je podizanje jugoslovenskog poslanstva u Moskvi na stepen ambasade proizvelo težak utisak na si/e *rodoljube Jugoslavije, a naročito na pripadnike NOV pogotovu zato što je to učinjeno u vreme kad izbeglička vlada Kraljevine Jugoslavije otvoreno sarađuje sa okupatorima i nagrađuje sve dželate koji su ogrezli u narodnoj krvi. »Zar se ne može ništa učiniti« — kaže se u telegramu — »da sovjetska vlada bude bolje obaveštena o izdajničkoj ulozi jugoslovenske vlade i ovim nadčovečanskim stradanjima i teškoćama našeg naroda koji se bori protiv okupatora, četnika, ustaša itd. Zar ne verujete u ono što vam svakodnevno javljamo?... To može imati užasnih posledica za našu borbu. Podvlačimo: Jugoslovenska vlada sarađuje sa Italijanima otvoreno, s Nemcima maskirano. Ona je izdajnička u odnosu na naš narod i na Sovjetski Savez...«*

12. avgust:

U Moskvi otpočeli višednevni razgovori (Moskovska konferencija) između predsednika vlade SSSR — Josifa Visarionoviča Staljina, predsednika Britanske vlade V instona Čerčila i Averela Hari mana, izaslanika predsednika SAD, na kome su razmatrani opšti planovi budućih saveznih operacija, Čerčil je Staljina upoznao sa predstojećim iskrcavanjem u Severnu Afriku i sa otvaranjem drugog fronta u Evropi u toku 1943.

15. avgust:

U Glamoč stigao iz Albanije delegat CKKPJ Dušan Mugoša i refer išao generalnom sekretaru KPJ Josipu Brozu Titu o pomoći albanskim drugovima na stvaranju KP Albanije.

20. avgust:

Nemačke trupe izbile na desnu obalu Volge severno od Staljingrada. Istog dana nemački alpinisti zauzeli Elbrus, najviši vrh Kavkaza.

23. avgust:

U Buones Airesu (u Argentini) na inicijativu naprednih iseljenika iz Jugoslavije, članova Jugoslovenske narodne odbrane, osnovan komitet za nacionalno oslobođenje Jugos'lavije, u cilju pružanja podrške i pomoći NOP-u.

31. avgust:

Na istočnom frontu, južno od Kaluge, nemačke snage održale liniju Voronjež—Mamon—Kalač—Kotelnikovo—Georgijevsk—Labresk——Kerč.

Napad na Ključ su Prva brigada i neke jedinice Prvog, Trećeg i Petog odreda izvele po planu, počevši napad u 23 sata 27. jula. Mikan Marjanović s kurirom Vidovićem i svojim vodom uvukao se u utvrđeno mesto nekom vododerinom, koja mu je poslužila kao izvrstan zaklon. Noć je bila oblačna, pa neprijatelj nije primetio Mikan ove bombaše, tako da su se nečujno provu kli sve do najužeg centra. Tek odatle, ispred sreskog načelstva, kao i iz na prepad zauzetih kuća u centru Ključa, bombaši su dali znak za opšti napad. Neprijatelj je u prvi mah pružio grčevit otpor, ali nije dugo trajao, osim u Tomaševića gradu. Iz jednog bunkera kod džamije je otpor pružen nešto jače, ali ne za dugo: privukao mu se, puzeći Mirko Kesić Keša i bombama ga likvidirao.

U jutro 28. jula otpor u Ključu je slomljen. Borba se vodila još samo u Tomaševića-gradu, nad Ključem. Tada je po mene stigao kurir iz Operativnog štaba: Vrhovni komandant je tražio da ga što pre posetim zajedno sa Đurom Pucarom. Procenivši da je zadržavanje u Ključu nepotrebno, dao sam još neka uputstva drugovima i otišao s mojim pratiocem Jandrićem, najpre u Lušci Palanku, da uzmem ono najosnovnije radi potpunosti raporta drugu Titu, a zatim — na Cincar, gde je bio Vrhovni štab.

Budući da je Ključ dugo bio opasni centar ustaških koljača, u više navrata sam skretao drugovima iz štabova pažnju da paze na ponašanje boraca. Pre odlaska iz još potpuno neoslobođenog Ključa, kad su planule neke zgrade, zapaljene bez ikakve potrebe, još jednom sam Ratku Marušiću i Iliji Materiću rekao da su mi lično oni »odgovorni za sve samovoljne postupke počinjene od strane vojnika, kaoštoje pljačka, maltretiranje civila, lična osveta i tome slična nedjela«. Zamenik političkog komesara Prve brigade Savo Kesar, takođe se tu zatekao kad sam opominjao na budnost. Čini se da me drugovi nisu dobro shvatili, iako je o tome bilo reči i u zapovesti za napad, a ta zapovest je pre napada pročitana svim četama, pred strojem. Dogodilo se ono čega smo se vrlo mnogo plašili. Brigadni komitet je kasnije ocenjivao da je čak »i držanje partijaca u akciji na Ključ bilo slabo, jer se nisu aktivno zalagali za dosljedno sprovođenje partijske linije, to jest odnosili su se prilično ravnodušno spram

pljačkaških elemenata, koji su dolazili sa raznih strana paleći i vršeći nasilje nad mirnim stanovništvom«. Pa iako su se svi borci, a komunisti posebno, u borbi za Ključ »pokazali vrlo dobro, dajući primjer hrabrosti i neustrašivosti«, svi su pozvani na partijsku odgovornost jer su »dopustili i takve slučajeve da su poneki partizani zapalili po neku kuću, koju nije trebalo paliti, a pojavila se i sitna pljačka, kada je grad počeo goriti, čitav zapaljen i od neprijateljske avijacije«. Problema je bilo zbog toga, što je »naše partijsko članstvo još mlado i neiskusno«, ali — i to je ocjena komiteta — »svi su bezgranično odani našoj Partiji, pa će uz pomoć starijih i iskusnijih drugova savladati sve navedene nedostatke«.

Vojni sud Prve krajiške brigade je odmah, 28. jula, osudio grupu pljačkaša. Dvojica od njih, obojica iz Ribnika, streljani su 29. jula. Istovremeno je suđeno i saradnicima okupatora. Mnogi su optuženi, ali osuđeni su samo oni o čijim zločinima su postojali dokazi. Petorica takvih je streljana: Ramiz Koljić iz Reizovića, Suljo Muslimović iz Ključa, Radža Brajić iz Ključa, Mile Babić iz Ramića i Šabo Kulmaš, takođe iz Ramića.

Još dok sam bio na putu za Lušci Palanku stigao me je, galopirajući, kurir Prve brigade s izveštajem o poslednjim borbama u gradu. Ratko mi je u tom izveštaju opisao i borbu za Tomaševića-grad, gde je poginuo komandir jedne čete, Vojvodić, »kada je zvao svoje poznanike koji su bili u kuli, pa kako je zvao stojeći, nezaštićen, to su ga lako pogodili«. Sutradan su mi Ratko i Ilija poslali potpuniji izveštaj, hvaleći »snage koju su napadale Kamen, Želin i Tomaševića-grad i izvršile zadatke iako su to prirodno neosvojiva mjesta«, tako daje Ključ u podne 28. jula bio potpuno slobodan, ali je glavnina neprijatelja »uspjela da se pod zaštitom avionskih bombi i mitraljiranja izvuče u pravcu Sanskog Mosta«. Ratni plen bio je dosta velik, a među zarobljenima bilo je i dvadesetak ustaša, »a poginulo je u borbi oko 50 ustaša i više ranjeno«. Naše jedinice su izgubile 17 boraca, a četrdesetorica su bili ranjeni.

Po dogovoru sa mnom, pisali su mi Ilija i Ratko, »u gradu je uspostavljena komanda mjesta i postavljen komandant mjesta drug Mitar Kovačević« dotadašnji komandant bataljona »Soko«.

Prva brigada imala je naređenje da iz oslobođenog Ključa nastavi gonjenje neprijateljskih snaga prema Sanskom Mostu, da u tom pohodu likvidira ustaška uporišta u Ramićima, Krasuljama, Lištenici i Gornjoj Sanici, i da »goneći u stopu neprijatelja najveću pažnju posvećuje zavedenom muslimanskom stanovništvu«.

U Lušci Palanci, gde se već znalo za dolazak Vrhovnog štaba i proleterskih brigada, svi su s neizmernim uzbuđenjem govorili o tome. Tamo su bili i kuriri Vrhovnog štaba. Bačkonja, kao dobar domaćin, raspitivao se kod njih kako se živi u Vrhovnom štabu, oskudevaju li ili imaju dovoljno namirnica, treba li im nešto. Kuriri su bili škrti u izjavama. Bačkonji ništa nisu rekli o oskudici u Vrhovnom štabu, ali su zato meni priznali da se »ne živi bogznakako«. Zbog toga sam zatražio od našeg intendanta da »što je moguće brže« pripremi karavan s raznim namirnicama, »svakako i s dosta kave i cigareta«, za druga Tita i njegovu pratnju. Dragu Mažara sam zamolio da karavan »najkraćim putem, pazeći na moguće četničke zasjede« što pre dovede na Cincar, u privremeno sedište Vrhovnog štaba.

Sve što je trebalo obaviti u Lušci Palanci, obavio sam veoma brzo. Đuro je već bio krenuo i ja sam se potrudio da ga stignem na putu. Zajedno sa Đurom, iz Lušci Palanke, zapravo s Vodica, gde smo već bili smestili naš Štab, kao i Komitet, odjahao je i jedan od oficira iz Glavnog štaba Hrvatske, mladi i sposobni, vrlo hrabri Kordunaš, Miloš Kukić. Njega su Vlado Popović, kao i komandant i komesar Glavnog štaba, Rukovina i Bakarić, poslali k nama, da »u pravcu Grmeč-Bugojno« traži Vrhovnog komandanta. Drugovi iz Hrvatske su pre nas potpunije obavešteni o prodoru proleterskih brigada s Vrhovnim štabom: imali su pisma Ive Lole Ribara, koji je 30. juna iz Hercegovine (selo Dujmović) ilegalno, preko Ilidže i Sarajeva, otputovao u Zagreb, gde je bio predstavnik Kominterne Jože Koprinič i naši poznati obavještajci — Ivan Krajačić Stevo i Dragutin Saili. Lola je 7. jula pisao Vladi Popoviću, koji je bio kao i Glavni štab Hrvatske u Lici, da je Vrhovni štab »sa prve četiri brigade preduzeo jedan *veliki pokret* čiji će vojno-politički značaj biti ogroman i odlučujući«. Lola je drugovima iz Hrvatske također javio da druga Tita (pisao je: »Mog *Starog* prijatelja«) »možete već sada tražiti na toj liniji dalje u pravcu Grmeč-Bugojno«.

Krenuo sam ujutro 28. jula. Negde kod Glamoča sam stigao malu kolonu Đure Pucara. Kasno uveče izbili smo na severne padine Cincara, malo poviše od Male Drežnice, pod 1704 metara visoki Kurozeb.

Svikli na sedla, nismo se zamarali jašući. Kurir 3. odreda je smišljeno birao prečice. Dobro je poznavao predele jugoistočno od Ključa, istočno od Drvara, južno od Jajca i severno od Livna. Nije bilo potrebno da zagledamo u kartu.

Uglavnom sam vazdan ćutao, zamišljen. Trebalo je podneti raport Vrhovnom komandantu, a znao sam da on nije od onih koji samo slušaju i prihvataju, nego će razgovarati, istraživati, želeći da se sve pojasni, pri tome će ocenjivati i očekivati ocene, analizirati i očekivati analizu, ne samo na planu naše slobodne teritorije, nego na opštejugoslovenskom, a onda i na svetskom planu. Je li mi ono Vesa Masleša nekom prilikom rekao: »Mudrost je druga Starog što u cei i n i vidi detalj, što iz opšteg izvlači zaključak za pojedinačno, i obratno«. Mnogo sam mogao reći drugu Starom: i o oslobođenim gradovima, i kako smo ih oslobađali, i o vojsci Krajine, koja je danomice rasla, i o već jednoj osnovanoj i drugoj, za osnivanje pripremljenoj brigadi (i o planu za treću), o ljudima koji su pali, o hrabrosti Krajine, o neprijateljskoj ofanzivi na Kozaru i našoj u Sansku i Saničku dolinu, o četnicima, koji zaista više nisu na našem području predstavljali značajni vojni faktor, o planovima... I Đuro je ćutao; i on je, verovatno, razmišljao o učinjenom i o onome što treba reći generalnom sekretaru Partije, kojeg je on znao iz lepoglavske »munjare«, kao robijaša.

Kuriri su nam rekli da su se po nas uputili 26. jula iz Donjeg Maiovana. Nisu znali tačno gde je logor Vrhovnog štaba. Kurir iz našeg 3. odreda nam je ispričao kako je onog dana, kad je od druga Tita i Marjanca primio poštu za Operativni štab, padala kiša. Tada je Vrhovnog komandanta doživeo kao izuzetnog čoveka. Drug Stari je bio samo u vojničkoj bluzi, a kiša je postajala sve jača. Jedan od drugova iz pratnje — kurir Vrhovnog štaba nam reče: Isidor Brdarić — svukao je svoju kišnu kabanicu i pružio

je drugu Titu, a on neće da je uzme, nego, veli, daj da se obojica stisnemo pod nju...

U Donjem Malovanu smo predveče 28. jula zatekli i grupu proletera. Oni su nas uputili u logor Vrhovnog štaba. Uskoro smo i tamo stigli. Bilo je podignuto nekoliko šatora i još više sojenica od granja gustih četinara i kore starih debala. Cincar je prekrasna planina, sa severne strane s mnogo proplanaka i zatravnjenih plasa, ali i sa starim smrekovim šumama. Jugozapadne padine pretežno su gole. Ni na golim, jugozapadnim delovima, ali ni u zoni starih šuma, uopšte nema nikakvih izvora; ni najmanjeg jezerca. Za ranjenike, koji su smešteni pored logora bataljona »Vojin Zirojević«, kao i za logor Vrhovnog štaba, vodu su donosili borci Prateće čete pešačeći više od 10 kilometara do Glamočkog polja.

Borci su upravo primali večeru, kad smo stigli Pucar i ja s kuririma i pratiocima. Tada su svi članovi Vrhovnog štaba i njihova pratnja jeli iz istog kazana. DrugaTita smo zatekli ispred šatora u kojem je inače i spavao i radio. Bio je s grupom drugova iz Vrhovnog štaba i s rukovodiocima IV operativne zone, iz Dalmacije. Mislim da su bili komandant zone Vicko Krstulović, komesar Ivo Kukoč Jordan i načelnik štaba IV zone Maks Baće. Neke od prisutnih sam znao, a neke sam tu prvi put sreo. Među okupljenima bio je i dr Gojko Nikoliš, kojega sam želeo sresti još zimus, u Foči, ali smo se stalno mimoilazili. Gojko se mnogo izmenio. Nisam ga video od njegovog odlaska iz logora Verne kasnog leta 1940. godine. Sav je zaokupljen brigom o ranjenicima, koji su, baš kao i operativne jedinice, već sedmicama u stalnom pokretu.

U centralnoj bolnici i s bolnicama proleterskih brigada stiglo je dvadesetak lekara. Osim Gojka, poznavao sam samo dra Djuro Mešterovića, našeg dobrog druga iz Španije. Zajedno s njima i s grupom studenata medicine o prispelim ranjenicima s mnogo ljudske i lekarske pažnje brinuo je dr Safet Latifić, lekar u našem Trećem odredu.

Normalno, osnovna moja pažnja bila je usmerena na druga Starog.

Vrhovni komandant je mršav, preplanula lica, u uniformi, s opasačem na kojem je pištolj. Umoran je, to se odmah vidi, ali nije neraspoložen. Dok se, krajnje srdačno, prisno, pozdravlja s nama, smeška se:

— Danas smo imali gadan obračun s bandom!

I sam Tito je, rekoše drugovi, sudelovao u okršaju u Donjem Malovanu. U selo su rano izjutra 28. jula iznenada iz Kupresa izbili ustaše — bataljon Crne legije. U Donjem Malovanu bila je grupa nepokretnih ranjenika. Štitila ih je samo jedna četa iz Treće proleterske brigade. Tokom dana za izvlačenje ranjenika angažovana je još jedna četa.

Vrhovni štab bio je oko 7 kilometara sjeverozapadno od Donjeg Maiovana, u šumi. Tito nam je ispričao da gaje komandant 1. bataljona 3. proleterske obavestio oko 10 sati da »nadire Crna legija s bornim kolima od Kupresa prema Šujici«.

— Mene je brinula sudbina ranjenika — pričao nam je Tito. — Kurir, iscrpljen, jedva se drži na nogama, kaže pomalo panično da ranjenici nisu evakuisani. Bogami, gadno. Odmah sam poslao kurira komandantu 1. proleterske u Duvno: sve snage baci na bandu i odbaci ih u Kupres... Ali nismo ovdje mogli čekati razvoj situacije. Otišao sam s drugovima na položaj iznad Donjeg Malovana. Neprijatelj je već bio odbacio sandžačke proletere. Tuče artiljerija, ustaše nadiru, oko nas mine eksplodiraju. Jedva smo izvukli ranjenike kroz šumu obilaznim putem. ..

Bilo je već vrlo kasno. Prijatna, prohladna planinska veče. Oko nas u polumraku iskre vatre. Malo dalje, u gustišu, tiha pesma.

Tito nam ukratko objašnjava raspored snaga. Nezadovoljan je što komunikacija Bugojno-Kupres nije prekinuta.

Đuro i ja, pripremljeni za izveštaje, bili smo kao nabijene puške — orni za raport. A Vrhovni komandant, smiren kao i uvek, mada vrlo mršav, s jakim borama na licu, izbočenih jagodičnih kostiju, s modrim očima koje su odavale umor, ali su i plamsale vedro, optimistički, kaže neka predahnemo, neka se najpre odmorimo.

Tu se, uz nas, zatekla i grupa krajiških partizana, koje smo pre desetak dana poslali u preteču jedinicu Vrhovnog štaba. To su bili mahom Drvarčani, svi iz Petog odreda. U Pratećem bataljonu zamenili su grupu Slovenaca, koji su poslani u Sloveniju, zajedno s kuririma slovenačkog Glavnog štaba. Kad sam stigao Slovenci su se upravo pripremali za pokret prema Kočevskom rogu. Među njima je i Pavle Žaucer, kojeg su Marina i dr Pajo Gregorić zvali Zlati Fanti: on mi je 1936. u_ decembru organizovao beg preko granice, na putu za Španiju.

Sedeći oko vatre, Tito se šalio na račun Krajišnika. Priča kako mu je jedan od boraca iz grupe Drvarčana doneo ručak i kako ga je drug Tito upitao:

— Jesi li ručao? — a on, mada je ručao, sve se nešto snebiva, pa ga Vrhovni komandant ponudi svojim obedom:

— No, de, samo prezalogaji — našto moj Krajišnik (ako se ne varam, zvao se Šipka) navali i bio bi sve pojeo, da se Tito u jednom trenu ne diže od stola prekrivenog izveštajima:

— Ostavi, druže, i meni malo!

Svi smo se od srca smejali. A drug Stari se odjednom uozbilji, ostavi viljušku zagledan u me:

— Dobra ti je vojska, komandante. Prava vojska. Još na ovom našem putu nisam tako dobro organizovanu vojsku sreo... — sutradan, kad je sve naše izveštaje saslušao, imao je i prigovora. Kasnije će nam napisati:

»... Mi smo videli da je postupak vaših jedinica pri zauzimanju varoši u odnosu prema imovini građanstva nepravilan. Drugovi kažu da se posle osvajanja gradova konfiskuju odreda svi dućani, bez razlike kome oni pripadaju. To je skroz pogrešno i politički štetno. Mi smo već jedanput izdali dokument o tome čija imovina podleže konfiskaciji i sada ponavljamo da konfiskaciji podleže samo imovina ustaša i petokolonaša koji se istragom utvrde kao takvi. Ali i kod tih konfiskacija treba paziti da se izvestan deo u namirnicama i drugom ostavi ženi i deci, odnosno obitelji dotičnih petokolonaša ili ustaša. Što se tiče imovine drugih vlasnika i trgovaca, ukoliko su neke namirnice ili roba potrebni za našu vojsku, onda to treba ili platiti ili delimično platiti, a delimično izdati priznanicu. Treba paziti pri tome da se u prvom redu isplata takve robe vrši siromašnim trgovcima ili sitnim obrtnicima...«

Bojao sam se da nam zbog toga ne kaže da sektašimo, jer oceni li nas kao sektaše — jao nama! Ali nije to rekao. Kaže:

— Divan vam je narod, borben narod, dobro organizovan!

Kasnije, 23. avgusta, kad mu se javio izveštajem

načelnik saniteta Vrhovnog štaba dr Gojko Nikoliš, iz Drinića, koji je sa 700 ranjenika, u dogovoru s nama, otišao u zapadni deo Krajine, drug Tito mi je — očito zadovoljan, sa smeškom na licu, blistavih očiju — čitao:

»Doček koji je narod Bosanske krajine priredio našim proleterima bio je zaista veličanstven i uzbudljiv, nešto što mi još nismo sreli ni doživeli za ovih godinu dana borbe. Verujem da će uspomena na taj doček izvršiti snažan uticaj na moral naših ranjenika. Visoki vojnički duh, organizovanost pozadine, elastičnost u radu, izvanredna briga za bolnice poslužiće nam svima koji smo ovde kao uzor. I mi u sanitetu imaćemo mnogo štošta da naučimo. U toku celog puta bolnica je održavala 5 kulturnih priredbi pred narodom, koje su se pretvarale u manifestacije...«

O smeštaju Centralne bolnice dogovorili smo se još prve večeri, na Cincaru. BiojeĐurin predlog da ranjenike uputimo u drvarsko područje. Ujutro posle našeg dolaska tamo je upućen dr Boro Božović, a za njim je, sredinom augusta, iz Glamoča i sela Radoslija, upućena i ranjenička kolona preko Rora, Crnog Vrha i Prekaje. Pre pokreta ranjeničke kolone na zapad, još jednom mi se javio dr Gojko: zbunio ga neki izveštaj dra Božovića, kojemu je neko rekao da je drvarski kraj nesiguran. Gojku sam iz mnogo razloga javio da je Prekaja najbezbednije mesto, kao i Drvar — za sve preuzimam odgovornost. Nešto kasnije, Gojko će mi reći da sam mu rekao istinu: bio je oduševljen prijemom. Drvarsko rukovodstvo je čak odredilo poseban odbor za doček ranjenika (Nikola Pećanac, Pero Zorić, Stevan Rodić, Stevan Đapa); oni su očistili i ulepšali varoš, a istovremeno su u Otaševcu organizovali izgradnju bolnice za ranjene i bolesne proletere. Mira Morača, Milutinova drugarica, član Sreskog komiteta Partije, kasnije mi je pričala kako su svi poslovi obavljeni u najkraćem roku. I omladinsko i žensko rukovodstvo je sve učinilo da proleterima bude što prijatnije u Krajini. Kad je 13. avgusta ranjenička kolona stigla u Drvar, varoš je bila prepuna omladine, žena i staraca. Stotine dečaka nosili su transparente: »Dobro nam došli!«. Devojčice i devojke su čekale s buketima svežeg poljskog cveća. Kamioni i volovska kola vozili su nepokretne. Lakši ranjenici su pešačili, mnogi sa štakama. Kad je kolona ispaćenih boraca ušla u gusti špalir naroda, prolomili su se poklici, a onda su, i razdragani narod i uzbuđeni ranjenici silovito zapevali »Po šumama i gorama...«, pa onda »Na barikade, proleteri, napred«.

»U kućama gde je privremeno smeštena bolnica, ceo dan su defilovale žene i devojke sa korpama voća i kolača... Drvar mi se učinio veličanstvenim« — ustvrdila je jedna od lekara Centralne bolnice, dr Julka Mešterović.

Takve su vesti o Krajini i Krajišnicima stalno stizale na Cincar, do Tita, i to me neobično veselilo, a Đuro, uza svu svoju skromnost, nije mogao da skrije ponos:

— Jesam li ti rekao, druže Stari: takvi su ljudi Krajine!

Dok sam onih nekoliko dana, krajem jula i početkom avgusta, boravio u logoru Vrhovnog štaba na Cincaru, iznad Male Drežnice, drugu Titu je stigao još jedan izveštaj o Krajišnicima. »Dobri, jaki zdravi momci, orni za borbu, što mi umnogome obezbeđuje izvođenje nameravanih akcija u čiji uspeh ne sumnjam« — pisao je Žujović. Pre nego što mi je to pročitao, drug Tito je, pomalo zamišljen, neočekivano za me upitao kakav je Rade Marjanac — i kao čovek i kao komandant. Kako sam ja već ranije, u prvom razgovoru o našim jedinicama o i sastavu štabova, dao Marjancu visoku ocenu, to sam i ponovio. Tito se škrto osmehnuo:

— Nije mi jasno zašto Crni — govorio je o Žujoviću —piše: »Drug Rade je dosta indiferentan i ne baš mnogo zauzimljiv i preduzimljiv?«

— Njegov je odred u poslednje vreme vrlo aktivan. Stisnuo je četnike u Mrkonjić-Grad i ne da im disati, četnici su tamo zajedno s ustašama...

— I na mene je ostavio dobar utisak — kaže drug Tito. A onda se poče smejati, glasno i prostodušno: — To i Crni kaže. Gledaj, piše za nj: »Daje dobar utisak«, a tamo opet »indiferentan«.

U prvom razgovoru s drugom Titom Đuro i ja smo mu želeli sve reći: i kako smo se organizovali, i kako smo pobeđivali, i kako smo grešili, i opravdati greške, koje se opravdati moglo, i izreći samokritiku za greške koje smo mogli izbeći... Tito je pomno slušao, ali bi i zapitkivao. Hteo je sve čuti. Đuro je drugu Titu izneo, u suštini, sve ono što su oni iz Komiteta onih dana pisali Isi Jovanoviću i Tempu, pre svega: o narodu Krajine, o tome kako se »pokazalo da je većina naroda u Krajini za dosljednu narodnooslobodilačku borbu«, a za ustaško-četnički sporazum je utvrdio da je takav »da se okupator u taj sporazum ne može da osloni i zato je prisiljen da ponovo dovlači svoje trupe u Krajinu«. Analizirao je »jako previranje u masama koje su do sada bile pod uticajem četnika«, ustvrdivši »da je to previranje izazvano nizom uspjeha krajiških partizana, kao što su herojske borbe vođene na Kozari, pad Prijedora, Krupe, Glamoča, Ključa, Petrovca i Sanice, i sve to poslije sporazuma četnika i ustaša«. Vrhovnog komandanta je zanimala svaka naša vojna akcija, i mi smo ih detaljno opisivali, ali više od svega zanimalo ga je raspoloženje naroda i organizovanost naroda. Đuro mu je govorio o narodnooslobodilačkim odborima (imali smo ih u svim oslobođenim selima, a u mnogim neoslobođenim mestima delovali su kao ilegalni organi narodne vlasti), o vanredno živoj, radnoj i političkoj aktivnosti omladine, o Antifašističkom frontu žena, o organizacijama pionira, o školama, o pripremama za žetvu, o bliskoj povezanosti naroda i njegove vojske...

Kad sam drugu Titu rekao da imamo dobro naoružanih 15.000 boraca, učinilo mi se da mu je licem preletila senka sumnje. Ponovio sam brojku, a on se tad osmehnuo:

— Čuo sam, čestitam!

Govorio sam mu o podvizima Prve brigade i o već izdatoj naredbi da se formira i 2. krajiška brigada, a imali smo plan i za formiranje 3. krajiške. Istovremeno sam izneo i plan za formiranje Šestog odreda. Drug Tito je najpre govorio o odredu. »Sasvim je pravilno i potrebno«, kaže, a onda nam je o tome i pisao. »Nastojte da četničke bande na rejonu tog odreda politički razbijete i neutrališete, a zatim priključite pošteni dio u naše redove. U tom cilju razvijte jaku propagandu i iskoristite prisustvo i dejstvo partizanskih udarnih brigada...«

Što se tiče našeg plana o formiranju novih brigada, Vrhovni komandant je, posle konsultacije s ostalim drugovima, pisao da ih to »raduje, kao i postavljanje druga Martinovića za njenog komandanta«. On nam je sam, prvi put kad sam mu spomenuo mogućnost osnivanja novih brigada, rekao da »među našim drugovima ima dobrih

kadrova, moramo s njima pomoći Krajini«, pa je tad spomenuo i poručnika Ratka Martinovića, koji se pošteno tukao od prvog dana ustanka. Kako sam mu izneo zamisao da novoformiranu brigadu usmerim prema Sanskom Mostu i Manjači, odmah se složio, jer smo tada govorili i o mogućnosti osvajanja Mrkonjić-Grada. »Nataj način biće Mrkonjić-Grad obezbeđen sa severa i njegova likvidacija će se lakše izvršiti«. Istovremeno je predložio — »ako možete«, rekao je — da neki bataljon iz Druge brigade izdvojimo »za akciju oko Mrkonjića«.

Naš predlog o osnivanju Treće brigade, rekao je da »rado pristaju«, »ali vam napominjemo da ne bi bilo zgodno da ispraznite sve teritorije odreda«. Vrhovni komandant je umeo da, na bazi naših najkraće iznošenih podataka, stvara najispravnije i dalekosežne zaključke. Ako već idemo na brigade, govorio je, »dobro je da pojedini udarni bataljoni ostanu kao samostalni na izvesnim teritorijama radi njihove zaštite« i radi »razvlačenja neprijateljske pažnje na širem prostoru«. Dijalog sa drugom Titom bio je pun plemenitih saveta. Sećam se kako nam je na Cincaru, i kasnije, u više susreta, još pre napada na Mrkonjić i Jajce, govorio:

»Formiranjem ljudstva u brigade, ono se i politički i vojnički mnogo bolje uzdiže; daje vam se prilika da možete brže koncentrisati snage za rešavanje krupnih vojničkih pitanja. No posle tih koncentracija snaga, pojedine brigade treba uputiti i u nove pravce kako bi se izbeglo vezivanje za frontove i eventualna neprijateljska opkoljavanja.«

Kad sam mu govorio o našoj zamisli, da što pre oslobodimo Mrkonjić, odmah se složio. Zatim ustaje, šeće, trenutak-dva gleda kartu razastrtu na stolu u njegovom šatoru. Onda kaže:

— Potrebno je dobro preseći sve tri komunikacije koje se stiču u Mrkonjić-Gradu. Isto tako bilo bi dobro da se Mrkonjiću priđe jednim obuhvatnim manevrom sa zapada i istoka.

Onom čudesnom jednostavnošću genija, Vrhovni komandant je davao primedbe i iznosio svoje predloge. Bio je zaokupljen planom napada na Livno, ali i na Kupres. Njemu je još 14. jula načelnik Vrhovnog štaba, bivši kapetan Arso Jovanović pisao kako »zauzećem Kupresa dobijamo jedan oslonac za pokrete unaprijed«. O tome koliko je to zaista »oslonac za pokrete unaprijed« onih dana, krajem jula, na Cincaru smo više puta govorili. Mene je moje krajiško iskustvo poučilo da se na Kupres ne napada:

— Možemo ga blokirati s manjim snagama. Inače, biće puno žrtava...

Taj predlog nije prihvaćen.

Kad je počeo razgovor o napadu na Livno, Tito se našalio na Đurin i moj račun:

— Ne ljutite se, valjda, što sam angažovao neke vaše jedinice bez da sam vas pitao...

Dva dana pre našeg dolaska na Cincar, 26. jula, odmah posle Marjančevih obaveštenja i pisma komesara Karabegovića, stekavši dosta jasnu sliku o rasporedu krajiških partizanskih snaga, zatražio je od našeg Petog odreda sadejstvo u napadu na Livno. Vrhovni komandant je o tom planu napada na Livno i Kupres vrlo detaljno raspravljao s drugovima iz IV zone i Marjancem, a zatim je, uveče 26. jula, zameniku komandanta štaba 5. odreda Milutinu Morači pisao u Glamoč da će Livno biti napadnuto 29. i 30. jula (noću) i da bi trebalo da u napadu »uzmu učešće i jedinice vašeg odreda, oko 450 ljudi koji se nalaze u okolini Glamoča«.

Kad je kurir stigao u Glamoč, Morača je već bio otišao u Drvar, u štab Odreda, tako da su Titovo naređenje primili tek 24 sata kasnije. Tada su i čete drvarskog Udarnog bataljona već — po mom prethodnom naređenju — bile povučene na unski pravac, jer smo mi krajem jula, posle ofanzive na Kozaru, očekivali neprijateljsku ofanzivu na Grmeč iz severnih i severoistočnih ustaško-nemačkih garnizona. Drug Tito mi je ujutro 29. jula pokazao pismo Nikole Karanovića, Nikole Kotle i Milutina Morače, da se ponovo »upućuje za Glamoč zamjenik komandanta odreda drug Milutin Morača i zamjenik politkomesara drug Kotle Nikola, koji će rukovoditi jedinicama fiašeg odreda u čiji bi sastav ušla i jedna četa bataljona 'Budućnost' — te da bi se imao broj 450 boraca«. Javljali su da bi te snage »mogle učestvovati u akciji na sela ispred Livna i na sam grad Livno tek 1. avgusta uveče«.

Dok sam ja bio na Cincaru, Morača i Kotle su već bili u Glamoču. Tito ih je odmah posle mog dolaska obavestio da »smo bili prinuđeni da napad na Livno odložimo na neodređeno vreme, zato što su nas 28/VII — u 5 časova napale ustaško-domobranske trupe u jačini od 1200 ljudi sa nekoliko tenkova i topova«.

Prve večeri kod druga Tita, osim onih najosnovnijih obaveštenja, nismo mnogo govorili o vojnim i političkim pitanjima. Uz noge druga Tita ležao je lep pas, vučjak. Slušao je samo druga Starog i to samo zapovesti na nemačkom jeziku. To me je začudilo.

— Oteli smo ga Švabama. A sad je meni veran — kaže.

Bio je to poznati Luks, koji će nepunu godinu kasnije, na Zelengori, svojim telom prekriti druga Tita i tako ga zaštititi od gelera avionske bombe. Luks je bio raznesen u paramparčad, a Vrhovni komandant ranjen samo u levu ruku.

Jedne od tih večeri, koje smo proveli s drugom Titom na Cincaru, video sam i suzu u njegovom oku. Bilo je to zbog pesme naših Krajišnika. Sedeli smo s njima pod šatorom, na panjevima. Pesmu je poveo Drvarčanin Ratko Letić. Snažno, ali tugaljivo pevao je o Marku Oreškoviću, o »neuzglavljenom Krntiji«, kako reče drug Tito. I samog su me prožimali trnci, dok sam slušao pesmu o čoveku s kojim sam — komandant ja, a komesar on — izvlačio poslednju brigadu španskih dobrovoljaca iz Katalonije u februaru 1939. godine. Drugu Starom je zaiskrila suza u oku, a nije krio kretnju kad je obrisa. Kako je onih dana saznao za pogibiju mnogih svojih starih drugova, prijatelja s robije ili ilegalnog rada, znao je reći:

— Najstrašnija su vremena kad roditelji pokopavaju djecu!

Drugu Kardelju je baš u vreme mog boravka na Cincaru poslao pismo — i nama je o tome govorio:

»Mi smo ovog proleća izdržali veliku koncentričnu ofanzivu Talijana, Nemaca, ustaša i četnika u istočnoj Bosni, u Sandžaku, u Crnoj Gori i Hercegovini. Posle jednomesečne teške borbe oko Rogatice, Jahorine, Čajniča i Igmana kao i Foče, mi smo se iz Foče povukli sa dve brigade u pravcu Crne Gore i Hercegovine baš u momentu kada je i tamo bila velika talijansko-četnička ofanziva protiv naših crnogorskih i hercegovačkih bataljona. Po-

sie teške i krvave borbe u Crnoj Gori i Hercegovini mi smo se pod neprestanom borbom ponovo povukli sa još tri brigade — dve crnogorske i jedna sandžačka — u pravcu Foče i Kalinovika. Ovde smo naše trupe malo odmorili i onda brzim maršom krenuli preko Kalinovika u pravcu Sarajeva i Konjica. Sa četiri brigade, kršeći na putu lako svaki otpor, mi smo jedne noći iznenada zaposeli prugu od Sarajeva do Konjica i uništili sve instalacije i mostove, a između ostaloga i 40 lokomotiva. Pri tome smo zahvatili dosta veliki plen. Konjic, Kreševo, Prozor, Gornji Vakuf, Duvno itd. zauzeli smo vrlo bzro, bez obzira na očajnički otpor ustaša...«

Video sam ga kako tužan diktira pismo:

»... Mislimo da i ti, druže Bevce, ne bi smeo ostati duže u gradu, već bi se morao smestiti negde na sigurnije mesto. Smrt Tone Tomšiča nas je vrlo potresla, jer sa njim naša Partija gubi jednog od svojih najboljih rukovodilaca. Isto tako je naša Partija pretrpela ogroman gubitak smrću druga Končara koga su Talijani streljali sa još 25 drugova u Šibeniku maja meseca«.

Inače, bio je onih dana lepo raspoložen, dinamičan, žustar, vidovit u procenjivanju situacija, ali i duhovit. Sećam se kako je u jednom času pogledao na sat:

— Koliko je kod tebe? — upitao je u taj mah Pucara.

Pucar reče, a Tito se gotovo snuždi:

— Eh, ovaj moj opet kasni. A vi mi, Krajišnici, ne nabaviste bolji...

Đuro Pucar bez reči skide svoj sat s ruke i pruži mu ga:

— Ovaj ne kasni, izvoli!

Desetak dana kasnije, sredinom avgusta, drug Tito mi je poslao sat za Đuru, onaj isti kojeg mu je Đuro ostavio. Pisao je: »Vraćam njegov sat i moram priznati da je veoma dobar i u slučaju da moj opet zataji moraćemo se menjati.«

Kad smo se na Cincaru fotografisali, dobro raspoložen drug Tito je zagrlio Miloša Kukića iz Glavnog štaba Hrvatske i našalio se na račun Dalmatinaca:

— Opomeni, druže — rekao je Kukiću — štab Četvrte zone. Ovdje smo zatekli njihove borce, a oni nas nisu htjeli primiti...

— E, nisu bili samo Dalmatinci, druže Stari. Bilo je i Krajišnika — pobuni se Kukić. A kako mi nismo znali o čemu se radi, pop Vlado Zečević, odnedavna član Partije i član Vrhovnog štaba, objasni nam:

— Kad smo ovamo stigli, zatekli smo grupu boraca, čuvaju krave i volove. Zaiskali mi malo mleka i sira, bismo i nekog vola da zakoljemo, a oni: to ne može, nema odobrenja od štaba. Ja nato njima: dajte, drugovi, mleko je za ranjenike. Oni opet svoje: nema odobrenja od štaba, pa nema ni mleka, a o klanju ni pomena. Sluša to sve drug Stari, tu je, pored nas, diktira nešto drugarici Zdenki, diktira i sluša našu prepirku, a onda, prekipelo mu, valjda, veli: pusti, pope, ne prepiri se, nego daj da se zakolje što treba, pošalji ranjenicima a i za nas ostavi! Na to jedan od Dalmatinaca, narogušen, iskobeči se preda mnom, pilji u druga Staroga: ko li vam je taj, pa da meni naređuje! Imam ja svoj štab i znam šta radim. Nema mesa, nema ga, gospe mi! Drugi Dalmatinac bio je domišljatiji. Mora da je naslutio da mi nismo obična grupa, pa upita za druga Starog ko li je. Velim: drug Tito, a oni na to kao pomahnitali poskakaše, nestade ih, brzo počeše donositi i mleko, i sir, i volove zaklaše... Mene psuju: vražji pop, kao — mogao sam im odmah reći...

U našim razgovorima s drugom Titom sudelovao je i Savo Orović, najstariji među nama, pukovnik kojeg je kralj, baš u ono vreme kad sam ga upoznao, degradirao — jer je otišao u partizane. On nas je sve zajedno i svakog posebno fotografisao. Prisutni su bili i Čiča Janko i Ivan Milutinović, a Ranković, Žujović i načelnik Vrhovnog štaba Arso Jovanović bili su — svaki od njih na drugom sektoru — u štabovima brigada. Na Đilasa i Arsu drug Tito se žalio:

— Netrpeljivi su međusobno, stalno izazivaju sukobe. Gledaj... — pružio mi je Đilasovo pismo od pre nekoliko dana: »Ovo što ja pišem odgovara realnim odnosima snaga, a ne praznoj kombinatorici...« Ovo o »praznoj kombinatorici« odnosilo se na Arsu, zbog kojeg se, pisao je Đilas, »zatrčavamo i satiremo«. U jednom pismu Arsi, Đilas traži da se »hitro dostavi drugu Starom da on razmotri situaciju«, jer on ne može shvatiti Arsine zapovesti. Prigovara mu: »Pišeš da mi moramo napasti s dva bataljona Bugojno, a tamo nema nikog, a sa dva D. Vakuf, a ko će gdje i šta sadejstvovati — ni slova. To je avanturizam, po mom mišljenju i vrtoglavica koja te obuzela od neuspeha kod Bugojna«.

Tada još nisam znao Đilasa ni Jovanovića. S prvim, Đidom, nikad nisam imao ozbiljnog posla (dobro sam shvatio ono što je Tito u nekoliko navrata, u vreme susreta na Cincaru, pisao: Đilas ispoljava navike praznog »filozofiranja« iako su događaji »pokazali da takva filozofija ne vredi ništa«), a s Arsom su se samo retko poslovi obavljali bez sukobljavanja (Tito mu je, kad sam bio na Cincaru pisao i prigovarao stalno »odgađanje napada«, nepotrebno »gomilanje većih snaga« i način ratovanja koji će ga »zaplesti u jednu frontalnu borbu«). Njih dvojica, Arso i Đilas, stalno su jedan drugog tužakali: Arso Đidu zbog filozofiranja i nerealnosti, a Đido Arsu sa zahtevom da već jednom dade »neki jasan, konkretan zadatak, u skladu s čitavom situacijom u ovom prostoru«.

Sve vreme boravka na Cincaru pratio sam pomno zbivanja na ratištima. Borbe su vođene na svim pravcima. Naročitu pažnju sam poklanjao sjedinjenim snagama I i II odreda, jer sam na njihovom pravcu očekivao nemačko-ustašku ofanzivu i 1. udarnoj brigadi, koja je sanskom dolinom prodirala prema nama. Još onog dana kad smo Đuro, Kukić i ja stigli na Cincar, drug Tito je u kratkom pismu požurivao 1. brigadu da što pre izbije u područje Kupres—Mrkonjić. Ujutro 1. avgusta, komandant Ratko i komesar Materie su me obavestili da — izvršavajući »naređenje od Vrhovnog komandanta druga Tita i našeg komandanta druga Koste« — uspešno prodiru na istok, da spaljuju most na Sani i pripremaju napad na Vrpolje. U jednom od pisama koje sam im poslao s Cincara, obavestio sam ih — kako mi je to rekao drug Tito — da će njihova brigada od 1. avgusta biti »1. krajiška udarna proleterska«. Ta vest, kao i poziv Vrhovnog komandanta da ga štab 1. brigade poseti, oduševila ih je.

Na Cincaru me je drug Tito zadržao četiri dana do 2. avgusta. Ne sećam se da li je i Đuro Pucar sve to vreme ostao tamo. Sećam se samo da je bio prisutan prilikom prvih izveštaja i dok sam izlagao plan naših operacija, jer — zapamtio sam — Vrhovni komandant je tada, kad sam spomenuo jačanje našeg uticaja, okrenuvši seĐuri rekao kako je »potrebno da se organizira vlast, politička vlast, koja će moći da mobiliše, koja će sve one latentne snage

koje postoje u našem narodu da iskoristi u jednom opštem smeru, a to je: borba protiv fašističkih zlikovačkih okupatora, borba protiv njihovih saveznika, naših domaćih izdajnika, ustaša, četnika«. To je kod Tita uvek bilo prisutno: nikad vojni uspeh ne izdvojiti od političkog, usloviti jedan drugim. Gleda tako, sećam se, kartu naše velike slobodne teritorije, prekriva je u jednom momentu dlanovima, u očima mu paluca modar plamen:

»Tu bazu treba sada politički organizovati, učvrstiti naše vojne uspehe, proširiti i produbiti u narodu naš uticaj i uništiti u narodu svaki uticaj okupatora i njegovih domaćih slugu.«

August četrdesetdruge godine bio je topao i plodan. Žita su dobro rodila, i mi smo sve preduzeli da spasimo letinu. Samo na području našeg Petog odreda, pisali su mi Karanović i Došen, trebalo je »podići do 50 vagona žita i kukuruza zasijanih na napuštenom zemljištu«, a istovremeno su »za žetvu oko Sanice i Ključa« prvih dana augusta »uputili do 2.000 duša sa dovoljnim brojem prevoznih sredstava«. Morali smo se jače osloniti na vojne i pozadinske vlasti s teritorija Petog drvarsko-petrovačkog i Prvog podgrmečkog odreda, jer su nam iz štaba 1. udarne brigade 30. jula drugovi pisali da »se pozadina Ključa pokazala... nesposobna za organizaciju toga posla«. U dogovoru s nama Ratko Marušić i Ilija Materić su izdali »uputstvo za organizaciju žetve na oslobođenoj teritoriji između Sanice i Ključa«. Detaljno su — objašnjavajući politički i ekonomski značaj žetve, razradili organizaciju tog zamašnog posla stvarajući »odbor za žetvu od šest članova:

a) predstavnik našeg štaba u odboru, održavaće vezu između nas i odbora i pomagati čitavom odboru;

b) drugi član odbora biće odgovoran za organizaciju same žetve i dizanje ljetine. On će imati prema potrebi svoje pomoćnike;

c) treći član odbora organizovaće prevoz snoplja, tj. konje, kola, vozače i ostalo. I on će, naravno, imati prema potrebi svoje pomoćnike;

d) četvrti član odbora organizovaće vršidbu na najpogodnijem mjestu u Bravskom...

e) peti član odbora organizovaće ishranu žeteoca i čitavog osoblja organizovanog oko žetve. Ponijeti sa sobom što je moguće više hrane, kazana, porcija, kašika i sve ostalo. Ovaj član odbora unaprijed će organizovati kuvare i raznosače hrane...

f) šesti član odbora organizovaće prevoz žita sa mjesta vršidbe u magazine, koje će odrediti intendantura Operativnog štaba...«

Osman Karabegović i Slavko Rodić su još za vreme mog bavljenja u Vrhovnom štabu, poslednjeg dana u julu, u Udarnu brigadu poslali našeg intendanta, spretnog i snalažljivog Bačkonju. Brigadi su savetovali »da razvije najživlju političku djelatnost u pogledu neosvojenih muslimanskih sela i četničkih sela Sokolova, Ratkova itd.«. Ratku i Materiću su prigovorili kako »nije dovoljno konstatovati da pozadina u tom kraju ne valja i orjentisati se prema Drvaru, nego je potrebna velika aktivnost s vaše strane kako bi se političko stanje što je moguće više popravilo«.

Komesar Operativnog štaba je u pismenoj instrukciji intendantu Bačkonji naložio da se s ključkom komandom mesta, koja pripada III odredu, i u Sanici (I odred) o svemu dogovara, s tim što treba »uglavnom od njih da potiče inicijativa« u vreme kad je nama »najglavnija žetva«. Odbori za žetvu su organizovani i u Ključu i u Sanici.

Pri svemu ovome mislili smo i na porodice narodnih izdajnika. Od odbora i intendanata smo zahtevali da ustaško-četničkim ženama i deci trebaju »ostavljati potrebnu količinu... da mogu živjeti«. U Ključu i Sanici smo organizovali javne kuhinje.

U to vreme Operativni štab je imao svojih dvanaest magazina i nekoliko stočnih farmi. U Drinićima, u tri farme, bilo je oko tri hiljade goveda. Ovce su bile u Petrovačkoj Suvaji, Bjelaju i Bravskom — oko pet hiljada ovaca. Živad i svinje — javio mi je Bačkonja — »odmah smo dali bolnicama i vojsci, pošto nemamo vremena s tim da se petljamo«. Do kraja augusta imali smo u našim magazinima više od 300 vagona pšenice, 8000 vagona kukuruza i 100 vagona pasulja, a u dane dolaska Vrhovnog štaba na našu teritoriju, onda kad sam Dragu Mažara poslao da pripremi karavan darova, intendant Operativnog štaba me je obavestio da »još u rezervama imamo oko 80 vagona žita, 12 vagona pasulja, 7 vagona masti, 120 vagona zobi za konje, a ima dosta šećera i duvana...«

Ivan Milutinović, koji je rukovodio ekonomskim odelenjem Vrhovnog štaba, bio je oduševljen našim »posedom«. Na Cincaru je govorio drugu Titu:

— Lako je Krajišnicima ratovati, kad su bogati!

Tito je ostao ozbiljan:

— Krajina nikad nije bila bogata. Baš zato drugovima treba čestitati: organizirali su dobro i vojsku i narod, pa je i pravo da su siti.

Uoči mog odlaska s Cincara, baš kad sam hteo uzjahati Sokola, koji se obesno propinjao i džilitao, dobro istimaren i nahranjen, neko se gorko našalio:

— Mi često zobi nemamo ni za ljude, a ovaj konj ima koliko hoće!

— Daće oni i nama — reče Ivan Milutinović.

Tito je i ovoga puta ostao krajnje ozbiljan:

— Treba, drugovi, od Krajišnika učiti kako dolaziti do hrane. Uz koga je sav narod, taj sve ima. Bez naroda, mi smo ništa. S narodom, možemo sve...

Da li stoga što sam nešto tada govorio, ili sam nešto bio zaboravio, pa se vratio u šator, ne sećam se, ali pamtim da sam uzde Sokola dao pratiocu. Nekoliko drugova iz Titove okoline tada htedoše, tiskajući se oko Sokola, da uzjašu obesnog zelenka, brzog i žilavog kozaračkog konjića, kojeg mi je još u proleće darovao Drago Mažar. Prvog koji je uzjahao Soko je zbacio, a zatim još dvojicu. Neko od članova Vrhovnog štaba zatraži da im ostavim konja:

— Već ćemo mi njega ukrotiti!

Bilo mi je žao Sokola. Pomilovao sam ga i pružio mu kocku šećera:

— Ako je već tako, najbolje je da ga ostavim drugu

Starom.

Tito se tad nasmijao:

— Zadrži ti zelenka. Ovi bi da ga krote, a konja treba voljeti!

Nekoliko dana kasnije, kad sam po pratiocu Gajiću slao izveštaj Vrhovnom komandantu, Tito ga je — očito u šali — upitao što nije dojahao Sokola. Gajić mi je kasnije pričao kako se lecnuo i, ne razmišljajući mnogo, odgovorio da nije hteo, jer da bi mu ga neko od drugova iz Vrhovnog štaba uzeo.

— E, to ne može — pričao je Gajić kako mu je Tito tako rekao — konj je Kostin, i neka mu ga...

No, pustimo priču o Sokolu. Drugo je nešto bilo važno: daljnje operacije, organizovanje pozadine, uvođenje čitavog naroda u rat i — to je Tito posebno naglasio — smeštaj ranjenika. Obećao sam drugu Titu da ćemo »što je moguće brže«, po našem dosadašnjem iskustvu, izgraditi bolnice i obezbediti dobar smeštaj svim ranjenim proleterima i Igmancima, koji su još trpeli posledice zimskog marša. Iz Blagaja sam poslao kurira u Drvar, zatraživši od drugova iz Petog odreda da »neodgodivo« počnu »izgradnju zgrada za smeštaj oko 400 ranjenika iz proleterskih brigada«, a već 6. augusta Karanović mi je pisao da su »preduzeli izgradnju... zgrada za smeštaj ranjenika, i to iz I krajiškog odreda 300—400 ljudi, iz Udarne brigade 25 ljudi i od proleterskih brigada 400 ljudi«. Za Igmance sam se naročito brinuo: bili su to divni, mladi drugovi, borci naše Prve brigade, koji su nastradali u januarskom maršu na Igmanu. Neke od njih sam znao iz istočne Bosne — iz Rogatice, Foče i kalinovičkog fronta. Zadužio sam za njih Bačkonju, koji me je ubrzo obavestio da ih je»smestio pomoću narodnooslobodilačkih odbora u komandi mesta«. Moj donedavni pratilac, Duško Kerkez, koji je postao komandant mesta Sanica, javio mi je da su »Igmanci sretno stigli i vrlo zadovoljni«.

Dok sam bio na Cincaru, početkom augusta, situacija u dolinama Sanice i Sane se zapetljavala. Nemačko-ustaške snage vršile su stalni pritisak iz Sanskog Mosta na jug i preko Manjače i Zmijanja na zapad. Neprijateljski pritisak nije popuštao ni u unskoj dolini, od Novog na jug, tako da smo mi sve to vreme realno procenjivali 0 mogućnostima koncentrične okupatorske-kvislinške ofanzive na veliku slobodnu teritoriju Podgrmeča.

Od Udarne brigade, koja je oslobodila saničku dolinu 1 organizovala s narodnooslobodilačkim odborima žetvu nismo, uoči mog odlaska s Cincara, imali izveštaj o najnovijoj situaciji. Titu sam obećao da ću poći u susret Udarnoj i pospešiti njen manevar u smeru jugozapada, prema Kupresu i Bugojnu, jer je Vrhovni komandant tražio njeno povezivanje sa 2. proleterskom. Pre toga trebalo je da obiđem položaje našeg Trećeg odreda i da s komandantom Marjancom i komesarom Vlatkovićem vidim može li se narednih dana u sastavu odreda formirati Kupreški bataljon. (Formiran je nekoliko dana kasnije; komandant Nedeljko Manojiović, komesar Ignjat Marić.) Najvažnije je bilo da čete već tad opevanih komandanata Simele Solaje i Dušana Metlića Metle obiđem i da drugovima pomognem u pripremama za naredni napad na Kupres u sadejstvu s proleterskim bataljonima. Na tom području, u trouglu Kupres —Donji Vakuf—Bugojno bila je razmeštena i 2. proleterska brigada, pa je trebalo da posetim i štab te brigade.

S drugom Titom smo se oprostili ujutro 2. augusta. Đuro je otišao ranije; sam se vratio u Podgrmeč. Osim Ratka Martinovića, koji je sa mnom pošao kao novoimenovani komandant novoformirane 2. krajiške brigade, Rade Marjanca, koji je došao po mene na Cincar, i mojih pratilaca Kerkeza i Jandrića s nama se vraćao i operativac Glavnog štaba Hrvatske Miloš Kukić.

Jašući uskim stazama, mahom kroz šumu, izbili smo u rano popodne pred Novo Selo, zapadno od Kupresa. Tu, kod Blagaja, u Šemenovcima, Mrđanovcima i Novom Selu, u brdovitom kraju, 2. proleterska bila je još od 24. jula i odatle je već u nekoliko navrata napadala ustaške utvrde oko Kupresa i sam Kupres.

Štab 2. proleterske, smešten u ovećoj seljačkoj kući, vrvio je kao košnica. Marjanca su tu već svi znali: od 19. jula on posećuje štab 2. brigade. Nas je tu dočekao i član Vrhovnog štaba Sreten Žujović, stari srbijanski komunist, koji je bio još u Gorkićevom Politbirou Partije. Bioje to razborit, zanimljiv čovek od kojeg se uvek moglo čuti i interesantno mišljenje i pametan savet.

U novoselskom štabu 2. brigade upoznao sam i jednu već legendarnu revolucionarku o kojoj sam čitao pre rata u ilegalno štampanom »Proleteru« da je primer herojskog držanja pred klasnim neprijateljem. Bila je to Spasenija Babović Cana, partijski rukovodilac brigade, to jest zamenik komesara Milinka Kušića, kojeg sam nekoliko dana kasnije vrlo rado »preuzeo« u krajiške jedinice i rasporedio ga u štab naše 1. brigade.

Još se nismo ni raskomotili, još u onom prvom srdačnom partizanskom prepoznavanju i upoznavanju, a eto dvojice kurira iz Vrhovnog štaba. Nosili su pismo za Sretena Žujovića Crnog. Tito je pismo poslao kratko posle našeg rastanka. Crnome je javljao da smo oslobodili Šujicu i Duvno i da je »u toku prošle noći prikupljeno 7 proleterskih bataljona I i III brigade + 500 ljudi V krajiškog odreda za napad na Livno.« Tito je Crnome pisao i o mogućnosti novog napada na Kupres. Ovoga puta Tito nije insistirao na napadu, jer — možda posle onog razgovora na Cincaru o tome da osvajanje Kupresa nije neophodno — nije bio siguran može li se »učiniti nešto više do jedino demonstraciju prema Kupresu i prekid komunikacije Kupres —Bugojno«. Piše Crnome da sam proceni i odluči. Sam Titobio je više sklon demonstrativnom napadu, nego bitki za grad »do dolaska Udarne krajiške ili do likvidacije Livna«. Tito je tada očekivao — u 10 sati 4. auguta — da će naša Udarna brigada u zonu Kupresa izbiti možda i pre pada Livna. Verovao je da ću ja (»drug Košta, koji je verovatno već kod vas«) ubrzati pokret 1. krajiške. Tek nekoliko sati kasnije, oko podneva 4. augusta Vrhovni komandant je obavešten da je pokret Udarne brigade u pravcu jugoistoka onemogućen. Ja sam to saznao uveče, kad me je, nešto pre odlaska iz štaba2. proleterske, našao kurir Ratka Marušića. Taj kurir je išao nasumce, ali po onom čudesnom instinktu partizana koji i kad ne zna jasne naznake ipak ide upravo tamo gde treba stići — stiže upravo tamo gde je neophodno. Ratko Marušić je istovremeno poslao dva identična pisma — jedno za Vrhovnog komandanta, a drugo za mene. Pismo Titu je sačuvano:

»Odmah po primitku naređenja izvršena je koncentracija brigade, koja je bila u akciji na neprijateljsko uporište Sanicu. Brigada se koncentrisala i spremila za pokret 2. VIII. Međutim je neprijatelj prodro preko četničkih terena Manjače i Zmijanja u jačini od jednog bataljona

ustaša i jednog bataljona Nijemaca sa 4 tenka i kamionima... Namjera neprijatelja je da zauzme Ključ i spoji se cestom preko Vrhpolja sa Sanskim Mostom, odakle navaljuju druge neprijateljske snage, sa ciljem da ponovo zauzmu novooslobođenu teritoriju pošto jeto najplodnija teritorija u ovom kraju... Neprijatelj se nalazi u Ribniku i Zableću sa tenkovima i mi smo u dogovoru sa zamjenikom komandanta Operativnog štaba donijeli zaključak da se zadržimo ovde par dana sa zadatkom da napadnemo i razbijemo neprijatelja tako da omogućimo žetvu, koju vrši naša pozadina...«

Nisam bio siguran da li je kurir Udarne brigade na vreme stigao i na Cincar i da li je drug Tito obavešten o izmenjenoj situaciji, pa sam mu predložio da se pred log 1. krajiške prihvati. Ali kad je — petog popodne — stiglo moje pismo na Cincar, Titov kurir je već bio na putu za sansku dolinu s porukom Marušića i Materića:

»...Ostanak vaše brigade na tom terenu u takvoj situaciji ne samo da je opravdan, nego i nužan. Učinite sve što možete da se ta neprijateljska grupa potuče i uništi. Po razbijanju te ustaško-švapske grupe preduzmite naređeni pokret... U slučaju da primite kakvo naređenje od druga Koste da drugačije radite, onda postupite po našem naređenju, a njega obavestite o istom. On je otišao u Blagaj da vas tamo sačeka...«

Istovremeno je Vrhovni komandant, preko štaba 2. proleterske, odnosno preko Crnog, obavestio i mene; nije znao da sam ja još uveče 4. augusta primio Marušićevo pismo. Tito me je u desetak redaka obavestio o izmenjenoj situaciji, a ujedno me obradovao vešću »da su naša I i III brigada (7 bataljona) zauzeli Livno«. Opomenuo me da ni u kom slučaju ne idem sam i da u svakom pravcu šaljem po trojicu kurira, jer — piše — »imamo izveštaj da su se po šumama oko Crnog Vrha između Glamoča i Drvara razmilile četničke bande koje su pobegle iz Ključa i iz Mrkonjić Grada te ugrožavaju naše i transporte na toj prostoriji«. Drug Tito jetražio od mene da — u očekivanju napada na Kupres — u sadejstvu sa 2. proleterskom vršimo stalne slabije demonstracije i iznuravamo neprijatelja i da svakako naredim »III odredu da prekine veze Kupres —Bugojno, ne bi li nekako zarobili te ustaše s tenkovima«. Budući da sam mu ja prethodno, na Cincaru, bio predložio da deo snaga Trećeg odreda prebacimo na istočnu obalu Vrbasa radi širenja ustanka u centralnoj Bosni, Vrhovni komandant me je 5. augusta upozorio da to odgodim dok se ne raščisti situacija oko Kupresa.

Zbog odlaganja dolaska 1. krajiške i novih zadataka Trećeg odreda ponovo sam se sastao s Crnim i drugovima iz štaba 2. proleterske brigade. Crni je već bio, posle našeg rastanka 4. augusta, obavestio druga Tita da smo on i ja »razgovarali o stvarima koje se tiču ovdašnjih akcija i kolaboracija i saglasnosti akcija naše II brigade, ovdašnjih jedinica i Krajiške udarne brigade«. Pisao je drugu Titu o rasporedu snaga, o prodoru preko Vrbasa, o dolasku Udarne brigade što će »omogućiti svršavanje zadataka na ovom terenu«, pa uz to dodatak: »o svim ovim stvarima smo prodiskutovali i proventilirali sa drugom Kostom«.

Kad sam po drugi put stigao u štab 2. proleterske Crnog sam zatekao kako Ijutito viče na drugove iz štaba. Radilo se o nekakvim konjima i o komesaru Kušiću, kojem je Crni srdito vikao da je »obična vrdalama«. Tek kasnije, kad mi je pokazao Titovo pismo (»...dobili smo 6 konja, mrcina, od II brigade. Recite im da mi znamo da su to konji iz njihove komore, a ne oni koji su u Zloselu zaplenjeni. Čak su i obeleženi. Zato smatramo odgovornim druga Kušića i smatramo da bi trebalo da prestane s tim neslanim šalama...«) shvatio sam razložnost Žujovićeve ljutnje.

U kupreškom kraju, zapravo u obilasku položaja Marjančevih, odnosno Šolajinih i Metlićevih četa, koje su bile desetak-petnaest kilometara severno od Kupresa, zadržao sam se nekoliko dana, a onda sam morao otići u Operativni štab. Ratko Martinović i Miloš Kukić su otišli ranije — Martinović u Bošnjake, gdje je trebalo da sačeka prikupljanje jedinica predviđenih za ulazak u sastav nove, Druge krajiške brigade, a Kukić u Liku, u Glavni štab Hrvatske. Moj pratilac Duško Kerkez i ja smo sami putovali. U Glamoč smo stigli veoma gladni. Za hranu ništa nismo našli, pa je Kerkez od neke žene kupio šerpu punu šumskih jagoda. Teško su nam pale, naročito meni, i kad smo došli u selo Rore, podno Šatora, zapadno od Glamočkog polja, bilo mi je jako zlo. Počeo sam povraćati i Kerkez se zabrinuo. Hteo sam da produžimo, ali on se okomio na me:

— Mene je Partija zadužila, ja odgovaram... — počeo mi je držati pridiku. I tako smo se zaustavili pred nekom osamljenom kućom. Znali smo da je to četničko selo, ali nismo se plašili od četnika — bili su daleko od Rora. Problem je bio u tome što tu ni hrane nismo mogli dobiti. U kući pred kojom smo se zaustavili zatekli smo samo jednu ženu. Dok sam ja, iznuren od mučnine i povraćanja, umorno sedeo na panju u dvorištu, čuo sam Kerkeza kako se prepire s domaćicom. Tiho ga zovnuh:

— Kad ti kaže da nema, moraš joj verovati. Nego zatraži kosu, nakosi malo zobi i barem konje nahrani...

Kad je nahranio i natimario konje, ponovo je ušao u kuću. Ovoga je puta lukavo pitao domaćicu pije li kave i bi li da joj malo dade. Kave je on, i šećera, uvek imao uza se. Znao je da volim kavu. Žena u početku nije verovaia da neko sad ima kavu, a kad je pomirisala, pa onda i mrvicu okusila, bila je zaprepaštena. Istog trena je odnekud izvukla nekoliko jaja, a onda i uštipke ispekla. Pre nego nam je dala da jedemo, iznela je i politrenjak rakije, što mi je naročito godilo.

Uveče toga dana u Prekaji smo našli neke jedinice Prve brigade, kratko se tu zadržali i već sutradan smo bili u našem štabu na Grmeču, gde sam ostao do 10. augusta, kad me Vrhovni komandant ponovo pozvao na Cincar: trebalo je da me obavesti o tome kakve je operacije zamislio posle oslobođenja Livna i očekivanog oslobođenja Kupresa. Pre odlaska na Cincar, stigao sam, ujutro 12. augusta, u Blagaj, gde sam zatekao delove jedinica koje su prethodne noći napadale Kupres. Tu sam saznao za neuspeh i, što je bilo najgore, za velike gubitke. Među onima koji su poginuli, bili su i proslavljeni komandanti iz Trećeg krajiškog odreda — Simela Šolaja i Duško Metlić.

Čete bataljona »Pelagić« i »Iskra« su u noći 11. i 12. augusta potpomagale napad proleterskih jedinica. Snagama su komandovali i Crni, i Savo Orović, i Pavle Ilić. Opredelili su se za totalni obruč i koncentrične juriše 2. proleterske, 4. proleterske, 10. hercegovačke i dela 3. proleterske uz pomoć bataljona »Pelagić«, »Iskra« i Kupreške čete III odreda. Naših trinaest bataljona je uzaludno krvarilo — dalje od ulaza u vanredno utvrđeni Kupres nisu stigli.

Šolaja i Metla su svoje čete uveli u bitku spuštajući se padinama Male Plazenice. Prvi su prodrli u grad. Komandant 2. brigade, iznuren od nesna i besan zbog neuspeha, ujutro mi je pričao kako su Šolaja i Metlo bili zajedno s njim i Kušićem, kako su njihove janjsko-pljevske čete odlučno nasrtale, kako su borci »Iskre« *J* »Pelagića« neiskusno prilazili bunkerima (»Nisu znali da se privlače, kao naši proleteri, nego su jurnuli«), kako su ih dočekali gusti mitraljeski rafali i neke pokosili, a onda počelo uzmicanje... Tada su Šolaja i Metlo — pričao mi je Đurić — izleteli ispred posrnulog streljačkog stroja. Šolajin glas je sve nadjačavao:

— Ne uzmičite, juriš, sokolovi!

Posle trenutnog povijanja, proređeni redovi »Iskre« i »Pelagića« su se sredili i nanovo, sledeći Šolaju i Metlu, jurnuli na bunkere. U tom ponovljenom napadu pala su obadva komandanta.

Strahovito me je pogodila pogibija dvojice naših komandanata. Šolaju sam posebno voleo. On je u Janju i Pljevi od prvog ustaničkog pucnja bio pojam herojstva. U onom kraju, gde je posle Drenovićeve izdaje došlo do snažnog previranja, Šolajino stameno opredeljenje za narodnooslobodilačku borbu bilo je od neprocenjive važnosti. Zbog njegove neobično velike popularnosti, ne samo u Janju i Pljevi, nego i na Manjači i Zmijanju, hteo sam ga početkom augusta poslati na Zmijanjsko područje, da bi svojim uticajem pospešio raslojavanje u četničkim redovima. Tada smo se sreli kod njegove kuće u gotovo besputnoj Pljevi, između reke Plive, u seocetu Majevac. Dugo je ćutao posle mog predloga. A kad je progovorio, bilo je očito da se suspreže:

— Naređuješ li ti to, komandante?

— Samo predlažem, druže Simo.

— Ne bih, ako se ne mora. Može posle oslobođenja ustaškog gnezda Kupresa. Pošalji me iz Kupresa...

Na tome smo i ostali, na žalost.

Tako smo ostali bez Šolaje i Metlića. U jednom od naređenja Trećem odredu, u vezi s tim, pisao sam kako je jasno da će rukovodstvu Odreda sad »biti u mnogome otežan rad«, ali — sama smrt nije razlog za odustajanje negozajoš veću borbenost, pa sam tražio: »smrt tih naših najboljih drugova politički iskoristite«, jer »baš njihova smrt treba da bude potstrek cijelom vašem odredu na još veću aktivnost u borbi protiv neprijatelja«.

Gubici, pa ni smrt najboljih boraca Pljeve i Janja, nisu bili dovoljan razlog da se odustane od daljih napada na Kupres. Kad sam 12. augusta stigao u Blagaj, Žujović, Orović i ostali drugovi su me obavestili da su već razradili plan novog napada i da će u tom napadu, uveče 13. augusta, sudelovati i naša Prva brigada, koja je upravo bila na maršu prema Blagaju. Zbog toga sam odlučio da pre odlaska na Cincar sačekam krajiške udarnike.

Pre brigade u Blagaj su stigla dva kurira. Od njih smo saznali da su Ivica Marušić Ratko i Ilija Materić 11. augusta otišli na Cincar kod Vrhovnog komandanta. Brigada je u Blagaj stigla bez komandanta i političkog komesara, predvođena od Voje Todorovića i Save Kesara. Znali su da ih proleteri i predstavnici najviše komande čekaju u Blagaju, i zbog toga su se pripremili da uđu kao da su na paradi. U stroju je bilo 947 boraca svrstanih u tri bataljona i četu pratećih oruđa. Svi borci bili su uredni, utegnuti opasačima, izvanredno naoružani, raspevani, tako da su izazvali pravo oduševljenje među proleterima i drugovima iz vojno-političkog rukovodstva. Krajišnici su dobro znali da će najjači dojam ostaviti ako borce na kraju redova najbolje naoružaju i ako tamo marširaju oni u najboljim uniformama. Tako su najbliže do nas marširali oni koji su nosili 23 mitraljeza i sedamdesetak puškomitraljeza, a na čelu čete pratećih oružja nastupala je zaprega sa protutenkovskim topovima. Orović mi čestita:

— To je vojska, bravo!

Sreten Žujović malo kasnije čestita Todoroviću i Kesaru:

— Po izgledu boraca se vidi da samo čekaju da se iskažu...

A za iskazivanje je bilo dosta prilika: i sutradan, uveče 13. augusta na Kupresu, i narednih dana. U tom smislu sam nešto rekao Krajišnicima, a onda sam zajedno s njima otišao do sela Rastičeva, gde smo očekivali dolazak Marušića i Materića sa Cincara.

Rukovodioci Brigade su se sa Cincara vratili oduševljeni Vrhovnim komandantom, ali i tužni zbog toga što je bilo nemoguće da 1. krajiška dobije naziv »proleterska«. Vest me u prvi mah zbunila: znači li to da Vrhovni štab sumnja u Krajišnike? Nije se radilo o sumnjama, nego o intervenciji iz Kominterne, kojajezahtevala da se ne stvaraju proleterske brigade. Tito mi je na Cincaru ujutro 13. augusta pokazao moskovsku depešu i svoj odgovor od 12. augusta: prihvatio je zahtev iz Moskve.

»...Slažemo se s vama da brigade treba nazivati samo udarnim, a ne proleterskim...«

Ratko i Ilija su mi rekli u Rastičevu (a to su i napisali Operativnom štabu) da je Prva krajiška od Vrhovnog štaba dobila naziv: Sedma narodnooslobodilačka partizanska udarna krajiška brigada. »Zbog vanjske situacije ostaće proleterskim brigadama samo Prva, a možda i Druga brigada.« I Druga krajiška, čije smo formiranje naredili 2. augusta, dobila je novi naziv — Deveta NOPKU brigada. Ratko i Ilija su pisali da se stvara još nekoliko brigada i da se »već govori o stvaranju divizija«.

Pre susreta s Titom, prilikom razgovora sa štabom Prve krajiške (novi naziv nikad nije saživeo!), mene je zanimalo da li se Vrhovni komandant definitivno opredelio da i Prva napada Kupres, ili je možda prihvatio moj predlog: »Ako naša I brigada nije neophodno potrebnaza operacije oko Kupresa, to mi predlažemo da se ona uputi na sektor Trećeg krajiškog odreda i da u zajednici sa tim odredom zauzme Mrkonjić Grad.« Objašnjavao sam u tom pismu, koje sam rano ujutro 12. augusta po kuriru poslao na Cincar (u nadi da će stići dok su drugovi iz Prve brigade još kod Tita), da bi to jako korisno bilo iz razloga što četnici Drenovića, koji se nalaze u okolini Mrkonjića, pokazuju znakove demoralizacije i dezorganizacije, a sa likvidiranjem Mrkonjića uzelo bi se njihovo jedino uporište u Krajini i olakšalo bi u mnogome nastupanje Druge krajiške udarne brigade u pravcu Banje Luke«.

Nije bilo odgovora o odustajanju od napada na Kupres. Kad su Ratko i Ilija bili kod Tita, on čak još nije ni znao kako se operacija odvija i da je napad izveden u noći 11. i 12. augusta propao. Tito je samo komandantu i komesaru rekao da će Prvu krajišku »po svršenim zadacima na ovom sektoru uputiti u pravcu o kojem je pisao drug Košta«. Takođe im je rekao da će se kao i pri štabovima ostalih brigada, i pri njihovom štabu formirati politodjel, »potčinjen neposredno CK KPJ«. U vezi s tim, Marušić i Materić su — prenoseći smisao razgovora na

Cincaru — pisali: »Vojnički naša brigada je dobra i po našim opažanjima odskače od drugih jedinica, a za politički nivo pobrinuće se drugovi iz politodjela.«Tadaje određen i rukovodilac politodjela — dotadašnji komesar 2. proleterske Milinko Kušić, jedan od najsposobnijih među onima koje sjno u augustu dobili od proleterskih jedinica.

Popodne 12. augusta rastao sam se od drugova iz Prve brigade i sa Savom Orovićem. Kao što sam i ranije govorio, na Cincaru, nisam mnogo očekivao od napada na Kupres i nije mi se mililo da čekam rezultate novih napada.

Već 12. augusta uveče bio sam ponovo kod Tita.

Zadržao sam setek nekoliko sati. I ovoga puta sam ga obavestio o rasporedu naših snaga prema Uni i Novskoj Planini, prema Bosanskom Grahovu, na Kozari (»Naš odred broji sada 900 ljudi, 800 karabina, 40 puškomitraljeza. Ovo brojno stanje ne odgovara moralnom stanju naših četa i po svom kvalitetu ne predstavlja udarnu moć odgovarajuće vojne jedinice, nego se može kazati da je polovina sposobna za borbu, a polovina mladića je sa fizičkim nedostacima«), gde smo imenovali novi štab odreda (komandant je Josip Mažar Šoša, a komesar Boško Šiljegović), da na terenu Ključ—Vrhpolje-Sasina—Bronzani Majdan—Banja Luka ponovo stvaramo Šesti odred pod komandom Drage Mažara i Ilije Došena (»u ovaj odred smo uključili Ribnički bataljon, Manjački bataljon i Drugi bataljon Petog odreda... sa zadatkom da raščisti Manjaču i okolinu Mrkonjića od četnika i da zajedno s 2. brigadom prodire prema Banjoj Luci«)... Od kraja jula smo očekivali ofanzivu na Grmeč, ali tad su već bili svi nemački napadi od Novog obustavljeni, pa — obavestio sam Tita i u pismu i u razgovoru — »zaključujemo da zasada nema veće opasnosti po Grmeč«.

Tita sam obavestio i o formiranju Druge i Treće brigade.

Govorio sam kratko, uglavnom činjenice. Vrhovni komandant je situaciju šire izlagao, na čitavom našem bojištu, a analizirao je i odnose na svetskim bojištima.

lako nije bilo nekih konkretnih podataka o promeni odnosa snaga u korist sila antifašističke koalicije, ustvrdio je da će do kraja godine antifašistički blok preći u ofanzivu. Bio je zadovoljan rezultatima postignutim prodorom proleterskih brigada. Spajanjem sa krajiškim i dalmatinskim jedinicama postignut je prvi cilj ofanzive, a sad — šireći slobodni teritorij — treba na teritoriji zapadne Bosne i Hrvatske formirati još jače partizanske jedinice, sposobne da rešavaju i krupne ratne zadatke od strateškog značaja za dalji razvoj narodnooslobodilačkog rata i revolucije.

To su bile osnovne teme razgovora s drugom Titom na Cincaru 12. augusta. A zatim: Kupres i Šolajina pogibija. Pustio me da dugo govorim o Šolaji. Jasno se videlo koliko mu je teško pala Simelina smrt. Ponavljao sam:

— On nije bio samo komandant, već prekrasan čovek!

Dve bore, elipsaste na Titovom licu, kao da su se probudile i poput dveju suhoreka isekle su ga i spasle na bradi, gotovo nad vratom. Jedva mu čujem glas:

— Narod ga je voleo, toga Šolaju?

— Stotine pesama je o njemu ispevao. I o Metli...

I kako je Tito ćutao, duboko ponikao u svoje misli, ćutao sam i sam. Nisam Šolaju znao dugo, kao ni druge Krajišnike, tek od jeseni prošle godine, ali bezbroj je nevidljivih niti bilo ispleteno među nama. Šolaja je bio izraz onog najčestitijeg, najzdravijeg i najborbenijeg, izraz samopoštovanja i nepokora našeg seljaka. Imao je istančan i pouzdan komandantski nerv.

Tito me prenu iz tmurnih misli:

— U Partiju ga niste primili?

— Ne — rekoh, 1 tek mi tad posta jasno kako smo sitničavi, i prema seljaku prosto nepoverljivi.

— Bio je kandidat za člana Partije.

— Poginuo je kao komunist! — reče Tito.

To sam onda i preneo našem komitetu: da se odlukom generalnog sekretara KPJ, u spisak komunista unese i ime poginulog Sime Šolaje..

U drugoj polovini avgusta planovi Vrhovnog štaba i našeg Operativnog štaba bili su potpuno usklađeni. Na žalost, veze među nama još su bile kurirske i nisu uvek najbolje funkcionisale, ali Titove osnovne zamisli smo znali i — to je uglavnom bilo dovoljno da ne grešimo. Na osnovu naših prethodnih razgovora i predloga iznošenih i pre i posle neuspeha na Kupresu, drug Tito nam je najpre 17. avgusta a zatim i 19. avgusta poslao uputstva za akcije.

Pre nego je krenuo s Cincara u Glamoč — a krenuo je predveče 16. avgusta (sutradan, 17. augusta javio je »Krajiškom operativnom štabu«: »Od sada nas izvještavajte o svemu preko Glamoča. Tito«) — drug Tito nam je pisao:

»...Posle likvidacije Mrkonjić-Grada treba likvidirati Jajce, ali treba prethodno to mesto dobro izvideti i predvideti sredstva i snage koje bi ga sigurno likvidirale. Zauzećem ovih graničnih čvorova i produbljivanjem dejstva ka Banjoj Luci, Bihaću, Kupresu i Bugojnu naša oslobođena teritorija bila bi potpuno sigurna i s nje bismo mogli poduzeti vojničke poduhvate u pravcu istoka i severa i jugo-zapada. Uveliko bismo dali podršku dalmatinskoj i ličkoj zoni gde je raspoloženje za naš pokret vrlo živo i veliko...«.

Inače smo mi u nekoliko navrata u avgustu govorili s drugom Titom o oslobođenju Mrkonjića i Jajca. Kako smo iz Jajca imali vrlo dobra i redovna obaveštenja od ilegalne partijske organizacije i nekih domobrana s kojima smo se povezali, rekao sam drugu Titu da Jajce možemo u svako doba osloboditi, samo — držati ga duže ne možemo:

— Ako treba da ga oslobodimo na par dana, oslobodićemo ga!

— Treba nam Jajce — rekao je drug Stari, pa je na tome i u uputstvu insistirao. Osim toga tražio je da prodiremo prema Sanskom Mostu, ali i prema Unii Kozari »da bi se iz te bogatije prostorije izvuklo što. više žita«.

Mrkonjić-Grad smo, po mom uverenju, mogli držati duže. Procenjujući situaciju i određujući koji su to punktovi s neprijateljskim snagama otkud trenutno preti

najveća opasnost za slobodnu teritoriju, opredelio sam se za napade na Vrhpolje i Mrkonjić-Grad, a onda i na Jajce. Tito je od oficira obaveštajnog centra III odreda Makse Dakića 14. avgusta primio vrlo precizne informacije:

»Sa Mrkonjićem smo tek skoro uspostavili dobru vezu. Prema najnovijim obavještenjima u Mrkonjiću nema mnogo domobrana, a ima svega oko 60 ustaša. Skoro je izvršena smjena vojske. Oficiri kao i domobrani nisu za borbu. Tako prije nekoliko dana četnici su pronijeli vijest da će udariti partizani na Mrkonjić po noći. Oficiri, iako su doznali zato, nisu išli na položaje nego su i domobranima naredili da, u slučaju napada partizana, ne pucaju nego da se povuku... U gradu ima oko 30 drugova koji bi bili spremni da izvrše dodijeljene im zadatke... Oko osamdeset pet posto četnika sa Drenovićevog sektora simpatišu nas partizane. Ako bi se napadao Mrkonjić prije čišćenja njihovog sektora, mogli bi računati na taj procenat...«

Drug Tito je lično razradio plan napada na Mrkonjić-Grad. Za operaciju je odredio 2. proletersku, 3. proletersku i 1. krajišku brigadu. Od 1. i 2. brigade zatražio je u naređenju od 16. augusta da se stave »na raspoloženje Operativnom štabu za Bosansku Krajinu — drugu Kosti«.

Naređenje druga Tita 2. proleterskoj i 1. krajiškoj pokazuje njegove izuzetne kvalitete. On misli na sve, on predviđa sve. On čak brigade upućuje: »u pokretu pazite se od avijacije«. Insistira: »Prilikom provođenja operacije oko Mrkonjić-Grada jedinice neka vam budu što pokretljivije«. Savetuje štabovima brigada da »komore, ranjene i iznemogle drugove« ostave »u sigurne, udaljenije baze«, pa čak i lokacije za to predlaže (»Janj, ili neko drugo mesto«), ali pri tome on to prepušta neposrednoj komandi da na licu mesta reši — »kako to nađe za shodno Operativni krajiški štab«.

Mislio je i na pozadinu i lokalne jedinice »(taj odred treba da se poštara za izvlačenje žetve iz Kupreškog polja«), na snage koje će ostati tamo otkud brigade odlaze (»Štab odreda treba da formira Kupreški bataljon«) i na opsadu Kupresa (»Ove čete sa raznih pravaca treba da ugrožavaju Kupres«), pa savetuje: »Učinite sve da se taj bataljon što pre formira... te da se ne bi osetilo vaše odsustvo«. Uvek pri tome misli na čoveka, na napor, na to da niko ne može izdržati više negoštojejak, pa upozorava »da je I proleterska brigada u poslednje vreme imala velike napore, da je dosta iscrpena, pa je potrebno da se ta jedinica prethodno odmori i snabde odećom«. Istovremeno je partizanskim radionicama u Glamoču naredio da tih dana rade samo za jedinice Druge proleterske, kojoj u narednoj operaciji — tražio je — »dajte sporednije zadatke«.

Drug Tito je pisao da ću ja sastaviti plan za mrkonjić-gradsku operaciju, ali — eto što je značilo biti na području gde se mogla čuti njegova neposredna komanda! — pri tome savetuje da imamo na umu »da ovome gradu treba prići obuhvatnim manevrom preko Sinjakova i sela Baraći-Podrašnica. Ovim drugim pravcima treba da usledi glavni napad. Pri izvođenju akcije treba da budu zatvorene komunikacije od Banje Luke i Jajca...« A kad je već tako odredio taktiku napada, kaže: »Sve detalje predvideće i odrediće Operativni štab za Bosansku krajinu, drug Košta«.

I ovog puta podseća: »pre napada... prikupiti sve podatke!«

Brigade, kojima određuje nastupne pravce, upozorava: »Imajte u vidu da prolazite preko četničke teritorije. Nastojte da sve te grupe neutrališete i pridobijete u naše redove. Izađite pred mase sa unapred pripremljenim proglasom«. Ali, pruže li četničke grupe otpor — treba biti nemilosrdan; »energičan do krajnosti«. Pri tome drug Tito računa i na nacionalne osećaje ljudi onog kraja. Savetuje štabovima da »prisustvo II proleterske« iskoriste »politički kao jedinice iz Srbije, na političkom razbijanju četničkih bandi u tome kraju.«

Još jedan detalj iz Titovog uputstva:

»Svaki bataljon mora imati flaše s benzinom za paljenje neprijateljskih tačaka otpora.«

Sećam se, u naređenju meni upućenom za izvođenje operacije na Mrkonjić-Grad, tražio je da sve borce obavestim, pre napada, kako je »Glavni štab za Srbiju jutros izvestio da su Jablanički i Toplički odred za celo vreme, uprkos velikih neprijateljskih ofanziva, ostali potpuno sačuvani i da razvijaju uspešno dejstvo. U Šumadiji i Zapadnoj Srbiji postoje četiri partizanska odreda...«

Mislio je na moral svojih ratnika.

Mrkonjićgradska operacija, u Vrhovnom i u mom štabu pomno pripremana, izvedena je dosta drugačije od mog plana. Onog dana kad je drug Tito, napuštajući Cincar, uputio direktivu 1. krajiškoj i 2. proleterskoj — 17. avgusta — po mom pratiocu Gajiću poslao je i meni veoma opširno pismo na nekoliko stranica. Pisao mi je da mi »za likvidaciju Mrkonjić Grada« daje »na raspoloženje Prvu krajišku udarnu brigadu i II proletersku NOP udarnu brigadu«, a savetovao je da iskoristimo prisustvo proletera »u političkom pogledu«. Tražio je — predlažući »(bilo bi dobro«) prilikom napada obuhvatni manevar sa zapada i istoka — da se hitno povežem »sa brigadama koje su upućene u predeo Janja, selo Brđani«.

Gajić je 17. augusta, dopративši komoru Vrhovnog štaba i samog druga Tita u Glamoč, krenuo u Lušci Palanku. Kad je stigao u naš štab na Vodicama, bio sam na položajima Druge krajiške brigade, u dolini Sane, u Vrhpolju, na vratima Zmijanja. Još tad nisam znao kako je drug Tito zamislio da izvedemo napad na Mrkonjić, ali znao sam da ćemo ga napasti, svakako do kraja avgusta. Zbog toga sam i žurio da očistimo zapadne prilaze Mrkonjić Gradu. Taj zadatak dobila je Druga brigada, koju smo formirali još 2. augusta, a svi bataljoni su prvi put bili okupljeni u selu Bošnjacima, ispod Otiša, između Sanskog Mosta i Lušci Palanke, 16. augusta.

Do te smotre u Bošnjacima, na pokošenoj livadi okruženoj bukovom šumom, još tolika vojska nije bila okupljena u Podgrmeču — više od hiljadu boraca Podgrmeča i Krajine. Livadom vojska zalegla, a oko vojske narod, nepregledna masa žena, devojaka i staraca; i deca su tu — pioniri postrojeni u dvoredovima stižu, s pesmom.

Brigada je, prilikom formiranja, imala 1200 boraca — tri bataljona: Udarni kozarački (komandant student Ranko Šipka, komesar gimnazijalac Idriz Ćejvan), Udarni podgrmečki (radnik Đuro Štrbac i Mile Malešević) i reorganizovani Četvrti kozarački bataljon (Mlado Obradović i Milan Vrhovac). Brigada je imala i zasebnu Prateću četu — komandir Mile Ševo, komesar Košta Banjac.

Kad je stigla naša mala kolona iz Lušci Palanke, bataljoni su već bili postrojeni, u dvoredovima, jedan iza

drugoga. Dočekali su nas članovi štaba: komandant, bivši poručnik, poreklom Banjalučanin Ratko Martinović, komesar banjalučki komunist Niko Jurinčić, i njihovi zamenici Đurin Predojević i Dušan Misirača.

Tog istog dana, posle smotre, prikupivši prethodno podatke o rasporedu neprijatelja, Drugoj krajiškoj brigadi sam naredio »da se napadne Vrhpolje, koje služi kao predstraža Sanskom Mostu«. Zajedno s bataljonima Druge brigade napadale su i neke jedinice Prvog i Petog odreda. Trebalo je da napad izvedu u noći 17. i 18. augusta. Drugi bataljon, na žalost, nije na vreme prešao Sanu i nije obezbedio akciju od Sanskog Mosta. Napad je ponovljen i 21. augusta, ali i tada nije postigao uspeh. Još pre drugog napada, 18. augusta, ukorio sam Ratka i Niku: nije postignuto dogovoreno sadejstvo, a ni Štab nije bio uporan, kao što se očekivalo.

Za vreme napada na Vrhpolje bio sam na Vodicama, u Štabu. Tamo smo 18. augusta održali sastanak s Dragom Mažarom, Ilijom Došenom, Milanom Zorićem, Ljubom Babićem i Gojkom Gajićem, koji su sačinjavali štab Šestog odreda. Slavko Rodić i ja smo 17. augusta tražili »da svi drugovi iz Štaba Odreda dođu u Operativni štab radi dogovora o radu« zbog osetljivosti terena na kojem je Odred trebao dejstvovati. Taj je teren »nacionalno raznolik, sastavljen od Srba, Muslimana i Hrvata, a na tom terenu oseća se i uticaj četnika«.

Istog dana posetio nas je i rukovodilac saniteta Vrhovnog štaba Gojko Nikoliš, izvrstan organizator saniteta, dobar drug, s kojim sam se sprijateljio u Španiji. Gojko je iz sela Sjeničaka s Korduna, kod Karlovca. To selo je nama dok smo bili u logoru 1939. i 1940. godine poslalo desetak paketa. U Sjeničaku sam bio nekoliko dana krajem jula i početkom augusta 1941. godine. Pričao sam dugo s Gojkom o Španiji, logorima i Sjeničaku. Neobično mu je drago, kad mu hvalim brata, jednog od kordunaških prvoboraca:

— Primio me je kao da sam mu najrođeniji. I svi ostali u selu. Svi su za partizane...

Gojko s njima nije imao veze od početka ustanka.

Tita sam obavestio o Gojkovom dolasku u naš Štab i o tome da smo se »sa njim dogovorili o svemu potrebnom za smeštaj ranjenika iz proleterskih brigada.« Budući da je Gojko u našem Štabu nagovestio mogućnost da se neke proleterske brigade upute na odmor, Titu sam predložio da pošalje »dve brigade na teren našeg Prvog odreda (Grmeč) gdje bi imale zadatak da zauzmu položaje uzduž Une oko Bosanskog Novog i rudnika Ljubije, gdje bi se mogle odmarati i oporaviti, dok bi mi sa našim snagama koje sada drže te položaje i u zajednici sa našim udarnim brigadama mogli izvršiti izvesne akcije, i to na Sanski Most i još neka neprijateljska uporišta, a posle bi u zajednici s tim proleterskim brigadama mogli da prodremo u pravcu Kozare,te bi nataj način mogli podići ljetinu i u tim krajevima«.

Događaji nisu dopuštali ni najumornijima da predahnu.

Sve snage u zapadnoj Bosni i Dalmaciji bile su u ratnom rasporedu. Vrhovni komandant nije mogao dopustiti brigadama da se odmaraju, iako je najveću brigu poklanjao borcima. U jednom pismu onih dana sredinom augusta tražio je da se naredi »šefovima radionica u Glamoču da se sva izrađena odeća i obuća ima odmah staviti na raspoloženje Štabu 2. brigade«, koja »vrši pokret ka Bosanskoj krajini«, a »stoji vrlo slabo sa odećom i obućom«. Pisao je da odmah treba »doturiti najmanje 450 garnitura odeće i obuće« i ujedno »da sve borce s vešom treba snabdeti«.

Ovo naređenje o opremanju Druge proleterske izdano je u vezi njenog pokreta prema Mrkonjić Gradu. O tom pokretu drug Tito je Operativni štab obavestio u pismu koje nam je Gajić doneo 17. augusta. Vrhovni komandant nam je tada pisao kako ga »raduje formiranje Druge krajiške brigade... kao i postavljanje druga Martinovića za njenog komandanta«, jer — pisao je — »verujemo da će ta brigada i njen komandant uspešno rešavati poverene zadatke«. Takođe je pisao da rado prihvataju »i formiranje Treće krajiške«, ali je savetovao »da pojedini udarni bataljoni ostanu kao samostalni na izvesnim teritorijama radi njihove zaštite i dejstva, kao i razvlačenja neprijateljske pažnje na širem prostoru«. Ispravnom je ocenio našu odluku o formiranju Šestog odreda i pri tome je od nas tražio »da četničke bande na rejonu tog odreda politički« treba razbiti i neutralisati, »a zatim priključiti pošteni deo u naše redove«.

Poveravajući mi komandu nad jedinicama koje su trebale napasti i osloboditi Mrkonjić, Vrhovni komandant nije inzistirao na žurbi. Tako je, na primer, smatrao da se Druga brigada pre uključenja u operaciju svakako treba odmoriti (»potrebno je da se ta brigada na vašem terenu prethodno odmori i snabde, a zatim je uvedite u borbu«).

Prva krajiška i Druga proleterska su od Vrhovnog komandanta dobile naređenje da s područja Blagaj — —Novo Selo prema Mrkonjić krenu u noći 17. i 18. augusta. Desetak sati kasnije, u jutro 18. augusta, kuriri iz Glamoča su mi predali novo Titovo obaveštenje o pokretu brigada. Vrhovni komandant je pisao: »Biće upućene iz predela Novo Selo—Blagaj za nekoliko dana«, a za to vreme trebalo je da mi izvršimo »sve pripreme u tom pogledu«. Naredno obaveštenje smo primili 20. augusta: brigade kreću noću 21. i 22. augusta, »bilo preko Medne, bilo preko Sinjakova« i »biće oko Mrkonjića zorom 24. ili 25. augusta«. U istom pismu Tito nas je obavestio kako »Kupres nismo mogli prepadom zauzeti« i kako »sada neprijatelj tamo prikuplja izvjesne dijelove, vjerovatno u ofanzivne namjere«.

Kuriri koji su nam doneli Titovo pismo pisano 19. augusta u podne, doneli su i izveštaj Ratka Marušića *»o* akciji na Kupres i okolna sela«. U sadejstvu s Drugom proleterskom i Četvrtom crnogorskom proleterskom, »naša brigada imala je zadatak da likvidira neprijateljska uporišta Plazenicu, Velika Vrata, Čardačicu i da upadne u grad Kupres«. Štab brigade je ocenjivao da su »svi bataljoni izvršili svoje zadatke«. Ratko je pisao da je »Prva četa Prvog bataljona upala u sam grad bez pucanja« pri čemu se istakao komandir Mikan Marjanović, »koji u napadu na gradove upada bez pucnja u sam grad«. Pisao je i o ostalima koji su se posebno istakli, na primer: »Krupljanin Boško, partizan 1. čete 2. bataljona, koji se toliko približio neprijatelju da je došao ispod samog neprijateljskog utvrđenja i zaskakivao se kako bi dohvatio neprijateljske puške koje su virile iz puškarnice... bacao je bombe u puškarnice i ubio 3 ustaše, a kada su počeli bježati, ubio je iz puške još trojicu. Komandir 2. čete 2. bataljona drug Pašagić Boško (član KPJ) vodeći svoju četu, ranjen je u nogu pred samim gradom. Drugovi su mu previli ranu i savjetovali mu da se vrati, ali on, iako

ranjen, smatrao je da mora da izvrši svoj zadatak — zarobljavanje topova i herojski je poginuo 30 metara od topova. Ostali drugovi, kada su vidjeli da im je komandir poginuo, jurnuli su naprijed da izvrše zadatak i osvete komandira. Tu su se naročito istakli: 1. vod 2. čete i drugovi Ljevar Joso (član KPJ) i Gavranović Gojko (kandidat KPJ). U 3. četi 2. bataljona istakli su se zamjenik komandira Trikić Gojko (član KPJ) i politički komesar Ličina Dmitar (član KPJ), koji su se istakli u borbi svojom neustrašivošću...«

U napadu na Kupres Prva krajiška imala je 21 mrtvog i 74 ranjena borca.

Vrhovni komandant mi je 25. augusta vrlo lepo govorio o držanju Krajišnika na Kupresu, a isto tako i Peko Dapčević, koji je 18. augusta pisao Titu:

»Krajiška brigada, koja je jednim snažnim jurišem upala u grad sa pravca Cardačica — Guber i očistila izvjesni dio varošice, zadržala se jedno vrijeme pod strahovitom neprijateljskom vatrom, koja je obasipala ulice i pravila pravi baraž pred našim trupama... Krajiška brigada je davala ^odstupnicu našim bataljonima sa prihvatnih položaja Čardačice i tek poslije izvlačenja naših jedinica povukla se u pravcu Zlosela. Borci naših jedinica sa najvećom hvalom pričaju o držanju Krajiške brigade, čiji su borci bili nošeni elanom i hrabrim držanjem naših jedinica... Naši partizani visoko cijene borbenost i požrtvovnost Krajiške brigade, i sa velikom ljubavlju pričaju o njihovim aktima herojstva. Iskovala se prava proleterska ljubav između obe brigade.«

Čim sam primio obaveštenja o pokretu grupe brigada prema Mrkonjiću, ne znajući da je Vrhovni štab naredio i Trećoj proleterskoj sandžačkoj da takođe krene »noću 21/22. ovoga mjeseca iz predjela Rujani—Čelebić pravcem: Glavnice—Mliništa—Podrašnica—Podbrdo« i da se poveže sa 1. krajiškom i 2. proleterskom kod Rogolja, s već razrađenim planom za napad na Mrkonjić, krenuo sam u susret brigadama, uveren da ću ih sresti u zoni Ribnika, »tako da bi mogao rukovoditi sa svim tim akcijama«.

Pre polaska, Titu sam poslao pismo:

»...Po svim naređenjima i uputstvima koje ste nam izdali, mi smo odmah postupili. Naša 2. udarna brigada dobila je zadatak, da zaposjedne položaje iznad Ključa, u Sokolovu i Ratkovu... S tim će biti osigurano nastupanje Prve krajiške i Druge proleterske brigade. Za osiguranje žetve oko Sanice i Ključa, i sprečavanje eventualnog prodiranja neprijatelja od Sanskog Mosta, ostavićemo 1. bataljon VI odreda, a eventualno i neke snage naše Treće udarne brigade. Te snage ujedno će biti zaštita našoj Drugoj udarnoj brigadi sa sjevera... Pri formiranju Treće udarne brigade, koja je uglavnom formirana od snaga Petog krajiškog odreda, vodili smo računa da ne ugrozimo sektor toga odreda... Izdali smo, shodno vašem naređenju, naređenje Štabu Trećeg odreda da prebaci jedan dio snaga u pravcu Novo Selo—Blagaj, odakle će presjecati komunikacije Bugojno —Kupres, vršiti ispade prema Kupresu i organizovati izvlačenje žita iz Kupreškog polja... Naredili smo Štabu Petog odreda da odmah stupi u vezu sa Štabom Sjevernodalmatinskog odreda i ličkih odreda i da organizuju napad na Bosansko Grahovo. ..«

Iz Lušci Palanke sam otišao 21. augusta, oko 11 sati, baš u trenutku kad je načelnik Vrhovnog štaba poslao kurira k nama. Arsinog kurira sam sreo na putu prema Ribniku. Javljao je da su jedinice određene za napad na Mrkonjić poslane (»odredili smo i Treću brigadu 4. bataljona — 600 boraca«). »Sve ove trupe 24. zorom biće oko Mrkonjića, gdje s njimatreba uhvatiti vezu«. Pre nego je poslao ovo pismo Operativnom štabu Jovanović je bio sa štabovima Prve i Druge brigade, koji »predviđaju napad noću 24. i 25. augusta« i »predlažu da drug Košta sa bataljonom ‚Soko' i ostalim odredskim snagama krene iz Ribnika u pravcu Rogolja, gdje će se povezati sa njima«.

Nadao sam se da ću tokom jutra i popodne 24. augusta uspešno rasporediti sve jedinice predviđene za napad i da ću konačno naređenje, na bazi već razrađenog plana, komandantima izdati posle komandantskog izviđanja, ali — svi moji lepi planovi bili su uzaludni. U predjutro 24. augusta, kad sam ja stigao pred Mrkonjić, proleteri 2. brigade i Marušićevi Krajišnici su već bili u gradu, kojeg su napali u 1.45, a oslobodili u 4.30. Natporučnik Ključec, zapovjednik oružnika u Jajcu javio je 28. augusta da je »ovom prilikom zarobljeno tri satnije domobrana«, ali je veći deo domobranske posade izbegao zarobljavanje, izvukavši se preko Grabeža, jer s te strane nije vršen napad, a nisu ni obezbeđenja postavljena. U tom smeru su se izvukli i Drenovićevi četnici.

Prodor u Mrkonjić izvršen je smiono i brzo. Ni jedna brigada nije imala žrtava, a zarobljeno je 169 domobrana i četiri oficira. Zaplijenjeno je gotovo sve mrkonjićgradsko naoružanje — jtop, 8 mitraljeza, 9 puškomitraljeza, 3 minobacača... Činilo se da štabovi Prve krajiške i Druge proleterske zaslužuju sve pohvale. Ali ja nisam bio zadovoljan. Uspeh je mogao biti znatno veći da su naši bataljoni, kako je bilo zamišljeno u planu Operativnog štaba, sačekali neprijatelja na području Grabeža i tukli ga delomično u gradu, a delomično na izlasku iz grada. Svoje kritičke primedbe izneo sam na sastanku obaju štabova. Načelnik štaba 2. proleterske, Vojislav Đokić, prihvatajući te primedbe, obavestio je Vrhovni štab:

»...Neprijatelj posle poraza nije osetio silinu našeg pritiska i gonjenja do konačnog uništenja, lako se neprijatelj razbijen povlačio u paničnom strahu, mi smo svi ostali neaktivni. Stvorili smo neprijatelju mogućnost da se pribere, da svoje snage sredi i da nam počne da dosađuje...«

Prodor naših brigada u Mrkonjić, silovit i neočekivan, kod neprijatelja je — video sam to u jednom kasnije zaplenjenom pismu velikog župana iz Jajca — »pobudio senzaciju«. Ustaše su za potpuni poraz optuživale četnike, koji su — čitamo u ustaškom izveštaju — »izrabljivali susretljivost hrvatskih, kako vojnih tako i građanskih vlasti, obilno se snabdevajući količinama soli, duhana i streljiva, a pribavljajući i materijalna sredstva pod raznim izgovorom«. Mrkonjićgradski četnici su, javlja veliki župan Jajca, »do polovine lipnja 1942. godine dobili pod raznim naslovima 53.000 kuna« a samo »3. kolovoza je isplaćeno 100.000 kuna u svrhu hitne pomoći četnicima, 6. kolovoza 60.000 kuna za nabavku opreme četničkim odredima. ..«

Većina četničkih bandi se sklonila u Banju Luku, a neki su bili uhvaćeni. O njihovim sudbinama trebalo je da odluči narodni sud. Samo jedan od komandanata je doveden preda me. Imao je sina i kćer. I sin i kćer tog nevoljnog četnika bili su naši borci, i to odlični borci, i skojevci oboje. Sina toga četničkog komandanta sam

sreo pred mojim štabom u Mrkonjiću. Znao je da mu je otac uhapšen. Kad sam mu spomenuo oca, pogledao je u zemlju, pocrvenevši. Stidio se. Ali nije ni reč rekao u obranu uhvaćenog komandanta. A ja naprosto nisam znao šta da učinim. Gotovo čitav sat sam saslušavao zarobljenika. Govorio je o vezama sa ustašama, o tome kako su sačekivali u zasedama partizanske kurire ili patrole, o pljački, o paljenju muslimanskih sela...

— Streljaćemote! — kažem, a on nato ćuti. Tek nešto mrmlja u bradu, jedva čujem:

— Neka deca prežive ovo zlo vreme.

— Voliš svoju decu?

— Ta otac sam.

— A pucaš na njih, s Nemcima, s koljačima svih vrsta ratuješ protiv dece vlastite...

Opet je dugo ćutao, a onda je odnekud smogao snage, uspravio se, u oči me gleda:

— Kriv sam. Pred decom sam svojom kriv. Ubijte me!

Nisam dao da ga ubiju, zbog njegove dece. Hteo sam čuti šta kaže Vrhovni komandant. Kad sam Titu ispričao o »vojvodi« i mom razgovoru s njim, o čestitoj deci, i izneo moje dileme, drug Tito se uzšetao. Znao sam da je i on, uza svu svoju bezmernu ljudsku širinu u kojoj nema ni trunke zavisti i osvetoljubivosti, ipak komandant i verovao sam da će narediti da onog četnika streljamo.

Ipak, ne učini tako:

— Pusti gnjidu. Zbog dece ga pusti. I reci mu tako: zbog dece!

Ne spominjem ime tome čoveku jer su mu deca živa. Zbog njih ne spominjem: pošteni su komunisti. A i on, posle puštanja iz zatvora, na sve načine nam je pomagao — da iskaje grehe.

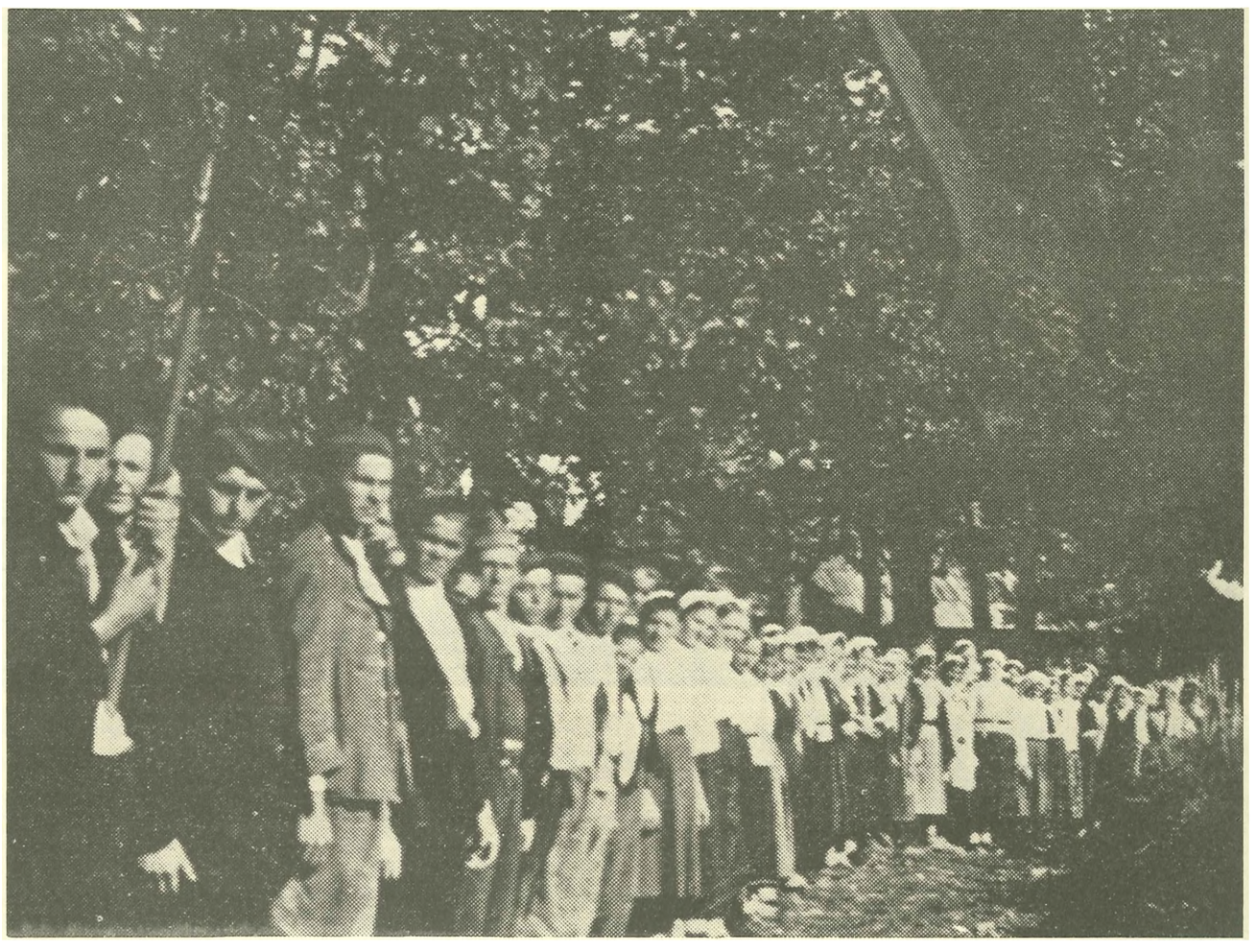

Prva omladinska radna brigada Podgrmeča, leto 1942. godine

Jedinice Operativnog štaba za Bosansku krajinu u oslobođenom Jajcu

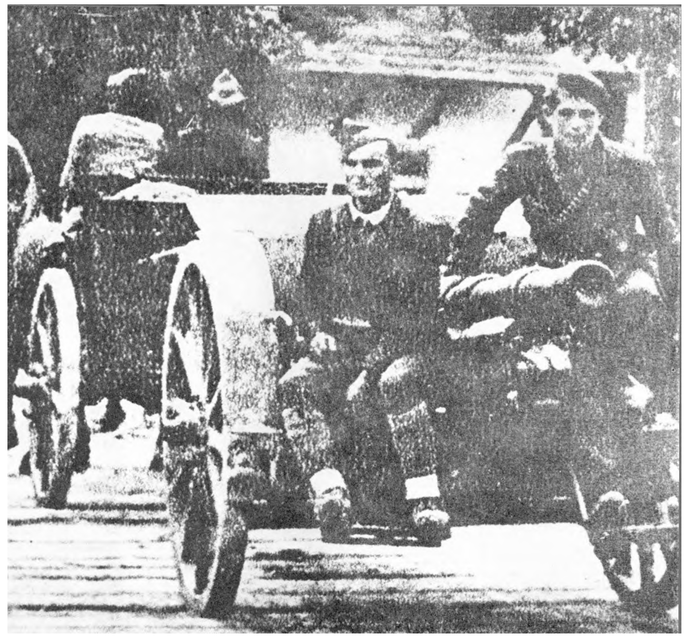

Partizanski topovi ulaze u Jajce 25. septembra 1942. godine

Borci proleterskih i krajiških brigada — sudionici bitke za Jajce

Delegati kongresa USAOJ-a, borci 2. proleterske brigade

Pokret Prve krajiške brigade od Kupresa prema Jajcu

Pionirski odred drvarskog kraja

Žetva na slobodnoj teritoriji Bihaćke republike

Grupa omladinske radne brigade u Sanici, august 1942. godine

Pioniri iz Šipraga

Glumci Kazališta narodnog oslobođenja u Bihaću 1942. godine

Kurir Marko Bućma

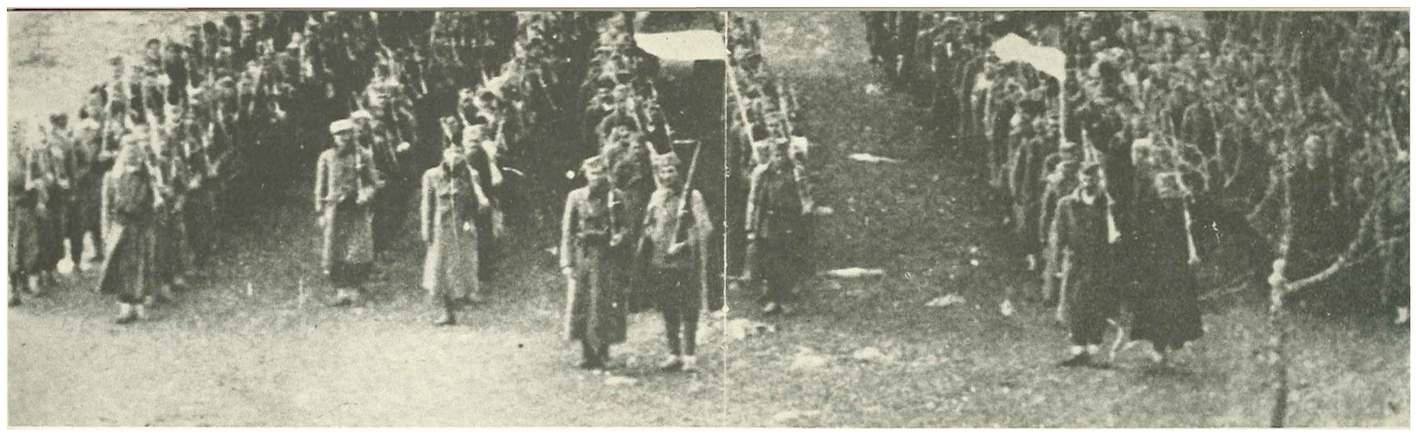

Smotra Druge proleterske brigade

Drago Mažar i Ahmed Šehović

Nikola Karanović, Slavko Rodić i Dimitrije Bajalica

Milinko Kušić

Ratko Martinović

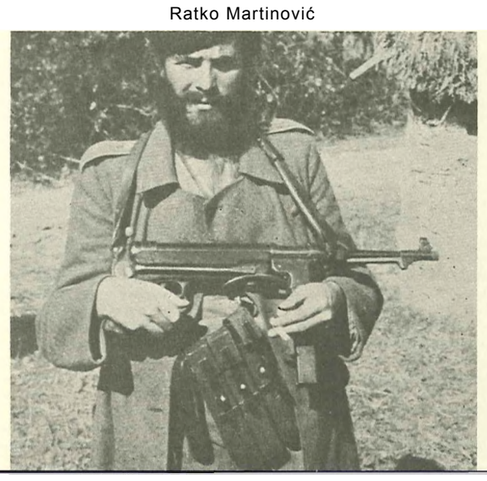

Milutin Morača

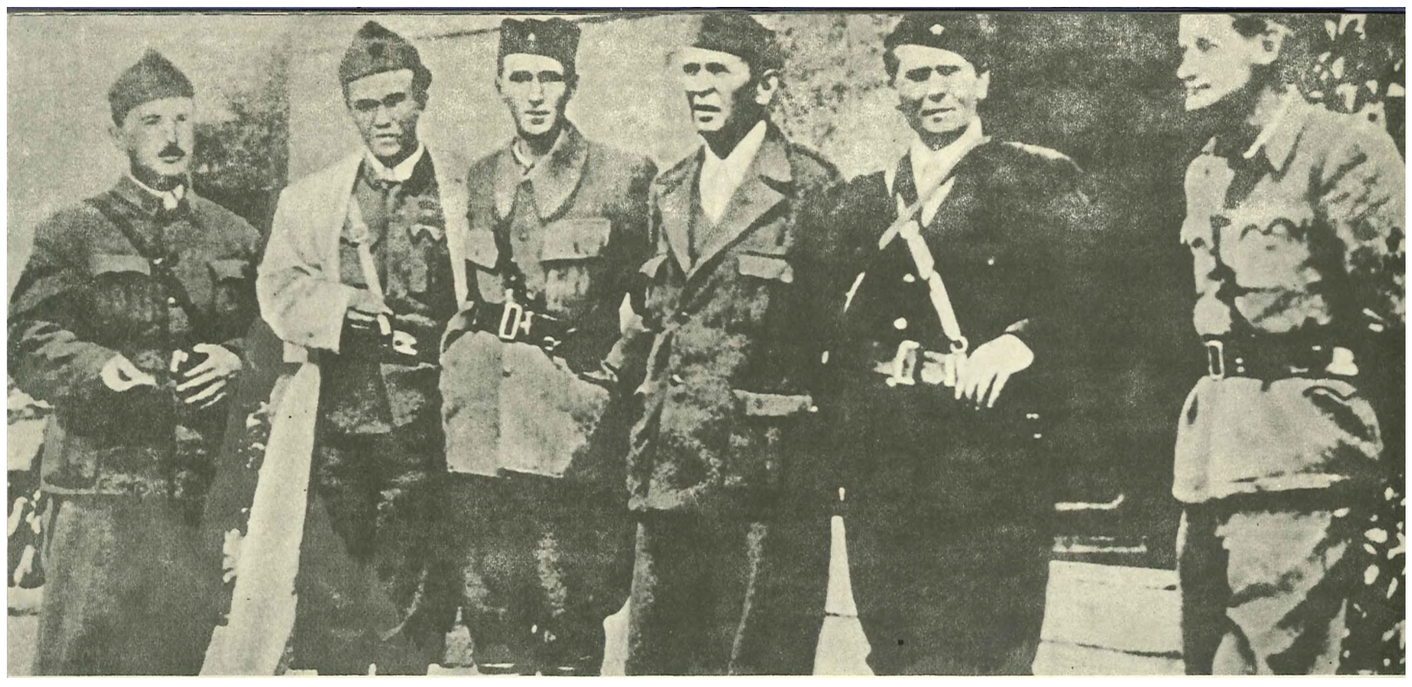

Jajce 29. septembra 1942.: Ivan Krajačić, Ivo Lola Ribar, Košta Nađ,
Ivan Ribar, Josip Broz Tito i Ivan Rukavina

Jajce29. septemra 1942. godine: Košta Nađ, Nikola Ljubičić, dva borca
iz Pratećeg bataljona, Tito, Zdenka Paunović, Ivo Lola Ribar, Ivan
Krajačić i Ivan Rukavina

Tito na slapovima u Jajcu 29. septembra 1942. godine

Ivan Milutinović i Tito u Jajcu

Hajro Kapetanović, Moša Pijade, Ferid Dedić i (čuči) Hamdija Ornanović

JAJCE

Početak septembra 1942:

U Peruu i Čileu osnovani odbori »Sloboda Jugoslavije«, koji su imali cilj da okupljaju napredne Jugoslavene i da materijalno, a i moralno pomažu NOB. Takvi odbori su narednih meseci osnovani među našim iseljenicima u Brazilu, Kolumbiji, Paragvaju i Boliviji.

Početak septembra:

Vrhovni komandant NOP i DV Jugoslavije izdao naredbu o obrazovanju posadinskih vlasti na oslobođenoj teritoriji. Odredio je ustrojstvo i zadatke komandi područja, komandi mesta, partizanskih i seoskih straža.

Do kraja godine formirane su komande sledećih područja: bihačkog, drvarskog, podgrmečkog, jajačkog, livanjskog, banijskog, kordunaškog, ličkog, primorsko-goranskog, splitskog, biokovsko-neretvanskog, šumbe-račkog, psunjskog i papučko-krndijskog.

9. septembar:

Italijanska Vrhovna komanda uputila Višoj komandi »Slovenija—Dalmacija« (Supersoldi) direktivu za preduzimanje operacije u rejonu Mostara i susednim oblastima protiv partizanskih jedinica na tom području. Docnije je plan operacije proširen i na područje Imotski, Travnik, Mrkonjić Grad, Glamoč.

10. septembar:

- *Britanske trupe se iskrcale na Madagaskar.*
- *Nemačke i rumunske trupe zauzele Novorosijsk, posted nju značajnu pomorsku bazu sovjetske crnomorske flote.*
- *U Sušaku vođeni razgovori između komandanta italijanske 2. armije i komandanta četničkih snaga zapadne Bosne, Like i Dalmacije, pa je zaključeno da se četnicima odmah izda 3.000, a u oktobru još 9.000 pušaka.*

12. septembar:

Otpočela bitka za Staljingrad (Volgograd).

13. septembar:

Stabilizovan front između nemačkih i sovjetskih snaga na Kavkazu.

16. septembar:

Predstavnik vlade SSSR-a ponudio poslaniku izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije u Moskvi da primi sovjetske posmatrače u štab Draže Mihailovića. Izbeglička vlada, znajući za saradnju četnika sa okupatorom, odbila je tu ponudu.

22. septembar:

Generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito uputio PK KPJ za Makedoniju direktivno pismo: obaveštava ga o odluci Kom interne kojom se partijska organizacija u Makedoniji stavlja pod rukovodstvo KPJ i o upućivanju delegata CK KPJ u Makedoniju: ukratko se osvrće na razvoj NOB-a, ističe uspehe i stečena iskustva: daje uputstva o radu partijske organizacije na stvaranju oružanih formacija, o formiranju Glavnog štaba (formiran još u junu 1942. godine) i NO odbora, o učvršćivanju bratstva i jedinstva naroda, o primeni partizanske taktike ratovanja: ukazuje na potrebu da se partijska organizacija angažuje više u vojsci, ali da ne zanemari ni partijski rad na terenu, da pojača politički rad među bugarskim vojnicima itd.

25. septembar:

U Bosanskom Petrovcu otpočeo trodnevni I kongres lekara — partizana, uz prisustvo 48 delegata iz NOP i DV Jugoslavije i s terena.

U Mrkonjić Gradu deo Operativnog štaba je ostao mesec dana. Tu je pripreman napad na Jajce, a sve vreme tih priprema koordinirao je i defanzivnim i ofanzivnim operacijama grupe proleterskih i krajiških brigada prema Banjoj Luci. Štab je bio u jednoj strmoj ulici u kući porodice Travar. Ispod prozora velike sobe u kojoj sam radio tekao je potok Skela, koji utiče u uvek zamuljenu Balkanu, koja kad naplavi teče potpuno crna. Porodica Travar smestila se u tavanskim prostorijama, a nas su ostavili u prizemlju. Zajednički smo se hranili; naši borci su donosili hranu, a domaćica Grozda, kćer joj Milena i snaha Milja su nam spremale hranu i — hranili smo se izvrsno. Kad nas je Vlado Dedijer posetio u Travarevoj kući (sad je to Ulica 2. augusta, kućni broj 46), u svom istorijskom »Dnevniku« je zapisao:

»Kod Koste, ispred kuće potočić žubori... Pred pekarnicom somuni, pečene lepinje. Mirnodobski život. ..«

U dvorištu, zapravo u vrtu iza kuće, rasle su haršlame, fine, krupne, slatke trešnje. Strmina iza vrata zasađena je jabukama i šljivama, a bilo je i slatkih, žutih krušaka. Voća je bilo u izobilju. Majka Grozda nam je redovno o obedu na stol iznosila po krtoliče-dva zrelih šljiva, crvenih jabuka i krušaka. Naši kuriri, a ponekad i mi iz štaba, pa i naši gosti (često su tu bili drugovi Moša Pijade, Vlado Zečević najčešće, pa Ivan Milutinović, a dolazio je i Đilas koji je uvek našao načina i razloga da se prepire s Milutinom i Mošom, na primer o »Majki Knežopoljki«, koja po njemu nije imala nikakve vrednosti, uveče bi sedeli na klupci pod kruškama. Tada bi domaćinov sin Vojo, pre rata poreski činovnik i horovođa u mrkonjićgradskom zboru, a od nas zaposlen u ekonomatu Komande mesta,

a priredbi u Jajcu uveče 28. septembra 1942. godine, u prvom redu sleva: Košta Nad, Savo Orović, Ivan Milutinovic, Tito, drivan Ribar

poveo pesmu, ponekad neku starinsku (»S onu stranu Jajca«), a češće neku našu, borbenu.

Lepo se živelo u Mrkonjiću, ali nekoliko kilometara severnije, prema Banjoj Luci, povazdan je tutnjilo i smrt je sve vreme bila prisutna.

Prvog dana boravka u Mrkonjiću, uveče 24. augusta, od Osmana mi je stiglo pismo: javljao je o odlasku u Vrhovni štab (»Bili smo u Vrhovnom štabu na vojnoj konferenciji«). Tito je tu konferenciju zakazao za 21. VIII kad su iz Glavnog štaba Hrvatske stigli Vlado Popović i Ivan Rukavina. Tada su u Glamoč bili pozvani Đuro i Osman. Poziv je poslao Arso Jovanović. »Na ovom sastanku potrebno je utvrditi saglasnost u daljim dejstvima. Zato neka drugovi prikupe sve podatke za takva dejstva i neka dođu sa konkretnim predlozima. Drug Košta neka ostane da rukovodi akcijom oko Mrkonjića.« Da su Osman i Đuro pozvani u Vrhovni štab, znao sam, ali da će se tada »utvrditi saglasnost u daljim dejstvima«, to nisam ni pomišljao. Između Đure, Osmana i mene nikad nije bilo sporova oko operacija, ali nikad nisu ništa preduzimali na svoju ruku: od prvog dogovora — vojna pitanja su bila meni prepuštena. Zbog toga sam se začudio kad sam primio Osmanovo pismo četiri stranice, delomično ćirilicom pisano, što je on sam pisao, a delimično latinicom, što je pisao Đuro:

»...Izložili smo detaljno našu vojnu situaciju... Složili smo se da naša vojna delatnost bude u dva pravca, kako bi se uspjelo razvući neprijateljske snage na širem terenu. Naše vojne akcije moraju velikim dijelo^m biti usmjerene u žitna područja, te smo s tim u vezi isticali djelovanje naše Druge brigade i potrebu spuštanja u područje Kozare... Govorili smo o prnjavorskom i derventskom srezu bogatim žitom, kao i vojnički značaj dolaska pod Banju Luku. Drugovi iz Hrvatske su ukazivali na Bihać i Cazin, kao bazen koji je neprijatelj zasjeo između nas i njih, te o potrebi aktivnosti na tom području. Govorilo se o čišćenju Banije i Pounja, kao i o presjecanju veze između garnizona na Uni, o likvidaciji Cazina i jačoj blokadi Bihaća, kao i o eventualnoj likvidaciji poslije izvjesnog vremena i samog Bihaća...«

Budući da je tim savetovanjem rukovodio načelnik Vrhovnog štaba, a ne sam Vrhovni komandant, isticano je kako »odredi kao organizacione vojne forme treba da iščeznu«, jer »da je danas potrebno organizovati mobilne jedinice usmerene isključivo na operacije«. U prvi mah me taj podatak iz Osmanovog pisma zbunio. Tek po tome sam shvatio da sam Tito nije bio prisutan, jer Vrhovni komandant je meni u pismu od 16. augusta jasno izneo svoje shvatanje o potrebi formiranja brigada (»formiranjem ljudstva u brigade, ono se i politički i vojnički mnogo brže uzdiže«), ali i neophodnost da zadržimo odredske formacije (»ne bi bilo zgodno da ispraznite sve teritorije odreda«): odredi su trebali iščezavati postupno, u budućnosti, a zasad su nam još bili potrebni.

Kad su Đuro i Osman razgovarali s drugom Titom, on im je naglasio da Treći odred treba i dalje ostati kako je do tada bio organizovan, a isto tako i Prvi.

Čini se da je Vrhovni komandant tek posle ovih razgovora, o čemu su mi pisali Osman i Đuro, odlučio da iskoristi prisustvo drugova iz Hrvatske i da održi jedno šire vojno-političko savetovanje. Zbog toga su pozvani i drugovi iz Štaba dalmatinske zone, štabovi proleterskih brigada i ja, da se nađemo u Glamoču 25. augusta. Tito je po mene poslao kola, pa sam krenuo zajedno s komandantom 2. proleterske Ljubom Đurićem.

Nisam bio u Glamoču otkako je tamo došao Vrhovni štab. Drug Tito i njegovi saradnici su se smestili na južnom ulazu u mesto, u dve vile (»Danica« i »Mileva«) u borovoj šumi blizu šumskog bistrog potoka Busija. Čim smo tamo stigli, stražari su nas uputili dublje u šumu Tisovac: drugovi su bili okupljeni oko druga Starog pred nekom vodenicom na Busiji, ispod kote 1026 na levoj i Rajana (1238) na desnoj obali.

Na savetovanju su bili svi .poznati drugovi, i Arso, i Ranković, i Đilas, i Žujović, i Orović, i Milutin, i Moša, i Pavle Ilić. Od Španaca, pred mlinom na Busiji su 25. augusta bili Peko Dapčević, Koča Popović, Ivan Rukavina, Vlado Popović, Gojko Nikoliš i ja. Zatim: Mitar Bakić, Fićo Kljajić, Vicko Krstulović, Ivica Kukoč... Posebno me obradovao susret s Kočom Popovićem, o kojem se sve vreme od dolaska proletera u Krajinu u mom društvu pričalo, ali još nije bilo prilike da se vidimo. Koča je od onih izuzetnih ličnosti, koje ulivaju posebno poštovanje. Njegovu misao uvek je trebalo ceniti, pa i kad je u prvi mah naoko neprihvatljiva, o njoj je valjalo dobro i temeljito promisliti. Nije se zaletao, ali nije bio ni neodlučan. Svakako, uz Peka Dapčevića, on je razložno postao naš najslavniji komandant. Rukavina je takođe zavređivao najveće poštovanje, ali to je već bio potpuno drugačiji karakter i teško je bilo prodreti u tok njegovih misli. Od prisutnih »političkih rukovodilaca«, od onih koji će postati ili su već bili komesari, najbliskiji mi je bio Vlado Popović i kad nepunu godinu posle susreta na Busiji sticajem okolnosti dođe u moj štab, za komesara, bit ću i počašćen i obradovan: takvi komesari se retko rađaju.

Drugovi iz Dalmacije, Vicko i Ivica, odmah posle savetovanja su pisali da je »konferencija pri Vrhovnom štabu donijela značajne odluke za dalji razvitak naše borbe... Tu su udareni temelji stvaranja jedinstvene vojske, čija će borba i aktivnost pod jedinstvenim rukovodstvom biti usmjerena u pravcu općih, a ne lokalnih interesa. Odluka o postepenom likvidiranju odreda, kao osnovnih borbenih jedinica, koji su bili vezani za svoj uski teritorij i u borbi rukovođeni uglavnom lokalnim interesima, na udarne brigade, najznačajnija je...«

Mi, u Krajini, još na Cincaru smo, kao što sam već pisao, dogovorili s drugom Titom plan prerastanja odreda u brigade. Konačno, taj proces je na inicijativu druga Tita iskazan u direktivama iz Foče, otpočeo još ranije, u proleće, stvaranjem pokretnih bataljona i, potom, u maju stvaranjem 1. krajiške udarne brigade. Ali uz mobilne jedinice i dalje smo zadržali teritorijalne.

Što se operacija tiče — njih je trebalo nastaviti po već stvorenim planovima. Tito je od nas na Cincaru tražio da dejstva prenesemo u dolinu Sane, prema Mrkonjiću i Manjači — na jednoj, i prema Bosanskom Grahovu — na drugoj, jugozapadnoj strani. Sad je samo trebalo tako produžiti, još u bliskijoj suradnji s proleterskim jedinicama i jedinicama Glavnog štaba Hrvatske. Imali smotri brigade i šest odreda, a već je sve bilo spremno da odmah osnujemo i Četvrtu i Petu brigadu — jednu na terenu Petog, a drugu na terenu II, kozaračkog odreda; koji je u julskoj ofanzivi strahovito iskrvario (oko 1700 boraca izbačenih iz stroja).

Tito je 25. augusta pohvalio Operativni štab za brzo i uspešno sprovođenje zadataka koje smo dobili na Cinca-

ru. Hvaleći nas, bio je dobro raspoložen, ali i precizan u zahtevima za nove akcije.

Osnovno što je drug Tito od mene tražio na savetovanju pred vodenicom na Busiji kod Glamoča bilo je — oslobođenje Jajca. Drug Tito je očekivao da ćemo to uraditi, najdalje »do 10. septembra«. Tako sam i obećao, ne sluteći da narednih dana neće na frontu prema Banjoj Luci biti sna ni mira. Nemci su, naime, s ustašama i četnicima, pokušali prodreti u Mrkonjić i povezati se s odsečenim Jajcem.

Već 26. augusta, kad sam se vratio u svoj štab, postalo mi je jasno da je neprijatelj preduzeo ofanzivu. Osim Drenovićevih četnika i ustaško-domobranskih snaga, »u rejonu Banja Luka, u borbi protiv partizana, pod njemačku komandu stavile su se još neke grupe četnika«, javljalo je Kašeovo poslanstvo iz Zagreba Ribentropovom ministarstvu 5. septembra. Više nedelja su vođene danonoćne krvave borbe.

Mene je tih dana srce vuklo u Jajce, da ispunim Titovu zapovest, a morao sam jake snage držati na banjalučkom sektoru zbog nemačkih nadiranja. Kako smo Nemce do 3. septembra uspeli suzbiti, ali ne i sasvim odbaciti, odlučio sam — i o tome odmah obavestio druga Tita — da sve raspoložive snage pošaljem u napad na četničke bande i da ih odbacimo iz Surjana, Marčeta, Lazičića, Lokvara i Gornjeg Ratkova. Zamislio sam da ta akcija bude munjevito izvedena, kako bih sve te snage s fronta prema Manjači bacio na Jajce.

U Mrkonjiću sam 1. septembra održao sastanak sa štabovima svih brigada i odreda. Tada smo zaključili da najdalje za četiri dana izvedemo napad na Jajce. Ali kako se zbog pojačanog pritiska neprijatelja sve nije odvijalo po našim planovima, akciju sam morao odgoditi. Drug Tito je sve to vreme u stalnim vezama s mojim štabom. O savetovanju u Mrkonjiću sam ga obavestio 4. septembra i javio mu o brzom čišćenju Manjače, kako bismo mogli uskoro napasti Jajce.

Naše operacije u dolinama Sane i Vrbasa neobično su zabrinule i lokalne i više neprijateljske štabove. Naročito je četnike zahvatila panika. Osipanje, koje je počelo u Drenovićevim bataljonima, prenelo se i na ostale četničke trupe. Četnici nam se sami nikad nisu mogli suprotstaviti, a sad pogotovo. Odvojeni od Italijana, mogli su možda nešto učiniti samo u najsvesrdnijoj saradnji s nemačkim snagama i sa ustašama. Rade Radić, komandant Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda (formiran u Grapskoj na Trebavi 2. jula), slao je Vukašina Marčetića i Jovu Mišića posle našeg ulaska u Mrkonjić na pregovore s komandantom nemačke 714. divizije, kako bi organizovali zajednički front severno od Mrkonjića. Iz Dobrnje, na putu Banja Luka—Sitnica, gde je krajem augusta bio Radićev štab, pisao je svojim savetnicima da su se ustaše usprotivili nemačkoj pomoći u oružju (»General Brozović poslao je, po dva nemačka oficira, pismo nemačkom komandantu, koji je u Kadinoj Vodi, da nam se ne da municija, pošto smo već dobili ogromne količine i da mi, traženjem municije, samo stvaramo sebi rezerve za ‚onaj naš dan[1] — kako to oni kažu«), ali Nemcima je u onoj situaciji četnička pomoć bila neophodna i, piše 31. augusta Rade Radić, »uspeli smo i Hrvati će morati da pošalju municiju za 2000 četnika i sva automatska oružja i bacače«. Četnici su procenjivali da im »Nemci poklanjaju momentalno više pažnje nego Hrvatima«.

Nemačka komanda je ispravno procenila da je sve što je u junu i julu borbena grupa »Zapadna Bosna« činila ‚rra Kozari bilo uzaludno: partizanske snage su uvećane, a ne razbijene. I Banja Luka i Jajce bili su na udaru, a oba grada bila su presudna za nemačke planove. Više nije ugrožena samo italijanska, nego i nemačka okupaciona zona. Štabovi 714. divizije (banjalučko operativno područje) i 718. divizije (Jajce) istovremeno su preduzimali mere da spreče naš prodor u ta mesta. Budući da su sve jedinice 718. divizije i 3. domobranskog korpusa (jedinice pod komandom zloglasnih ustaških pukovnika Jure Francetića i Franje Šimića) bile angažovane u borbama oko Kupresa i u dolini Vrbasa, jedina im je nada bila da će jedinice 714. divizije s ustašama i četnicima, napadajući od Banje Luke, razbiti naše snage oko Mrkonjić Grada.

Zaista, komandant 714. divizije je intervenirao odmah posle našeg ulaska u Mrkonjić. Prihvatajući mišljenje komandanta Banjalučkog zdruga o opasnosti da i sama Banja Luka »u jednom naletu bude zauzeta«, general Fridrih Štal je još 24. augusta naredio majoru Putlicu, jednom od komandanata svojih bataljona, da se preko Zmijanja probije na jug, pomogne u spašavanju mrkonjićgradske posade i odbaci naše snage dalje od nemačke okupacione zone.

Dok se nemačka motorizirana kolona probijala preko Zmijanja, mi smo bili na savetovanju u Glamoču. Bili smo se definitivno opredelili za napad na Jajce, pa zbog toga i nisam na banjalučki pravac uputio ni jednu od tri brigade raspoređene u Mrkonjiću i oko Mrkonjića (Prva krajiška i proleterske — Druga i Treća). Istina, 25. i u noći 25. i 26. augusta, kad se u Mrkonjiću saznalo za snažni nalet Nemaca od Banje Luke prema Ratkovu, mogli su naši drugovi u Mrkonjiću i samoinicijativno proceniti potrebu rokiranja barem nekih bataljona na taj pravac, ali to nije učinjeno. Konačno, to Druga brigada nije ni tražila. Vrativši se 26. augusta u Mrkonjić, zatekao sam u Štabu kurira Ratka Martinovića, koji nam je pisao da su bataljoni Druge brigade »obuhvatnim manevrom i jurišom« 24. augusta oslobodile Sitnicu (»ostavili su iza sebe kazane, kape, fišeklije, cipele i ostale stvari«), a »u samu zoru 25. augusta izbile na položaje prema Bunarevima, gdje se sudaraju sa neprijateljem koji je pošao iz Banje Luke ka Mrkonjiću«. Nemačke jedinice majora Putlica su nadirale u 40 kamiona i 5 tenkova štićene avionima. »U prvom sudaru uništeno je protivtenkovskim topom 3 tenka, 2 kamiona i luksuzni auto, oborena su 2 aviona, ubijeno preko 100 neprijateljskih vojnika sa bacačima i puškama«. Sutradan je položaje 2. brigade stalno bombardiralo desetak aviona, a tako je bilo svih narednih dana. U tri navrata Nemci su izbili sve do Sitnice, ali su u protivjurišima odbacivani do Kadine Vode.

Posle prvog prodora Nemaca do Sitnice, 26. augusta, postalo mi je jasno da naše položaje moram pojačati. Prema selu Stričićima sam poslao Prvu krajišku i Ratko Marušić je svoje bataljone u zoru 27. augusta već rasporedio na Trijebovu, ali kako tu nije bilo neprijatelja krenuli su dalje u smeru severozapada, istočno od komunikacije Kadi na Voda—Sitnica. Putlicu je to bilo dovoljno upozorenje da se odmah povuče iz Sitnice u Kadinu Vodu, ali nismo mu dali da predahne, nego smo zahtevali od Prve i Druge krajiške da izbiju sve do Kola, kako bi »izazvali neprijatelja na jaču reakciju, potpali pod njegovu vatru i privezali se za njega«. Prvoj brigadi sam 29. augusta

naredio da zauzme Kadinu Vodu i Šljivno težeći »da sa svojim snagama iziđe do Bronzanog Majdana i time prekine vezu Sana —Banja Luka«. Druga je takođe usmerena prema Banjoj Luci, a Druga proleterska, zaposevši položaje Lokvari —Dujakovci, trebalo je da »onemogućava četničkim grupicama da zalaze za leđa krajiškim brigadama«. Treća sandžačka dobila je političke zadatke: rad s narodom, a Treći odred vrši demonstrativne napade prema Jajcu. Tita sam 29. augusta obavestio da je »neprijatelj pokušao iz Sanskog Mosta i Vrhpolja da prodre prema Ključu, ali je odbačen uz znatne gubitke«. Ocenjivao sam da je »taj prodor trebao da sigurno koordinira s neprijateljskom kolonom koja je potučena kod Sitnice«. Prema Ključu sam, radi pojačanja, poslao 3 čete bataljona »Soko«. Nama je dolina Sane bila dragocena i nikako je pre nego se pokupi ljetina nismo smeli izgubiti. Tih dana na oranicama oko Sane i Sanice radilo je 3230 radnika (žetva, vršidba i prevoz žita). Oko 300 kola 160 tovarnih konja prevozilo je 29. augusta žito s neprijateljskih imanja. Upravo 29. augusta naš intendant Bačkonja mi je pisao o prodoru neprijatelja iz Vrhpolja do Krasulja (28. augusta), »gde smo se mi nalazili sa 3 vršaće mašine i 1200 radnika i 100 kola. Mi smo na vreme povukli svu radnu snagu i mašine, tako i žito koga se zateklo oko 15.000kg. Hitno smo sašili od platna vreće i sve žito povukli na Bravsko... Neprijatelj je odmah uveče pobjegao, a mi smo nastavili rad... Na sektoru Prvog odreda ima 250 žetalaca i 50 kola žita, gotovog 40.000 kilograma. Na sektoru Petog odreda ima 1200 radnika, 100 kola žita, 80 tovarnih konja, a žita 170.000 kilograma. Na terenu Trećeg odreda radnika 530, kola 50, samarnih konja 80, a ž** 35.000 kilograma. Rad ide prilično, samo bi bilo potrebno da se dade pojačanje na ovom sektoru. Pošto ima još velika količina žita, graha, a tako i povrća i voća, želio bih, da kad pođeš u Operativni štab svratiš ovamo, da sazovemo zbor, jer bi i radnici željeli vas vidjeti.«

Dragi Mažaru sam naredio da angažuje sve, ne samo svoje borce: žetva je morala biti spašena. Ali čvrsti položaji prema Vrhpolju bili su nam neophodni i zbog planiranog napada na Jajce. Ja sam, naime, još verovao da ćemo mi prvih dana septembra moći da napadnemo staru Hrvojevu prestonicu. Zbog toga sam Dragu zamolio da jednu od svojih četa pošalje na cestu Banja Luka—Krupa—Jajce (rušenje i zaprečavanje), a od Milorada Mijatovića tražio sam da Prvi odred »stupi u vezu sa štabom Šestog odreda i da preduzmete akcije u Sanskoj dolini na manja neprijateljska uporišta koja ste u stanju da likvidirate«, jer smo želeli zbuniti neprijatelja i ne dati mu »da se pribere i da započne sa napadima u cilju pomaganja svojim snagama od Banja Luke«. Imao sam na umu još jedan manevar, kojim je trebalo odvući pažnju i od Banja Luke i od Jajca: prodor u Pounje i prepad .Fia Cazin. Taj zadatakbio je namenjen Trećoj brigadi, kojom je komandovao donedavni komandant Petog odreda, moj drug iz podoficirske škole u Bileći, Nikola Karanović. I Karanoviću i Mijatoviću sam pisao da će ta akcija »imati većeg značaja za operacije u Krajini«.

Manjača je krajem augusta postala jednako interesantna neprijatelju kao i nama. I oni posle 28. augusta dovlače u rejon Kadine Vode sveže snage. Stigla je još jedna četa tenkova i baterija topova, a privučene su i sve raspoložive četničke jedinice, sad pod neposrednom komandom majora Putlica. Četnici su u ovom napadu dobili od nemačke komande prioritetan zadatak: da ovladaju Zmijanjem potiskujući naše jedinice s dominantnih položaja uz drum i tako otvore puttenkovima i kamionima grupe Putlic.

Nemačko-četnički napad počeo je u zoru 31. augusta. Naše su čete bile u ofanzivnom rasporedu i nisu očekivale tako silovit udar. U prvi mah su se sve naše jedinice uzmakle, ali popodne su se redovi sredili i četnici su zaustavljeni na svim pravcima. Od Vrbasa do Trijebova rasporedili smo delove Druge proleterske, dalje prema zapadu, od Trijebova do Sladojevića bila je Prva krajiška, a ispred Sitnice (Grabež —Dobro Polje—Dubica) Druga krajiška.

Izveštaji s Manjače su me zabrinuli. A Tito mi je upravo poslao pozdrave: »Drugu Kosti. Čestitamo na uspešno izvedenim operacijama na području Mrkonjić Grad—Banja Luka—Sanski Most.« Čini se da onih nekoliko kratkih izveštaja o položajima na Manjači nije bilo tako jasno napisano, da bi shvatili kakva nam opasnost preti od Banja Luke. Jer naš raspored na Manjači drugovi u Vrhovnom štabu su shvatili kao držanje krutih frontova. Tito je pisao (30. augusta, 12 sati):

»Po našem mišljenju likvidacija Jajca predstavlja pitanje od prvorazredne važnosti:

— dobili bismo plen u oružju i fabriku za izradu municije;

— mi bismo dobili slobodu manevra preko Vrbasa, gde bismo dobili ratni plen, dosta žita i proširili svoju slobodnu teritoriju, te bi i operacije dobile veću sigurnost;

— lako bismo otsekli Donji Vakuf, Bugojno i Kupres i sva ta tri ustaška centra bi pali relativno lako;

— najzad, akcijom ka Travniku bismo sačuvali našu slobodnu teritoriju ka Livnu, koje predstavlja uporište za dalmatinske partizane.«

Tito je bio jasan i u zahtevu, pa čak i u tome kako da operaciju izvedemo. Sve je on to napisao na nekoliko stranica. Napad na Jajce je vezao uz akcije drugih snaga Vrhovnog štaba. Od mene niko ne bi bio sretniji da sam u mogućnosti odmah izvršiti Titovu zamisao, ali to nikako nije bilo moguće, dok nam neprijatelj jaši na leđima. Bila je samo jedna mogućnost: što pre odbaciti neprijatelja daleko na sever od Mrkonjića, a onda sve snage baciti na Jajce.

Popodne 31. augusta naredio sam komandantima i komesarima Prve krajiške, Druge proleterske, Druge krajiške i Treće proleterske da se okupe u Operativnom štabu u Mrkonjiću rano ujutro 1. septembra. Na sastanku su bili Ivica Marušić Ratko, Ilija Materić, Ljubodrag Đurić i Aleksa Dejović, koji je zamenio Milinka Kušića, Ratko Martinović i Niko Jurinčić, te Vladimir Knežević i Velimir Jakić. Osnovno je bilo da ih obavestim o Titovu zahtevu za oslobođenje Jajca: »Tu akciju trebalo bi izvršiti najdalje do 10. septembra. Prema tome ova uputstva shvatite kao direktive za vaš rad. Vi nam u vezi s tim podnesite vaše mišljenje, predloge i eventualne zahteve...«

Drugovi su prihvatili moj stav:

— Jajce je moguće i napasti i osloboditi, kad odbacimo bande s Manjače!

Udar na sever trebalo je da počne 3. septembra. Do tada je bilo moguće izvršiti koncentraciju svih snaga, obezbediti veze, održati političke sastanke u svim četama... Izložio sam plan po kojem je četnike trebalo

odbaciti iz Surjana, Marčeta, Lazičića, Lokvara i Gornjeg Ratkova. »Akcija mora biti munjevita, da bi jedinice pravovremeno bile pred Jajcem.« U napadu na Manjaču sudeluju tri brigade; Treća sandžačka i delovi Trećeg odreda obezbeđuju Mrkonjić, a dva bataljona Šestog odreda i neke čete Prvog odreda drže položaje oko Vrhpolja.

Posle dogovora u Operativnom štabu, otišao sam na položaje kod Ratkova. U selu Babići, kod Gornjeg Ratkova, popodne 1. augusta fotografisali smo se ispred štaba Druge brigade. Na toj fotografiji je i komandant Prve brigade: naša jedina zajednička fotografija. Sutradan, 2. septembra u 5 časova je smrtno ranjen. To se dogodilo u Delijićima, 4,5 kilometra severno od Sitnice, gde je bio štab Prve brigade. Neprijateljski avion je na štab bacio nekoliko bombi, očito najpotpunije upućen u kojoj kući je rukovodstvo: četnički doušnici su sve javljali neprijatelju. O tome smo odmah obavestili i Vrhovnog komandanta, a dva dana kasnije, 4. septembra, pisao sam mu — ogorčen — nešto duže pismo:

»... Ranjeno je 18 drugova, a poginulo je troje. Među ranjenima je i komandant brigade, politički komesar, zamjenik političkog komesara i drugarica Beška...«

U tom pismu sam Vrhovnog komandanta obavestio i o našoj prvoseptembarskoj odluci da četnicima »zadamo jedan snažan udarac i time izazovemo kod njih demoralizaciju«, ali — u ogorčenju zbog žrtava u Delijićima — bio sam odlučio »da moramo preduzeti oštrije represalije prema četiri četnička sela koja se nalaze usred šume Manjače i služe četničkim bandama kao ekonomska baza«. Svi naši drugovi bili su ogorčeni. Osman i Slavko su, na primer, tih dana iz Lušci Palanke Šoši i drugim Kozarčanima pisali teške optužbe protiv četničkih sela na Zmijanju:

»... Četnici Drenović, Azarić, Marčetić, Tešanović i ostali organizovali su front zajedno sa Nijemcima protiv nas. Uprvimahmislilismoda postupimo što opreznije sa četnicima i selima zaraženim četničkom propagandom, kako bi ih politički neutralisali, a to sve u cilju našeg prodiranja prema Banjoj Luci. Međutim neće moći ići tako. Četnici imaju utjecaja na mase tog kraja kojima godi oportunistička politika četnika, politika mirovanja, politika trgovanja sa gradom. Sve to od njih čini, pored velikosrpske orijentacije, poslušne sluge četnika, i zato Drenović poslije zauzeća Mrkonjića sa naše strane uspijeva pobjeći i prevesti 150 ustaša do Banje Luke, a da ga nitko od seljaka ne napadne. Ni Pljeva, ni Drenovićev sektor nisu zločinačkije nastrojeni od Manjače u kojoj je djelovao Azarić, Marčetić, Lazičić i ostali. Mi ćemo izgleda morati promijeniti stav prema tim četnicima, a i njihovim selima, i ako ništa ne pomogne, sve te otrovne špijunske porodice otjerati prema Banjoj Luci, pa eto im ustaša, neka s njima žive. Mi smo se pokazali kao ljudi, mi smo nastupali mirno i pošteno, naši vojnici nisu htjeli ni šljive uzabrati bez pitanja, a ako nećete hulje i ta zatucana masa tako, mi ćemo po njima muški udariti...«

O tome kako smo mi postupali sa žiteljima Zmijanja, postoje i četnički izvještaji. »Sa stanovništvom postupaju najljepše« — pisali su četnički komandanti o nama, »tako da plaćaju sve, govoreći da oni nisu četnički banditi koji pljačkaju...«

Uz pismo o zločinu u Delijićima i zamisli da izvršimo represalije u četiri doušnička sela, koja »služe četničkim bandama kao ekonomska baza«, drugu Titu sam poslao i zaplenjeni četnički dokument: što se na Manjači priča o ponašanju naših boraca. O tome sam s drugom Titom, uoči njegovog odlaska iz Glamoča na Mliništa, i usmeno razgovarao. A on dugo šuti, pomno me motri. Na moje pismo ništa nije odgovorio, pa nestrpljivo čekam reakciju.

Progovorivši, Vrhovni komandant je pitao:

— Dadoše li ti Mitar i Peko Bilten Četvrte proleterske?

Dakako, imao sam ga. Tito kaže:

— Čitaj! I zapamti: mi nismo nikakva osvetnička horda. Mi smo narodna vojska. Mi ne možemo ratovati protiv naroda. Ratujemo samo protiv izdaje... — I onda me još jednom podsetio da pročitam njegov govor Četvrtoj crnogorskoj održan proletos kod sela Ljubine:

»Sada je u borbama za oslobođenje, prvi put u historiji Jugoslavije, kršteno oružano jedinstvo svih naših naroda. Petokolonaši su uvijek sijali sjeme razdora među narodima ove zemlje, a danas ga siju više nego ikad — da bi nas lakše uništili. Mi ćemo biti sijači bratstva među narodima. Kada budemo prolazili kroz nove zemlje, kad budemo dolazili u dodir s ljudima drugih običaja, oni će možda biti nepovjerljivi prema nama, jer nas još nisu vidjeli na djelu i nisu čuli našu riječ. Vi ćete svojim držanjem i ubjeđivanjem pokazati da ste vojska novoga kova; vi ćete tako steći njihovo povjerenje i razviti zastavu slobode i u krajevima koji je još nisu razvili...«

Razumije se, našim jedinicama sam naredio:

— Akciju ubrzati. Odnos prema narodu kao i dosad. Narod mora biti uz nas — sad ili sutra!

Od 25. augusta do 19. septembra po putevima, prodolinama, čukama i rasutim selima Zmijanja neprestano su vođene teške borbe. Niko Jurinčić i Ratko Martinović su mi javljali da je napad nemačke artiljerije i avijacije takav, da se satima ne može ni reč razabrati. »Ima boraca koji su potpuno ogluvili, a neki su pomalo skrenuli s pameti od artiljerije i bombardovanja.« Kombinovana nemačka grupacija, na svim pravcima pojačana četnicima, sve je poduzela da nas baci sa Zmijanja. U Vrhovnom štabu, čini se, nisu tih dana potpuno procjenjivali koliko je važno da se održimo na Manjači i na južnim prilazima Banjoj Luci. Načelnik Vrhovnog štaba je prvih dana septembra još uveren da će se »u vremenu od 5. do 7. septembra izvesti napad na Jajce sa tamo koncentrisanim jedinicama«. Čak smo i mi u Mrkonjić Gradu, gde smo organizovali pozadinu uz pomoć partijske organizacije i drugova iz Vrhovnog štaba (Vlado Zečević piše Titu 2. septembra: »U Mrkonjić Gradu... održan je zakazan zbor. Na zboru je bilo prisutnih oko 500—600; govornici su: pretsednik zbora, komandant mesta Milan Golubović (seljak); Šaćir Maslić, Musliman, meštanin (kovač), partizan i partijac; pop Vlado;

drug Milan (Perković, radnik), u ime omladine; drugarica Ljubinka Milosavljević, u ime žena; drug Slobodan Penezić Krcun u ime KPJ...«) i posle pogibije drugova iz štaba 1. krajiške verovali da ćemo brzo slomiti neprijatelja na Zmijanju i uskoro napasti Jajce, samo će »predviđena akcija biti odložena za dva-tri dana«. Tada još nije bilo nervoze zbog odgađanja dogovorene operacije. I Arso, koji je najviše insistirao na brzom udaru na Jajce, 4. septembra mi je pisao — verovatno u dogovoru s drugom Titom — da se slaže s našim planom (odbaciti neprijatelja prema Banjoj Luci). Pisao je — misleći na zonu Zmijanja — da je »to njihovo uporište potrebno potpuno onemogućiti i uništiti«. U Vrhovnom štabu su tada, početkom septembra, računali da ćemo, »posle uspešne likvidacije Jajca«, verovatno »uputiti jače snage na sektor između Vrbasa i Bosne«. »Naravno«, pisao je Arso kasno uveče 4. septembra, »i tom akcijom vi ćete rukovoditi«.

Između Mrkonjića i Glamoča smo organizovali stalnu vezu. Kuriri su imali motorbicikle, a često su na tom pravcu saobraćali i štapski automobili. I Vrhovni štab i mi smo želeli da budemo u što tešnjoj vezi. Na slobodnoj teritoriji Krajinetih dana se takođe radilo i na uspostavljanju železničkog saobraćaja. Po zahtevu Vrhovnog komandanta, pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba Pavle Ilić Veljko, pisao mi je kako treba »da osposobimo prugu Mliništa—Srnetica—Drvar i Srnetica—Grmeč, pomoću koje možemo lako i brzo prevesti sve zalihe hrane u planine i decentralisati se«. Osim toga, Tito je smatrao da ćemo uz prugu »na podesnim mestima« smestiti »i bolnice i sve ostalo što nam je potrebno«. Prugom, pisao mi je Veljko, i »autobusnim saobraćajem na liniji Mrkonjić—Glamoč —Livno, kao i telefonskim vezama na istim linijama postižemo brzu i sigurnu vezu sa našim jedinicama i štabovima na oslobođenoj teritoriji«. Tito je, u vezi s osposobljavanjem železničkog saobraćaja, odlučio da svoj uži štab smesti u Mliništima, »gde bi se i štamparija smestila« i tako bi tu »na neki način stvorili središte komandnog i saobraćajnog aparata«.

Tito je zbog svega toga k meni poslao Vladimira Smirnova Volođu, iskusnog inžinjera, koji je već tada počeo organizovati naše prve inžinjerijske jedinice. Volođa je k nama stigao 1. septembra, upravo u trenu kad sam se spremao da izađem na položaje Prve i Druge brigade na Zmijanju. Hteo je da nam se priključi:

— Nisam, veli, već danima omirisao barut...

Ratko Martinović, njegov stari znanac još iz borbi u Srbiji, prisno ga je zagrlio:

— Idemo, gore kod nas ima baruta toliko da ćeš mu, ostaneš li živ, miris osećati čitav život.

Za uspostavljanje saobraćajnih veza, Vrhovni štab mi je pisao: »Možeš koristiti i druga Volođu, inžinjera pri VŠ« i uz to nalog: »Ti bi za ostvarenje ove veze imao da učiniš sledeće:

Da organizuješ osposobljenje ove železničke linije pomoću dveju lokomotiva, koje se brzo mogu opraviti (jedna od 100 tona, a druga od 60 tona). Njima nedostaju neki sitni delovi armature...

Da prikupiš drvodelje da izrade barake u blizini železničke stanice Mlinište za Starog, štampariju i pratnju...«

Franju Kluza, koji je u našem Štabu rukovodio tehničkom službom, i još nekoliko drugova smo dali na raspolaganje Volođi naredivši im da što pre uspostave železnički saobraćaj, koji bi trebao biti što redovniji, kao i autobusni. Za opravku lokomotiva nije bilo većih problema: znali smo da naše grmečke radionice to mogu brzo urediti. Sve je to počelo funkcionisati za ciglih desetak dana, tako da je drug Tito već 14. septembra mogao sa svojim užim štabom i pratnjom preći na Mliništa. Samo za štampariju tamo nismo obezbedili smeštaj: prihvaćen je predlog da štamparija bude smeštena pod Grmečom u selu Drinići.

Dok su ti poslovi obavljeni (pozadina je funkcionisala izvanredno), mi smo bili zaokupljeni borbama na Zmijanju. Izišavši na položaje kod Ratkova, ponovo sam — odlučivši da unekoliko menjamo prvoseptembarski plan — sazvao savetovanje štabova brigada. Tada sam postavio privremeni štab Prve krajiške (Tito se složio da takav i ostane): za komandanta je postavljen dotadašnji rukovodilac politodela Milinko Kušić, koji je ispoljio izvanredne komandantske osobine, a uz to bio je i prekaljeni komunist (za kratko vreme postao je u čitavoj brigadi omiljen), a Vojo Todorović je ostao zamenik komandanta. Umesto ranjenog Materića, dužnost politkoma smo privremeno poverili Svetku Karaču, a nešto kasnije je na to mesto postavljen Mladen Marin.

Dogovoreno je da sve tri brigade, raspoređene na Zmijanju, krenu u napad u jutro 4. septembra. Druga krajiška trebala je nastupati frontalno (s dva bataljona), uz cestu, a Kušić i Đurić su dobili naređenje da sa svojim brigadama ojačanim bataljonom Druge krajiške i Penićevom Manjačkom četom prodru padinama Manjače, iznad leve obale Vrbasa, u neprijateljsku pozadinu u rejonu Kadine Vode, Stričića i Lokvara.

Istovremeno su i nemački komandanti pripremali napad. Ustaški komandant u Banjoj Luci, general Brozović, Štalu je predložio da za taj napad izvuče iz Prijedora, Sanskog Mosta i s Kozare tri nemačka bataljona, ali to komandant 714. divizije nije mogao odobriti: Sansku dolinu nije smeo ostaviti nezaštićenu, jer je viša komanda od njega uporno tražila da se ljubijski bazen svakako održi. Brozović, nezadovoljan, pisao je svom »stožeru« kako »nemačko zapovjedništvo nije u tempu događaja«, da »suviše sporo reagira«. Štal je početkom septembra još jednom pojačao Putlicovu grupu samo sa snagama iz Banje Luke i Slavonije: poslao im je četu inžinjeraca, još jednu četu iz 202. oklopnog puka i bateriju 661. diviziona.

Nemački udar počeo je pre našega, 3. septembra, ali Nemci s četnicima i domobranima ništa značajno nisu uradili. A 4. septembra smo i mi počeli ostvarivati naš dogovor, iako je neprijatelj sve položaje (naročito na pravcu Druge krajiške) tukao artiljerijom i avijacijom. Samo avioni, dolećući u više navrata, na sektoru Druge brigade toga jutra bacaju 600 bombi. Tenkovi su nastupili posle avijacije i artiljerije. Nemci su s domobranima oko podne izbili u Sitnicu. Mesto je toga dana četiri puta prelazilo iz ruku u ruke. Udarni bataljoni 2. krajiške su pokazali čudesnu upornost, iako je bilo boraca koji su »ogluvili i pomalo sišli s pameti«. Komandant Jugoistoka, eneral Aleksander Ler, 5. septembra je, na osnovu talovog raporta, obavestio Vrhovnu komandu da je na pravcu prodora grupe Putlic razbijena jaka partizanska grupacija, koja je imala preko stotinu poginulih. A Druga brigada je stvarno od formiranja i prve borbe do 5. septembra izgubila 38. boraca.

Druga krajiška brigada je 4. septembra morala uzmi-

cati, a Druga proleterska i Prva krajiška su nastupale po dogovoru. Proleteri su nastupali od Trijebova prema Surjanu, rasterujući četničke jedinice. U seocetu Podrašćani, kod Surjana, proleteri i manjački partizani su »na spavanju« zatekli Drenovića i njegov štab. Uveče sam obavešten da je Drenović »u poslednji trenutak umakao na konju ostavivši uniformu i opasač«. Prva brigada je za to vreme zauzela Lokvare, Lazičiće i Marčete.

Dogodilo se nešto pomalo neobično: nemačka motorizovana kolona s delovima domobranskih i četničkih jedinica nastupala je na jug, levo od nas, a naše dve brigade na sever, desno od njih. I niko od nas plan nije promenio: 5. septembra smo i mi i oni nastavili posao započet u jutro 4. septembra. Druga krajiška brigada se u međuvremenu rokirala ulevo, da bi zaštitila prilaze Ključu. Sad je put za Čađavicu ostao otvoren. Saznavši za to, odmah sam pozvao Vladimira Kneževića, sposobnog i agilnog komandanta Treće proleterske sandžačke, koja nije bila brojčano jaka, ali je imala veliko iskustvo i ozbiljnu udarnu i manevarsku moć, i zatražio od njega da sve svoje snage »baci u pravcu Čađavice«. Istovremeno sam kurire uputio i do Đurića i do Kušića: prodorom preko Manjače trebalo je s bokova i leđa ugroziti Putlicovu grupaciju. Upravo taj manevar bio je presudan. Jer Volođa s Trećom proleterskom nije pravodobno zaposeo čuke oko komunikacije prema Čađavici i Nemci su već bili zaposeli Blatinu glavicu i Kuk, ali vest da su im partizani izbili u zaleđe toliko je uznemirila majora Putlica da je naredio neodložno povlačenje prema Banjoj Luci: bojao se da će ostati u obruču i tokom noći biti uništen. Štal mu je — što smo mi delimično saznali iz ondašnjih zaplenjenih dokumenata, a delimično iz dokumenata koji su nam bili dostupni tek posle rata — odobrio povlačenje samo do Kadine Vode.

Nastojao sam da sve vreme budem u toku zbivanja, ali nažalost izveštaji nisu stizali onom dinamikom kojom se razvijala borba na Zmijanju. Štab Prve krajiške naše insistiranje da nastavi prodor na određenom pravcu i da, nastupajući paralelno s Drugom proleterskom odseče grupu majora Putlica, nije do kraja sledio: zbunilo ih je povlačenje Druge krajiške, pa su samoinicijativno odlučili da se s Manjače prebace u rejon Sitnice, kako bi Nemce napali s boka. Tako prodor Druge proleterske nije iskorišten i u rejonu Kadine Vode sad nismo imali dovoljno snaga da slomimo grupu Putlic, koja se povlačila.

U Banjoj Luci je to nemačko povlačenje praćeno s krajnjim nemirom. I Nemci i ustaše bili su zabrinuti. Ali u uznemirujućim izvještajima komandanta Banjalučkog zdruga ima i zajedljivosti:

»Bojna Putlic pod pritiskom partizana, opet naglo odstupila, i to teretnim samovozima, pa se zadržala kod Kadine Vode. Dakle, poslije 13 dana akcije — dostignut je opet polazni položaj!«

U srcu Zmijanja, na zapadnim padinama Manjače, oko Kadine Vode, duž komunikacije koja kroz vrlet vijuga od Banja Luke na jug do Čađavice, gde se putovi račvaju na jugoistok za Mrkonjić i zapad za Ključ, borbe su vođene nesmanjenom žestinom. Nisam mogao ni pomišljati o povlačenju trupa i koncentraciji za predviđeni napad na Jajce, iako su natome iz Vrhovnog štaba stalno insistirali. Titu sam uveče 6. septembra pisao da »kulturbundovci, ustaše i četnici« nastupaju »u jačini od 1400 vojnika, 6 tenkova i više aviona«, da su »naše snage zaposjele dominantne položaje kod Kadine Vode«, da su naše brigade »uspešno izvršile čišćenje Manjače i razbile četničke bande« tako da su »četnici u paničnom bjekstvu bježali na sve strane«, a da je »sam Drenović pobjegao na dvadeset metara ispred naših snaga«. Nadao sam se da će sad drugovi shvatiti nemogućnost udara na Jajce, ali to nije značilo da mi s tim napadom ne računamo — samo ga je bilo neophodno odgoditi za neko vreme. Tita sam zamolio da nam, ako je ikako moguće, pošalje Četvrtu crnogorsku brigadu, »pošto je ovaj sektor postao veoma aktivan i neprijatelj stalno pokušava da prodre«. Samo tako smo mogli držati i Manjaču i napadati Jajce, jer — objašnjavao sam — »ako ne osiguramo dobro ovaj sektor«, to jest prilaze od Banje Luke preko Zmijanja, ništa neće biti od predviđene akcije. U slučaju da nam stigne u pomoć Peko Dapčević, računao sam da bismo »sa dvije brigade mogli uspješno osigurati taj sektor, a isto tako imali bi dovoljno snaga za akciju« na Jajce.

Tito je odmah zatražio od Peka da s brigadom krene prema Mrkonjić Gradu. Četvrta proleterska crnogorska je početkom septembra bila u rejonu Blagaja, kod Kupresa, gde se — pisao je Peko Titu 1. septembra — »psihološki naši vojnici vrlo slabo osjećaju« što je bilo »logično, kada se uzme u obzir karakter i mentalitet Crnogoraca, kojima pred očima stalno stoje njihovi skoro najbolji drugovi koje su izgubili kod Kupresa«. Četiri puta su Pekove čete napadale Kupres, i četiri puta su odvažni Crnogorci uzaludno krvarili, i te operacije su, dakako, »imale, i pored našeg političkog rada, izvjesnih posljedica na oduševljenje boraca«. Titovo naređenje da se Četvrta brigada prebaci na Zmijanje Peka je zateklo kod. Livna, gde su bila njegova dva bataljona. Ali on i komesar brigade Mitar Bakić odmah intervenišu: prikupljaju čitavu brigadu za pokret, a još 7. septembra šalju jedan od svojih bataljona (oko 150 boraca).

Odobravajući prebacivanje Četvrte brigade na sektor Zmijanja, Vrhovni štab je od nas tražio da tu brigadu popunimo »sa mještanskim snagama«, a Arso Jovanović mi je uz to — ne znam zbog čega — skrenuo pažnju kako treba da pazim »da se ne zapletete u kakve frontalne borbe«. Inače, savetovao nam je ono što je već bilo učinjeno: »U neprijateljsku pozadinu trebali ste baciti skoro sve dijelove dviju brigada«.

Žestina borbi kod Kadine Vode se sve to vreme ne smanjuje. Juriši i protujuriši se neprestano izmenjuju. Neprijatelj iz Banje Luke stalno šalje pojačanja: jedna grupa je nadirala uz Vrbas, druga je udarila na Krnin, ali su obe odbijene uz znatne gubitke. Prema Kadinoj Vodi nastupale su još tri čete, a deo snaga (dve čete) su iz Sanskog Mosta poslane prema Bronzanom Majdanu, dvadesetak kilometara jugozapadno od Banje Luke. »Hrvata je došlo oko 600«, javljao je 9. septembra ađutant Vukašina Marčetića jednom od potčinjenih komandanata, šaljući mu još 250 četnika iz Radićevih rezervi. General Brozović i kompletan ustaško-domobranski štab u Banjoj Luci su bili na sto muka: oni su već pakovali kovčege, u strahu da ćemo prodreti u samu Banju Luku. Brozović je uznemireno tražio hitnu pomoć (da im se pošalje barem jedna brdska brigada), jer pad Banje Luke »bi bio težak udarac ne samo zbog stvarne štete, već i zbog prestiža države« koja je Banju Luku zamišljala svojom budućom prestolnicom.

Nismo ni pomišljali da napadamo Banju Luku, ali

nismo hteli ni odustati od razbijanja neprijatelja na položajima južno od Banje Luke. Borbe su bile teške, i gubitaka je bilo dosta, ali po mom računu bili smo u prednosti i uspeh nije smeo izostati. Zbog toga sam se naljutio na štabove Prve i Druge krajiške brigade, kad su mi predložili da odustanemo od daljih napada na Kadinu Vodu i da glavninu snaga sa Zmijanja privučemo Jajcu. Za mene tu nije bilo dvojbe: pre svega trebalo je do kraja raščistiti situaciju prema Banjoj Luci, a tek onda napadati Jajce. Uopće nisam bio zadovoljan dotadašnjim tokom operacija. Da su štabovi sledili naša uputstva, grupa Putlic je već mogla biti razbijena. Komandante brigada sam 8. septembra ukorio što »neprijatelju nije nanesen jedan jači vojnički udarac«, a zatim sam i sam otišao na Zmijanje i naredio »da se izvede napad na neprijatelja na Kadinoj Vodi, Klisinama, na visovima oko Kadine Vode, te na Vujnovac i kotu 665 (Vodički vrh)«.

Pripremajući napad na Kadinu Vodu, organizovali smo i hirušku ekipu. Bio sam zahvalan Gojku Nikolišu: poslao nam je najslavnijeg partizanskog hirurga, dra Isidora Papu. Tek što je stigao, čini mi se 9. septembra, poslao sam mu jednog od mojih pratilaca, Sladojevića, koji je prilikom našeg obilaska položaja bio teško ranjen. Bojali smo se da ne umre, činilo se da je »u komadima«. Vešti Papo ga je tako dobro »skrpao«, da je Sladojević mogao do kraja rata proći još mnoge i mnoge borbe...

O planu napada na Kadinu Vodu obavestio sam i druga Tita. Trebalo je i smiriti drugove u Vrhovnom štabu i što pre izvršiti njihov zahtev, to jest »akciju na Manjači što pre završiti i baciti se na novi zadatak«. Javio sam Vrhovnom štabu da ćemo »posle ovoga napada početi sa koncentracijom naših snaga za Jajce«. Ali za sve što smo planirali, bila nam je neophodna Pekova brigada. Znao sam da je upućena, ali još mi nije bilo javljeno da je zadržana, zbog prodora Šimićevih ustaša iz Kupresa prema Duvnu. Šimić je čak uspio da odbaci delove 1. proleterske i upadne u Šujicu i Duvno. Arso mi je to javio tek 9. septembra. Ali umesto da shvati da su naše snage nedostatne i za akcije na Zmijanju i za napad na Jajce, ipak je pisao da bi »trebalo ubrzati akciju na Jajce«: mislio je da ćemo tako »ugroziti neprijatelja« koji je nasrtao iz Kupresa, a nije sagledavao celovitu situaciju i opasnost neprijatelja koji nam je od Banje Luke mogao zajahati na leđa.

Tako smo mi na Zmijanju ostali bez pomoći, a neprijatelj je stalno prikupljao nove snage. Baš uoči našeg napada na Kadinu Vodu, Štal je komandu nad svim snagama na Zmijanju poverio pukovniku Vedelu, zapovedniku 721. puka. Pored jedinica majora Putlica (oko hiljadu nemačkih vojnika) na taj sektor je prebačena domobranska Petrinjska brdska brigada, a u rezervu je privučen deo 741. nemačkog puka i jedan auto-bataljon.

Opet se dogodilo kao pre nekoliko dana: istovremeno smo organizovali napad i mi i neprijatelj. Mi to, dakako, nismo znali. Naše jedinice su napadale 9. septembra. Nakon prvih izveštaja, uveče 10. septembra, baš kad je u naš Štab u Mrkonjić stigao Peko Dapčević, i zajedno sa mnom razmatrao situaciju, poslao sam obaveštenje Vrhovnom štabu:

»Akcija na Kadinu Vodu je izvršena. Prva krajiška i Druga proleterska brigada izvršile su zadatak i istjerale neprijatelja iz svih njegovih uporišta, nanijevši mu velike gubitke. Dva bataljona Druge krajiške nisu u potpunosti izvršila zadatak i zbog toga akcija nije u potpunosti uspjela. Naše snage zauzele su položaje pred Han Kolima...«

Nažalost, situacija nije bila tako lepa, kako su je meni predočili kuriri i izveštaji naših brigada. Akcija je tek delomično uspela. Sveže neprijateljeve snage su suzbile naše napade. Teškoće na Zmijanju još nisu minule i opet smo naše lepe planove o oslobođenju Jajca morali odgađali, iako smo do 10. septembra bili čak »pristupili organizovanju bolnica i to na terenu Trećeg odreda i na takvom mjestu, da ne bude suviše udaljeno od mjesta akcije«, to jest od Jajca. Mislio sam da iskoristimo i glavnog hirurga Trećeg odreda Franca Klajhapela, koji je još u januaru prišao k nama iz Banje Luke, i dra Isidora Papu. Peko i ja smo u Traverevoj kući do kasno u noć 10. septembra razmatrali sve mogućnosti napada na Jajce (»upotrebićemo od teškog oruđa 12 teških bacača, 2 protivkolska topa i jedan top ‚pito'... borba će se svakako produžiti duže, ali imamo dovoljno snaga da tu borbu izdržimo«). Uveren da je neprijatelj razbijen na Zmijanju, i 11. septembra sam svu pažnju poklonio pripremama napada na Jajce. Istina, mi smo znali da se neprijatelj nije povukao, ali sam bio uveren da se sad tamo »nalazi dovoljno naših snaga i kopanje puta se produžava« pa neće biti problema da manjim snagama zadržimo dalje pokrete Nemaca prema Mrkonjiću ili Ključu.

Načelnik Vrhovnog štaba je 10. septembra još jednom prigovorio i meni i jedinicama na Zmijanju ocenjujući da »operacije ka Banjoj Luci poprimaju karakter fronta« i tražio je: »Što prije se odlijepite od toga fronta i uputite snage ka Jajcu«, jer jajačka »akcija za nas je od prvorazredne važnosti pa se ista mora brižljivo, ali brzo izvesti«.

Sve bismo mi to učinili, ali kako se odlepiti od grupe Vedel, koja je posle 9. septembra već imala oko 4000 nemačko-domobranskih i četničkih vojnika, topove, bacače, tenkove i avione. U prvi mah, uveče 10. septembra, i sam sam se ponadao da je sad moguće, čim dođe Pekova brigada, izvesti napad na Jajce (znači za dva-tri dana), pa sam čak Vrhovnom štabu javio da sa zmijanjskog sektora »za predviđenu akciju povlačimo izvjesne snage u cilju koncentracije«.

Ali već sutradan, ovoga puta opomenut od samog Vrhovnog komandanta (»Što ste se vi to tamo ukopali na Manjači, frontove hoćete, što li!«), koji je bio ljut što preko svih dogovora odgađamo napad na Jajce (verovatno je on naše stalno najavljivanje akcije i stalno odgađanje shvatio kao pokušaj da se izvlačimo), morao sam mu, i sam razočaran, javiti da još ne možemo povući brigade sa Zmijanja, ali da ćemo uskoro »koncentraciju izvršiti brzo, izraditi solidan plan i onda vas izvijestiti o datumu napada, a vi ćete iz zapovijesti, čiju ćemo vam kopiju poslati, vidjeti koje će jedinice učestvovati«.

U Mrkonjić su tada počeli stizati sve mučniji izveštaji sa Zmijanja. Neprijateljeve snage su sad bile udvostručene; i tenkova je bilo više, i avijacija je sve češće bombardovala naše položaje. Zbog toga su drugovi iz brigada veoma brzo reagovali, kad smo zatražili povlačenje dela snaga prema Jajcu.

Baš je bio stigao Osman, kad smo primili izveštaje iz Prve krajiške i Druge proleterske i po njima prosudili da neprijatelj tek kreće u ofanzivu. Osman nas je obavestio o detaljima uspelog prodora naših jedinica preko Une u Cazin, o ubrzanoj izgradnji bolnica i o skorom puštanju u

saobraćaj prve partizanske železnice. Prema Grahovu je vršen stalni pritisak. Tamo je bila naša novoformirana Četvrta brigada. Iz Sanske doline nam nije pretila opasnost. Najteže je bilo na zmijanjsko-banjalučkom pravcu. Posle dvodnevne zabune, postalo mi je jasno da ne možemo povući ni jednu četu. I kad je ujutro 13. septembra k nama došao pop Vlado Zečević, pa mi preneo Titovu poruku o tome kako čekamo i pravimo frontove, i da mu se ne javljam pre nego uđem u Jajce, bilo mi je krajnje neugodno.

— Nema snaga, pope. Peko još svoje bataljone nije privukao, a ja sa Zmijanja ne mogu povući ni jednu četu...

U takvoj situaciji psman i ja smo se dogovorili da on sa ostalim drugovima iz Štaba sredi izveštaje iz Jajca i o Jajcu, a ja sam svu pažnju morao usmeriti na Zmijanje. Čini mi se da je zbog Jajca u Štab bio pozvan i Makso Dakić iz štaba Trećeg odreda. On je držao vezu s drugovima u gradu preko sela Bravnice. Tamo, u tome selu, u mlinu porodice Ham u r iz Jajca, sastajali su se naši obaveštajci s nekima od braće Hamur. Bila su tri brata, Asim Hasan i Mujo. Njima je podatke o rasporedu neprijatelja i o svemu što se događalo u Jajcu davao Franjo Rajić. Prema podacima koje su nam dostavili, Jajce je bilo moguće osloboditi.

— Mi ćemo osloboditi Jajce, ali ne bi valjalo da nam neprijatelj, dok napadamo Jajce, zajaše na leđa — objašnjavao sam popu Vladi.

— Radi kako znaš, a ja ću Starom reći što si odlučio i što sam video.

Tako smo se i rastali.

Tito nas je shvatio. Posle 12. septembra ni jednom nije pokazao interes za ubrzavanjem akcije prema Jajcu. Plan Operativnog štaba, nametnut nam neprijateljskom ofanzivom, sad je i drug Stari prihvatio:

»Iako je pitanje likvidacije Jajca veoma hitno i važno, ipak se slažemo da vi izvršite nameravano razbijanje neprijatelja na sektoru Banje Luke, jer slažemo se s tim da bi napad na Jajce u takvim uslovima, kada neprijatelj nadire s leđa, bio u svakom pogledu besmislen. Jedino se bojimo toga da se vi sada nećete lako moći otkačiti od neprijatelja i da će. on pokušati da vas stalno veže za taj teren... Pop Vlado nas je obavestio da se Treći krajiški odred sada dobro ojačao sa pristupanjem nekoliko stotina četnika u njegove redove, pa bi bilo prema tome potrebno da čitav Odred upotrebite za napad na Jajce. Osim toga za dan-dva moći ću da vam pošaljem i 2. bataljon Četvrte brigade, tako da ćete moći iskoristiti i celu Četvrtu brigadu na tom terenu...«

Borbe sve to vreme na Zmijanju ni jednog trenutka nisu jenjavale. Samo jednog dana naši bataljoni, izvršivši snažni protujuriš, posle borbe prsa o prsa, kad su žive Nemce hvatali u rovovima, izbrojeno je preko sto ubijenih neprijateljevih vojnika. Tada je ubijeno i nekoliko oficira. Kod jednog od njih je nađen plan prodora čitave grupe Vedel, i na osnovu toga plana mi smo lahko učinili takav raspored da smo ih ponovo tukli. Zapovjednik Jugoistoka, general Ler, taj poraz i uzmicanje trupa 714. divizije objasnio je 15. septembra time »što su se hrvatske snage, prilikom protivnapada neprijatelja, povukle uz pojavu znakova raspadanja jedinica«.

Ja sam na zmijanjskom sektoru sredinom septembra imao na raspolaganju znatno više snaga nego početkom meseca. Posle uspelih operacija u dolini Une, na ovo područje smo privukli i Treću krajišku. Kad mi se javio komandant Karanović i raportirao (više drugarski, nego vojnički), zagrlili smo se, a on se smeje:

— Ništa ti ne možeš bez svoga školskog druga!

Nije da se baš nije moglo bez njega, ali bio nam je itekako dobrodošao.

Osim Karanovićevih bataljona, tu su sad bili i Peko i Mitar. Ukupno: tri krajiške i tri proleterske brigade. A u zoni operacija, ili odmah uz tu zonu imali smo i dva odreda — Marjančev i Mažarov. Uveče 15. septembra ili ujutro 16. septembra, kad sam izišao na naše položaje, komandantima i komesarima sam rekao, pozivajući se i na Titova uputstva:

— Sve snage u napad. Do ulaza u Banju Luku ne ćemo stati!

U zapovesti sam pisao da sa svim snagama idemo u »brzi, dvokrilni obuhvatni napad« u 22 sata 16. septembra.

Tri dana posle toga, 19. septembra, konačno sam odahnuo: na Zmijanju više nije bilo ni Nemaca, ni ustaša ili domobrana, a ni četnika, barem na četničkih vojnih formacija. Nemačke borbene grupe Putlic i Vedel s domobranskim i četničkim jedinicama, žestoko tučene na Zmijanju i planinskim prevojima Manjače, konačno su bačene naglavačke u Banju Luku. U noći 19. i 20. septembra, posle nekoliko besanih dana, konačno sam mogao pisati drugu Starom:

»Akcija na čitavoj neprijateljskoj liniji izvršena je 18. ovog mjeseca. Uslijed velike magle koja je bila te noći morala se je odgoditi na ujutro. Sve jedinice izvršile su u potpunosti svoje zadatke sem dva bataljona Treće sandžačke, koji su (zbog velike udaljenosti) zakasnili, te stoga nije se mogao neprijatelj na Kadinoj Vodi poptuno uništiti. Neprijatelj je istjeran... Sve brigade su se herojski držale, pogotovo Druga proleterska i Prva krajiška. Prva krajiška brigada i jedan crnogorski bataljon zauzeli su za nepotpuna dva sata trideset neprijateljskih rovova, pobivši mnogo neprijateljskih vojnika. Druga proleterska isto tako u žilavoj borbi istjerala je Nijemce na cijelom svom sektoru i zauzela njihove položaje. Smatramo da neprijatelj poslije ovoga udarca koji je zadobio neće biti za duže vrijeme sposoban da bude agresivan...«

Čim je primio moj izvještaj, Vrhovni komandant me upozorio da bih trebao pismenom zapovešću pohvaliti najistaknutije jedinice i ja sam 22. septembra Trinkiju diktirao tekst o tome kako je »naša junačka partizanska vojska vodila žestoke bojeve čitav mjesec dana oko Banje Luke« i pored toga što je »neprijatelj raspolagao tenkovima, topovima i avionima, naša vojska izvojevala je na obome frontu nekoliko velikih bitaka« u kojima su naši borci pokazali »da ih u njihovoj svetoj borbi za slobodu ne mogu zaustaviti nikakva ratna sredstva neprijatelja«. Zbog pokazanog herojstva u borbama u kojima su naši borci »rušili avione, uništavali tenkove, zarobljavali i ubijali stotine neprijateljskih vojnika« pohvalio sam:

»Drugu srbijansku proletersku udarnu brigadu, koja je za čitav ovaj mjesec dana vodila junačke borbe sa njemačkim fašistima uništivši na stotine okupatorskih vojnika i četničkih izroda. U ovim borbama naši hrabri srbijanski udarnici pokazali su nadnaravna junaštva. Oni su jurišali na rovove i prinudili njemačke fašiste da skaču i dave se u Vrbasu. Ovim su naši hrabri srbijanski udarnici zapečatili svojom krvlju bratstvo Srbije i naše Krajine i udarili najčvršće temelje jedinstvu naše Narodnooslobo-

dilačke partizanske i dobrovoljačke vojske.

Prvu krajišku NOPU brigadu, koja je u toku ovoga mjeseca pored junačih borbi na Ključu, Sanici, Mrkonjiću, na ovome frontu oko Banje Luke pokazala velika junaštva i vještinu partizanskog ratovanja, zadavši tako neprijatelju vrlo teške udarce. Ona je u borbama sa krvoločnim Mrakovim zdrugovcima do temelja uništila čitavu jednu bojnicu, udarivši neprijatelja iza leđa...

Drugu krajišku narodno-oslobodilačku udarnu partizansku brigadu, koja je 25. prošlog mjeseca odbila snažnu neprijateljsku motorizovanu kolonu i tom prilikom uništila: 4 tenka, 2 aviona, nekoliko kamiona i preko 100 fašista...«

VojislavĐokić, načelnik štaba 2. proleterske brigade, najiskusniji vojnik u našoj grupaciji, preratni major, optužen i zatv'oren tridesetih godina zbog komunističkog delovanja u mariborskom garnizonu, moj znanac s kalinovičkog fronta s kraja 1941. i od početka 1942. godine, u Operativnom štabu je izjavio da je zaista »bilo lepo videti jedinstvo akcije« postignuto u operacijama na Manjači. A samo nekoliko dana ranije, pre naše blistave pobede na južnom banjalučkom^ pravcu, major Đokić se u jednom pismu žalio Sretenu Žujoviću Crnom da u našim operacijama nešto nedostaje, a to nešto bilo je jedinstvo komande i akcije« zbog čega »skoro sve naše akcije ispadaju polovne i nedovršene, što neprijatelju daje mogućnost da se posle dobro i oštro izvedenih udaraca pribere, pa da nam udarce vraća«. Pročitao sam to Vojino pismo 18. septembra. U osnovi sam se slagao, naročito s predlogom da trebamo (»usled složenosti akcija koje mi sad preduzimamo«) »što pre pristupiti formiranju divizija od po tri brigade«.

Tada još divizija nismo imali, ali smo za veće operacije objedinjavali više ili manje brigade, koje su dejstvovale pod jedinstvenom komandom. Koča Popović je takvom grupacijom u septembru komandovao na jugozapadu naše slobodne teritorije, usmeravajući svoje brigade na Bosansko Grahovo, a ja na banjalučkom pravcu. Bile su to grupacije jače i brojnije od divizija koje ćemo formirati uskoro, u novembru.

Konačno, 20. septembra bili smo spremni da izistupimo neposrednim pripremama za napad na Jajce. U noći 19. i 20. septembra naredio sam 2. proleterskoj brigadi da se počinje izvlačiti s Manjače. Proletere je zamenio jedan bataljon 1. krajiške. Istovremeno sam naredio da se počnu prikupljati i sve jedinice 1. i 2. krajiške, a na njihove položaje sam rasporedio bataljone 3. sandžačke proleterske, 3. krajiške brigade i 6. krajiškog odreda. Tita sam, odahnuvši od pritiska, konačno obavestio: »Mi smo počeli sa koncentracijom naših snaga za akciju na Jajce. Već su tri brigade u pokretu...« A dva dana potom, 22. septembra, Vrhovni komandant je obavešten da smo već »izvršili koncentraciju« i da će se »akcija izvršiti 24/25. ovoga mjeseca«.

Insistirajući na napadu na Jajce, Vrhovni štab mi je 7. septembra pisao: »Vi raspolažete sa pet brigade, pored mještanskih jedinica« i savetovao mi: »Pazite da ne rasturate snage« i: »Jedinice morate uvijek imati u rukama«.

Kad nam je, 16. septembra, odobrio da odgodimo napad na Jajce, »iako je pitanje likvidacije Jajca veoma hitno i važno«, složivši se da prethodno razbijemo neprijatelja »na sektoru Banje Luke«, budući da bi »napad na Jajce u takvim uslovima, kada neprijatelj nadire s leđa, bio u svakom pogledu besmislen«, savetovao mi je da »recimo sa jednom brigadom« zauzmemo »položaje koji se lako daju braniti« u slučaju napada od Banje Luke. »Jedino se bojimo«, pisao mi je tada Tito, »da se vi sada nećete tako lako moći otkačiti od neprijatelja i da će on pokušati da vas stalno veže za taj teren«. Tu bojazan smo do 20. septembra otklonili potukavši neprijatelja tako, da smo Titu pisali kako »pri nastupanju naše snage nailaze na groblja njemačkih vojnika i to po 25—45 grobova«. Nije bilo ozbiljnijih problema u prikupljanju jedinica određenih za napad na Jajce. Tito mi je za napad poverio komandu nad dvema krajiškim i dvema proleterskim brigadama — 1. i 4, a 16. septembra je pisao:

»Pop Vlado (Zečević) nas je obavestio da se 3. krajiški odred sada dobro ojačao sa pristupanjem nekoliko stotina četnika u njegove redove, pa bi bilo prema tome potrebno da čitav taj Odred upotrebite za napad...«

Đuri Pučani i Osmanu Karabegoviću sam 29. augusta pisao da nam je jedan od četničkih vrsta, Vještica »sa svojim ljudima prišao i nalazi se na pokrajini kod Jajce«, a »ni ostali četnici na sektoru Drenovića su pasivni, većina ih je kod hoće i, kako ono bašu, čekaju od nas naređenje«.

Pop Vlado je iz mog štaba išao na razgovore s četnicima kod Jezera uveče 3. septembra. Sutradan je Titu pisao o tom posetu »kod četnika koji su nam prišli«:

»Drug Košta mi je rekao o ovdašnjim seljacima oko Mrkonjića da su dobri borci — i ja im pristupam obazrivo i blago. Ubeđujem ih bez prekoravanja njima — seljacima — ali udaram po vođama njihovim... Treba brzo raditi da se ovi seljaci-četnici pridobiju i priđu pod našu komandu. Pitanje je samo odvojiti ih ispod komande nekolicine žandara...«

Kad se pop Vlado vratio s obilaska položaja oko Jajca (predstraže »Pelagićevog« bataljona bile su 3 kilometra ispred grada), pričao mi je opširno ono što će sažeto napisati Vrhovnom štabu:

»Seljaci muslimani, a naročito Hrvati pobegli su u grad i ostavili ova sela prazna. Mi smo im po nekim zaostalim starcima poručili da se slobodno vrate svojim kućama. Prema našim drugovima iz brigade imaju puno poverenje, ali ne i prema mesnim partizanima, a osobito ne prema bivšim četnicima... Sinoć smo posmatrali osvetljeno Jajce, a oni su nas tražili reflektorima. Po celu noć osvetljavaju okolinu i povremeno pripucavaju iz mitraljeza i pušaka...«

Tri četvrtine jajačkog sreza su bile već oslobođene. U svim selima su bili izabrani narodnooslobodilački odbori. Sekretar okružnog komiteta, mladi, samoinicijativni i beskrajno samopožrtvovani Gojko Rodić početkom septembra je pisao da je i onaj dio sreza, koji je donedavna bio pod četničkim uticajem, sad »uglavnom potpao pod naš uticaj«, a da je od bivših četničkih jedinica tamo

formiran dobrovoljački bataljon. U Jajcu i okolnim selima«, pisao je Gojko, »stanovništvo je pretežno naklonjeno oslobodilačkoj borbi, a naročito muslimanski svijet. Posljednjih dana izvršeno je hapšenje u samom gradu, što je usjijedilo provalom jednog partijca, koji se predao ustaškim vlastima. Uhapšeni drugovi i simpatizeri odvedeni su u konclogore. Naročito je imalo veliki odjek puštanje domobrana koji su zarobljeni u Mrkonjić Gradu. Ovi domobrani napravili su pravu zabunu u Jajcu kao i u okolini govoreći da partizani ne ubijaju domobrane i civile, nego da samo traže ustaše...«

Iako je u Jajcu početkom augusta došlo do provale u partijskoj organizaciji, do početka septembra već je našim drugovima pošlo za rukom da formiraju novu organizaciju i mi smo redovno primali izveštaje o situaciji u gradu, za kojeg će Hitlerov poslanik u Zagrebu, SS general Kaše reći da »za nemačku državu ima značajnu ratnoprivrednu važnost«. Kaše je takođe pisao da je, ne samo zbog ratnoprivrednog karaktera, nego i zbog »političko psihološke prednosti, koja se ne sme potceniti«, Nemcima »potrebno očuvati Jajce«.

Početkom septembra vojni i privredni stručnjaci nemačkog poslanstva u Zagrebu su ocenjivali da je na području Travnik—Jajce »ne samo umrtvljen privredni život, nego je i raspoloženje stanovništva dovedeno do panike nesnošljivih razmera«, a »ni jedno mesto nije sposobno da se odbrani u slučaju nekog većeg napada«. Nemački komandanti su se žalili da »Drenović, jedini četnički komandant, koji se do sada lojalno držao prema Pavelićevoj vojsci, iz dana u dan sve više gubi svoje pristalice«, a istovremeno ustaški oficiri sami priznaju »krajnju nedisciplinovanost svoga ljudstva, koje više ne drže u rukama«.

Središte veoma velikog okruga, kojeg je Pavelićeva administracija nazvala velikom župom Pliva i Rama, Jajce je i po svom geografskom, i privrednom i političkom značenju bilo važno i ustašama i Nemcima. U Jajcu je bilo preko 220folksdojčera. Oni su u više navrata insistirali da se odbrana starog bosanskog prestolnog grada pojača nemačkim formacijama, uveravajući da je »disciplina vojnih hrvatskih trupa mala, kao i njihov moral«, a da je »muslimansko stanovništvo Jajca mnogo zaraženo komunizmom«. O tome su u augustu u nemačkom poslanstvu u Zagrebu izveštaje podneli inženjeri firme IG farbenindustri Kein —Leverkuzen, koji su u fabrici ferosilicijuma montirali i postrojenja za proizvodnju hlora. Nemački oficir za vojnu privredu je 18. augusta pisao generalu Edmundu fon Glez —Horstenauu kako jajačka »oostrojenja sa svojom elektranom, posebno važnom za vojnu privredu, fabrikom fero-silicijuma i s novim, za vojnu privredu dragocenim uređajima za proizvodnju hlora predstavljaju značajnu vrednost«, predlažući »da se u Jajce uputi stalna nemačka posada«, ili barem »jedna ojačana stanica feldžandarmerije«. Objašnjavao je:

»Iako su svojevremena razmatranja nemačkog generala u Hrvatskoj sa oficirom za vojnu privredu (decembra 1941.) o zaštiti za vojnu privredu važnih pogona u Hrvatskoj dovela do obostrane saglasnosti da Jajce leži suviše ekscentrično od doline Bosne, a da bi moglo da dobije nemačku posadu, ipak oficir za vojnu privredu u Zagrebu misli da su danas prilike donekle izmenjene. Konačno, i put koji Sarajevo vezuje sa Banjom Lukom, prolazi kroz Jajce...«

General Fortner nije mogao odvojiti čak ni jednu četu za Jajce. Sve snage s kojima je raspolagao bile su angažovane na drugim pravcima. Možda bi se za Jajce i našla neka ojačana četa, ili čak nemački bataljon, da Peta crnogorska brigada nije 19. septembra privukla pažnju viših nemačkih komandi na Fojnicu, gde je zapalila pilane. Peta crnogorska je, po zamisli Vrhovnog štaba, trebala svojim akcijama da odvuče pažnju neprijatelja od Jajca. Vrhovni štab je od Save Kovačevića i Radomira Babića, koji su komandovali Petom crnogorskom, tražio 14. septembra:

»Formirati jednu udarnu grupu od 4 bataljona za dejstvo ka Travniku, Komaru, D. Vakufu, Vitezu, Fojnici, Kiseljaku. Ispoljiti najjaču aktivnost u predjelu Travnika. Po padu Jajca vezati se sa našim trupama sjeverno od linije D. Vakuf-Travnik... Upamtite: morate neprekdino ofanzivno dejstvovati. Vaše akcije ne smiju se ograničiti samo na male diverzije kao do sada.«

Prodor u Fojnicu izazvao je kod nemačkih komandi uverenje da će partizani »sa svojim pothvatima produžiti u smeri Kruševa i Kiseljaka«, pa je čak i komandant Jugoistoka, general pukovnik Aleksander Ler intervenisao i zatražio da se »protiv nove neprijateljske grupe kod Fojnice angažuju dva nemačka bataljona«. Za ponovnu okupaciju Fojnice, koju su naše jedinice napustile 21. septembra, izvukavši značajan ratni plen, Nemci su angažovali svoja dva bataljona, jedan bataljon i jednu samostalnu četu domobrana, te vod brdskih topova. Da su te jedinice bile usmerene ka Jajcu, naš zadatak bi bio veoma otežan.

Sveto vreme naši obaveštajci su u izuzetno otežanim okolnostima prikupljali i slali podatke o neprijatelju u Jajcu. Znali smo da je tamo preko 400 vojnika 17. ustaškog bataljona, preko 600 vojnika 9. domobranskog pešadijskog puka, oko 100 milicionera Pripremne bojne i oko 50 za borbu spremnih folksdojčera. Imali su dovoljno pešadijskog naoružanja i municije, tri artiljerijska oruđa i dvoja oklopna kola. Naše jedinice su, osim pešadijskog naoružanja, imale jednu haubicu, dva protivkolska topa, jedan top 37 mm i dvanaest teških bacača.

Neprijatelj u Jajcu je bio dugo iznuravan, stalno opsednut od jedinica Trećeg odreda. Ustaško-domobranski položaji na Ćusinama su bili stalno napadani, kao i oni na kanalu i kod Carevog Polja. I drum i železnička pruga Jajce-Donji Vakuf su razarani i saobraćaj je veoma često prekidan. Jajce se sve teže snabdevalo. Naši izveštaji su vrvili detaljnim podacima o sve vidljivijoj panici. Neki ustaški funkcioner je kasnije pisao da je Jajce »više od 10 mjeseci bilo ugroženo«, da je »moral stanovništva bio vrlo negativan«, odnosno da je u Jajcu bio »veliki broj komunista i njihovih simpatizera«, pa čak da »i među oficirima ima špijuna«, što je dokazivao činjenicom »da kamioni municije ili provijanta, koji su određeni za položaje ili za bilo koje drugo mjesto, budu napadnuti iz pozadine i tako izgubljeni«. Taj ustaški funkcioner je takođe pisao da su se partizanski »napadi i puškaranja ponavljali svake noći i možda deset njihovih ljudi držali su njihovim puškaranjem dugo takvih noći cijelu posadu u pripravnosti. Vremenom, zamoriše se ljudi, dijelom zbog svakonoćne pripravnosti, djelomice zbog hrđave ishrane i morao je njihov moral takođe da opadne. Ljudstvo se nalazilo na položajima 4—5 mjeseci bez smjenjivanja i bilo je slučajeva da godinu dana nisu

smjenjivani. Viđao sam ljude, koji su dolazili sa kote Ćusina, koji se više od mjesec dana nisu umili niti presvukli...«

Onog dana kad sam ja obavestio Vrhovnog komandanta da »smo počeli sa koncentracijom naših snaga za akciju na N«, to jest na Jajce, i da su već »tri brigade u pokretu ka dotičnom mestu«, Jajce su napustili najodgovorniji zločinci — veliki župan i ustaški stožernik. A dva dana kasnije, 22. septembra, kad sam Vrhovnog komandanta obavestio da smo već »izvršili koncentraciju«, da su za akciju predviđene »1. i 2. krajiška, 2. i 4. proleterska brigada i snage 3. krajiškog odreda«, da su za zaštitu Mrkonjića određene »3. krajiška i 3. sandžačka brigada i Ribnički bataljon«, zamolivši za »naređenje 5. brigadi da bude aktivna« 24. i 25. septembra, poslanik ustaškog Sabora, predstavnik folksdojčerske grupe i predstavnik Bosanskog a.d. iz Jajca otišli su u Sarajevo da mole pomoć i od komandanta 3. domobranskog korpusa generala Lukića i od komandanta nemačke 718. divizije generala Fortnera. Tada se već u Jajcu znalo da smo naše brigade privukli na okolne položaje i da će Jajce biti vrlo brzo napadnuto. Već spominjani ustaški funkcioner piše i o tome:

»... Javio nam je jedan četnički komandant bataljona, koji je surađivao sa našim trupama, da su primjećena velika prikupljanja partizanskih trupa protiv Jajca i time je četničkom sektoru olakšano i ako bi im se stavile trupe na raspolaganje, mogli bi lako osloboditi Livno, pošto su partizani grupirani oko Jajca. Ne znam što je na to odgovoreno, u svakom slučaju poziv za pomoć bio je uzaludan. Znam da su odaslati mnogi telegrami za Sarajevo i Banju Luku i da je čak jedan viši oficir po prilici dolazio u varoš da bi razmotrio situaciju, ali i to je bilo bez uspjeha kao i svi telegrami koje je mjesni komandant Fertner slao iz Jajca i tražio zaštitu za priličan broj Nijemaca u Jajcu...«

Do jutra 22. septembra 1942. godine sve snage predviđene za napad na Jajce, ili za obezbeđenje putova od neprijateljskih garnizona prema Jajcu, bile su na polaznim položajima. Prema Banjoj Luci, na zmijanjskim položajima, ostavio sam Treću sandžačku, Treću krajišku i bataljon »Soko« Šestog odreda. Za napad sam mogao upotrebiti četiri brigade: dve krajiške i dve proleterske, a i delove Trećeg krajiškog odreda — oko 300 boraca desetak dana ranije formiranog Dobrovoljačkog bataljona, s kojima su bili i ljudi Nikole Vještice, koji nam se priključio sa svojim četničkim »Gvozdenim« bataljonom, i dvije čete Udarnog bataljona 3. krajiškog odreda, s kojima je bio operativni oficir kupreškog bataljona Stanko Kutanjac.

Nikad nisam razrađivao plan veće operacije bez dogovora sa rukovodstvima jedinica, koje su sudelovale u operacijama. Svak je uveren da je sopstveni plan — najbolji plan, i stoga sam želeo da plan Operativnog štaba bude i plan štabova brigada. U dva navrata smo se okupili pre napada na Jajce. Prvi put 21. septembra. Toga dana u mom štabu su se okupili Milinko Kušić i Mladen Marin (1. krajiška), Ljubodrag Đurić i Aleksa Dejović (2. proleterska), Ratko Martinović i Niko Jurinčić (2. krajiška), Peko Dapčević i Mitar Bakić (4. proleterska), Rade Marjanac i Nemanja Vlatković (3. krajiški odred). U pripremanju plana sudelovao je i Vojislav Đokić. Osman je par dana ranije otišao u Lušci Palanku i, potom, u Bosanski Petrovac, gde je bio zakazan sastanak Oblasnog komiteta.

Osnovno je bilo: da li Jajce napasti sa svih strana? Odlučimo li se nato, moraćemo deo snaga uoči napada prevesti preko Vrbasa i preko komunikacija Jajce—Donji Vakuf i Jajce—Travnik. Te komunikacije su kontrolisale dosta jake neprijateljske jedinice. Peko, čovek lišen straha, uvek maksimalne odlučnosti, uverava sve nas:

— Zar postoji nemoguće!

Ne dvouimi se ni stari komunist Mitar Bakić:

— Neće biti problema da jedinice, koje napadaju s istoka, u noći pređu Vrbas i komunikacije i da pre zore izbiju u reon sela Pothum i Bulić...

Pekovo i Mitrovo nastojanje je uverilo sve nas u mogućnost napada s istoka. Taj zadatak je njima i poveren. Njima je poverena komanda trećom grupom snaga predviđenih za napad: trebalo je, po planu od 21. septembra, da sa svojim jedinicama oslobode deo Jajca na desnoj obali Vrbasa. Ostale jedinice, krajiške i proleterske, podelili smo u dve grupe: između leve obale PI i ve i Vrbasa napad će izvesti krajiške brigade, objedinjene pod komandom Milinka Kušića, a između desne obale Plive i Vrbasa napadače druga grupa pod komandom Ljubodraga Đurića.

Raspravljali smo do kasno u noć21. i 22. septembra, a u 6 sati 22. septembra Vrhovnog komandanta sam obavestio da je sve spremno da se napad izvede noću 24. i 25. septembra. Uveravao sam Tita: »Mi ćemo izvršiti sve pripreme, da bi ta akcija sigurno uspjela.«

Poslavši izveštaj za Vrhovni štab, na Mliništa, uzjahao sam Sokola i pohitao na položaje kod Jajca. Tamo su već bili svi komandanti i komesari jedinica predviđenih za napad na Jajce. U komandantskom izviđanju bilo je mnogo više drugova nego na sastanku prethodnog dana u Mrkonjiću. Miodrag Milovanović Lune, zamenik komandanta 2. proleterske, dao je nekoliko vrlo promišljenih predloga. Prethodni plan je do detalja razrađen. Komandantima brigade sam predložio da za sve svoje bataljone, pa i čete, obezbede vodiče — borce 3. krajiškog odreda, koji poznaju svaku stazu. Takođe sam im predložio da pre napada izvrše komandantsko izviđanje i sa štabovima bataljona i sa štabovima četa.

Odmah posle izviđanja, vrativši se u Mrkonjić Grad, izdiktirao sam »zapovijest za napad i likvidaciju neprijateljskog uporišta Jajce«:

»... Napad na Jajce izvršiće se u tri udarne grupe.

Prvu udarnu grupu sačinjaveće 1. i 2. krajiška brigada, Dobrovoljački bataljon Trećeg krajiškog odreda (bio je to bataljon Stanka Kutanjca; on je 20. septembra došao u Mrkonjić i molio me da ga uključimo u napad, jer — objašnjavao je — mora konačno osvetlàti obraz, pa se čak pozivao i na Šolaju: Šolaja bi bio ponosan da on, Stanko Kutanjac, sudjeluje u oslobođenju Jajca!) i dvije čete Udarnog bataljona Trećeg odreda.

Drugu udarnu grupu sačinjavaće 2. proleterska brigada i bataljon ‚Pelagić[1] Trećeg odreda.

Treću udarnu grupu sačinjavaće Četvrta udarna proleterska brigada i jedna četa Trećeg odreda.

Podaci o neprijatelju:

Neprijateljske snage u gradu i svim okolnim uporištima su. slijedeće: 1500—1600 naoružanih, od toga 600 domobrana, a ostale snage su redovna ustaška vojska i žandari. (Kasnije smo saznali da su u gradu bila i 222 folksdojčera.) Neprijatelj raspolaže sa dvije haubice, dva

teška bacača mina, 1 protuavionskim topom i jednim blindiranim automobilom.

Na sektoru I udarne grupe, i na periferiji grada, nalaze se iskopani rovovi ispred kojih je podignuta isprepletena žica. Od Katina na isturenom položaju nalaze se dvije haubice zaštićene automatskim oružjem. U Zjaji se nalaze dva teška mitraljeza. U unutrašnjosti ovog sektora se nalazi stara tvrđava u kojoj je postavljen jedan teški bacač i jedan teški mitraljez. Ostale neprijateljske enage raspoređene su u žandarmerijskoj i željezničkoj stanici, školi, zgradi sreskog načelstva, ‚Grand--hotelu[1] i straže na Šeniku i Prudima u jačini desetina. U Barevu se nalazi 40 naoružanih civila, a po zadnjem dobivenom izveštaju došlo je pojačanje od jedne satnije, što još nije provereno.

Na sektoru II udarne grupe nalaze se na Ćusinama dvije neprijateljske satnije koje su dobro utvrđene u rovovima i bunkerima. Na Kanalu se nalazi jedna straža u jačini od 18 vojnika. Kod Fabrike neprijatelj je u nepoznatoj jačini.

Na sektoru III udarne grupe nalazi se jedna neprijateljska satnija na Vijencu, koja istura patrolu duž pruge i ceste u pravcu Jajca, a isto tako neprijatelj iz Jajca istura patrole u pravcu Vijenca. Na ostalom sektoru III grupe nalazi se naoružana seoska milicija, a u Donjem Vakufu se nalazi oklopni voz.

Zadaci pojedinih grupa:

Prva udarna grupa ima da napadne i likvidira sva neprijateljska uporišta između rijeke Vrbasa i Plive, nastupajući sa sjevera preko Carevog polja, i zauzme dijelove grada do obala pomenutih rijeka.

Prva krajiška brigada nastupaće sa polaznog položaja Magaljdol i pred neprijateljskom linijom razviti se tako, da sa desnim krilom dohvati lijevu obalu Plive, a sa lijevim krilom da zahvati zaključno selo Zjaje. Pred sobom ima likvidirati neprijateljska utvrđenja i rovove kod Zjaja i Katina, željezničku stanicu, i sva neprijateljska uporišta na svom pravcu u gradu, kao i dvije neprijateljske haubice kod Katina.

Druga krajiška brigada nastupaće sa položaja lijevo od 1. krajiške brigade tako da će se sa svojim desnim krilom nasloniti na lijevo krilo 1. krajiške, a sa lijevim krilom da dohvati lijevu obalu Vrbasa. Brigada ima likvidirati neprijateljska utvrđenja i rovove na svom pravcu, kao i neprijateljske straže u Šeniku i Prudima. Ova će brigada ostaviti izvjesne dijelove, koji će u saradnji s Dobrovoljačkim bataljonom likvidirati Barevo.

Za izvršenje ovoga zadatka Prvoj grupi dodjeljuje se jedan protivkolski top, 1 haubica 100mm.

Za komandanta I udarne grupe određuje se drug Kušić, komandarjt Prve udarne brigade.

Druga udarna grupa ima zadatak da zauzme sva neprijateljska utvrđenja i rovove na položaju Ćusine i da sa tih dominantnih tačaka teškim oružjem tuče sva neprijateljska uporišta u gradu. Ova grupa ima da zauzme Kanal u kome će prekinuti vodu i na taj način onesposobiti električnu centralu. Zatim će da zauzme fabriku i okolinu, gdje će se spojiti sa snagama Prve krajiške brigade.

Za komandanta II udarne grupe određuje se drug Ljubo Đurić, komandant Druge proleterske brigade.

Treća udarna grupa ima zadatak da se prebaci preko rijeke Vrbasa kod Cipića ostavivši na pruzi jedan bataljon, koji će u zajednici sa mobiliziranom pozadinom izvršiti rušenje pruge i osigurati akciju na grad od eventualnog neprijateljskog prodora sa pravca Donji Vakuf. Ostale snage ove grupe produžiće do ceste Trube—Jajce gdje će jedan dio ostati za osiguranje sa toga pravca, a preostali dijelovi spustiće se preko sela Bulića prema gradu, likvidirajući neprijateljska uporišta na tom pravcu do desne obale rijeke Vrbasa.

Za komandanta III udarne grupe određuje se drug Peko Dapčević, komandant Četvrte udarne crnogorske brigade.

Po zauzimanju grada, Prva krajiška brigada ostaje kao osiguranje grada s tim da se jedan bataljon ostavi za zaštitu u samome mjestu, a ostala dva upute u Mile i Barevo.

Druga krajiška udarna brigada i Druga proleterska udarna brigada odmah po zauzeću grada, produžiće svoje nastupanje sa desne obale Vrbasa u pravcu Šibenica—Kruščica —Karići —Lupnica—Podmilačje.

Četvrta crnogorska udarna brigada sa snagama Trećeg krajiškog odreda produžiće svoje nastupanje u dva pravca. Jednim krakom u pravcu Vijenca i Donjeg Vakufa, a drugim krakom prema Turbetu.

Sve jedinice po zauzeću grada dobiće konkretnije instrukcije...

Napad će se izvršiti u noći 24/25. ovoga mjeseca u 23 časa.

Znak za otvaranje vatre našeg teškog oruđa biće posle otvaranja prve jače puščane vatre.

Sve jedinice označiće svoje nastupanje paljenjem pojedinih objekata, što će ujedno služiti za orijentaciju našem teškom oruđu.

Sve jedinice i udarne grupe održavaće međusobnu vezu i vezu sa Operativnim štabom putem kurira.

Štab Trećeg krajiškog odreda dodijeliće svim brigadama potreban broj vodiča i omladine za nošenje ranjenika.

Ratni plijen otpremiti u Jezero, kojim će raspolagati Operativni štab.

Zarobljenike takođe sprovoditi u isto mjesto.

Operativni štab nalaziće se kod Jezera.

Hirurška ekipa nalaziće se u Jezeru, gdje treba otpremiti sve ranjenike.

Svi komandanti, komandiri i politički komesari imaju da upozore na važnost ove akcije, kako vojničku tako i političku, tako isto trebaju upozoriti jedinice na slučaj da se borba ne završi u toku noći da će se ista nastaviti i u toku dana koristeći utvrđenja i kuće koje se u toku borbe zauzmu.«

Do kasno u noć 22. septembra, sam u sobi, povremeno prekidan domaćicom Gospavom, koja mi je donosila mleko ili kavu, analizirao sam već napisanu zapovest. Svi komandanti i komesari su bili saglasni da je plan bez greške. Mene je ipak mučilo: kako neprijatelju dati dojam lažne nade, kako ga navući u klopku. Nisam voleo, napadajući gradove, zatvoriti sve ulaze i izlaze. U takvim situacijama uporni protivnik se brani do poslednjeg daha. A u Jajcu je bilo dovoljno koljača, koji su znali da im ništa neće biti oprošteno; oni će se itekako boriti. I zbog toga sam sutradan izmenio deo zapovesti.

Ujutro 23. septembra kod mene je bio Peko Dapčević. Deo izmenjene zapovesti odnosio se na jedinice njemu poverene. Odmah se složio: treba neprijatelju pružiti

lažnu nadu! Peko i ja smo se dobro znali i uvek smo se slagali. U Španiji smo bili u istoj četi; i kad sam ja ranjen, on je nastavio juriše na čelu čete.

Po izmenjenom planu Četvrta crnogorska nije trebala napadati Jajce sa istoka, već se povući dalje, otvarajući mogućnost neprijatelju da se izvuče komunikacijama koje vode za Donji Vakuf i Travnik. A na tim komunikacijama Peko je trebao rasporediti svoje bataljone i zajedno s Radom Marjancom sačekati neprijatelja u begu i tu ga na otvorenom dotući.

Za jajačku operaciju smo se temeljito pripremili. Toliko smo s napadom otezali, zbog situacije na severnim položajima, da se sad, kad smo konačno bili u prilici da udarimo, nije smelo desiti ništa nepredvidivo. Inače, meni je od prvog razgovora s Titom o napadu na Jajce bilo jasno da ćemo razmerno lako prodreti u grad, ali isto tako je bilo očito da ćemo ga lako i izgubiti. Začudo, neprijatelj nije ozbiljno računao s mogućnošću gubitka Jajca. Sačuvano je pismo nekog ustaškog funkcionera, don Brula, koji je pisao Artukoviću, Pavelićevom ministru unutrašnjih poslova:

»... 21. rujna bio sam automobilom u Travniku, Jajcu i Donjem Vakufu... U Donjem Vakufu sam čuo od mjerodavnih za kretanje partizana prema Jajcu. Odmah sam mjerodavne upozorio na to, a oni su rekli: ‚Ma kakvi partizani, Jajce je sigurnije od Zagreba![1]...«

Neprijateljska komanda u Jajcu je svakako trebala očekivati naš napad. Tu se pravo iznenađenje nije moglo postići. Četnici i četnički doušnici, koji su vršljali po slobodnoj teritoriji i uvlačili se u okupirani grad, redovno su im javljali o našim većim pokretima. Tako su imali i podatke o koncentraciji veće grupe brigada na položajima oko Jajca. Jedan od izveštaja o koncentraciji naših snaga poslao im je i Uroš Drenović. Bio je vrlo precizan: javljao im je upravo ono što smo učinili — manji deo snaga ostaje prema Banjoj Luci, a glavnina sa Zmijanja prebacuje se prema Jajcu. Drenović je i 23. septembra poslao kurira u Jajce, ovoga puta s izveštajem koji je imao dozu panike: na Jajce idu »velike kolone partizana«.

Nama je iz grada javljeno da je u Jajcu »sve za oružje doraslo« u najstrožoj pripravnosti. Svi domobrani, na svakom sektoru pojačani ustašama, Pavelićeva žandarmerija, milicionari i pripadnici nemačke narodne grupe su pre našeg napada zauzeli položaje i čekali.

»Jajce može napadati i sam Staljin, ali uzeti ga neće!« — uveravala je komanda garnizona. Jajački podžupan je Artukoviću tvrdio da gradu »ne preti nikakva opasnost, jer su Ćusine vrlo dobro utvrđene i branjene«.

Nisam računao na iznenađenje. Znao sam da neprijatelj za naš plan zna. Pustio sam neprijatelja da svu noć 23. i 24. bdije na položajima, da se barem donekle iznuri, a uveče, u 23 sata 24. septembra — po prethodnom dogovoru — naše jedinice, svrstane u tri udarne kolone, udarile su na stari grad nad obalama Vrbasa i Plive.

Za vreme napada uza me su bili Zoran Žujović, koji mi je najčešće donosio Titovu poštu, Vladimir Dedijer i Skender Kulenović. Dedijer kaže: tako je drug Tito rekao; on treba da o svemu piše. Dobro je da je došao. Sad imamo o tome njegov zapis pisan odmah posle borbe:

»Iz ove šume gde vlaga ubija, pošli smo, Zoran i ja, neočekivano, za Jajce. Krenuli smo motociklom oko četiri i po. Nešto pre sedam bili smo na večeri kod Jurice (Ribara) i Milentija (Popovića) u štabu Četvrte brigade, a pola sata kasnije već na putu za Jajce. Mesec kao tepsija sija nad dolinom Plive. U Jezeru, nekad lepom letovalištu, nijedna kuća čitava. To je popalio Šolaja. Tu zatičemo doktora Dejana Popovića kako čeka zajedno s bolničarima. Polazimo s njim pešice uzbrdo do Operativnog štaba. Već je devet sati. Ne znamo put pa ga pronalazimo po otiscima konjskih kopita.

Na kraju sela stigosmo Kostu Nađa. Još pola sata grabili smo uzbrdo dok ne izbismo na greben brda Mileta (kota Mile, 641 metar). To je jedna od najviših kota oko Jajca. Od grada smo se nalazili neka četiri kilometra u vazdušnoj liniji. Prvo ustaško uporište bilo je od nas na 500 metara, dole kod Kanala.

Deset sati je prošlo. Smestili smo se odmah iza grebena da nam ni artiljerija ne može ništa — u nisko žbunje. Košta mi objašnjava plan napada.

Prema poslednjim podacima neprijatelj raspolaže sa 1200 ljudi, a ne sa 1600 kako se prvo mislilo; od toga je 6 satnija ustaša. Te nam podatke šalje naša organizacija iz Jajca. Nedavno su naši drugovi ispisali parole po gradu: ‚Živeo Tito![1], ‚Živeo Košta![1]...

Ako naše snage ne budu uspele da do zore zauzmu grad, naređeno im je da se ne povlače već da drže osvojene pozicije.

Napad treba da počne oko 11 noću. Imamo još pola sata. Ležim pored Koste i pričamo. Ovo je devetnaesti grad koji partizani osvajaju ove sezone u Krajini i jugozapadnoj Bosni... U svim napadima, priča Košta, mi smo bili slabiji u tehničkom pogledu, ali smo tukli neprijatelja našom daleko većom hrabrošću, iznenađenjem, brzom koncentracijom. Upadali smo u grad skoro bez pucanja i prodirali u klinovima, i tako iznenađivali neprijatelja, cepali mu snagu, onemogućavali mu vezu između pojedinih odeljenja. U samom času napada, tj. kada bi nas neprijatelj već primetio, naše teško oružje tuklo bi pravo na grad — dva tri metka i tako unosilo paniku. Svi naši napadi na jako utvrđena mesta vršeni su noću, jer se po mraku lakše može privući utvrđenjima, a *i* usled velike nadmoćnosti neprijatelja u teškim oruđima.

— Nijedna vojska na svetu, veli Košta, ne može da vrši noću takve napade kao partizani. Kod nas je svaki borac potpuno svestan zašto se bori, jer komandir ne može noću da drži na uzdi svakog borca. To su razlozi naših uspeha.

Prekinula nas je duga su ria reflektora. To su ustaše s grada tražile partizane. Reflektor se odjednom upravio prema Vakufu, jer se kod Vijenca već čula borba Četvrte brigade s ustašama.

Najzad dođe i 11.00. Još ništa, ali, puče jedan, pa drugi metak na Ćusiji (Ćusine). Uskoro se čitav venac puščane vatre obvi oko vrha. Prolamao se i bacač. I dole, oko Jezera, kod Kanala, otpočela je borba... Ustaške rakete šaraju nebom — crvene, pa posle — bele. Zakuvalo

se oko grada. Sada je došao red na našu haubicu. Izbaci taj naš stari, slavni top dva metka, od kojih obično samo jedan eksplodira. Oteli smo ga od ustaša prošle godine. Zimus, kad su Talijani vršili ofanzivu, morali smo ga zakopati oko Oštrelja. Noću su krišom dolazili drugovi, otkopavali svoj top, podmazivali ga, opet zakopavali...

Košta priča da ovo nije naš prvi napad na Jajce.

Prošle godine je Šolaja udario s pet stotina boraca na grad, u kome je bilo 3000 Nemaca, sem ustaša i domobrana. Zauzeo je Ćusiju i fabriku karbida, ali se, naravno, morao povući. Priča Košta o Šolaji. Došao kod njega italijanski doušnik i nudi mu milion lira da pređe na stranu Italijana. Šolaja izvadio pištolj i ubio ga na mestu. Pošten je bio taj skromni čovek. Njegov stric u toku borbe uzeo ustaškog konja i pošao s njim kući.

— Ostavi konja! — naređuje Šolaja.

— Živ se ne razdvajam od njega! — odgovara stric.

Šolaja vadi pištolj i ubija konja...

Pitam Kostu da li je bilo teže ratovati u Španiji, ili ovde i, evo, što on kaže:

— Mi ovde ratujemo pod mnogo težim uslovima. Španska vojska je bila bolje naoružana. Imala je više tehnike. Zatim, to je regularna vojska, sa arsenalima, organizovanom pozadinom. A od svega toga mi nemamo ništa — naše je samo ono što nosi neprijateljska komora. I moral naše vojske je bolji od španske. Retko koja vojska ima takvu upornost kao naša. Španci nisu znali da izdrže u teškoj situaciji. Naši partizani su ravni borcima internacionalnih brigada.

Već je počelo da sviće... Rešismo da priđemo bliže i vidimo kako stoji situacija... Gore, na grebenu, kod prvih kuća Jajca, zatekosmo Štab Prve krajiške i protutenkovski top. Tu stoji jedna grupa domobrana koje smo noćas zarobili...

Milinko Kušić, sada komandant Prve krajiške, izlaže situaciju... Pošto je Kušić prišao još bliže. Operativni štab je ostao na njegovom mestu. Dolaze kuriri Druge proleterske.

S prvim izveštajima (da je zauzet čitav grad sem tri uporišta) otišao je Zoran natrag na Mlinište...

Sunce je već prilično otskočilo. Ali magla iznad grada nije se dizala. Došao je i avion-izviđač — osmatra pa se vraća natrag. Ne zna kakva je situacija. Paljba je nekako malaksala. Košta priča:

— Obe strane su posustale. Važno je ko će preuzeti ofanzivu! Naši imaju naređenje da čvrsto drže osvojene pozicije i da borbu nastave u toku dana...

Skoro će podne. Grad se još drži. Avion deleće i baca četiri bombe prekoputa nas. Iz grada u Jajcu lete bele rakete. Razgovaramo o vezama. To je naša najbolnija tačka. Prilikom napada na Prijedor Košta je biotelefonom povezan sa svim bataljonima...

Košta dogledom otkriva da ustaše beže preko Vrbasa, kroz park. Dole u gradu neprestano krklja... Obaveštavamo našu haubicu da otvori vatru u tu gomilu, ali ona je za čitav sat od nas. Veza! Košta objašnjava da će te ustaše dočekati bataljoni Crnogoraca. Prilično je pravilno postupio što je ostavio ustašama izlaz...jer bi se ti gadovi, opkoljeni sa svih strana, zverski borili. Samo da su Crnogorci bili tamo gde je po planu naređeno — uspeh bi bio sto posto...

Izveštaj od Kušića: ‚Grad je zauzet[1]. Krenuli smo po mraku, širokim drumom pored Jezera. Pravo je čudo kako je Jajce zauzeto. Kroz one klisure zaista samo partizani mogu da se probiju. A kad dođosmo do gradskih zidina, još smo se više čudili kako su naši prodrli u grad...«

Bitka za Jajce bila je veoma teška, na svim pravcima. To se vidi i po našim gubicima: krajiške brigade su imale 33 borca izbačena iz stroja, 2. projeterska tri mrtva (prvi je poginuo u jurišu na bunkere na Ćusinama dvedesetogodišnji komunist od Arilja Slavko Simićević, kojeg sam pamtio s Manjače po nekoliko herojskih podviga), 4. crnogorska 8 poginulih (svi iz 3. bataljona: Vojin Dragović, Ilija Janjević, Sretan Jovović, Mihajlo Kovače.vić, Vule Popović, Milovan Praščević, Spasoje Velašević i Stanko Žarić), i 15 ranjenih. Treći krajiški odred je izgubio dvojicu drugova; poginuo je i zamenik političkog komesara bataljona »Pelagić«.

Bio sam veoma zadovoljan sadejstvom svih jedinica u napadu. Komandanti i komandiri su bili stalno u vezi sa svojim susedima. Situacija nam ni jednog trenutka nije izmicala iz ruku. Posebno je oduševljavalo sadejstvo 1. i 2. krajiške brigade. Krajiški bataljoni, kako oni iz brigada, tako i oni iz Trećeg odreda, pa čak i Dobrovoljački bataljon, tesno su sadejstvovali nadirući sa severne i severozapadne strane, preko Prudi i Carevog Polja. Kušić će mi kasnije nabrojiti desetak komandira i bombaša koji su izvodili vanredne podvige. Posebno je pohvalio Bogdana Vukšu, komandira 1. čete 3. bataljona 1. krajiške brigade, koji se sa svojom četom — na Kušićevu inicijativu — nezapaženo od neprijatelja provukao u grad i s leđa, iz grada, napadao neprijateljske položaje. Vukša o tome izveštava:

»... Četa je lično od komandanta brigade dobila zadatak da bez borbe upadne u grad, zauzme artiljerijske položaje i time stvori zabunu kod neprijatelja i omogući uspješan napad drugim jedinicama... Nastupali smo dalje ka rovovima još opreznije. Ali kada smo im prišli i kada su borci poskakali u njih, umjesto neprijateljskih vojnika našli smo samo opremu (ćebad), a vojska je negdje bila otišla ... Na trećem, obruču neprijatelj nas je opasno počeo tući s boka. Naši borci ni tada nisu pucali... Tako je četa stigla do četvrtog uporišta pred školom (časnih sestara) i likvidirala ga, a zatim je izvršila juriš na artiljerijske položaje gdje su se nalazila tri topa. Zauzeli smo topove ali je oko sto ustaša se blindiranim kolima izvršilo protivnapad i vratilo topove. Četa je zakrčila puteve da blindirana kola ne mogu proći, a zatim prihvatila borbu... Tada su počele nastupati i druge jedinice, koje su potiskivale neprijatelja, a on je bježao u grad ne znajući za četu u gradu. Tako su neprijateljski vojnici potisnuti naletjeli na našu četu, a ona ih je zarobljavala i zatvarala u podrum škole koju smo već bili zauzeli. U toj akciji četa je zarobila preko 100 neprijateljskih vojnika. Gubitaka je imala dva mrtva i pet-šest ranjenih.«

Borba, započeta na svim pravcima u 23 časa, iz sata u sat je dobivala na žestini. Gusto načičkani rovovi između Šenika i Zjaja su bili naročito teško osvojivi. Tu su čete 1. bataljona2. krajiške uzaludno napadale u nekoliko navrata. Prodor je omogućen tek posle proboja 2. bataljona preko Peratovca, na most na Vrbasu, nizvodno od Jajca. Jedna četa 2. bataljona 2. brigade se tada probila u sam grad. Paljenjem neke barake dali su nam do znanja da su u gradu. Veselio me uspeh 2. bataljona. Početkom septembra s tim bataljon om je bilo dosta problema, jer su

u noći 29. i 30. augusta dezertirali Milan Dobrijević, Pavle Mutić, Nikola Prošić, Glišo Milinović, Lazo Marčeta, Mihailo Babić, Mile Vrućinić, Luka Kecman i Stojan Veselinović. U vreme borbi na Manjači, Martinović i Jurinčić su nam pisali da je »uzrok bjegstva« devetorice boraca »nikakva politička svijest, malodušnost, nevjera u našu pobjedu i strah od četnika«. Nisam mogao vjerovati Jurinčićevom uveravanju da je ovakvim shvatanjem »prožeto dosta partizana ovoga bataljona«. Đuro Pucar je grmio od srdžbe. Bataljonskim biroima i zameniku politkoma 2. krajiške brigade 10. septembra je pisao:

»Nas su ne malo začudile pojave koje su se u toj brigadi odigrale u zadnje vreme. Vrlo je čudno da su naši rukovodioci bili tako kratkovidi i da uopšte nisu zapažali stanje i raspoloženje ljudstva u toj brigadi. Drug Misirača, zamjenik političkog komesara, tek po svršenim događajima piše Operativnom štabu opširan izvještaj o stanju u brigadi i o teškom stanju u njenom bataljonu, a ranije o svemu tome nije bilo ni reči. Mi smatramo da je to krajnja nebudnost odgovornih drugova u brigadi...«

U 2. brigadu smo tada poslali na partijski rad Hajru Kapetanovića, člana podgrmečkog okružnog komiteta, a za partijskog rukovodioca 2. bataljona poslan je Munib Maglajlić. Za komandira čete, iz koje je bilo najviše dezertera, poslan je dvadesetdvogodišnji Slobodan Inđić iz Lušci Palanke, koji se početkom septembra vratio zajedno sa Milom Vučenovićem iz Lapca, gde su i krajiški borci školovani u Oficirskoj školi GS Hrvatske.

Đurin Predojević, nekadašnji komandant 2. bataljona, javio mi se u noći 24. na 25. septembra, posle prodora u Jajce:

— Osvetlali smo obraz, reci to drugu Starom — govorio je o Pucaru, koji je u pismu od 10. septembra prigovarao Predojeviću: »Sto kaže drug Đurin na ovu naglu promjenu i na to stanje njegovog bataljona?«

U vreme prodora Krajišnika u severozapadni deo Jajca, grupa Ljube Đurića je ovladala položajima na Ćusinama. Bataljoni 2. proleterske i borci odredskog bataljona »Pelagić« su u izuzetno žestokim jurišima savladavali ćusinske prepreke. Kad je 3. bataljon srbijanskih proletera izbio na branu kod kanala na Plivi, a borba se razgorila kod sela Zaskoplje i Kamenica, na severnim i južnim padinama Ćusina, domobrani su počeli, ne bez vidljive panike, napuštati svoje bunkere. Posle 45 minute borbe Ćusine su bile u našim rukama. Nešto iza ponoći Đurić mi je javio da su njegovi borci na Ćusinama zarobili protivtenkovski top sa sanducima punim granata, teški minobacač sa oko 150 mina, puškomitraljez... Zauzet je čitav niz rovova i svih 45 bunkera izgrađenih na Ćusinama.

Noć je bila naša prednost i stoga sam u nekoliko navrata požurivao Đurića i Kušića da osvoje grad prije jutra. Borbe su vođene za svaku kuću; po nekoliko puta zaredom proleteri i Krajišnici jurišali su na svaki bunker. Neka uporišta su Krajišnicima ostala u zaleđu, ali oni se na to nisu obazirali. Znali su da će te osamljene tačke pasti, kad padne centar grada.

»Naše su snage davale izvanredan otpor«, pisao je posle bitke podžupan velike župe Pliva i Rama, »a partizani su provalili sa Katine na Volujak i uz Vrbas u predgrađe Jajca te u cijelu polovinu Jajca sve do istočne kapije. Odmah su zapalili ustaške barake kod groblja i jednu štalu, a na Carevu Polju par zgrada te kod plivskog mosta jednu kuću. Navalili su uz užasnu viku istovremeno sa istoka i sa zapada te je došlo do borbe prsa u prsa po ulicama grada s jedne i druge strane obiju kapija. U našim je rukama ostala samo tvrđava i onaj dio grada koji se nalazio opasan zidovima. Za cijelo to vrijeme držale su se naše posade na Kraljevu grobu, na Katinu i na Kanalu...«

Železnička stanica, od ustaša branjena, tri puta je prelazila iz ruku u ruke. Slično je bilo i s nekoliko zgrada ispod same tvrđave.

U zoru 25. septembra neprijateljska komanda u Jajcu je pokušala preuzeti inicijativu. Listaše su se organizovale i s delovima domobranskih satnija izvršile protunapad. Obavešten sam da na svaki način pokušavaju da izbace naše jedinice iz grada. Pešadija je jurišala uz oklopna kola. Najsnažniji protujuriš ustaše su izvele kod franjevačkog samostana, sprečavajući naše jedinice da prodorom preko Vrbasa ovladaju tim delom grada. Oko franjevačkog samostana, gradske bolnice i pravoslavne crkve razvile su se izuzetno ogorčene borbe. Jedinice 2. proleterske su pružale žilav otpor, ali su ipak napustile taj deo grada, železničku stanicu i fabriku i povukle se na Ćusine.

Oko 7 sati ujutro, obavešten o povlačenju srbijanskih proletera i delova 3. krajiškog odreda, tražio sam od Đurića da ponovo prodre u grad. »Drug Tito očekuje izveštaji« — dodao sam zbog podsticaja. Đurić je odmah organizovao novi napad. U 8 časova sam dobio obaveštenje da je fabrika ponovo u našim rukama, a takođe i deo grada (Muslimansko groblje) iznad sokolane. Tektadaje i 3. bataljon 2. proleterske slomio neprijateljski otpor kod brane na kanalu.

Pre devet časova čitavo Jajce između Vrbasa i desne obale Plive bilo je u našim rukama. Odatle je tučena jajačka tvrđava — minobacačima i protivtenkovskim topom. Počele su žilave borbe oko zidina starog grada. Tu je bila ustaška artiljerija, koja je bila onemogućena, tako da je ispalila samo dve granate. Krajišnici su mitraljezima i puščanom paljbom onemogućavali posadi da priđe haubicama. Komandiri četa 1. bataljona 1. brigade Mikan Marjanović, Ratko Vašalić i Nikola Garača su u nekoliko navrata vodili juriše svojih vodova.

Posle 9 časova odbrana Jajca se počela osipati. Grad je najpre napustilo stotinjak domobrana, a zatim i oko 100 ustaša, koji su se povukli preko Bulića i Kruščice, prema Travniku. Ali glavnina posade, iako je već imala oko 90 ranjenika prikupljenih u »Grand hotelu«, još je odolevala svim našim napadima. Najteže je bilo onom delu neprijateljskih snaga koji je držao tvrđavu, jer tvrđavu smo najžešće tukli. Jajački podžupan će kasnije izjaviti kako je »u tvrđavi izginulo jako mnogo naše vojske« objašnjavajući da smo tvrđavu »tukli tako da se iz nje čak nijesu mogli iznositi mrtvi i ranjeni«. Za naše artiljerce i minobacačlije podžupan je izjavio da je »njihovo gađanje bilo upravo precizno«. Kaže da smo pogodili »županiju, Grand hotel, ravnateljstvo redarstva, zatim sve istaknute zgrade«, tako »da je u gradu zavladala u potpunom smislu riječi panika« i tada je »svako daljnje preuređenje vojnih jedinica i njihov raspored bilo onemogućeno« i »daljnja borba bila je prepuštena inicijativi pojedinaca«.

Folksodojčer Vili Švarc je kasnije izjavio svojim pretpostavljenim kako su oni pokušali da »saberu ustaše, da bi pre svega branili kapije grada«, ali ni folksodječer-

ska intervencija nije imala uspeha, tako da »oko 17 časova počinje opšte bežanje ustaša i domaće odbrane«. Nešto ranije, odmah posle 15 časova, grad su u oklopnim kolima napustili ustaški funkcioneri. Krajiške brigade su tada pojačale napad i nezaustavljivo nahrlile u grad. Veći deo posade je zarobljen. Samo 1. krajiška brigada je zarobila 134 neprijateljska vojnika.

Borba za Jajce trajala je 18časova. Dok su jedinice 1. i 2. krajiške brigade, 2. proleterske brigade i 3. krajiškog odreda savladavale posadu Jajca, Peko Dapčević i Mitar Bakić su s proleterima 4. crnogorske brigade presecali komunikacije prema Donjem Vakufu i Travniku. Peti bataljon je u Bravnici zarobio 20 domobrana, a iz Cvtikovca ustašku posadu je proterao u pravcu Jajca. Drugi bataljon je pregazio Vrbas na plićacima kod sela Cipića i preko Bukovice izbio na cestu Jajce—Travnik i postavio zasedu u rejonu Stare Kuće. Prvi bataljon je napao železničke stanice Vinac i Doganovce i porušio železničku prugu na više mesta. Najteže je bilo 3. bataljonu, koji je imao znatne gubitke (8 mrtvih i 13 ranjenih) u napadu na Vinac.

Bio sam uveren da su Pekovi proleteri raspoređeni tako, da će sve ustaše, domobrani i folksdojčeri, bežeći iz Jajca na istok, preko teško prohodnih terena, prema selima Bulićima, Šibenici i Kruščici, ujeteti u njihove klopke. Ali zasede nisu postavljene. Četvrta brigada, zauzeta nepredviđeno teškim borbama u malim garnizonima na desnoj obali Vrbasa, nije na vreme zauzela položaje i većina onih koji su uspeli da umaknu iz Jajca, prošli su i mimo 4. brigade. Međutim, izvukao se samo deo jajačkog garnizona. Najveći broj ustaša i domobrana smo zarobili.

Kasnije smo saznali da je deo ustaša pobegao na sever, u četničku zonu. Tu grupu je iz Jajca izveo adjutant Uroša Drenovića, neki Milan Božić.

Kasno uveče25. septembra, okupio sam štabove svih jedinica u jednoj gostionici. Zahvalio sam komandantima i komesarima i zamolio ih da moje čestitke prenesu jedinicama. U to je stigao Titov kurir. Ovoga puta sam po njemu poslao potpun izveštaj u nekoliko reči: neprijatelj potučen u Jajcu i na prilazima Jajcu, možete doći! Ali umjesto da dođe u Jajce, drug Tito je zatražio da ja dođem na Mliništa, gde je njegov štab bio ulogoren u šumi, pod šatorima, nedaleko od železničke stanice na visini od 1400 metara.

Umešnom koncentracijom snaga i njihovim izvanrednim sadejstvom provedenim tako da su u lancu sve karike ostale jednako čvrste, pokazali smo da možemo osvajati i garnizone utvrđene tako da se o njihovom oslobađanju donedavno nije moglo ni govoriti. Jajce je bilo naša blistava pobeda. Skender Kulenović mi je u svojoj čestitci rekao da će »eho Jajca silno odjeknuti i u Berlinu«. U Travniku i Donjem Vakufu su ustaški i nemački komandanti bili uvereni da ćemo sad udariti u tom pravcu. Računica im je bila realna. Jer posle pada Jajca, naše snage su prešle na desnu obalu Vrbasa. Peko je oslobodio Vinac i tako narušio ustaški sistem odbrane na desnoj obali Vrbasa, pa su ustaše napustile i prugu i železničke stanice u tom rejonu. Komandama jedinice moje brigadnegrupacijesam odmah uveče25. septembra naredio da svoje snage, po prethodnom dogovoru s Vrhovnim štabom, usmere prema Donjem Vakufu i Bugojnu. Srednja Bosna, proletos za nas izgubljena osipanjem 4. krajiškog odreda i Proleterskog bataljona, koji se sa svojim ostacima morao prebaciti u Slavoniju, ponovo nam je bila na domaku. Bilo je dobro što su se tamo zadržale naše manje grupe i brojni aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta. Mnogi od njih su prošli strašne kalvarije. Otud mi se, iz Šipovljana, početkom septembra, kad sam stigao u Mrkonjić, javio snalažljivi Mile Trkulja. Tada mi je pisao:

»Dragi druže Košta!

Još živ, nalazim se u Šipovljanima. Jedva sam se živ izvukao. Izvukli su me ljudi Tode Budić i Milan Mirković... Vojska Rade Radića stigla je u Karanovac i tamo se koncentrišu za doček naših snaga... Komanda bande se nalazi u Kadinoj vodi. Nijemce koji idu iz Banje Luke prnjavorskom cestom provode četnici. Pivašević i Dujić su ubijeni na mučki način... Naši su predloži da se ovde iza Jajca odmah prebace naše snage. Od Vrbasa do Bosne nalazi se 1500 četnika...«

U srednjoj Bosni s Trkuljom se sastao i Ilija Slavnić, kojeg smo nešto ranije poslali u taj kraj da prikupi rasute ljude i formira nove partizanske jedinice. Krajem augusta Slavnić je stigao na sektor Imljanske čete i — pisao mi je — »odmah se sastao sa odgovarajućim drugovima, koji su referisali o stanju na čitavom terenu Četvrtog krajiškog odreda«. Slavnić mi je opširno pisao o tome kako narod »očekuje partizanske jedinice«, a borci (»strašno razočarani«) — većina njih — »spremni su da okrenu oružje protiv izdajica«. Rade Radić i njegova »izdajnička komanda počela je sa užasnim terorom i sa raznim zvjerstvima i pljačkom, kako nad vojskom, tako i nad pozadinom«. Predlagao je »da se što prije prebaci jedan bataljon na ovaj sektor u najvećoj tajnisti, jer ako bi banda za to saznala, otela bi oružje od svih naših ljudi, koji se nalaze u njihovim redovima, a mnogi bi i nastradali. Na ovaj način postoji mogućnost da bi čitav 4. odred bio oslobođen munjevitom brzinom, a potpuno bi bili likvidirani razbojnici na sektoru ovoga odreda...«

Trkulji i Slavniću sam odgovorio 6. septembra savetujući im da uspostave »vezu sa svim poštenim ljudima, koji su ostali vjerni narodnooslobodilačkoj borbi« i da pripreme »teren za dolazak naše vojske«.

U postskriptumu toga pisma, Trkulju sam obavestio o njegovom bratu Jovici, onom hrabrom dečaku koji je izbegao pokolj u Jošavki. Mislili smo da je poginuo na Kozari, ali — i tu se izvukao. Govorilo se kako je na Kozari bio među najhrabrijima. Vrativši se s Kozare, bio je na Manjači raspoređen u četu Stevana Penića u kojoj je, kao što pisah Mili, »dobar borac, najbolji u četi«.

Osim Trkulje i Slavnića, septembra meseca smo uspostavili vezu i sa štabom 4. krajiškog odreda. Komesar toga odreda, Vojo Stupar, u augustu se s ostacima četvrtog odreda vratio u Bosnu iz Slavonije. »Naša grupa

krenula je iz Slavonije ojačana za duplo«, pisao nam je 29. septembra Stupar i borbe koje je vodila u augustu i septembru »osigurale su nam simpatije i potpunu podršku naroda u nekoliko sela ispod Motajice, pa čak i u selima pod četničkom komandom«. Vojo Stupar nas je obavestio i o tome kako »naše akcije i naša politička aktivnost u raskrinkavanju izdajničkog četničkog rukovodstva izazivaju oštru reakciju četničkih zločinaca«. Pisao nam je kako su zločinački ubijeni najugledniji drugovi u onom kraju, Novak Pivašević, Miloš Dujić, Stanko Lekić »i još mnogi borci i komandanti bivših partizanskih jedinica«, kako se »svakodnevno hapsi i tuče, te u koncentracione logore zatvara sve ono što je pošteno, slobodoljubivo i hrabro«. Drugovi su 4. odredu dali ime poginulog Novaka Pivaševića »zbog sjajnog držanja pred neprijateljem i zbog nesumnjivo velike popularnosti«. S onu stranu Vrbanje, pisao je Vojo, »narod jasno vidi da u četničkim štabovima sjede agenti gestapoa, pa čak i članovi ustaškog pokreta«. Četnici »vlast održavaju još isključivo silom. Situacija se počela razvijati upravo tako povoljno za nas, da bi mi pod uslovom da Borje i Jošavka ne mogu intervenisati imali u roku od 10 dana jedan čitav bataljon«. Stoga je predlagao (»bilo bi za nas od neocjenjivo velike važnosti«)da »u pravcu Jošavke i Borja« organizujemo »nadiranje naših snaga«, uveren da bi »u tome slučaju sav sektor bivšeg našeg Trećeg odreda do Jošavke mi uspeli očistiti bez ikakve pomoći«. I Stupar je, baš kao i mi u Operativnom štabu, smatrao da je »momenat za nastupanje naših snaga na sektor našeg 4. odreda vrlo povoljan«. Za predstojeće operacije u srednjoj Bosni, Stupar je očekivao i pomoć od slavonskih jedinica (»jedan dio snaga, makar za privremeno, mi smo tražili od drugova iz Slavonije ioni su nam obećali poslati«), a posebno je insistirao na vraćanju našeg Proleterskog bataljona, »koji je, kako smo sad obavješteni, ponovo uzdignut i vojnički i politički na nivo proleterske jedinice«.

Mene je srednja Bosna silovita privlačila. Samo 1. krajišku sam zadržao u Jajcu, a ostalim snagama sam naredio da pređu na istočnu obalu Vrbasa i produže gonjenje neprijatelja. Đurić je po toj zamisli dobio zadatak da sa svojim proleterima prodire prema Skender Vakufu, gdje je trebalo razbiti četnički odred Laze Tešanovića, a zatim preći — kad se prikupe još jače snage — Vrbanju. Martinović je s 2. krajiškom krenuo prema Turbetu, a Peko, pojačan s dva bataljona 3. krajiškog odreda, trebao je nastupati prema Donjem Vakufu, Oborcima i Komaru.

Onih dana, poslednje septembarske sedmice, sve se razvijalo po planu. Naše jedinice su bile na svim sektorima u ofanzivi, i svuda su postizale uspehe. U takvoj situaciji pisali smo i naše, 28. septembra objavljeno, saopštenje: »Jajce je oslobođeno«:

»Pod silovitim naletom bratski sjedinjenih partizana Krajine, Srbije i Crne Gore većinom su uništene i zarobljene neprijateljske snage a manji dio je uspio da kukavički pobjegne. Neprijatelj je imao preko 300 mrtvih i oko 300 zarobljenih...

Oslobođenje grada Jajca veliko je djelo oružanog bratstva Krajišnika, Srbijanaca i Crnogoraca. U ovoj borbi istakle su se i pokazale velika junaštva čete i bataljoni 1. i 2. krajiške brigade i 2. proleterske srbijanske brigade. Naročito se istakao svojim junaštvom 1. i 2. bataljon (grmečki) 2. krajiške brigade, 1. bataljon 1. krajiške brigade i čitava 2. proleterksa srbijanska brigada.

Operativni štab narodnooslobodilačke i dobrovoljačke vojske Bosanske krajine pohvaljuje druga Đurina Predojevića, zamjenika komandanta 2. krajiške brigade, i druga Ranka Šipku, komandanta 1. bataljona 2. krajiške brigade, zbog hrabrosti i požrtvovanja koje su pokazali u ovim operacijama...«

Ustaški funkcioneri su kasnije, u Zagrebu, izveštavajući o padu Jajca, pisali kako partizanske jedinice »bez svake sumnje, imaju dobre oficire, taktička znanja, višegodišnje iskustvo, a — mora se priznati — i junaštvo«.

Mi smo pohvalili poimenično samo dvojicu, ali bilo je bezbroj herojskih podviga. Jednu pohvalu, u pismu, uputio sam i lekarskoj grupi, odnosno dr Isidoru Papu, kojeje»u najtežim uslovima lično odlazio u prvu borbenu liniju i operirao ranjene drugove«.

Oslobođenjem Jajca, pisali smo u našem obaveštenju od 28. septembra, »uništeno je još jedno jako ustaško uporište u Krajini, stvoreni su još povoljniji vojnički i politički uslovi za nove bitke i nove pobjede... Danas kada je izvojevan čitav niz pobjedonosnih i osvetničkih bitaka, jasno je svakom poštenom rodoljubu da je *Narodnooslobodilačka i dobrovoljačka vojska jedini oslobodilac naroda, jedini osvetnik naroda za sve zločine okupatora, ustaških i četničkih razbojnika, jedina narodna uzdanica da će se veliko oslobodilačko djelo našega naroda završiti pravom pobjedom naroda.*

Sigurno će i ovom prilikom bijedne izbjeglice u Londonu, koji drsko sebe nazivaju 'jugoslovenskom vladom', nastojati da obmanu međunarodnu javnost, pripisujući i ovu veliku pobjedu Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije gnusnoj izdajici i tuđinskom plaćeniku Draži Mihailoviću, kao što su to sramno i bezobrazno učinili prilikom oslobođenja Prijedora i Bosanske Krupe i prilikom znamenite i herojske borbe na Kozari. Ali, neka i dalje lažu kukavičke izbjeglice iz Londona, zna vrlo dobro svjetska rodoljubiva javnost, čitava naša zemlja, sva naša Krajina, a najbolje to znaju borci naše narodne vojske da se sve velike borbe vode pod vodstvom Vrhovnog štaba NOP i D. vojske Jugoslavije i posebno pod mudrim rukovodstvom Vrhovnog komandanta druga TITA i da su sve ove velike borbe izvojevane ne samo u borbi protiv njemačkih i ustaških krvnika, nego i protiv njihovih pasa-čuvara četnika koji su, kao i njihov šef Draža M i hai lović, čitavog ovog ljeta pravili uzaludne izdajničke planove i poduzimali nekoliko već razbijenih ofanziva protiv Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske, protiv naše oslobođene teritorije i protiv našeg naroda.

Naša junačka NOP i D vojska nastaviće neustrašivo veliku borbu za oslobođenje našeg naroda ispod jarma okupatora...«

Đuro Pucar i Osman Karabegović, kao i ostali drugovi iz Oblasnog komiteta, onih dana nisu bili u Jajcu, nego u Bosanskom Petrovcu, gde je održana sednica partijskog rukovodstva Krajine. Lepa Perović je po dogovoru u CK KPJ na Mliništima već tada napustila Krajinu i otišla na nove zadatke u Hrvatsku, to jest u okupirani Zagreb. Oblasno partijsko rukovodstvo, prošireno novim drugovima, dva dana posle oslobođenja Jajca u prvoj tački dnevnog reda (vojno-politička situacija), na sednici u Petrovcu, konstatovalo je:

»...Veliki polet masa i borbenost partizanskih jedinica, vjera naroda u svoju snagu i pobjedu — sve je to omogućilo ne samo razbijanje većih neprijateljskih snaga na Kozari (7000 mrtvih, ranjenih i zarobljenih) nego i preduzimanje nove ofanzive na drugim sektorima u cilju razvlačenja neprijateljskih snaga. Zauzimanjem Krupe, Dobrljina, Glamoča, Ključa, Sanice, Mrkonjića i Jajca neprijatelj je doveden u položaj da se brani... Borbe na Manjači u kojima su četnici, zajedno s Nijemcima i ustašama, išli u borbu protiv partizana, do kraja su razotkrile pred masama dvoličnu zakamufliranu politiku četničkih vođa... Zauzimanjem gradova i novih krajeva danas smo došli u doticaj sa širim slojevima Muslimana kod kojih se, poslije sporazuma ustaša i četnika i očite slabosti okupatora u ovim krajevima, opaža sve više prilaženje narodnooslobodilačkoj borbi...«

U našem štabu, na Grmeču, nisam bio od sredine augusta. Đuri i Osmanu sam 29. septembra pisao da ću doći tek »poslije likvidacije Donjeg Vakufa«. Sa mnom, u Jajcu, bio je posle oslobođenja grada i Slavko Rodić. A krajem meseca u Jajce je došao i novoimenovani zamenik političkog komesara Operativnog štaba Ilija Došen, kojeg je na dužnosti komesara u 6. odredu zamenilo Ljubo Babić. Štab je proširen s još jednim čovekom — drug Tito nam je poslao načelnika štaba. Bio je to Branko Poljanac Stanko, donedavno načelnik kod Koče Popovića u 1. proleterskoj brigadi.

Tek što su jedinice, kojima sam komandovao u jajačkoj operaciji, upućene na nove zadatke (»Poslije uspjele akcije na Jajce«, pisao sam Đuri i Osmanu, »naše snage, kao i snage proleterskih brigada dobile su zadatak od Vrhovnog štaba da likvidiraju Donji Vakuf — Bugojno i dalje«), ja sam otišao na Mliništa, pozvan tamo od Vrhovnog komandanta.

U Mliništa sam stigao već u podne, pre ručka. Dvoja kola zaplenjena u Jajcu, dva štapska auta, vozio sam na dar drugu Titu. Ispred nas su vozila dvojica motociklista. U tako svečanom poretku stigli smo i na Mliništa. Ovoga puta sam se komandantski utegao, čizme su mi bile oglancane, sva dugmeta na uniformi skrojenoj u našoj radionici zakopčana. Želio sam da raport bude svečan: otkad je drug Tito došao u Krajinu, Jajce je prvi grad kojeg mu oslobođenog poklanjam. Ali ništa od raporta. Tek što sam izašao iz auta, prišao mi je Tito i čvrsto stegao ruku. Okrenuo se potom grupi drugova iza sebe:

— Jesam li vam rekao: doći će Košta s darovima!

S drugom Titom bio je i komandant Glavnog štaba Hrvatske. Zatim: Lola i Lolin otac, stari dr Ivan Ribar Jedan drug u toj grupi, nizak, zbijen, okruglog lica na kojem su zračile inteligentne oči, gledao me smješkajući se. Tek kad sam ga pažljivo pogledao, prepoznao sam u njemu svog starog druga iz Spanije. Nisam ga video posle povlačenja preko Pirineja:

— Stevo — kažem — odakle ti, i dobro došao!

Bio je to Ivan Krajačić Stevo, koji je od okupacije radio ilegalno, najpre u Zemunu, a posle u Zagrebu. Dok se grlimo, smeje se:

— Sve mislim hoćeš li me prepoznati...

On je iz Zagreba izveo Lolu i dra Ribara, koji se ilegalno prebacio iz Beograda, preko Zemuna za Zagreb, do sina, koji je iz Zagreba rukovodio pokretom u neoslobođenim krajevima.

Tu, na Mliništima, zatekao sam i grupu zagrebačkih glumaca, koje sam proletos prvi put video u Korenici, kad sam išao na dogovor u Glavni štab Hrvatske. Oni su, čini mi se zajedno s komandantom GŠ Hrvatske Ivom Rukavinom, stigli na Mliništa nekoliko dana pre Ivana i Ive Ribara i Steve Krajačića. Joža Rutić mi predlaže da glumci odmah odu u Jajce. Predlog sam zdušno prihvatio i zamolio Vrhovnog komandanta da ih pošalje. I Tito se složio, pa su zagrebački glumci, kojima su se pridružili i neki lički partizani, vidljivo talentirani za glumu, već uveče 28. septembra dali prvu priredbu u Jajcu. Đuri i Osmanu sam o tome pisao iz Jajca 29. septembra: »Bilo je dobro posjećeno, naročito je bilo dosta Muslimana. Večeras će glumci davati predstavu za našu 1. krajišku brigadu, a poslije i za ostale brigade.«

U Vrhovnom štabu sam ostao do podne 28. septembra. Toga dana smo svi zajedno, prateći druga Tita, krenuli u Jajce. Da ćemo doći saznao sam još 26. posle dolaska na Mliništa. Tada sam poslao poruku u Jajce da se u vili bivšeg direktora tvornice karbida pripremi večera. Poslao sam i malu Titovu fotografiju. Vrhovni komandant mi ju je s posvetom dao na Cincaru. Poručio sam drugovima da tu fotografiju povećaju i da je stave iznad pročelja stola, u salonu gde pripreme večeru.

U Jajcu smo imali dosta drugova, koji su mogli sve pripremiti da bude dostojno Vrhovnog komandanta. Ali možda sve to i ne bi bilo onako veličanstveno, kao što je bilo, da me Moša Pijade i Sreten Žujović nisu podsetili na jednu drugaricu, za koju su rekli da je »pravi stručnjak za prijeme«. Bila je to Marica Zastavniković Barunica, iz Zagreba, jedna od onih izuzetnih žena koje su »činile čudesne podvige« kao ilegalni kuriri CKKPH, odnosno Operativnog rukovodstva CKKPH.

Marica Zastavniković je k nama, u Krajinu, došla zajedno sa kćerkom Krunkom. Pre hapšenja, Barunica je bila u Zagrebu u ustaškom »tajništvu za promidžbu«. Bile su zamenjene za Nemce, zarobljene u Livnu. Završne pregovore o razmeni vodio je u Zagrebu Marijan Stilinovi, koji je u Zagreb otputovao iz Glamoča, po Titovom zadatku. Oko tog Stilinovićevog putovanja u Zagreb pronosile su se različite priče, pa je politički komesar 2. krajiške brigade Niko Jurinčić smatrao da »mora intervenirati«; 16. septembra mi je s položaja na Manjači pisao o tome:

»Iz pričanja sa intendantom 2. bataljona ove brigade, drugom Ostojom Predojevićem, koji je bio u Ključu radi nabavke hrane, doznali smo da se je dana 5. IX susreo u Ključu sa Vukojević Dušanom koji živi u Lušci Palanci, a koji je sada na radu pri intendaturi 2. krajiške brigade i koji je dotjerao stvari za ovu brigadu do Ključa. Saznali smo sledeće: pomenuti Dušan Vukojević pričao je u Ključu među partizanima raznih četa i međucivilima kako je neki predstavnik narodnooslobodilačke partizanske vojske bio u Zagrebu na pregovorima sa Antom Pavelićem, i to naoružan. Da su pregovarali da oni netrebaju da bombarduju našu pozadinu, kako mi imamo više oružja nego oni i da mu na koncu ustaše nijesu htjele ništa. Dalje priča kako je neki predstavnik Komunističke partije bio kod Pavelića u Zagrebu, i da je kazao na ulazu u kancelariju ‚smrt fašizmu[1], a da je njemu Pavelić odgovorio ‚smrt Komunizmu[1], i da je vodio pregovore o primirju i ne mogavši se sporazumjeti da su ga opet pustili...«

Zabrinut zbog ovakvih priča, Niko je predlagao da »protiv ovakvih treba biti nemilosrdan, jer očigledno je da

se tu krije čitava mreža bandita i plaćenika«, kao što je takođe očigledno da »nikad u istoriji naše Partije nije se desilo to da Partija vodi pregovore sa narodnim neprijateljima«. Niko je na kraju pisao kako nas oni, to jest štab 2. brigade, »na ove ozbiljne stvari« upozoravaju i da daju »svoje mišljenje« (»preko ovakvih stvari ne bi se smjelo prelaziti šutke, ili na prečac lomiti stvari!«), a da je naša »stvar što činiti dalje«.

Niko se uzbudio, jer nije znao punu istinu, a ja sam još 25.augusta obavešten u Glamoču da je Stilinović preko Mostara i Sarajeva, radi pregovora o razmeni zarobljenika s našim drugovima iz logora, otputovao u Zagreb u putničkom automobilu. Stilinovića je pratio nemački parlamentarac, zarobljen u Livnu, inž. Hans Ot. Prva runda pregovora u Zagrebu završena je bez uspeha, jer se pregovarači nisu uspeli složiti oko imena ličnosti koje treba razmeniti. Nešto kasnije, kad se Stilinović već vratio iz Zagreba, sačinjena je nova lista i tada je zaključen sporazum o razmeni. Zarobljene Nemce je na razmenu odveo Vlatko Velebit. Nama su tada iz logora puštene, osim dveju Zastavikovićka, i neke drugarice koje sam dobro znao još od pre rata — Bosilja Ević Krajačić i Marijana Novosel, a s njima: Pavle Daskijević, Mira Paut, Nada Brnčić, Anka Vučetić, Olga Kovačić, Nikola Cvitaš, Vladimir Radošević, Ivan Kranželić i Anton Alber.

Barunica, Marica Zastavniković, lepa, stasita žena zrelih godina, po držanju i ponašanju prava gospođa, poslana je u Jajce 27. septembra. Kratko sam s njom razgovarao. Obećala je da će učiniti sve i prirediti pravi prijem, samo »ako bude dovoljno stvari«. A stvari je bilo; Jajce je bilo bogato.

Dve noći sam spavao pod šatorom na Mliništima. Druge večeri, mislim da je bila subota, saznao sam prezime našeg Vrhovnog komandanta. Dotad je za mene drug Tito bio — Rudi, Valter, Stari ili Tito, stari komunist, robijaš, radnik. Slutio sam da je iz Zagorja, ali nikad nisam ni pomislio da nekoga upitam kako se on stvarno zove. A one večeri, na Mliništima, to se dogodilo dok smo, ćutljivi kao ribe, slušali vesti Radio-Moskve na srpskohrvatskom jeziku. U jednoj informaciji se govorilo o sinu jugoslovenskih partizana Žarku Brozu koji je ranjen u borbama pred Moskvom.

— Zar ponovo! — uzdahnuo je naš Vrhovni komandant.

Mi smo ćutali. Kasnije, kad smo izašli na proplanak, Tito između Steve i mene, ispred dra Ribara, Lole i Rukavine, zamišljeno je rekao:

— Još nema ni osamnaest godina, a već druga rana...

Tako sam saznao da je drug Tito — Broz. A ime mu još nisam znao.

Sutradan, u nedelju popodne, u maloj koloni automobila, sa motociklistima ispred i iza kolone, krenuli smo u Jajce. U prvim kolima smo bili Tito, dr Ribar i ja. Stigli smo kad se već smračilo. Na desnoj obali Plive, na padini Ćusina, u četvrti Pijavice, ispred osamljene vile čekali su nas drugovi iz mog štaba i štabova brigada koje su oslobodile Jajce. U vili je sve bilo pripremljeno za večeru. U salonu sto, kao da smo u najluksuznijem bečkom hotelu. Srebrno posuđe, po tri tanjira, salvete uspravljene, a — što je izazvalo posebnu pažnju — na zidu velika slika druga Tita. Mislim da je to bila prva dvorana u kojoj je ovako svečano izvešena fotografija našeg Vrhovnog komandanta. On se smejao:

— Košta, ti imaš buržujske navike!

Kako sam i sam bio svim ovim iznenađen, branio sam se:

— To je sve smesila drugarica Barunica!

Ona se diskretno smeškala:

— Rečeno mi je: prijem Vrhovnog komandanta, a ja bar znam što su prijemi...

Kad smo već bili pri kavi, upitao sam druga Tita bi li mogao naći vremena da izvrši smotru Prve krajiške brigade. On je već do tada stekao visoko mišljenje o borbenoj sposobnosti Krajišnika. Reče i tad, za stolom, nešto u tom smislu, a onda ustade:

— Košta predlaže da obiđemo Prvu krajišku!

To sam zaista želeo, ali nisam mislio da to učinimo odmah, u po noći. Pogledom sam dao znak komandantu Milinku Kušiću. Istrčao je kao tane. Prva je bila nedaleko, u onoj zgradi gde je 14 meseci kasnije, posle renoviranja, održano povesno zasedanje AVNOJ-a. Kad smo mi stigli, a činilo mi se kao da jurimo, brigada je već bila postrojena: oko hiljadu i dve stotine boraca u četvororedu između sadašnjeg Doma AVNOJ-a i Plivinih slapova.

Kušić je raportirao. Stroj smo obišli drug Tito i ja. Vrhovni komandant je samo nekoliko reči rekao Krajišnicima: čestitke za Jajce, zahvalnost za herojstvo, pohvalu za odanost narodnooslobodilačkoj borbi.

»Život u Jajcu već teče normalno«, pisali smo Rodić i ja Pucaru i Karabegoviću 29. septembra, obavestivši ih da je i Tito »sinoć došao u Jajce sa još nekoliko drugova iz Vrhovnog štaba«, da »jedan izviđački avion svaki dan kruži visoko nad gradom« i da će »uskoro« — o čemu smo govorili s Titom — »biti stvorene i dvije krajiške divizije«, koje »će sačinjavati krajiški korpus«. Takođe smo očekivali daće u Jajcu Vrhovni štab »ostati duže vrijeme« ali — taj plan je omela nova njemačko-ustaška ofanziva.

Verovatno pod dojmom velikih pobeda na svim pravcima, malo smo se bili opustili u Jajcu. Ponašali smo se kao da smo u nekoj dubokoj pozadini i da ćemo i mi i drug Tito »ostati ovdje duže vrijeme«. Upravo tako sam 29. septembra pisao Đuri i Osmanu. Pisao sam im da »život u Jajcu teče normalno« i da su »glumci sinoć davali pretstavu«, a da je »večeras daju za našu Prvu krajišku brigadu, a poslije i za ostale brigade«. Uspavalo nas je što neprijatelj »još nije bacio nijedne bombe na grad iz vazduha« i nije nas uznemiravalo što »jedan izviđački avion svaki dan kruži visoko nad gradom«. Obradovao sam ih jednom vešću, koja je za narod Krajine bila kao melem na ranu:

»Ekonomski otsjek pri Vrhovnom štabu riješio je da od velikih količina soli nađene u Jajcu podijeli dosta narodu besplatno. Oko jedan vagon bi došao na jedan srez. Zato je potrebno da vi saopštite Bačkonji da on dođe ovamo, a da prethodno organizuje kola sa teritorije Prvog odreda za prebacivanje bar pet vagona soli... Za Dvor i Petrovac prebacićemo prugom...«

I uz to jedna vest koja još nije bila ostvarljiva, ali je realizovanje njene zamisli bilo blisko, tako sam barem naslutio iz razgovora s drugom Titom:

»Uskoro će biti stvorene i dvije krajiške divizije, a one će sačinjavati Krajiški korpus — tako nešto. Jedne ove divizije bi štab mogao biti u Petrovcu, a jedne u Jajcu.«

Uzoholjene pobedama, pomalo uspavane, neprijatelj, za kojeg smo mi držali da se utvrđuje u očekivanju naše ofanzive, nas je zatekao svojom ofanzivom, koju je izvodio u nekoliko pravaca. Najprije je prodro u Ključ, a zatim, dok smo mi još bili u gradu, i u Jajce. Izvukli smo se u poslednji tren: jedna grupa drugova iz raznih otseka Vrhovnog štaba (bili su tu i Milutin, i Moša, i Marko, i otac i sin Ribar — stari dr Ivan i Lola) i grupa drugova iz našeg Štaba s pratnjom. Prilikom izvlačenja iz Jajcu, na putu za Šipovo, iz zasede su nas napali četnici. Naša malobrojna pratnja i nas nekoliko ornih za borbu razvili smo se u stjelce i za pola sata četnička grupa nekog Prole je bila razbijena. A kad smo stigli u Mliništa i pred Tita izišli uznojeni, umorni, neki pocepane uniforme, Tito se od sveg srca nasmejao, da bi trenutak kasnije mene ukorio:

— Poverim ti svoje najbliže saradnike.ati ih odvedeš pravo u četničku zasedul

Hteo sam da objasnim što se dogodilo, ali nije dopuštao objašnjenje:

— Komandant mora imati dve važne osobine: da ostane pribran i u najtežim trenucima borbe, kako bi ulivao poverenje svojim borcima, i da umije predviđati. Zapamti to.

Odgovorio sam tiho:

— Zapamtiću, druže Stari.

Zajedno s Vrhovnim štabom iz Mliništa smo se prebacili na Oštrelj. Za druga Tita i njegove saradnike tamo je bio uređen štab u vagonima srnetičke uskotračne pruge. Pre nego su se smestili ja sam ih napustio, ali vratio sam se nekoliko dana kasnije: posle izgubljenog Jajca Vrhovni komandant je želio čuti koji bismo drugi veći grad mogli osloboditi.

Tita sam tada zatekao u jednom od tri vagona železnice uzanog koloseka, koja je između Drvara i Srnetice, u dužini od 90 kilometara, bila osposobljena za saobraćaj. Vrhovni štab se smestio u dva prva vagona, a u trećem je bio Pavle Savić s radiotelegrafistima i šifrantima. Prateća četa bila je pod šatorima. Okolni vrhovi su već bili pod snegom. Padala je susnežica. Neko gadno, mračno vreme. A u vagonu Vrhovnog komandanta toplo. Kiša me potpuno smočila. Tito se smeje:

— Stalno juriš na tom tvom Sokolu. De, ogrej se...

Sve vreme razgovora pušio je svoju lulicu s cigaretom i zamišljeno slušao moja obaveštenja. Naša glavnina bila je raspoređena prema Mrkonjić Gradu pod komandom Peka Depčevića i prema Ključu, odnosno Sanskom Mostu pod komandom Slavka Rodića. Zbog italijansko-četničkog prodora iz Grahova prema Peulju, tamo sam poslao deo snaga 4. krajiške brigade (»Prošli su ovuda, vozom. Morača mi se javio« — reče na to Tito). Imao sam utisak da smo gotovo na svim pravcima inicijativu prepuštali neprijatelju, i to sam rekao Vrhovnom komandantu. Na njegovu primedbu:

— Spavate, znači — nisam ništa odgovorio.

Naš razgovor su prekinuli Veselin Masleša, Đilas i Ivan Ribar Lola, koji su s Dedijerom i Mitrom Mitrovićem bili krenuli za Petrovac, kako bi tamo smestili deo Vrhovnog štaba i organizovali redakciju »Borbe« bliže drinićkoj štampariji. Tito ih je upozorio:

— Možete ostati u Petrovcu, ali ne u gradu, nego u nekoj kući na kraj mesta. U gradu je opasno zbog aviona.

Sreten Žujović Crni, koji je takođe ušao u Titov vagon šepajući (još mu je noga bila u gipsu, prelomljena na fudbalskoj utakmici u Glamoču), nasmejao se:

— Ne boj se ti, druže Stari za njih. Skloniće se oni.

— Svejedno, čuvajte se. U gradu nije sigurno! — upozorio ih je još jednom Vrhovni komandant.

Bio sam protiv seljenja u Petrovac, ali to onda, na Oštrelju, nisam rekao. Protestovao sam tek kasnije, kad sam vidio kako su drugovi iz agitpropa, i oni iz ekonomskog Milutinovićevog odseka, kako i oni iz Mošinog upravnog odseka ispisali razne firme na ulazima u kuće.

Kad su agitpropovci -otišli, drug Tito me pitao o stanju na mrkonjić-gradskom frontu. Uoči odlaska iz Ključa, Peko Dapčević me obavestio da se sa svojom 4. proleterskom i 3. sandžačkom brigadom prebacio preko reke Janj, da su imali poteškoća prilikom spasavanja bolnice, da su u stalnoj vezi sa 2. proleterskom i delovima našeg 6. odreda, kojim je u ono vreme komandovao Drago Mažar. Pekovo obećanje da će »za koji dan, čim suzbijemo nemačko-ustaške i legionarske ofenzivne prodore« osloboditi ponovo Mrkonjić Grad preneo sam Titu:

— Peko neće izneveriti!

Nisam mnogo razgovarao o Peku i njegovim jedinicama, jer je u toku našeg razgovora došao Ivan Milutinović. On se baš tog jutra rastao s Pekom i zajedno s glumcima Kazališta narodnog oslobođenja stigao na Ošrelj.

Razgovor je dugo trajao. Tražio sam odobrenje od Vrhovnog komandanta za reorganizovanje 1. krajiškog (grmečkog) odreda u 6. brigadu, predloživši mu da ostane isti komandni sastav, koji »drži situaciju u svojim rukama i ima dobre veze s ilegalcima u Bihaću«. Pri pominjanju Bihaća Tito se zamislio i počeo da šeta. Sve vreme je pušio. Čak je i kafu popio stojeći. Već sam ga dobro poznavao: nešto je smišljao.

Imao sam utisak da samo površno sluša moj izveštaj o užurbanom prebacivanju letine u grmečka skladišta, o tome kako je samo 1. poljoprivredna omladinska brigada prebacila s ugroženog područja oko 140 vagona pšenice i kukuruza, na desetke vagona pasulja i krompira, jabuka i šljiva, da su u planini izgrađeni mnogi magacini, da su u prevozu angažovani svi seljaci koji imaju konjsku zapregu... Ipak, mada zamišljen i naoko odsutan, slušao je: shvatio sam to u trenutku kad mu se oko usana naborao jedva primetan osmeh i oči mu iskričavo sevnule. To se dogodilo kad sam, spominjući neke primere, pomenuo žene iz Jelašinovca, koje su osam dana zaredom, pekle šljive i na Grmeč poslale 100 buradi pekmeza.

U slobodnoj Krajini je zaista sve funkcionisalo na najbolji način, a srce te aktivnosti bila je omladina u SKOJ-u (više od četiri hiljade) i Narodnooslobodilačkom savezu omladine (više od 20.000). Znao sam da je Tito zavoleo Krajišnike, kao što sam ih i sam zavoleo, i nisam krio ponos što sam među njima. Ali onoga puta na Oštrelju, Tito o Krajišnicima nije govorio. Samo bi povremeno rekao kako je to dobro i kako »tako treba«, a kad sam ućutao, seo je'nasupnot mene:

— Treba nam jedan veći grad. Treba nam grad koji ćemo moći duže zadržati.

I da to nije rekao, sam .bih mu to predložio:

— Najpogodniji je Bihać.

Odmerio me žmirkajući, kao da procenjuje koliko sam ozbiljan. A ja sam, uistinu, bio uveren da je moguće uspešno napasti drugi po veličini garnizon u Krajini, mada nisam delio uverenje drugova iz 1. krajiškog odreda

i podgrmečkog partizanskog komiteta, koji su mislili da će Bihać »pasti kao zrela kruška«. Više Petar Vojnovoć, zamenik komandanta 1. odreda, nego komandant Milorad Mijatović, i više sekretar okružnog komiteta Šefket Maglajlić Mirko, nego komesar odreda Dimitrije Bajalica, prilikom svakog susreta sa mnom govorili su o napadu na središte velike župe Krbava i Psat.

— Zanimljiva ideja — rekao je Tito. — Razmisli!

Bio sam već dobro razmislio o bihaćkoj operaciji, ali kako sam znao da taj plan traži ogromne snage i sadejstvo ne samo naših i proleterskih, nego i hrvatskih brigada sa zapadne obale Une, što početkom oktobra, u vreme nemačko-ustaških i italijansko-četničkih ofanzivnih udara na slobodnu teritoriju, nismo mogli izvesti, ništa nisam obrazlagao Vrhovnom komandantu. Samo sam obećao:

— Razmislit ćemo o Bihaću i iz vestiti Vrhovni štab.

Đurin Predojević

Grupa srbijanskih proletera i Krajišnika u Jajcu 26. septembra 1942. godine

Rodna kuća Sime Miljuša u Lušci Palanci

Branko Čopić

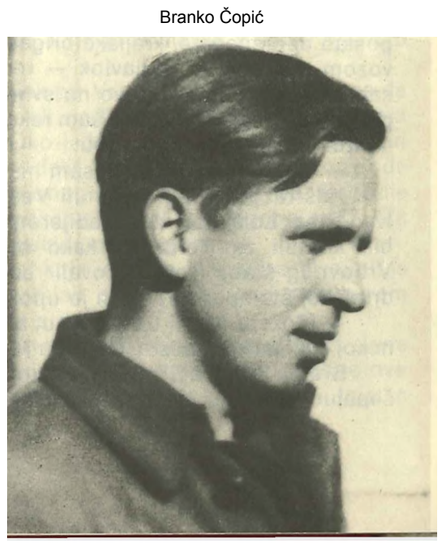

Pavle Savić, Simo Milosevic rivan Milutinović

Dr Ivan Ribar

Vlado Začević i Mitra Mitrović

Veselin Masleša

Moša Pijade u okolini Glamoča piše istorijske Septembarske propise
o narodnooslobodilačkim odborima

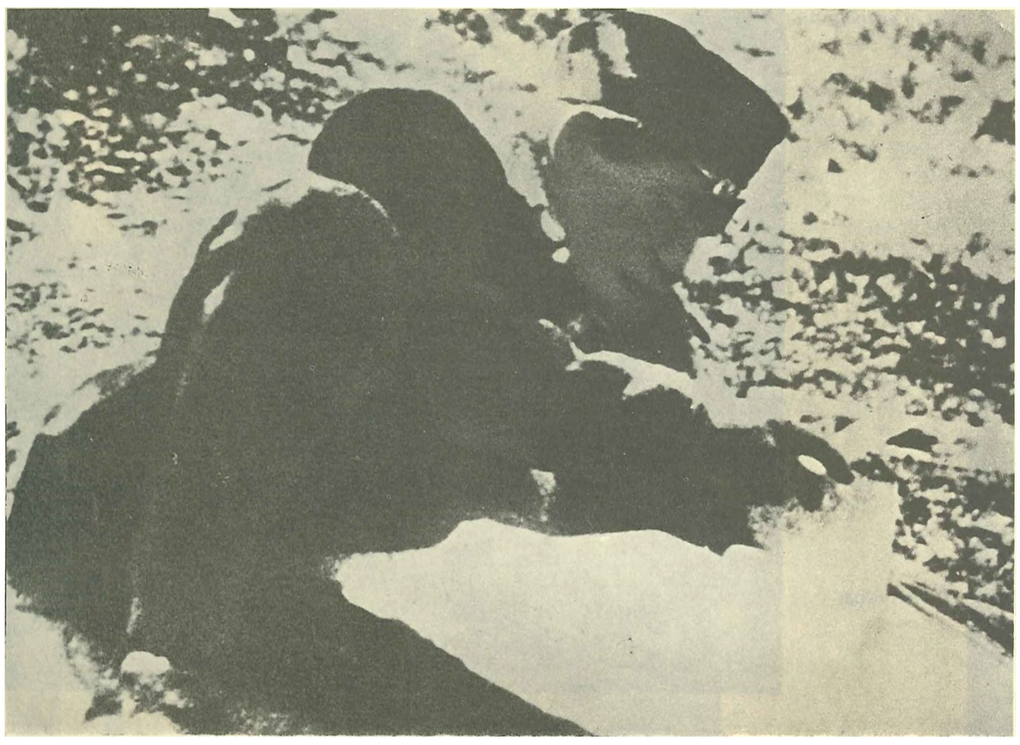

Kurs AFŽ u Bosanskom Petrovcu

Ràda Vranješević

Vahida Maglajlić i Nada Maiar

Branka Savić

Ajša Sadiković s prijateljicama u Bihaću

Zora Kovačević

Banijke donose hranu Krajišnicima

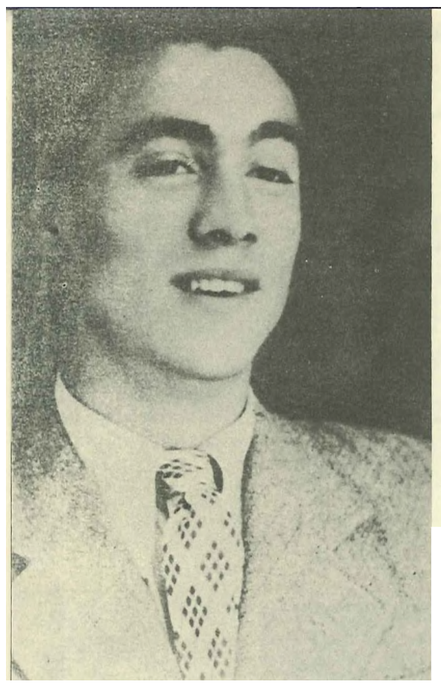

Nijaz Salihodžić

Priredba Kazališta narodnog oslobođenja na jednom od brojnih krajiških zgarišta

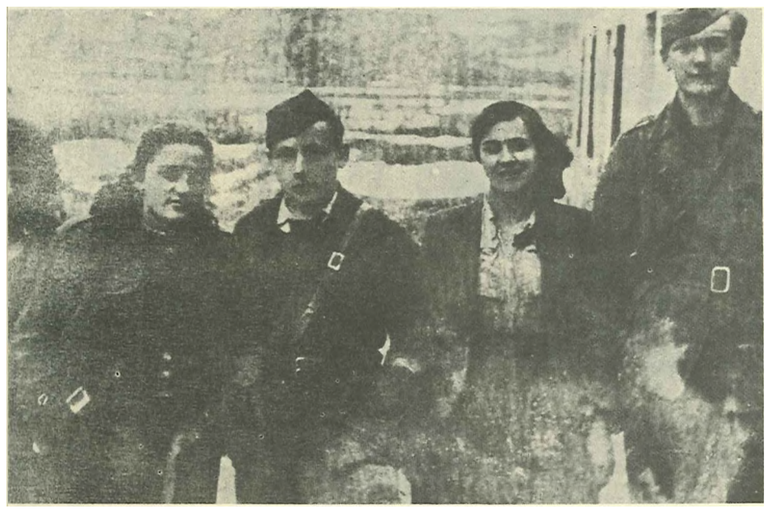

Članovi Okružnog komiteta SKOJ-a Drvar

Prva četa Četvrte krajiške brigade

5. oktobar:

Predsednik SAD Franklin Ruzvelt primio ambasadora izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu i tom prilikom izložio svoje poglede na budućnost Jugoslavije, naglasivši da Srbi posle rata treba da odluče kakvu vrstu unije žele sa Hrvatima — široku konfederaciju ili federaciju s nekim javnim službama pod centralnom upravom, odnosno da te i slične probleme treba slobodno da reše narodi Jugoslavije, a ne da se to rešenje donese deklaracijom savezničkih državnika.

8. oktobar:

»Slobodna reč«, organ jugoslovenskih iseljenika u Americi, objavio proglas Ujedinjenog slovenačkog naroda. U proglasu se poziva civilizovani svet da slovenačkom narodu pomogne u borbi za slobodu.

Sredinom oktobra:

U Londonu ministar spoljnih poslova vlade Velike Britanije Antoni Idn primio sovjetskog ambasadora Majskog i tom prilikom insistirao da vlada SSSR-a, u duhu sporazuma o pomoći oslobodilačkim pokretima Evrope, zvanično prizna Dražu Mihailovića kao jedinog vođu otpora u Jugoslaviji.

23. oktobar:

Londonsko izdanje »Njujork tajmsa« objavilo dve kraće vesti o borbama u Jugoslaviji: u jednoj se govori o partizanima a u drugoj o gerilcima.

25. oktobar:

Kod Santa Kruza (Salomonska ostrva) otpočela dvodnevna pomorsko-vazdušna bitka između savezničkih i japanskih snaga.

U Podgrmeču je o oslobođenju Bihaća razmišljano od ustanka. Prva realna mogućnost za napad pokazala se u štabu grmečkog odreda posle 14. juna 1942. kada su se Italijani povukli i garnizon prepustili ustaško-domobranskim jedinicama. Tad je Petar Vojnović čak pokušao da se za napad dogovori s Ličanima, ali — to je odloženo. Meni je Vojnović napad na Bihać predložio prilikom nekog susreta u Majkić Japri. Bio je iskusan vojnik, predratni oficir, i hrabar čovek. Umeo je dosta realno da sagleda situaciju. On, Branko Poljanec i ja, razgovarali smo o tome kako se neprijatelj utvrđuje oko nas u polukrugu Bihać—Krupa—Novi — Ljubija—Sanski Most, kako kopa rovove i postavlja minska utvrđenja. Vojnović je ocenjivao:

— Moramo tu liniju ili pomaknuti ili razmaknuti. Nema nam druge: ili ponovo na Prijedor, ili na Bihać. A ja predlažem Bihać!

Pre nego što sam išta rekao, Petar je izneo niz argumenata. Činilo se da zna sve o Bihaću, o neprijateljskom rasporedu, o utvrđivanjima na prilazu gradu, o vatrenim tačkama u mestu, o broju ustaško-domobranskih snaga... Poljanac ga je podržao:

— Bihać nam treba. Unu moramo preći i spojiti se s hrvatskim jedinicama.

Do tog razgovora, moj pogled na operativnu kartu najčešće je bio uprt prema Mrkonjić Gradu i Ključu, a od tada — prema Uni, nizvodno od Bihaća. Otud i onaj precizan odgovor Titu na njegovo »treba nam jedan veći grad«. U mom štabu bili su potpuno sređeni podaci o Bihaću i bihaćkom sektoru. Gotovo svake sedmice smo primali nove informacije; obaveštenja ilegalaca upotpunjavana su zapažanjima naših izviđača. Obaveštajni oficiri grmečkog odreda, Jovo Vidović, početkom oktobra nekoliko puta me informisao o Bihaću. Kako sam posle razgovora s Titom na Oštrelju bio definitivno uveren da moramo prodreti u Bihać, 10. oktobra sam od štaba 1. odreda iz Benakovca zatražio karte s unesenim podacima o neprijatelju. Još dok su jedinice 4. krajiške bile na bihaćkom sektoru, početkom septembra, Milutin Moraća mi je javio da se u Bihaću nalazi oko 4.700 vojnika, kojima je 1. septembra, baš onog dana kad sam ja u Mrkonjić Gradu s komandantima brigada i odreda planirao napad na Jajce, »stiglo 17 kamiona sa municijom sa po 63 sanduka u svakom«. Geometar iz Bihaća, Morie Levi, koji je po zadatku Petra Vojnovića izviđao sve položaje na zapadnom, severnom i severoistočnom obruču oko nas, onaj front koji smo po Vojnovićevom trebali da »pomaknemo ili razmaknemo«, 20. septembra je poslao detaljne podatke o rasporedu neprijatelja i vatrenim tačkama u uporištima oko Bihaća.

Morie Levi je taj izveštaj pripremio i podatke na kartu razmera 1:10.000 uneo »na osnovu osmatranja sa položaja i na osnovu iskaza 3. čete 3. bataljona 1. krajiškog odreda«. Po tim i drugim podacima, koje smo primali iz Bihaća

(partijska i njena obveštajna služba) i iz Ostrošca (porodica Alibabić preko Milke Vukašinović i 3. bataljona grmečkog odreda), i na osnovu ličnog izviđanja, Morie Levi je izradio plan grada i uz skicu dao izvanredno značajan, i vrlo tačan opis utvrđenja, otpornih tačaka i neprijateljskog rasporeda.

»Železnička stanica stara: Teren između dvije stanice je dobro branjen. Ima bunkera. Jedan se bunker nalazi na mjestu gdje se odvaja pruga od stare za novu stanicu. Naoružanje: četiri teška mitraljeza i bacači. Na novoj stanici jedan ili dva brdska topa.

Železniška stanica nova: Posada: domobrani iz okolice Zagreba. U skladištu »Batinjola« ima eksploziva.

Nova gimnazija: Nalaze se ustaše.

Na maiti: Preko ceste ozidana pregrada.

Mandićeva kuća: Ustaški stožer i logor.

Gajretov konvikt: Manja posada.

Prosvjetni konvikt: Manja posada.

Slasticama: Kod mosta na desnoj obali Une. Tu se misli dati najjači otpor. Kuća je zidana, ima prizemlje, sprat i potkrovlje. Ispod nivoa ceste jeza jedan i po metar. Most je ograđen žicom. Posadu čine ustaši i domobrani.

Terasa kod mosta na lijevoj obali Une: Na terasi se nalazi mitraljez koji ima zadatak da brani most dok je posada u paviljonu. Strelica na skici pokazuje kako se sa mosta može prići uporištu koje se nalazi na zidu tri metara visokom.

Kazniona (kula): Stara kula. Tu se nalaze zatvorenici. Posada: nešto ustaša i čuvari.

Konak: Tu se nalazi: kotarski sud i gruntovnica, poreska uprava, šerijatski sud i katastar. U gornjem katu na lijevom dijelu nalazi se žandarmerijska četa.

Žandarmerijska stanica za grad Bihać: Posada: oko 20 oružnika.

Električna centrala: Oko 10 ustaša sa teškim mitraljezom i jednim ili dva bacača.

Dom narodnog zdravlja

Kotar i općina: U podrumu policijski zatvor.

Tehnički odjeljak

Jevrejski hram (Sinagoga). Magacin s minicijom. Uz sinagogu nalazi se dom.

Velika županija: Jaka zgrada od armiranog betona. Ima tri sprata. Krov ravan (ranije na krovu bio protivavionski mitraljez). Nekoliko čuvara.

Apoteka

Zemaljska banka: Posada: 40—50 domobrana (najvjerovatnije da se nalaze u prizemlju na uglu.

Župsko redarstvo: oko 100 agenata.

Medresa: Pretvorena u uporište. Prozori imaju puškarnice. Nešto domobrana.

Prekidač za osvetlenje

Stara gimnazija

Most u harmanima: Uporište. 20 ustaša.

Samostan časnih sestara

Kozomorića kuća: »Divizija«. U blizini, u susjednoj kući (preko puta) dr Petrovića, stanovi oficira i garaža.

Pošta: Ima stražu. U blizini konjušnica i stanovi nekih ustaških oficira.

Okružni sud

Bolnica: Domobranska straža

Stara komanda mjesta: Štab lovačke bojne. Zaštitnica: 30 domobrana lovaca. Magazin municije.

Osnovna škola u Žegarskojaleji: Posada: jedna satnija (bez jednog voda) lovaca.«

Već 11. ili 12. oktobra načelnik našeg štaba Branko Poljanac i ja smo se definitivno opredelili za Bihać utvrdivši »da smo na slobodnoj teritoriji veoma pritešnjeni, da su na njoj sakupljene prevelike snage koje privlače neprijatelja, da se tolike vojne snage na ovako maloj teritoriji ne mogu ishraniti«. Predlagali smo »likvidaciju Bihaća sa neposrednom okolinom Ličkim Petrovim Selom i Cazinom«, već i stoga »jer je stanovništvo u Bihaću veoma raspoloženo za nas«.

Bio sam uveren da će Vrhovni komandant prihvatiti naš predlog, ali pre nego što sam Tita obavestio o našem planu, izbio je obnovljeni sukob između načelnika operativnog štaba za Krajinu i načelnika Vrhovno štaba. To se dogodilo na ključkom sektoru. Da bismo sprečili neprijateljsko nastupanje prema Petrovcu (iz Sanskog Mosta i Vrhpolja prema Ključu prodrla je jača nemačko-ustaška grupacija od nekoliko hiljada vojnika) poslao sam na taj Sektor Poljanca. A Tito je istovremeno tamo poslao načelnika svog štaba Arsu Jovanovića. Možda do njihovog sukoba ne bi ni došlo, i možda Arso ne bi onako žestoko nastojao da se ne prihvati predlog za bihaćku operaciju, da je na ključkom sektoru neko drugi s njim razgovarao, a ne Poljanac. Njih dvojica nikako nisu mogli naći zajednički jezik, jer Arso — pisao mi je Poljanac — »stvari promatra statički-vojnički«, a kako je on od ranije, znatno pre dolaska u Operativni štab iz štaba 1. proleterske brigade, dok su još sarađivali u istočnoj Bosni, bio »već navikao na takve njegove procene«, oštro je reagovao na Arsine predloge, kao što je to i Arso činio kad bi Branko nešto predlagao.

Sukob je u najvećoj žestini izbio 14. oktobra kad su u selu Bravsko, u štab Slavka Rodića, došli najpre Arso (oko 12 sati), a zatim oko 14 sati i Branko Poljanac Stanko. Davnašnja nesnošljivost između Arse i Stanka odjednom se razbuktala u velikim razmerama. Toga su dana tri kurira donosila poštu iz Bravskog u naš štab u šumi Vodenici na zapadnoj padini 760 metara visoke Metle iznad Lušci Palanke: najpre izveštaj Slavka Rodića, pre podne, a posle podne dva Arsina i dva Poljančeva pisma. Arso nam je pisao da »za duže vrijeme« jače snage ne vežemo za bihaćki sektor, koji je — po njegovoj proceni — bio »mrtav«. Smatrao je, i predlagao, da jače snage treba »baciti u pravcu koji će vam donijeti brze uspjehe«. Mislio je da bi bilo najbolje da naše napadnu Vrhpolje i položaje zapadno od Sanskog Mosta. Poljanac se, po običaju, nije složio, jer je — pisao mi je — »položaje zapadno od Sanskog Mosta gotovo je iluzorno napadati pre akcije na Sanski Most«. Bio je za ono čemu se Arso suprotstavljao:

»Ja bih pre izvodio akciju na Bihać i time daleko skrenuo pažnju neprijatelja!«

Sretna je okolnost bila što je dan-dva ranije Tito upozorio Arsu da»ubuduće ne izdaje neposredno naredbe«. To je druga Tita u pismu od 11. oktobra molio Aleksandar Ranković Marko, u ono vreme najautoritativnija ličnost u Titovom krugu. Marko je pri tome iznosio neke primere kako je Arso »svojom naredbom ... napravio dobru zbrku«. Verovatno zbog Titovog zahteva Arso u Bravsku i nije ništa naređivao; samo je nama predlagao što da radimo.

Komesar našega štaba Osman Karabegović tih dana nije bio u našem elektrificiranom drvenom gradu u planini. Ja sam posle dolaska iz Vrhovnog štaba bio

zaokupljen objedinjavanjem snaga za kontraofanzivu kod Ključa i Mrkonjić Grada i razradom plana za bihaćku bitku.

Ujutro 14. oktobra primio sam drugove iz 1. odreda i predao im naređenja za formiranje 6. brigade. S njima sam još jednom razgovarao o oslobođenju Bihaća. Preneo sam im i želju druga Tita (»Treba nam jedan veći grad!«). Tražili su da im više pričam o drugu Titu. Posebno je zamenik političkog komesara, partijski rukovodilac Uroš Bugunović želeo da što više sazna o Titu.

Mislim da sam bio u pravu kad sam mu rekao kako sam shvatio da Tito želi da tokom jeseni 1942. godine definitivno izbacimo u prvi plan našeg interesa politički, a ne — kako je to bilo do tada — vojni momenat. Svakako, vojnički smo morali obezbediti političkim. Užička republika bila je početak, period Foče razrada, a Bihaćka republika je postala posle naše pobede na Uni vrhunac toga procesa u kojem smo pokazali da smo — svi narodi i narodnosti Jugoslavije — spremni da se skupa borimo kad je najteže. Dilema o tome hoćemo li se održati kao zajednica naroda — Jugoslavija — već je uoči Bihaća slomljena.

Sad smo mi znali da više nema razloga pitanju: možemo li ili ne možemo tući neprijatelja. Sećam se, mislim da je to bilo 28. septembra, na putu od Mliništa do Jajca, kad je drug Tito dru Ribaru govorio kako više nema opasnosti po nas ako u nekoj narednoj velikoj ofanzivi i ne pobedimo, jer mi smo sad već, na jugoslovenskom planu, toliko snažni, da poraz jedne grupe jedinica ne može bitno uticati na tok stvari. »[v]

Duboko u meni su iskrile Titove istine. »Paralelno s našim vojnim pobedama, jača politička svijest širokih narodnih masa.« Nije govorio meni, bio je sučelice okrenut dru Ivanu Ribaru: »Prošli ste Kardun i Liku. Jeste li sad shvatili: narod ne želi povratak na staro, on zna — mi smo mu garancija — da njegova sutrašnjica mora biti drugačija«.

Početkom oktobra, dok je Vrhovni štab, pre odlaska železničkom prugom na Oštrelj, još bio na Mliništima, sreo sam druga Tita kako šeta zamišljen. Prenuo se kad me video:

— Ah, ti si, Košta. Zdravo! Prošetaćemo...

Žurilo mi se, jer je u štabu trebalo da rešim neka hitna pitanja, ali nisam žurbu ni spomenuo. Drug Tito je odjednom, učinilo mi se bez povoda, počeo govoriti o Klauzeviću, a onda o Engelsovom vojnom delu. To mi je bila mila tema. Setio sam se tada i one čuvene Engelsove misli o genijalnim vojskovođama.

. — Druže Tito — rekao sam — zar za naš rat ne možemo reći da je, po tome kako je poveden i kako ga dalje razvijamo, epohalno otkriće?

Hteo je da zna da li sam ikad posumnjao u pobedu. Pitao je to početkom oktobra 1942. Mi smo bili daleko od konačne pobede, ali je ona bila sasvim vidljiva. Rekao sam kako sam prošao mnoge naše krajeve i kako sam svuda video da je narod za narodnooslobodilačku borbu, i kako baš zbog borbenosti naroda, u svim krajevima kroz koje sam prošao, nikad nisam sumnjao u konačnu pobedu. »Ako u našoj borbi ne bi bilo narodnog jedinstva, ako u redovima naših jedinica ne bi učustvovali Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Makedonci i Muslimani, naša se borba ne bi mogla završiti pobjedom.« Pripremao je jedan od svojih članaka i razlagao misao, koju će one jeseni i napisati:

»Riječ narodnooslobodilačka borba — bila je samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, osim opštejugoslovenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobađanje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Albanaca, Muslimana, itd, kad ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije...«

Upitao me tad na Mliništima:

— Nije ti žao što si poslan u Krajinu?

— Ne! — rekoh, i nehotice pomislih: a što bi bilo da sam otišao u Vojvodinu, u zavičaj otaca? Retko sam o tome mislio, ali, eto, baš tad mi pade na um. I dok sam govorio ono kratko, resko izrečeno »ne«, pogled mi se izgubio u vrhovima vitkih jela. Tito se odjednom osmehnu, gotovo setno, stišano:

— Svako od nas ima svoje selo, svoj zavičaj. Ali mi pripadamo Partiji, mi smo vojnici revolucije...

Počela je da pada kiša.

Vrhovni komandant obrisa kapi s lica:

— Bio sam pre mnogo godina zatvoren u tvom Petrovaradinu.

Nisam pojma imao da zna gde sam rođen.

— Ne sekiraj se, i u Vojvodinu ću ja tebe poslati. Ima vremena!

Zbunio sam se. Ni sam ne znam šta rekoh, ali drug Tito, videvši da me je zatekao u sentimentalnom raspoloženju, skrenu razgovor na drugo:

— Rekao sam ti, zaista nam treba jedan veći grad... Kad sam se vratio iz Vrhovnog štaba i usput svratio u štab 1. krajiškog NOP odreda u Benakovcu, Miloradu Mijatoviću, Petru Vojnoviću, Dimitriju Bajalici i Roci Bogunoviću dugo sam pričao o posledniem, ali i o prethodnim susretima s Titom. Kad sam već bio potpisao naređenje o formiranju njihove brigade i o sastavu štaba setio sam se •kako mi je drug Tito prigovorio da u Krajini ne brinemo dovoljno o starijim, fizički slabim i ranjenim borcima, koji više nisu sposobni za operativne jedinice. Baš zbog toga sam u postskriptumu naređenja za osnivanje 6. brigade i dopisao:

»Starije i fizički slabe borce izdvojiti iz odreda i predati ih komandi područja za razne pozadinske službe i straže«.

To sam onih dana naredio i ostalim jedinicama.

Međutim, pokazalo se daje moje naređenje nedovoljno precizno. Dva meseca kasnije, kad smo bili u ofanzivnom rasporedu proširujući područje Bihaćke republike na zapad i sever, Tito me u jednom pismu podsetio na razgovor na Mliništima zašto nedovoljno brinemo o borcima otpuštenim iz odreda i brigada. Prigovorio je da »jedinice koje otpuštaju drugove koji su nesposobni više za borce, te ih upućuju u pozadinu, često ih otpuštaju bez ikakvog papira. Nekad samo sa zajedničkim spiskom i redovito sa vrlo oskudnim podacima«. Insistirao je na cjelovitosti dokumentacije o svakom otpuštenom borcu, jer »nije dostojno naše vojske da po pozadini idu bivši borci bez ikakvog uverenja, koje pokazuje ko su i kakvi su kao borci' bili. To izgleda da su svoj posao kao borci svršili, pa neka idu kuda mu drago«. I onda je, u tome pismu 26. novembra 1942. godine ponovio nešto što sam dobro zapamtio i iz razgovora vođenog na Mliništima

početkom oktobra:

»Treba misliti i na budućnost, kada će našim borcima, invalidima i onesposobljenima trebati davati stalnu pomoć, domove itd. A na osnovu čega će se to moći ako svaki ne bude imao uverenje iz jedinice iz koje je otpušten?«

One večeri, kad sam se od Tita 8. oktobra vratio u Lušci Palanku, rekao sam drugovima u Štabu:

— Postalo jetesno na ovoj slobodnoj teritoriji. Treba se širiti. Dve su realne mogućnosti: s delom snaga, naših i proleterskih, udariti u smeru severoistoka, prema srednjoj Bosni, a s drugom, snažnom grupacijom izbiti u Bihać i očistiti Pounje...

Međutim, od zamisli do realizacije ponekad je put zakučast. Ranijeje bilo nesporazuma oko toga da li da pre razbijemo neprijatelja na pravcu Mrkonjić Grad — Banja Luka, ili da ga napadnemo u Jajcu, a sada se to opet ponovilo — došlo je do neslaganja između nas i načelnika Vrhovnog štaba, pa će opet drug Tito morati da donese konačnu odluku.

Oko naših planova načelnik moga Štaba, Branko Poljanac, koji je odnedavno bio kod nas (pre toga bio je načelnik kod Koče Popovića), i načelnik Vrhovnog štaba, Arso Jovanović, potpuno su se razišli.

Nisam voleo Arsine učestale izlete u naše jedinice. Svojim prisustvom i preuzimanjem direktne komande čak i nad bataljonima, sputavao je inicijativu naših komandanata. Kad smo ponovo oslobodili, krajem prve i početkom druge nedelje u oktobru, Ključ, pa Mrkonjić Grad, koji su zauzele jedinice pod komandom Peka Dapčevića, Arso je ocenio da se »u ovakvoj situaciji pružaju novi uslovi za naše daljnje akcije« i odmah je krenuo iz Bosanskog Petrovca u Bravsko, uveren — s nedovoljnim poznavanjem prilika — daje nastupio trenutak kad treba preduzeti »u prvom redu čišćenje Manjače«, a zatim »prodiranje u centralnu Bosnu na pravcu Prnjavora«. I sam sam, sledeći osnovnu zamisao Vrhovnog komandanta, da uvek moramo držati inicijativu u svojim rukama i da se ne smemo vezati za frontove, uveren u izvanrednu manevarsku sposobnost naših snaga, ocenjivao da je nastupio povoljan trenutak za ofanzivu, ali sam bio u prvom redu za prodor u dolinu Une. Zbog toga sam i drugu Titu rekao da smo u stanju da oslobodimo Bihać i ne znajući, još tada, zašto je njemu potreban »jedan veći grad«: ja nisam mislio na AVNOJ, nego na neophodnost razbijanja suženog prostora u kojem se našao velik broj naših snaga. Svoje mišljenje sam jasno izneo Poljancu, pre njegovog odlaska u Bravsko, planinsko selo na krajnjim jugoistočnim padinama Grmeča, između Ključa i Bosanskog Petrovca.

Arso i Branko su tvrdoglavo zastupali svoje stavove. Rodić mi je kasnije rekao kako je pokušao da ih smiri, ali »u njihovoj žestini nije bilo ni najminimalnijeg prostora za intervenciju trećega«.

Dramatične rasprave u Bravskom, u zaseoku Švabići, gde je Rodić smestio svoj štab, postale su mi potpuno jasne iz Arsinih i Brankovih pisama. Prvo Arsino pismo Branko je pročitao kad je tamo stigao i — odmah se suprotstavio. Zaokupljen svojim idejama o suzbijanju moguće neprijateljske ofanzive na slobodnu teritoriju Krajine, i o našim ofanzivnim akcijama, već na prvu Rodićevu napomenu o našem prodoru u dolinu Une, Arso je odgovorio a zatim i meni napisao — da se ne smemo »zanositi neposrednom akcijom na Bihać«. Arso u pismu svo vreme govori »mi smo mišljenja« — i to me je zbunjivalo: nisam bio siguran koliko je to i Titovo mišljenje. Pa, kad sam, u noći 14. i 15. oktobra, proučio sve ono što su iznosili Arso, Slavko i Branko, odlučio sam najpre da situaciju još jednom dobro »pretresemo« u našem Štabu, a zatim da o svemu obavestim Vrhovnog komandanta.

Prvo Arsino pismo, s dodatkom koji je Branko pisao »14. X 1942. u 16,30 čas.« primio sam kasno u veče. »Mi smo mišljenja«, pisao je načelnik Vrhovnog štaba, da bi Vaše slobodne snage trebale napasti Vrhpolje kao i položajezapadno od Sanskog Mosta. Ta dejstva u vezi sa našim akcijama oko Ključa otjerala bi više ove neprijateljske snage. Prema tome ka Vrhpolju mogli biste baciti II brigadu. Vaša I i IC brigada u vezi sa snagama VI brigade (I odred) mogle bi se baciti u pravcu Suvaje i Bihaća. Pri tome potrebno je brzo i energično raditi... Bihaćki sektor je mrtav. Prema tome nemojte tamo da duže vrijeme vezivati vaše jače snage. Bacite ih u pravcu koji će vam donijeti brze uspjehe, a pri tome razvući neprijateljsku pažnju...«

Načelnik našeg Štaba Branko Poljanac Stanko je u dodatku dopisao kako ne vidi »da je akcija na Vrhpolje realna i da je više nego samo demonstracija«. Jer: »napadati Vrhpolje samo s juga i zapada neefikasno je, a za sedejstvo sa istočne strane r. Sane treba slati veće snage kojih nemamo... Položaje zapadno od Sanskog Mosta... gotovo je iluzorno napadati pre akcije na Sanski Most... Ja bih pre izvodio akciju na Bihać i time daleko skrenuo pažnju neprijatelja...«

Kako je Arso insistirao na utvrđivanju Bosanskog Petrovca, koji je po njemu trebalo da bude centar nove slobodne teritorije, »ono što su bili Užice i Foča u ranijim periodima«, Branko se nije ni s tim složio, jer smo u našem Štabu već ranije utvrdili da se Bosanski Petrovac »u slučaju ozbiljne ofanzive odbraniti ne može«. Potpuno sam prihvatio njegovo mišljenje izneseno i u pismu od 14. oktobra da će se »najbolja odbrana Petrovca postići napadom na mesta daleko od Petrovca«.

Nekoliko sati kasnije, produbivši još više sukob, i Arso i Branko su mi se ponovo javili. Isti kurir doneo je njihova pisma. Ja sam, međutim, još pre nego je njihov kurir stigao, uveren da će drug Tito prihvatiti naš predlog za bihaćku operaciju, tražio od Milutina Morače, komandanta 4. krajiške brigade: »U neposrednoj blizini Bihaća i Bosanske Krupe ne vršiti akcije, da se ne bi pojačao sistem odbrane tih gradova« i da »u slučaju bilo kakvih neprijateljskih ofanzivnih akcija od Bihaća i Krupe« postupe u dogovoru sa štabom Prvog krajiškog odreda, koji je znao za naše planove oko Bihaća. Zasad, pisao sam Morači, »zadatak vam je, da se što bolje upoznate sa terenom na označenoj prostoriji«, to jest oko Bihaća i Krupe. U očekivanju planirane akcije na Bihać, želeo sam da se neprijatelj uspava. Zbog toga sam ujutro 14. oktobra

i komandantu 3. bataljona 1. krajiškog odreda Hamdiji Omanoviću, koji je bez znanja štaba svog odreda želeo napasti Golubić, nekih desetak kilometara južno od Bihaća, zabranio svaku aktivnost »u neposrednoj blizini Bihaća i Krupe«. Sećam se kako je Hamdija bio zbog te zabrane neraspoložen, pa me je pokušao nagovoriti:

— Uspet ćemo bez žrtava. Držim situaciju u rukama...

— Čekajte! Treba nam veći zalogaj od Golubića!

Na žalost, ono što sam zabranio Omanoviću, učinili su bez dogovora s nama drugovi iz 4. brigade. I pored našeg izričitog traženja da se »u neposrednoj blizini Bihaća i Bosanske Krupe« ništa ne preduzima, da neprijatelj »ne bi pojačao sistem odbrane«, Četvrta krajiška je noću 15. i 16. oktobra napala Golubić i Dobrenicu. Tek posle akcije smo obavešteni o napadu u kojem smo imali sedam palih drugova među kojima se »naročito istakao Stakić Dragan, vodnik 1. čete 3. bataljona, seljak iz Isjeka kod Grahova, koji je poginuo kada je na svoju inicijativu sa još dva druga pošao da spašava jednog borca koji je pao neprijatelju u ruke«. Pa iako je štab brigade ocenjivao da će ta akcija, »djelimično uspjela, mnogo koristiti kao iskustvo za noćne akcije«, zbog našeg plana, kao i zbog načina napada bio sam neobično ljut. I naši drugovi, obaveštajci u Bihaću, reagovali su kao i mi u Operativnom štabu. Drug iz naše obaveštajne službe u Bihaću, Junus Salihodžić, koji nam je po direktivi sekretara partijske organizacije Iške Sadiković slao izveštaje, pisao je 19. oktobra da jedinice u napadu na Golubić nisu »osigurale odstupnicu«, da su »ostavili leđa otvorena neprijatelju« i da su prilikom napada i to je bilo najgore — »ubili 5 žena i djevojaka, zapalili nekoliko kuća, odveli nekoliko poštenih ljudi«. Posledice su mogle biti pogubne, jer — pisali su nam drugovi iz Bihaća — »narod se uskolebao i počeo sumnjati u vaše spasenje i pravdu«. Dva dana kasnije iz Bihaéà su nam javili da su naši poginuli drugovi u Golubiću »na zvjerski način — svojstven samo ustašama — poslije smrti sakaćeni, rezani, a po tom privezani za konje bačeni u jamu. Nekim su istjerali utrobu, vadili oči, rezali ruke, uši, nos...«

Ja sam, dakle 14. oktobra u našem Štabu, i u razgovoru s drugovima iz 1. odreda, i pismom, 4. krajiškoj brigadi dao do znanja koliko nam je bliska ideja o napadu na Bihać. Poljanac, upoznat s tom idejom, to je rekao načelniku Vrhovnog štaba. Arso je u isto vreme, popodne 14. oktobra, iz pisma Peke Dapčevića saznao da su u noći 12.i 13. oktobra jedinice Treće sandžačke i Četvrte proleterske crnogorske ušle u Mrkonjić Grad. Ocenio je da je »u ovakvoj situaciji« moguće odmah preći u ofanzivu: »U prvom redu došlo bi čišćenje Manjače od četniških bandi kao i prodiranje u Centralnu Bosnu na pravcu Prnjavora«. Po jednoj rečenici (»Pošto sada imate dovoljno jedinica potrebno je smisliti planske akcije krupnijih razmera«) zaključio sam da su Arsini predloži za ofanzivu na Manjaču samo njegova ideja, a ne dogovor u Vrhovnom štabu. Tako je i Branko Poljanac ocenjivao, jer mi je pisao: »Dobro bi bilo kad bi drug Košta otišao u V.Š. pošto je, pored bihaćkog, interesantan i sektor prnjavorski«. Mi, naime, ranije, ocenjujući mogućnost prodora u dolinu Une, nismo analizirali mogućnost brzog prodora u centralnu Bosnu (»Sektor prnjavorski«), ali o tome do 14. oktobra nije razgovarano ni s drugom Titom, jer se tek tad »odlaskom neprijateljskih snaga iz Ključa i ponovnim oslobođenjem Mrkonjić Grada« situacija »korenito izmenila«.

Arso i Branko su se slagali u tome da se »situacija korenito izmenila«, a bliski su bili u mišljenju o mogućoj ofanzivi na »sektor prnjavorski«. U svemu drugom — neslaganje. Poljanac mi je svoj stav objašnjavao:

»Po mom mišljenju čačkanje na banjalučkom sektoru, tj. oko Sitnice i uopšte blizu Manjače, moglo bi da oživi opet Manjaču kod neprijatelja koji je težio da tamo bude defanzivan i da ima izvesnu ravnotežu. Tamo je neprijatelj najosetljiviji. Zato ja ne bih tamo mnogo čačkao i izazivao neprijatelja... Kad sam video da se ima namera ići prema Prnjavoru i da Prva proleterska brigada verovatno neće moći prema Bihaću, spomenuo sam drugovima akciju na Bihać. Drug Arsa koji stvari posmatra statički-vojnički, bez naročitih argumenata, isključuje tu akciju. Ja sam već navikao na takve njegove procene...

Branko i Slavko su me usmeno obavestili o mučnom dijalogu s Arsom. Pale su i teške i uvredljive reči. Bilo je u tome mnogo ličnoga, ali za mene je bilo najvažnije što se načelnici Vrhovnog i Operativnog štaba potpuno razilaze u izboru pravca naše ofanzive. Oštro su se sporečkali i u vezi s komandom na ključkom sektoru. Poljanac, naime, kao ni komandant naše Treće brigade Nikola Karanović, nisu prihvatili »da tu neko drugi komanduje, ko nije u sastavu Operativnog štaba«. Branko mi je i o tome pisao:

»Pre mog dolaska ovamo drug Arsa je postavio drugove Slavka i Koču da komanduju ovim sektorom. Štab III krajiške brigade, a naročito drug Karanović, vrlo nepovoljno je primio određivanje druga Koče u komandovanje sektorom i izjavio drugu Slavku i meni da će se žaliti.«

Pokušao sam da učestala razmimoilaženja između Arse i Branka smanjim i uspostavim saradnju usklađivanjem stavova, ali s Arsom bilo je vrlo teško sarađivati, dok smo mi »stari Krajišnici« u Operativnom štabu vrlo brzo uspostavili izvanredne odnose s Poljancem, kojeg je drug Tito poslao u naš štab poslije oslobođenja Jajca. Sukobivši se s Arsom oko prioriteta akcija, Poljanac mi je pisao da je on »već navikao na takve njegove procene«.

Molio me je da odem k Titu i da s njim o svemu tome raspravim, jer — pisao je:

»Stojim na gledištu da niko sa strane nije u stanju bolje da proceni situaciju od Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Taj štab vodio je najuspešnije operacije punu godinu dana i oslobodio veliku teritoriju i bez Arse i bez mene. Sada osećam da se na ovaj način potpuno oduzima inicijativa Operativnom štabu, jer se Arso direktno meša u poslove Operativnog štaba i vrši poslove toga štaba.«

Uveren da nam je napad na Bihać i prodor u dolinu Une i u Pounje najpreči zadatak i da operacija na tom području pruža najveće mogućnosti za uspehe, odlučio sam da drugu Titu temeljito objasnim šta bi to za nas značilo. Da ne izazovem suvišna protivljenja načelnika Vrhovnog štaba, posle dogovora s Brankom i Slavkom, koje sam 15. oktobra pozvao na savetovanje u naš Štab kod Lušci Palanke, mislio sam da bi bilo najbolje prihvatiti deo Arsi ni h pred loga: barem ono što nam je bilo sasvim prihvatljivo: prodor u srednju Bosnu u pravcu Prnjavora.

Bio sam uveren da će drug Tito našu zamisao prihvatiti. On je poštovao komandantsku inicijativu, a mi smo potpuno prihvatili njegovu taktiku ratovanja. Uvek

sam našim drugovima u Krajini ponavljajo ono što mi je drug Tito govorio 1941. u Rogatici, a zatim i u Foči, kad me je slao u Krajinu.

»...U našoj narodnoj vojsci mora vladati ofanzivni duh, ne samo kad smo u ofanzivi već i u defanzivi. Zauzimanje odbrambene taktike znači za partizane sigurnu smrt.«

Usmeravan Titovom strategijom i taktikom, a i na bazi naših iskustava u Krajini, pisao sam mu 16. oktobra, kad smo »razmotrili detaljno u našem štabu opštu situaciju na oslobođenoj teritoriji Krajine i oko nje«. Izvestio sam Vrhovnog komandanta kako smo »došli do sigurnog zaključka da ćemo najsigurnije izgubiti oslobođenu teritoriju ako je budemo branili sa snagama koje su sve sada skupljene na njoj, čime je olakšan rad neprijatelju zbog skupljenih jedinica«.

U našem Štabu smo tada razmatrali i mogućnost formiranja divizija. Tito je sa mnom o tome govorio još krajem augusta u Glamoču, a u vreme naše žestoke protivofanzive od Mrkonjića prema Banja Luci, početkom septembra, kad smo ga obavestili o osnivanju Pete krajiške (kozaračke) brigade, iz Vrhovnog štaba mi je pisano da je ta odluka »sasvim pravilna«, jer da »tako stvaramo pokretnu vojsku i učimo se organizovati pozadinu — komande područja, komande mjesta i partizanske straže«. Titova zamisao o divizijama u tome pismu od 10. septembra 1942. je konkretnija. »Radi razmeštanja i uočavanja ljudi za kadrove u tako velikim jedinicama«, Vrhovni štab nam je najavio da ćemo u Krajini uskoro osnovati »jednu ili dvije divizije«. Na osnovu tih razmišljanja u Vrhovnom štabu, drugu Titu sam 16. oktobra predložio:

»Po našem mišljenju potrebno je što prije obrazovati jednu do dvije grupe (divizije) koje će nadirati van sadašnje oslobođene teritorije. Po našem mišljenju jedna grupa (divizija jedna oko tri brigade) mogla bi se obrazovati od: 2. proleterske, 3. sandžačke i 5. crnogorske brigade i ta bi grupa mogla ići preko Mrkonjić Grada — Crne Rijeke — Cemernice — Skender Vakufa — Maslovare — Borija pravac Prnjavor, na sektor centralne Bosne. Prema svim dobivenim izveštajima sa te strane, uslovi su povoljni za dolazak naših jedinica i za djelovanje njihovo na tom terenu, a i za ishranu u sektoru Posavine centralne Bosne. Ova bi grupa mogla uspostaviti vezu sa Istočnom Bosnom, a i njeno djelovanje u centralnoj Bosni povoljno bi uticalo na razvoj prilika u istočnoj Bosni. Toj grupi mi bi dodali izvjesnu grupu odgovornih drugova i partizana koji poznaju teren i prilike u centralnoj Bosni i koji bi tu grupu povezivali s našim Proleterskim bataljonom, koji djeluje u okolini Prnjavora i u Posavini. Za zaštitu oslobođene teritorije prema Jajcu i Vakufu, za vezu između nas i grupe koja bi išla u centralnu Bosnu kao i zaštitu njenog zaleđa, trebala bi da ostane 4. crnogorska brigada sa snagama 3. krajiškog odreda.

Za zaštitu sektora oko Mrkonjić Grada i Ključa mogle bi privremeno ostati 1. proleterska i jedna krajiška brigada i novoformirana polubrigada od snaga 6. krajiškog odreda. Djelatnošću grupe u centralnoj Bosni brzo bi se obratila pažnja neprijatelja na taj kraj i rasteretila bi se teritorija Mrkonjić Grad — Ključ, tako da bi se jedna brigada mogla brzo osloboditi...«

Prihvatajući tako, uz objašnjenja, predlog načelnika Vrhovnog štaba za »prodiranje u centralnu Bosnu na pravcu Prnjavor«, mi smo se istovremeno oduprli njegovoj zamisli da bi »u prvom redu došlo čišćenje Manjače«, jer smo smatrali da je to »pust, pasivan kraj sa stanovništvom neprijateljski raspoloženim prema nama i što neprijatelj nikako nas ne bi trpio na tom sektoru s obzirom na Banju Luku«.

Nama je bilo najvažnije da drug Tito prihvati predlog za bihaćku operaciju, jer smo bili uvereni da bismo time »preuzeli inicijativu u svoje ruke, razvukli neprijatelja na više strana i što bi mu na taj način poremetili njegove ofanzivne namjere na našu oslobođenu teritoriju« na kojoj smo bili »veoma pritješnjeni«.

Konferisali smo do kasno u noć 15. oktobra. Padala je kiša i jako je zahladilo. Bili smo u našem štabu u šumi iznad Lušci Palanke.

Ja sam se u Štabu retko zadržavao: najčešće onda kad se trebalo s drugovima iz Štaba ili Komiteta dogovoriti, a potom bih odlazio u jedinice, na položaje koje sam ocenjivao kao najvažnije u tom času. Redovno, posle dogovora, dr Vaso Butozan, s kojim sam se izvanredno lepo slagao i voleo ga, savesni sekretar našeg Štaba (neke vrste operativni oficir), Albert Trinki, pratioci i ja bismo odlazili na teren, na položaje. Butozan i Trinki su vremenom navikli da ih i ne pozivam. Čim bih pozvao mog pratioca Milenka Gajića:

— Sedlaj Sokola, idemo! — i doktor Vaso i Trinki su pritezali opasače i sedlali svoje konje.

Osim Branka Poljanca i Slavka Rodića, na savetovanje 15. oktobra pozvao sam, dakako, i doktora Vasu i Trinkija. Bili su prisutni i još neki drugovi iz Štaba, Franjo Kluz, inače zadužen za tehniku i veze, kao i naš glavni ekonom Đuro Bačkonja. Osman je bio odsutan. Đuru Pucara i Osmana smo informisali o našim stavovima i oni su se složili, prihvatajući u potpunosti naše vojno-političke ocene, a što se tiče vojnih operacija, kao i uvek »to se prepušta odgovornosti Operativnog štaba«.

Tada je drug Tito bio na Oštrelju, ali povremeno je dolazio i u Bosanski Petrovac. Pismo sam mu poslao po mom pratiocu Milenku Gajiću zatraživši:

— Predaj lično drugu Starom!

Milenko, snažan krajiški momak, dvadesetčetvorogodišnjak, jedan od šestorice braće partizana iz Lipovca kod Kotor Varoši, bio je uza me od mog dolaska iz istočne Bosne u februaru. Čim sam stigao iz Foče i po Titovom naređenju formirao Operativni štab, zatražio sam da mi pošalju za pratioca Gajića: znao sam ga od oktobra 1941. godine, kad je mene i još nekoliko drugova vodio iz Krajine na Romaniju, u Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu. Kad sam 16. oktobra 1942. godine od Milenka zatražio da pismo preda »lično drugu Starom«, slegnuo je ramenima:

— Teško, druže komandante. Ne puštaju k njemu...

Podsetio me je kako se na Cincaru 16. augusta jedva probio do druga Tita. I onom prilikom sam tražio da pismo preda »lično Vrhovnom komandantu«. Milenko je na Cincaru poštu predao dežurnom u Štabu, ali ono pismo naslovljeno na druga Tita nije hteo predati nikome do »lično drugu Vrhovnom«. Imao je sreću: njegovu prepirku s dežurnim čuo je drug Tito, koji je sedeo ispred svog šatora. Primio je Milenka i — začudo — prepoznao ga:

— Izgleda, druže, da smo se mi već viđali?

— Dva puta, druže komandante.

— Kad?

— Prvi put u Užicu: doneo sam vam poštu od druga Starog Krajiškog i komandanta Danka Mitrova. Drugi put u Foči: tada sam doveo kurira iz Glavnog štaba Hrvatske, druga Pekića...

— Ti si stari član Partije?

— Nisam član Partije, druže komandante.

— A znaš li ti da sam ja generalni sekretar Partije?

— To vala, ne znam.

— A Košta ti veruje?

— Biće da veruje.

— A u Partiju te ne prima?

— Nema se kad. Ratujemo...

Kad se vratio od Tita, Milenko mi je odmah doneo pismo s naznakom »predati lično Kosti«. Samo nekoliko redaka, kratka direktiva: primiti kurira Gajića u Komunističku partiju, ili »više ga ne slati k meni«. Odmah sam se dogovorio s Osmanom i sekretarom štapske partijske ćelije da Milenka primimo u Partiju tako da je 16. oktobra mogao izići pred Tita. Ali momak se sad bojao da ga do Tita neće pustiti.

— Snađi se! — nasmejao sam se, i on se zaista snašao: kad se sutradan vratio reče da je »prodro« do Vrhovnog, da je bio uza nj dok je Tito čitao naše pismo i da ga je Tito ispratio stiskom ruke i porukom:

— Javit ću ja Kosti što treba!

To Titovo »što treba«, kao odgovor na molbu »da nam po svim gore navedenim pitanjima što prije odgovorite, a isto tako po svim pitanjima koje Vam je sigurno drug Arso izložio«, javljeno nam je 18. oktobra u 14 sati. Ujutro toga dana, na Oštrelju, u jednom od vagona u kojima se bio smestio Vrhovni štab (delimično premešten u Bosanski Petrovac), održana je sednica najvišeg partijskog rukovodstva. Tada je drug Tito obrazložio svoju zamisao o sazivanju prvog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i o vojnim operacijama, koje su trebale da omoguće zasedanje. Bila je srećna okolnost što smo pre te sednice na Oštrelju obavestili druga Tita o našim planovima i što smo mu izneli našu ocenu vojno političke situacije. Prihvatio je sve ono što smo mi predlagali, a za ono što smo prihvatili na Arsinu inicijativu (prodor u centralnu Bosnu) rekao je da može doći »u obzir nešto kasnije«. Na sednici Centralnog komiteta 18. oktobra nije potpuno usvojena ni ideja o stvaranju divizija. Tito je smatrao da o tome »još moramo promisliti«.

U rano popodne 18. oktobra k nama je u Operativni štab u šumi Vodice stigao Titov kurir na motorbiciklu. Preneo mi je kratku poruku da odmah dođem u Petrovac. Nisam tada još znao sudbinu naših predloga, ali sam za svaki slučaj ipak poneo detaljan izveštaj o rasporedu neprijateljskih uporišta oko Bihaća, a Trinkiju sam naredio da se odmah poveže sa štabom Šeste podgrmečke brigade i da od njih zatraži najnovije podatke o situaciji u Bihaću.

Već oko 16 časova bio sam u Petrovcu. Drug Tito je bio u jednoj vili na ivici grada: povremeno je tu dolazio, zadržavši istovremeno deo štaba u vagonima na Oštrelju. Dočekala me, kao i obično sekretarica Vrhovnog komandanta Davorjanka Paunović Zdenka. Upravo je bila prekucala Titovo naređenje mom štabu: osamdesetak redaka kucanih mašinom, ćirilicom:

»1. Operacije istočno od Vrbasa mogu doći u obzir nešto kasnije. Vi pribirajte podatke sa tog terena. Mi imamo podataka da se vaš proletarski bataljon, pred nadmoćnijim ustaško-četničkim bandama, morao prebaciti ponovo u Slavoniju.* Nastojte da o svemu prikupite podatke.

2. Slažemo se sa vašim mišljenjima da treba napasti i zauzeti Bihać. Ova operacija ima se izvesti najdalje do 5. novembra, kako bismo imali čime proslaviti 25-godišnjicu Oktobarske revolucije.

U napadu će učestvovati: 4 krajiške, 4 ličke i 1 proleterska. Imajući u vidu ove snage, vi ćete nam predložiti plan napada. U tom cilju preduzmite izviđanje i pribavite detaljan neprijateljski raspored. U napadu mora učestvovati celokupna artiljerija sa kojom raspolažemo. Predvidite mesta za artiljeriju. Prilikom dostavljanja plana za napad, dostavite nam i skicu neprijateljskog rasporeda.

Evakuaciju svih potreba vi ćete organizovati. Predvideti evakuaciju ka Petrovcu i Grmeču.

Sve pripreme zadržati u najvećoj tajnosti o njima niko ne sme znati sem vašeg štaba.

3. Pre ove operacije vi možete preduzeti niz akcija ka otseku između Ljubije i Bosanske Krupe. Čak možete zauzeti i Bosansku Krupu. Naročito je potrebno rušiti komunikacije. Ove pomoćne akcije treba da budu najjače u vremenu oko prvog novembra.

Isto tako naredili smo Hrvatskom štabu da u ovom vremenu preduzmu jednu demonstrativnu akciju ka Dvoru i Bosanskom Novom.

4. U situaciji koja se odigravala kod Ključa, I Krajiška nije smela napustiti bojno polje sve dok se situacija ne bi razčistila. Ovako, neprijatelj se povukao jeftino. Ta brigada se u neredu povukla sa položaja istočno od Ključa. Takav nered je bio i oko Mrkonjića. Takvi postupci će oslabiti tu vašu najbolju brigadu, a ne borbe. Morate pripaziti na rukovođenje ne samo ovom, nego i ostalim brigadama.

5. O formiranju divizija moramo još promisliti.

6. S obzirom da ćemo preduzeti napad na Bihać, ne bi bilo zgodno da sada izvodimo manje akcije oko toga grada. Prema tome, ka Bihaću ostaviti samo slabije izviđačke delove, a snage IV Krajiške brigade upotrebiti

*** Mi smo do tada imali tek delomične podatke o prvim krajiškim proleterima. Tek u novembru smo primili njihov izveštaj. Na Motajici i u Slavoniji imali su strašne gubitke. Odmah posle odlaska Đure i Osmana poginuo je Danko Mitrov. Poginuli su i prvi i drugi komandant — Zdravko Čelar, pa Husein Hodžić, kao i komesar Ėsad Midžić. Bataljon je u formiranju imao 315 boraca, a 10. novembra samo 87. Rukovodioci bataljona Avdo Ćuk, Dušan Rapić, Safet Fejzić, Branko Košpić i Miloš Bajić su nas 10. novembra obavestili i o domobranima u Slavoniji, gde su »po riječima odgovornih drugova« imali »najveće zasluge za jačanje našega pokreta na tome terenu«.**

za druge akcije.

7. Za predviđenu akciju nastojte da se u radionici izradi što više ručnih i bacačkih bombi. Nama hitno uputite bar 200 ručnih bombi. Bombe uputiti u Oštrelj... »Pri meti I i smo da vaše poslednje pismo nije bilo napisano u uobičajenom drugarskom tonu. Ono nas je iznenadilo...«

Tek što sam pročitao pismo, odnekud stiže Vrhovni komandant:

— Idemo Košta, treba da se posavetujemo!

U nekoj ovećoj sobi, za drugim stolom na kojem su bile sekcije unskog područja, bilo je desetak drugova. Još sam bio pod utiskom upravo pročitanog naređenja druga Tita: oduševljen zbog prihvatanja našeg plana, ali i potišten zbog one rečenice o tome kako naše »poslednje pismo nije bilo napisano u uobičajenom drugarskom tonu«. Hteo sam da pre svega to raščistimo, odmah tu, pred Arsom, koji je izazvao našu jarost. Najpre, rekao sam, došavši na ključki sektor, unio je nervozu, iako je naš štab — kao što smo i Titu pisali 16. oktobra — »budno pratio razvoj situacije oko Ključa i imao je sve vrijeme situaciju u svojoj ruci, dobivao redovno izvještaje i nije uopšte bilo razloga nekoj nervozi, jer su bile na raspoloženju čak i rezervne snage«. Osim toga ponovio sam i naše razmimoilaženje s Arsom o 1. krajiškoj brigadi za koju je načelnik Vrhovnog štaba u izveštaju drugu Titu tvrdio da se samovoljno izvukla iz borbe kod Čađavice i Sitnice. Međutim, brigada je sve vreme postupala po našim neređenjima. Sve to smo i napisali drugu Titu, ocenjujući daje Prva brigada »naša najbolja jedinica koja je u neprekidnim borbama već dva i po mjeseca« i da je »pretrpjela velike gubitke tako da je prepolovljena«, pa smo »smatrali da je neophodno potrebno da se ona povuče radi popune i reorganizacije.« Takođe smo, suprotno Arsovom stavu smatrali, — i to je Titu napisano — »da ne bi trebala ni jedna ustanova da postoji u Petrovcu jer to privlači pažnju neprijatelja koji smatra da je Petrovac naš centar i naše glavno sjedište, te tako i na taj sektor i upravlja svoje jače ofanzive«.

Ivan Milutinović, jedan od prisutnih članova Vrhovnog štaba, želio je da se jasno opredelim:

— Smatraš da se ne smemo zadržavati u gradovima?

— Još nismo u mogućnosti da svoje centre stvaramo u oslobođenim gradovima. Oni bi inače morali biti u dubokoj pozadini, osigurani sa svih strana od mogućih brzih prodora neprijateljskih snaga. Biće vremena i za gradove...

Kad smo već bili počeli raspravu, učinilo mi se da je najispravnije izneti sve što nije bilo usklađeno, sve ono oko čega smo se na bilo koji način sukobljavali. Mi smo i iz naših jedinica, ali i iz vojno pozadinskih ustanova dosta učestalo primali žalbe i zahteve da raspravimo o nekim »postupcima pojedinih drugova iz Vrhovnog štaba«. Žalbe su se najčešće odnosile na načelnika Jovanovića i njegove pomoćnike koji su svojim uplitanjem u našu vojno pozadinsku operativu remetili usklađeno funkcionisanje naših službi, ustanova i jedinica.

Vrhovni komandant nije želeo da 18. oktobra o tome opširnije raspravljamo. Samo je zatražio od mene:

— Napiši sve. Rešićemo.

Dakako, napisao sam:

»... U zadnje vrijeme postupcima pojedinih drugova iz Vrhovnog štaba, kao na primjer druga Pavla Ilića, Arse i drugih, koji su našoj vojno tehničkoj radionici i livnici izdavali izravno razna kontradiktorna naređenja, a bez prethodnog konsultovanja ovoga Štaba, dovedena je radionica, a i livnica u nezgodan položaj jer same ne znaju čija neređenja da izvršavaju. Tako na primjer (a takvih naređenja ima više) drug Veljko je u ime Vrhovnog štaba naredio livnici da od svojih slijedećih lijevanja dade Liki 2000 ručnih bombi i 500 mina, a da o tome nije obavijestio ni upravu vojno tehničke radionice ni ovaj štab. Tako je naša vojno politička radionica ostala bez odlijevaka i duže vrijeme neće ih moći proizvoditi...«

Tito je na to pismo odgovorio tako da je sam otišao na Grmeč u naše vojno tehničke radionice. One su bile izgrađene u Međugorju, kad smo se povukli iz Ljubije. Tamo je bilo zaposleno oko 150 majstora. Radionicama je rukovodio Mile Ljubičić, zagrebački komunist, koji je u ustanku, zapravo uoči ustanka, bio poslan u Šibenik, a iz Šibenika, s jednom grupom Dalmatinaca se u jesen 1941. godine probio u Drvar. Sreten Penezić bio je komesar radionica. Uoči mog odlaska u Petrovac, njih dvojica i Đukan Mandić, radionički »komesar za ishranu«, Grmečlija iz Donje Suvaje, koji je u kući Koste Štrpca organizovao pekaru, a u susedstvu, u Gornjoj Suvaji, klaonicu i krojačnicu, posetili su me u Lušci Palanci: žalili su se »na neke postupke druga Veljka i ostalih drugova koji se predstavljaju kao Vrhovni štab«. U nekoliko navrata sam posećivao »grmečke tvornice« izvanredno maskirane u šumi uz Suvajčicu, u Međugorju, između brda Vršak i Stojanovog vrha. Tu je još od ustaničkih dana bio montiran motorni mlin, a zatim su izrađeni magicini za žito. Majstori su dolazili sami, ili su slani iz jedinica — bilo ih je iz svih krajeva zemlje. Jedan od njih bio je rođak Riste Praštala. Kod kojeg je u Lušci Palanci neko vreme bio moj štab — zvao se Mirko, i bio je mašinobravar: na Grmeč je izvukao sam svoj majstorski pribor kojim je veoma uspešno popravljao oružje. Najveći deo postrojenja dovučen je iz Ljubije, kad smo je prvi put oslobodili. U Međugorju smo imali i agregat za proizvodnju struje, dobro sačuvane tokarske klupe, kao i aparate za autogeno varenje. Sa 18 pari konja, uz naprosto neverovatne napore, majstori su na Grmeč izvukli i lokomobil za pogon radioničkih postrojenja — dar Petra Karanovića iz Krupe.

Još na Cincaru smo i Đuro Pucar i ja rekli Vrhovnom komandantu ono najosnovnije o krajiškim radionicama i o zagrebačkom komunisti Mili Ljubičiću koji je rukovodio tim radionicama, ali tek 12. augusta, kad sam tražio da nam se iz oslobođenog Livna dade deo zarobljene nafte (»pošto mi imamo preko 12 vršaćih mašina koje rade dan i noć«) i »izvjesnu količinu eksploziva«, u kratkom pismu sam druga Tita informisao da je »na našem terenu organizovana radionica sa električnim pogonom (u šumi) koja može da izrađuje nagazne mine, mine za bacače, ručne bombe, itd.«. Tito se zainteresovao i za organizaciju radionica i za sve proizvodnje, ali je — kad sam ga posetio 13. augusta — posebno bio znatiželjan u odnosu na mine za minobacač. Tražio je da određenu količinu isporučimo i proleterskim brigadama. Odmah sam o tome obavestio Osmana i Đuru Pucara, a pisao sam i Mili Ljubičić na Grmeč. Mile mi je odgovorio da su oni do tada »popravljali bacačke mine«, a da je već i sam kod mog zamenika Slavka Rodića intervenisao »da se odmah, odnosno što prije započne livenje nama potrebnih stvari, u prvom redu mina za bacač 81 mm. Livenje će se obavljati u

Drvaru, te će odlijevi biti slani ovamo u radionicu gdje će biti obrađivani i sastavljeni...«

Tito me ponovo, 25. augusta pitao za minobacačke mine.

Tek početkom septembra sam konačno mogao da mu javim da je livnica osposobljena i da je proizvodnja počela, a da smo prije — ponovio sam mu podatak iz Ljubičićevog izveštaja — »proizvodili samo primitivne mine, i to mali broj, jer je izrada, doduše nekomplikovana, vrlo dugotrajna«.

Tito je tada vrlo kratko odgovorio:

»Čestitajte drugovima iz grmečke radionice. Tito.«

I sve do spora o radionicama nije bilo razgovora.

Posle spora, rekoh već, Tito je odlučio da poseti radionice.

Tito je u radionice otišao ne obavestivši o tome ni nas, ni Oblasni komitet. Odjednom se gore pojavio, ni od koga očekivan. Posle obilaska radionica, u razgovoru s rukovodiocima, tvrdio je da je »ovo primer kako jedan narod može ne samo da se bori nego i da gradi«.

Posle Titovog obilaska radionica, nismo imali u vezi s njima ni najneznačajnijeg problema u postupcima drugova iz Vrhovnog štaba. To nije bilo tako do sredine oktobra, jer su se i Arso i Veljko (češće od ostalih) mešali u naš posao. Inž. Mile Ljubičić, smiren i uvek razložan, od onih ljudi koji su mogli bdeti za poslom i dvadeset sati zaredom, žalio mi se:

— Kako raditi, što raditi, kad jedni traže jedno, drugi drugo i sve to da uradiš u isto vreme!

U vezi s razgovorima o radionicama, Tito je zatražio samo dvoje: pismeni izveštaj i:

— Pojačajte proizvodnju. Čuvajte sejavašluka!

S Ilijom Došenom, kojega smo iz Šestog odreda povukli zaOsmanovog zamenika, i Poljancom, podržavajući zahteve Mile Ljubičića, od druga Tita sam 19. oktobra tražio da se »hitno odredi oko 20 stručnjaka majstora--drejera, pošto ih na teritoriji oslobođene Krajine nema«, a bili su — objašnjavali smo — neophodni »za vojnotehničku radionicu ovoga štaba, koja izrađuje ručne bombe, nagazne mine, granate za bacač, artilerijskazrna i tromblonske bombe sa tromblonima«.

Posle Titovog obilaska »grmečkih tvornica«, vezu s radionicama preko našeg štaba je održavao Ivan Milutinović, koji je na Titov zahtev, prihvatio da »sva naređenja i trebovanja za izdavanje bombi i granata iz radionice treba dostaviti preko Operativnog štaba«.

U Petrovcu smo 14. oktobra raspravili još jedno pitanje. Radilo se o prehrambenoj tablici. Bilo mi je vrlo teško izneti i objasniti naše neslaganje s Vrhovnim štabom, jer je naređenje potpisao sam drug Tito. U »propisu o sljedovanju boraca NOP i DV Jugoslavije« odredio je da svakom borcu »pripada za dnevni obrok«:

Hljeba 600 grama
Mesa 300 grama goveđeg
Mesa 300 grama svinjskog
Mesa 300 grama ovčjeg
Krompira 500 grama
ili kupusa 500 grama
(ili) pasulja 150 grama
Masti ili masla 10 grama
ili suhe hrane
Suhog mesa 200 grama
ili slanine 150 grama
Duvana 10 grama
ili cigareta 10 komada

— Mi to, druže Stari, možemo želeti i želimo. Svi mi znamo što su kalorije. Ali ove propise ne možemo izvršiti, pa zašto onda da to naređenje prenosimo našim intendanturama...

Tokom razgovora drug Tito se prvi put nasmejao:

— Eto ti, Milutine! Ti i tvoj Ekonomski otsjek baš zamjesiste kašu. Neće Košta da vas sluša.

— Mislili smo na budućnost — poče objašnjavati Milutinović.

— A Košta misli na ono što danas može učiniti — zaključio je Tito razgovor o tome, a ujedno i o svim našim razložnim ili nerazložnim nesporazumima: — Smatramo slučaj završenim.

Kad Arso htede nešto reći, verovatno u vezi s našim suprotstavljanjem njegovim zahtevima, Vrhovni komandant je neznatno povisio glas:

— Pusti Krajišnike, znadu oni što rade. Nego — okrenuo se meni — daj konačno da vidimo tvoj plan za Bihać.

— Prihvatam sve što je izneseno u tom pismu Operativnom štabu. Imam samo jednu primedbu: u sadašnjoj situaciji nema ni najmanje potrebe da u bihaćkoj operaciji angažujemo proleterske brigade.

— To ćemo vidjeti — reče drug Tito. — Mislim da bez njih neće ići. Nama je sad najvažnije da se odmah plan detaljno razradi. Kad to možemo očekivati?

— Sutra ujutro. Dozvolite da odmah odem.

— Ne mora sutra, može i prekosutra. A sad ne možeš ići. Večeras imamo predstavu. Ostani!

I tako sam one večeri ostao na priredbi Kazališta narodnog oslobođenja. Zagrebačka grupa glumaca, koja je u aprilu izišla na slobodnu teritoriju, davala je priredbu u petrovačkom Domu kulture. Zapalo me mesto u prvom redu. Uza me je seo Savo Orović, a do njega Ivan Milutinović. Tito je sedeo između Milutinovića i dra Ivana Ribara. Posle priredbe, kasno uveče 18. oktobra, oprostio sam se od drugova, a već u ponoć u mom Štabu smo pažljivo razradili sve mogućnosti i ocenili situaciju radi napada na Bihać.

Pre odlaska iz Bosanskog Petrovca u naš Operativni štab, drug Tito me je upoznao i sa sadržajem pisma koje je istog dana uputio Glavnom štabu Hrvatske. I njima je javio kako smo »odlučili da napadnemo i zauzmemo Bihać« i da će u operaciji sudelovati devet brigada — četiri krajiške, četiri hrvatske i jedna proleterska. I njima je javio da će se »napad izvesti u vremenu do 5. novembra«, pa — tražio je: »blagovremeno morate dirigovati vaše snage prema Bihaću, ali tako da neprijatelj ne sazna za vašu koncentraciju«. Tadašnja Titova zamisao bila je da operacijom komanduje Vrhovni štab, a od Glavnog štaba Hrvatske je tražio »izvesne sugestije u pogledu samog napada«. Drug Tito je Glavnom štabu Hrvatske predložio da do 1. novembra preduzme »jednu jaču diverziju u istočnom delu Banije« sa svoje dve brigade. Zamislio je da »napad na Bihać treba da bude brz i iznenadan«, a poslije oslobođenja Bihaća svih devet brigada koje sudeluju u operaciji izvest će ofenzivu, to jest »marš-manevar preko Banije ka Hrvatskoj«.

U predzoru 19. oktobra, kad smo se okupili u našem Štabu, nekoliko minuta po mom dolasku iz Petrovca,

pomno smo izučili Titove direktive. Drugovi su se brzo rasanili, obradovani vestima. Predstojale su dve operacije: najpre bosanskograhovska, a zatim — do tada najveća operacija Titovih jedinica — bitka za Bihać i okolna uporišta. Stajao sam uz veliku kartu endehazije razmera 1:100.000. Širokih zamahom ruke predočio sam drugovima mogućnost stvaranja velike slobodne teritorije između Kupe, Sane, Vrbasa i priobrežnih planina:

— Kasnije, kad prodremo u srednju Bosnu, proširićemo ovu slobodnu teritoriju sve do reke Bosne i Neretve. S druge strane, izbićemo pred Knin na jugu i Karlovac na sjeveru, pa ćemo se preko Žumberka povezati sa slovenačkim brigadama, a preko Save još tešnje sa Slavoncima...

Osloboditi Bihać, za nas je značilo razbiti jedan od najvećih neprijateljskih garnizona u centru »Nezavisne države«, spojiti slobodne teritorije Bosne i Hrvatske i povezati se sa Slovenijom. Tako to izgleda gledano vojnički. A političko značenje oslobođenja Bihaća izgledalo nam je neizmerno. Još nismo bili u tako velikom gradu, još nismo izvojevali tako veliku pobedu, a sad, kad smo u pripremama za izbore za narodnooslobodilačke odbore koje je drug Tito kao Vrhovni komandant svojom naredbom raspisao 2. septembra 1942. godine, i kad smo pred »jednom sudbonosnom skupštinom« (toliko mi je drug Tito rekao 18. oktobra, najavljujući na taj način zasedanje AVNOJ-a), u takvoj situaciji ući u Bihać, u administrativni, politički, ekonomsko-trgovački centar prostrane teritorije s obe obale Une, ujedno i centar velikih područja koja gravitiraju k njemu, značilo bi ogroman političkomoralni podsticaj ne samo za narod toga kraja, već i za Bosnu i Hrvatsku, pa i šire: i za svu Jugoslaviju i za svet, za ugled naše borbe u svetu.

Ova jesen bila je sudbonosna i za našu borbu, i za stvaranje nove Jugoslavije.

Jesen 1942. godine već je dala u svim bitnim relacijama novu Jugoslaviju, i na vojnom i na političkom planu, barem što se tiče naših unutrašnjo-političkih odnosa. Međunarodna bitka za novu Jugoslaviju, začeta na određen način 1941, preciznije razvijena 1942, biće u onim okolnostima, zbog konstelacije saveznika, odgođena za II zasedanje AVNOJ-a. S jeseni 1942. godine vojna bitka je bila dobijena. »Uspjeti vojnički, ili vojnički ne uspjeti, to politički za nas znači napredovanje ili nazadovanje revolucije«. To je nama drug Tito govorio u Foči; kasnije je u nekoliko navrata ponovio istu misao. Naravno, naša akcija na vojnom planu sve vreme bila je u funkciji političke ideje, političkog delovanja, podređena liniji Komunističke partije. Ali vrlo je značajno: ne saziva Prvo zasedanje AVNOJ-a Tito kao generalni sekretar Partije, nego kao Vrhovni komandant. Ili, isto tako još pre saziva Antifašističkog veća, »Naredbu o izborima narodnooslobodilačkih odbora« (»Rješavanje opštih i svakodnevnih ozbiljnih pitanja Narodnooslobodilačke vojske i naroda oslobođenih teritorija predstavlja zadatak od sudbonosnog značenja za pobjedu narodnog oružja, to iziskuje sprovođerije pune i jedinstvene organizacije građanske i vojne vlasti u pozadini. Od čvrste povezanosti, od neumorne i svestrane djelatnosti građanskih i vojnih vlasti, od valjanosti i odanosti njihovih organa Narodnooslobodilačkoj borbi zavisi dalje razvijanje i učvršćivanje punog jedinstva pozadine i fronta, koje je osnovni uslov pobjede narodnog ustanka...«) potpisuje Tito kao Vrhovni komandant, a ne kao generalni sekretar KPJ.

Sećam se, ili na Oštrelju 8. oktobra ili 18. oktobra u Bosanskom Petrovcu, svakako u vreme kad se još otvoreno nije spominjalo Atifašističko veće narodnog oslobođenja, ali smo govorili o mogućnosti formiranja »jednog tela koje bi bilo nešto kao vlada«, drug Tito mi je rekao da »Vrhovni štab samo privremeno vrši i političku funkciju, neku vrstu državnefunkcije i funkciju organizatora narodne vlasti«. Baš na primeru ustrojstva narodnooslobodilačkih odbora u Krajini, sećam se kako je drug Tito insistirao da oni budu »organi zaista narodne demokratske vlasti, organi koji ostvaruju jedinstvo zakonodavne i izvršne vlasti u rukama naroda«. Uveče 18. oktobra, kad smo išli na priredbu Kazališta narodnog oslobođenja, idući između starog dra Ribara i mene, poluokrenut Ivanu Milutinoviću i Moši Pijadi, koji je onih dana postavljen za načelnika Privremenog upravnog odseka Vrhovnog štaba (»do stvaranja Narodnooslobodilačkog odbora Jugoslavije, kada će Odsek ući u okvir delatnosti Zemaljskog NO odbora«) u usput začetom razgovoru o narodnooslobodilačkim odborima, kad je neko od nas spomenuo njihovu privremenost, drug Tito je rekao:

»Ne podvlačiti više privremeni karakter vlasti narodnooslobodilačkih odbora! Ne to. Treba podvlačiti narodnooslobodilačke odbore kao organe vlasti i kao klicu i osnovu buduće narodne vlasti.«

Onda se nasmejao i raširio ruke:

»Ta zar imamo ikakve druge vlasti na našem slobodnom teritoriju osim narodnooslobodilačkih odbora, koje je sam narod stvorio!«

U septembru, s Mliništa, onih dana kad sam bio danonoćno angažovan organizovanjem borbi na Manjači i pripremama napada na Jajce, Vrhovni komandant je Glavnom štabu Hrvatske i mom štabu pisao da je vreme »da se s najvećom energijom priđe poslu organizacije vlasti u pozadini oslobođenih teritorija«, pri čemu se »pitanje organizacije naše vlasti u pozadini u današnjoj situaciji... postavlja u izmijenjenom vidu prema ranijem«. Istina, »forma narodne vlasti ostaje ona koja je prirodnim putem bila iznikla u samom početku naše oslobodilačke borbe«, ali »karakter narodnooslobodilačkih odbora danas je izmijenjen«. Objasnio nam je da NOO »i dalje ostaju prelazni oblik ka budućoj istinskoj narodnoj vlasti, koju će narod formirati poslije konačnog oslobođenja«, ali to za nas »ne znači da se pitanje buduće forme i karaktera vlasti ostavlja slučaju«. Zahtevajući od nas da dobro pripremimo predstojeće izboreza narodnooslobodilačke odbore, Tito nam je naglašavao da se NOO »ispoljavaju kao prirodno nastali i razvojem uslovljeni i potvrđeni organi vlasti, nove narodne vlasti«, što znači »da je konačno svršeno sa starim oblicima vlasti i da je sadašnja forma, koju je stvorio ustanak, ona klica iz koje će se razviti buduća vlast«.

Na zadacima koje nam je Tito postavio u vezi s izborima za narodnooslobodilačke odbore nisam neposredno radio. Te poslove je obavljao Osman, sarađujući s Oblasnim komitetom. Tito je ipak smatrao potrebnim da mi povremeno govori i o pitanjima koja nisu ulazila neposredno u domenu moga delovanja, ali su bila ključna pitanja revolucije, mada reči »revolucija«, ili »socijalizam« mi tada ni u razgovorima nismo upotrebljavali. Mi smo revoluciju provodili, svesni »da je konačno svršeno sa starim oblicima vlasti«, a nismo pričali fraze.

Moša Pijade, za sve nas Čiča Janko (tako se onih dana i potpisivao šaljući gotovo svakodnevno poneki nalog u ime svog Privremenog upravnog odseka), prišao mi je tada i uzeo me pod ruku:

— Daj nam Bihać, i stvorićemo čuda!

Tito je sasvim ozbiljno dodao:

— Sve akcije koje su predložili, Krajišnici su i izvršili!

Tako sam govorio i svojim drugovima pred zoru 19. oktobra: Titovo poverenje u nas je potpuno, i kad bismo ga izneverili, izneverili bismo sebe!

U razradi našeg operativnog plana sudelovao je i jedan drug koji nije bio član Štaba. Bio je to već spominjati Morie Levi, Bišćanin i borac 6. podgrmečke brigade. On je već nedeljama, na osnovu izveštaja naših dobro organizovanih obaveštajaca u Bihaću i svojih zapažanja, na karti razmera 1:10.000 unosio sve podatke o neprijatelju oko Bihaća i u Bihaću. Imali smo na raspolaganju gotovo sve, čak vrlo precizne podatke: o jačini garnizona i okolnih utvrda, o rasporedu i moralu neprijateljske vojske, o svim otporima i vatrenim tačkama... Ja sam od dolaska u Krajinu posebnu pažnju poklanjao organizovanju obaveštajne službe. Na onom što smo imali još od okupacije i uspostave kvislinške vlasti, na našim brojnim ilegalnim, uglavnom partijskim i skojevskim punktovima, a zatim na saradnji svih antifašistički orijentisanih ljudi, na aktivnosti svih pristalica narodnooslobodilačkog pokreta, gradili smo široko razgranatu, vanredno agilnu, izuzetno upornu i smelu obaveštajnu službu. O organizaciji i zadacima obaveštajne službe, uspostavljajući funkciju političko-obaveštajnih oficira u svim bataljonima, još 11. jula 1942. godine pisao sam često citirano »Uputstvo«.

Naročito dobro organizovanu obaveštajnu službu imala je bihaćka partijska organizacija. Po njihovim informacijama mogli smo, pripremajući operaciju, pouzdano tvrditi: »Bihać je uz nas!« Istina, bilo je i provala, naročito je velikih razmera bila provala u maju 1942. kad je izdato čitavo bihaćko partijsko rukovodstvo, pa su u logorima ubijeni geometar Nijaz Salihodžić, krojač Muharem Galić, činovnik Amnet Delić i student Izo Midžić. Zahvaljujući njihovom držanju, provala nije zahvatila sve članove Partije. Novi mesni komitet tada je formirala vanredno hrabra i snalažljiva žena, Ajša Sadiković Iška. Ona je oformila i novi, izuzetno agilni, vojno-obaveštajni centar, koji je kod nas bio poznat po imenu »Srp«. Najvredniji saradnik drugarice Iške bio je domobranski oficir Salih Gorak, koji je kasnije provaljen, pa je morao doći na slobodnu teritoriju. U Iškinoj obaveštajnoj grupi radili su i Husein Hodžić i Rasim Delić, a izveštaje je najčešće — po Iškinim podacima i uputstvima — pisao sedamnaestogodišnji Junus Salihodžić, Nijazov brat.

Podaci naših bihaćkih obaveštajaca bili su dragoceni. Ako bismo možda i oslobodili grad bez tih informacija, oslobodili bismo ga s neizmerno većim žrtvama. Zbog toga sam uvek obaveštajnoj službi poklanjao veliku pažnju. Za vreme priprema bihaćke operacije iz reorganizovanog Šestog odreda, koji je prerastao u polubrigadu pod komandom Milana Zorića i Ljube Babića, povukli smo u Operativni štab najvrsnijeg krajiškog obaveštajca Dragu Mažara, za kojeg je Đuro ponekad znao reći da je »suludo hrabar«. Drago je imao više smisla za humor nego brat mu Šoša, ali zato je Šoša bio za nijansu bolji komandant. Šoša je uvek imao plan, Dragoje često sledio intuiciju, kao poet. Došavši u Operativni štab on je najviše radio na sređivanju izveštaja partijske organizacije iz Bihaća. Kasnije smo rekonstruirali sve (ili gotovo sve) ilegalne punktove gde su prikupljani podaci:

— radionica Haške Ibrahimpašića, gde su delovali Ante Šeremet i Husein Hodžić;

— radionica Vili Šolca i-Ibrahima Midžića, gde su, osim njih dvojice, još delovali Jusuf Midžić, braća Živičnjak i Zvonko Kujundžić;

— radionica krojača Ivana Švačka, gde su radili Muharem Galić, Meho Hadžiabdić, Omer Delić-Dizdarević, Esad Delić, Miki Dedić i Muhamed Hafizović;

— radionica Himze Mehulića: Ivanka Perković, Alija Berberović, Alija Topić, Pero Crnković;

— zubarska ordinacija Dede Ajdinovića;

— atelje Ljerke Silberštajn (obaveštajni podaci i centar za prikupljanje pomoći, Narodnooslobodilački fond);

— vojna pekara u Žegaru: Capo Delić (skojevski rukovodilac) i Mato Mršić;

— kuće Salihodžić (braća Nijaz i Junus), Hadžare Šakić, Iške Sadiković, Fetke Mušanović, Mehmeda Lonića, Muharema Galića, Salka Džeferagića, Rasima Delića, Mirka Mršića, Ahmeta Delića, a vjerovatno i još neke.

Ale Galić, jedan od bihaćkih komunista, dao mi je podatke o široko razgranatoj mreži naših odvažnih obaveštajca. Mnogi od njih radili su u državnim ustanovama ili u vojnim formacijama. U ustaškoj policiji su, na primer, bili zaposleni Malić Beširević i Mehmed Jašarević; u opštini, kao vojni referent radio je Husein Redžić, a u raznim službama Nijaz Salihodžić, Mujo Delić i Omer Zulić; u kotarskom poglavarstvu smo čak i na najodgovornijoj dužnosti (predstojni kotar) imali svoga čoveka — Branka Vučkovića, kao i vojnog referenta Josu Dujmovića i višeg činovnika Vjekoslava Kostanjšeka. U državnoj bolnici za nas je radio apotekar Alija Kurbegović (njemu su podatke davali ranjeni vojnici i oficiri). U ustaškoj nadzornoj službi nismo imali saradnika, ali je zato brat šefa UNS-e u Bihaću Josip Stošić na razne načine izvlačio podatke i slao ih bihaćkom obaveštajnom centru. S mesnim komitetom je dobro sarađivao i pomoćnik bihaćkog stožernika Ahmet Delić. U domobranskim jedinicama i štabovima za nas su radili: Husan Mujezinović, Augustin Adamek, Mile Marjanović, Jusuf Lipovača, Salih Džaferagić, Tone Milinković, Salih Gorak...

Onih dana kad su počele intenzivne pripreme za bihaćku operaciju, bihaćkom partijskom organizacijom su, uz Išku, rukovodili Rasim Delić i Ale Galić. Mi njima ništa nismo javljali o našim planovima, ali su oni po sve učestalijim zahtevima za slanje novih podataka verovatno slutili kakve su nam nakane. Inače, još ranije, mesni komitet je u nekoliko navrata slao predloge za napad na Bihać (Šefket Maglajlić mi je o tome govorio kad smo

oslobodili Krupu u junu, a zatim i u septembru, posle prvog oslobođenja Cazina).

Veze s gradom išle su preko nekoliko kanala. Vesti su slane i drugovima u Liku (Sokolac-Lohovo-Nebljusi), a veze su održavali Fehim Skopljak Crljenko, Zijo Bišćević i Guteše — Pero i Đuro. Mi smo bili povezani s obaveštajnim centrom, odnosno s partijskom organizacijom u gradu preko sela Orlani — Čekrlije (Nazif Nuspahić, Ceri m Remić, Bećo Suljić), Pokoj — Srbljani (I cl riz Muratagić, Meho Alibabić i njegovi sinovi, Ibrahim Zulić, Mehmed Dedić Miki), Ružica (Milka Batos i Jelka Vuković).

Uvek smo u roku od 42 sata mogli dobiti sve podatke iz Bihaća, rede za tri dana — onda kad se prikupljeni podaci nisu slagali. Posebnoje bila važna veza preko sela Orljani. Na ivici sela, a to znači i na ivici spoljne strane bihaćke zone, bila je kuća kamenoresca Remića, kojem je mesni partijski komitet nabavio — od policijskog šefa Malića — specijalnu propusnicu ustaške nadzorne službe. Kamenorezac Remić prenosio je u grad naše letke i novine, a iz grada iznosio izveštaje, bolnički materijal, ponekad čak oružje i municiju...

Imali smo — i mi direktno, a i bihaćka organizacija — izuzetno dobru obaveštajnu vezu i s Ostrošcem, odnosno s Cazinom. Kad god je trebalo, mogli smo i otuda dobiti informacije prvorazredne važnosti: redovno smo primali sve podatke o promenama kod neprijatelja. Vezu s Ostrošcem, a preko Ostrošca i s Cazinom, gde su delovali Hakija Pozderac i Esad Berberović, držali smo preko porodice Meše Alibabića i njegova tri sina. Alibabići su bili ugledna, i vrlo bogata ostrožačka porodica, posednici i gostioničari. Uoči napada na Bihać tražio sam od Milorada Mijatovića i od Šefketa da preko obaveštajaca i partijske organizacije prikupe što više podataka o prilikama u Ostrošcu i Cazinu. Sredinom oktobra, Milorad, Šefket i ja smo bili u Omanovićevom štabu u selu Vranjska Mosura, na Grmeču. Hamdija i obaveštajni oficir Ferid Dedić Feđa su me tada upoznali s kurirkom, koju su povremeno slali u okupirani Ostrožac kod starog Meše Alibabića. Ta neobična kurirka ostavljala je utisak kao da je prosjakinja, čak pomalo tupa. Musavo, neuredno lice, koje je odavalo sliku gladi, sva u ritama, neraščešljane kose, ta seljanka iz Grmeše kod Krupe, Milka Vukašinović, bila je zapravo sušt-a inteligencija, neverovatno domišljata, hrabra i preduzetna. Znala je u po noći otići u Ostrožac: i nikad da je uhvate, nikad da odustane, nikad da u ustašku klopku upadne. A Alibabići, stari Meša ili njegovi sinovi, uvek su za nju, odnosno za nas, imali poneku vrednu informaciju.

Onoga puta kad sam upoznao Milku, drugovi su joj predložili da odmah ode u Ostrožac. Slušala je što joj Milorad govori zagledana u mene: zaškiljila očima, bradu podbočila obema rukama, žmirka:

— A je li, bogati, to vi nešto grdno spremate?

— Ne — rekoh — samotako, potrebni su nam podaci, kao i uvek...

— Neće biti. Kad si tu ti, druže Košta, grmeće niz Unu, zna se to — procenila je lukavo.

Nije trebalo da joj bilo šta kažem, a ona je ipak ono najvažnije slutila. Pa kad sam je sreo ponovo, oko 25. oktobra, baš u trenutku dolaska iz Ostrošca kroz koji je bila prošla 2. lovačka bojna povlačeći se iz Bihaća, bez okolišanja reče:

— Znam, na Bihać ćete udariti.

Zahvaljujući Milki, odnosno porodici Alibabić iz Ostrošca, kao i partijskoj organizaciji Bihaća, u garnizonima srednjeg toka Une za nas nije bilo krupnijih tajni.

Tako smo mi u predjutro trećeg utorka u oktobru, 19. oktobra, desetak sati posle rastanka s drugom Titom i ostalim drugovima iz najvišeg vojno političkog rukovodstva, mogli razraditi detaljan plan napada. Geometar iz Bihaća Morie Levi i mladi Slavko Odić su svu noć izrađivali karte unoseći neprijateljski raspored. Te smo karte kasnije šapirografisali, a po jedan primerak pregleda šire i uže odbrane Bihaća poslali smo 19. oktobra drugu Titu.

Planirajući napad, računali smo na snage koje je predložio i Vrhovni komandant: četiri brigade Krajišnika, jedna proleterska i četiri hrvatske (mi smo tad pisali: »ličke«). Tačno u 8 časova 19. oktobra potpisao sam pismo drugu Titu:

»Naš plan napada na uporište Bihać sa naznakom glavnih pravaca kretanja bio bi sledeći:

Jedna krajiška brigada imala bi zadatak da zauzme: Ostrožac, Jezero i Spahiće i da brani nadiranje neprijateljskih snaga iz Bosanske Krupe i Cazina prema Bihaću, dvije krajiške brigade napadače neprijateljsko uporište Bihać preko Pokoja, Založja, Ćekrlije, Golubića. Jedna krajiška i jedna proleterska brigada napadače na Bihać od Golubića preko Dobrenice, Skočja, Zavalje — Bihać.

Jedna lička brigada treba da se niz obronke Plješivice spusti na komunikacije Ličko Petrovo Selo — Zavalje, sa pravcem nadiranja k Ličkom Petrovom Selu.

Druga lička brigada trebalo bi od Plitvičkih jezera da krene preko Prijeboja i da napadne na Ličko Petrovo Selo i da se spoji sa snagama Prve ličke brigade; poslije zauzimanja Petrova Sela nastavile bi ove brigade čišćenjem neprijateljskih sela od Petrova Sela do Bihaća.

Treća i Četvrta lička brigada trebale bi da vrše pritisak na neprijateljska uporišta između Kladuše i Petrova Sela i to na Gatu, Bugare i Vrnograč.

Banijske snage — ne veće od dva bataljona — vršile bi pritisak na Bužim.

Po likvidaciji Bihaća krajiške snage bi se uputile u dva pravca: jedni prema Cazinu, a drugi prema Bosanskoj Krupi sa zadatkom da ista uporišta likvidiraju, koristeći paniku kod neprijatelja.

Ličke snage trebale bi da zatvore prostor od Ličkog Petrovog Sela do Kladuše jednim dijelom, a drugim dijelom prema razvoju situacije.

Za akciju upotrebili bi 4 haubice koje bi neposredno gađale na sam grad i na neprijateljska uporišta Zavalje-Zegar, pošto se to smatraju kao najjača neprijateljska uporišta. Haubice bi bile raspoređene na položaju Grabež — od Pritočkog Grabeža do Kućišta. Sa tih položaja može se direktno tući sva neprijateljska uporišta. Protivkolski topovi bili bi dodijeljeni štabovima brigada za likvidaciju tvrđih uporišta. Položaji za teške bacače odredili bi se prema potrebi.«

Drugu Titu sam pisao da je ovo »samo grubi plan napada«, jer smo smatrali da se pre početka operacije moramo sastati s drugovima iz štaba ličke grupe odreda, odnosno iz štaba Prve hrvatske zone ili Glavnog štaba Hrvatske, da bismo »detaljni plan razradili na zajedničkom sastanku«. Mislio sam da bi najbolje bilo kad bi drugovi iz Like došli 25. oktobra u zaleđe Bihaća, u selo

Veliki Radić, na zapadnoj padini Grmeča. Tita smo zamolili da nas poveže s Ličanima, a za sadejstvo Banijaca lako smo se i sami mogli dogovoriti »pošto sa Banijom mi održavamo stalnu vezu«.

Po našoj proceni operacija je mogla početi 29. oktobra.

Sad je bilo najvažnije pravovremeno izvesti koncentraciju predviđenih snaga za bitku, a istovremeno sačuvati tajnost zamašne operacije. Ocenjivao sam da je najbolje udariti što pre: neprijatelju ne treba dati priliku da jače utvrdi svoje odbrambene položaje i betonira utvrđenja oko grada, što je — moglo se to jasno videti iz Srpovog izveštaja od 14. oktobra — bilo u planu bihaćke komande. Ustaše su ubrzano dovlačile građevinski materijal iz Novog, a počela je i mobilizacija zidara iz grada i okolnih mesta. Kad smo predveče 19. oktobra iz Bihaća, preko Benakovca, primili najnoviji Srpov izveštaj, bio sam još uporniji insistirajući na žurbi:

— Moramo sprečiti likvidaciju ilegalaca!

Srp je, naime, u odgovoru na naš dopis od 18. oktobra, među ostalim javljao da ustaše grupu uhapšenih drugova »za koji dan« nameravaju prebaciti u konclogor. Nije ni slutio da se mi pripremamo u Bihać, nego je molio da prilikom prebacivanja uhapšenih izvedemo prepad i spasimo ilegalce. Potvrdio je i ranije poslatu vest da »u Novom ima dosta robe za Bihać (vojne i za građenje utvrda), to se misli ubuduće prebacivati ovamo«.

Dva dana kasnije, u četvrtak 21. oktobra, Srp nam je javio da se više za petoricu uhapšenih ilegalaca ne može ništa učiniti, jer su »ustaške vođe bez znanja svojih najužih saradnika — bojeći se dojavljivanja vama — iste otpremili kamionima 20. oktobra u 7 sati ujutro, te su isti već sada izvan mogućnosti vašeg spasavanja.« U Srpovom izveštaju bila je još jedna za nas krajnje značajna informacija:

»Stožer divizije se ovih dana radi nesigurnog položaja Bihaća seli u Kostanjevicu; danas 21. oktobra odlazi vojska i ustaše da osiguraju put za slobodan prolaz Stožera divizije. Stožer divizije kreće u utorak a možda i prije, te odmah bacite na put što jače snage da ga zarobite ili uništite.«

Ranije vesti o utvrđivanju Bihaća su potvrđene:

»Svi bihaćki zidari su prisiljeni od vojske i ustaša da prave kamene bunkere oko grada, kojih do sada nije bilo ili veoma malo. Bunkeri će se graditi oko grada a zidarima i drugim radnicima je određen rok od dva mjeseca. Znajte da je Bihać svakim danom sve tvrđi.«

Analizirajući Srpove izveštaje, videli smo da grad, koji još 11. oktobra »nije nikakva tvrđava«, već 21. oktobra postaje »svakim danom tvrđi«. Naši ilegalci su tako dobro radili da smo im zaista mogli sve verovati: ta znali su čak i kad je koja grupa vojnika, domobrana ili ustaša, promenila bunker ili mitraljesko gnezdo, a kamo li da ne bi znali — kao što nam to Srp piše 21. oktobra — da »II lovačka bojna (oko 500 ljudi) treba se ovih dana prebaciti u Gospić.« Sve što nam je Srp javljao, potvrdio je i domobran Jozo Topić iz Muća, koji je u oktobru prebegao u 3. bataljon 1. krajiškog odreda.

Svih tih dana bili smo u stalnoj vezi s drugom Titom. Vrhovni komandant je bdio nad svim pripremama. U dva navrata sam radi preciziranja dogovora slao na Oštrelj Branka Poljanca, a inače su kuriri neprestano putovali preko Grmeča na pravcu Oštrelj — Lušci Palanka.

Istovremeno, sve je učinjeno da budemo u toku zbivanja u Bihaću. Ilegalce-obaveštajce i naše izviđače smo naprosto zatrpavali zadacima. Srp se javljao svakog drugog dana. Potvrdio je 23. oktobra raniju vest o odlasku štaba 2. domobranske divizije i o dolasku 657 vojnika 2.lovačke bojne, što »može biti svakog časa«. Srp nam još 23. oktobra nije mogao javiti tačan datum odlaska lovačke bojne zbog toga što je pukovnik Stjepan Tomičić, komandant 4. ustaškog zdruga, pokušavao izmanevrisati naređenje Glavnog štaba NDH, koji je po zahtevu Talijana slao 2. lovačku bojnu krajnje zaobilaznim putem, preko Bosanskog Novog i Karlovca, u Gospić, jer direktno nisu mogli — između ličke pruge i Une bila je slobodna teritorija. Tomičić je čitavu sedmicu odugovlačio sa slanjem 2. lovačke bojne, jer su — kao što to vidimo iz jednog izveštaja 4. stajaćeg djelatnog zdruga — »oružane snage bihaćkog zapovjednika bile na velikom teritoriju razbacane« i što su »morale čistiti i držati prostor od Plitvičkih jezera do Lohovskih Brda, a na drugoj strani Krupu, Otoku, Cazin i osiguravati put do Bosanskog Novog« i što »nije u samom mjestu bilo ni jedinice kao pričuve«. Uz to, Tomičić i njegov štab nisu imali ni najneznatnijih informacija o nama. U analizi domobranskog generalštaba utvrđeno je da njihovi špijuni nisu uspevali doprijeti ni korak dalje od svojih krajnjih položaja, jer — žalili su se — »naš element nije moguće ubaciti među partizane za dojavnu službu ili špijunažu«, a »ono žena, djevojaka i kćeri, koje su ostale u Bihaću iza poubijanih otaca i muževa lanjske godine, spremno je služiti partizanima, a ne našim vlastima, te ni uz kakvu plaću i potkupljivanje.« Ustaše od Bišćana nisu mogli očekivati pomoć. Sve te žalopojke pukovnika Tomičića nisu pomogle: generalštab je konačno neopozivo zatražio prebacivanje 2. lovačke bojne u Gospić i bihaćki garnizon je 25. oktobra bio oslabljen za 657 vojnika. Na položaje te bojne, u Prekounje,tamo gde je oko skladišta i radionice »Batinjol« iznad Rasadnika do ceste istočno od Ribića, bila ispletena bodljikava žica u dužini od 1200 metara s više mitraljeskih gnezda i nekoliko topova (sve smo to znali iz Srpovih izveštaja), Tomičić je morao dovući oko 250 vojnika 31. ustaške bojne oslabivši položaje u Ličkom Petrovom Selu, Rakovici i Drežnik Gradu.

O reorganizovanju bihaćkog garnizona Srp nas je obavestio 25. oktobra. Tada nam je predložio pravce napada na sektorima gde je neprijatelj bio najslabiji: s istoka i jugozapada, što mu je savetovao — predlažući da napadnemo Bihać — i neki viši domobranski oficir, koji je bio sklon saradnji s nama.

Nekako u isto vreme kad nam je Šefket Maglajlić iz Benakovca poslao Srpov izveštaj pisan 25. oktobra, iz Benakovca mi je telefonirao Milorad Mijatović: komandant njegovog 3. bataljona, koji je bio raspoređen uz Unu, oko komunikacija Bosanska Krupa — Bihać, uspostavio je vezu s delovima8. banijske brigade u Gornjem Dobretinu, na zapadnoj obali Une. Ocenili smo da je to prilika da Osmu banijsku uključimo u predstojeću operaciju, pa sam druga Tita zamolio za odobrenje »da se Osma hrvatska brigada odmah prebaci na teritoriju 3. bataljona Šeste krajiške brigade, tj. na desnu obalu Une i da se pogodnim pravcem, koji bi joj mi dali, prebaci na lijevu obalu Une južno od Bihaća, pred samu akciju, u blizini Ličkog Petrovog Sela«. Tada smo, naime, računali da bi Banijci mogli napasti Ličko Petrovo Selo, kad mi napad-

nemo Bihać. Tito nam je odobrio da Banijce privučemo na Unu, ali oni će kasnije u našem rasporedu dobiti drugi zadatak, a ne napad na Ličko Petrovo Selo, što je zapalo 2. ličku brigadu za koju još 26. oktobra nisam bio siguran da će uopšte biti uključena u bitku, ali sam znao — i to sam drugu Titu javio — da je »ovih dana napala jednu kolonu od 1.000 Talijana negdje blizu r. Korane« i da je zaplenila »jedan tenk, pet kamiona, dva topa, više od 100.000 metaka i mnogo druge ratne spreme«. To smo obaveštanje primili od obaveštajca iz Mijatovićevog štaba, Jove Vidovića, kao i izveštaj o napadu 1. ličke i 7. banijske pod komandom razboritog, uvek smirenog Ličanina Perice Kleuta na Glinu. Zbog toga verovatno nije bilo realno očekivati brzo prebacivanje Kleutove grupacije na bihaćkom područje, ali smo mogli računati s Drugom ličkom, koja je u jednom blistavom pohodu preko Korduna oktobra 1941. godine izbila sve do Karlovca i u Tušiloviću, u sadejstvu sa Četvrtom kordunaškom brigadom izvojevala jednu od vanredno lepih pobeda o čemu je drug Tito pisao opširan izveštaj za »Slobodnu Jugoslaviju«.

Do 26. oktobra nije nam bilo sasvim jasno koje ćemo sve snage angažovati u predstojećoj operaciji, a morali smo požuriti s koncentrisanjem brigada, kao što je to i drug Tito zatražio 25. oktobra, kad je u Vrhovnom štabu bio Poljanac. Kasno uveče 26. oktobra drugu Titu sam — bez punog znanja o sudelovanju brigada Glavnog štaba Hrvatske — pisao da »smo izdali slijedeće naređenje za koncentraciju naših jedinica za napad na Bihać:

... a. Prvoj krajiškoj NOPU brigadi, koja je bila u rezervi na sektoru Ključ, naredili smo da odmah krene i da se smjesti na prostoriju Teočak — Lipa.

b. Četvrtoj krajiškoj NOPU brigadi, tj. dvama bata.ljonima, koji su na sektoru Bihać, naredili smo da odmah krenu na sektor Ključ, da tamo sačekaju dolazak dvaju bataljona sa sektora B. Grahovo i da tada smijene Drugu krajišku NOPU brigadu na sektoru Ključ — Sanski Most. Na sektoru Ključ — Sanski Most ostala bi za vrijeme akcije na Bihać cijela Četvrta krajiška NOPU brigada i Krajiška NOPU polubrigada (dva bataljona bivšeg Šestog NOP odreda).

c. Peta krajiška NOPU brigada, koja se uslijed neprijateljske ofanzive na Kozaru povukla na oslobođenu teritoriju, nalazi se na prostoriji Rujiška, dakle blizu Bihaća. I ova brigada dolazi u obzir za akciju na Bihać. Ovu brigadu kanimo vratiti u Kozaru čim se za to ukaže mogućnost. Patrole koje će ispitati situaciju na Kozari poslije neprijateljske ofanzive poslaćemo uskoro.

Od vas smo obaviješteni da se u Srbu nalazi jedna lička brigada (tamo je pod komandom Milana Kuprešanina i Milana Baste bila 3. lička), koja odmah poslije akcije na Grahovo dolazi u obzir za akciju na Bihać. Naše je mišljenje i predlog da treba da izdate naređenje toj brigadi da krene na prostoriju sela Prijeboj (jugozapadno od Ličkog Petrovog Sela).

Ta bi brigada zajedno sa Osmom hrvatskom brigadom (ako ova dolazi u obzir) napadala na Ličko Petrovo Selo.

Po našem mišljenju mi bi akciju na Bihać sa pet krajiških brigada (I, II, III, V i VI) i jednom hrvatskom i jednom ličkom brigadom mogli uspješno izvršiti i stoga to i predlažemo, naročito ako Prva i Druga proleterska brigada nisu slobodne ili ako bi se na njihov dolazak moralo dugo čekati. Treća sandžačka brigada nije potrebna za ovu akciju i mogla bi se upotrijebiti za druge zadatke ili pak ostati na sektoru na kome se sada nalazi, što bi takođe bilo važno.

Po našem mišljenju akciju na Bihać trebalo bi izvršiti što prije, iz razloga što su, kako izgleda, grupe koje su usput vršile ofanzivu na Kozari imale zadatak (glavni) ofanzivu u Slavoniji i Baranji, pa bi po našem mišljenju akcijom na Bihać trebalo pružiti pomoć i olakšanje onim teritorijama na kojim se vrši ofanziva, pored razloga koje smo ranije navodili.

Za akciju na Bihać predlažemo jedinstvenu komandu nad svim jedinicama koje će učestvovati u akciji, za što je potrebno vaše naređenje.

Izdali smo naređenje da se dvije haubice koje se nalaze kod nas približe sektoru Bihać. Poslije akcije na Bosansko Grahovo potrebno je da se one haubice pošalju na ovaj sektor, za što je potrebno vaše naređenje.«

Mi smo tada pouzdano računali samo s naših pet brigada i s nepreciziranim hrvatskim snagama, koje je trebalo da sadejstvuju u operaciji napadom na garnizone zapadno i severozapadno od Bihaća. Peta kozaračka u našim najranijim zamislima o bitci nije bila planirana, ali bili smo vrlo zadovoljni kad smo 22. oktobra shvatili da i s njom možemo računati. Njenu manevarsku sposobnost, žilavu upornost Kozarčana, kao i Šošinu komandantsku odlučnost, izuzetno sam cenio. Ne računajući s Kozarčanima na bihaćkom sektoru, posle razgovora s drugom Titom na Oštrelju, Šoši sam pisao da, dejstvujući s Kozare, »uznastoji uspostaviti veze između snaga našeg Prvog odreda i Banije« s tim da te »veze moraju po mogućnosti biti izravne, preko naših oružanih snaga... u svrhu koordinacije vojnih akcija makar i na širem terenu jer je takvo djelovanje neophodno danas i bez toga se teško razvija naša borba, protiv koje ako je ona usamljena neprijatelj mobiliše veće snage i dovodi je u težak položaj«. Takođe sam od Šoše tražio »produbljavanje veze sa Slavonijom i molio ga da te veze postave »na vojničku bazu (zajedničke akcije).« Zbog toga »treba privikavati vojnike na duge i brze marševe u cilju povezivanja aktivnosti naših snaga«, odnosno tražio sam da stvaraju »višu formu vojne organizacije«. Šoša je desetak dana kasnije od III operativne zone Hrvatske u Slavoniji zaista tražio zajedničke akcije i predlagao zajedničke napade na Dubicu, Jasenovac i Gradišku. Uveravao je štab III zone da bi »politički najkorisnije danas bilo likvidirati Jasenovac, a vojnički Dubicu«.

Kako je početkom oktobra, »prodorom neprijatelja od Sanskog Mosta u Ključ i od Banje Luke preko Sitnice u Mrkonjić« bilo ometeno »naše prodiranje u pravcu Banje Luke i odatle prema vašem terenu«, Kozarčanima sam predložio:

»Svoje i sitnije i krupnije akcije usmjerite jednim

jedinstvenim planom operacija brigade« na neprijateljske posade »oko pruge Prijedor-Banja Luka« i »u pravcu Lijevča Polja«.

Šošu na borbeneakcije nije trebalo nagovarati. Bioje to komandant izvanrednih kvaliteta.

Šošina brigada je u oktobru na Kozari i u prodoru s Kozare izvela 15 akcija: svakog dana u jurišima. Nemci su 19. oktobra preduzeli novu ofanzivu na Kozari, ovoga puta sa 25.000 vojnika. Šoša i komesar Šiljegović su u dogovoru s partijskim rukovodstvom odlučili da izađu iz obruča i da ne biju — kao u junu i julu — odsudni boj za slobodnu teritoriju Kozare. Drugog dana ofanzive Šoša i Boško Šiljegović su mi poslali kurira, mislim da je to bio borac iz sela Devetaci, Branko Vujnović, kojeg smo kasnije poslali u pratnju druga Tita. Doneo nam je pismo:

»Mi ne možemo prihvatiti nikakve frontalne borbe, nego ćemo manevrisati po Kozari i terenima oko nje. Ovo naše manevrisanje ne isključuje probijanje u pravcu Grmeča linijom kojom su se obično kretali naši kuriri. Naš položaj je vrlo težak...«

Uveče 20. oktobra, posle konsultovanja sa svojim štabom i štabovima triju bataljona, Šoša se opredelio za proboj. Njegov 1. bataljon, pod komandom u narodu popularnog Žarka Zgonjanina, bio je na terenu Karana. Tamo je bila i četa Koste Semiza iz 3. Mećavinog bataljona. Doksetih pet četa uspešno nosilo s Nemcima i ustašama na kosi Bukovici i kod manastira Moštanice, tri bataljona su se koncentrisala na južnim padinama Kozare, odakle su krenuli u juriš noću 20. i 21. oktobra. U klinu juriša je nastupio već onda opevani Petar Mećava. Prešavši prugu Prijedor-Bosanski Novi na pravcu Kozara-Garevci-Ćela-Milakovci-Brdari, razbili su neprijateljski front i zarobili odeljenje domobrana i 22. oktobra su se javili s Japre, iz sela Suhača, gde su došli sa zbegom »žena i djece čiji je život bio u opasnosti«, pa su ih »po gorkom iskustvu koje smo do sada imali, morali povući sa sobom«. Boško, Šoša i Miloš Šiljegović su nam javili da je »ljudstvo zbog premorenosti danas nesposobno za dalji pokret«.

U Štabu smo se dogovorili da u snage planirane za predstojeću bitku uključimo i Kozarčane. To je posebno oduševljavalo Osmana, koji je s Kozarčanima, dižući ustanak, proveo najteže dane 1941. godine. Osman je s Brankom otišao da sačeka Petu brigadu. Susreli su se 27. oktobra u Maloj Rujiškoj odakle mi se Šoša javio tražeći da intervenišemo »preko AFŽ-a da se ishrana popravi, kao i da nam se dodijeli 600 pari čarapa vunenih za partizane koji su bosi i isti toliko broj opanaka«. Osman i Poljanac su u Rujiškoj izvršili smotru brigada kad je konačno stigao i 1. bataljon koji se iz obruča probio kod Svodne.

Čim sam primio Šošino pismo, telefonirao sam drugovima u Benakovcu da se pobrinu za dobar smeštaj, hranu i, ako je moguće, za obuću Kozarčanima. Naši narodnooslobodilački odbori, mesni, općinski i sreski su te probleme dobro rešavali. Milan Senić, predsednik Rujiškog narodnooslobodilačkog odbora, poručio nam je da ne brinemo, a već sutradan žene i omladinke Velike i Male Rujiške i Hašana predale su Bošku Šiljegoviću nekoliko stotina pari vunenih čarapa. S Grmeča smo im iz naših radionica poslali sve rezervne opanke i nešto cipela.

Konačno, 27. oktobra, posle smotre Kozarčana i primljenog izveštaja o njihovom visokom moralu, bio sam definitivno odlučan da Bihać likvidiramo bez proleterskih brigada: s četiri brigade u napadu i sa tri (eventualno, ako to bude odgovaralo Glavnom štabu Hrvatske, s četiri) u obezbeđenju prilaza gradu i u napadima na okolne garnizone. Tako sam i predložio Vrhovnom štabu.

Na moj predlog, pre druga Tita, odgovorio je načelnik Vrhovnog štaba Arso Jovanović. Uveravao nas je da se »Bihać ne može zauzeti samo sa četiri brigade«, kao što sam to ja predlagao, zamislivši da napad izvedemo bez potpunog opkoljavanja, da udarimo s istoka, na četvrti u Pounju, i s juga, na deo grada s leve obale Une. Dotadašnja iskustva iz bitaka za utvrđene gradove diktirala su takvu taktiku. I drugovima u mom Štabu, a i Arsi, u više navrata sam govorio da koncentričan napad ne dolazi u obzir, kao što ne dolazi u obzir sporo i dugo probijanje kroz spoljnu odbranu, kao kod napada na Kupres, gde su brigade stizale do uže odbranetek u zoru. Položaj Bihać i znani nam raspored neprijateljskih snaga diktirao je gru pisanje naših jedinica na istočnim, južnim i jugoistočnim prilazima gradu. Nema uspeha od obruča oko Bihaća. Ostavio sam pukotinu: neprijatelju treba dati priliku da se izvlači, a onda ga — kao što smo to učinili i mesec dana ranije u Jajcu — treba tući kad se izvuče iz utvrđenog naselja. Za napad su nam zbog takve zamisli bile dovoljne četiri brigade, a za akcije u široj okolini, prema Slunju, Kladuši, Vrnograču, Bužinu, Cazinu i Bosanskoj Krupi, za presecanje odstupnice onima iz Bihaća, i za izolovanje napadnutog garnizona planirao sam, takođe, četiri brigade. Ostale jedinice Operativnog štaba za Krajinu, hrvatske jedinice i jedinice pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, mogli smo tako osloboditi za druge zadatke na ivicama široke slobodne teritorije. »Cijenimo i volimo proleterske brigade, ali smatramo da su krajiške jedinice dužne da oslobode Bihać« — tvrdili smo u Vrhovnom štabu.

Arso je sumnjao da će se ustaše i domobrani iz Bihaća povlačiti u pravcu severa i severozapada, kako smo to mi zamislili namećući to kao jedinu mogućnost napadnutom neprijatelju. Verovao je u neophodnost obruča i insistirao: »Treba da se angažuje najmanje šest brigada, među njima jedna od dve proleterske«, jer »su pokazale da su one najpozvanije da brzo reše ovakve borbene zadatke«. Arso je bilo i protiv napada na Ličko Petrovo Selo, koje — po njegovom mišljenju — snažno utvrđeno »neće moći da zauzmu dve brigade, a pogotovo bez artiljerije«. U 9 sati uveče 27. oktobra pisao mi je da na Ličko Petrovo Selo treba izvesti samo demonstrativni napad »dok se vrši napad na Bihać, a tek po zauzeću Bihaća da se organizuje napad sa najmanje tri brigade i dovoljno artiljerije«.

Bio bih najsrećniji da sam odmah mogao uspostaviti vezu s Glavnim štabom Hrvatske i videti njihove mogućnosti. Pobojavao sam se: nije li Arsino odustajanje od istovremenog napada na Ličko Petrovo Selo i na Bihać posledica odustajanja drugova iz Glavnog štaba Hrvatske?

Šta misli Bakarić?

U dva navrata sam intervenisao kod druga Tita da se organizuje sastanak s drugovima iz Hrvatske, »u Velikom Radiću, ili negdje, bliže nama«, ali Rukavina nije dolazio u Bosnu posle oslobođenja Jajca, a Bakarić je poslednji put bio oko 10. oktobra na Oštrelju. No, srećom,

Tito dogovor nije gubio iz vida. Ili 22. ili 23. oktobra, javio mi je da ćemo se »sresti u pogodni čas«. No, meni je dogovor bio neophodan sad, kad načelnik Vrhovnog štaba menja moju zamisao, kad traži »da se dve brigade Ličana nalaze u rezervi Prijeboja i da demonstriraju u pravcu Ličkog Petrovog Sela dok se vrši napad na Bihać«.

Bilo je neophodno pisati Glavnom štabu Hrvatske. Ponovio sam našu zamisao operacije, ali pre nego što je kurir krenuo, deo podatka o neprijatelju u Bihaću trebalo je izmeniti: Osman i Branko su mi se upravo bili javili izveštavajući »da je Bihaćki garnizon oslabljen za jednu lovačku bojnu, koja je otišla da prati štab divizije od Bihaća do Hrvatske Kostajnice i sada se nalazi u Otoci i ne može dalje zbog dejstva 8. hrvatske brigade«. To je bila izvanredna vest. Naredio sam da se odmah ispita njena istinitost, ali čak i pre nego što je iz Bihaća potvrđeno da je 2. lovačka bojna sa 657 vojnika zaista napustila Bihać, neizmenjenu Osmanovu i Brankovu poruku sam telefonski preneo Bosanskom Petrovcu, odakle je poslata na Oštrelj. Titu je predata u 20,30 sati 27. oktobra. Obaveštenje sam poslao i Glavnom štabu Hrvatske i ne znajući da je komesar Vlado Bakarić već 25. oktobra na poziv druga Tita došao u Oštrelj radi dogovora za operaciju.

Za to vreme verovatno se o predstojećoj bici raspravljalo i u Vrhovnom štabu. Tito je imao moj plan, skice neprijateljskog rasporeda, predloga da poduzmem odgovornost za operaciju i molbu da u bitku uđemo što pre. Imao je, takođe, i podatke o hrvatskim jedinicama predviđenim za operaciju — o Ličanima, Kordunašima i Banijcima. Za sjajno izvedene bitke na Poloju i pred Karlovcem u Tušiloviću, Vrhovni komandant je pohvalu »za hrabro držanje i primjerno ispunjavanje svojih zadataka... partizane i komandu vodova 2. ličke brigade i 1. bataljona 4. brigade, koji su se istakli u borbi pod Poloja i uništili talijansku kolonu koja je krenula da pljačka i ubija stanovništvo«.

Imao je i podatke o borbenoj sposobnosti 8. banijske.

Ali kod njega je bio i Arso, koji je bio protiv napada na Ličko Petrovo Selo i protiv našeg plana s delomičnim obručom, uveren da bez »najmanje šest brigada, među kojima jedna od dve proteterske« ne možemo uspeti. Ne znam da li je drug Tito video Arsino pismo, ali biće da nije, jer istog dana i istog sata — 27. oktobra u 21 čas — obojica su mi se javili: Arso je na nekoliko gusto kucanih stranica analizirao situaciju ocenjujući drugačije od nas i odnose snaga i mogućnosti. A Tito samo sa desetak redaka:

»Primili smo vaš izveštaj sa predlogom za oslobođenje B. od 26. oktobra o. g. Takođe smo primili telefonsku depešu sa novim podacima o situaciji u obližnjem neprijateljskom garnizonu. S tim u vezi potrebno je da drug Košta odmah po prijemu ovog naređenja dođe u ovaj štab radi dogovora o projektovanoj akciji. Sobom treba da ponese sve podatke kojima raspolaže o neprijateljskoj snazi, rasporedu, naoružanju i namerama na sektoru Krupa — Petrovo Selo — Bihać, kao i detaljne skice.«

Sutradan pre podne, prejahavši Grmeč s jedne na drugu stranu, stigao sam u Bosanski Petrovac. Tito je s Oštrelja stigao sat-dva ranije. S njim je bio i komesar Glavnog štaba Hrvatske dr Vladimir Bakarić.

Soba u kojoj me je primio Vrhovni komandant bila je puna — tu su bile najznačajnije ličnosti Partije i vojske. Posle kratkog pozdravljanja, odmah smo prešli na razgovor o predstojećoj operaciji. Karte, razastrte na stolu Vrhovnog komandanta, omogućile su mi da brzo i bez komplikovanja obrazlažem našu zamisao o pravcima prodora u obliku klinova, o zaobilaženju utvrda spoljne obrane Bihaća, o prividnom otvoru kojim ćemo neprijatelja, kad se izvlači, uvući u klopku, i —konačno — otome da smo dovoljno jaki uđemo li u bitku s pet naših, krajiških, i tri hrvatske brigade, s tim što će u neposrednom napadu sudjelovati četiri brigade — Prva, Druga i Treća krajiška i Osma banijska.

Komesara Bakarića sam upitao:

— Nadam se da će jedna lička i jedna kordunaška brigada takođe biti spremne?

Bakarić je samo klimnuo glavom: Glavni štab Hrvatske je na zapadne prilaze Bihaću mogao rasporediti 2. ličku i 4. kordunašku, kojima su komandovali Mićun Šakić i Nikola Vidović. Treća lička zadržana je u jugoistočnoj Lici i na položajima kod Grahova, što je Tito javio još ranije našem Štabu. A o Drugoj ličkoj i Četvrtoj kordunaškoj Bakarić je najlepše govorio, uveren da su to »dvije najbolje jedinice u Hrvatskoj«. U bitki za Bihać pokazalo se da im je ravna i Osma banijska.

Tito je zamišljeno pratio moje izlaganje. Kad sam nabrojio sve planirane brigade, poluglasno je spomenuo odsustvo proletera. Arso je u taj mah skočio:

— Ide li se u operaciju bez barem jedne proleterske brigade, ide se u rizik.

Ponovio sam ono što sam dva dana ranije pisao drugu Titu, kako nema razloga da se čeka na dolazak proleterskih brigada.

— Krajiške brigade ne mogu doći brže od proleterskih — razložno je odgovorio Arso Jovanović. To je bilo tačno. Ali mi smo u Operativnom štabu bili mišljenja da u onoj situaciji treba ponajpre angažovati »domaće« snage. Objašnjavao sam:

— Imaju proleteri drugih zadataka. Nismo zato da ih bacimo na Bihać. Krajiške gradove treba da oslobađaju sami Krajišnici. Osim toga, ako granice slobodneteritorije štite proleteri, onda smo najsigurniji...

Na Arsino ponovno insistiranje, podsetio sam ga kako mi je i sam »još juče, u poslednjem pismu« rekao da su proleterske brigade »ipak najslabije obučene i neobuvene«, da su izmorene i da ih treba osloboditi najtežih zadataka.

Tito se tad nasmejao:

— Nisu ti baš argumenti čvrsti. Tren kažeš da ne mogu stići, tren zatim da ih treba čuvati. Hvala na brizi, Košta. Ali moraš biti zaista siguran: jesu li snage koje predlažeš dovoljne za oslobađanje Bihaća i, istovremeno, Ličkog Petrovog Sela?

— Ličko Petrovo Selo otpada zasad — opet se javio Arso.

— Druže Stari, znam naše mogućnosti i siguran sam u uspeh — susprežući uzbuđenje stišano sam rekao. A onda se, valjda prvi put od početka rasprave, javio dr Vlado Bakarić:

— Ličko Petrovo Selo će Ličani osloboditi čim počne napad na Bihać!

Bakarićevo čvrsto izjašnjavanje je konačno opredelilo stav druga Tita. Argumenti su bili uverljivi. Dr Bakariću je bila najbolje poznata situacija na levoj obali Une. Obavestio je da Glavni štab Hrvatske može za predstojeću operaciju odvojiti tri brigade. Tada je definitivno

dogovoreno da se, uz Osmu banijsku, s kojom su naše jedinice već bile povezane, u bitku na širem području Bihaća uključe i Druga lička pod komandom Mićuna Šakića i Pepe Babića, i Osma kordunaška pod komandom Nikole Vidovića i starog sisačkog komuniste Artura Turkulina.

Drug Tito je posle svih tih informacija zatražio od Arse da »tokom operacije prepusti Kosti svu odgovornost«, a onda je, zagledan čas u Vladu Bakarića, čas u mene, sve vreme s lulicom u ruci, rekao:

— Vi prilike i vaše jedinice poznate najbolje. Znate što koja brigada može učiniti. Idemo, znači, bez proleterskih brigada. Košta je tražio jednu kiruršku ekipu...

— Možemo mu dati dve — javio se načelnik saniteta dr Gojko Nikoliš, s kojim sam se u svemu slagao osim što sam kategorično odbio njegov zahtev da mu za pomoćnika damo našeg šefa saniteta dra Vasu Butozana: bio je nama u Krajini neophodan.

Činilo se kao da ga je drug Tito prečuo. Nastavio je započetu misao:

— Kosti ćemo dati dve kirurške ekipe. A treća bi trebala biti negdje kod Prijeboja. — Tada se okrenuo Nikolišu:

— Klajnhapel je tamo?

Odgovorio je dr Bakarić:

— Kod nas je, i s njim računamo. A na Plješevici, u Bijelim potocima, izgrađena je velika bolnica. Prebacivanje ranjenika ćemo osigurati...

Dogovorili smo se i o brzini koncentrisanja predviđenih snaga, o pravcima napada i o rokovima. Vrhovni komandant, koji će mnogo godina kasnije zapisati da su, zahvaljujući našim velikim vojnim pobedama krunisanim bihaćkom operacijom, upravo »u Bihaću položeni temelji jedinstva naše zemlje i stvoreni prvi oblici nove narodne države«, unosio se prilikom planiranja u svaki detalj, u raspored svake brigade, u ocene komandnog osoblja i sposobnosti jedinica... Titove analize konkretnog, i tad su, kao i uvek, zasnivane na opštem; trenutno je bilo izraz sagledavanja budućnosti; detalj je bio ključ cjeline.

Popodne 28. oktobra, kad smo se Vlado Bakarić i ja s Titom našli na zajedničkom obedu, vizionarski nam je otslikao vojno politički značaj predstojeće operacije i neprecenjivu važnost stvaranja ogromne slobodneteritorije. Tada sam ga čuo prvi put da spominje Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije: skupštinu koja treba da se održi u oslobođenom Bihaću, jer je, reče, »sad već postalo nemoguće da Vrhovni štab vodi i kontroliše rad narodnih vlasti, da rukovodi političkim, ekonomskim i kulturnim životom i administracijom na tako velikoj teritoriji«. Tito je ocenjivao da se tok rata (»posle godine pune teških iskušenja za naše narode, godine koja je bila surova ratna škola za naše partizane i za sav narod«) definitivno okreće u našu korist. Rekao je da predstojeće borbe nisu više »tako opasne za ustanak, jer je sva zemlja bojište, i neprijatelj nije dovoljno jak da bi odjedanput, u isto vrijeme, na ogromnom prostoru, preduzeo opšti napad i do kraja ga izveo«.

U razgovoru s drugom Titom, shvatili smo da našu prvobitnu zamisao da operacija počne 29. oktobra nije moguće ostvariti: snage predviđene za bitku bile su krajem oktobra angažovane na drugim pravcima. Neke od jedinica s kojima smo računali sudelovale su u napadu na Bosansko Grahovo, druge u napadu na Glinu. A uz to znatne snage smo morali držati na našem zapadnom frontu, prema dolinama Sane i Vrbasa. Vrhovni štab je od nas tražio jače angažovanje »na sektoru prema Sanskom Mostu« jer je trebalo »održati Ključ za sve vreme operacije u rejonu Bihaća«. Pa iako smo, ocenjujući situaciju u samom Bihaću, trebali što pre udariti na Pounje, moralo se čekati, ne toliko zbog koncentrisanja krajiških brigada, koliko zbog jedinica Glavnog štaba Hrvatske, kojima je predstojao veći i naporniji marš-manevar. Tako nam se bar činilo do 28. oktobra. Moje uverenje da »možemo brzo« koncentrisati krajiške snage, dovlačeći naše tri prve brigade iz rejona Ključ — Sanski Most — Ljubija (Kozaračka je već bila na bihaćkom sektoru, kao i delovi Šeste), Tito je prilikom dogovora u Bosanskom Petrovcu razbio: pokazao mi je upravo prispele izveštaje o pokretu jakih nemačko-ustaških i italijanskih snaga iz Jajca, Donjeg Vakufa i Kupresa prema Mrkonjić Gradu, Mliništima i Glamoču. Područje Janja bilo je po ko zna koji put u plamenu. Izgubili smo i Livno. Tito je bio naredio Savi Kovačeviću i Vladi Šegrtu da sa Petom crnogorskom i Desetom hercegovačkom brigadom prodiru u područje Bjelemića, prema izvornom delu Neretve, ali Peta crnogorska i Deseta hercegovačka su samoinicijativno prešle na desnu obalu Vrbasa oslabivši obranu na pravcu Mrkonjić Grad — Mliništa — Glamoč.

— Ipak ćemo oktobarsku revolucije slaviti u Bihaću! — rekoh je Vrhovni komandant zagledan u moje zabrinuto lice. On ni za trenutak nije posumljao u uspešnost planirane bitke. Jasna mu je bila situacija, jasne su mu bile naše opšte prednosti i on mi je, obrazloživši svoju zamisao o našim kontraakcijama na zapadnom sektoru, rekao da dobro osiguramo pravac Ključ — Bosanski Petrovac i da »najkasnije 31. oktobra« napadnemo Bihać »kako bismo poremetili planove neprijatelja i proširili našu prostoriju«.

Ocenivši mogućnost koncentrisanja planiranih jedinica, konačno smo se složili da bitka počne 1. novembra, ali smo i taj rok kasnije za jedan dan pomeri li. To vreme je odgovaralo i Vladi Bakariću.

Što se plana tiče, Tito je još jednom pomno razmotrio sve moje predloge: od toga kuda, kako i kad privlačiti brigade, do izbora pravaca prodora u sam grad. U tom delu razgovora bile su raspršene sve moje nespokojne misli. Titovo živo interesovanje za svaku pojedinost iz naše zamisli naprosto me je sokolilo. Povremeno bi rekao:

— To ćeš ti sam najbolje rešiti! — a onda je ipak, ocenjivao sve detalje, vagao sve mogućnosti i opredeljivao se za ono što je pružalo maksimalne šanse za potpuni uspeh.

O planu smo govorili uglavnom samo Tito i ja. Bakarića je živo interesovalo sadejstvo, kao i veze mog i njegovog štaba. Dogovorili smo se za uspostavljanje još boljih relejnih stanica, kako bi kuriri najbrže stizali, i za paljenje velikih vatri »kad Ličani uđu u Ličko Petrovo Selo«.

Tito je prihvatio sve naše predloge, o taktici, sadej-

stvu i fazama operacije naglašavajući da oslobođeni Bihać »treba zadržati duže u našoj vlasti, kako bismo mogli potpuno iskoristiti sve ono zbog čega smo se odlučili na ovu akciju«. Bakariću je rekao, a to će potom i izdiktirati u naređenju Glavnom štabu Hrvatske, da treba da »raspored vaših trupa izvršite sami na licu mesta prema vlastitom nahođenju«, ali uza sve to prepuštanje inicijative potčinjenom štabu, ipak je izneo i svoju — pokazaće se: najispravniju — procenu:

»Glavne vaše snage treba da obuhvate Ličko Petrovo Selo od strane sela Zeljave levim vašim krilom duž druma do sela Zaklopače. Posle likvidacije L. P. Sela najmanje dva vaša bataljona treba da čiste sela u pravcu Zavalje — Bihać. Jednu vašu brigadu prebacite na pravac Turska Gata i zatvorite put od Bihaća prema Vrsti i Gornjim Gatima, kao i put Vrkašić—Izačić brdo. Zadatak ove brigade biće da spreči bekstvo neprijateljskih snaga od pravca Bihaća. Ostala dva bataljona treba da poruše sve mostove na Korani između Ličkog Petrovog Sela i Drežnik Grada u pravcu Slunja. Desno vaše krilo, koje će čistiti sela Željava—Baljevac, treba da se poveže sa krajiškim snagama koje će operisati kod Zavalja, kod zapadnih kuća ovog sela.«

Također je od Bakarića zatražio da njegove brigade »povedu sa sobom najmanje 2 brdska topa i bacače«.

Rukovođenje operacijom drug Tito je poverio meni. Činilo mi se kao da ne primećuje začuđeni izraz lica načelnika Vrhovnog štaba, koji je — kad se već morao složiti s operacijom 18. oktobra — tražio da akcijom neposredno rukovodi Vrhovni štab. Tito je izrekao nekoliko pohvala na moj račun i na račun Krajišnika, uveren, veli, »u već više puta oprobanu sposobnost i umešnost u komandovanju, posebno u napadima na naseljena mesta« Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Dao mi je na raspolaganje — dogovorno s Bakarićem — 2. ličku, 4.kordunašku i 8. banijsku i pet krajiških brigada, a onda se srdačno oprostio sa mnom:

— Sretno!

Kad sam već uzjahao svog bledozelenog Sokola, Vrhovni komandant mi je mahnuo rukom:

— Prva vest od tebe neka bude iz Bihaća! I zapamti: Bihać je uvod u novi period naše revolucionarne borbe. Od Bosanskog Petrovca, iz kojeg sam krenuo oko 5 časova popodne28. oktobra do šume Vodice, iznad Lušci Palanke, do Operativnog štaba, gde sam zatekao Osmana, Poljanca i Trinkija, jahao sam manje od pet sati. Grmeč je tako brzo mogao proći samo onaj ko je imao dobra konja i ako je žurio. Moj pratilac Gajić je zaostao: konj mu je uganuo nogu na nekom strmom puteljku na Grmeču. Pre nego je Gajić stigao, mi smo već bili uputili pisma štabovima 1, 2, 3, 5. i 6. krajiške brigade: poziv da sutra svi komandanti i komesari okupe u štabu 6. brigade u selu Benakovcu. O potrebi da se dogovorimo za planiranu bitku obavestio sam i 8. banijsku brigadu. Kod nas je još od 26. oktobra bio njihov obaveštajni oficir Vojko Hohštetner. Hteo je da se odmah posle razgovora u našem Štabu vrati na levu obalu Une, tamo gde su izbili Banijci (sela Žuta i Ljubina), ali sam ga zadržao:

— Da vidimo šta planira Vrhovni štab!

Tito mi je 28. oktobra dao i pismo za Banijce. Prihvatajući moj predlog, drug Tito je štabu 8. banijske pisao:

»...Odmah prikupite sve svoje bataljone i na najpodesnijem mestu pređite na desnu obalu Une i najkraćim pravcem krenite za s. Mali Radić 12 km jugozapadno od Bosanske Krupe... gde ćete sačekati naše naređenje za nove akcije.«

Uz to Titovo pismo, ja sam štabu 8. banijske poslao obaveštenje o sastanku štabova u Benakovcu, a ujedno sam zatražio da »bez odlaganja, još tokom dana 29. oktobra sa svim svojim snagama« krenu preko Une između Otoke i Bosanskog Novog.

Odlazeći iz Bosanskog Petrovca u naš Štab iznad Lušci Palanke, nadao sam se da su se sve krajiške jedinice, planirane za bihaćku operaciju, već počele koncentrisati prema predviđenim polaznim položajima. S Drugom, Petom i Šestom nije moglo biti nikakvih problema: već su bile blizu polaznih položaja. Ali nisam znao šta je Rodić uradio na Ključkom sektoru — da li je već uputio prema nama Prvu, kao što sam tražio 26. oktobra, i da li su obezbeđeni uslovi za povlačenje Treće s tog sektora. Drug Tito je još tokom našeg dogovora u Petrovcu poslao naređenje Milutinu Morači da s bataljonima 4. krajiške, koji su se nalazili na grahovskom sektoru, odmah krene na sektor Ključ — Sanski Most, a ja sam Slavku poručio: »Milutin Morača neka preuzme komandu nad cijelim sektorom Ključ—Sanski Most i prema Klokotovcu, tj. nad IV krajiškom brigadom, Polubrigadom i bataljonom 'Škundrić' a drug Slavko neka dođe po dolasku druga Morače u ovaj štab radi učestvovanja u predviđenoj akciji«. Takođe sam zatražio da »smjenu i pokret III. k. brigade treba držati u najvećoj tajnosti«. Uopšte, od tajnosti manevara mnogo je zavisilo. Drug Tito je sve vreme planiranja na tome insistirao. Znao je reći kako je malo verovatno da će nemačke jedinice preći na italijansku okupacionu zonu. Za nas je bilo povoljno što je Bihać bio u italijanskoj zoni. Iskustva su nas upućivala na takvo mišljenje. Poslednji primer bio je Ključ: tek što su Nemci u nj ušli, morali su se na italijansku intervenciju povući. Ipak, otkrijemo li plan prerano, nemačko-italijanske komande su mogle uskladiti svoja dejstva i general Fridrih Štal, komandant 714. nemačke divizije, mogao je razmerno lako izbiti u zaleđe našeg rasporeda, prodirući sa severa dolinom Une, ili čak, što bi bilo donekle teže, ali po nas nepovoljnije, s istoka, preko Lušci Palanke i Benakovca prema Bihaću. Imali smo, dakako, sve te neprijateljske mogućnosti na umu, pa smo zbog toga i žurili i pazili da se ne otkrijemo. Otud uporno ponavljamo naređenje svim brigadama: »pokrete održati u najvećoj tajnosti«.

To je jedino bilo nemoguće sakriti narodu. Krajina je obično sva, u neizmernim kolonama, maršovala sa svojom vojskom. Sećam se kako je Mitra Mitrović, kad sam s njom prvi put one jeseni bio na nekom zboru, zaneseno ustvrdila kako se »buna postrojila u brigade«, a Ćopić je često pisao kako narod zna čak i pre nego je naređenje napisano, pre nego su jedinice obaveštene, kud ćemo krenuti, u kom pravcu ćemo udariti.

U noći 28. i 29. oktobra nisam znao situaciju kod Rodića. Očekivalo se da prodru u Sitnicu i Čađavicu i da manevrima u tom sektoru odvlače pažnju od zapadnog, bihaćkog pravca. Tek uveče, kad sam već bio u Benakovcu, primio sam Rodićevo pismo u kojem javlja da je 1. krajiška već »dobila naređenje za pokret prema Benkovcu, te je akcija odložena« i na Sitnicu (800 domobrana) i na Čađavicu (300—400 Drenovićevih—Marčetićevih čet-

nika). Rodić mi je, takođe, javio da se 3. krajišku još ne može uputiti »na novi zadatak dok ne stignu dva bataljona 4. krajiške sa Grahova«. Predložio je da se zasad odustane od napada na Sitnicu i Čađavicu. Bilo je dovoljno da Krajiška polubrigada pod komandom Milana Zorića i Ljube Babića, 4. krajiška (Milutin Morača i Nikola Kotle) i 3. sandžačka, »koja je morala pomjeriti svoje snage u desno zbog ustaške kolone koja je stigla do pljevskih Podova« (posle pogibije Vladimira Kneževića Volođe i Rifata Burdževića Trše, komandu su preuzeli Velimir Jakić i Boško Đuričković, kao što su to 17. oktobra Vrhovnom štabu predložili Mitar Bakić i Peko Dapčević), objedinjenom akcijom vrše stalni pritisak na Sitnicu i Čađavicu gde će, javljao mi je Slavko, »pokušati likvidirati odvojene četničke grupe«.

Od Slavka Rodića sam tražio da što pre izvuče 3. krajišku i da joj naredi »da odmah krene preko Lušci Palanke ili Srpskih Jasenica i da se tamo zadrži do daljeg naređenja«. Znao sam da Karanovićeva brigada mora prevaliti više od 100 km, pa čak ako krenuo i 30. oktobra bilo je nemoguće da na polazne položaje izbiju do večeri 1. novembra. Zbog toga sam od druga Tita zatražio odobrenje da operacija počne 24 sata kasnije — uveče 2. novembra. Vrhovni komandant se složio. Uveče 29. oktobra uoči Bakarićevog povratka u Liku, u Lapac, o tome je i njega obavestio. Tako je konačno 29. oktobra bilo utanačeno da će velika operacija u dolinu Une početi 2. novembra 1942. godine.

Mi smo mogli već ujutro 29. oktobra, uz 'realno računanje da će 3. krajiška uz sve poteškoće, ipak stići do večeri 2. novembra na polazne položaje, precizirati zapovest za bitku. Ali voleo sam, da se pre diktiranja zapovesti, konsultujem sa štabovima snaga koje sudeluju u operaciji. Bilo je neophodno saslušati mišljenje komandanta, komesara i načelnika štabova, osluhniti njihovo raspoloženje, videti jedinice, preispitati sve mogućnosti, odnosno — kako je to dr Vaso Butozan znao reći — »čuti one koji treba da slušaju«.

Želeo sam, pre nego izdiktiram definitivnu zapovest za napad, da saslušam naše komandante i komesare, da čujem njihove predloge, jer uvek sam smatrao — i drug Tito me je tome učio, ne samo moje špansko iskustvo — da je dogovor s rukovodstvima snaga koje idu u napad neophodan pre napada. Inicijativa svakog borca, a kamo li komandira i komandanta, za nas je bila od presudne važnosti. Naša vojska se naučila ratovati nesputavano. Zbog toga je bilo neophodno održati savetovanje, koje sam zakazao.u Benakovcu, a kasnije, budući da svi štabovi nisu mogli stići u Benakovac, još jednom na položajima iznad Bihaća, neki kilometar zapadnije od Grabeža.

Kad su svi kuriri poslati u brigade, onda smo se Osman Karabegović, dr Vaso Butozan, Albert Trinki i ja uputili u Benakovac, dvadesetak kilometara zapadno od našeg Štaba, tamo gde je bio štab 6. krajiške brigade i Okružni komitet za Podgrmeč. S nama je pošao i pratilac Gajić. Bili smo već uzjahali i niz grmečku strminu kasom krenuli jašući kroz visoku paprat prema kući Stevurine Kosovca, između Predojevića glavice i Vodica, kad se javi Gajić: moraće, veli pješice za nama:

— Ona moja raga nije nizašta, moram je otpisati!

Bio sam ljut zbog toga. Kad god bi nama iz brigada dolazio kurir bez konja, pisao sam komandantu da »ako već za kurira nije osigurao konja, neka kurir uzme komandantovog«. Gajić je dobro znao moje mišljenje o kurirskoj brzini, o vezama i relejnim stanicama. Baš on je 23. oktobra nosio moje pismo s kritičkim primedbama štabu 3. brigade iz koje »se izveštaji šalju kasno i sporo« i čiji su »kuriri često bez konja, a nose hitne izvještaje«. Tačno, pisao sam Karanoviću, »sredstva kojima raspolažemo veoma su oskudna« i »održavanje veza veoma je teško, ali je isto tako istina da nismo primjenili sva sredstva i sve metode koje se mogu primjeniti, istina je da nismo iscrpili sve«. Znalo se da su slabe veze uslovile 95 posto neuspelih akcija. Ja sam čak, inicirajući razgranjavanje relejnih stanica, signalizacije i ispravnu primenu ugovorenih znakova predlagao »osnivanje specijalnih jedinica za vezu po brigadama«. Sve je to Gajić znao, a sad — eto ga, trči za nama bez konja! Moje, odjednom smrknuto lice mu je dovoljan odgovor. Osman se nasmejao:

— E, pa burazeru, a ti sad lijepo potrči za nama...

Pustili smo ga da nas tako prati 5—6 kilometara — sve do Potkraja, a onda sam zaustavio Sokola. Sjahali smo i sačekali Gajića. Poslao sam ga u seoski narodnooslobodilački odbor da uzme konjsku zapregu i kola, a da naše konje zadrže dok ne pošaljemo po njih. Gajić je sve to dosta brzo obavio. Na žalost, nisam ni slutio da on tada prvi put upreže konje, da nema pojma kako se stavlja orma i kako se upravlja konjskom zapregom. Tek negde iza Majkić Japre, kad izbismo na potpuno izlokani drum, pa svaki konj poče da vuče na svoju stranu, a Milenko nikako da ih uzdama uskladi, postade jasna njegova neukost. U jednom trenutku desni konj naglo poteže na svoju stranu, točkovi se popeše na kamen i — zajedno s kolima smo se prevrnuli! Nikome se ništa nije dogodilo. Osman je, po svojoj navici, psovao nečijeg neodređenog oca, dr Vaso sav zablaćen, smejao se iz svega glasa, a Trinki je po krajiški mrmljao nešto o »sprženom sunašcu« i majki božjoj. Gajić je prvi skočio iz blata; posivelo mu lice, ne zna kud bi s rukama. Ni reč nisam rekao sve dok kola nisu bila ponovo uspravljena i mi ponovo na drvenim sedištima. Tek tad, da razbijem Milenkovu mrzovolju i nervozu, nasmejem se:

— Je li teto pukovnik Tomičić nagovorio da likvidiraš Operativni štab?

A u Benakovac, zapravo, i nije trebalo žuriti: tamo su nas čekali samo drugovi iz Šeste brigade. Kasno uveče stigli su Kozarčani, kao i uvek u punom sastavu: komandant Josip Mažar Šoša, komesar Boško Šiljegović, njihovi zamenici Miloš Šiljegović i Dušan Misirača, i moj stari drug sa španskih bojišta Ratko Vujović, kojeg su po njegovoj uzrečici i prozvali Čoče. Ratko Martinović, Niko Jurinčić i Đurin Predojević iz 2. brigade stigli su tek noću.

S Ratkom Martinovićem, Nikolom Jurinčićem i Đurinom Predojevićem došao je i rukovodilac politodela 2. krajiške Pero Radović, koji je poginuo dve godine kasnije, na Visu, kao komesar naše ratne mornarice. Dok su Niko, kao iskusni partijski rukovodilac, i Đurin Predojević, Grmečlija rasli s brigadom, zapravo s jedinicama koje su formirane u brigadu, Ratko i Pero su bili novi u Krajini — došli su k nama iz proleterskih brigada. S proleterima je došlo još nekoliko Krajišnika, koji su prekomandovani u naše jedinice, među ostalima i Dimitrije i Mila Bajalica, pa Enver Redžić. Sećam se kako su bili ugodno iznenađeni dočekom u našem Štabu. Baja naprosto nije mogao doći

sebi kad im je serviran ručak s duplim tanjirima i kompletnim priborom. Tako je nešto kasnije reagovao i Pero Radović, Crnogorac, stari komunisti robijaš, koji je — ako se ne varam zbog Petka Miletića — imao neku predratnu partijsku kaznu. Zavoleo je Krajišnike, iako je u svojim strogim politodelovskim ocenama one jeseni pisao Centralnom komitetu da ih karakteriše »nizak ideološko-politički nivo« i »manjkavost u odanosti Partiji, toliko ukoliko je idealiziraju u smislu nerazumjevanja njenog faktičkog značaja uopšte, njenog obuhvata cjelokupnog života i borbe, prema tome njenog rukovodstva na svim linijama rada i borbe«. Ali to ne znači da im nije priznao »visoku ljubav prema Partiji i vjernosti Partiji i želju da se izdignu na stepen heroizma«. Tito me je u Petrovcu upozorio da Pero ima određenih primedbi na kadar u 2. brigadi i da je od Centralnog komiteta tražio pomoć »u tome što bi skrenuli pažnju Operativnom štabu o mišljenju partijske organizacije prilikom određivanja komandnog kadra u brigadi«, jer da on ne može naći »zgodnog redovnog puta da mu na to skrenemo pažnju, a privatnim putem ne želimo«.

— Reći ću to Osmanu! — obećao sam Titu.

Vrhovni komandant, koji je sa mnom tog trenutka razgovarao kao generalni sekretar Partije, nije želeo da Perinoj oceni pridajem neki poseban značaj. Reče:

— Stanje je sve bolje. Eto, politodel 2. krajiške priznaje u svom pismu da pišu »sa drugom Ratko ide nabolje, sve je socijalniji u poslu«.

Nisam o tome u Benakovcu razgovarao s drugovima iz 2. brigade. Bili su to različiti karakteri, ali svi i hrabri i odani. Đurin — snažan i silovit, grmečki vuk, omiljen u narodu i među borcima. Martinović, vitak, uvek utegnut, strog prema drugima, a strožiji prema sebi. Niko Jurinčić, marksist, stari partijac, jedan od aktivnijih komunista banjalučke partijske organizacije, umešno je usklađivao rad štaba. Oni su za predstojeću operaciju brigadu izvlačili iz rejona Ljubije, gde su nekoliko dana vršili žestoke pritiske na neprijatelja. Ni borci, a ni starešine nisu znali da su ti napadi najobičnija zamka: u želji da pažnju neprijatelja što više odvučemo od Bihaća, naredio sam 2. brigadi da izvrši silovit pritisak kao da nam je od posebnog interesa da ovladamo ljubijskim područjem.

— Je li sačuvana tajnost vašeg manevra?

Niko Jurinčić se začudio takvom pitanju:

— Narod nas prati. Ali taj narod ne izdaje. Niko ne zna kud ćemo, ni borci, ali svi slute: cilj može biti samo Bihać.

Prva brigada tek je bila izvukla svoje bataljone s borbenih položaja, kad je stigao kurir s mojom porukom da rukovodstvo brigade, Milinko Kušić, Mlado Marin i Vojo Todorović, odmah krenu na dogovor u Benakovac. Stigli su tek na Grabež, odakle smo, kasno uveče poslje-dnjeg dana u oktobru, izvršili rekognosciranje terena. Kao ostali komandanti i komesari, i Kušić i Marin, naprosto su blistali od oduševljenja. Kušić se sve vreme divio:

— Zar zaista napadamo Bihać!

Kad su drugovi iz štaba 1. krajiške stigli na Grabež, boraca naše najiskusnije brigade je već bilo u rejonu Velikog Račića. Iz Ključa su krenuli 29. oktobra, a zatim, posle kraćeg zadržavanja u Bosanskom Petrovcu i Račiću, dobili su zadatak da pređu Unu. Znao sam da su imali vrlo naporan marš, ali Kušić o tome neće ni da govori, samo kaže:

— Raspoloženje je dobro. Spremni smo i za najteže zadatke.

Osma banijska bila je udaljena od Benakovaca na nekoliko sati jahanja, pa sam razložno očekivao da će i Banijci stići barem do ponoći. Stigli su tek sutradan, iza 10 časova — Hohštetner je doveo i komandanta Stanka Bjelajca i komesara Denija Vujnovića. Obavestili su nas da ranije, sinoć, nikako nisu mogli napustiti brigadu, jer je trebalo organizovati vrlo složeno prebacivanje 900 boraca i komore s desetak zaprežnih kola na desnu stranu Une. Prešli su je nešto južnije od Otoke. Hohštetner je s Titovim pismom i mojim porukama k njima stigao 29. oktobra oko 10 časova, a već u 14 brigada je bila u pokretu prema Uni. Uveče su izbili na obalu. Na desnu stranu se moglo samo čamcima, a tamo, gde su oni prelazili, bio je samo jedan čamac — vlasništvo nekog seljaka. Banijci su ga znali samo po imenu: drug Čedo. On je tuda još od ustaničkih dana prevozio kurire, političke radnike i jedinice s jedne na drugu obalu Une. U Čedinom čamcu su prevezeni svi borci 8. banijske. Za komoru su napravili splav, a konje naterali, jašući na njima, da preplivaju hladnu reku.

Oko 11 časova 30. oktobra uzjahali smo i krenuli iz Benakovaca na zapad. U taj mah na znojnu konju, i sam oznojen i ozebao, stigao je komandant Treće krajiške Nikola Karanović, koji je rukovođenje pokretom brigade prepustio svom zameniku Vladi Bajiću i komesaru Simi Tadiću, a on je, jašući bez zastoja, za osam-devet časova prevalio osamdesetak kilometara od Ključa do Benakovca. Čim je popio vrući lipov čaj u štabu Šeste brigade, krenuo je s nama. Usput smo, kao što sam to ja uvek činio odlazeći na položaje prema Bihaću, svratili u Vranjsku Mosuru, u kuću neverovatno gostoljubivog Miloša Mandića, gde je bio štab samostalnog, Trećeg bataljona 6. brigade Hamdije Omanovića. Tu su nam se priključili Hamdija i još neki rukovodioci grmečkih jedinica, koje su raspoređene u polukrugu oko Bihaća, od Grmuše kod Krupe do Grabeža, bile naše najisturenije jedinice i, sastavljene mahom od ljudi iz bihaćkih sela — Bihać su najbolje poznavale.

Još za dana, idući cestom od Mosure preko Radića na Grabež, izbili smo na krajnje zapadne padine Grmeča. Kad smo prolazili pored rasutog sela Grabeža, s ceste se razleti grupa pionira, koji su izvodili neku svoju ratnu vežbu. Jedan od mališana je iz svega glasa vikao:

— Eno, ide drug Tito! — valjda zabljesnut našim komandantskim izgledom, ornim konjima, znakovima rukovodilaca na rukavima, šta li. Nekoliko njegovih vršnjaka su ga smirivali:

— Muči, beno, to se ne govori!

I dečaci Podgrmeča su znali šta je konspiracija!

Na čelu naše konjičke kolone jahali su komandiri i komesar najisturenije čete, Druge bihaćke — Branko Pilipović iz Lipa i Stipo Butorac iz Bihaća. Kasno popod-

ne30. oktobra zaustavili smo se u šumskom gustišu, malo udesno od ceste za Bihać, iznad samog Bihaća — mesto na kartama označeno kao kota 381. Odatle je Bihać bio izvanredno vidljiv.

Odmah pod nama je selo Vinica, malo udesno Alibegovići i Založje, dalje na zapad, preko puta i pruge, na samoj Uni, Kralje, jasno se vide i obe železničke stanice — stara i nova, uz put koji s Grabeža vijuga kroz Prekounje, vidimo Rasadnik, i nama ulevo Pritoku... I leva obala Une lepo se vidi s Grabeža. Dvogledima osmatramo neprijateljski raspored u Sokolcu nad kojim se diže drevna kula — snažna ustaška otporna tačka, pa uzvišena Debeljača i Somišlje... Samo Žegar, iako nam je bliži od Sokolca, ne možemo videti s kote 381: pao u polje iza Somišlja, sasvim nam se sakrio.

Sledeći podatke iz obaveštajnih izveštaja iz grada, i uz pomoć Omanovića, svim komandantima i komesarima su pokazane utvrđene tačke u gradu, kanal koji prolazi kroz centar Bihaća, tamo gde su najjače otporne tačke, pojedine zgrade, mitraljeska gnezda...

Oko osnovne zamisli o prodoru u klinovima, o zaobilasku spoljnih utvrđenih mesta, i o breši u našem obruču, o svojevrsnom kanalu kojim smo omogućili izvlačenje neprijatelju da bismo ga lakše tukli na otvorenom terenu, nije bilo sporova. Ni o pravcima prodora nije bilo sporova, iako je bilo mnogo pitanja: komandanti su hteli znati što više, što detaljnije sve ono što ih čeka. Nešto detaljnije, uz neznatno sporenje, raspravljalo se o prodoru u pravcu jug-sever, iznad Lahovskih Brda, sa 546 metara visoke Gradine na Dobrenicu, preko Mrđe i Lahova. Tamo je dosta velik brisani prostor i strmina: budu li jedinice tu primećene, neprijatelju će biti lako da ih tuče. Na tom pravcu trebalo je da nastupa 1. krajiška brigada, održavajući, zdesna, vezu s Drugom, a sleva, s Trećom brigadom. Kušić je dugo kroz dvogled osmatrao Sokolac, Somišlje, Golubić i dolinu Dobrenice. Konačno, smirujući žagor ostalih drugova, povišenim glasom kaže:

— Ići će — a onda se okrenuo svom komesaru Marinu:

— Bacićemo na Dobrenicu Raušev bataljon...

Grad smo s kote 381 osmatrali i za dana, ali i kad je pala noć: napad počinje noću i zadane položaje je najbolje osmotriti noću. Bilo je čudesno videti grad kako svetluca pod nama. I jedan drugi, još čudesniji, osećaj: naša snaga, naše jedinice toliko izrasle, toliko silno opremljene i osposobljene da mogu, eto, devetnaestog meseca posle okupacije napasti i osloboditi grad u kome je po veličini drugi neprijateljski garnizon u zapadnoj Bosni.

Jedan od drugova, mislim da je to bio komesar 8. brigade Deni Vujnović, poluglasno uzdiše:

— Eh, koliko li je puta dosad napadan!

Čini se da o istoriji Bihaća najviše zna dr Vaso Butozan, iako Drago Mažar, koji je s njim prisno prijatelјevao, kaže da su to »buržoaske laži«. Dobroćudni, dragi, simpatični Vaso, uvek spreman za šalu, ali i za savet, od onih koji i u najtežoj situaciji (samo ako nije avionski napad) nađu podsticajnu reč, izuzetno duhovit, mogao nas je zasmejati i onda kad nam je do smeha najmanje stalo, održao je kratko predavanje o Bihaću. Prva rečenica nas je sve zasmejala:

— Nadmorska visina: 227 metara...

Poljanac ga blago munu u rebra:

— Čitamo mi kartu bolje od tebe, doktore.

Vaso se maši za bocu rakije u svom malom ruksaku:

— Ko pogodi kad se prvi put spominje u istoriji, može potegnuti. A kad se na to Osman nasmejao, Vaso diže ruku — Ti, komesare, ćuti. Ovo se odnosi samo na komandante...

Naši komandanti i komesari bili su mladi ljudi, i mahom bez nekih viših škola, uglavnom radnici i seljaci. DrVaso je među nama, koji smo se bili okupili na Grabežu, bio najstariji, za većinu pravi »čiča« — ravno četrdeset godina! Karabegović i ja smo bili u trideset i drugoj, kao i Dimitrije Bajalica. Kušić i Bjelajac bili su tridesetogodišnjaci. Karanović, Tadić, Jurinčić i Šoša imali su po 28 godina, Mijatović i Šiljegović po 27, Martinović i Marin — po 26 godina, a Deni Vujnović 22. Vojska kojom su komandovali bila je u prošeku još mlađa.

Razgovor koji smo o Bihaću poveli na Grabežu, kasnije sam, u selu, u logoru 1. bihaćke partizanske čete, nastavio s Vašom Butozanom. Nije me toliko zanimalo da je grad prvi put spomenut u istoriji 1260. koliko bitke za grad. Nažalost, Vaso je znao godine i komandante, umeo je krajnje zanimljivo pripovedati o dva osvajanja Hrvoja Vukčića Hrvatinića, o pohodu Sigismundovog bana Pavla Bišena, o osamnaest turskih uzaludnih opsada, a ponajviše o uspelom napadu beglerbega Hasanpaše Predojevića, krajiškog sina, kojeg Ćopić i u šali i bez šale proglašavaše pra-prapretkom našeg Đurina, zamenika komandanta 2. brigade, koji je u devetnaestoj turskoj opsadi trijumfalno ušao u Bihać i sultanu za adžmeni oglan poslao osam stotina dečaka i dve stotine odsečenih glava, godinu dana pre nego će ga banovi ljudi saseći pred Siskom, 1592. godine.

Franjo Kluz, kao i ja, pomno sluša Vasin čas istorije. Šef naše štapske kancelarijeĐoko Jocić pljesnu rukama:

— Vidite li, ljudi, Bihać pada samo pred Predojevićima. Kad je uspeo Đurinovog deda prašukunded po stričevskoj liniji, uspet ćemo i mi, jer je s nama Đurin...

Naš komesar se ljuti što je tu Jocić:

— Ćaća te ljubio, odi u štab, pusti k vragu Predojeviće...

Od beglerberga Predojevića do našeg vremena Bihać je napadan dvadesetak puta, i samo dva puta uspešno: krajiška vojska pod komandom Jurja Lenkovića osvojila ga je ravno pre 348 godina, 5. novembra 1594, ali u Bihaću su se zadržali samo toliko da ga opljačkaju — nekoliko dana. Grad je Turcima konačno otet u dvadesetodnevnoj septembarskoj bici 1878. godine. Pri pomenu te bitke Jocić je opet živnuo: pokazalo se da on zna čak i pravce napada austrijske vojske, i sistem odbrane, i tok bitke. Istinski me je zanimalo:

— Koliko se plan razlikuje od našega?

Trinki je odmah razastro kartu, koja je već bila pripremljena zbog diktiranja naše zapovesti za predstojeću bitku.

DrVaso prepušta Jociću da objašnjava kako su dva austrijska puka napala Bihać sa zapada i jugozapada: preko Vedropolja na utvrđeni Žegar, i preko Debeljače na Somišlje. Kritikuje: da su iskoristili i severni pravac za napad, od Vrkašiča na Hatinac, imali bi i manje žrtava i brže bi uspeli...

Ovoga puta iskustva drugih nismo mogli koristiti.

Oko 22 časa, u mrkloj noći, nas tridesetak, koji smo osmatrali Bihać i dogovarali se o predstojećoj operaciji,

kasom smo odjahali u selo Grabež. Nina Starčević nas je dočekao s toplom večerom u kući Đure Pašića. Tu su kuću u onom kraju svi nazivali logor, jer su tu u danima ustanka logorovali prvi partizani. Nekad je to, zapravo, bila štala. U proleće 1942. grabeški partizani su je proširili, pa je u vreme bihaćke operacije bila vrlo prostrana, duža od tridesetak metara. S nama na večeri bili su i drugovi iz grabeškog Narodnooslobodilačkog odbora, naš domaćin Đuro Pašić, predsednik Odbora, i Spaso Radaković, sekretar.

Posle večere, a i za vreme večere, još jednom smo analizirali veličinu predstojećeg zadatka. Komesar Operativnog štaba Osman Karabegović već je imao sastavljen uvodni deo zapovesti za bitku: političko obrazloženje operacije, ono što je trebalo — kako ćemo u zapovesti i naznačiti — »pročitati svim borcima pred strojem«:

»Vrhovni štab Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije stavio nam je zadatak da likvidiramo neprijateljsko uporište u Bihaću i da oslobodimo grad Bihać i njegovu okolinu.

Pri izvršenju povjerenog nam zadatka, vi, junački borci krajiških i hrvatskih brigada, morate se osjetiti ponosnim i srećnim kada je došao čas da se osvetite za sva strašna zlodjela, za ubijstva i paljevine, koje izvršiše ustaški krvoloci nad našim narodom. Uništenjem ustaških zvjerova i razbijanjem Bihaćkog garnizona nestalo bi još jednog zločinskog centra — ustaške Bihaćke županije, koja je bila, a i danas je glavni potstrekač i organizator svih nasilja u čitavom ovom području. Vi treba da snagom svojih pušaka, mitraljeza i topova izrečete zasluženu kaznu dželatima, koji još i danas pale, pljačkaju i ubijaju po Lici, Bosni i Baniji. Taj vaš junački podvig bio bi najveličanstveniji i najdostojniji pozdrav našem junačkom Vrhovnom štabu, bio bi najdičnije pružanje bratske ruke herojima Staljingrada i svim borcima junačke Crvenearmije na veHki dan 25-godišnjiceOktobarskè revolucije. Taj veliki dan slavlja Oktobarske revolucije, koji se podudara sa junačkim otporom staljingradskih heroja, neka prođe i u našoj Krajini i Hrvatskoj u znaku borbe sviju naših oružanih snaga i zajedničke borbe partizana Hrvatske i Krajine. Neka nas napad na Bihać — kosturnicu nebrojenih žrtava — napoji narodnim gnjevom prema tuđinu i njegovim ustaškim i četničkim slugama.Neka to bude još jedan snažan i gromoglasan odgovor, vas, hrabrih junaka Krajine i Hrvatske, lažljivcima u Londonu koji pokušavaju da vaša junačka djela na Prijedoru, Krupi, Glamoču, Mrkonjić Gradu, Jajcu vežu uz svoje izdajničko četničko ime i prisvoje sebi. Budite ponosni da stojite u prvim redovima borbe za slobodu, da se zajednički sa velikom i junačkom Crvenom armijom borite za slobodu i bolji život, da čistite našu dragu domovinu od tuđina i njegovih slugu. Sav naš narod obgrlit će vas svojom velikom ljubavlju, istorija će zabilježiti vaša junačka djela, a naši mladi učiće se na svemu onome kako se je branila i kako se oslobađala svaka stopa naše zemlje.«

S rukovodstvima brigada, koje su uveče 2. novembra trebale da napadnu Bihać i neprijateljska utvrđenja oko Bihaća, rastao sam se kasno u noć 30. i 31. oktobra. Osman, Poljanac, dr Vaso, Trinki i ja smo s pratiocima i kuririma ostali u Grabežu, u Logoru. Tu su bili i drugovi iz Okružnog komiteta Partije za Podgrmeč, Maglajlić i ostali. Tokom dana stigao je i Đuro Pucar Stari, a uveče je dojahao i Slavko Rodić. Prilikom pisanja zapovesti svi smo bili na okupu.

U međuvremenu su neprestano stizale nove informacije o neprijatelju. Milku Vukašinović iz Grmuše Omanović je doveo u rano jutro 31. oktobra: upravo se vratila iz gostionice Meše Alibabića iz Ostrošca — u Cazinu, Otoki i Ostrošcu situacija je neizmenjena. Nešto kasnije predat nam je Srpov izveštaj iz Bihaća: nekoliko novih podataka 0 ustaško-domobranskim grupama u selima severno i severoistočno od Bihaća. Partijska organizacija, letošnjim provalama privremeno dovedena u krizu, konačno je bila potpuno reorganizovana, ili — kao što je to Srp 31. oktobra napisao — »opet postavljena na noge«. Za to je ponajviše bila zaslužna Iška Sadiković.

Podatak iz jednog ranijeg obaveštenja — ono kako je župan krbavsko-psatske velike župe posetio Pavelića i tražio odobrenje za formiranje ustaške krajiške divizije sa sedištem u Bihaću — Srp je preciznije rasvetlio svojim poslednjim izveštajem pre oslobođenja Bihaća:

»Bihaćki logornik i još nekolicina bandita-muslimana osnivaju 'Krajišku legiju' u koju će ući seljaci muslimani iz Bosanske krajine i biti upotrebljeni za čuvanje ovih krajeva. U Zagrebu su im odobrene puške, mitraljezi 1 bacači mina te će ih uskoro donijeti ovamo i to sve organizovati. Jedan drug oficir, koji je trebao ići na Istok, te da bi i sebe spasio a pomogao zajedničkoj stvari prijavio se je u tu legiju. Mi smatramo da nije pogriješio jer će nam tu moći koristiti izvještajima i obavještenjima...«

Kad smo iz tog Srpovog pisma saznali kako »jedan čovjek siromah prodaje durbin koji vrijedi 5-6.000 dinara, za 3.000 dinara«, Stari Pucar se od svega srca nasmejao:

— Kasno se prijavio. Sutra ćemo imati dosta durbina!

U Grabežu smo sasvim mirno čekali veče 2. novembra. Ni kod jednog od nas nije bilo ni tračka sumnje u uspeh. Istina, bilo je preterivanja u ocenama brzine osvajanja Bihaća. Verovaio se, naime, da će Bihać pasti već do jutra, ili najkasnije do večeri 3. novembra. Oko toga nije bilo prepirke, ali sam, računajući sa žestinom ustaškog otpora, jasno dao do znanja drugovima iz našega Štaba, a i onima koji su dolazili od Vrhovnog komandanta, da se borba može protegnuti i do 4. novembra.

Popodne31. novembra iz svih brigada su u Grabež, u logor 3. bataljona 6. brigade, došli kuriri, kao što sam se i dogovorio s komandantima. Već uveče, ili pred jutro narednog dana, svi štabovi su imali našu zapovest:

»... Podaci o neprijatelju.

Bihać sa okolinom: XII pješ. domobranska pukovnija, jedna lovačka bojna, dvije bojne ustaša, jedna satnija II pješ. domor. puka iz Zagreba.

Raspored ovih neprijateljskih snaga vidi se iz dviju skica i dvaju spiskova, koje su dobili štabovi brigada. Ličko Petrovo Selo: Jedna ustaška bojna i 20—30 domobrana, sa jednom haubicom, jednim protivtenkovskim topom i dva bacača.

Ostrožac: 150 domobrana sa dva teš. mitraljeza.

Cazin: 118 domobrana, 8 žandara, 5 policajaca i 3 financa, sa dva teš. mitraljeza od kojih po jedan na Kuli.

Bos. Krupa: Jedna lička ustaška bojna, 30 legionara, 60 naoružanih civila, 58 žandarma (10 stalnih, 48 pomoćnih) dvije haubice, jedan brdski top, dva bacača.

Kladuša, Bužim, Tržačka Raštela, Gata i Vranograč su također neprijateljski garnizoni sa snagama promenljive jačine. Posade su mahom od ustaša i domorodaca koji su kod svojih kuća i koji se pozivaju u slučaju potrebe.

Ima i promjena u brojnim stanjima po neprijateljskim garnizonima. Iz Bihaća je otišla jedna lovačka bojna u pratnji štaba divizije i nije se vratila. Iz Ličkog Petrovog Sela bilo je došlo 200—300 ustaša u Bihać kao pojačanje. Prilikom napada hrvatskih partizana na s. Vaganac i okolinu otišlo je nešto ustaša u Ličko Petrovo Selo kao pojačanje.

Zadaci naših jedinica:

a. II lička u. brigada napašće i likvidirati neprijateljsko uporište Ličko Petrovo Selo. Veza lijevo sa III krajiškom, a desno sa VIII hrvatskom brigadom.

b. VIII hrvatska brigada izvršiće napad na neprijateljska uporišta od s. Pokoj do Čavkića i Založja, zaključno, likvidirati usput uporišta Bakšaiš i Hatinac, napasti neprijateljska uporišta na staroj i novoj željezničkoj stanici i kod Batinjola i likvidirati ih sa II krajiškom brigadom, upasti u grad... Veza desno sa V i VI krajiškom brigadom, koje napadaju Ostrožac, Brkiće, Kurtovo Selo, Jezero i Spahiće. Veza lijevo sa II krajiškom brigadom, čije je desno krilo kod škole u Založju, u početku napada.

c. II krajiška brigada napada neprijateljska uporišta od škole u Založju (zaključno br. 31) do rijeke Une, likvidira ih i upada u grad. Veza desno sa VIII hrvatskom brigadom, a lijevo sa I krajiškom.

d. I krajiška brigada napada na neprijateljska uporišta na lijevoj obali rijeke Une, ostavljajući zasjedu prema s. Golubić, napadajući s. Sokolac po mogućnosti sa bihaćke strane, napada na neprijateljsko uporište na Somišlju (bunkeri), preko Debeljače održava vezu sa III krajiškom brigadom i pomaže joj u likvidaciji neprijateljskog uporišta u Žegaru (logor). Održava vezu udesno sa II krajiškom brigadom, a ulijevo sa III krajiškom brigadom.

e. III krajiška brigada napada na neprijateljsko uporište u Žegaru od groblja preko logora do spomenika, u čemu će joj pomoći i I k. brigada. Čisti neprijateljsko uporište jsrema Vedrom Polju i na krivinama na putu između Zegara i Zavalja (br. 43 i 44). Neprijateljska uporišta u Zavalju i Skočaju obilazi obezbjeđujući se od njih. Jednom zasebnom grupom napada na neprijateljski aerodrom. Po likvidaciji neprijateljskog otpora upada u grad. Napominje se, da se, po mišljenju vojnih stručnjaka iz Bihaća, lako može upasti u grad pravcima između Zavalja i Baljevca. Održava vezu desno sa I krajiškom preko Debeljače, a lijevo je II lička u. brigada kod Ličkog Petrovog Sela.

f. V krajiška brigada sa III bataljonom VI krajiške brigade napada na neprijateljska uporišta u Ostrošcu, Brkićima, Kurtovu Selu, Srbljanima, Jezeru i Spahićima i blokira ih ako ne može da ih očisti. Zaposjeda drveni most u Ostrošcu, drži ga i sprema ga za paljenje u slučaju potrebe. Pomaže i II bataljonu VI k. brigade u presijecanju druma i postavljanju zasjeda na drumu Bo. Krupa-Gnjilovac-Ostrožac. III bataljon VI k. brigade postavlja zasjedu i prekida drum Bos. Krupa-Gnjilovac-Ostrožac. Prekida telefonsku vezu Bihaća sa Cazinom i Krupom što ranije.

g. VI krajiška brigada postaviće zasjedu na pravcu Krupa-Radić-Bihać prema Krupi. II bataljon VI. k. brigade postaviće zasjedu na pogodnom mjestu na drumu B. Novi —B. Krupa.

h. Zadaci haubica:

Dvije haubice postaviti na pogodan položaj na Grabežu. 2. novembra t.g. u 21,30 časova ispaliti svega dvije granate na bunkere u Somišlju. Odmah zatim ispaliti po 10 granata (svega 20) u sam grad i to sa obje strane rijeke Une. Prvu granatu opaliti tek onda kad se bude čula borba. Ako dođu haubice sa sektora B. Grahovo, smjestiti ih na pogodne položaje na prostoriji Hrgar-Tihotina. Zadatak će im dati štab I k. brigade.

Početak napada: biće u 21,30 časova, 2. novembra 1942. godine. Do toga vremena jedinice će se privlačiti polaznim položajima za napad, koji ćetačno početi u 21,30 časova.

Komandno mjesto: nad svim jedinicama koje napadaju Bihać i okolinu biće između Grabeža i Bihaća. Izvještaje slati u logor III bataljona VI krajiške brigade na Grabežu, gde će biti ostavljena veza.

Zasjede: Sve jedinice ostaviće minimalne zasjede u blizini polaznih položaja, na pravcima kuda bi neprijatelj mogao bježati iz Bihaća.

Putovođe: II bataljon VI k. brigade daće po jednu desetinu za putovođe II krajiš. i VIII hrvatskoj brigadi. Pitanje putovođa kod V krajiške brigade riješiti također u sporazumu sa III bataljonom VI krajiške brigade.

Četa ličkih partizana, koja se nalazi oko Lohovskih Brda, sadejstvovaće sa I i III krajiš. brigadom i po potrebi daće im putovođe.

Sanitet: — Brigadna previjališta postaviti na najpogodnijim mjestima. Sve ranjenike kojima je potrebna hirurška pomoć (frakture, raskomadine, trbušne povrede) upućivati što hitnije u hirurške ekipe:

1. hirurška ekipa u s. Račić (pravac Bihać-Petrovac)
2. hirurška ekipa u s. V. Radić u popovoj kući (pravac Bihać-Krupa (prihvatne bolnice:)

I. Teočak,

II. Gudovac (raskršće).

Sa ostalih pravaca slati ranjenike u najbliže ambulante.

Evakuacija plijena: Plijen treba evakuisati preko Ripča za Hrgar i u pravcu D. Lapca za s. Nebljusi. Oružje, artiljeriju i municiju evakuisaće što prije same jedinice u označenim pravcima. Evakuaciju ostalog plijena izvršiće Operativni štab. Podjelu plijena vršiće Operativni štab u sporazumu sa VŠ i Glavnim štabom Hrvatske, prema stvarnim potrebama.

Rezervna hrana: Štabovi sviju brigada postaraće se da borci ponesu rezervnu hranu za jedan dan (hljeb i meso).

Evakuacija zarobljenika: ... Zarobljene domobrane slati u logor III bataljona VI k. brigade na Grabežu.

Zadaci i raspored jedinica poslije oslobođenja Bihaća:

VIII hrvatska brigada odlazi cestom u pravcu Ličkog Petrovog Sela, hvata vezu sa II ličkom u. brigadom i sporazumno sa njom kontroliše pravce koji vode u Bihać, ostavljajući potrebne zasjede.

I krajiška sa dijelovima VI krajiške brigade odlazi prema Cazinu, čisti ga i postavlja potrebne zasjede prema neprijateljskim uporištima.

II krajiška brigada po izvršenom zadatku odlazi k V krajiškoj brigadi k Ostrošcu i pomaže joj ako treba. Odlazi sa V krajiškom brigadom i obje sporazumno napadaju Bos. Krupu.

III krajiška brigada po likvidaciji neprijateljskih uporišta u Bihaću preuzima na sebe gradsku službu i neposredno obezbeđenje grada. Odmah potpuno blokira sve

ulaze i izlaze iz grada i ne pušta nikoga bez obzira. Postavlja straže pred bviše državne zgrade i dućane, koji će se konfiskovati. Za slučaj evakuisanja naših snaga iz Bihaća po nuždi, pali sve javne zgrade i druge koje bi bile ma od kakve koristi za neprijatelja.

Za predviđenu akciju oko Ostrošca II k. brigada pozajmiće V k. brigadi jedan teški bacač sa granatama i poslugom.

Borbeni zadaci za ovu akciju jesu: DRVAR-GOSPIĆ.

Da bi se za vrijeme borbe vidjelo dokle je koja jedinica stigla paliće se vatre.

Znaci za spuštanje aviona: Po zarobljavanju vojnika na aerodromu III krajiška brigada tražiće od njih propisane znake za spuštanje aviona i davaće ih neprijateljskim avionima.

Prije izvršenja napada brigade će hvatati civile na koje naiđu i držati ih do kraja akcije.

Jedinice VI krajiške brigade neka ponesu u akciju i sva sredstva za borbu protiv tenkova sa kojima raspolažu, kao na primjer: nagazne mine, flaše sa benzinom i svežnjeve bombi. Upotrijebiti ih gdje bude trebalo.

Sve jedinice neka ponesu i sva sredstva za sječenje prepreke od žica.

Komore i intendanture ne smještati u grad...«

Sutradan, kad su već sve brigade imale našu zapovest za napad, i kad su već komandiri svih četa čitali našu poruku (»Budite ponosni, da stojite u prvim redovima borbe za slobodu... da čistite našu dragu zemlju od tuđina i njegovih sluga«), i kad su partijski i skojevski rukovodioci održavali kratke, leteće sastanke i izveštavali nas o uporno ponavljanim zavetovanjima (»Nećemo izneveriti, nećemo ustuknuti!«), Bajalica mi je javio da je »na saslušanju Beširevića Ibrahima (Borbaš), baštovana i posednika iz Bihaća, Teze Silberštajn, udane Midžić (njen je drug neki dan otpremljen u konc. logor) i njene majke, obe iz Bihaća«, prikupio podatke da u Bihaću, Krupi, i svim okolnim mestima »ima oko 2000 ustaša takozvane 'ličke legije'... a domaće legije i ustaša u selima oko Bihaća, i u Bihaću 500 i domobrana do 400, milicije i pomoćnih žandara oko 100. U Pokoju oko 70 domobrana, u Bos. Krupi ustaška bojna, koja ima strojnu satniju. Od te bojne jedna je satnija sa ustaškim zastavnikom (njih oko 120) u Otoki. Osim toga u Otoki ima 50 mladih, stalnih žandara i oko 80 milicionera, a domobrana nema nikako. U Bos. Krupi pored ustaša ima jedna satnija domobrana i milicije i 80 do 100 pomoćnih žandara, 2 haubice i navodno 3 bacača. Na Ostrošcu ima oko 40 domobrana, koji su smješteni u željezničku stanicu i u Selu Kurtovu. Na mostu jedna satnija ustaša. U Jezeru i drugim selima nisu svi na okupu. Stražu daju na most i povrh sela. U Cazinu nema domobrana, samo jedna satnija ustaša. U Gnjilovcu na putu za Cazin ima nešto te ustaške satnije. U Pećigradu oko 10 žandara, kod kuće Barjaktarevića Alage u Vidovskoj ima 5 ustaša, a po noći dolazi po 60 civila sa sjekirama i roguljama na stražu«.

Operacija koju smo pripremali bila je dotada najveća bitka u našem oslobodilačkom ratu; ujedno: najveća koncentracija partizanskih snaga. Napadali smo drugi po veličini neprijateljski garnizon u zapadnoj Bosni. Činilo mi se, krenuvši uoči bitke iz Podgrmeča prema Bihaću, odnosno prema Grabežu, da sav narod Krajine zna za naše pripreme. To je tako uvek bilo u Krajini. Pre nego i zapovediš pokret, vojska zna da se pokret priprema. I pre nego vojska krene, narod zna kud njegova vojska kreće.

Najbolje je to Ćopić opisao, pa ako njegov tekst i ima mnogo smešnog — to smešno, to duhovito, to ćopićevsko analiziranje Krajine, u suštini je duboko i istinito: kako je to Krajina uvek znala gde smo krenuli:, Ćopić tumači:

»Kako se moglo saznati za budući napad na Bihać kad je najviša partizanska komanda tek počela da razmišlja o toj akciji?

To se pita čak i španski borac, Košta Nađ, komandant čitave krajiške partizanske vojske. Jednog dana navrati on pored kuhinje Omladinske čete kad ga kuvar Lijan zaustavi pitanjem:

— Kad ćemo na Bihać, druže Košta? Ja se već spremam kako ću jurišati preko mosta na Uni.

Komandant se iznenađeno trže i upita:

— Ama, ko ti je to kazao da se mi spremamo na Bihać?

— Ehe-he, ko! — lukavo zaškilji Lijan. — Kazao mi Zuko Zukić, ima hiljade očiju i ušiju i sto i jedan i po nos!

— Zuko Zukić? — začuđeno se u sebi pitao komandant. — Ma koji li je to sveznalica? Već sam nekoliko puta za njega čuo.

O tome tajanstvenom sveznalici uzaludno je bilo pitati bilo koga u narodu. Svak je slušao njegove vijesti i vjerovao im, ali ga još niko nije vidio, a kamoli da ga je poznavao.

Spremaju, recimo, partizani napad na neko neprijateljsko utvrđenje, drže to u najvećoj tajnosti, kad negde, naveče, na nekom seoskom sastanku, istom čuješ iz mraka novost:

— Bogme se naši spremaju da raspale po bunkerima tamo kod raskršća.

— Ma ko to kaže? — prenu se radoznali slušaoci.

— Kaže, bogami, Zuko Zukić.

— E, onda je tačno, Zuko nikad ne laže.

Taj tajanstveni svenarodni Zuko Zukić osluškuje sve glasove, prati vojničke kolone, sluša razgovore komandanata, zaviruje u njihove bilježnice, prati let aviona, osluškuje udaljeno gruvanje topova, gleda za jatom ždralova koji putuju na jug i najavljuju skoru zimu... Sve to pamti i sabira Zuko Zukić, pa ti istom jednog dana šapne na uvo bilo kome čovjeku:

— Sprema se napad na partizanska sela!

— Onda taj čovjek i ne pita ko mu je došapnuo, čak se i ne sjeća kog je trenutka sve to čuo, već žuri do prvoga komšije i obavještava ga:

— Sprema se napad na nas, budi u pripravnosti.

— Šta, je li se to javio Zuko Zukić?

— Jeste, on glavom.

Zuko Zukić: to ti je opštenarodna i svenarodna obaveštajna služba s bezbroj očiju i ušiju, osmatračnica, veza, straža, signala, znakova, kombinacija, doskočica, zamki, mreža, šumova. Gluva tišina, koja svaki čas može da progovori topovskim glasom. Čak i mala djeca na partizanskoj slobodnoj zemlji pomalo rade za našeg Zuku Zukića...«

Po šumama i selima Grmeča veoma često uz vojsku su se kretale neizmerne kolone kordunsko-banijskih i kozaračkih zbegova. U mom sačuvanom zapisu evo jednog podatka iz 1942. godine: 24536 dece, žena i starca u grmečkim logorima, u gladnim kolonama. Stočni fond nam je bio već znatno uništen. Morali smo zasejati i

obraditi sve slobodne poljoprivredne površine i voditi stalnu bitku s neprijateljem za žetvu. Nekad smo brigade izvlačili iz ratnih operacija i slali ih da brane žitna polja. I o tome evo zapisa od 17. oktobra 1942. godine:

»III krajiška brigada ima za zadatak da obezbijedi žetvu sa pravca Vrhpolje i pravca istočno od Krasulja. Za zaštitu ovih pravca upotrijebiće svoja tri bataljona. Osim toga ova brigada po potrebi će sa manjim dijelovima zaštititi kukuruz od elemenata koji su skloni pljački.«

Omladina, pa čak i deca i starci, bila je po četama organizovana. Narod kao vojska! Čete žetelaca noću su obavljale žetvu na oranicama koje su prema Krupi, Sani, Bihaću, Novom i Dubici bile stalno na udaru neprijatelja.

Čudesna je bila Krajina 1942. godine!

Sećam se večeri 1. novembra. Umoran, na nekakvoj sam drvenoj kantrigi dremuckao uz ognjište u grabeškom logoru. Rukovodioci 3. bataljona Uroš Kukolj, Uroš Bogunović i Slobodan Marjanović otišli su na položaje. U bloku je bio samo intendant Aćim Rašeta. Odjednom su se tu pojavile dve devojke. Ne znam kako su prošle mimo straža i savesnog sekretara 3. bataljona Slobodana Pilipovića. Nosile su po dve dunje i torbu jabuka:

— Da se osladiš, druže — rekla mi je jedna od njih, vižljasta, krhka, krupnih, tamnih očiju, raščešljane kose preko koje je ovlaš zavezala šareni rubac.

Rekao sam im da jabuke i dunje daju stražarima. One su ipak ostale i dalje ispred mene. Prebacuju težinu tela s nogu na nogu, očito nešto bi da pitaju. Konačno se ona crnokosa odlučila:

— Povedi nas, druže komandante na Bihać...

Iako je tada krajiška omladina, muška i ženska bila izvanredno organizovana i sva uz narodnooslobodilački pokret, u brigadama nismo imali mnogo devojaka. U Prvoj je, na primer, uoči bihaćke operacije bilo samo dvadesetak žena, u Drugoj samo šest, u Trećoj 43, u kozaračkoj 54, a u grmečkoj nešto više — 105. U svim krajiškim jedinicama 1. novembra 1942. godine, među desetak hiljada boraca, bilo je svega 236 žena. Smatrao sam da za njih ima izvanredno mnogo poslova i izvanredno teških zadataka i onda kad nisu u jurišima. Ništa nije strašnije nego gledati kako ginu deca i devojke. Nešto u tom smislu sam rekao i onim dvema devojkama koje su mi donele žute, mirišljave, u udavačkim škrinjama čuvane, u ruho udavačko umotane dunje. Ali, nisu prihvatale ni jedno objašnjenje. Ispričale su mi kako su one došle da zamene svoju braću (mislim da je jedna rekla: da zameni brata, a druga verenika) koji su poginuli u Proleterskom bataljonu proletos na Motajici. Obojica su bili barjaktari — Milan Bosnić, sekretar skojevske organizacije u bataljonu i bataljonski zastavnik: pao je koseći iz stojećeg stava neprijatelja, a kad je i trećim metkom pogođen, već na samrti, klicao je Partiji; i barjaktar Grmečke čete Proleterskog bataljona Rade Mirković, koji je sa zastavom u levoj, a sa šmajserom u desnoj tri puta predvodio juriš na četničku zasedu.

— Pa zar da i vi ginete, ako su već oni poginuli!

— Ne daš nam, znači!

— Vratite se i radite na selu...

Otišle su, ali se u selo nisu vratile: prilikom »smotre« palih drugova u Bihaću 4. novembra video sam i njih dve — pokosili su ih ustaški rafali iz medrese.

Bile su to kćeri Krajine koja je čudesnim zanosom prihvatala našu narodnooslobodilačku borbu. O tome narodu i njegovim borcima često sam i s drugom Titom razgovarao. Znao mi je reći, a to je i napisao, da »krajiški borci zauzimaju jedno od prvih mjesta, kako po svom junaštvu tako i po svojoj izdržljivosti. Naše krajiške brigade izvršavaju bez pogovora i najteže zadatke...Isto tako divne primjere kakve pokazuju naši krajiški borci na frontovima, pokazuju i naša krajiška omladina i naše krajiške žene u pozadini...«

Kako smo se mi približavali Bihaću tako se približavao i narod. U kolonama, u grupama, s kolima i bez kola, na konjima i pešice, starci i žene, devojke i deca stizali su iz mesta udaljenih desetke i desetke kilometara. Ti ljudi, ti krajiški seljaci, taj svet koji je stolećima maštao o slobodi, a oduvek živio na ivici gladi ili u gladi, »mnogo voli svoju vojsku« — pisao sam drugu Titu u dodatku jednog od prvih izveštaja o bici: — »devojke nose raspletene kose za celo vrerne borbe za Bihać«.

Uoči bitke činilo mi se da se sva Krajina okupila po čukama oko Bihaća! Žene i starci, crne marame i štapovi. I rojevi dečaka, koji više nisu toliko mali da bi bili samo za igru u kući, oko kuće i do na kraj sela, ali nisu ni za pušku dorasli. Ide ta čudesna vojska iza naše vojske, u stopu nas prati, ide i ćuti, neizbrojiva. Stisla se ta gomila, naprosto pritiska nam leđa, čim zastanemo, zavalja se — čim zakoračimo ide i ona; uvek je sa svojom vojskom išla sva Krajina.

S jedne strane, ispod nas, na obalama Une, na zapadu od našeg komandnog položaja, svetlucaju uličnе lampe okružnog grada, svetla se seku s kišom, a s druge strane, po padinama Grmeča, stisnuo se narod Krajine. Poneka devojka poleti za četom, starci lukavo žmirkaju i brišu grliće svojih polupraznih boca s rakijom, a žene — majke su to, ili supruge — skrstile ruke na grudima u nemom iščekivanju. One znaju: napad nije samo pobeda. Sutra će neke — samo da ne budu mnoge — od njih bugariti.

Ide Krajina, uvek mlada.

Devojke kose rasplele.

Znao sam da to ne ide u ratni izveštaj. Ali mi nismo vodili običan rat i nismo pisali obične izveštaje, pa nema nelogičnog u rečima koje sam — javljajući o toku bitke — pisao o devojkama Vrhovnom komandantu, koje »nose raspletene kose za celo vreme borbe«.

Veso Masleša, koji se zatekao u ovećoj grupi drugova kod Operativnog štaba, na samom komandnom mestu, takođe je pisao onih dana o narodu iza vojske (ili s vojskom, jer teško je to bilo, u ratu kakav je bio naš, razmrsivati):

»... Narod iz okoline Bihaća je sav, bez izuzetaka, protiv ustaša. Nema četnika — nema izdaje. Lako je ratovati kad jé narod s tobom. A narod bihaćkog kraja, sav narod je s partizanima. Dočekuju, ispraćaju, pomažu. Vodiči obećavaju da će naše brigade i bataljone sprovesti u sam grad bez metka. Retko sam video takve vodiče. Tako oduševljene vodiče. Najdirljivija pojava i dokaz ljubavi za partizane su seoske devojke. Od trenutka kad je počeo napad... sve devojke išle su sa raspletenim kosama. Sa svojim raspletenim kosama ispod marame, one su donosile i darivale našoj vojsci svu brigu i svu ljubav svojih mladih godina. One su rasplele kose, jer su i njihove majke i njihove babe raspletale kose kad su njihovi očevi, njihovi dedovi vodili borbu s Turcima. Da se vojsci ne zamrse putevi...«

! tako, lišeni straha da će nam se zamrsiti putevi, krenuli smo na Bihać. Komandantima i komesarima brigada, nekoliko puta sam naglasio:

— Ne zadržavati se na prilazima. Bez pucnjave ići direktno na grad. Ono što neprijatelja iza vas ostane, lako ćemo ih likvidirati!

Ima o tome i nešto u zapovesti, koju sam uputio preko načelnika Poljanca2. novembra 8. banijskoj brigadi: »...potrebno je da jedinice što prije upadnu u grad. Akcija oko čišćenja okolnih sela ne bi smjela omesti glavnu akciju«.

Očekujući otpor ustaško-domobranskih posada u selima spoljne odbrane Bihaća, tražio sam od naših brigada da setu ne zaustavljaju i netrošeenergiju otežući s izvođenjem osnovnog zadatka. Baš tako je i Tito rekao: »Ne rasipati snage gde nije neophodno«. Neprijatelja smo mi dobro procenili i znali smo sve njegove prednosti i sve mane. Rekoh već, unapred sam odustao od koncentričnog napada: neka se neprijatelj lažno nada da će se izvući. Četiri naše brigade, kao četiri ubojita klina, usmerene su u Bihać s istoka (u Prekounje) i s juga, odnosno jugoistoka, na snažnije branjeni i bolje utvrđeni deo grada na levoj obali Une.

Prilikom komandantskog izviđanja na Grabežu, iz šume gde smo za neprijatelja bili neprimetljivi, a sami smo sve mogli videti, čak i bez dvogleda, zatražio sam da sve starešine, do komadira čete, izvrše rekognosciranje terena: iako su sve jedinice imale vodiča, želeo sam da se komandni sastav što bolje upozna sa terenom. Noću napadamo, i onda će se svi lakše snalaziti. Svakom vodu, a da ne govorimo o većim jedinicama, bio je preciziran i pravac napada i objekti koje moraju savladati. »Ako akcija ne svrši noću, nastavlja se i po danu« — upozorili smo brigade. Iz napada na Prijedor, Krupu, Ključ, Glamoč, Livno, Kupres, Jajce i druga mesta znali smo šta znači udariti u samo srce neprijatelja, prodirati do toga srca u klinovima, a onda, u akcijama iz samog grada, razbijati, u takvim situacijama obično zbunjenu, odbranu, kako bismo olakšali napad snaga koje s čela nadiru na utvrđenje, na bunkere i rovove na samoj ivici mesta.

Vatrenu i manevarsku moć krajiških brigada dobro sam poznavao, kao i sve komandante i komesare. Te krajiške komandante trebalo je poštovati naročito zbog toga što su i u nevolji ostajali smireni. U Španiji sam shvatio, i to je iskustvo bezbroj puta posvedočeno u našem ratu: smirenost u nevolji — najvažnija je odlika zapovednika. Ali Banijce, koji su u našem planu dobili vrlo značajno mesto, krajnji desni krak luka oko Bihaća, pravac severoistok — železnička stanica, nisam poznavao. Posle dvodnevnog marš-manevra, komandant Stanko Bjelajac i komesar Damjan Vujnović su poslednje pripreme izvršili u Malom i Velikom Radiću, nešto zapadnije od Grabeža. Smotru Banijaca sam izvršio popodne na sam dan napada. Sa mnom su bili Đuro Pucar i komesar Osman. Upoznao sam komandante bataljona Miloša Suzića, čuvenog Suzu, Radu Grmušu i Dušana Ostojića, jedinog komandanta bataljona koji je pao u bici za Bihać. Nije bilo sumnje, ovi se znaju boriti! Bilo je sasvim nepotrebno upozorenje štaba 8. brigade pročitano svim bataljonima:

»...Kod ove akcije odstupanja nema... Ne smijemo mi banijski partizani da se obrukamo pred našim drugovima krajiškim brigadama, već treba da dokažemo da se naša svijest i borbenost može uporediti sa punim povjerenjem sa njihovom borbenošću i sviješću...«

Kad komandant vrši smotru uoči boja, i nehotice zagleda lice ratnika. Mladići, lepi i stasiti, tek poneki tridesetogodišnjak. Uvek pri tome mučna misao: koga sutra više neće biti u stroju? Ali zar da o tome govorim!

— Heroji Banije, zdravo! Vi ćete biti i heroji Bihaća. To od vas očekuje naš Vrhovni komandant.

— Kad je u pitanju uništenje gnusnog neprijateljskog gnijezda, mi ćemo opravdati svoj glas! — kaže Bjelajac, a zapravo ponavlja misao već kazanu u njegovoj zapovesti za napad.

Proslavljeni komandanti, »kurjaci Kozare i Grmeča«, trebalo je da u nepuna dva dana privuku svoje bataljone na polazne položaje. Stići na vrijeme, i prići neprimetno za neprijatelja. Faktor izenađenja sam ukalkulisao u plan napada, a i drug Tito je na tome insistirao. »Potrebno je da pazite da pokreti vaših jedinica i izviđanja od strane starešinskog kadra... ne budu primećeni od strane neprijatelja« — ponavljano je u svim zapovestima. Krećući se tako, neke brigade su morale prevaliti i više od 100 kilometara.

Uveče, uoči napada, još dve brigade nisu bile na svojim položajima. Levi krak luka oko Bihaća, jugozapad, još je bio neposednut: nije stigla Treća krajiška. Nisam znao ni šta je sa Četvrtom kordunaškom. Mogu li uopšte računati da će Kordunaši stići? Znam dobro komandanta Nikolu Vidovića — njega i njegovu partizansku grupu sam upoznao u leto 1941. godine u logoru više Sjeničaka; bili su to prvi partizani koje sam sreo u zemlji — i znam da će sve, što je u ljudskoj moći, preduzeti da na vreme rasporedi bataljone na raskrsnici puteva Vrkašić—Izačić Grad i Vrkašić—Vrsta, »da zatvori oba ova puta i da spreči svako bekstvo neprijatelja iz Bihaća«.

Pre napada stigao nam je kurir od komandanta I operativne zone Hrvatske (Lika, Kordun, Banija). Kordunaši još nisu stigli — javljao je, ali — iako će »malo zadocniti s obzirom na dosta veliki put« jer »samo kretanje ne može da se izvrši prije pada mraka« — možemo biti sigurni: oni će se već rasporediti kad naš napad počne. S Ličanima nije bilo problema: »otpočeće sa napadom tačno u 9 časova na liniji Petrovo Selo — —Željava—Baljevac«.

»Sve prelaze na Korani«, i što je za nas bilo posebno važno, »most na rijeci Korani u blizini Vaganca« rušila je terenska četa Ličkog područja i četa inženjeraca.

Problem je što ni sa Glavnim štabom Hrvatske, ni sa štabom I operativne zone nemamo telefonskih veza. Nema ni radio-stanica. Samo kurirske relejne stanice. Ali u ovako komplikovanim operacijama, kad je sadejstvo važno »uštimati« do kraja, nekad su i minute odlučujuće. Pa ako će eventualnih grešaka i biti, ako se i desi neki

previd, neki nesklad tokom bitke, bit će to zbog nemogućnosti pune koordinacije. Još u našem ratu nije najednom pravcu bilo koncentrirano ovoliko snaga, još Titova vojska nije izvodila ovako veliku operaciju. A, eto, Manola nam je u 18 sati 2. novembra pisao — »Prema naređenju koje ste nam izdali, naše snage stupiće danas u akciju« — da bismo mi tek gotovo tri sata kasnije dobili to obavještenje.

O sudelovanju 4. kordunaške pod komandom Nikole Vidovića i Artura Turkulina, Glavni štab Hrvatske me je obavestio tek 1. novembra, pa sam za njihovo sudelovanje u bici zapovest pisao naknadno. Bakarić je u Prijeboj, jugoistočno od Plitvica, 2. novembra poslao Manolu, koji je Kordunaše upoznao s našom zamisli operacije. Tek popodne su štabovi bataljona dobili zapovest da se rokiraju »u blizini Vrste sa zadatkom da spriječi neprijateljsko nadiranje sa pravca Tržička Raštela« (3. bataljon pod komandom Mate Opačića i politkoma Šime Balena, koji je 25 dana kasnije bio zapisničar I zasjedanja AVNOJ-a), »na raskrsnici puteva Vrkašić—Izačić Grad i Vrkašić—Vrsta... Jugoistočno od Muslić-sela... da spriječi bjekstvo neprijateljskih vojnika iz Bihaća« (1. bataljon pod komandom Mihajla Vojnovića i Nikole Gazibare), i da spriječi »neprijateljsko nadiranje sa pravca Drežnik Grada, Vaganca i Ličkog Petrovog Sela« (2. bataljon pod komandom Rade Dobrosavljevića i Đure Krajačića).

Borbenost i manevarsku sposobnost Vidovićeve brigade, kao i samog Vidovića, visoko sam cijenio. Čitava Krajina, a Kozara posebno, bila je duboko zahvalna toj brigadi što je u Jastrebarskom oslobodila iz ustaškog logora zarobljenu kozaračku decu. Osman i ja smo 5. oktobra Glavnom štabu Hrvatske zahvalili za poduhvat Kordunaša:

»Beskrajna je sreća naroda čitave Krajine da su naša braća — hrvatski partizani — svojim junačkim podvigom oslobodili naše najmlađe iz fašističkog logora. Tim su junaci vaših četa iz bataljona najvidnije manifestovali veliku i svetu ideju bratstva Srba i Hrvata, pokazali put kojim treba da idu svi srpski i hrvatski rodoljubi u borbi za oslobođenje svoje zemlje od nasilnika i zavojevača. To je ujedno i najbolji odgovor krvožednim njemačkim i talijanskim fašistima i njihovim ustaškim i četničkim plaćenicima da nikada neće uspjeti u svom zločinačkom poslu širenja mržnje među srpskom, hrvatskom i slovenačkom braćom. To je odgovor izbjeglicama u Londonu, koji danas, oslanjajući se na okupatore i podržavajući četničke zločince, vode još većem prolijevanju bratske krvi, da nećeuspjeti u svojoj politici izdaje, jer će junačke oružane čete hrvatskih i srpskih rodoljuba, njihovo zajedničko junaštvo iskovano u borbi i krvi, njihova beskrajna ljubav prema čitavoj našoj porobljenoj domovini, njihov neopisivi gnjev prema njemačkim i talijanskim zvjerovima i njihovim četničkim i ustaškim slugama satrti u prah i pepeo sve podle planove okupatora, sve izdajice naroda.

To veliko i junačko djelo partizana Hrvatske koji oslobodiše 900 zarobljene srpske djece iz zloglasnog logora u mjestu Jastrebarskom ostaće u divnoj uspomeni našim borcima i čitavom narodu Krajine kako se bori brat za brata, kako se žrtvuje Hrvat za oslobađanje porobljene srpske omladine...«

Tek u noći 3. i 4. novembra, kad se moj kurir Bućma vratio iz Izačića, gde je bio Vidovićev štab, saznao sam s koliko napora se 4. brigada prebacila od Prijeboja do severozapadnih prilaza Bihaću. Brigada je na zadatak krenula u sumrak 2. novembra: preko visoke, vrletne, teško prohodne Plješevice, sa slabim vodičima, uz mnogo lutanja. Obavešten sam:

»Pošto su se svi bataljoni zbog terena kretali u dugačkoj koloni« — 795 boraca — »po jedan, čelna jedinica je izgubila orijentaciju, kretala se u krugu, pa je sustigla začelje posljednje jedinice.«

Uveče sam znao samo ono što je Manola javljao s Cesarovog Kamena, gdje se nalazio operativni štab Prve zone Hrvatske, a nisam znao da severo-zapadni pravci još nisu zatvoreni. No, bilo je važno da Vidovićevi bataljoni stignu tokom 3. novembra, kad će taj sektor dobiti na važnosti i zbog napada ustaša iz Krupe, a i zbog izvlačenja iz Bihaća.

Očekujući početak bitke, kisnuo sam na svom komandnom položaju. Začudo, uopšte nisam osećao kako mi mlazevi šibaju lice. Uvek je komandantu lakše kad progovori oružje. Najteže je čekati: i borcu kad se prikrada položaju, pa očekuje da svakog trenutka plane i da noć išaraju munje rafala, i komandantu koji nikad ne može biti sasvim siguran hoće li plan napada postati realnost.

Grad je pod nama, tih, i čini mi se usnuo u neočekivanju našeg dolaska. Svetluca Bihać na obalama Une. Ponekad ponegdje pucanj. Slavi li to neko, ili neko sam u svom nespokoju razbija strah? Vetar s kišom donosi lavež; nisam siguran čujemo li ga to iz Založja, Grabeža ili Čekrlija.

Tada je na motociklu stigao mladi Zoran Žujović. On će, uz druge kurire i ovog puta, kao i prilikom napada na Jajce, nositi naša obaveštenja Vrhovnom komandantu. Ima li poruka?

— Drug Stari čeka izvještaje Operativnog štaba.

Treba da napadnemo u 21,30. Granata ispaljena odavde, s Grabeža, iz haubice naznačiće trenutak opšteg juriša. Kad stignu 742 borca Treće krajiške, možemo računati da će s juga, jugozapada, i severoistoka garnizon u Bihaću napasti 1.032 borca Prve, 1.101 Druge, 1.401 Pete, oko 450 iz Trećeg bataljona Šeste i oko 900 boraca Osme brigade — 5650 hrabrih ratnika. A najvažnije je bilo: neprijatelj u ovom trenutku ne zna za nas! Zamisao Vrhovnog komandanta o prikrivenom kretanju i iznenadnom dolasku brojnih snaga na prag centra »velike župe Krbava i Psat«, u luk oko jedinica ustaškog »4. stajaćeg djelatnog zdruga«, ostvarena je besprekorno. I onog popodneva kad sam, stigavši sa smotre Banijaca, izašao na komandni položaj, u sumrak 2. novembra, ustaški pukovnik Stjepan Tomičić, zapovjednik zdruga, jedan od prvih sedam Pavelićevih ustaških pukovnika (trojicu od njih su moje jedinice zarobile kod Dravograda 15. maja 1945), javio je Juci Rukavini, zapovjedniku »vojnice« u Zagrebu, kao i prethodnih dana: »U prostoru Bihaća ništa novo«. I ustaški stožernik sa sedištem u Bihaću Marijan Šola, i veliki župan krbavsko-psatske župe Josip Barišić, koji je na tom položaju nasledio još zloglasnijeg Ljubu Kvaternika, slali su uoči našeg napada samopouzdane izveštaje. Nijedan naš marš-manevar nije bio otkriven. Brigade su bile na pragu Bihaća, a ustaški pukovnik Stjepan Tomičić veruje da su više ugroženi svi drugi garnizoni nego njegov! Samo 120 minuta pre nego što je nasumce ispaljenim hicima iz haubice s Grabeža trebalo da damo znak za opšti napad, Tomičić je — u odzivu na vapaje ustaša napadnutih od Ličana i Kordunaša u Rako-

vici i okolnim selima — naredio da u zoru 3. novembra još jedna četa ustaša napusti Bihać i prebaci se na sektor Rakovice. Tomičić, kao i stožernik Šola, i veliki župan Barišić, naseli su varci našeg Vrhovnog komandanta, koji je i tada — kao i u svim situacijama — u svojim predviđanjima pokazao darovitost stratega i vojskovođe. Angažovanjem proletarskih brigada u Krajini, na ivičnim zonama slobodne teritorije, i napadima ličkih, kordunaških i banijskih jedinica u rejonima Rakovice, Sunje, Brđana i Blinjskog Kuta, u noći pre našeg napada, i ustaška, i njemačka, i italijanska komanda su potpuno »zaboravile« na Bihać. Naše snage, brojno mnogo slabije od neprijatelja, ostvarile su premoć zahvaljujući brzoj, prikrivenoj koncentraciji oko glavnog punkta napada, a istovremeno su pojačane akcije u drugim rejonima. Oko nas, koji smo se koncentrisali oko Bihaća bile su dve nemačke i četiri italijanske divizije, bilo je i nešto četnika, pa tridesetak ustaško-domobranskih bataljona. Ali sve su te snage ostale tamo gde su i bile, jer je smatrano da moraju štititi svoje ugrožene rejone, komunikacije i industrijske objekte.

Tito je i ovog puta iz manjih snaga stvorio premoćnije.

Od večeri 2. novembra, pa u narednih dvadesetak dana, za sve vreme bihaćke operacije, održali smo inicijativu tukući neprijatelja u dolini srednjeg toka Une i na rejonima severozapadno od nje, u međurečju Korane i Gline. Tamo gde je izveden naš prvi udar, u Bihaću i okolnim napadnutim garnizonima, neprijatelj je imao preko 4.000 vojnika. Poslednji izveštaj naših obaveštajaca iz Bihaća: dve ustaške bojne (1.200 ustaša), 4 čete domobrana (650 vojnika), 110 artiljeraca 3. topničkog sklopa i oko 450 oružnika lokalnih policajaca i naoružanih domaćih milicionera »napad ne očekuju«.

U 9 časova uveče haubica je bila spremna da ispali granatu, kao znak na napad. Baš tada su stigla dva kurira: najpre Vidovićev (»Četvrta kordunaška zauzima položaje na severozapadnim prilazima Bihaću«), a zatim Karanovićev (»Treća krajiška usiljenim maršem, zaobilazno, zbog konspirativnosti, dolazi na polazne položaje. Kako ne možemo stići u tren dogovorenog napada svi će bataljoni iz pokreta ući u borbu«).

Kad je napad počeo, kod nas, na komandnom položaju Operativnog štaba više nije bilo nikakve nervoze, ni trunke nespokojstva. Tu je bilo vrlo živo. Volođa Smirnov piše da sam naše goste smestio iza moje osmatračnice »u jednoj maloj, zaklonjenoj od vetra vrtači« i da je tu za njih bilo »spremljeno seno za spavanje, a pored zaklonjenog fenjera, dobar domaćin drug Košta spremio je i večeru — mleko i hleb, čega smo bili željni«.

Ivan Milutinović, Moša Pijade, Đuro Pucar, Osman Karabegović, Veselin Masleša, Volođa Smirnov i još nekoliko drugova tiho razgovaraju. Tu su i naši krajiški pesnici — Branko Ćopić i Skender Kulenović. Skender je bio napisao prekrasnu poemu o oslobođenju Jajca, a onda je izgubio i sad to nikako da prežali. Uzdiše:

— Bila je za koplje bolja od »Majke Knežopoljke«...

Masleša se sklonio s kiše, zapisuje:

»Krenuo sam po strahovitoj kiši, na konju, sam. Žurio sam, i nisam imao vremena da se ma gde sklanjam, a i da sam hteo teško bih našao skloništе. Promicao sam stalno kroz popaljena sela. I s jedne i s druge strane — samo pusti zidovi, nigde krova. Užasna pustoša — čak i za naše predstave. Kod popaljenog sela Lipe susrećem Milutina i Božovića. Putujemo dalje zajedno — i ubrzo ugledasmo Bihać. Leži u dolini na reci, vrlo blizu izgleda. Čini nam se da smo na domaku ustaških mitraljeza.

Stižemo u Rašić — gde se nalazi 1. krajiška. Štab je na izviđanju. Sve se sprema za sutrašnju borbu. Ujutru odlazimo dalje, skoro pored samog Bihaća, po grebenu, gde se nalazi Operativni štab. Tu su i dve brigade: 8. hrvatska (banijska) i 2. krajiška. Sva izviđanja su završena. Čeka se samo prvi mrak, pa da se pođe na polazne položaje. Pripreme su, izgleda, izvršene ozbiljno. Košta nam objašnjava da su u izviđanju bili čak i desetari — svaki starešina zna tačno zadatak, video je svojim očima kud mora sa svojom jedinicom krenuti, gde mora stići. Ne može biti zabune i nesporazuma. Košta tvrdi da je uspeh siguran. Možda Bihać neće pasti za jednu noć, ali će sigurno pasti. Ja imam utisak da je ova sigurnost komandanta prenesena i na celu vojsku. Primjećujem da Košta ima veliko poverenje u svoje brigade, ali da i one imaju veliko poverenje u njega. Pitanje je samo kako će se boriti banijska brigada. U njenim bataljonima je 250 boraca bez cipela i opanaka, potpuno bosa.

Pred sam mrak, i pred polazak brigada na položaj, doživeli smo jednu novost. Isproban je bacač plamena. Prvi put u napadu na Bihać biće upotrebljeno novo oružje. Sprava izgleda primitivna — kao aparat za špricanje vinograda. Nosi se na leđima i desnom rukom reguliše se puštanje plamena. Suknula je jednom pred nama i sutradan smo videli kako sukti na desnoj obali Une na neka ustaška gnezda. Svi smo radosni što imamo bacač plamena, uvereni smo nekako u našu snagu, iako svi znamo da jedan bacač ne može, u stvari, imati nikakvo odlučujuće dejstvo u borbi za Bihać...

Oko 7 časova krenuli smo, sa Štabom, na osmatračnicu. Noć je mračna. Osmatračnica je iznad samog Bihaća. Gledamo, grad — osvetljen, i čini mi se da i ne sluti šta će te noći doživeti. I zaista, nije ni slutio. Oni u Bihaću nisu očekivali napad. Izgleda čudno.. Obruč je skoro već potpuno zatvoren, a vojna ustaška komanda o svemu tome nema pojma. Zaista je teško ratovati kada je narod protiv tebe. A narod iz okoline Bihaća je sav, bez izuzetka, protiv ustaša...

Gledam Bihać u svetlosti električnih sijalica. Dugo već, godinu i po dana, nisam video osvetljen grad. Neko kraj mene kaže:

— Neće dugo svetleti!

Međutim, svi su pod utiscima električnog osvetljenja, i na nekoliko metara iza naših leđa, zaklonjen sa strane, koja je okrenuta Bihaću, stoji fenjer — osvetljenje koje daje pravac našim haubicama. Vraćamo se sa osmatračnice u dolinu. Pokraj nas su topovi. Dve haubice.

— Ispalićemo u brzoj paljbi 20 granata. To će biti dosta. Moramo štediti — objašnjava Košta, koji nastoji da me uputi u sve pojedinosti predstojeće bitke.

U 9,20. časova čule su se prve puške, a onda mitaljez. To je, verovatno, ustaška straža primetila neke naše. Pravac vatre je tamo gde se bori 1. krajiška brigada. Postepeno vatra postaje jača. U 9,30 časova počinje naša haubica. Jedna pa druga. Sada ustaše u Bihaću znaju šta se događa...«

Još dva čoveka, kako već napisah, poznata po kvalitetu svojih pera, bila su na osmatračnici komandanta snaga kc-je su sudelovale u bihaćkoj operaciji — Branko

Ćopić i Skender Kulenović. Kažu za njih da se baš ne ističu herojstvom, ali ja ih takve nikad nisam doživio. I kad je bilo veoma »vruće«, Ćopić se znao nasmejati. Čovek koji se smeje u teškim situacijama, verovatno nije kukavica, ili je barem jači od svog kukavičluka, a to je već odlika odvažnih.

Ne samo zbog toga što je rođen u Hašanima na Grmeču, i što je Bihać bio mesto njegovog školovanja, nego — prvenstveno — stoga što je među nama bio najduhovitiji, Ćopićev je doživljaj našeg napada na Bihać — iako tu nije reč o taktici našeg udara — svakako zanimljiv — u svakom slučaju upotpunjuje ono što sam säm poneo u sećanju:

»Već se uveliko onoćilo. U očekivanju napada štab se smestio u prostranoj kraškoj vrtači opervaženoj šikarom. Poviše nas ćute kamuflirane haubice. One će, tačno u 9,30 časova, svojom paljbom dati znak za napad.

Ispod nas, u mraku, snežno treperi osvetljeni Bihać, spokojno razliven u ravnici. I ne sluti da je oko njega već sastavljen obruč od osam krajiških i hrvatskih brigada.

Napadom na Bihać rukovodi Košta Nađ... Mršav i plav, tanka glasa, on vidno odudara od crnih kosmatih krajiških komandanta, grlatih, a bogami pomalo i strašnih...

Primiče se devet i trideset, početak napada, pa se već i u vrtači osjeća nervoza... Svaki tren, sad ovaj sad onaj ratnik, zivka dugačkog Bogunovića kome iz džepa od šinjela viri grlić flaše litrenjače:

— Roca, gdje ti je boca.

Ispade mu to nekako kao i neki stih: Roca-Boca! — samo što se naglasak u ovoj prohladnoj ratnoj noći prenosio sve više s Roce na bocu pa nju uzeše kititi raznim epitetima:

— Roca, gde ti je ta sveta narodnooslobodilačka boca.

Na ivici vrtače, sa svojom večitom lulom i kačketom sjedi Veselin Masleša i ćutke gleda grad u nizini. Moj stari prijašin pjesnik Skender Kulenović, nepopravljivi romantik, uzneseno prorokuje:

— Sad će ručerda narodnog ustanka tresnuti po Bihaću!

— Kad bi nama dolje zapale šaka kakve dobre uniforme — trezveno napominjem ja. — Evo zime na pragu.

— Eh ti, nepopravljiva seljačka stihijo sa dvije duše! — kori me on s mnogo razumevanja. — Zec je još u Bihaću, a ti već oydje, u šumi, siječaš ražanj.

Gore kod tobdžije promiče tamo-amo mali fenjer, čuje se zveckanje, neko psuje 'božju kuvaricu', a onda se nad nama, uz bljesak, prolomi moćan haubički grom.

Napad!

Bihać ispod nas još nekoliko trenutaka naivno mirno treperi, a onda — puf! — odjednom se pogasi i uskoči u tamu. Jedva čujemo iz daljine eksploziju naše granate.

Druga, treća, četvrta granata voze istom putanjom, a onda se i sam grad oglasi poplašenom brzopletom mitraljeskom rešetaljskom: ra-ra-ta-ta.

Uskaču tako, preplićу se i množe sve nove i nove 'singerice' smrti prošivajući pomrčinu vrelim slijepim iglama. Tu i tamo vine se kroz tamu i brzo ugasi sjajan luk svjetlećih zrna, kratkovjerni meteori nad probuđenim Bihaćom.

Iz Prekounja, s desne strane Une, s položaja najbližih nama, odliježe nejasna graja: raste, zamire i opet se propinje uvis poput matice koja udara nevidljive prepreke.

— Pazi ga, ono je Druga krajiška, takmiče se Kozarčani i Grmečlije, Ranko Sipka i Đurin Predojević! — dojašnjava nam Roca sav razdragan i maša se one svoje boce da im nazdravi, a onda dobrodušno-kritički dometne: — Ih, popili bi božju kišu, nema ni suze.

Graja i klicanje sve su jasniji, ne mogu Krajišnici bez toga.

— Navalite dvije puste planine, Grmeč i Kozara! — gudi Skender iz punih grudi. Da ga i ne znaš, čini mi se da bi u ovome trenutku pogodio da je ovo tvorac, 'Stojanke majke Knežopoljke'. Nalegao, kosmat i težak, na kamenitu gromadu pred sobom i već je sav dolje, kod svojih zahuktalih Srđana i Mrđana.

A meni pred očima jasno treperi moje idilično đačko Prekounje kad sam svakog jutra, skoro trkom, prelazio put od Prosvjetinog internata pa preko mosta, pored stare Kule i — u gimnaziju.

Kako li sada, baš tim istim putem, napreduju moji Krajišnici...«

Na širokom frontu s desne strane Une, od Pokoja, preko Založja i Vinice, do Orljave kao bujice su se na ustaške položaje sručila tri bataljona Banijaca, »sve sama bosotinja i golotinja«, i tri bataljona 2. krajiške pod komandom Ranka Šipke, Đure Štrpca i Mlađe Obradovića. Nizvodno, od Bihaća do Krupe, stvoren je pakao. Motrim vatre na pravcima prodora naših bataljona. Šipka je u Prekounju najdalje stigao. Rankov bataljon vodi student iz Bihaća, Robert Šolc, delegat jednog od vodova u tome bataljonu, domišljato momče koje je znalo svaku stopu rodnog grada.

Vatre nam javljaju kako napredujemo.

Ogroman prostor treba savladati. Tu nije dovoljna samo hrabrost. Treba i inicijative, i domišljatosti, u čemu naše jedinice nisu oskudevale. A pokazalo se — ni Banijci. Sećam se prvog izveštaja Stanka Bjelajca: njegov kurir me je zatekao u trenutku kad sam kuriru Vrhovnog komandanta, verovatno nepotrebno osorno, rekao:

— Čekaj. Ima za izveštaje vremena. Ni sam ne znam dokle su jedinice doprle...

Telefonske veze sa štabovima brigada nisu bile uspostavljene. Preduzimljivi Franjo Kluz, rukovodilac naše štapske tehnike i veza, to, uza sve zalaganje, nije mogao učiniti. Ali s pozadinom sam imao veze — i s logorom u Grabežu, i s Benakovcem, to jest sa sedištem štaba6. brigade. Veze s jedinicama u napadu bili su samo kuriri, a teren težak, kiša, putevi nikakvi, usponi i strmine... Najpouzdaniji orjentiri: žestina vatre sukobljenih snaga i zapaljene vatre, kao znakovi dokle je koja jedinica prodrla. Znao sam da drug Tito ne voli nasumce pisane izveštaje; ni »otprilike«, ni »kako nama izgleda« nije podnosio. Verovatno me je mladi Žujović razumeo: povukao se u stranu i strpljivo čekao.

Banijski kurir u raspalim opancima od sirove kože s raskvašenom oputom, mokar i prozebao kao crkveni miš, bio je raspoložen. Raportira kao pravi vojnik, a onda iz nedara vadi Bjelajčevo pisamce. Iz tog izveštaja sam zapamtio ime Bože Arbutine, koji se s grupom bombaša podvukao rovovima u selu Čavkići i otvorio prolaz bataljonu Miloša Suzića. Bataljon Dušana Ostojića je prodro do železničke stanice i zauzeo »Batinjol«. Rade Grmuša je preko Pokoja gonio neprijatelja prema Bakšaišu i Hatin-

cu, na severnim ulazima u grad.

U trenu kad je stigao Bjelajčev prvi izveštaj, Grmuša je već prodro u grad šaljući u pozadinu stotinjak zarobljenih domobrana.

Tačno ispod našeg komandnog mesta mogli smo po žestini vatre odrediti brzinu nastupanja Druge krajiške. Ratko Martinović je s delovima svojih snaga lukavo zaskočio neprijatelja. Njegove čete su se kao zmije provukle između bunkera, a onda s pozadine prednjih neprijateljskih linija udarile prema Uni. Šipkin bataljon je izbio sve do mosta, gde je, otporom iz zloglasne, često opisivane poslastičarnice, zadržan. Bataljon Mlađe Obradovića se isto tako, zmijolikim uklinjavanjem u dubinu neprijateljskog rasporeda, lukavo domogao Rasadnika i ustaških topova. Đuro Štrbac je likvidirao otporne točke u zoni Vinice: bombaši dobrovoljci su izvršili najvažnije zadatke.

Oko ponoći Martinović je od mene tražio odobrenje da sa svojom 2. brigadom forsira Unu: želeo se pre jutra prebaciti na zapadnu, levu obalu, u centar Bihaća. Tad sam već bio primio i prvi izveštaj moga zamenika Slavka Rodića, koji je na južnim i jugozapadnim pravcima nastupanja objedinjavao sadejstvo Prve i Treće brigade. Činilo se da njihovo nastupanje osigurava više uspeha, negoforsiranje Une od Druge brigade: brojnežrtve bile bi neminovne. Martinović je u zarobljenički logor poslao nekoliko stotina zarobljenih domobrana, a javljao je i o stotinjak poginulih, ali i njegovi bataljoni su izgubili oko dvadeset boraca. U odnosu na uspeh, to nije bilo mnogo, ali nisam želeo veće gubitke. Naredio sam Martinoviću da čeka prodor 1. brigade s leve obale Une, a da tek onda izvede juriš preko mosta i da »ako je ikako moguće ovlada Bihaćkom kulom i spasi zatvorene drugove pre nego ih ustaše likvidiraju«.

Zarobljeni topovi nisu — javljao mi je Martinović — ispravni, ali »ako bi imali stručnjaka brzo bi ih mogli osposobiti«. Tada sam u Rasadnik, na desnu obalu Une poslao Franju Kluza, i, čini mi se, Mirka Mahmijasa, koji su imali najviše tehniškog znanja. Otkako je ostao bez aviona, Kluz je u Štabu bio bez nekog stalnog posla: uglavnom organizovao je veze. Na Grabežu mi je čak predlagao da pokuša telefonski povezati Grabež sa svim brigadama, ali to je bilo neostvarljivo. Umesto toga, poslao sam ga u Rasadnik:

— Brini o zarobljenim topovima. Ako ih ne možete odmah osposobiti onda ih izvucite. Ali najpre pokušajte da ih osposobite za napad na centar grada.

Oko ponoći nam se činilo da su nastupanja sinhronizovana i da se sve odvija po našoj zamisli. Tada nisam znao da se Treća krajiška upustila u borbu tek u ponoć, sa zakašnjenjem od dva časa i 30 minuta. Kada sam dao znak haubici da naznači trenutak opšteg napada, verovao sam da su Karanovićevi bataljoni već spremni za juriše, jer sam bio obavešten da su u kasno popodne, posle neverovatno napornog marša od Ključa, preko Lušci Palanke, Jasenice i Krupske Suvaje stigli do Ripačkog klanca, da bi, prenoćivši u Velikom Račiću, na sklepnim balvanima prešli Unu i ujutro 2. novembra izbili na Lahovska Brda i — da ne budu prilikom marša primećeni — zaobilaznim putem, pošumljenim, teško prohodnim područjem plješivičkih strmina, izbili nad Zavalje i Vedro Polje. U borbu se Treća brigada upustila tek u ponoć, nastupajući između Žegara i aerodroma.

Po Rodićevom izveštaju znao sam samo da je Treća stigla. Moj zamenik je bio sa štabom Prve brigade, koja je nastupala po planu, ne čekajući svog levokrilnog suseda. Kušić je najteži zadatak dodelio komandantu svog 1. bataljona Stevi Raušu, niskom, silovitom, nabijenim snagom zemljoradniku iz prijedorskih Brežičana. O pravcu njegovog napada bilo je najviše dilema još prilikom planiranja napada, na Grabežu, uveče 30. oktobra. Popodne 2. novembra sve čete su održale sastanke, najpre partijske i skojevske, a onda — četne. Dva značajna upozorenja: da se ne ponovi slučaj Četvrte brigade prilikom napada na Golubić (»Naša vojska mora biti potpuno narodna danas, da bi mogla biti revolucionarna sutra!«) i da se »prilikom povlačenja između Dobrenice i Sokolca, čak ako nas neprijatelj i napadne, sve dok se ne podvučemo ispred Somišlja, ni jedna jedina puška ne smije oglasiti«.

Do Somišlja je Raušov bataljon trebalo da pređe desetak kilometara kroz neprijateljski raspored. Znalo se: ne osvoje li ga u prvom naletu, iznenadivši neprijatelja, kasnije će teško pasti. Komesar 1. krajiške, Mlado Marin, kasnije mi je ispričao da je podvlačenje Somišlju bilo izuzetno naporno, naročito poslednjih nekoliko stotina metara, kad su svi borci, zbog kamenjara, morali izuti cipele i opanke pa bosi, ili u čarapama, pazeći na svaki šum, prići bunkerima. Rauš je išao na čelu bataljona. Šapuće prvome do sebe:

— Izuj se...

Desetak minuta kasnije:

— Pripremi bombe. Prenesi dalje ...

Trenutak kasnije:

— Ura! Nagari! — i odjeknule su silovite eksplozije, zaštektaji mitraljezi, sa svih strana se razleglo krajiško:

— Žive hvataj, rodi godino!

Bunkeri Somišlja brzo su palL Ustaše su bezglavo bežale prema još nenapadnutom Žegaru i dalje, prema Boriku i Bihaću. Tek tada su jedinice Karanovićeve brigade napale Žegar i udarile prema aerodromu. Postigle su odlučujuće uspehe, ali ni Žegar ni aerodrom do ujutra 3. novembra nisu zauzele, nisu ni zatvorile obruč oko grada sa zapada i severozapada Bihaća.

Šošina kozaračka brigada i Omanovićev bataljon 6. brigade trebalo je da zauzmu sva sela u unskoj dolini od Grmuša do Pokoja i da zatvore pravac Krupa — Bihać. S druge strane Une, pred njima su bila utvrđenja Ostrožac i Cazin. Omanovićev kurir nam je uveče 2. novembra javio da je 3. bataljon u akciju krenuo uz Grmuše, iznad Une, gde im je pročitana zapovest za napad. Deo Omanovićevog bataljona, Četvrta četa, ranije je raspoređena po bataljonima Pete, Osme, Prve i Treće brigade. Vodiče je po jedinicama raspoređivao Stipe Butovac, koji je donedavna bio sekretar Sreskog komiteta KPJ za Bihać, a u novembru komesar2. bihaćke čete. Bili su to ljudi iz užeg bihaćkog kraja i zato smo im dali zadatke vodiča. Neki su to sasvim pogrešno shvatili: mislili su da je to posao neboraca. Jedan od tih, iz Grabeža, krakati momak Trivo Divjak, koji je bio dodeljen za vodiča bataljona Petra Mećave na pravcu Jezera i Kurtova Sela, žalio mi se 1. novembra:

— Zar sam ja to zaslužio! Ne ispuštam pušku već 15 meseci, a ono sad: hajde Trivo budi putovođa, a drugi neka se tuku...

Imao sam, uoči bitke, problema i s Redžom Terzićem

komesarom 3. bataljona 6. brigade. Bio je toliko bolestan, da se jedva kretao, a navalio da po svaku cenu ide u boj. Morao sam da mu naredim da izostane. Zaista, nije otišao niz one paklene strme stene ispod Grmuše, prema Uni, ali se u noći 2. i 3. novembra priključio 2. brigadi i ušao u Bihać. Tako je bilo i s Milanom Novakovićem iz bosanskogradiškog sela Grbavac. Bolestan, od rana još neoporavljen, ipak je poveo 2. četu 3. bataljona na Kurtovo Selo: s grupom bombaša osvojio je prve bunkere i svom susedu iz sela, Radi Čehiću, omogućio da se tuda probije s glavninom bataljona.

Šošini bataljoni i čete Nikice Štrpca, Miloša Balaća i Branka Pilipovića 3. bataljona 1. odreda još su pre ponoći zauzele sva uporišta na desnoj obali Une. Na levu obalu su prešli drvenim mostom, koji je tu ostao još od početka septembra: montirali su ga grmečki i cazinski momci — tuda su prolazili prilikom prvog napada na Cazin. Prešavši Unu, bataljoni su se, raspoređeni kao lepeza, ustremili prema Ostrošcu, Krupi i Cazinu. Pala je i Miostra, i Stijena, i Majetići, i Prošići, i Brekovica, i Jankovac, i Zlopolj-e... Šoša je u zarobljenički logor poslao 35 oružnika i pedesetak domobrana. Ustaše su likvidirane. Kod jednog od njih, nekog bojnika iz Ostrošca — nađena je zapovest stožernika Sole i velikog župana Barišića da se u okolini preduzme velika akcija »čišćenja« i da svi Srbi budu likvidirani. Uz izveštaj Šoša mi je i tu ustašku zapovest poslao. U prvom izveštaju poslatom drugu Titu — poslao sam je njemu uz napomenu: »U Bihaću i okolini pobijeno je 12.000—15.000 Srba.«

Oko ponoći sam izdiktirao kratak izveštaj:

»Napad se razvija po planu. Sve jedinice nastupaju na dogovorenim pravcima. Veze sa snagama Glavnog štaba Hrvatske još nemamo, ali po vatri iz pravca Ličkog Petrovog Sela izgleda da je uporište brzo likvidirano. Molimo javite da sve snage u Baniji i Kordunu budu što aktivnije. U Bihaću jedinice nastupaju na dogovorenim pravcima. Bihać vjerovatno noćas neće pasti, ali biće naš. Sledeći izveštaj šaljemo prilikom promene situacije.«

Kurir je nestrpljivo uzeo pismo. Ispraćam ga osmehom:

— Ostalo i sam vidiš. Reci tako drugu Starom...

Kurir se veoma brzo vratio. Mora da je na svom motociklu bezglavo jurio. Vrhovni komandant mi je poslao poruku u jednoj rečenici: »Izveštaj svakog sata, neovisno o tome kakva je situacija. Tito.«

Kuririma iz bataljona sam glasno pročitao poruku druga Tita i oni su se potrudili da je prenesu na sve položaje. Za nekoliko sati svi borci su znali da drug Tito budno prati razvoj situacije.

Titov kurir mi je rekao i ono što nije bilo u poruci:

— Drug Stari šeta ispred svog vagona. Šeta i ćuti...

Kasnije mi je sam drug Tito pričao da svu noć nije ni oka sklopio. Po žestini vatre pratio je tok operacije. U jednom trenutku poželeo je da se prebaci na naš komandni položaj, ali odustao je: nije želeo da sputava inicijativu Operativnog štaba. Izveštaje sam mu slao gotovo svakog sata, nekoliko puta do jutra, i bio sam sretan što sam svaki put mogao javiti kako su »naši bliže centru«. Naročito dobre veze sa svim štabovima brigada nisam imao, pa često ni sām nisam bio u toku svih zbivanja, ali osnovno je nama u štabu bilo jasno. Bilo je dobro što sam na jugozapadni sektor poslao svog zamenika, Slavka Rodića: njegova energična reč i komandantska umešnost dolazili su do punog izražaja, a i borcima je milo kad je uz njih, u samoj liniji, komandant. Na žalost Slavko dugo nije uspeo uspostaviti bliski kontakt 1. i 3. brigade. U dva navrata sam intervenisao, ispoljavajući pri tome više želju, nego ljutnju, da se — »ako već ne uspeju uspostaviti vezu s jedinicama na desnoj obali, povežu bar jedinice s lijeve obale Une«.

Rano ujutro 3. novembra Slavkov kurir me je obavestio da Kušićev štab još nema vezu s Karanovićem. Pored mene su se zatekli Osman i Pucar, koji se ljuti:

— Nemaju inicijative!

— Imaju, ali nije im lako. Teren kojim nastupaju žestoko je tučen. Snaći će se oni, ne bojim se ja za njih — branio sam i Slavka, i štabove Prve i Treće brigade, koje su za to vreme, iako nešto sporije nego noćas, neprestano napredovale. Kod Zavalja su zarobili veću neprijateljsku grupu, a prodrli su bili i u izvanredno teško osvojivi Sokolac: u drvenoj kuli su zarobili 53 ustaše.

Oko podne 3. novembra 1. i. 3. brigada počele su usklađeno dejstvovati. Veza je konačno bila uspostavljena. Slavko je ocenjivao da je neprijatekj rastrojen, da gubi živce i da ga zahvata panika. »Očekujemo povlačenje ustaša iz Žegara« — pisali su Slavko i Kušić.

Odbrana Žegara je probijena u ranim popodnevnim časovima 3. novembra. Predveče su bataljoni Steve Rauša, Dragutina Stanića, Borka Arsenića, Milana Atlagića, Nikole Pećanca, Milana Bosnića i Đorđa Ćubrila, prodirući preko Žegara, Borića i žegarske aleje prodrli sve do kanala u južnom delu Bihaća. Nešto kasnije, Rauš je bombama zasuo žandarmerijsku stanicu u centru grada: u bombaškom napadu sudeluje kompletna četa Mikana Marjanovića i deo 1. bataljona Treće brigade pod komandom mladog Atlagića. Posle ponoći, Mikan je zauzeo kasarnu, a onda se, vodeći juriš, ustremio na zgradu zvanu »divizija« i na žestoko branjenu zgradu muslimanske škole — na medresu. Tu je ranjen Raušov zamenik Milan Tubić. Izdahnuo je na rukama svojih drugova. Ranjen je i Mikan. Bilo mi je brzo javljeno o njegovom junaštvu, pa sam zatražio da mi se javi kad bude prevožen iz prihvatne ambulante u Veliki Radić, gde je dr Zdenko Kraus rukovodio hirurškom ekipom. I Krausova, i isto tako i hirurška ekipa dva Isidora Pape (u Velikom Radiću, na putu za Petrovac) bile su po 11, odnosno 16 kilometara udaljene od brigadnih previjališta. To nije bilo previše daleko: ranjenici su mogli biti dosta brzo prebacivani do hirurga, a onda — što je već bilo znatno teže, jer je trebalo prevaliti šumskim putem više od 40 kilometara — do naših bolnica na Grmeču. Organizovali smo, uz znatnu pomoć i stručnu saradnju preduzimljivog Gojka Nikoliša, prihvatne bolnice u Teočaku i Gudavcu. Dr Vaso Butozan, šef saniteta krajiških snaga, uz pomoć narodnooslobodilačkih odbora, omladine i AFŽ organizovao je sasvim dovoljno, čak i više nego što je to situacija zahtevala, seljačkih kola za prevoz ranjenika. Naš glavni ekonom Bačkonja, čovek koji je bio neverovatno snalažljiv i preduzimljiv, sa svojom izvanredno dobro organizovanom službom, obavestio me je uoči bitke:

— Sve konjske i volovske zaprege čitavog Podgrmeča su angažovane: ovoga puta će sve što vredi biti evakuisano iz oslobođenog grada...

— Da se ne ponovi Jajce? — pecnuo sam ga, jer nikad nisam uspeo prežaliti desetke vagona soli, koje nismo uspeli da evakuišemo iz Jajca krajem septembra.

— Ne brini: više od dve hiljade seljačkih kola čeka u pozadini...

Dok su još oko kanala u centru Bihaća i mosta između centra i Prekounja vođene ogorčane borbe, ujutro 3. novembra, iz oslobođenih četvrti grada evakuisan je sav ratni plen. Prema Žegaru, Zavalju i Međudržju kretale su se dugačke kolone volovskih i konjskih zaprega. Povremeno su ih tukli neprijateljski avioni, bilo je i žrtava, ali evakuacija se odvijala bez zastoja.

Na najvažnije stvari, koje je trebalo evakuisati, ponekad su nas upozoravali i štabovi brigada. Tako su nam Rodić i Kušić javili da se u zoni njihovog nastupanja »nalazi zarobljena štamparija, te, ako ima neki stručnjak, trebalo bi da dođe da odabere bar najpotrebnije«. Takođe su javili da su »preduzeli evakuaciju potrebnog materijala koji se nalazi na oslobođenom dijelu.« A Šoša, zajedno sa ostalim članovima svog štaba (oni su uvek delovali homogeno i svi su zajednički, komandant, komesar, njihovi zamenici i načelnik štaba, potpisivali i naređenja i izveštaje) naređivao je bataljonima da »evakuaciju treba vršiti u sporazumu s brigadnim intendantom pomoću pozadine« i da treba svuda »spriječiti pljačku«.

Ali, dakako, najvažnije je bilo bez zadržavanja evakuisati ranjenike. Nikad dotad nismotako uspešno organizovali rad saniteta. Imali smo povoljno razmeštene etape evakuacije, a i izvanredan lekarski kadar: na južnom, petrovačkom pravcu, bili su Isidor Papo i Zora Goldšmit, na zapadnom pravcu dr Herbert Kraus i drZdenko Kraus, a za snage koje su napadale Ličko Petrovo Selo, hiruršku ekipu je u Rudanovcu organizovao dr Franc Klajnhapel. Samo jedinice koje su direktno napadale Bihać imale su 180 ranjenih boraca, a da lekarska intervencija nije bila brza broj od 80 poginulih znatno bi se povećao. Ličani su imali 28 ranjenih i 6 poginulih, a Kordunaši 20 ranjenih. I Kozarčani su imali 20 ranjenih, a desetak poginulih, dok je 6. krajiška izgubila 14 boraca, a 19 ih je bilo ranjeno. Nisam imao vremena da posetim ranjenike, iako sam to želeo. Samo sam uspeo da sačekam kolonu kola u kojima su prevoženi preko Grabeža ranjenici Prve brigade: onom prilikom kad sam pošao da vidim u koleno ranjenog Mikana Marjanovića. Ne mogu taj susret zaboraviti: jedan od Mikanovih drugova, lakše ranjen, pričao je kako je njihov komandir, koji je upravo bio stigao iz bolnice posle četvrtog ranjavanja, pa i nije komandovao četom, nego je bio pri štabu bataljona još neraspoređen, i po peti put ranjen:

— Napadali smo skladište u sinagogi, medresu i kuću Kosanovića. Mikan pred nama. Njemu malo sleva leti s mitraljezom Jovo Grahovac. Trebalo je da ušutkaju haubicu, koja je zaustavljala naše juriše. Uto Jovo pade. Ali haubicu zarobismo. Kad stigosmo, a ono tamo na gomili ustaša leži teško ranjen komandir, drug Mikan...

Mikan odmahuje rukom:

— Pusti, bolan, nisam ti ja tu važan. Da si ti vidio kako jurišaju Jovo Gerdijan, Milan Knežević, Miloš Deretić, Uroš Mekterović: kad god bi zastali, oni su nam bombama otvarali prolaze. A Dušan Šurlan i Dragomir Obradović svojim rukama su gušili ustaše. Moj drug, Trivun Pavlica, komandir 2. čete čitav je dan s četom držao položaj i odbio sve ustaške protivnapade, iako se četa s njegovog desnog krila, tučena haubicama, morala povući. I da ste samo gledali kako je ispred svih jurnuo, kad se bataljon malo sredio, pa Rauš povikao: »Ura! Nagari!«...

Razgovor s Mikan om prekinuo je tihi, jedva čujni zov:

— Da te vidim, komandante...

Na nosilima je bila jedna od onih divnih krajiških seoskih cura, koje su sav smisao života otkrile tek u narodnooslobodilačkoj borbi. Zvala se Janja Batos, iz sela Petkovca. Bila je teško ranjena prilikom juriša Prve brigade na Zavolje. Pružao sam joj ruku, a ona se bledo osmehuje:

— Reci drugovima da me ne zaborave... — i još je nešto šaptala, a onda izdahnula preda mnom, na nosilima. A u brigadi su mi kasnije ispričali da je ranjena u trenutku kad je, da bi podstakla četu na juriš, skočila iza zaklona i prva poletila prema neprijateljskim rovovima.

Bitka je iz časa u čas, tokom svih četrdesetak časova prve faze bihaćke operacije, tokom borbe za sam Bihać, iziskivala sve veće napore. Množili su se herojski podvizi. Nisam sve vreme mogao biti zadovoljan razvojem bitke, čak povremeno nisam ni znao šta se na nekim sektorima događa, ali globalna ocena bila je povoljna. Situaciju je u korist neprijatelja moglo izmeniti samo nadiranje snažnijih nemačko-ustaških jedinica nama u zaleđe sa istočnog pravca, iz sanske doline, ili sa severa, dolinom Une, od Bosanske Krupe. Kasnije će se pokazivati da su ta strahovanja bila suvišna: general Štal, nemački zapovednik Krajine, nije želeo da preduzme ni jedan rizičan manevar, a nije želeo ni da pređe na italijansku okupacionu zonu. Međutim, prvih trenutaka 3. novembra, u vreme prvih najžešćih bojeva za Bihać, Božo Cikota, sekretar našeg Štaba, telefonski mi je preneo poruku Rade Brkića, zamenika komandanta 1. bataljona 6. brigade:

»Neprijatelj je uspio doći do Kamengrada i zaposjeo čuke oko Došaca sa desne strane ceste na sektoru 4. bataljona, kao i čuke u Eminovcima. Izgledi su da neprijatelj ima namjeru osiguranje ceste i dalje napredovanje u slobodnu teritoriju...«

To je bio prvi zabrinjavajući podatak od početka operacije.

Zatim je telefonirao komesar 6. brigade Dimitrije Bajalica:

»Neprijatelj je oko 9 sati krenuo prema Lušci Palanci... Neprijatelj raspolaže sa jačim snagama. Ima i nešto četnika...«

Nije bilo vremena za konsultovanja. Telefonski sam naredio Iliji Došenu, koji je ostao u Štabu, da odmah izvuče deo snaga 5. kozaračke brigade sa unskog sektora i da ih uputi prema Lušci Palanci. Bajalica me je oko podne ponovo pozvao: zamenik komandanta njegove brigade, Petar Vojnović krenuo je s bataljonom Kozarčana »u susret neprijatelju koji nadire«.

Znam, snage koje su u Bihaću, ne mogu smanjivati. Samo mi je Šošina brigada donekle slobodna. Poslao

sam u 5. brigadu kurira obaveštavajući Šošu »da je neprijatelj poduzeo ofanzivni pokret od Suhače i Ljubije prema Budimlić Japri« i da deo snaga odmah rokira u tom pravcu. O prodoru neprijatelja iz rejona Suhača—Šurkovac prema Budimlić Japri i od Sanskog Mosta na zapad, prema Lušci Palanci, obavestio sam i druga Tita. Tamo sam poslao najpre zamenika komandanta a onda i komandanta 6. brigade, Petra Vojnovića i Milorada Mijatovića, koji su najbolje poznavali teren. »Ako bude potrebno«, pisao sam drugu Titu, »na taj pravac ću poslati kompletnu kozaračku brigadu«. Tamo je bio, utvrdiću tri dana kasnije, posle oslobođenja Bihaća, »ovladao priličan haos i panika, te je stanovništvo iz Palanke i obližnjih sela bježalo, dok niko nije preduzimao mjere da ga umiri«.

Tito je moj predlog odobrio.

Šoša je, shvatajući značaj informacije o mogućem prodoru veće nemačke grupe prema Bihaću sa istoka i severoistoka, naredio bataljonu Petra Mećave »da prikupi sve svoje snage i krene odmah u pravcu Veliki Radić, Vranjska Mosura« i da »ima sva naređenja štaba VI brigade izvršavati.«

Šoša je mislio da s leve obale Une izvuče i 2. bataljon Mirka Pekića, čak je i naređenje poslao. U međuvremenu, Nemci su svoj prodor zaustavili. Dok to još nisam znao, bio sam u dilemama. I unski, a i sanski pravac bili su važni. I s jedne, a i s druge strane, mogla je doći jača neprijateljska grupa. Moje dileme je razrešio tok zbivanja: pre nego smo, kao što sam od Šoše tražio, izvukli s leve obale Une 2. kozarački i 3. grmečki bataljon »u vezi sa situacijom na terenu 6. brigade oko Lušci Palanke«, preko Cazina i Brekovice, zaobilazno, sa severa su iz Krupe izbile jake ustaške snage.

— I kad pogrešiš, greška se sama od sebe ispravi — komentarisao je taj slučaj kasnije Josip Mažar. Ali, da su kojim slučajem, kako smo zahtevali, Osmanovićev i Pekićev bataljon bili prebačeni na desnu obalu, odjednom bismo, bez ikakve zadrške, dobili direktan udar s leđa na sjevernim bihaćkim položajima.

Omanovićeve čete bile su na sektoru Brekavice. Posle 24 časa neprestane borbe, bila mi je upravo pripremljena večera; 17 časova, 3. novembar. Brekavica je na uzvišenju, pa iako desetak kilometara udaljena od Bihaća, Bihać se odatle jasno vidi. Tek što su seljanke iz Brekavice pozvale borce na večeru, selo su zasule minobacačke bombe. Omanović me je izvestio:

»... Jače ustaške snage organizovano i vrlo energično nastupaju... Po svaku cenu žele se probiti u Bihać. To je pomoć iz Krupe...«

Nastupala je 32. ustaška bojna. Kasnije smo saznali dasuuranopopodneprimili naređenje, bačeno iz aviona, da se po svaku cenu probiju u pomoć bihaćkom garnizonu. Umesto kraćih pravca, dolinom Une ili preko Velikog Radića i Grabeža, kuda nisu mogli zbog našeg razmerno gustog rasporeda, krenuli su zaobilazno, iznad leve obale Une i predveče izbili pred Brekavicu.

To je bilo najkrupnije iznenađenje u bici za Bihać.

Jedna Omanovićeva četa, najisturenija na sever, odbila je prvi nalet ustaša, ali je izgubila osam boraca. Komandant 32. bojne se uspešno spojio sa dotad opkoljenom posadom Ostrošca i dalje je na jug nastupao s njima. Silini ustaških juriša borci 3. čete 3. bataljona 6. brigade nisu odoleli. Neprijatelju su naneseni teži gubici, ali naši su ipak morali otvoriti prolaz na jug i prebaciti se na desnu obalu Une. Da bi se prebacili, valjalo je najpre dovući skelu s druge obale. Obaveštajni oficir štaba bataljona Feđa Dedić, iako je padala susnežica i bilo neverovatno hladno, uspešno je preplivao mrzlu Unu i dovukao skelu, pa se, kako mi je to javio Omanović — »bataljon sa dvije čete u dva puta prevezao preko rijeke, ostavivši jednu četu, kao zaštitnicu, na lijevoj obali«.

Tada su u akciju stupili Kordunaši.

Odstupajući preko Turije i Zlopojca na zapad, deo 4. čete Omanovićevog bataljona obavestio je Vidovićev štab o ustaškom prodoru sa severa. Jedan bataljon Kordunaša je na najbrži mogući način udario prema Vrkašiću, na severnom ulazu u Bihać i tu je bočnom vatrom povećao gubitke 32. bojne, tako da se ona tek s manjim snagama spojila s bihaćkim garnizonom, gde će, uglavnom biti potpuno tučena.

Drugih, dramatičnih obrta nije bilo.

Bitka se otegla, ali brže se i nije mogla odvijati. Ustaše se nisu predavaie: u svim čvorištima otpora bilo ih je neophodno ili tući ili proterati. Žilavo su se odupirali.

Nisam dopuštao da se na komandnom mestu oseti bilo kakva nervoza. Ali^ dakako, nervoze je bilo. Ta zar onaj podatak mladog Žujovića o Titu, koji neprestano šeta ispred svog vagona na Oštrelju, ne pokazuje da je s nestrpljenjem očekivao ishod bitke. Ja nisam šetao: sedeo sam ili ležao, ponekad — uza sve uzbuđenje — čak sam odavao utisak čoveka koji spava. Mir komandanta stvara mir i pribranost u ljudima oko njega. Koliko li sam puta poželeo da skočim i pojurim među bataljone u jurišu! Ali morao sam ostati na svome mestu, komandant sam, a ne bombaš!

Ivan Milutinović je najčešće bio uza me, na osmatračnici, koja je bila od centra Bihaća udaljena oko 2 kilometra vazdušne linije, na nekoj visokoj kosi iznad samoga grada. Tu, na osmatračnici, razgovarajući o tome kako bi bilo dobro da Bihać oslobođen ne osvane razoren, smatrao sam da bi trebalo pokušati spasiti najvažnije objekte i električnu centralu. Milutinović se setio:

— Pošalji Voiođu. On će to rešiti!

Smirnov je rado prihvatio predlog da se s jednim od kurira spusti do položaja 2. krajiške brigade. Poručio sam komandantu Ratku Martinoviću da osigura Volođi prelaz preko mosta na levu obalu, jer »treba sve pokušati da spasimo centralu«.

Druga Krajiška i Banijci su do jutra izvršili svoj zadatak. Pounje je bilo naše. Ali leva obala se još čvrsto držala. Zatražio sam od Slavka Rodića da pojača napade s bataljonima 1. i 3. brigade, kojima su komandovali Stevo Rauš, Dragutin Stanić, Borko Arsenić, JVlilan Atlagić, Nikola Pećanac, Milan Bosnić i Đorđe Čubrilo. Nadao sam se da će ustaše, žestoko pritešnjene s istoka, juga i jugozapada, iskoristiti pukotinu u našem obruču i početi da se izvlače. Ali nisu odustajali, krvavo uporni. Kad bi neka domobranska jedinica pokušala da se samo pomeri za blok kuća dalje, ustaše su po njima otvarale vatru. Drugovi su mi javljali kako su na pravcu napada Kušićeve brigade u jednoj zgradi domobrani istakli belu zastavu. Ali, tek što se, pred jutro 3. novembra zavijorila, sasekli su je rafali ustaških mitraljeza.

»Bez zaustavljanja nastaviti napade!« — poručio sam svim štabovima ujutro 3. novembra.

Nebo se bilo izvedrilo. Tek tu i tamo neki oblak nad

Plješivicom. Sunčano i vedro, a to nam nije odgovaralo: znali smo da će — ako se već do napadnutog garnizona ne mogu probiti pešadijske kolone neprijatelja — doleteti avioni. Mi sad znamo da je pukovnik Tomičič u 6 sati 3. novembra poglavnikovom Glavnom stanu poslao panično obaveštenje: »Ako smesta ne dođe pomoć, ne možemo se održati«; objašnjava: »provalili su do Une, obišavši predstraže. Borba nesmanjenom žestinom traje... Povukli smo se do unutrašnjosti grada Bihaća. Svi spojevi, i onaj sa Cazinom, prekinuti...« Od Zagreba su zatraženi i avioni, ali vapaji ustaša iz Bihaća vrlo su sporo dešifrovani u zagrebačkom stožeru. I za to znamo razlog: naši simpatizeri su redovno, koliko god je bilo moguće, zadržavali te depeše. Tako su bihaćki radiogrami, poslati oko 6 časova ujutro, dešifrovani posle 10 časova, a tek u 10, 50 je telefonski naređeno zapovedništvu »1. zrakoplovne skupine« da odmah bombarduje »Debeljačku, a preko Une Ribić i Vinicu«. Pre nego su doleteli bombarderi iz Zagreba između osam i devet časova izjutra, na bihaćki aerodrom na Ceravcima spustio se jedan »potez—25« i jedan »Brege—19«. Piše o tome i Masleša: kako se spustiše »jedan za drugim na aerodrom, koji se nalazi na putu prema Ličkom Petrovom Selu, na onom pravcu gde je Košta ostavio 'rupu'. Čim su se avioni počeli spuštati, naši bacači i mitraljezi su osuli paljbu. Uzalud. Posle zadržavanja od dva-tri minuta, avioni su se digli i odleteli...«

Ti avioni su posadi Bihaća donosili ratni materijal, ali — nisu ga ostavili. Shvativši o čemu se radi, piloti su odmah uzleteli.

Posle 11 časova položaje južno od Bihaća počeli su bombardovati dva bregejca i jedan dornijer. Popodne su Debeljaču, Somišlje i istočnu ivicu grada sa železničkom stanicom ponovo bombardovali »dornijeri« i »bregejci«: obavešten sam da je eksplodiralo 106 bombi »bačenih s hiljadu metara visine«. Masleša je tada zapisao: »Tukli su okolne kose, a naša vojska većim delom nalazila se već u gradu, ili na njegovoj periferiji«.

U gradu — krkljanac. Rodić je 1. i 3. brigadu već proveo preko Žegara i Borića u jugozapadne i južne četvrti Bihaća. Pukovnik Stjepan Tomičić, do kraja iznerviran, uveče je izdao naređenje za povlačenje, ali — zainteresovan samo za svoj život — nije stigao ni da proveri da li je zapovest prenesena, već je šmugnuo s pukovnikom Jurkovićem i s grupom ustaša, pa će komandant nemačke 714. divizije nekoliko dana kasnije naivno utvrditi — da objasni svoje zadržavanje u okolnim garnizonima, gde je očekivao naše napade — kako »se slom Bihaća objašnjava time što je izneverilo rukovodstvo«. Međutim, glavnina snaga ostala je u Bihaću i posle Tomičić-Jurkovićevog bega. Pukovnici ustaštva su pobegli oko 23 časa 3. novembra, a garnizon je poražen tek oko 16 časova 4. novembra.

Ravno 42 časa i 30 minuta vodili smo borbu za Bihać. To je bila do tada naša najveća borba, i po zaključenju bitke — naša najveća pobeda. Meni je bilo najteže dvadesetog časa bitke, predveče 3. novembra. Sve dotad, sa svih strana su se čuli gromoglasni krajiški kliktaji — i ono »razbacaj«, i »rodi godino«, »'šenica ti rodila«, i »nagari«, »zalomi, žive 'vataj« — a onda je sve utihnulo. Nastupio je strašni muk. Borci polegli, već iznureni. A i ustaše ćute. To su trenuci koji će rešiti sudbinu Bihaća. Onaj ko sad preuzme inicijativu — osigurao je pobedu!

Odsad rešavajući faktor nije broj pušaka i topova. Sad sve rešava moral. Drug Tito mi je ne jednom rekao da »zadatke treba izvršavati u potpunosti i .sa najmanje žrtava — u tome se sastoji vještina komandovanja i vođenja trupa u ratu«, jer »u našem oslobodilačkom ratu najveću dragocjenost predstavljaju naši borci — ratnici«. Izveštaji iz brigada su mi pokazivali da već imamo mnogo žrtava, više nego i u jednom napadu do sada. Nisu li i te silne smrti, i ta brojna ranjavanja, donekle otupili oštricu borbenosti naših brigada?

Tada je (koji li to već put?) stigao još jedan od komesara Vrhovnog komandanta:

— Drug Stari pita: hoćeš li brzo? On još nije legao...

Ležao sam i osluškivao tok bitke, žmureći. Poneki su, možda, mislili da spavam. A ja sam bio budniji nego ikad. Brinulo me je stišavanje na položajima. Kad je došao Titov kurir, naglo ustajem:

— Sve u napad!

Ćopić piše da sam ja, onako »mršav i plav, tanka glasa« one »crne krajiške komandante, kosmate, a pomalo i strašne«, te »bučne, garave delije stišavao svojim jednostavnim i mirnim postupkom«. Zapala me je ogromna odgovornost i ja sam, čak i kad bi moji osećaji uzavreli, čak kad bi me i sumnje spopale kad bi naši nasrtaji zastali, samog sebe smiravao. Znao sam da moj nemir kod drugih, potčinjenih, izaziva opasna uzbuđenja, da se nervoza komandanta lepezasto širi i stostruko povećava. One nevidljive niti što svakog borca spajaju s komandantom, ono uzajamno poverenje što prožima i komandanta i njegove ratnike, kida se ako komandant, makar i za trenutak, ostaje odsečen, zaseban. Znao sam da komandant uvek mora biti i smiren i ambiciozan, ali nikad opsednut ambicijom koja strastveno teži za činovima i častima, nego onom ambicijom koja se nada da će moći uticati na velike događaje.

Ćopić je sa svojim nerazdvojnim drugom Skenderom, koji se proslavio »Majkom Knežopoljkom« (pisao je te potresne stihove nepokora negde pod zemljom, u zemunici na Kozari, u trenucima kad su preko njega, ukopanog, gazili gusti fašistički streljački redovi), sve vreme operacije bio uza me. Smeje se Ćopić:

— Košta i ne može i ne sme poginuti, pa mi je uza nj najsigurnije...

Popodne 3. novembra, u vreme stišavanja boja, kad su se nad gradom valjali tmasti oblaci dima, a rasplamsane vatre palucajući pokazivale dokle je koja jedinica prodrla, obojica su — Ćopić i Skender — izašli sa mnom na komandantsku osmatračnicu. Ćopić je kasnije zapisao kako je »čitav grad pritisnula nekakva jeziva ledena tišina.

— Čuješ li ti ovo, Skendere?

— Pazi ga, mrtva tišina, a on pita: »Čuješ li«?! Ne čujem ništa, ali vidim da nešto nije u redu.

Komandant Košta, vrlo uozbiljen, već je ranije bio izišao na osmatračnicu i pratio je bitku »na uvo« — kako se to kaže vojničkim rječnikom. A kad pucnjava potpuno prestade, on pograbi telefonsku slušalicu i poče da zove komandante brigada.

— Na noge sve borce i napred! Dižite sve živo na konačni juriš! Svi u streljački stroj, grad je pred padom! Neprijatelj je zamoren, Bihać je naš! Napred, nema predaha! Sad je prelomni trenutak bitke, na juriš!

Raspomamio se Košta, pocrveneo, oči mu plamte, a

glas mu, oštar i tanak; samo sikće u slušalicu stocila i gle! — od toga kao da se ponovo zapali čitav Bihać. Zarešetaše mitraljezi, oživi i zgusnu se puščana vatra, zatresoše gradom bombe i mine, odjeknu iz centra grmljavina topova. Kroz tunaj bitke izvi se i zaplovi nad gradom razlivena nejasna graja partizanskog juriša,

Da pokažem svoje znanje iz istorije, dodadoh, onako nemarno, tobož uz put:

— Jesi li čuo Košta na telefonu? Ima piskav glas, isto kao Karađorđe.

Skender prosto zarza od nekakvog podrugljivog iznenađenja:

— Pazi ga sad šta ovaj zna! Slušao čova kad Karađorđe komanduje preko telefona ne znam u kojoj tamo bitki.

— U Boju na Mišaru! — dočekah ja kao iz puške. — Tamo je Karađorđe udesio tvog čukundjeda Kulin-kapetana...«

Ćopić je, ako u njegovo svedočenje računate i onaj neizbežni podgrmečki humor, situaciju dobro zapamtio i pouzdan je svedok, ali ono o telefonima nije dobro zapamtio. Imao sam ja na komandnome mestu nekoliko telefona, ali, na žalost, nisam bio povezan s jedinicama u napadu, pogotovo ne s onima na levoj obali Une, niti sa Šakićevom i Vidovićevom brigadom. A i te kako bi bilo korisno, i verovatno bih znatno smanjio trajanje bitke za Bihać, da sam imao stalnu vezu sa štabovima brigada.

Umesto telefonskog naređenja, kako to Brančilo lepo opisuje, u Vidovićev štab na severozapadnim izlazima iz Bihaća poslao sam našeg najsposobnijeg i najsnalažljivijeg (ne bi bilo pravično reći: i najhrabrijeg, jer hrabrosti ni jednom ód njih nikad nije nedostajalo), kurira Marka Bućmu. On se letos uspešno probio na Kozaru opkoljenu trostrukim obručima, i vratio se s Kozare s izveštajima i Skenderovom potresnom »Majkom Knežopoljkom«. Sve je on umeo, taj čudesni Bućma. Ni u školu nije išao, a mogao je žmireći rastaviti i sastaviti radio-aparat. Kasnije, kad smo imali radio-stanice, umeo je otkloniti svaki kvar. Akademik Savić je nekom prilikom u Bosanskom Petrovcu, upoznavši Bućmu rekao:

— Kad se vratim u Beograd, na fakultet, samo ćeš mi ti biti asistent...

— Pa, ja tek što znam slova, a i to sam naučio sam, bez škole.

— Ništa zato, Bućma. Unapredićemo te preko reda. Ti dovoljno znaš da možeš preskočiti i škole i fakultet!

Na žalost, taj čudesni Bućma, nije dočekao slobodu. A one davnašnje kišne večeri, 3. novembra, kad je i Grmeč i Plješevicu zasuo prvi sneg, probio se do Kordunaša i pre ponoći nas otòavestio o uspešnim sukobima Vidovićevih bataljona s delovima bojne iz Bosanske Krupe i, kasnije, s delovima Tomičićevih uspaničenih jedinica, koje su se s prestrašenim pukovnikom ustaštva izvlačile iz grada.

Predveče 3. novembra, kad sam osluškujući, kao što već rekoh, naslutio da je umor nadvladao, da su juriši zamrli i da je ona opasna kriza zavladala na svim sektorima, da je nastupio onaj tren obračuna kad se boj rešava u korist onih koji preuzmu inicijativu, sve kurire, i naše, i iz brigada, na našem komandnome mostu zatečene, poslao sam na isturene komandne položaje. Svim komandantima sam poslao istu zapovest, svega nekoliko reči:

»Bez odlaganja preduzeti napad. Svim snagama u juriš!«

Možda za deset minuta, možda i za čitavih pola sata, svi sektori bihaćkih bojišta ponovo su oživeli. Opet je sa svih strana zagrmelo. Više od tri hiljade boraca navalilo je na utvrđene zone Bihaća. Odmah sam shvatio: kriza je preboljena.

— Zamoli druga Starog da se odmori. Likvidiraćemo bandu do jutra — poslao sam ponovo kurira na Oštrelj. Preneo je Vrhovnom komandantu moju molbu, a drug Tito — pričao mi je kasnije kurir — očitno zadovoljan razvojem situacije, obrecnuo se:

— Znam ja kad se treba odmarati...

Kad sam ga posetio, posle bitke, rekao mi je da nije sumnjao u nas (»kako sumnjati u kadar, u naše komandire i komesare, koji su izrasli iz‘najdubljeg korijena samog naroda!«), ali ne može se odmarati dok »najvrednije što imamo, naša mladost, gine u herojskim jurišima«.

Uveče 3. novembra, us led i le su žestoke ulične borbe. Tada su ustaški pukovnici pobegli. Borbe su vođene za svaku kuću. »Ustaše se povlače i pale objekte da osvetle teren kojim mi nastupamo« — javlja mi Rodić. Branko Ćopić, ozebao i neispavan, kao i svi mi, drhturi pored mene:

— Grade moj oteti, ovako li te krvavo moramo vračati!

Skender Kulenović smrče meni iza leđa:

— E, ti li mi ga vraćaš, blago majci koja te rodila...

Sutradan ujutro obojica su se osmelili i krenuli iza prvih linija Martinovićeve brigade. Ćopić će napisati kako smo ih poterali da on i Skender provaljuju »u razlupani grad za petama Druge krajiške« i kako je Skender tada »torženstveno recitovao:

— Poezijo, napreduj bar u drugom streljačkom stroju, ako ti je u prvom prevruće...

Zasmejavao nas je kasnije, kad smo već svi bili u gradu:

— Usput zarobismo jednog domobranskog oficira, koji se uporno kleo da se još juče predao, pa sad nešto pomaže našima.

— Ta nećete me, valjda, i po drugi put zarobljavati? — obraća se meni kao miroljubivom, ali ga brkati Skender seče strašnim pogledom i objašnjava mu:

— Predaj se ti, bratac, i ekonomski. Što će tebi nova uniforma!

Utjerasmo grešnika u prvu avi i j u i ogolismo ga bezdušno, kao što to samo pjesnici umiju. Na kraju ga i utješismo dajući mu neke svoje prnje:

— Drž’ ovo burazeru, i budi srećan, u toj skromnoj odori izvedena su mnoga slavna djela...

I Operativni štab, jedan deo, onaj istureni, komandantski, neprestano smo pomerali ka centru grada. Kako su se borbene linije pomerale, tako se pomerao i štab. Čim su borbe počele u gradu, iza ponoći prve noći boja, u Grabežu sam ostavio deo štaba a ostali su krenuli iza 2. krajiške. Kad je kod mosta likvidirano poslednje čvorište s desne strane Une, ona po otporu čuvena poslastičarnica, odmah smo u nju smestili istureni deo štaba. Bilo je to dobfo, oprobano pravilo: vole borci kad je komanda blizu, onda su samopouzdaniji. Moj pratilac, Kerkez, znao bi reći:

— Kad vidiš komandanta, onda si siguran. Znaš da predstoji napad, a ne povlačenje. I lepše ti je pri srcu...

Boj za Bihać nas je sve strašno iznurio — komandante, komandire, komesare i borce. Za nas, sve vreme napada nije bilo sna. Ipak, i trećeg dana borbe, čete Krajišnika i Banijaca su pokazivale da imaju lavlje srce i moral kao nijedna vojska na svetu.

Jedinice su se prosto takmičele koja će izvesti veći podvig. Stari Čiča Janko — Moša Pijade, koji se odnekud pojavio u isturenom delu Operativnog štaba, u samom Bihaću, u poslastičarnici, 4. novembra kada su likvidirana poslednja uporišta u gradu govorio mi je da su Krajišnici »božje čudo«. To je rekao i Hamdija Omanoviću, koji nas je zatekao u poslastičarnici kod mosta. Hamdiiu smo bili predvideli za komandanta Bihaća. Obavijestio nas je o situaciji severno od Bihaća i za pohvalu predložio Feđu Dedića, koji je preplivao mrzlu Unu i na vreme dovukao splav s desne strane na levu obalu. Također ističe i svoju 1. četu, koja je pod komandom Nikice Štrpca, Bože Narančića, Dušana Košutića i Kojice Vulina ubila 56, a zarobila 5 ustaša, zaplenila top i dva minobacača, nekoliko mitraljeza i puškomitraljeza, stotinjak pušaka...

Čiča Janko se smeje:

— Nema čoveka kojeg ne bi trebalo pohvaliti!

Zatražio sam od Omanovića da svog pratioca, borca koji je s njim došao u naš štab, odmah pošalje natrag u bataljon, da Uroš Kukolj preuzme komandu bataljona i da se usmere prema Cazinu.

Nešto kasnije, oko 11 sati, spustivši se u predgrađe Bihaća, u Čekrlije, poslao sam od početka napada najopširniji izveštaj Vrhovnom komandantu:

»1. Na sektoru oko Bihaća do sada su oslobođena sledeća sela: Brkića, Kurtovo Selo, Srbljani, Ostoržac (tamo je blokirano nešto ustaša u kuli), Jezero Spahići, Cehovići, Čavkići, Založje (u školi je dat jak otpor, koji je likvidiran protutenkovskim topovima), Vinica, Čekrlije, Prekounje, Ribić, Orljani, Golubić, Sokolac (u školi je blokirao oko 40 ustaša, koji neće da se predaju), Dobrenica, Skočaj, Međudžaje, Zavalje, Žegar (selo je do juče u 16 časova bilo očišćeno, logor očišćen osim tri kuće, koje su bile blokirane, zaplenjen je jedan magacin sa mnogo vojničke spreme i pasulja), Bakšiš, Kalina, Kralje, Hatinac i Pokoj. Plena je dosta u selima i to se hitno evakuiše.

U samom Bihaću, juče pre podne likvidiran je svaki neprijateljski otpor, na desnoj obali reke Une. Najjači otpor u gradu, na desnoj obali, dat je u zgradi koju svi zovu slastičarna, uz sam most, to je likvidirano protutenkovskim topom uz mnogo neprijateljskih žrtava. Na levoj obali u gradu skupilo seje sve što je pobeglo iz sela i sada tu iz kuća daje žestok otpor. Prelaz preko mosta na levoj obali neprijatelj brani sa 6 mitraljeza. Borba se nastavlja svom žestinom...

Do sada je zarobljeno preko 400, najviše domobrana, nekoliko domobranskih oficira, nešto ustaša i seljaka. Važnije zarobljenike ćemo sačuvati, domobrane pustiti, ostale likvidirati u sporazumu sa drugovima koji dobro poznaju prilike.

2. Juče su stalno dolazili neprijateljski avioni i leteli nad ovim sektorom... Bombardovali su prazno brdo Debeljaču i prazna sela (Vinicu i Založje). Izgleda da nemamo nikakvih žrtava od toga.

3. U borbama do sada istakle su se sve jedinice i zaslužile su pohvalu. U grad su prve upale II krajiška i VIII hrvatska brigada. U toj borbi opet se naročito istakao komandant I bataljona II krajiške brigade, umešnošću i smelošću. To je drug Ranko Šipka, koga predlažemo da ga i VŠ pohvali. On se isto tako istakao u borbi kod Jajca.

4. Od II ličke i IV hrvatske brigade, koje su operisale oko Ličkog Petrovog Sela, nemam još nikakvih izveštaja iako preko naših jedinica stalno forsiramo vezu s njima. Izgleda da je to neprijateljsko uporište brzo likvidirano, jer se borba čula samo kratko vreme. Artiljerijska paljba se čula sve dalje prema Slunju.

5. Juče oko podne neke raspršene neprijateljske bande od Spahića napale su jedan III bataljon VIII hrv. brigade s leđa. Više puta pre toga naređivali smo im da se sa te strane obezbede. Poginuo je komandant batajjona Dušan Ostojić, polit, komesar bataljona je ranjen (Žarko Mihajlović). Banda je rasterana.

6. Iz Cazina preko sela Vrsta i sela Zlopoljac probila se jedna neprijateljska kolona jačine oko 3 satnije po neproverenim podacima, do iznad sela Vrkašić. Tu su ih naše snage zaustavile i nešto rasterale...

7. Neprijateljske snage iz Sanskog Mosta prodrle su u Kamengrad i prema Eminovcima, sa težnjom da nadiru prema Lušci Palanki...

8. Ovog časa smo izvešteni da je zarobljen i podžupan takozvane »velike župe Krbava i Psat« iz Bihaća i daje kod nas u logoru.

9. Kod zarobljenog ustaškog vojnika (zarobila ga V krajiška brigada kod Ostrošca i likvidirala) nađen je nov nalog za klanje Srba u tom kraju. Taj nalog izdao je veliki župan, preko ustaškog logornika. Šaljemo vam taj nalog sa dve fotografile. U Bihaću i okolini pobijeno je 12.000 do 15.000 Srba.

10. Sa osmatračnice primećujemo da se snage I kraj. NOPU brigade, na levoj obali Une, približavaju centru grada. Primećujemo vatre u šumici — parku usred grada, a dobili smo izveštaj da napreduju...«

U rano popodne boj u Bihaću je ponovo utihnuo. Silni zamor je savladao ljude. Ponovo sam intervenisao zahtevajući od svih jedinica da »u naredna dva sata snažnim pritiskom treba definitivno savladati poslednji otpor krvavog neprijatelja«. I dok su se naše jedinice pripremale da izvrše odlučni juriš na utvrđenja iza kanala, koji je, strmih betonskih i kamenih zidova, velike dubine, opasivao najveći deo Bihaća na zapadnoj obali Une, čiju je vodu skretao do električne centrale, potpuno iznureni neprijatelj se odlučio na jedino moguće rešenje: da se povuče.

Ustaše su Bihać počele napuštati oko 15 časova 4. novembra. Nagrnuli su preko Bihaćkog polja u severozapadnom pravcu, prema selu Vrkašiću. Razložno sam očekivao da će sada i taj deo uspaničenih ustaških jedinica, koje su u neredu bežale iz grada, biti tučen. Kako mi se s položaja 3. brigade o podne 4. novembra bio javio komandant 1. hrvatske zone, bio sam uveren da je na tom pravcu uspostavljeno potpuno sadejstvo 3. krajiške i 4. kordunaške brigade. Na žalost, Manola nije bio u vezi sa svojom 4. brigadom, a Treća je, zbunjena netačnom vešću da »iz pravca Ličkog Petrovog Sela kreće prema Bihaću grupa od oko 1000 vojnika«, svoje istureno, levo krilo povukla prema Žegaru i ustašama iz Bihaća otvorila izlaz preko Bihaćkog polja na rečicu Klokot, gde je ostao vrlo mali deo Karanovićevih snaga. Ipak, i one snage koje su se tamo zatekle, nisu dale ustašama da prodru bez gubitaka. Karanović je javio da je »na čistini preko koje su se probijali, došlo do borbe prsa u prsa« i da

su najžešći sukobi bili na Klokotu, gdje je »ostala gomila ustaških leševa«.

U 16 časova 4. novembra, u Bihaću je zamro i poslednji otpor neprijatelja. Tada sam drugu Titu javio:

»Bihać je slobodan!«

Bišćani su izvan sebe od sreće. Pesme, kola, jure ljudi naokolo, grle borce. Suze teku niz lica starijih ljudi i žena, reči nemaju od sreće.

Kakva vojska, i narod! Više od 40 časova niko od njih nije oka sklopio, a gle ih sad: u vijugavom kozaračkom kolu pevaju iz svega glasa, kao da su se sve vreme tokom dva protekla dana odmarali!

Nisam imao vremena da se veselim. »U našoj narodnoj vojsci mora vladati ofanzivni duh«, govorio mi je mnogo puta drug Tito, i tražio: »Pri izvršenju svih zadataka uvek nastojati da neprijatelju nametnemo borbu tamo gdje mi želimo, što znači da mi uvek treba da imamo inicijativu u akcijama«. To sam imao na umu i one večeri kad smo slavili pobedu u Bihaću. Inicijativu po svaku cenu zadržati — a za nas je to u onom trenu značilo: brzo grunuti prema Sanskom Mostu i suzbiti nemačke kolone, koje su pokušale da prodru prema Lušci Palanci (izbiti adute protivniku iz ruku) i istovremeno nastaviti napad u smeru severozapada od Bihaća. U nekoj ovećoj zgradi na kojoj su svi prozori bili porazbijani, sazvao sam na savetovanje štabove svih brigada. Budući da je drug Tito od nas tražio manevar i pokretljivost u strategijskim, operativnim i taktičkim razmerama, kako bismo što brže i što uspešnije prenosili težišta borbenih dejstava i sopstvenim snagama osiguravali povoljan položaj (»Brzi pokreti, brz manevar, traženje najslabije točke neprijatelja!«), on nas je učio kako moramo naći načina da osujetimo stalnu težnju okupatorsko-kvislinške oružane sile da nas okruži na uskom prostoru i tuče frontalnim napadima i koncentričnim udarima, kratko sam objasnio štabovima:

— Prvi deo zadatka je izvršen. Predložiću Vrhovnom komandantu da sve pohvali. Hvala svim brigadama. Operacija se nastavlja. Naša akcija mora se razvijati tako da za duži period osiguramo mir i slobodu u Bihaću i široj okolini! Bihać mora biti u dubokoj pozadini. To od nas traži Vrhovni komandant...

U 21,30 u konačnom izveštaju o oslobođenju Bihaća i okoline pisali smo drugu Titu:

»... U ovoj žestokoj i žilavoj borbi, koja je trajala 42 časa, naši gubici iznose prema do sada dobivenim podacima oko 50 mrtvih i 80—100 ranjenih.

U borbi istakle su se sve jedinice... Sve su jedinice zaslužile pohvalu... 1. krajiška brigada je izvršila najdugotrajniju i najžilaviju borbu... Naš štab predlaže Vrhovnom štabu, da se dodijeli titula Narodnog heroja drugu Mikanu Marjanoviću, komandiru 1. čete 1. bataljona 1. krajiške brigade, rodom iz okoline Prijedora, član KPJ, koji je u borbi na Bihaću ranjen jurišajući na čelu svoje čete na neprijateljske haubice, koje su sa svojom vatrom sprečavale nastupanje naših snaga. Drug Mikan Marjanović sa ručnim bombama je rastjerao neprijateljsku posadu, zauzeo haubice i time omogućio brzo nastupanje svome bataljonu. Drug Mikan ranjen je pet puta u ustanku. Istakao se u svim borbama u kojima je učestvovao njegov bataljon, a naročito u borbama na Prijedoru, Ključu, Kupresu, Mrkonjiću, Jajcu i Bihaću.

Naš štab predlaže Vrhovnom štabu da pohvali druga Ranka Šipku, studenta komercijale, star22 godina, rodom iz B. Petrovca, komandanta 1. bataljona 2. krajiške brigade, koji je na čelu svoga bataljona upao u Bihać bez borbe. Isto tako drug Ranko je sa svojim bataljonom bez borbe upao u Jajce. Drug Ranko je neizmerno hrabar i popularan među vojnicima. U ustanku je od prvog dana i istakao se svojom hrabrošću u svim borbama, koje je vodio...«

Druga brigada je nastupala najbliže do nas i od njenog rukovodstva sam najčešće primao izveštaje. Po tim izveštajima znao sam za podvige Ranka Sipke, i razložno sam Titu o tome pisao. Desetak dana kasnije, kad je radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« emitirala moj izveštaj s pohvalom Ranku, Niko Jurinčić i Ratko Martinović su protestirali tvrdeći da se Ranko »ni sa čim naročito nije isticao«, iako priznaju da je on »neosporno dobar vojnik, borac i drug«. Smatrali su daje u 2. brigadi u bitki za Bihać bilo »bezbroj junaka, koji su svojom borbom zaslužili pohvalu«. Naveli su i primer zamenika komandira 1. čete 1. bataljona Dušana Kondića, koji je »sa dvije bombe likvidirao zadnje i najopasnije uporište — slastičarnu i na mjestu ubio 8 fašista«.

Kasnije, tokom" rata, kad smo uveli odlikovanja, imao sam običaj da na smotri jedinica pitam »nismo li nekoga zaboravili«. Borci su uvek najbolje znali ko se među njima najviše ističe.

U borbama za Bihać isticale su se sve jedinice i stotine pojedinaca. Sećam se da smo iz svih bataljona primili izveštaje s imenima »drugova partizana, koji su se pokazali u borbi«. Slučajno sam sačuvao izveštaj Steve Rauša, komandanta 1. bataljona 1. krajiške brigade — predlagao nam je 11. novembra da pohvalimo:

»1. četa: Gerdijan Jovo, omladinac, 2. vod, 3. desetina, odlično bacao bombe, a zatim jurišao.

Knežević Milan, omladinac, 2. vod, 3. desetina, pokazao se s tim što je bacao bombe u štab divizije i iznosio ranjene u najžešćoj borbi.

Šurlan Dušan pokazao se s tim što je odlučno došao sa svojom desetinom na blisko odstojanje, poubijao nekoliko ustaša i nastavio svoj zadatak.

Radaković Milan, puškomitraljezac, pokazao se dobar i odlično je jurišao; isti je ubio jednog ustaškog oficira.

2. četa:

Sešum Milan, puškomitraljezac, pokazao se što je prvi došao do neprijateljskih bunkera i bacio bombu i zatim otvorio vatru iz puškomitraljeza, gdje je i ranjen.

Makterović Uroš, delegat 3. voda, svojim smjelim jurišanjem na neprijateljski logor u Zegaru, bacajući bombe u neprijateljsku kasarnu herojski poginuo.

3. četa:

Obradović Dragomir, desetar3. desetine3. voda, prvi je doletio do neprijateljskih rovova i pobacao bombe, gdje je izbacio nekoliko neprijateljskih vojnika iz stroja.

Deretić Miloš, partizan 2. voda, isti je sa bombama došao do neprijateljskog rova i istjerao neprijatelja iz rovova, iako ga je neprijateljski stražar zaustavio i ispalio nekoliko puščanih metaka na njega isti drug nije ni zastao nego se neprekidno privlačio neprijateljskom bunkeru.

Posebno treba da se pohvale komandir 1. čete ovoga bataljona i njegov zamjenik, što su neustrašivo jurišali niz ulicu prema neprijateljskim topovima. Tu se naročito istakao komandir 1. čete drug Jajičanin Ljubo mir, gdje je

bacio dvije bombe u neprijateljski bunker i tu je istjerao neprijatelja, a njegov zamjenik drug Božo Mlinarić naročito se istakao prilikom zauzimanja jedne zgrade u kojoj su bili neprijateljski vojnici, gdje je on sa još tri druga neustrašivo priskočio do same zgrade i bacio bombe u zgradu, te poslije uletio i pohvatao neprijateljske vojnike.

Komandir 2. čete ovoga bataljona drug Pralica Trivun naročito se istakao u tome što je sa svojom četom ostao čitav dan na položaju ispred neprijatelja na 150 metara i vodio borbu sa neprijateljem ne gledajući na to što su se snage sa njegovog desnog krila bile počele povlačiti kad je počela neprijateljska haubica tući direktno kuću po kuću, i on se sa svojom četom održao na tome položaju sve dotle dok nije dobio naređenje za juriš, kada je neustrašivo jurišao na neprijatelja zajedno sa svojom četom i progonio ga.

Prateći vod. Pohvaljuje se vođa bacačkog odjeljenja drug Jovan Jakovljević što je sa svojim odjeljenjem u najžešćoj neprijateljskoj vatri sišao u grad i preciznim gađanjem sa svojim bacačem potpomogao naše snage u jurišu a ujedno uništio oko jednu desetinu neprijateljskih vojnika. Takav se pokazao u svim dosadašnjim borbama.«

Na žalost, tolika herojstva su za posledicu imala i mnogo žrtava. Samo 1. krajiška brigada izgubila je 25 boraca, a 76 ih je bilo ranjeno. Vojmir Kuzmanić, partijski rukovodilac 2. bataljona 3. krajiške brigade pisao nam je 7. novembra da je njegov bataljon imao 19 izbačenih iz stroja; poginuli su Jovan Čubrilo iz Prkosa, Tomo N.Obradović iz Prkosa, Stanko Pilipović iz Martinbroda, Milan Bojanić iz Gornje Vrtoče i Jovo Ramić iz Prkovaca.

Vrhovnom komandantu nisam pisao o tim brojnim žrtvama (sam je on to istražio, uvek brižan za živote svojih boraca), nego sam ga — izveštavajući o postignutom — ujedno obavestio i o planu daljnjeg nastupanja snaga koje su sudelovale u bici za Bihać: pravac Krupa, Cazin, Slunj i sektor Sanski Most—Lušci Palanka, gde sam i sam krenuo, uputivši Osmana i načelnika Štaba niz Unu.

Kad smo tada, zajedno s jedinicama Glavnog štaba Hrvatske, udarili u smeru severozapada i severa, pred nama se naprosto rastvorila slobodna teritorija sve do Karlovca, pa onda u karlovačkom zaleđu, preko Žumberka, do zagrebačke mitnice.

Od plena koji smo zarobili u oslobođenom Bihaću, naredio sam da mi izdvoje dva automobila. Jednu štapsku limuzinu sam odmah poslao drugu Titu, a za sebe sam zadržao policijski auto »maricu«. Pratioci su odmah izbili rešetke. Bili su srećni: sad smo mogli svi zajedno u jednim kolima. Omanović mi je doveo šofera, nekog od naših ilegalaca iz bihaćke partijske organizacije. Najpre sam, kasno u noć 4. novembra, krenuo prema Krupi, ali kad sam video kako svi manji garnizoni na tom pravcu dosta lako padaju, prebacio sam se u Lušci Palanku. Bio sam ljut, jer tamo je — pisao sam o tome Rodiću i Karabegoviću — »ovladao priličan haos i panika«.

Dok smo mi vodili žestoke borbe za oslobođenje Bihaća, neprijatelj je sa više pravaca krenuo u napad na slobodnu teritoriju Podgrmeča. Većina naših drugova nije se snašla i — kao što sam pisao Vrhovnom komandantu — mestimično dolazi do panike. Ali bilo je i onih koji su učinili prave podvige. Milorad Mijatović je naročito hvalio obaveštajnog oficira svog 4. bataljona, Miloša Predojevića, koji je s grupom boraca, naoružan puškomitraljezom, u zasedi sačekao neprijateljsku kolonu i naneo joj velike gubitke.

Naredio sam koncentraciju jedinica 5. i 6. brigade radi napada na neprijatelja na čitavoj liniji od Suhače, jugoistočno od Bosanskog Novog, do Fajtovca, zapadno od Sanskog Mosta.

»Treba s fronta napadati manjim snagama, a s bokova i leđa, pravèéi klinove, težiti za uništenjem neprijateljskih trupa. Frontalno potiskivanje ne vodi ka cilju, a samo se troši municija...«

To je bio deo taktike druga Tita. Samo sam u konkretnoj situaciji primenio njegovo shvatanje: »Brzi, iznenadni udari, noćni napadi, neprijatelja opkoljavati i redovno ga napadati iz pozadine. Umješnost, hrabrost i sposobnost starješina cijeniti po tome kako se neprijatelj napada, iz pozadine ili frontalno.«

S Petrom Vojnovićem izišao sam na položaje 1. bataljona6. brigade. Neprijatelj je natom pravcu prodro do Eminovaca, Fajtovca i Dabra. Na komandnom položaju, koji je sve vreme zasipan mitraljeskom i artiljerijskom vatrom, zatekli smo komandanta bataljona, žilavo upornog, odlučnog, a pomalo i svojeglavog Milančića Miljevića i komesara bataljona Radu Ercega. Milančić se brinuo zbog mene: nastoji da me svojim telom zakloni. A trenutek kasnije, kad se spremio da svoje čete povede na juriš, traži od Vojnovića:

— Skloni druga Kostu, ja sam za njega odgovoran!

Juriš Milančićevog bataljona bio je silovit. Naše snage vrlo su brzo vratile Eminovce, Fajtovac i Dabar. Neprijatelj je na bojištu ostavio više poginulih i ranjenih. Jurišajući na čelu, Milančić je prodro u neprijateljevu pozadinu i s grupom boraca razbio komoru.

Pohvalio sam komandanta Miljevića, ali uz prigovor:

— Mi nemamo takvih komandanata previše, nije red da jurišaš na čelu stroja!

Ali Miljančić je bio takav, lišen osećaja straha, redovno tamo gde je najteže. To ga je i učinilo izuzetno popularnim u jedinicama i narodu.

Neprijatelj je potisnut i na drugim pravcima.

Osmanu i Slavku sam 6. novembra pisao:

»Na ovom sektoru je vladao priličan haos i panika. Stanovništvo je već bježalo iz Palanke i obližnjih sela, a niko nije preduzimao mjere da to stanovništvo umiri.

Situacija je ovdje sada slijedeća:

Neprijatelj je u jačini najviše do 2000 vojnika pokušao da prodre iz Sanskog Mosta i sektora Ljubija —Suhača. Kod Sanskog Mosta uspio je da dođe do Fajtovaca, a od Suhače došao je do škole u Malu Rujišku i pred Budimlić Japru. Preduzete su mjere da se neprijatelj razbije na tome sektoru. Do sada je neprijatelj istjeran od Fajtovaca do Kamengrada, a isto tako kod Budimlić Japre i Rujiške je potisnut. Osjeća se zbunjenost kod neprijatelja usljed naše ofanzive kod Bihaća... Sada je došao izvještaj da je neprijatelj napustio i Kamengrad i odstupio prema Sanskom Mostu...«

Josip Broz Tito govori na Prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću

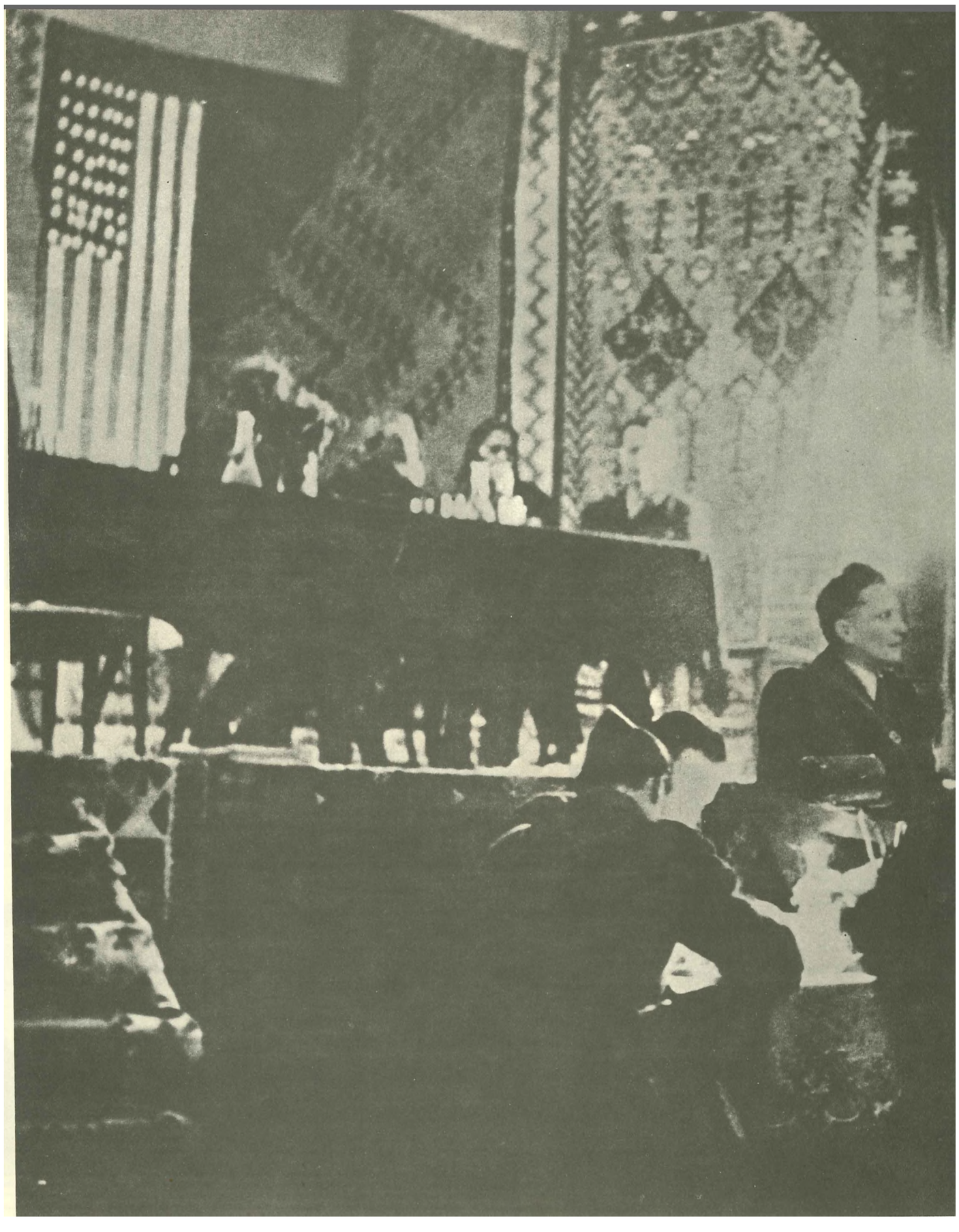

Pokret 5. brigade sa Kozare

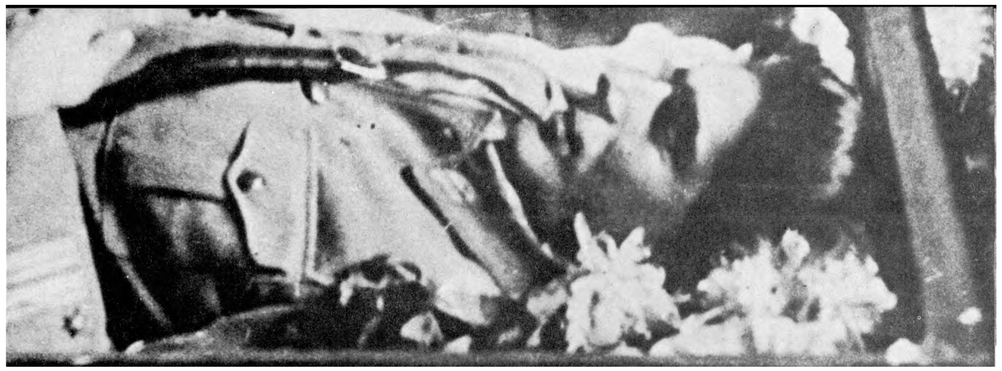

Ranko Šipka na odru

Đuro Kladarin, Dobrivoje Vidić,
Pavle Jakšić i Stanko Bjelajac Ćane

itab Prve krajiške brigade: M. Marin, M. Milosavljević, R. Grković i M. Kušić

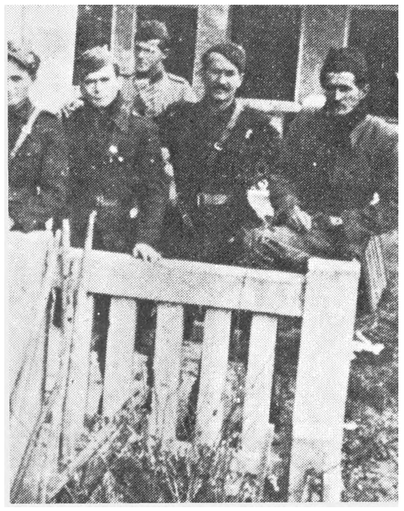

Treća krajiška brigada u Bihaću uoči smotre koju je izvršio drug Tito

Simo Tadić

Partizanski voz na Mliništima 1942. godine

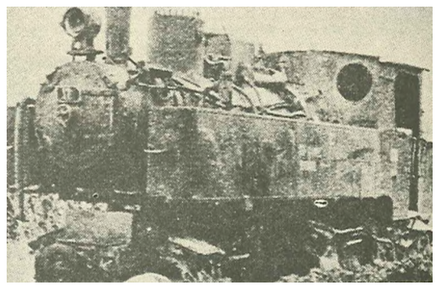

»Proleterka« — lokomotiva voza Vrhovnog štaba

Vagoni voza Vrhovnog štaba na Oštrelju

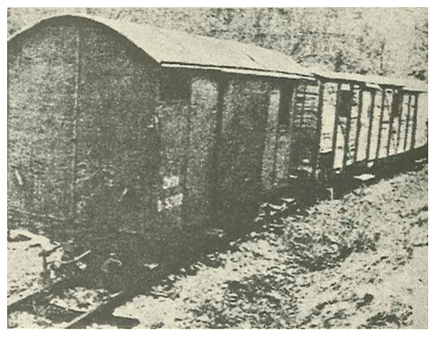

Tito izlazi iz džamije u Cazinu, decembar 1942.

Žene Glamoča idu na izbore za NOO

Tito na Mliništima

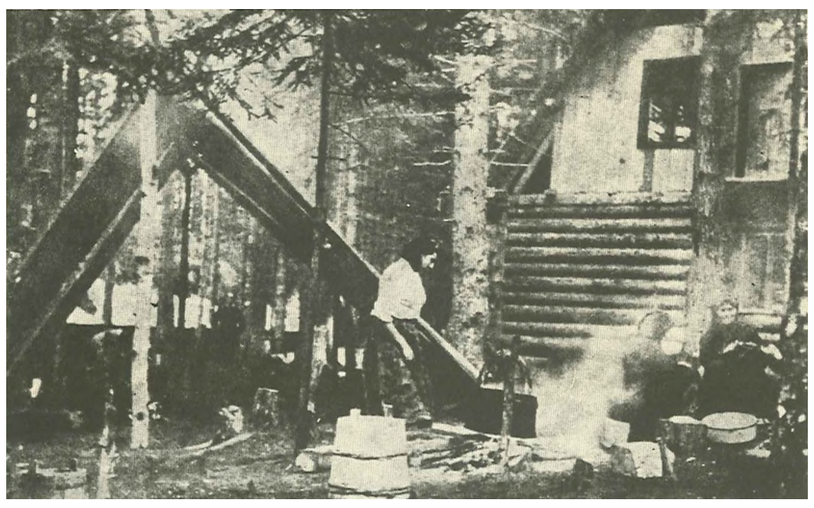

Jedna od grmečkih bolnica

Maršal Tito s Kostom Nađem i Mikanom Marjanovićem

Niko Jurinčić i Dragutin Ćurguz

Predsedništvo AVNOJ-a: Mladen Ivenković, Veselin Masleša, Nurije Pozderac, Vlado Začević, Ivan Ribar, Ivan Milutinović, Pavle Savić, Simo Milošević i Mile Peruničić

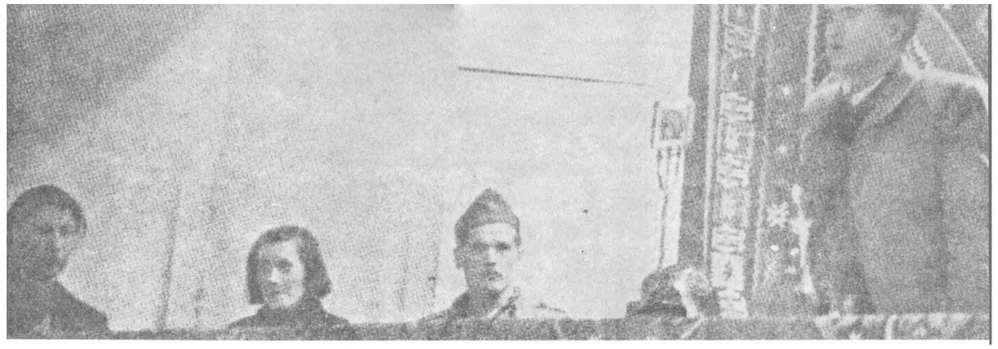

Ivo Ribar Lola govori na Prvom kongresu USAOJ-a

Milan Miljević Milančić

Miting u Cazinu, decembar 1942.:
Tito je tada prvi put govorio
javno o svom poreklu i o rodnom
Kumrovcu

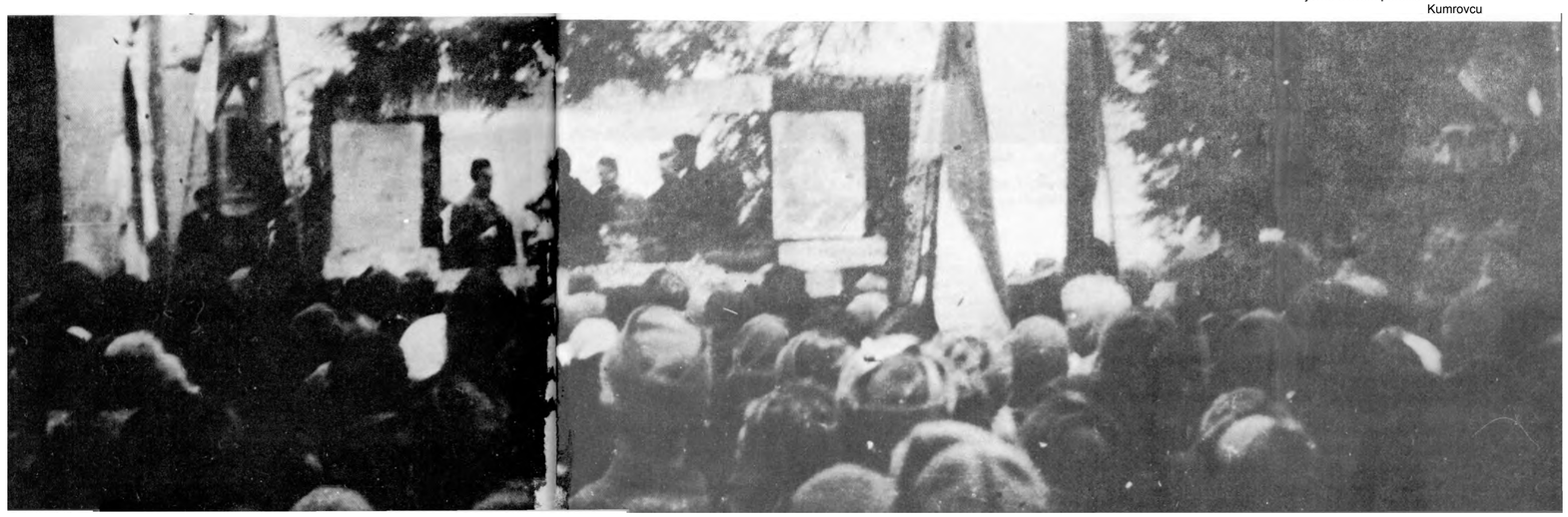

Košta Nađ govori na Prvom kongresu USAOJ-a

Gosti na Kongresu USAOJ-a

4. novembar 1942:

Nemačke i /'talijanske snage otpočele povlačenje s fronta kod El Alamejna.

5. novembar:

Izbeglička vlada Kraljevine Jugoslavije postavila ultimativan zahtev vladi SSSR-a: da obustavi kampanju preko radija i štampe protiv četnika Draže Mi hai lov/ča; da pozove partizane da prekinu napade na četnike i da se stave pod komandu jugoslovenske izbjegličke vlade.

Početak novembra:

»Slobodna reč«, list jugoslovenskih iseljenika u Njudžersiju (SAD), izdala u 30.000 primeraka »Ratni bilten«, u kome su izložene operacije NOV i POJ za poslednja tri meseca.

6. novembar:

U Vinici (u Krajini) vođa Trećeg rajha Adolf Hitler održao sastanak sa vrhovnim komandantom Jugoistoka generalom Aleksandrom Lerom i poglavnikom NHD Antom Pavelićem, na kome je razmotrena situacija u NDH i rešeno da se preduzm u krupne operacije radi uništenja NOV i POJ.

10. novembar:

U Minhenu održan sastanak Adolfa Hitlera, Harimana Geringa, Joakima fon Ribentropa i Galeaca Ćana na kome je odlučeno da se izvrši okupacija neokupiranog dela Francuske i njenih severnoafrrčkih poseda.

11. novembar:

Nemačke i /talijanske snage otpočele okupaciju neokupirang dela Francuske koji se nalazio pod upravom kvislinške vlade u Višiju.

12. novembar:

U Rijeci održana konferencija istaknutih četniških vođa sa područja Crne Gore, Hercegovine, južne Bosne, Dalmacije i Like i predstavnika italijanske Više komande (Supersolda) oružanih snaga »Slovenija — Dalmacija«, i civilnih okupacionih vlasti, na kojoj su utvrđene mere za još tešnju saradnju u borbi protiv NOV i POJ.

24. novembar:

U rejonu Kalača snage Crvene armije izbile na Don i okružile nemačke i rum unske snage kod Staljin grada (sada: Volgograda) kojima je komandovao general Fridrih fon Paulus.

Kraj novembra:

U Zagrebu održano vojno savetovanje, kome su prisustvovali nemački opunomoćeni general NDH, šef italijanske vojne misije i načelnik generalštaba domobranstva. Razmotrena je vojno-politička situacija u NDH, te je konstatovano da su dejstva jedinica NOV i POJ dovela u pitanje i sam opstanak NDH.

6. decembar:

U Bosanskom Petrovcu otpočela trodnevna I zemaljska konferencija AFŽ-a za Jugoslaviju, koja je organizaciono uobličila AFŽ i postavila sledeće zadatke: pružanje što veće pomoći jedinicama NOV i PO Jugoslavije; mobilizacija žena za učešće u oružanim i diverzantskim akcijama; svestrana pomoć organima narodne vlasti u organizovanju pozadine; briga o deci; jačanje bratstva i jedinstva među ženama Jugoslavije i pojačan rad na kulturno-prosvetnom uzdizanju žana u selu. Na konferenciji je izbran Centralni odbor AFŽ-a za Jugoslaviju, od 20 drugarica. Prvog dana konferencije vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito održao je govor u kome je ženama Jugoslavije odao visoko priznanje za njihov rad u narodnooslobodilačkoj borbi.

16. decembar:

Nemačka Vrhovna komanda izdala direktivu za borbu protiv partizana, u kojoj ističe: da ta borba nema ničega zajedničkog sa odredbama Ženevske konvencije, pa se naređuje da jedinice upotrebe sya sredstva, bez ikakvog ograničenja, čak i prema ženama i deci, i da zbog toga nijedan nemački vojnik ne sme biti pozvan na sudsku i disciplinsku odgovornost.

18. decembar:

VŠ NOV i POJ izdao naređenje da se pri Štabu 4. operativne zone NOV i PO Hrvatske formira Sekcija za ratnu mornaricu, sa zadatkom da, na dobrovoljnoj bazi, mobilise mornare u narodnooslobodilačke mornaričke odrede na moru.

18. decembar:

U Glavnom stanu nemačke Vrhovne komande kod Gerlica (u 1st. Pruskoj) otpočela dvodnevna konferencija vođe Trećeg rajha Adolfa Hitlera s načelnicima generalštabova i ministrima spoljnih poslova Nemačke i Italije, na kojoj je, pored ostalog, zaključeno da se osiguraju južne obale Evrope i u toku zime preduzmu zajedničke operacije protiv NOV i PO Jugoslavije i »Titove države«.

22. decembar:

Američki književnik jugoslovenskog porekla, Luj Adamič, izjavio američkoj javnosti da jedino partizani u Jugoslaviji vode oslobodilačku borbu, a da četnici Draže Mihailovića sarađuju sa okupatorom.

Decembar:

Predstavnik ministarstva inostranih poslova V. Britanije izjavio predstavniku izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije da su snage NOV i POJ aktivne u borbi protiv okupatora, a da snage Draže Mihailovića od oktobra prošle godine ne vode borbu protiv Nemaca i Italijana. Ali i pored toga tokom decembra britanske vojne vlasti uputile četnicama u Jugoslaviji, pored ostalog, 20 puškom/traljeza, 600 ručnih bombi, drugo oružje i opremu, kao i hranu u težini od oko 1650 kila, 3.556 dolara i 181 zlatnu funtu.

U novembru 1942, posle bitke za Bihać, nekoliko puta sam posetio Vrhovnog komandanta: prvi put na Oštrelju, dok je još bio u vagonu šumske železnice, a kasnije u Bihaću, nešto pre Prvog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije.

Dan koji smo mi u ono vreme s najvećom radošću slavili, godišnjicu lenjinskog Oktobra, 7. novembra, želeo sam mu lično čestitati. Ali to nije bilo moguće. Ona prva tri dana posle oslobođenja Bihaća dinamika zbivanja je bila takva da je komandant morao sve vreme biti u Štabu. Smatrali smo — a tako smo 6. novembra i pisali — da nam se »poslije oslobođenja Bihaća otvaraju široke mogućnosti daljeg napredovanja«, i to smo želeli iskoristili. O tome kako da iskoristimo »široke mogućnosti daljeg napredovanja« želeo sam čuti i savete Vrhovnog komandanta, iako smo mi imali svoj plan.

Posetio sam druga Tita 8. novembra.

U međuvremenu, 5. novembra drug Tito je »borcima, komandirima, komandantima i politkomesarima« jedinica koje su sudelovale u bici za Bihać uputio »priznanje i pohvalu« za »junačko držanje«. Njegovu pohvalu smo dali svim brigadama, tražeći da ih komandanti bataljona pročitaju pred strojem:

»...Vi ste u tim bojevima dokazali da ste zaista dostojni potomci vaših slavnih predaka, da nosite visoko zastavu narodnog oslobođenja... Vi ste časno izvršili zapovijest Vrhovnog štaba da u čast 25-godišnjice Velike oktobarske socijalističke revolucije osvojite od neprijatelja grad Bihać i osvetite nebrojane žrtve koje su pale u tom gradu i okolini od krvničke ruke ustaških razbojnika... Čestitam vam ovu najveću dosadašnju vašu pobjedu i želim nove uspjehe u vašim budućim bojevima...

U vagonu — radnom kabinetu Vrhovnog komandanta — bilo je toplo. U železnoj peći gorela je vatra. U uglu je na mašini kucala Zdenka Paunović. Drug Stari je nešto pisao. Na njegovom radnom stolu, odmah kad uđoh, posle pozdrava, primetio sam svoj izveštaj od 4. novembra. Neke rečenice su bile potcrtane. Uz taj izveštaj bilo je i pismo Pavla Ilića, koji je obaveštavao (posle mene) druga Tita da u Bihaću »zarobljenika ima oko 1000«, da je »300 domobrana-Zagoraca predato Glavnom štabu Hrvatske, a ostalo je zadržano u logoru u selu Veliki Radić. Među njima nađen je veliki broj ustaša... među njima jedan italijanski špijun, koji već 15 godina špijunira za račun Italije. Ima i radio-stanicu...«

Po podacima koje je imao moj Štab, neprijatelj je u Bihaću imao »oko 550 mrtvih, od toga 20 oficira, a broj ranjenih je još veći. Zarobljeno je oko 850...«

Na osnovu našeg izveštaja Tito je još 5. novembra poslao telegram radio-stanici »Slobodna Jugoslavija«, koja je iz Moskve pod rukovodstvom Veljka Vlahovića (dakako, uz moskovsku kontrolu) emitovala vesti o našoj borbi. Drug Tito mi je 8. novembra pročitao svoj telegram o borbi za Bihać i o tome kako »Vrhovni štab izražava zahvalnost i priznanje odvažnim borcima, komandirima i političkim komesarima... za primjerno ispunjenje zadataka i heroizam«. »Slobodna Jugoslavija« taj telegram nije odmah emitovala, pa je drug Tito — potpisujući se kao i u svim izveštajima Kominterni starim, moskovskim pseudonimom Valter — protestovao:

»Zašto naši izvještaji o akcijama naših jedinica zakašnjavaju po nekoliko dana... Naše jedinice i dalje napreduju i približuju se Bosanskom Novom. U Bihaću nije nađeno samo 550 leševa, već 1500 ubijenih ustaša. Ali i to još nije sve. Valter.«

U telegramu »Slobodnoj Jugoslaviji« drug Tito je poimenično pohvalio samo dvadesetdvogodišnjeg studenta Ranka Šipku iz sela Očijeva kod Drvara. To je bio i naš predlog. Ali mi smo u veče 4. novembra predlagali i »da se dodijeli titula Narodnog heroja drugu Mikanu Marjanoviću«.

— Nije previđen — osmehnuo se Vrhovni komandant. — Drugovi su se složili da Mikana proglasimo narodnim herojem...

Baš tada je stigao Čiča Janko, kao ris ljut. Još s vrata žestoko viče:

— Kakvi heroji. Bandajeto, svečoveku pokradoše...

— Kakva banda, Čiča? — uozbiljio se drug Tito.

— Ovi Kostini, Krajišnici. Konja mi ukrali...

Tito prasnuo u smeh. Zagledao je Čiča Janka, meriga od glave do pete — na Čiči sve novo, i uniforma i čizme, čak i opasač mu novi dali, i titovku mu novu sašili.

— Bogami, ti se uredio! A od koga ti je to ako nije od Krajišnika! Kako si došao kad ti konja ukradoše?

Konja su Čiči zaista »ukrali«. Zapravo, kako mi kasnije reče komandant 3. brigade kod koje je Čičin konj pronađen, borci su ga jednostavno rekvirirali: konj sam, s lepim sedlom, vezan pred nekom kućom, pa oni mislili da je neprijateljski. Čiča je, pre nego je njegov konj nađen, dobio drugog i na njemu je dojahao u Vrhovni štab, ali Krajišnicima nije praštao:

— Čak su mi i naliv-pero uzeli. Ja izašao iz sobe, ostavio pero na stolu, a kad se vratih, peru ni traga. Pa onda, da me podmite, eto sašili mi ovo prnja na meni...

— Ja te bolje odjevenog ne vidjeh! — smije se drug Stari.

Ija sam se smejao, ali pritajeno, da Čiču ne rasrdim.

Čiča je ostao kod Tita dok sam izlagao naše zamisli operacije i analize »širokih mogućnosti daljeg napredovanja naših snaga«.

Pre polaska u Vrhovni štab, 7. novembra imao sam sastanak s komandantima 5. i 6. brigade — Josipom Mažarom Šošom i Miloradom Mijatovićem. Obojica, a i načelnik našeg Štaba Poljanac, predlagali su da što pre napadnemo Bosanski Novi »obzirom na demoralizaciju i panično begstvo neprijateljskih snaga iz sviju garnizona oko Une, s leve i desne strane«. Ocenjivali smo, na osnovu izveštaja da je — »demoralizacija zahvatila i garnizon Bosanski Novi, kao i deo neprijateljskog fronta od Bosanskog Novog ka Suhači i Miskoj Glavi«. Poljanac je odmah posle mog odlaska k Titu pisao Rodiću i Karabegoviću u Bihaću da sam ja »otišao hitno u Vrhovni štab radi podnošenja ovog predloga... s tim što bi se preko Vrhovnog štaba tražilo i učestvovanje hrvatskih brigada na Dvor«.

Vrhovni komandant je pomno saslušao predloge Operativnog štaba. Bilo je to odmah na početku našeg razgovora. Složio se sa sadejstvom brigada Glavnog štaba Hrvatske, ali »trebalo bi počekati dok oslobode Slunj«. Zagledan u kartu, pitao je što smeramo u pravcu Sanskog Mosta. Mi smo u našem Štabu prethodnog dana razmatrali i napad na Sanski Most, ali smo taj napad odgađali »iz razloga što neprijateljske snage na sektoru Sanski Most—Ljubija, iako su pretrpele osetne gubitke, još uvek nisu demoralisane«.

Obavestio sam druga Tita da smo za 10. novembar

zakazali sastanak sa svim štabovima brigada koje su bile predviđene za operacije prema Bosanskom Novom. U popovoj kući u Srednjem Duboviku kod Krupe trebalo je da se okupe štabovi 1,2,3,5. i 6. brigade. Tito se složio, ali je tražio da sa Trećom krajiškom ne računamo: već je bila u sastavu novoformirane 1. proletarske divizije pod komandom Koče Popovića i Filipa Kljajića. Odbio je i naš predlog da porušimo ostrožačku kulu:

— Sad nam treba, a posle ćemo videti — reče.

Nisam ni slutio da će se u taj zamak uskoro on sam preseliti i da će u njemu boraviti sve do početka operacije »Vajs«.

Tada sam k drugu Titu došao kao komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu, i to je bio moj poslednji razgovor s Titom u toj funkciji. Drug Tito je, naime, 9. novembra ukinuo i Dobrovoljačku vojsku, koje zapravo na području Bosanske krajine nikad, kao zasebne formacije, nije ni bilo. Nastupila je nova faza u razvoju naših oružanih snaga.

Od golorukih boraca, eto, sada, 19 meseci posle okupacije, iako smo sve vreme bez trunke ičije pomoći, rastući isključivo vlastitom snagom, oslonjeni isključivo na naoružanje oteto od neprijatelja, stvara se Narodnooslobodilačka vojska: od partizanskih odreda drug Tito stvara revolucionarnu narodnu armiju novog tipa.

Šeta s rukama na leđima:

»Mogu smjelo tvrditi da je stvaranje narodne vojske pod ovakvim uvjetima pod kojima je mi stvaramo, jedinstven primjer u historiji!«

Rekao sam nešto o značaju Partije i radničke klase: kako je Partija velika po tome što je umela voditi mase tako da svaki narod — naglašavao sam »svaki naš narod za sebe« — bude nosilac borbe za sopstveno oslobođenje i tek onda da se svi zajedno, jedinstvenom voljom, stopimo u jedinstvo. Čiča Janko se iz svega glasa nasmejao:

— Baš tako, Košta. U našoj pobedi neće biti takozvanih oslobodilaca i onih koji su oslobođeni. Svako ore svoju njivu, svak sam kleše svoju sudbinu...

Drug Tito lista neke zapise na svom stolu. Kasnije mi je bilo jasno da je već pripremao i referat za I zasedanje AVNOJ-a. Govori o klasno-socijalnim i nacionalnim karakteristikama NOV, koja je »instrument narodne vlasti, ali istovremeno i zajednička oružana sila svih naroda Jugoslavije, armija bratstva i jedinstva«. Konačno je našao traženi list (»Baš sam ovo noćas pisao za 'Bilten'!«).

»...Naša narodna vojska nije stvorena odozgo, putem dekreta, prisilno, nije naoružana iz'fabrika, preko vojnih liferanata... Svaki borac naše hrabre narodne vojske, teškom borbom i svojom krvlju, osvojio je i osvaja svoje oružje od neprijatelja... Stvaranje divizija i korpusa, stvaranje naše narodne vojske došlo je baš u vreme kad su za to sazreli svi uslovi, kad se za to pokazala neophodna potreba, kad su već stvorene mnogobrojne brigade i bataljoni... Stvaranjem narodne vojske stvoreni su preduslovi za operacije većeg stila, za još snažnije udarce protiv okupatora i njegovih ustaških i četničkih sluga...«

Do tog trenutka nije spominjao korpuse. Meni je samo rekao:

— Operativni štab je izvršio svoj zadatak. Sad idemo na viši oblik vojne organizacije.

Mislio sam da idemo samo na divizije.

Hteo sam biti siguran:

— Druže Stari, dobro li čujem: stvaramo korpuse?

— Ovog trenutka jedan, uskoro drugi, a onda ćemo dalje...

Krajina je, odlukom druga Tita, imala čast da od svojih snaga 6. i stočno bosanske brigade i svih bosanskih odreda formira prvi korpus u Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije. Vrhovni komandant je smatrao da komandu nad novoformiranim I bosanskim korpusom treba preuzeti dotadašnji Operativni štab Bosanske krajine. Bio je izostavljen samo moj zamenik Slavko Rodić:

— Ako smatraš da on već ima dovoljno iskustva i sposobnosti da komanduje divizijom — pitao me Vrhovni komandant.

Rodić je to, svakako, mogao. Rekao sam to drugu Titu, ali sam mu takođe rekao da je među svim krajiškim komandantima, po mom uverenju, najsposobniji Josip Mažar Šoša. Učinilo mi se da u očima druga Tita vidim jedva primetno čuđenje, ali ništa nije rekao. Založio sam se za Šošu:

— Videćeš, druže Stari, malo ih je kao Šoša...

Lice mu se razvedrilo:

— Pa dobro, neka bude. Dakle: Rodić i Šoša...

Komesare za obe novoformirane krajiške divizije — IV i V — predložio je sam: za IV dotadašnjeg komandanta 1. krajiške brigade Milinka Kušića, srbijanskog proletera, kojeg je Tito znao još iz užičkog perioda i 2. proleterske brigade i Iliju Došena, koji je bio Osmanov zamenik u Operativnom štabu.

Budući daje Vrhovni komandant imao dobar pregled i ostalih brigadnih kadrova u Krajini, želeo sam čuti ima li još konkretnih predloga. To je prepustio nama. Kaže pri tome:

— Odmah to reši s drugovima!

Sutradan, kad sam ja već razrađivao plan napada na Novi, potpisao je »naredbu br. 23«:

»Od oružanih snaga Narodnooslobodilačke vojske na teritoriji Bosne formira se štab I bosanskog narodnooslobodilačkog udarnog korpusa. U sastav ovog korpusa ulaze: IV i V narodnooslobodilačka udarna divizija i VI narodnooslobodilačka udarna brigada istočne Bosne. Pod komandu I bosanskog narodnooslobodilačkog udarnog korpusa stavljaju se i svi partizanski odredi na teritoriji Bosne...«

Trinaest dana posle toga potpisao je i »naredbu br. 25« o formiranju I hrvatskog korpusa pod komandom Ivana Gošnjaka i Većeslava Holjevca.

Tito me je 8. novembra zadržao u svom vagonu na ručku. Bilo je prisutno još nekoliko drugova. I tu se govorilo o novoformiranom I bosanskom korpusu. Moša Pijade me je zadirkivao:

— Bogme, Košta, sad s tobom nema šale. Vele da je jadna država koja Bosne nema, a ti sad komanduješ ćelom Bosnom...

Meni nije bilo do šale. Bio sam prenapregnut. Na svim položajima severno od Bihaća sve naše jedinice su bile u borbenom rasporedu: negde su napadale, a na dva-tri mesta bile napadane. Sad je sve te snage trebalo usmeriti na Bosanski Novi, kojeg je, po mojoj proceni, uza svu demoralizaciju neprijatelja, bilo teže osvojiti nego Bihać.

Posle obeda Tito je sa mnom ponovo seo uz sto prekriven kartonom. Još jednom je razmatrao mogućnost

napada na Sanski Most, a onda me je podsetio na naš stari plan: prodor u srednju Bosnu:

— Mi moramo uspostaviti most sa Srbijom. A to znači da se moramo učvrstiti u srednjoj i istočnoj Bosni!

Pre rastanka dao mi je nekoliko dragocenih saveta o komandovanju. Suština: kako u masi činjenica videti one najhitnije, kako u masi mogućnosti izabrati onu koja najbolje rešava probleme i najdirektnije vodi ka pobedi. Misli Vrhovnog komandanta, izlagane popodne 8. novembra kasnije sam zapazio u njegovom članku u »Biltenu Vrhovnog štaba« novembra 1942:

»Rukovođenje postaje sve složenije i zahtijeva mnogo više spremnosti i ratne vještine komandanata, koji su izrasli u procesu dosadašnje borbe, kada se primenjivala skoro isključivo, partizanska taktika ratovanja. Taktika ratovanja naše narodne vojske apsolutno mora biti kombinirana sa našom dosadašnjom partizanskom taktikom. To znači da se moramo čuvati krutih frontova, i izbjegavati ih, da moramo izbjegavati da nam neprijatelj, svojom taktikom, nametne odbranu pomoću dugačkih i rasplinutih frontova, začepljavanja rupa itd. Naprotiv, u našoj narodnoj vojsci mora vladati isključivo ofanzivni duh, ne samo kad smo u ofanzivi već i u defanzivi...«

Novembra 1942. godine bili smo neprestano u ofanzivi. Bihaćka operacija trajala je dvadesetak dana, uglavnom u dolini srednjeg toka Une i u rejonima severozapadno od Une, u međurečju Korane i Gline, do Kupe na severu i planinskog masiva Plješevice i Male Kapele na jugu. Oslobođena je prostrana teritorija s gradovima Bihać, Bosanska Krupa, Cazin, Velika Kladuša, Vrnograč, Bužim, Drežnik Grad, Cetingrad i Slunj. Na rubovima prostrane slobodne teritorije Bihaćke republike neprestano su vodile borbe jedinice Glavnog štaba Hrvatske, grupa proleterskih brigada, odnosno divizija i divizije Prvog bosanskog korpusa. Stabilnost odbrane nemačkih i talijanskih trupa u severozapadnom delu Balkana bila je temeljno ugrožena. General Edmund Glez-Horstenau je našu Bihaćku republiku 16. novembra u pismu generalu Leru nazvao »partizanskim carstvom« koje drže »prvoklasno organizovani i naoružani banditi«.

Zaokupljen bitkama na pravcu Sanski Most—Bosanski Novi i pripremanjem operacije za oslobođenje Bosanskog Novog, tek povremeno sam dolazio u središte Bihaćke republike. Ranković mi je 8. novembra dao nekoliko zlatnika da, kad stignem, popravim zube, i ja sam to iskoristio. Zagrebački zubar Josip Osvald mi je početkom augusta 1941. godine popravljao zube i nisu me boleli sve do jeseni 1942. A onda su počele teške zubobolje. Drugovi u Bihaću su me odveli kod jednog dobrog druga, zubara Derviša Ajdinovića Dede. Dao sam mu Markove dukate i on mi je za nekoliko dana sredio zube. Nešto zlata je ostalo, ali nisam uzeo:

— Upotrebi to za druge drugove, koji imaju bolesne zube!

Kod Tita sam u Bihaću bio samo jednom: da ga obavestim o pripremama za napad na Bosanski Novi i da se uskladi sadejstvo s jedinicama Glavnog štaba Hrvatske, koje su istovremeno trebale napasti susedni Dvor na Uni. U prostranoj sobi ispred kancelarije u kojoj je radio Vrhovni komandant, zatekao sam Čiču Janka i Marka. Na Markovom radnom stolu bilo je nekoliko poziva drugovima, koji su bili izabrani za sudelovanje u radu Prvog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Vrhovni komandant je tih dana, oko 20. novembra, uputio 69 takvih poziva. Iz Bosne i Hercegovine pozvano je 17 drugova. Svi pozivi bili su identični, i svi s Titovim potpisom (samo: »komandant Tito«):

»Herojska borba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, njeni uspesi koji su je učinili najmoćnijim vojničkim činiocem u Jugoslaviji i činiocem od međunarodnog značaja, omogućeni najširom i oduševljenom podrškom narodnih masa u svim zemljama Jugoslavije, visoki stupanj razvitka naše Narodnooslobodilačke borbe, mnogobrojni i složeni zadaci koji se na tom stupnju nameću narodu i vojsci u oslobođenim i neoslobođenim delovima u Jugoslaviji, prostranost oslobođene teritorije i široke perspektive za dalje uspehe neodložno nameću čvršću i trajniju organizaciju narodne vlasti, obuhvatnije sjedinjavanje napora svih naroda Jugoslavije za osiguranje konačne pobede narodnog ustanka.

Vrhovni štab uzeo je zato na sebe inicijativu da sazove skupštinu istaknutih i narodu odanih boraca i rodoljuba, koji su od početka ustanka nesebično i požrtvovano učestvovali u Narodnooslobodilačkoj borbi, u cilju obrazovanja Veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Veća narodnih poverenika kao najviše narodne vlasti u Jugoslaviji...«

Već sam znao za odluku o sazivanju AVNOJ-a. Lola Ribar i Sreten Žujović su mi izneli Titov projekt Zasedanje je trebalo biti kruna svih naših pobeda. Žujović je rekao:

— Prelomni korak revolucije!

Bihaćka republika, sa svojih 48.000 kvadratnih kilometara slobodnog teritorija, nije bila samo ta teritorija — od Imotskog do prilaza Zagrebu, i od Banje Luke do Rijeke — nego i brojne druge teritorije u svim krajevima zemlje. Nemci su tada o nama pisali kao o »komunističkoj državi«, koja se — kako oni broje — širila u dužinu 250 kilometara, a u širinu do 100 kilometara. Tu, kao i na svim slobodnim područjima, druge vlasti, osim vlasti narodnooslobodilačkih odbora, nije bilo. U početku ustanka smatrali smo narodnooslobodilačke odbore privremenim organima vlasti, jer nismo smatrali da su uslovi toliko sazreli, da bismo mogli te istinski revolucionarne organe vlasti utvrditi kao stalne i trajne organe. Proces, koji je počeo početkom ustanka, snažno razvijan u Užičkoj republici, institucionaliziran je početkom februara 1942. godine Fočanskim propisima, po kojima su NOO još »privremeni organi demokratske narodne vlasti, iznikli u prelaznom vremenu nametnutog rata od strane fašističkih okupatora«, s tim što će narod tek posle pobede »odlučivati o formama svoga života i uređenja«. Naredni korak je učinjen u Glamoču, 21. augusta, kad je Politbiro CKKPJ donio važne odluke o budućoj organizaciji na-

rodne vlasti. Te su odluke konkretizovane onih dana, kad smo mi bili u protuofanzivi na Manjači. Tada su objavljene dve naredbe Vrhovnog štaba: o izborima odbornika narodnooslobodilačkih odbora i o obrazovanju vojnopozadinskih vlasti. U istoriji se te naredbe VŠ nazivaju »Septembarski propisi«, ponekad »Krajiški propisi«, a rede »Drinićki propisi«.

Kad sam, očekujući da me Tito primi radi dogovora o napadu na Bosanski Novi, razgovarao s Markom i Čiča Jankom, govorili smo o tim propisima, o zakazanom zasedanju Antifašističkog veća i o dva okružna i tridesetak sreskih već uspostavljenih narodnooslobodilačkih odbora na teritoriji Bihaćke republike, o 12 gradskih i 33 općinska NOO. Mesnih NOO tada je bilo gotovo hiljadu. Mi smo tada, samo u Krajini, imali 14 sreskih NOO, 66 opštinskih sa gradskim NOO u Duvnu, Livnu i Glamoču, i 414 seoskih NOO. Bihaćka republika imala je i 18 komandi mesta i 16 komandi područja.

Unutrašnji uslovi bili su do kraja sazreli da se obnovi inicijativa, prvi put iskazana u augustu 1941. godine, o obrazovanju vlade narodnooslobodilačkog pokreta. Želeli smo vladu sposobnu da zastupa sve interese narodnooslobodilačkog pokreta u zemlji i inostranstvu.

Od Titove inicijative da treba stvoriti Nacionalni komitet oslobođenja (pismo Končaru u augustu 1941. i istovremeno telegramska obavest Kominterni) koji bi trebao biti »neka vrsta narodne vlade«, odnosno (javlja Kominterni) »neke vrste narodna centralna vlast«, do stvaranja AVNOJ-a, prošlo je petnaest meseci. Stvaranjem Bihaćke republike mi smo na sva ključna pitanja daljeg vođenja rata mogli dati dugoročne odgovore. To je vrhunac jednog i početak novog razdoblja narodnooslobodilačkog rata.

Kad sam saznao za sazivanje AVNOJ-a, bio sam uveren da će taj narodni, općejugoslovenski parlament, skupština svih koji su za borbu protiv okupatora, za slobodnu Jugoslaviju, izabrati i novu, istinski narodnu vladu. Za sve nas bilo je jasno da je razvojem ustanka »konačno svršeno sa starim oblicima vlasti« i da je u narodnooslobodilačkim odborima utemeljena zdrava »klica i osnova buduće narodne vlasti«. Sad smo želeli da se sve to objedini pod jednom narodnom vladom. Kao generalni sekretar KPJ, jedne od sekcija Treće komunističke internacionale, Tito je Izvršni komitet Kominterne 12. novembra obavestio da je odlukom Vrhovnog štaba formirano 8 divizija u Hrvatskoj i Bosni, da se u drugim pokrajinama formiraju brigade i da se naše divizije sad više ne zovu partizanske, već Narodnooslobodilačka vojska. U depeši je i podatak koji će u Moskvi izazvati snažnu reakciju:

»Mi ćemo sada obrazovati nešto kao vladu a zvaće se Narodni komitet oslobođenja Jugoslavije. U komitetu će biti predstavljene sve narodnosti Jugoslavije iz raznih ranijih partija. Komitet će ovih dana izdati proglas narodima Jugoslavije.«

Kominterna je u svom odgovoru »tavarišu Valjteru« insistirala na sužavanju značaja Nacionalnog komiteta Jugoslavije. Zatražili su da se ne suprotstavljamo jugoslovenskoj vladi u Londonu i naglasili: »Ne pokrećite pitanje o ukidanju monarhije«. Kominterna se izjasnila za Nacionalni komitet oslobođenja, podržala je njegov općejugoslovenski i općepartijski antifašistički karakter, ali dato bude isključivo politički organ narodnooslobodilačke borbe; vlada nikako! Kominternino rukovodstvo, u funkciji sovjetske vanjske politike, zatražilo je od nas da ne ističemo parolu o republici, jer treba čekati kraj rata i konačni slom italijansko-nemačke koalicije: tada će se rešavati pitanje o režimu u Jugoslaviji.

Ne sećam se koliko sam o svemu tome bio obavešten novembra 1942. godine. U svakom slučaju Tito, kao generalni sekretar KPJ, sekcije Kominterne, nije mogao prevideti zahteve Kominternine Egzekutive.

U svakom slučaju, saznanje da ipak pripremamo zasedanje AVNOJ-a u središtu Bihaćke republike, mene je oduševljavalo. Izvanredno raspoložen, u razgovoru s Čiča Jankom i Markom, čekao sam Vrhovnog komandanta. Ujutro mi je uputio hitan poziv i stigao sam odmah, jer Vrhovni je voleo tačnost. Neko vreme posle mog dolaska iz Titove kancelarije je izišao dr Ivan Ribar, a zatim i sam Tito. Pozdravio sam ga stisnutom pesnicom, ustavši sa stolice. Vrhovni me letimično pogledao, kao da me vidi prvi put. Lice mu se primetno namrštilo; oči zasenjene. Okrenuo se Marku:

— Pa gde je taj Košta?

Ranković i Pijade, vidljivo začuđeni, odgovaraju uglas:

— Tu je, evo ga!

Vrhovni komandant je zadržao isti izraz lica. Dugo me gleda. Bio sam utegnut u lepoj, novoj uniformi nemačkog oficira. Imao sam samo našu, kozaračku kapu s velikom petokrakom zvezdom. Nisam znao zašto se Vrhovni komandant ljuti sve dok mi nije pružio ruku:

— Bogami, ja mislio da je to neki zarobljenik, a ne komandant našeg Prvog korpusa...

Shvatio sam žaoku, i ispravno sam je protumačio.

Drug Tito je želeo da njegovi komandanti budu pristojno odeveni i da ne izgledaju šareno, da se ne odevaju kako kojem padne na pamet. Zar još u Stolicama nije sam pravio nacrt partizanske kape?

Odmah sam, još u Bihaću, dao da mi sašiju partizansku uniformu. Mislim da je to obavio Ivan Švaćko. Uniforma je bila do večeri gotova. Uveče, na priredbi Kazališta narodnog oslobođenja, Vrhovni komandant me je srdačno pozdravio:

— Više ne moram pitati je li to komandant našeg Prvog korpusa ili neki zarobljeni Nemac!

Vrhovni komandant, koji me još na Oštrelju, 8. novembra upozoravao da ne napadamo ni Sanski Most, ni Bosanski Novi, budući da je neprijatelj u tim garnizonima, kao i u Prijedoru i Ljubiji, radi obezbeđenja rudarsko-industrijskog bazena u luku Une i Sane, grupisao jake snage, nije ni oko 20. novembra, kad sam k njemu pozvan u Bihać, bio uveren da ćemo uspešno savladati bosanskonovski garnizon. Ali nas je držao ofanzivni duh i zanos velikih pobeda tokom novembra. Insistirajući na napadu na Bosanski Novi, mi u Operativnom štabu nismo znali za stvaranje okupatorsko-ustaške »jugozapadne zaprečne linije« ispred Novog, Suhače, Stare Rijeke, Starog Majdana i Sanskog Mosta i za najviše neprijateljsko naređenje da se »ta linija mora održati po svaku cijenu«. U međuvremenu je Vrhovni štab obavešten kako nemačke trupe nameravaju da napuste i Sanski Most i Banju Luku. Tito je planirao prodor naših jačih snaga u srednju, pa zatim i u istočnu Bosnu, pa je verovatno stoga i prihvatio naš predlog za operacije, u sadejstvu s hrvatskim divizijama, na Baniji. Komandama naših briga-

da sam pisao da drug Tito »očekuje od nas uspjeh« u napadu na Novi, kao i od hrvatskih uspeh u napadu na Dvor, s tim što će dve proleterske divizije i 3. udarna divizija takođe preći u ofanzivu prema istoku, »tako da ofanziva naših jedinica zahvata liniju istočno od Jajca do zapadno od Slunja«. Pavle Ilić Veljko, pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba, dobio je od Tita naređenje da koordinira akcije hrvatskih i krajiških snaga. Pre odlaska k Titu u Bihać održali smo savetovanje s dvojicom izuzetno sposobnih komandanata iz Hrvatske, s Petrom Kleutom i Bogdanom Oreščaninom. Nemačka komanda je ispravno procenjivala da »treba očekivati pojačani pritisak protiv rejona Bosanski Novi—Sanski Most«, jer su »zauzimanjem Bihaća komunisti ... u mogućnosti da sjedine prikupljanje komunističke grupe iz rejona Glamoč —Grmeč sa vrlo aktivnim i jakim komunističkim grupama na Petrovoj gori i na prostoru oko Karlovca«. Bilo im je jasno da »treba računati sa kompaktnim frontom dobro naoružanih i organizovanih i za borbu sposobnih komunističkih grupa pod jedinstvenom komandom od Livna do železničke pruge Karlovac—Sisak«.

O situaciji u zapadnoj Bosni i delu Hrvatske južno od Save raspravljali su u Rimu generali Ler i Roata. Ler se tada sastao i sa Musolinijem, kojemu je izjavio:

»Prilike u Hrvatskoj su vrlo nepovoljne. Autoritet vlade je izvanredno nizak. Hrvatska vojska je upotrebljiva samo u osloncu na nemačke snage. Ustaše su nedisciplinovane i omrznute u širokim krugovima. (Duče je na ovo dodao daje bilo pravo bezumlje od Pavelića, kad je mislio da može istrebiti dva miliona Srba u Hrvatskoj.) Uprkos neprekidne aktivnosti dve i po divizije Nemaca u Hrvatskoj, prilike postaju sve gore, životno važne železničke pruge i pojedini pogoni značajni za vođenje rata obezbeđuju se od strane Nemaca, ali manje smetnje se čine.«

General Roata nije prihvatio Lerov predlog da organizuju zajedničku ofanzivu protiv Bihaćke republike, na prostoru Glamoč—Bihać. Italijanski general je smatrao da bi im za to bilo potrebno 10 divizija. Uveravao je nemačkog kolegu:

»Nastupila bi ista situacija kao prošle zime. Italijanske posade bi opet bile otsečene kao ostrva i snabdevale bi se uz velike teškoće. Italijani ne bi vladali tim područjem, već bi to područje vladalo Italijanima.«

Tako su razgovori dvojice najodgovornijih okupatorskih komandanata na Balkanu zaključeni bez rezultata. Ofanziva, koju je predlagao Ler, odgođena je za zimske mesece. Ali zato su sve učinili da zaustave naš prodor na sever. I tako se dogodilo da smo mi u napadu na Novi samo iskrvarili. Istina, neprijatelju su naneseni veliki gubici, ali uspeh nismo postigli.

Sveto vreme, od napada na Bihać, naša ofanziva nije jenjavala. Novoformirane divizije su se prestrojavale u napadima na neprijateljska utvrđenja. Pre odlaska k Titu na Oštrelj 8. novembra mi smo planirali ofanzivu sa brigadama pod našom neposrednom komandom, a kad je formiran Korpus, neposrednu komandu su preuzeli štabovi divizija. Sošinim brigadama smo 14. novembra naredili da likvidiraju utvrđenu neprijateljsku liniju Bosanski Novi —Ljubija. To je bio prvi ratni zadatak čitave 4. krajiške divizije. Tada je Četvrta divizija u svom sastavu imala Drugu, Petu i Šestu brigadu. Osma brigada još nije bila formirana; to će u sled iti_ u decembru, pa će tada i ta brigada biti uključena u Četvrtu diviziju. U Petoj diviziji bile su Prva, Četvrta i novoformirana Sedma brigada. Treća brigada je ušla u sastav Prve proleterske divizije.

Odmah posle razgovora na Oštrelju izišao sam na položaje Četvrte divizije. Njenetri brigade su 9. novembra izbile na liniju Otoka—Novska planina—Agići—Ovanjska—Podvidača. Naredne noći posle nekoliko časova žestokih sukoba neprijateljska posada na liniji Suhača —Minska glava je pregažena. Miloš Šiljegović i Žarko Zgonjani su nam javili da su zarobili 109 neprijateljskih vojnika. Tada je neprijatelj izvršio protuudar i naše jedinice vratio na polazne položaje. Za našu predstojeću ofanzivu angažovali smo i Prvu brigadu Pete divizije. Istovremeno su u rejon Suhače pristizale i sveže neprijateljske snage. Ova odbrambena linija, u ustaškoj komandi nazvana »Postav Jugozapad« bila je štićena sa preko 1000 bunkera. Na frontu Sanski Most—Bosanski Novi bilo je oko 15 ustaško-domobranskih bataljona i šest baterija artiljerije. Po našoj proceni, koja se pokazala ispravnom, oko 8000 vojnika. Osim toga, tu je bilo i nemačkih jedinica. Sve neprijateljske snage su bile pod komandom štaba 714. divizije.

Obnovljeni napad između Suhače i Minske glave počeo je u noću 17. i 18. novembra. Glavnine snaga probijale su se preko Ovanjske ka Tromeđi. Peta kozaračka sa svojih 1307 boraca borila se četiri časa za Suhaču. Prvi bataljon Kozarčana provukao se pre opšteg napada kroz neprijateljski raspored i utvrđenu liniju napao sa severa. Samo Peta brigada zarobila je 467 vojnika i 3 oficira. Poginulo je više od 200 ustaša, koji se nisu hteli predati. Štab banjalučkog zdruga je u svojoj novembarskoj bojnoj relaciji priznao: »...Potpuno su raspršene: 1. bojna 1. pješačke pukovnije (većim dijelom zarobljeni, od bojne se slijedećih dana u Prijedoru prikupilo svega 1 častnik — obskrbnik i oko 100 domobrana), 6. ustaška bojna, 1. sat pripremne ustaške bojne i 18. sat 10. pješačke pukovnije.«

Goneći neprijatelja, 2. brigada i delovi 6. brigade izbili su uveče 18. novembra pred Ljubiju i odmah iz pokreta napali neprijateljsku posadu u rudniku. Borbe su neprestano vođene čitave noći i narednog dana, dok iz Prijedora nije stiglo nemačko pojačanje i jedna bojna ustaša.

U tim borbama zarobljen je i potpukovnik Ivan Severović. Kasnije je zamenjen za Osmanovu sestru Berku i Jelicu Erceg, koje su bile u starogradiškom logoru. Severović je bio zaprepašten i zadivljen ubojitošću naših snaga. Mile Davidović, zamenik komandanta 2. bataljona 6. brigade, prvi koji je ispitivao zarobljenog potpukovnika, saznao je od njega da je »partizansko herojstvo stvorilo paniku u domobranskim redovima«. Jednom našem borcu iz 6. brigade domobrani su na grobu napisali: »Slava palom junaku Iliji Malešu«. Ime su, verovatno, saznali iz dokumenata nađenih kod palog borca.

Komanda banjalučkog zdruga, čije su snage tučene kako na severnom pravcu, gde je nadirala Četvrta divizija, tako i na istočnom, kamo je nadirala Peta divizija bez Prve brigade, izveštavala je Pavelićev generalštab:

»Partizani raspolažu jakim snagama i dobro su naoružani. Imaju topove i bacače... Napadaje uvijek vrše u jakim skupinama i na užem frontu, sa ciljem izvršenja proboja, a tek zatim se šire, napadajući ostale dijelove postave sa leđa. Kako napadaje vrše uglavnom noću skoro uvijek uspijevaju da bez velikih gubitaka postignu

cilj...«

Kad sam Vrhovnog komandanta obavestio o uspesima u sanskoj dolini, kao i uspesima 4. i 7. brigade, koje su očistile Sanicu i Vrhpolje i u sadejstvu s delovima 1. proleterske divizije oslobodile Mrkonjić Grad, Tito je naredio da se u narednom broju Biltena Vrhovnog štaba objavi:

»Divizije I bosanskog korpusa u svom nastupanju ka sjeveru razbile su neprijateljske snage na položaju Suhača—Šurkovac —Ljubija, na lijevoj obali rijeke Sane. Tom prilikom zarobljeno je: jedna cijela domobranska satnija od 500 domobrana, 20 ustaša, 16 legionara i 6 oficira. Potpuno je razbijena jedna ustaška bojna koja je ostavila na bojištu 200 mrtvih vojnika. Zaplijenjeno je: 600 pušaka, 30 puškomitraljeza, 10 teških mitraljeza, 1 teški bacač, 4 laka bacača, velika količina municije i ostale ratne opreme. U ovoj žestokoj borbi u kojoj je trebalo likvidirati 1000 bunkera i rovova, partizani su imali 30 mrtvih i 70 ranjenih. Naročito se istakla 5. kozarska brigada, koja je neprijatelju zadala najteže gubitke, ona ista brigada koju je Paveć ‚uništio' u svojoj ljetnoj ofanzivi na Kozari.«

Poneseni pobedama, očekivali smo uspeh i u napadu na Bosanski Novi. Obavešten o sazivu Antifašističkog veća, insistirao sam na daljnjoj ofanzivi. Neprijatelja je trebalo držati što dalje od Bihaća, kako bismo obezbedili da u srcu Bihaćke republike bez uzbuđenja zaseda naš partizanski svejugoslovenski parlament. Titu je taj plan odgovarao, ali njega su sve vreme mučile žrtve:

— Ljude, Košta, treba čuvati, oni su najdragoceniji!

Na žalost, bez žrtava nije moglo biti slobode.

A žrtava je bilo mnogo, vrlo mnogo. U duši sam oplakivao svakog palog borca. Uvek pred napad, na smotrama naših jedinica, zebnja mi se uvlačila u srce: ko li će od tih divnih mladića noćas pasti? No, umesto tugovanke, smogao sam odiučnost i tražio mušku, odrešitu reč, onu reč koju smo najčešće ponavljali: napredl

Napred, na Bosanski Novi — naredio sam 24. novembra. Do tada smo, počevši 6. novembra, stalno gonili neprijatelja i prosecali »Postav Jugozapad«, gde je neprijatelj izgubio oko 1500 vojnika. U samom Novom neprijatelj je koncentrisao nove snage. Na Novskoj planini, od Une do Suhače, bilo je oko 400 domobrana. Blagaj su držala dva bataljona 3. domobranske divizije. U Novom: bataljon ustaša, bataljon Nemaca, baterija topova. U Dvoru na Uni: oko 2600 neprijateljskih vojnika.

Mi smo za napad odredili tri brigade, a Dvor na Uni su napadale snage 1. operativne zone Hrvatske.

Napad na Bosanski Novi počeo je nekako u isto vreme kad je počelo i zasedanje AVNOJ-a u Bihaću: u 23 časa 26. novembra. Silovitim jurišem naše jedinice su razbile neprijatelja na Novskoj planini, gde je zarobljena bojna domobrana i baterija od četiri haubice. Naše snage su zaposele levu i desnu obalu Sane kod njenog ušća u Unu. T reći gorski zdrug, del om razbijen, del om zarobljen, steran je u Novi, gde je — kako će to izvestiti štab 3. zdruga — »upao u žestoku neprijateljsku vatru bacača i haubičke bitnice i opet pretrpio velike gubitke«. Glavnina toga zdruga je razbijena kod Blagaja, gde je — javio sam Vrhovnom komandantu — »izbačeno iz stroja oko 1500 neprijateljskih vojnika, a od toga 850 domobrana i 13 oficira zarobljeno«. Neprijateljski izveštaj kaže da je »od 27. IX 00,00 sati, po razbijanju postave 1. bojne za vrijeme probijanja od Blagaja do Bosanskog Novog, u Bosanskom Novom i u postavama pri obrani Bos. Novog do 24,00 sata istog dana zdrug imao sliedeće gubitke: 9 mrtvih (od ovih potpukovnik Lankaš Josip, poginuo je od bacača u Bos. Novom, 37 ranjenih, od ovih por. Kati nel i Artur zapoviednik voda u 3. bojni i poručnik Fridl Zvonimir, zapoviednik opkoparskog voda zdruga, ranjeni od Bacača u Bos. Novom. Oko 480 nestalih (od kojih satnik Plišić Stjepan, zapoviednik 2. sata 1. bojne, satnik Hočevar Konrad, zapoviednik 3. sata 3. bojne, natporučnik Benić dr Ivan liječnik 1. bojne, poručnik Mandić Vitomir, zapoviednik voda I.sata 3. bojne, por. Grozaj Zvonimir, zapoviednik voda 3. sata 3. bojne, por. Volk Franjo, zamjenik zapoviednika stožernog sata 3. bojne i zastavnik Matovina Lovro, zapoviednik voda 1. sata 1. bojne... Točni gubici u ljudstvu i tvorivu poslat će se naknadno kad se srede relacije.«

Istovremeno su napadale i jedinice 1. operativne zone Hrvatske. Ličani su brzo prodrli u Dvor na Uni, ali taj uspeh nije iskorišten. U međuvremenu neprijatelj je dovukao pojačanja iz Sunja i Kostajnice i brigade Prve zone odbacio prema Gomnici. Rasterećene snage u Dvoru na Uni neprijatelj je prebacio u Bosanski Novi, odakle je oko podne 28. novembra izvršen protunapad. Titu sam javio da »neprijatelj, blokiran u Bosanskom Novom, pokušava u tri kolone između Une i Sane izvršiti proboj naših položaja na Novskoj planini«, gde su »jedinice 1. i 6. brigade razbile pokušaj neprijatelja i natjerale ga u panično bjekstvo prema gradu«.

U Bosanski Novi smo bili ušli, ali ga ipak nismo oslobodili. Za mene je to bio ozbiljan neuspeh. Tako sam rekao i drugu Titu, i prilikom prvog susreta Đuri Pucaru. Oblasno partijsko rukovodstvo je smatralo da to nije i ne može biti neuspjeh, već očit uspjeh, a u pismu svim partijskim ćelijama Bosanske krajine 6. decembra Đuro Pucar je pisao:

»Borbe oko Bosanskog Novog još su značajnije po tome što je tom prilikom došlo do bratimljenja naše vojske i domobrana kakvo do danas nije zabilježeno u istoriji našeg ustanka, što predstavlja veliku pobjedu politike oružanog bratstva naših naroda, a novi i najteži poraz bratoubice Pavelića i njegovih tuđinskih gospodara.«

Po proceni, koju smo izvršili u Operativnom štabu, mi smo mogli osloboditi Bosanski Novi. Zbog toga sam insistirao da sve jedinice, od voda do štaba 4. divizije, preispitaju svoje ponašanje u trodnevnim borbama. Na osnovu izveštaja iz četa, bataljona, brigada i divizije, Titu sam 5. decembra podneo raport o tome da »borba za Bosanski Novi započeta 26. XI u 23 časa«, a »završena 29. XI pred zoru ... nije završena zauzimanjem grada«:

>>1.a) Prvu noć naše jedinice, zarobljavajući jednu domobransku bojnu i izvlačeći 4 zaplijenjene haubice, po najtežem blatnjavom terenu, u jednom trenutku su se rasplinule, tako da je otupila žestina udarca. Nijemci, koji su bili na ivici grada, u rovovima i bunkerima, pribrali su se i izvršili kontrajuriš, radi otimanja haubica, što su naši odbili. Nalet naših jedinica na grad poslije toga nije bio dovoljno žestok iako su napravljena dva prodora u grad, jedan niz Unu, drugi niz Sanu. Kad su napravljeni prodori nije ubačeno dovoljno snaga, koje bi s boka i s leđa likvidirale nelikvidirana uporišta na ivici grada i zbog toga su se naše jedinice morale povući.

b) Naše jedinice nisu sve dovoljno navikle na borbu protiv tenkova, a nisu bile ni dovoljno pripremljene za to, pa su tenkovi u izvjesnoj mjeri uticali više moralno.

c) Nijemci su se očajnički borili do zadnje kapi krvi ne vodeći računa o gubicima, a bili su i vrlo dobro utvrđeni.

g) Snage hrvatskog korpusa nisu uspjele da likvidiraju Matijeviće, Lebrerenicu (Laudonov klanac) i grad zapadno od Une, pa je to bio jedan od razloga što naši nisu mogli nastaviti borbu po danu.

d) Veza sa snagama Hrvatskog korpusa je podbacila, akcije nisu bile uvijek jednovremene. Veza između naših štabova brigada i bataljona takođe je oslabila za vrijeme zarobljavanja domobrana i haubica, kao i za vrijeme upada u grad.

2. Drugog dana naše jedinice žestoko su potukle snage 3. gorskog zdruga kod Blagaja. Neprijatelj je imao mnogo mrtvih i ranjenih. Zarobljeno je oko 300 domobrana iz zdruga. Neprijatelj je ostavio sve mrtve i ranjene pa čak i dva mrtva njemačka oficira.

3. Drugu noć neprijatelj je popunio slaba mjesta svoje obrane u gradu i oko njega tenkovima i naše jedinice nisu mogle prodrijeti u grad.

4. Treću noć pripremljen je napad na grad s klinovima, kroz koje je trebalo ubacivati snage, od kojih će jedna pravo prodirati u grad, a druge likvidirati s leđa i bokova spoljnu obranu u rovovima i bunkerima na ivici grada. Na sektoru Vješala — Sana prodor je uspio, jedan dio snaga napredovao je do sredine grada, a drugi s leđa i ubio 30 Nijemaca u rovovima i bunkerima. Prodor na sektoru Vješala—Una nije uspio iz razloga što su bataljoni sami promijenili način izvršenja zadatka, tj. odustali od klinova i napali frontalno, bez uspjeha, i povukli se bez znanja štabova bataljona i brigada.

Neuspjeh lijeve kolone, ponovo nelikvidiranje Matijevića i Lebernice od strana hrvatskog korpusa, slaba veza štabova bataljona sa štabom brigade, bili su razlog da se je i desna kolona, koja je prodrla u grad, morala povući zbog svakovrsne vatre sa sviju strana i zbog tenkova.

5. Pred zoru prodrla je, po izjavi komandanta 7. divizije hrvatskog korpusa druga Jakšića, kolona od 1500 Nijemaca, ustaša i domobrana iz Kostajnice u Dvor, vođena od seljaka iz sela između Kostajnice i Dvora, stazama i poljskim putevima. Ta je kolona napala jednu ličku brigadu s boka i nanijela joj gubitke. Inače, snage hrvatskog korpusa bile su dovoljne da zadrže svaku kolonu od Kostajnice.

6. Napad na Bosanski Novi poslije prodora u Dvor nije više dolazio u obzir, a i hrvatske snage su se bile povukle.

7. Neprijateljske snage od Prijedora u jačini od 400 do 600 vojnika nisu nikako uspjele prodrijeti u toku sva tri dana borbe, iako ih je zaustavljao samo jedan bataljon. Dan i po prolazili su samo tenkovi, a poslije toga nisu ni oni više mogli prolaziti.

8. Rezultat borbe bio je za tri dana oko hiljadu i pet stotina neprijateljskih vojnika izbačenih iz stroja, od toga 850 domobrana zarobljenih. Zarobljeno je i 13 oficira, zaplijenjene su 4 haubice, 2 brdska topa 75 mm, dosta automatskog oružja, nešto bacača, oko 700 haubičkih granata, oko 850 pušaka i mnogo drugog ratnog materijala...

Naši gubici, iako za sve ovo nemamo tačnih izvještaja, bili su oko 40 mrtvih i 120 ranjenih. Pored toga 80 boraca razbolilo se od nazeba na položajima, ali će se brzo vratiti u stroj.

Po provjerenim podacima neprijatelj je i u gradu imao velike žrtve, naročito od granata naših haubica. Ubijena su dva njemačka i dva ustaška komandanta, kao i domobranski potpukovnik Vuksan (Srbin), koji se po izjavi zarobljenih domobranskih oficira htio predati.

II) 29. XI neprijatelj je pokušao prodor iz Bosanskog Novog sa tri bojne u tri kolone: prva uz Unu, druga tenkovima ka Vješalima, treća uz Sanu. Prva je razbijena protivtenkovskim topom kolona ka Vješalima, zatim kolona uz Unu, koja je puštena na blisko odstojanje, udarena s boka i odbijena i razbijena jurišem naših jedinica, najzad je odbijena i kolona uz Sanu. Neprijatelj je imao preko 100 mrtvih i ranjenih, sve tri bojne pobjegle su u B. Novi u najvećoj panici bacajući uz put ratnu spremu. Naši gubici: 4 mrtva i 11 ranjenih.

III) Preduzeli smo najopsežnije mjere da otklonimo greške i da osposobimo, pripremimo, formiramo i naoružamo naše jedinice za borbu protiv tenkova.

IV) Kao jedno od najboljih sredstava za borbu protiv tenkova pokazale su se do sada na našoj teritoriji nagazne mine. Sve naše jedinice svakodnevno traže nagazne mine. Oko Sanskog Mosta, Ljubije, i između Bosanskog Novog i Krupe, Krupe i Bihaća, često svakih sedam do deset dana letili su u vazduh poneki tenk, kamion, kola sa municijom ili sa vojnicima. Pored ostalih sredstava protivtenkova, naše nagazne mine bile su strah i trepet za neprijatelja i njegove tenkiste. Koliki je strah neprijatelj imao od naših nagaznih mina vidi se i iz slučajeva iz borbi oko Ključa, gdje neprijateljski vojnici nisu smjeli prići, govoreći da su u kukuruzima nagazne mine.

V) Pre stavljanja naše Vojno-tehničke radionice pod neposrednu komandu Vrhovnog štaba naručili smo u Radionici izradu 30 nagaznih mina, koje su nam neophodno i hitno potrebne za teren oko Bosanskog Novog, prema Kostajnici, Prijedoru, Ljubiji i Banjoj Luci, i molimo da VŠ odobri tu izradu i izdavanje našem štabu.

VI) 28. XI jedinice 4. krajiške brigade ponovo su ušle u selo Vrpolje kod Sanskog Mosta i porušile i spalile most na Sani.

VII) Po izvještaju Pete krajiške—kozarske brigade situacija na Kozari je slijedeća: žene i djeca vraćaju se na opustjela ognjišta, ali se neki zbog gladi vraćaju u Slavoniju. Jedan dio stanovništva zbog bijede tražio je vezu sa gradovima. To su ustaške vlasti iskoristile i postavile u nekim mjestima knezove. Narod je oduševljeno primio naše borbe prilikom njihovog bavljenja na Karanu.

U vezi prijedloga štaba 5. krajiške brigade i 4. NOU

divizije predlažemo da se dodijeli hitna pomoć od najmanje milijon dinara narodu u Kozari, koji je najviše stradao u našoj zemlji. Najveći politički efekat postigao bi se ako bi tu pomoć dodijelio Vrhovni štab, ili AVNOJ. Po nalogu VŠ mi možemo taj novac poslati od onog s kojim raspolažemo.

VIII) Šaljemo obavještajni izvještaj o Sanskom Mostu i okolini. O našim daljnjim namjerama izvjestili smo usmeno, pripreme vršimo.

IX) Poslali smo 500 pušaka, desetak mitraljeza i puškomitraljeza i oko 40.000 puščanih metaka za IV operativnu zonu Hrvatske. Slat ćemo još kad se skupi, pošto svaki dan pristižu transporti evakuacije ratnog materijala.

X) Obrazovali smo Prvi divizion I bosanskog NOU korpusa od tri baterije po dvije haubice. Sve ostale haubice šaljemo na vašu dispoziciju.

XI) Pripremamo jednu veliku konferenciju vojnih rukovodilaca na kojoj treba da se prodiskutuju sva iskustva i greške iz posljednjih akcija naših jedinica.«

Pre nego što smo Titu poslali ovaj izvještaj, odmah posle obustavljanja napada na Bosanski Novi, dok su još svi vijećnici AVNOJ-a bili u Bihaću, pozvan sam u Vrhovni štab da referiram o proteklim operacijama i o našim planovima. U Vrhovnom štabu drugovi su mi dali pozdravno pismo štaba 2. proleterske divizije Krajiškom korpusu:

»U ime boraca, komandira i komandanata i političkih komesara, šaljemo, vama, herojskim borcima naše Bosanske krajine, borcima sa Kozare, Bihaća, Jajca naše plamene proleterske pozdrave. Borci, komandiri i politički komesari naše divizije ponosni su na heroje krajiških brigada, koji čine čuda od junaštva u Bosanskom Novom. Mi ćemo vam uskoro pomoći i dati sve od sebe, da uništimo isto tako veliki broj fašističkih okupatora vojnika i njegovih slugu. U ime boraca, komandira i političkih komesara 2. proleterske divizije komandant Peko, politički komesar Mitar.«

Ovaj proleterski pozdrav bio je povod da, u prisustvu Đure Pucara, porazgovaramo i o odnosu nekih naših ljudi prema proleterskim jedinicama iz Srbije i Crne Gore. Sve do tada u tim odnosima nije bilo problema, ili ih uglavnom nije bilo. Ali — odjednom su iskrsli. Posle našeg razgovora u Vrhovnom štabu, Đuro Pucar je otome raspravljao sa članovima Oblasnog komiteta, a onda uputio kritičko pismo 15. decembra sekretaru partijske jedinice pri našem štabu, ali i svim okružnim komitetima, »da i oni budno prate, preko naših partijskih organizacija u pozadini, razne tipove koji se služe ovakvom harangom«.

Tito o tome s nama nije razgovarao. Kad su mu drugovi rekli ono što je Đuro pisao (»da u našim krajiškim vojnim jedinicama ima ljudi koji, tako reći, sistematski sprovode harangu protiv proleterskih i crnogorskih brigada« i da pričaju »kako su crnogorske, odnosno srbijanske brigade došle u Krajinu radi toga, da bi se ishranile, da bi prisvojile plijen iz oslobođenih gradova, itd«), osmehnuo se:

— Ima u svakom žitu kukolja!

Harangera je bilo, ali to su zaista bili pojedinačni slučajevi. Krajiški borci su proletere primali bratski, kao najrođenije. A takav je bio i narod Krajine. Između boraca nikad nije bilo razmirica oko ratnog plena; ako je i bilo izvesnih sukoba, bilo ih je između intendantura.

Tita je drugo zanimalo, kad sam se vratio od Novog:

— Jesu If naši gubici veliki?

— Ima žrtava — i pokušavam da ne iznosim sve podatke, ali Tito znade: trodnevna bitka vođena u stalnim jurišima i protujurišima morala je biti krvava. Tiho kaže, gotovo za sebe:

— Trebalo bi zabraniti napade na utvrđene gradove, ako nam ti napadi nanose velike žrtve. Trenutak kasnije prelazi na drugu temu: jesmo li zaista pripremljeni za novu ofanzivu prema Sanskom Mostu. Kratko iznosim podatke o nama i neprijatelju. A sve to vreme sam zaokupljen mišlju na AVNOJ: hteo bih da od samog Tita čujem što više o zasedanju. Pre nego je progovorio o tome, Vrhovni komandant mi kaže da će 5. novembra izvršiti smotru Treće krajiške u Bihaću:

— Dođi, ako stigneš — predlaže.

Zahvaljujem. Čeka me Sanski Most!

Bihać je u novembru i decembru bio glavni grad velike slobodne teritorije, koju smo zvali Bihaćka republika. U svim oslobođenim krajevima, u svim selima Republike, pripremani su i provođeni izbori za narodnooslobodilačke odbore. Odmah posle zasedanja AVNOJ-a, iako nije konstituisan kao zakonodavna narodna skupština, iako njegov Izvršni odbor još nije mogao preuzeti sve prerogative jedne narodne vlade, ipak jefunkcionisao kao najviša narodna vlast, kao savezni narodnooslobodilački odbor.

Tito tada još nije govorio o narednom zasedanju AVNOJ-a u nekom određenom roku, ali je predviđao novo zasedanje. Oduševljavala gaje jednodušnostvećnika: oni su izražavali volju svih naših naroda:

— Narod uzima sudbinu u svoje ruke — rekao je u nekoliko navrata, kad sam s njim razgovarao odmah posle zasedanja i naše bitke za Bosanski Novi, onda kad sam ga obavestio u predstojećoj ofanzivi prema Sanskom Mostu.

Dan pre mog dolaska u Bihać, Tito je o rezultatima zasedanja AVNOJ-a obavestio i Kominternu. To je bilo normalno. KPJ je još bila jedna od Kominterninih sekcija. Još pre zasedanja, CK KPJ je na sastanku u Bosanskom Petrovcu, na zahtev Kominterne odustao od namere da na osnivačkog skupštini AVNOJ-a obrazuje bilo kakvo telo koje bi bilo proglašeno vladom. Tito je odmah Moskvi javio da je sugestija Kominterne prihvaćena, ali da je »baš od građanskih aktivista jugoslovenska vlada u Londonu osuđena kao izdajnička«. Za izvršni odbor AVNOJ-a, izabran u noći 26. i 27. novembra u Bihaću, na čelu s drom Ivanom Ribarom, Titoje pisao Kominterni da ga »mi ne smatramo kao neku vladu«, ali je uz to ustvrdio da će Izvršni odbor »ipak morati da vodi brigu o svim pitanjima društvenog života, kao i brigu o frontu, u čemu mu pomažu narodnooslobodilački odbori koji su stvoreni skoro u svim krajevima na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji«. Ako stvaranje formalne vlade i nije izvršeno,

ako je to i bilo odgođeno, kao što je odgođeno i pitanje međunarodnog priznanja Jugoslavije koja se rađala, ipak — i to je Tito 29. novembra pisao Moskvi — »mi nemamo drugu vlast osim ovih odbora i vojne vlasti za borbu«.

Najkrupnije razmimoilaženje između CKKPJ i Kominterne, u konačnom: između Josipa Broza i Josifa Džugašvilija, bilo je oko pitanja »budućeg režima u Jugoslaviji«. Kominterna je tražila da se to odloži za vreme »posle razbijanja italijansko-nemačke koalicije i posle oslobođenja zemlje od okupatora«, jer po shvatanju Moskve oslobodilačka borba i mogući revolucionarni preobražaji ne mogu teći u jednom procesu, nego u dve različite etape. Moskva nije shvatala sintezu narodnooslobodilačkog i revolucionarnog u jednom pokretu, u istom vremenu. AVNOJ je u Bihaću javno osudio izdaju izbegličke vlade u Londonu. To je rečeno i u Proglasu upućenom narodima Jugoslavije. Tito je čak išao i korak dalje, suprotno zahtevima Moskve. I ne proglašavajući Izvršni odbor AVNOJ-a vladom, taj je Odbor, zajedno s Vrhovnim štabom istupio i na međunarodnom planu: uputio je notu vladama sila antifašističke koalicije. Bila je to nota o Mihailoviću i njegovoj izdaji, o njegovoj borbi protiv jedine oslobodilačke vojske u Jugoslaviji. I tvrdnja »da se ne mogu poklapati takve činjenice da jugoslovenska vlada u Londonu, s jedne strane, ratuje preko svog ministra Draže Mihailovića.i njegovih četnika protiv NOV i POJ na strani okupatora, a na drugoj strani, u isto vreme, koristi se gostoprimstvom saveznika, koristi se diplomatskom podrškom saveznika«. Tito je od savezničkih vlada tražio da se »energično zainteresuju o slučaju jugoslovenske vlade i Draže Mihailovića«, da u Jugoslaviju pošalju svoju komisiju i da konačno učine »kraj strašnoj prevari i zabludi svetske javnosti«.

Odnos vojnih i političkih snaga na jugoslovenskom ratištu tada je toliko izmenjen, da se i u velikobritanskim vojno-političkim vrhovima već govori o neophodnosti potpunijeg shvatanja »jugoslovenskog pitanja«. Računali smo tada s mogućnošću otvaranja drugog fronta upravo na Balkanu, ali smo sumnjali »u prodornu moć engleske armije«, što će Tito pisati i Kominterni, insistirajući opetovano da se izbeglička vlada prisili na odricanje od Mihailovića. Tita je naročito uzbudila vest Radio-Londona o degradaciji starojugoslovenskih oficira, koji su se borili u redovima NOV.

Naše stalno insistiranje na istinitom obaveštavanju svetske javnosti o tome ko se zaista bori protiv okupatora u Jugoslaviji, nije bilo bez odjeka u Moskvi. SSSR u drugoj polovini 1942. godine u više navrata dovodi — pred Englezima — u pitanje položaj Mihailovića kao jedinog predstavnika antifašističkih snaga u Jugoslaviji, ali Moskva ipak, zbog sopstvenih interesa, nije kadara da javno kaže istinu o Mihailoviću. Na odnose snaga u Jugoslaviji novo svetio istine bacaju javna istupanja, govori i članci, objavljivani u sovjetskoj, ali i progresivnoj zapadnoj štampi, Veljka Vlahovića, Đure Salaja, Božidara Maslarića i Dimitra Vlahova. Njihovi stavovi su utkani, koliko jeto bilo moguće, i u emisijama »Slobodne Jugoslavije«.

Međunarodni odnosi su, ipak, još bili takvi, da nismo mogli punom snagom zakoračiti prema međunarodnom priznanju. Ali to ne znači da smo čekali da drugi reše ono što smo odlučili rešavati sami. Pa ako i jeste u avnojskim rezolucijama rečeno da je AVNOJ »opštenacionalno i opštepartijsko političko predstavništvo narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji«, što je bilo nephodno naglasiti zbog međunarodne oportunosti, na zahtev Kominterne, ipak se nije krilo da to »predstavništvo narodnooslobodilačke borbe« već u času nastajanja prerasta političke okvire, kao »predstavništvo... koje se oslanja na narodnooslobodilačke odbore i masovne antifašističke organizacije, partijske i vanpartijske«.

Tako je u Bihaćkoj republici počela bitka za izlaženje narodnooslobodilačkog pokreta iz anonimnosti, a zapravo je to bila bitka za definitivnu afirmaciju narodnooslobodilačkog pokreta na međunarodnom planu. O tome sam razgovarao i s Ivom Ribarom Lolom, sredinom decembra, kad je u našem štabu objašnjavao razloge sazivanja omladinskog kongresa. Lola je tada rekao kako je naša narodnooslobodilačka borba autentična revolucija, kako su zahtevi Kominterne »za nas neprihvatljivi«, i branio je Kominternu ustvrdivši da je neobaveštena. Otud, reče, pravo naše Partije da, nezavisno o stavovima Kominterne, javno izrazi nezavisnost NOP-a. Đuro Pucar Stari nam je slično govorio. Taj stari revolucionar i robijaš, kovač tvrde reči i mekog srca, učio nas je:

— Jugoslavija je naša i samo mi možemo odlučivati kakva će biti. Naša sudbina je u našim rukama!

AVNOJ nije jedini vojno-politički značaj Bihaćke republike. U toj republici održana je i Prva konferencija Antifašističkog fronta žena Jugoslavije, tu je održan kongres partizanskih lekara, a konačno i Prvi kongres Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije.

Slučajno sam sreo Lolu onog dana kad je objavljen proglas Sazivačkog odbora I kongresa USOJ-a. To je bilo u Bihaću 20. novembra. U to vreme u jedinicama NOV i POJ bilo je među 150000 boraca oko 110000 onih koji nisu imali više od 25 godina; među njima više od 20000 članova komunističke omladine. U Birou CK SKOJ-a tada su, uz Lolu, bili Mihailo Švabić i Rato Dugonjić, a nešto kasnije je kooptiran i Slavko Komar. Taj Biro je delovao od jeseni 1942. godine, a stari CK SKOJ-a je — kao što je to još pre dolaska na Mliništa Lola pisao Titu — »uglavnom sav izginuo« Joža Vlahović, Budo Tomović, Doka Zličić, Jovo Stojisavljević Brka«. Rukovodioci SKOJ-a nisu delovali kao neki izdvojeni forum, koji izdaje direktive. Bili su to dinamični, istinski revolucionarni mladi ljudi, raspoređeni po jedinicama i u pozadini, gde su živeli životom omladine, stalno inicijativa i primer.

Kongres, o kojem mi je Lola pričao u novembru, užurbano je pripreman u vreme naše operacije kod Sanskog Mosta. Nadao sam se da će biti prilike da i sam odem na Kongres. Lola mi je sredinom decembra poslao i pismenu pozivnicu.

Operaciju na Sanski Most i okolinu počeli smo pripremati još u vreme napada na Novi. Konkretan plan napada smo razradili prvih dana decembra, posle dogovora u Vrhovnom štabu. Prethodno smo 1. krajišku brigadu uputili u sastav Pete divizije na sektor Sanskog Mosta. Dan-dva potom u istom pravcu je upućena i 6. brigada. Iz 4. divizije odvojili smo za predstojeću operaciju i dva bataljona 2. brigade, kao i korpusni artiljerijski divizion sa njegovih devet oruđa.

Krajem prve nedelje u decembru Vrhovnom komandantu sam javio da smo u rejonu Sanskog Mosta koncentrisali 4700 boraca triju brigada 5. divizije i iz delova 4. divizije.

Po našim podacima neprijateljske snage su u San-

skom Mostu bile oslabljene. Tamo je bilo nešto više od 200 Nemaca s baterijom topova, a na položajima oko Sanskog Mosta bilo je oko 1300 domobrana i nešto Nemaca. Na žalost, Prijedor je blizu, a u Prijedoru su velike neprijateljske rezerve. Tamo je u vreme bitke za Bosanski Novi pristigao jedan kompletan puk 714. nemačke divizije. Taj puk je lako mogao intervenisati na svakom okolnom ugroženom sektoru, pa i u odbrani Sanskog Mosta.

Naređenje za napad smo izdali 6. decembra. Štabovima divizija i diviziona, kao i referentu saniteta našeg korpusa pisali smo da »ova akcija predstavlja nastavak i gonjenje razbijenih neprijateljskih snaga na prostoriji Bihać—Sunja i u međuprostoru između Bosanskog Novog i Ljubije« ustvrdivši daje »od izuzetnog vojničkog i političkog značaja«, da je u sklopu »naše uspješne ofanzive na svim stranama« i da »pada u vrijeme velikih herojskih pobjeda Crvene armije na staljingradskom, kakvkaskom i centralnom frontu i u vrijeme pobjede savezničke vojske u sjevernoj Africi«. Takođe smo pisali kako »ova naša akcija predstavlja najbolju pomoć i sadejstvo našim junačkim proleterskim divizijama, koje dejstvuju oko Livna, Travnika, Donjeg Vakufa, Kotor Varoši i ostalim našim jedinicama u svim krajevima naše zemlje«.

Napad je otpočeo 10. decembra.

S užim delom štaba korpusa prethodnog sam dana stigao u selo Kamičak. Tu sam se uoči pokreta jedinica sastao sa Šošom i Slavkom, koji su — svaki na svom sektoru — rukovodili operacijama. Trebalo je da sve jedinice zaposednu položaje do 23 časa 10. novembra, kad je znak za napad trebao dati artiljerijski divizion paljbom na glavne ciljeve u Sanskom Mostu, Đedovači, Brajić Tavanima, Demiševcima i Čaplji. Kad su već jedinice krenule na polazne položaje, javio mi se obaveštajni oficir 5. divizije Jovo Vidović: pribavio je najnovije podatke o neprijatelju.

Četvrta divizija imala je zadatak da delom snaga s juga i istoka blokira Bosanski Novi i da ga demonstrativno napada, kao i Ljubiju. Smatrao sam da je »jedan od najvažnijih zadataka u akciji na Sanski Most« sprečavanje pokreta neprijateljskih snaga od Ljubije i Prijedora, pa sam naredio da se obezbedi »sigurno presijecanje komunikacija Stari Majdan—Sanski Most i Prijedor—Sanski Most na pogodnim položajima oko Koprivne«, gde je trebalo »primjeniti najšire sva sredstva kako ofanzivna tako i defanzivnaza borbu protiv tenkova«. Manjesnage4. divizije imale su zadatak na »pogodnim pravcima između Demiševaca i Đedovače upasti u grad«. Snagama koje su trebale »napasti i likvidirati neprijateljska uporišta na Đedovači i Brajića Tavanima poslije žestoke artiljerijske pripreme« savetovao sam da pripreme »sistem prodora u klinovi kroz kojetreba ubacivati snage koje će napredovati, a druge napasti s boka i leđa neprijateljska uporišta«.

Peta divizija je dejstvovala na desnoj obali Sane. Trebalo je da napada u četiri kolone i da postavi zasedu kod Grčke Gradine, na cesti Banja Luka—Sitnica, gde je raspoređen deo snaga Polubrigade pod komandom političkog komesara Ljube Babića. Kolonama 4. divizije su komandovali Milutin Morača i Nikola Kotle (likvidirali neprijatelja u Čaplji, bacivši glavninu 4. brigade neprijatelju u zaledje, zatim produžiti preko Sasine prema Bronzanom Majdanu i izbiti na liniju Marićka —Pervan), Vojo Todorović, Stevo Rauš i Milosav Milosavljević (treba upasti u grad s istoka prodirući u klinovima odvojivši jedan bataljon »da likvidira neprijatelja u Trnovu«), Milan Zorić (bataljon 7. brigade likvidira neprijatelja u Sasini i sprečava njegovo povlačenje u Sanski Most). Štabovi svih brigada imali su zadatak da se »postaraju da svaka kolona dobije potreban broj vodiča«.

Kao i u svim prethodnim bitkama, tako je i u bitki za Sanski Most bilo primera čudesnog herojstva i partizanske dovitljivosti. Prve noći posebno me oduševio Branko Medarević, komandir čete u 1. bataljonu 6. brigade. On se na čelu svoje čete provukao kroz utvrđenu neprijateljsku liniju na Brajića Tavanu i tako omogućio brzo razbijanje neprijatelja, čiji su se delovi — iznenađeni i uspaničeni — potukli međusobno. Preko Brajića Tavana jedinice 6. brigade već su u svanuće 11. decembra upale u grad na levoj obali Sane. Milorad Mijatović mi je javio da je »bataljon Milančića Miljevića i ovoga puta prvi izvršio zadatak« i daje prodro u grad »sa svega nekoliko ranjenih, a nepijatelj ima 150 izbačenih iz stroja«.

Moračina kolona nije prve noći imala takve uspehe. Napad na Čaplju nije uspeo. Listaše i domobrani su u noći i tokom dana davali žestok otpor. Četvrti bataljon 4. brigade uspio je da izbije u Kijevo i da se poveže sa 1. brigadom, koja je razbila posadu u Kugarima i delom svojih snaga u osvit 11. decembra zauzela železničku stanicu i zgrade oko crkve i železničke pruge. Uspio je i napad 3. bataljona 4. brigade, koji je potukao neprijatelja u Trnovi i presekao put Sanski Most —Prijedor, obezbeđujući tako desno krilo 1. brigade. Milan Zorić je sa 1. bataljonom 7. brigade uspešno blokirao neprijatelja u Sasini do jutra, ali u jutro neprijatelj je izvršio silovit protu juriš i odbacio naše čete, tako daje zaleđe 1. brigade bilo krajnje ugroženo. Todorović i njegov zamenik Rauš su u takvoj situaciji bili primorani da svoje bataljone povlače iz grada, vodeći borbu u okruženju. Nemci su iz grada s dva tenka izvršili snažan napad i odbacili 1. brigadu preko Kruhara. Tu smo imali vrlo teške gubitke.

Iz grada su se na Brajić Tavan i Đedovaču morali povući i bataljoni 6. brigade.

Borba je nastavljena 12. i 13. decembra. Četvrta brigada je uspela likvidirati neprijateljska uporišta Čaplju i Sasinu, a Druga Stari Majdan i Staru Rijeku. Komunikacije Ljubija—Sanski Most i Prijedor—Sanski Most bile su presečene i nemačko-domobranski garnizon bio je potpuno opkoljen. Naše jedinice su se 13. decembra ponovo ubacile u grad. Vođene su krajnje žestoke uličnе borbe. Tek tad je neprijatelj intervenisao od Prijedora, otkuda je napadao 3. grenadirski puk 714. divizije. Nemci su dočekani na obe obale Sane, u rejonu Rasavaca i od jedinica 2. i 4. brigade odbačeni u Prijedor.

Ipak, daljnje napade na Sanski Most smo morali obustaviti. Neprijatelj je u Ljubiju i Prijedor privukao nove, sveže snage i mi smo morali da se na tim pravcima jače obezbedimo. Sanski Most smo blokirali i — uz dopuštenje Vrhovnog štaba — držali ga u blokadi sve do kraja decembra.

U jednom obaveštenju Šoša je 17. decembra pisao kako su jedinice 2. brigade, odbijajući neprijateljske napade od Prijedora, »prisilile neprijateljsku kolonu da se povuče« i da je »neprijatelj imao tri kamiona mrtvih i ranjenih«. Za Sanski Most je javio da je »toliko porušen, da se uopšte ne da prepoznati«, da »nema kuće s desne obale Sane koja nije oštećena, niti se u gradu može naći

čitav prozor«.

U obaveštenju Vrhovnog štaba o borbama na području Sanskog Mosta rečeno je da je »neprijatelj pretrpeo teške gubitke: 400 mrtvih, od toga 150 Nemaca, 450 zarobljenih domobrana, legionara i ustaša. Streljano je 200 nemačkih i ustaških zločinaca. Uništena su 2 tenka, 3 aviona, zarobljena 1 haubica, 3 protutenkovska topa, velika količina municije i drugog ratnog materijala. Razbijanjem i uništenjem neprijateljskih utvrđenja oko Sanskog Mosta, koja su bila veoma jako utvrđena bunkerima, rovovima i bodljikavom žicom, neprijatelj je lišen mogućnosti da ponovo dodeli i izgradi ta uporišta. Likvidacijom tih uporišta oslobođena se teritorija povećala za 300 kvadratnih metara.«

Posle napada na Sanski Most obišao sam jedinice 5. divizije, nezadovoljan njihovim učinkom u noći 10. i 11. decembra. Slavko Rodić je tada tražio nove kadrove za svoju diviziju. I on i Ilija Došen su naročito uznastojali da im pošaljemo Ranka Šipku za zamenika komandanta 4. brigade. U prvi mah sam to obećao, ali sam kasnije odustao, jer je Ranko u međuvremenu postavljen za zamenika komandanta 5. brigade, umesto Ratka Vujovića Čočeta, koji je u našem štabu preuzeo dužnost obaveštajnog oficira. Slavkovu kritiku komandanata i komesara i jedinicama 5. divizije nisam u potpunosti prihvatio, naročito ne njegove ocene o Morači, za kojeg je pisao da je »dobar vojnik«, ali da »nije dovoljno pokretan«. Slavko je za nedovoljno uspeha u borbi za Sanski Most objašnjenja nalazio u »slaboj inicijativi, odlučnosti i sposobnosti rukovođenja sa jedinicama kod štabova brigada i bataljona«. Za štab 4. brigade pisao je da »nije držao bataljone za vrijeme akcije u ruci, niti je mogao rukovati sa njima«, a za Žorića, zamenika komandanta.7. brigade, pisao je kako se nije snašao, kako se bataljon kojim je komandovao »nije suprotstavio neprijatelju na pravcu Sanskog Mosta, već se rokirao u stranu«.

Smirivao sam ljutog Slavka:

— Nema gotovih kadrova. Ljudi rastu i razvijaju se u borbama... — ali sam se složio s njim da su kadrovi u 4. diviziji bolji i da ćemo pokušati izvršiti izvesne rokade. Tada sam mu predložio da uzme i nedavno zarobljenog domobranskog natporučnika Rudija Raka, ali nije želeo:

— Daj njega Šoši, a meni pošalji nekog proverenog.

Tako smo i učinili. Šoši sam 21. decembra poslao Raka uz obaveštenje da se »predao bez borbe sa svojom četom u borbama oko Bosanskog Novog« i da je još »ranije održavao vezu sa našim organima«. Savetovao sam Soši da obrati »najveću pažnju na Rakovo izgrađivanje, jer je pokazao najveću volju za to«.

Rasporedivši snage 4. i 5. divizije u blokadu oko Sanskog Mosta i prema Prijedoru, Ljubiji i Bosanskom Novom, otišao sam u naš štab na Grmeču. Tada smo formirali i 8. krajišku brigadu, a imali smo u planu da od jedinice Trećeg odreda i postojeće Polubrigade formiramo i 9. brigadu. Uto sam pozvan na referisanje u Vrhovni štab u Bihać, gde sam ostao više dana: i zbog utanačavanja daljnjih planova, a i zbog omladinskog kongresa. Tito mi je, naime, savetovao da svakako budem na Prvom kongresu Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije.

Kongres je održan od 27. do 29. decembra. Bilo je prisutno 365 delegata, među kojima su bila 123 iz partizanskih jedinica.

Uoči Kongresa, Osman i ja samo delegatima poslali pozdravno pismo, koje je pročitano prvog dana, u svečanom delu:

»Ispred naših krajiških udarnika, koji ovih dana vode najžešće bojeve sa neprijateljima našega naroda i naše omladine, u_čijim se redovima bore mladi Srbi, Hrvati i Muslimani, Štab Prvog bosanskog narodnooslobodilačkog udarnog korpusa pozdravlja omladinski zemaljski kongres kao jednu od najznačajnijih manifestacija snaga, svijesti i odlučnosti... Naš Prvi bosanski NOU korpus ponosan je da iz njegovih redova niču divni likovi heroja omladinaca, koji hrabro gledaju smrti u oči, kada je u pitanju sloboda i čast domovine, sreća, zadovoljstvo i mir naših naroda. Mi smo srećni da se u redovima naših divizija i naših brigada nalaze hiljade i hiljade mladih junaka... Omladina pod oružjem... to je najbolja garancija da neće nitko više uspjeti da radi svojih prljavih računa prolijeva krv naših naroda, a naročito omladine...«

Na omladinskom kongresu zapala me posebna čast, da budem — uz Tita, Vrhovni štab i šefove državе antifašističke koalicije — poimenično prozvan kao jedan od članova počasnog predsedništva kongresa. U radnom predsedništvu bili su mladi; među njima najstariji Lola — dvadesetšestogodišnjak. Od članova radnog predsedništva, osim Lole i Rate Dugonjica, poznavao sam Petra Ivanovića, sedamnaestogodišnjeg proletera, kojeg sam u septembru pohvalio za držanje u borbama za Jajce, često hvaljenog Ranka Šipku, proleterku iz Pekove divizije Dragicu Đurašević, koja se istakla i na Kupresu, i na Manjači, mladu i nesebičnu Vukicu Mandić, jednu od najboljih omladinki Podgrmeča, i našu beskrajno hrabru Kozarčanku Ajšu Malićević.

Kongres je imao svečani i radni deo. U prvom, svečanom delu, govorili su Tito, Ranković, dr Ribar i Kata Pejnović. A onda je Lola neočekivano prozvao mene. Šta sam mogao reći posle druga Tita? Omladina počela skandirati, Lola mi rukom pokazuje mesto za govornicom, a ja, zaista zbunjen, i dalje sedim. Tada me drug Tito prijateljski grunu u rame:

— Hajde, Košta, omladina je nestrpljiva!

Kratko sam govorio: uglavnom o herojstvu omladine u redovima naših brigada. Ako se ne varam, ponovio sam i Titovu misao: »Ogromna je zasluga mlade generacije, što je naša vojska osvjetlala lice pred čitavim naprednim svijetom.«

Drug Tito govori u Srpskoj Jasenici 7. januara 1943. godine

Josip Mažar Šoša pred strojem dela svoje divizije

Dole i gore: defile jedinica Četvrte divizije pred Vrhovnim komandantom u Srpskim Jasenicama

Ivan Ribar govori 7. januara 1943. u Srpskoj Jasenici; na tribini, sleva: Đuro Pucar, drug Tito, Košta Nađ, Branko Poljanac, Osman Karabegović, Vaso Butozan; ispred tribine Soša i Kušić

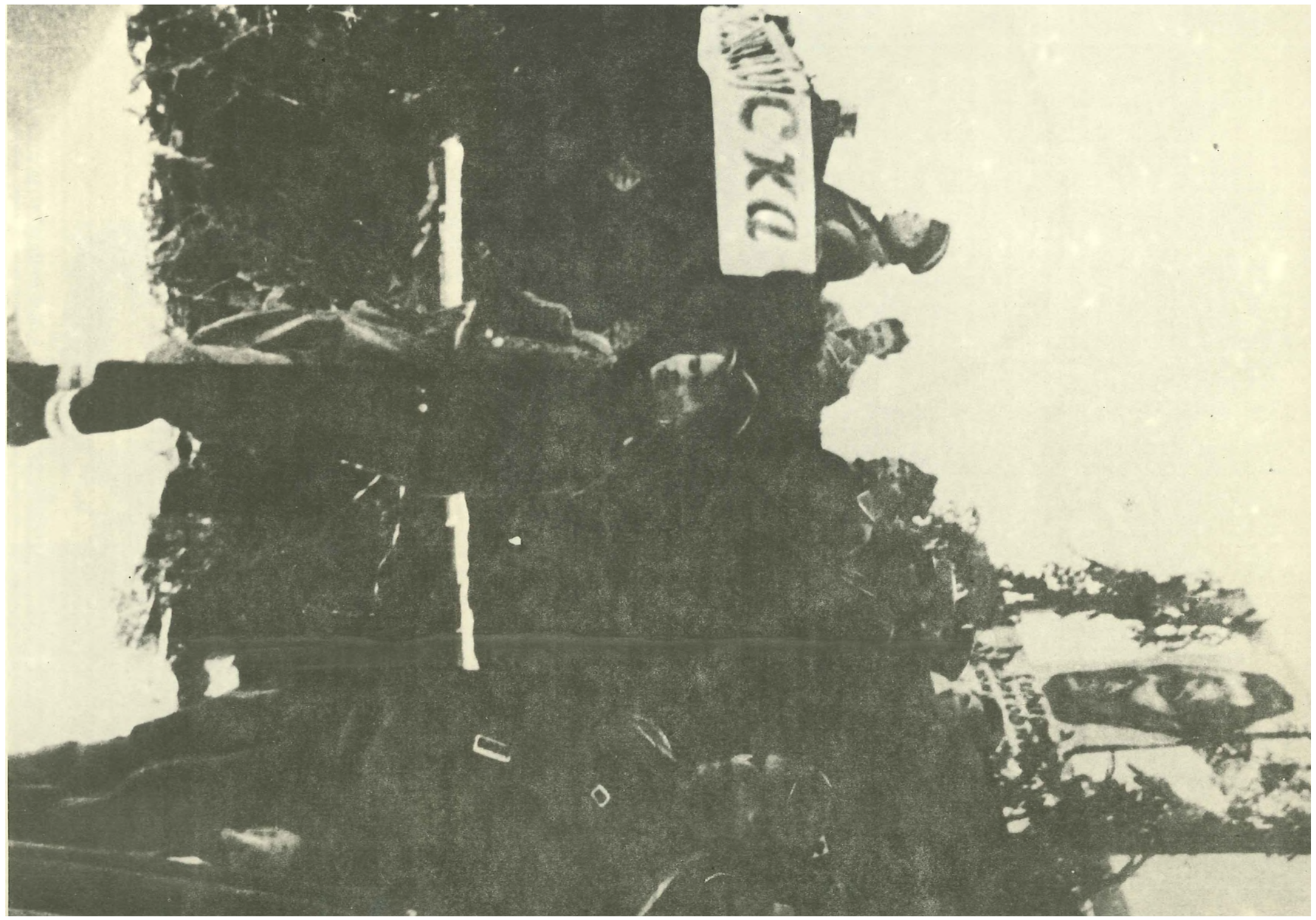

Prva krajiška brigada na maršu od Rora prema Glamoču početkom augusta 1942. godine

Draško Laić, kurir štaba 1. korpusa predao je Titu raport ispred čete kozaračkih pionira oslobođenjih iz ustaškog logora

Vrhovni komandant u pratnji Koste Nada vrši smotru artiljerije 1. bosanskog korpusa

Tito govori borcima i narodu Krajine, a Kozara i Podgrmeč odgovaraju pesmom: Druže Tito, jagodo iz rose, sa tobom se narodi ponose; na tribini, uz Tita, sleva: Pucar, Rodić, Nad, Došen, Poljanac, Karabegović i Butozan

Vrhovni komandant vrši smotru jedinica 4. divizije; Tita prati Košta Nad, iza Tita, zdesna: Milinko Kušić, Ivan Ribar, Josip Mažar, Đuro Pucar, Branko Poljanac, Osman Karabegović, Mile Perković, Ilija Došen i Slavko Rodić

Prateći bataljon 1. bosanskog korpusa

Tito, 10. januara 1943:

Već 19 mjeseci u Bosanskoj krajini traje narodni ustanak svom žestinom i si^e se više razvija. Može se reći da je ustanak u Bosanskoj krajini do sada bio uspješniji no što je to u mnogim drugim krajevima. Oslobođena je najveća teritorija, oslobođeno je mnogo gradova, vođene su bitke velikih razmjera, razbijene su velike neprijateljske snage, iako je neprijatelj bio nadmoćniji kako brojčano tako i u tehnici. U Bosanskoj krajini postoji oslobođena teritorija gdje neprijateljska pogana noga u toku čitavog oslobodilačkog rata nije uspjela da stane. Šta je to što je narod i borce Bosanske krajine učinilo tako upornim i tako izdržljivim u ovoj narodnooslobodilačkoj borbi? To je, prvo, zbog toga što su okupatorski plaćenici — ustaše od samog početka podvrgli srpski živalj u Bosanskoj krajini zvjerskom istebljivanju, jer je pokolj srpskog stanovništva bio masovniji no u drugim krajevima. Drugo, zbog toga što je bolje nego u ma kojoj pokrajini, osim Like, možda, bio povezan front sa pozadinom, jer narod Bosanske krajine u pozadini, naročito žene i omladina, čini natčovječanske napore da pomogne svojim borcima na frontu. Trèée, zbog toga što je kroz ovaj dugotrajni proces borbe sve više i više sazrijevala svijest, ne samo kod boraca nego i kod čitavog naroda Bosanske krajine, da je ta njihova borba sastavni dio narodnog ustanka u svim zemljama Jugoslavije i da ju je potrebno, usprkos svim žrtvama i teškoćama, dovesti do pobjedonosnog svršetka. Četvrto, zato što podlim i izdajničkim četnicima nije uspjelo da unesu razdor u redove krajiških boraca kao što im je uspjelo u istočnoj Bosni, u Crnoj Gori, Srbiji, Hercegovini i drugim krajevima. Narod Bosanske krajine je na vrijeme prozrio njihove izdajničke namjere, uvidio je njihovo bratimljenje sa najvećim krvnicima srpskog naroda — ustašama. Peto, zbog toga što su u toku ove velike oslobodilačke borbe došle do punog izražaja one vrline i junaštva, koje su vjekovima resile slobodarski narod Bosanske krajine. Šesto, zbog toga što Komunistična partija u Bosanskoj krajini ima dubokog korijena u narodu, što je dala u Krajini tako legendarne junake kao što su bili Šolaja, Stojanović i mnogi drugi, koji su dali svoje živote za slobodu i sreću svoga naroda. — Evo, to su razlozi zašto ustanak u Bosanskoj krajini nije bio ugušen, već se naprotiv sve više razvija.

Narod Bosanske krajine nije se dao zavesti na krivi put od raznih četničkih plaćenika da svoju osvetničku mržnju usmjeri protiv čitavog hrvatskog i muslimanskog naroda, već je, naprotiv, dobro znao razlikovati ustaške zlikovce od ostalog nedužnog svijeta, kao što znade razlikovati i četničke razbojnike od pravih srpskih rodoljuba. U srcima krajiških boraca rasla je i svakim danom s/e Wie *raste mržnja, ali samo protiv pravih neprijatelja naroda, protiv talijanskih i njemačkih okupatora, protiv krvoločnih ustaša i mrskih četničkih izdajnika.*

Baš u tome se i izražava visoka svijest krajiških boraca što njihovo ubojito oružje podjednako pogađa s/e *neprijatelje naroda — njemačke i talijanske okupatore, ustaške zlikovce i četničke izdajnike. Može se kazati da takva dosljedna borba koju vode Krajišnici protiv svih neprijatelja naroda baš i remeti* s^e *planove njemačkih i londonskih izbjeglica koji idu za tim da otupe oštricu narodnog ustanka, da izazovu bratsko krvoproliće i da na isti način, kao što su to u Crnoj Gori, Hercegovini i drugim krajevima, ponovo porobe narod nad kojim treba da vlada kundak bivših jugoslovenskih žandara koji su danas najbolji čuvari okupatorskih interesa.*

Kad su naše proleterske brigade došle na teritoriju Bosanske krajine, narod ovih krajeva pokazao je divne primjere bratske požrtvovanosti i ljubavi prema svojoj braći iz Srbije i Crne Gore, čije je ranjene borce sa radošću prihvatio da ih njeguje i da im pomogne na onom malom parčetu oslobođene teritorije koja je tada postojala. Bratska pažnja prema svojoj srpskoj i crnogorskoj braći imala je to dejstvo da su se naši slavni borci proleterskih brigada osjećali ovdje kao kod svoje kuće i vjernost vratili vjernošću, boreći se već sedam mjeseci rame uz rame sa svojim krajiškim drugovima i oslobađajući gradove i sela od mrskog okupatora i njihovih sluga. Ta samoprijegorna borba boraca naših proleterskih brigada, koji se bore daleko od svoje rodne grude, izaziva još veću ljubav i vjernost kod svoje braće u Bosanskoj krajini koja su već danas tako spremna da sutra, ako to treba, zajedno sa svojom srpskom i crnogorskom braćom pođu da se bore u Srbiju ili Crnu Goru za oslobođenje svoje porobljene braće.

Uloga Bosanske krajine u ovom današnjem velikom oslobodilačkom ratu ima ogroman značaj. Upornost i dosljednost Krajišnika u ovoj borbi daje primjer i ostalim krajevima naše zemlje da isto tako odlučno i uporno nastave borbu protiv okupatora i svih izdajnika. Krajiški borci zauzimaju u redovima naše narodnooslobodilačke borbe jedno od prvih mjesta, kake po svome junaštvu tako i po svojoj izdržljivosti. Naše krajiške brigade izvršavaju bez pogovora i najteže zadatke, dokazujući time da su prava narodna vojska. Prava vojnička disciplina u krajiškim brigadama svakog dana sve se više učvršćava i uvjeren sam da će uskoro u tom pogledu Krajišnici zauzeti jedno od prvih mjesta u našoj Narod nooslobodilačkoj vojsci. Takvi borci, koji su prošli legendarnu epopeju Kozare, koji su tim svojim junaštvom zadivili čitav svijet, koji su tim svojim junaštvom ulili vjeru narodima ostalih krajeva naše zemlje u nepobjedivost našeg narodnog ustanka, koji su dokazali kakva je čuda narod sposoban učiniti kada je jedinstven i riješen da do posljednje kapi svoje krvi brani svoju slobodu, nezavisnost, svoju čast, takvi borci imaju sve kvalifikacije jedne nepobjedive i disciplinovane narodne vojske. Takvi borci neće nikada dozvoliti da se u njihovim redovima nalaze elementi koji bi sramotili njihovu čast pravih narodnih vojnika i boraca za veliku stvar narodnog oslobođenja.

Isto tako, divne primjene kakve pokazuju naši krajiški borci na frontovima, pokazuje i naša krajiška omladina i naše krajiške žene u pozadini. Zar nije divan primjer junaštva i upornosti naša krajiška poljoprivredna brigada, koja noć i dan ispred vatre neprijateljskih kuršuma izvlači hranu za naše borce, za naše ranjene? Zar nije divan primjer naših krajiških žena koje na svojim zgarištima rade i vode brigu da što više pomognu našim borcima na frontu, koje ogroman dio tereta u pozadini nose na svojim plećima? To su pravi primjeri kakva treba da bude naša pozadina. Vojska koja ima takvu pozadinu, koja ima takvu omladinu i takve žene, mora biti nepobjediva.

Ja sam uvjeren da će Bosanska krajina nastaviti tim putem, da će i u daljoj borbi pokazati istu takvu upornost i istrajnost kao što je to pokazala do sada. Ja sam uvjeren da će u ovoj velikoj narodnooslobodilačkoj borbi gdje se pišu najslavnije stranice historije naših naroda, Bosanska krajina — njezina narodna vojska i njezina pozadina — dati si/e *od sebe da se ova velika borba dovede do konačne pobjede.*

Krajem 1942. godine mnogo sam govorio s drugom Titom o Krajini, njenim brigadama, o njenom narodu. Tito je zaista o Krajini i Krajišnicima imao najlepše mišljenje. Pa kad sam mu uoči Nove 1943. godine, preneo molbu Štaba i divizijskog komiteta Četvrte krajiške udarne divizije, složio se da razgovara sa Šošom i da prvom prilikom, čim nađe vremena, izvrši smotru divizije. Početkom januara Tito mi je javio da će smotru izvršiti 7. januara.

Kao mesto smotre izabrali smo selo Srpsku Jasenicu, podgrmečko mestašce na putu Krupa—Sanski Most.

Nikad do tada nisam video toliko slavlja. Činilo mi se kao da je došao sav narod Podgrmeča. Neki su stigli čak i iz kozaračkih sela: i zbog smotre svojih mladića svrstanih u četiri bataljona Pete kozaračke i u mnogim bataljonima Druge krajiške, ali i zbog mitinga, u nadi da će videti samog Tita. Kozarčani su snažni, siloviti, svi sa svojim čuvenim kožnim kačketima, čudesno izgledaju. Naherili kape, kose izvukli pa čuperci lepršaju, padaju im po ušima, na bluze i šinjele zakačili nekakav limeni nakit, nešto kao odlikovanja samima sebi dodeljena. Već sam ranije Šoši zbog toga prigovarao, a on je samo slegao ramenima:

— I sam ih grdim, ali džabe...

Slika naroda je neopisiva. Sve što su devojke i žene krile u svojim škrinjama, sve lepo i čisto, njihova svadbena ruha, njihove najlepše haljine, njihove još nenošene marame — sve su sad izvukle i stigle u Jasenicu najsvečanijeg izgleda. Taj divni narod, nikad ranije toliko zanosan, uvek je pratio svoje borce — i u juriše, i na svetkovine. Znao je narod Podgrmeča da sve tri brigade odmah posle smotre, posle parade i obaveznog kozaračkog kola, ravno iz kola odlaze na bojišta — Šesta prema Bosanskom Novom, a Druga i Peta preko Sane i Kozare u pravcu Klašnice i Lijevča Polja.

Svu noć je padao sneg. Masivni Grmeč bio je zaogrnut u belo. Gore, u snezima, u suroj planini, nastali su i živeli čudesni partizanski gradovi sa fabrikama i bolnicama. Na smotru smo u Jasenice pozvali i njihove predstavnike: došli su iz svih grmečkih bolnica (uredio ih je dr Vaso, sve ih obukao u belo, crvene krstove im navukao na rukave, postrojio ih pored boraca i ponosno šeće ispred njih, brižan kao otac). Došli su i predstavnici fabrika iz Međugorja. Putevi su bili u sneg zavejani, ali nikakvo nevreme ne bi bilo moglo 7. januara 1943. godine zaustaviti narod Podgrmeča da se naprosto svali u malo jaseničko polje. Narod se probijao kroz snežne nanose u kolonama, s barjacima i transparentima, na skijama, sa cokljama, na saonicama, sa konjskom zapregom; išao je neumoriv, i pevao, silovito i preglasno, ne baš sasvim usklađeno, onako kako samo Krajina znade pevati. Od rane zore pristizale su kolone. Tu je sve organizovano. Partijska organizacija okruga Podgrmeč, kojom je donedavno rukovodio Šefket Maglajlić Mirko a sad, kad je Mirko otišao za srednju Bosnu za sekretara izabran Ahmet Šehović, funkcionisala je u pozadini, kao i u vojnim jedinicama naoružanog naroda prvorazredno. Tu zaista nikakve vlasti nije bilo osim vlasti narodnooslobodilačkih odbora. Antifašistički front žena, omladinska organizacija, pioniri — sve je to bilo antifašistički, narodnofrontovski postrojeno i sve je disalo jednim dahom, jednim zanosom, istom nepokolebljivošću s pogledom u nikad posumnjanu pobedu. I mada sam i ranije bezbroj puta Đuri Pucaru, ne toliko rečju koliko ponašanjem, čestitao na takvom uspehu, onoga januarskog jutra stegao sam ruku:

— Druže Stari, bravo: ovo se zove revolucija!

Kako je stizao narod, tako se prikupljala i Šošina divizija. Bataljoni Ratka Martinovića, Miloša Šiljegovića i Milorada Mijatovića stizali su u troredovima i četveroredovima, raspevani, kao i uvek jači od svakog bremena koje ih je pritiskivalo. Postrojavajući se na zasneženoj poljani ispred jaseničke osnovne škole, sto-dvesta metara dalje od lušcipalanačko-krupske ceste, na severoistočnoj grmečkoj padini, tapkali su na mestu i duvali u prste da ih zagreju.

Tribina je uređena na velikom balkonu zgrađeosnovne škole. Polje je ispod škole, prema crkvi. Pre 9 sati sve jedinice bile su u stroju, a od Potkalina, Zalina, Gudovca, Suvaje i Gorije još odjekuju pesme naroda, koji se u zbijenim kolonama spušta na jasenovačku zasnženu poljanu.

Jutro je bilo pritisnuto sumaglicom. Strahovito hladno, jedva se diše. Kasnije, tokom dana, bilo je i snega; padao je u krupnim pahuljicama, u talasima.

Bio sam onog jutra, očekujući Vrhovnog komandanta, ponosan.

Takvu Krajinu nije se moglo ne voleti. Narod je onaj bio kao i njegova vojska; sve daje, a traži samo krajnje neophodno, ostavljajući jednom drugom, budućem vremenu da to obilato nadoknadi.

Drug Tito je stigao u 9.30.

Ispred kola Vrhovnog komandanta (bio je to onaj auto što sam mu poslao iz Bihaća 4. novembra) motorbiciklist, a iza Titovog auta još jedan. U prvim kolima, osim Tita, bio je predsednik Izvršnog odbora AVNOJ-a dr Ivan Ribar i član toga odbora i Vrhovnog štaba, pop Vlado Zečević, koji nikad nije propuštao priliku — sam je to govorio — da ode među krajiške ratnike, ako je to ikako bilo moguće. Đuro Pucar, Osman Karabegović, Šefket Maglajlić, Šoša, Milinko Kušić, Slavko Rodić, Ilija Došen, predstavnici podgrmečkih sreskih narodnooslobodilačkih odbora — nas dvedesetak, sačekali smo kolonu Vrhovnog komandanta i predsednika našeg stvarnog svenarodnog parlamenta na cesti, kod jasenovačke raskrsnice. Drug Tito je iz kola izišao zagrnut nekom pelerinom, pa je odmah počeo trljati ruke zbog hladnoće. Bio je u onoj svojoj sad već svima po fotosima Žorža Skrigina poznatoj tamnosivoj uniformi s kaišom preko desnog ramena, opasačem utegnut, i s pištoljem na opasaču. U levoj ruci nosio je automat, kojeg, izišavši iz kola, predade jednom od pratilaca. Srdačno, neposredan kao i uvek, pozdravio se sa svima, a onda se obratio predsedniku seoskog narodnooslobodilačkog odbora:

— Valjda ćemo se negdje malo zagrijati?

Zato je već bila pripremljena velika učionica jaseničke škole. Po zidu parole i Titova slika. Skojevke, porumenjele, u prvi mah zbunjene, nude nas čajem. Drug Tito je hteo znati koje su sve jedinice na smotri.

— Kompletna Četvrta divizija — rekoh. — Nema samo nešto boraca, koje je Šoša ostavio na položajima...

Dok smo pili vrući lipov čaj, a neki pri tom i rakiju, došao je komandant Druge brigade Ratko Martinović. Bili smo u blagom žagoru, razgovorljivi, ali kad Ratko uđe i komandantski stade da raportira pred drugom Titom, svi smo ućutali. Titu je milo videti komandanta vojničkog

izgleda, pravog borca. Ustaje i rukuje se. Martinović se onda redom zdravi sa svima, pa tako i s Vladom Zečevićem. Zastao je pred njim:

— Što, brate pope, ne obriješ bradu?

— Ne brzaj, Martinoviću. To je jedina brada koju svi čuvamo. Brada zadatka — nasmejao se Vrhovni komandant.

Kratko smo se zadržali na čaju. Prvi je ustao drug Tito, čim je primetio da su Šoša i komandanti brigada izašli. Vrhovni komandant se obratio Pucaru i meni:

— Borci se smrzavaju. Hoćemo li?

Čim smo izašli i zaputili se preko poljane prema postrojenim brigadama odjeknula je snažna Šošina komanda:

— Divizija, mirno! — a onda je zaredalo s jedne i druge strane tribina: »Brigada mirno!« »Bataljon, mirno!«...

Šoša hodom čoveka krajnje odlučnosti, hodom koji uliva poštovanje, čvrsto gazi prema nama. Išao sam odmah iza Tita, kako je to već običaj u vojsci. Šoša kratko raportira, a onda, idući uza me, dva koraka iza Vrhovnog komandanta, obilazimo četu po četu, bataljon po bataljon, sve do poslednje jedinice — do artiljerijskog haubičkog diviziona — gde se drug Tito malo duže zadržao. Tu se i rukovao s komandantom diviziona, rudarskim inženjerom Antom Kraljevićem. Iz grupe »civila« koji su išli iza nas, tada se izdvojio dr Ribar. Nasmejan, prišao je komandantu Kraljeviću. Dugo i prisno se grle. Predsednik Ribar nam objašnjava:

— Znamo se iz Đakova. Njegov mi je otac prijatelj. Čestita familija.

Haubički divizion smo formirali 5. decembra. Ante Kraljević bio je komandant, a Stanko Vasiljević politički komesar. Divizion je imao tri baterije po dve haubice 100 mm M. 14/19 — to je bio prvi divizion korpusne artiljerije u Narodnooslobodilačkoj vojsci. Za sve haubice nismo imali dosta teglećih konja, pa smo za jednu bateriju upotrebljavali volovsku vuču. Kad sam to rekao Vrhovnom komandantu, osmehnuo se:

— Važno je da ih ljudi ne moraju vući!

Jedan među nama je sve vreme išao s tekom i olovkom u ruci — Nikica Pavlić, naš neumorni propagandist. Zapisuje svaku Titovu reč. U februaru 1943. sve što je toga dana zapisao objavio je u maloj brošuri »Tito Krajišnicima« (bilo je to izdanje našeg »Bosanskog udarnika«). Zapisao je tada:

»U stavu mirno Četvrta divizija pozdravlja dolazak druga Tita. Komandant divizije a za njim i komandanti brigada podnose raport Vrhovnom komandantu. U pratnji druga Koste, komandanta Prvog bosanskog narodnooslobodilačkog udarnog korpusa, dr Ivana Ribara, prote Vlade Zečevića, sekretara Oblasnog komiteta KPJ Đure Pucara — krajiškog Starog, Slavka Rodića, komandanta Pete divizije i Ilije Došena, politkomesara Pete divizije, drug Tito obilazi postrojene jedinice Četvrte divizije, toplo se osmjehuje ponosan na borce i na njihov ponos, na njihove trofeje — topovske baterije diviziona.

Na tribini okićenoj ćilimima i udarničkim zastavama drug Osman Karabegović, politički komesar Prvog bosanskog narodnooslobodilačkog udarnog korpusa kratkim govorom pozdravlja druga Tita:

Junački Vrhovni komandante, pozdravljam te u ime čitave krajiške vojske koja već mjesecima, od dana porobljavanja naše domovine, vodi junački boj za slobodu... Ovaj veliki dan napaja nas novom snagom za nove borbe. Krajiška vojska voli svoga vođu i ona je spremna da sve žrtvuje za narodno oslobođenje.«

A zatim je glasom punim vizionarskog pouzdanja, glasom jednostavne odlučnosti, s mnogo poštovanja i s mnogo izraza ljubavi na Krajinu i njene ratnike, progovorio naš Vrhovni komandant. Kad on kaže — »Meni je neizmjerna čast i osjećam veliku radost što vas mogu pozdraviti« — vidim po licima mrkih ratnika, vidim po licima još nestasalih curetaka, po očima starih Krajišnika i njihovih žena, kako raste ponos u njima, pa se iz grla njihovih prolama dugo, toplo, kao izraz beskrajne ljubavi zanosnoj

— Živio drug Tito!

Tito nam govori:

»... Vi ste postigli velike pobjede i uspjehe u borbi, vi ste svojom borbom zadivili cio svijet. Vi ste znali da razlikujete krivce od nedužnih, vi ste znali da odvojite krvnika Pavelića i njegove ustaše od poštenog hrvatskog naroda — i to je takođe jedna velika vaša zasluga u današnjoj borbi. Svi naši narodi danas čvrsto stoje u bratskoj zajednici i zato se uspjesi i postižu...«

Počelo je opet snežiti. Osim povremenih kliktaja oduševljenja sav onaj narod i vojska na utabanom snegu ćute. Svi s beskrajno mnogo poštovanja i pažnje slušaju reči najmilijeg gosta:

»Mi se danas ne borimo samo za uništenje fašističkog osvajača, već i za našu srećniju budućnost. U Krajini nema čovjeka koji bi želio da se povrati ono što je bilo... Mi smo pokoljenje koje pati, ali mi smo ti koji našim potomcima stvaramo bolji i srećniji život. Narod je stvorio svoju vojsku, da mu ona ostvari mir za uvijek a to će biti samo onda ako se narod i dalje bori i ako zadrži vlast u svojim rukama. Mi nećemo nikada dozvoliti da se ikada povrate na vlast oni tipovi koji će naše sinove i kćeri bacati u nesreće, ratove — za svoje sebične interese...«

Posle Vrhovnog komandanta, govorio je dr Ribar: bila je to bujica oduševljenih pozdrava Krajini i naznačavanje budućnosti na programu kojeg je stari političar prihvatio od komunista:

»Dragi moji Krajišnici, radujem se skupa s vama što ćemo u oslobođenoj domovini moći svi skupa, u bratstvu Srba, Muslimana i Hrvata, da produžimo dobar i bolji život, da produžimo živjeti za sebe, a ne za kojekakve siledžije koji su nas tukli, mučili, ubijali, kojima smo sa strahom dolazili. Vi ste ti koji danas u opštinama i srezovima preuzimate vlast, vi u prvom redu, jer ste se spremili da sami vodite svoje poslove, da sami upravljate svojom sudbinom.«

A kad je na tribinu izišla seljanka iz Jasenica, član podgrmečkog okružnog odbora AFŽ-a, Danica Medan, pa kad je svojim jednostavnim rečnikom (»Mi žene radujemo se da sarađujemo od početka u ovoj našoj svetoj borbi. Samo sa našim prvim herojem Titom i narodnom vojskom mi ćemo doći do naše slobode i raskinuti dvostruke lance koji nas stežu. I dosad mi smo žene radile, ali se nismo čule. Danas, ja kao seljačka žena mogu izaći pred druga Tita i vojsku i reći ove seljačke riječi: druže Tito, mi se nadamo da nam se priznaju naše žrtve, muke i stradanja...«), iskazujući svakom nijansom samu ljubav, ali i odlučnost tipičnu za krajiške žene, svi smo bili tronuti. Na završetku govora, predala je drugu

Titu krajiški vuneni džemper, svatovsku vezenu košulju, prsluk, šal, čarape i rukavice, a borcima kaže:

— I za vas smo spremile darove, sinovi naši junački!

Tada su ponovo odjeknule komandirske i komandantske komande. Sve se na poljani prekrivenoj vojskom i narodom stišalo. Počeo je defile jedinica Četvrte krajiške divizije. Nikica Pavlić je o tome tada zapisao:

»Krenule su brigade, bataljoni, topovi, bolničari sa nosilima, vodovi za vezu, komore, krenula je krajiška vojska juriša i nad njom su zalepršale zastave, zaigrale tople oči mladosti i ljubavi za životom, zaiskrili osmjesi na opaljenim, otvrdlim licima. Sustizali se redovi nenavikli na paradni korak nego na kolone po jedan, na prikradanja, razvijanja u strijelce, juriše, kretali kroz redove oduševljenog naroda, u buri klicanja, ponosni vojnici slobode, na čelu sa komandantom divizije drugom Šošom Mažarom i politkomesarom drugom Milinkom Kušićem.«

Posle defilea napustili smo tribinu (balkon školske zgrade) i ušli u veliku školsku dvoranu. Bila je, kao i balkon, iskićena ćilimima i slikama. Posvuda parole: pozdravi Titu i antifašističkoj borbi. »Ulazak druga Tita«, zapisuje Nikica Pavlić, »pozdravili su prisutni, stojeći, neprestanim ovacijama. Klicalo se našoj vojsci, drugu Titu, Starom, Kosti, Osmanu i ostalima istaknutim borcima...« Afežejka iz Rujiške, Darinka Vejnović, od onih Vejnovića koji su u oktobru ugostili čitav Prvi bataljon Pete kozaračke, a kasnije će jednom prilikom ugostiti kompletnu brigadu, u ime žena svoga sela dočekala je Tita s darovima. Tito je tronut, uz prvu čašu koju su mu nasuli, govori:

»Sve ovo što sam ovdje doživio duboko me dira. Narod se ne vara ako ima povjerenja u naše vodstvo. Mi nikada nismo išli za politikanstvom, nego samo za oslobođenjem naroda. Nikada nisam sumnjao u vjernost naših boraca i vaše riječi mi padaju kao veliko zadovoljstvo, ali i kao velika briga. Mi smo uvijek bili obavezni da vodimo naše borce do uspjeha. Ne može biti dana ni noći a da mi ne mislimo na svoje dužnosti. Moramo biti svjesni da borba traži i žrtava. Ali mi moramo voditi borbu tako da barem sačuvamo cvijet našeg naroda, one koji će izgrađivati budući svijet... Mi smo uvijek vjerovali u Krajinu i u tome se nismo prevarili...«

U školskoj dvorani bio je priređen ručak. Isto takav ručak narod je pripremio i za vojsku. Doneseni su tovari hrane. Hleb je danima pečen, pa praščići, razna pečenja, gibanice i pite... I rakije je bilo, jer kako bi Krajina bez rakijice.

Baš kad je Tito ušao u dvoranu, ispod Grmeča su zapucale starinske duplice, a onda se javiše i karabini naših boraca. Ona poljana između jaseničke crkve i škole potrese se od silovite pucnjave. Pucalo se iz pušaka i pištolja, iz automata i mitraljeza. Drug Tito zastade, ali i ne okrećući se — produži dalje. Neko iz naše grupe zbunjeno zatraži:

— Naredi, Šoša, da to prestane!

Tito se okrenu Šoši:

— Neka Krajišnici pucaju. Oni znaju i oteti od neprijatelja ono što potroše...

Na ulazu u školu pripremljena je još jedna smotra. Tamo su bili postrojeni osmogodišnjaci i devetogodišnjaci, deca Kozare, ratna siročad. Bilo ih je oko sedamdeset. Kad ih je Četvrta kordunaška oslobodila iz logora u Jastrebarskom, u Jasenici im je organizovan dom. Na ulazu u školu, u njihov novi dom, komandir njihov, otresit petnaestogodišnjak Draško Lajić, koji je od maja bio kurir u Operativnom štabu (pratio je u Korenicu Lepu i mene posle oslobođenja Prijedora), jedini naoružan među kozaračkim dečacima, s novom »talijankom« o ramenu, utegnut opasačem na kojeg je nanizao fišeklije krcate mecima, piskavo komanduje »vojsci« manjoj i od najmanje puške:

— Mirno! — a onda odlučnim korakom pravog komandira iskorači pred Tita:

— Druže Vrhovni komandante, četa kozaračkih pionira, oslobođenih iz razbojničkog logora, na raspolaganju je Vrhovnom štabu!

Titovo lice je ozbiljno, zamišljeno. Pazi da se ne osmehne, da ne povredi četu dečaka, koji su mnogo godina pre zrelosti već sazreli. I meni su, svaki put kad bih ih obišao, dodijavali tražeći da ih naoružamo i rasporedimo po jedinicama. Mali Lajić, komandir njihov, bio je duboko povređen kad sam ga iz Operativnog štaba poslao u pionirsku četu za komandira:

— I to mi je posao za iskusnog borca! — žalio se i Osmanu i meni. Kad je saznao da smo u Štab za jednog od kurira uzeli brata Milaja Špegara, Boru, kojeg su svi zvali Mali Špego, rođenog 1931. godine u nekom petrovačkom selu, Draško se od tuge gotovo razboleo. Smirio se tek posle mog obećanja da ćemo ga vrlo brzo vratiti u Štab za kurira.

Draško nije od Tita tražio da ga rasporedi u neku jedinicu. Ali kad je Tito izvršio brzu smotru pionirske čete i dečacima održao kratak govor o strahotama našeg rata, 0 patnji dece u strašnom nevremenu, o tome kako je često bio u prilici da se divi odlučnoj hrabrosti te dece, stroj se poljulja, pioniri zažagoriše:

— Želimo i mi u jedinice. Uzmi nas, druže Tito!

Kasnije su, do kraja rata, svi ti dečaci ušli u jedinice, Hi su bili kuriri u pozadini, pri komitetima i odborima.

Na ručku u školi, osim članova štabova, bili su i delegati svih bataljona: najbolji borci glasanjem izabrani. Tek što sedosmoza sto, prireden u obliku potkovice, žene 1 skojevke svakom od nas staviše u stilu običaja onoga kraja beli ručnik preko ramena. Tito se smejao:

— To mu nešto dođe kao vjenčanje vojske i naroda...

Vrhovni komandant je sve vreme izgledao veoma raspoložen. Ali, u jednom trenutku, kad smo on, Šoša i ja ostali sami, zamišljeno nas je upitao:

— Nisu li žrtve Bosanskog korpusa prevelike?

Rekao sam drugu Titu da imamo mnogo mrtvih, a još više ranjenih. Gradove je teško osvajati bez velikih gubitaka. Tito na to reče da je čovek, borac naša osnova briga. »Njima se ima pokloniti glavna i prvenstvena pažnja, kako u borbi tako i van borbe, svagda i u svim prilikama uopšte. To je prva i osnovna dužnost svih starešina u našoj vojsci.« To što nam je drug Tito govorio u kasno popodne 7. januara, sutradan će nam iz Bihaća poslati kao posebno uputstvo:

»U poslednjim operacijama, krajem prošle godine izvesne naše jedinice imale su teške i osetne gubitke. Naročito su bili ogromni gubici u starešinskom kadru. Iznosimo, radi primera, gubitke I bosanskog korpusa u bojevima oko Bihaća, Bosanskog Novog i Sanskog Mosta. Tako je I krajiška brigada u tim bojevima imala 448 boraca izbačenih iz stroja, od kojih 93 mrtva, II krajiška

brigada imala je 338 izbačenih iz stroja, od kojih 91 mrtav (od ovih 62 borca pripadali su komandnom kadru),
IV krajiška brigada imala je 77 mrtvih i 97 ranjenih (od kojih jedan komandant bataljona i 3 zamenika komandanata bataljona).

Takođe, osetne gubitke imale su i sledeće jedinice:
I hrvatski korpus u operacijama oko Dvora i Novog i
II proleterska divizija u bojevima oko Livna.

Ispitujući stvarne uzroke ovakvih teških gubitaka, ovaj štab došao je do sledećih zaključaka:

1) Slabo i nedovoljno vođenje računa i brige o ljudima. Nadležni štabovi i rukovodeći drugovi uopšte pri projektovanju i izvođenju operacija nisu nastojali da postavljene zadatke izvršavaju sa minimumom žrtava. Drugim rečima, pretpostavljeni štabovi nisu dovoljno ispitali sve uslove za izvršenje dobivenog zadatka i prema tome nisu donosili najcelishodnije i najrealnije odluke da se zadaci izvršavaju u potpunosti i sa što manje žrtava.

Pripreme za operacije redovno nisu bile temeljito i svestrano izvršene u duhu vladajuće situacije, tj. kako je to nalagala vrsta i težina postavljenog zadatka.

3) Samoupravljanje i rukovođenje u odnosnim bojevima i borbama, kako viših tako i nižih starešina, nije bilo na zavidnoj visini. Naročito se ispoljilo nesnalaženje komandovanja u situacijama kada se operacije, usled nepredviđenih neprijateljskih otpora, nisu razvijale po projektovanom planu, već je trebalo, saobrazno razvoju situacije na bojištu, vršiti pregrupisavanje snaga, odnosno prenositi težište borbe sa jednog mesta na drugo i na taj način ispoljiti gipkost i elastičnost, brzo snalaženje i blagovremeno odlučivanje u komandovanju. U takvim prilikama obično se ostalo tvrdoglavo i uporno pri ranije donetom planu, pre početka borbe, čije je izvršenje zahtevalo nesrazmerne žrtve.

4) Projektovane operacije nisu bile koordinirane, tj. nije bilo između angažovanih jedinica u borbi sadejstva, saradnje i saglasnosti u radu, niti je bila zastupljena jednovremenost akcije. Usled ovoga, pojedine jedinice bile su prinuđene da trpe znatno više gubitaka nego što bi inače imale da je bila obezbeđena veza i jednovremenost dejstva.

5) Slabi i nepotpuni podaci o jačini i rasporedu neprijatelja. Nije se poklonila dovoljna pažnja službi obaveštenja i izviđanja: o jačini, rasporedu i namerama odnosnih neprijateljskih snaga, i to kako pre početka akcije tako i u toku izvođenja borbi. Usled ovoga je situacija u momentu angažovanja izvesnih jedinica bila nejasna, nerasvetljena i neizvesna. Angažujući jedinice na ovakav način i starešine su bile iznenađene organizovanim neprijateljskim otporima, a usled čega je ljudstvo bilo izloženo znatnim gubicima.

6) Slaba i nedovoljna obučenost trupa. Mlade i neiskusne jedinice, bez borbenog iskustva i rutine i bez prethodne obuke, uvođene su odmah, neposredno, u teške zadatke, gde su, usled nepoznavanja savremene borbe i modernih borbenih sredstava uopšte, slabo se snalazile i zbog toga bile izložene vrlo teškim gubicima.

Ovakvi teški i izlišni gubici naših jedinica, uglavnom prouzrokovani napred iznetim činjenicama, u znatoj meri su oslabili borbenu sposobnost i vrednost ovih jedinica za buduće zadatke.

Nije potrebno naglašavati kolike su teškoće u pogledu popunjavanja naših jedinica ljudstvom i kadrovima naročito. Ponovljeni ovakvi gubici mogli bi naše jedinice toliko oslabiti i onesposobiti u tolikoj meri da za duže vreme ne budu u stanju da izvrše najlakše i najprostije zadatke. Najzad, danas je potrebno izvesno duže vreme da mladi borci, odnosno starešine kojima se naknadno popunjavaju naše jedinice, steknu potrebno iskustvo i rutinu, te da se mogu uvesti u teže borbe.

Da se ne bi u budućim operacijama ponovile ovakve krupne greške našeg komandnog kadra,

NAREĐUJEM

a) U našem oslobodilačkom ratu najveću dragocenost predstavljaju naši borci — ratnici. Njima se ima pokloniti glavna i prvenstvena pažnja, kako u borbi tako i van borbe, svagda i u svima prilikama uopšte. To je prva i osnovna dužnost svih starešina u našoj vojsci.

Neosporno je da naša borba traži žrtve. Naši su borci spremni da polože svoje živote za izvršenje postavljenih zadataka.

Osnovno je pravilo za svakog starešinu, da dobivene zadatke izvršava bez žrtava, odnosno sa minimumom žrtava. Ako se žrtve moraju dati, onda se svaka data žrtva mora, s jedne strane, dobro proučiti i proračunati, a zatim u toku borbi trostruko nagraditi najtežim i najosetljivijim gubicima naših neprijatelja. Izvršavati zadatke u potpunosti i sa najmanje žrtava, — u tome se sastoji veština komandovanja i vođenja trupa u ratu.

b) Pripreme za operacije izvoditi temeljito i svestrano. Potrebno je prethodno ispitati sve uticajne činjenice na izvršenje postavljenog zadatka, pa tek onda, posle detaljne procene svih vladajućih okolnosti, uzimajući u obzir momente koji će verovatno nastupiti u toku izvođenja dotične operacije, pristupiti izboru najcelishodnijeg i najboljeg rešenja i odluke za konkretnu situaciju. Tek posle ovoga pristupiti razradi detaljnih planova, koje u vidu zapovesti dostaviti potčinjenim jedinicama, upoznavajući sve učesnike sa ulogom i zadacima, taktičkim i borbenim postupcima, koje je potrebno primeniti u cilju potpunog izvršenja postavljenog zadatka sa minimumom žrtve.

v) Starešine moraju svakog trenutka dobro poznavati snage i sredstva kojima raspolažu. Obavezno, u svima prilikama starešine moraju poznavati stanje sopstvene jedinice i znati šta je njihova jedinica u stanju da dade u izvesnoj situaciji, pa prema tome dodeljivati joj i odgovarajuće zadatke.

Moralna i fizička snaga trupe, sa njenim naoružanjem, borbenim iskustvom, rutinom i veštinom komandovanja, čini borbenu sposobnost, odnosno borbenu vrednost izvesne jedinice.

Ukoliko vrsta i težina postavljenog zadatka nije u srazmeri sa borbenom vrednošću dotične jedinice u izvesnoj taktičkoj situaciji, starešine su dužne da svoje jedinice angažuju pod najpovoljnijim uslovima, gde brojna i tehnička nadmoćnost neprijatelja ne može doći do izražaja.

g) Veština vođenjatrupa u stvari počinje od momenta angažovanja odnosne jedinice u borbi. To mora biti poznato svima starešinama.

U upravi i rukovođenju borbom moraju se sve starešine vežbati i temeljito pripremati za svaku projektovanu

operaciju, tako da postanu pravi majstori u komandovanju u svakoj taktičkoj radnji.

Komandovati znači predviđati. To znači: starešine treba da predvide i pažljivo ispitaju sve šta se može u toku projektovane operacije dogoditi i da budu spremni da brzo pariraju svaku neprijateljsku radnju. Starešine moraju biti neprekidno u toku događaja i budno pratiti na bojištu razvoj situacije, brzo misliti, brzo se odlučivati i energično sprovoditi donete odluke u delo. Zato je neophodno da se jedinice drže čvrsto u ruci u toku operacija. Ne sme se ni jednog trenutka desiti, da jedinice ostanu bez komandnog uticaja svojih starešina. A ako se ovo dogodi, onda raditi u duhu dobivenog zadatka, saobrazno vladajućoj situaciji, razvijajući maksimum korisne inicijative i aktivnosti u radu uopšte.

d) Obaveštajnoj službi, službi izviđanja i obezbeđivanja moraju sve starešine pokloniti naročitu pažnju. U tom smislu već su do sada nekoliko puta izdata potrebna naređenja od strane ovoga štaba.

Od pravilno organizovane službe obaveštenja, izviđanja i obezbeđenja zavisi i pravilnost pojedinih odluka u konkretnim situacijama. Kao osnovni elementi za donošenje odluke svakog starešine jesu: stanje kod neprijatelja (raspored, jačina, sastav i namera). U službi obaveštavanja i izviđanja, prikupljanju ovih podataka posvetiti prvenstvenu pažnju.

d) Veći broj naših starešina i mlađih boraca su bez borbenog iskustva i rutine. Ovakve mlade i neiskusne starešine i borce ne treba uvoditi u akcije bez prethodne obuke i izvežbanosti u rukovanju i upotrebi raspoloživim borbenim sredstvima.

Odmah preuzeti obuku jedinica u izvođenju svih taktičkih radnji, a naročito napada i odbrane, gonjenja i odstupanja.

Pri štabovima brigada obrazovati desetodnevne kurseve za komandante bataljona i komandire četa, sa kojima izvoditi obuku u upravi i rukovođenju borbom četa, odnosno bataljona u raznim konkretnim situacijama.

Takođe, u istom smislu, pri štabovima divizija obrazovati isti ovakav.kurs za komandante brigada i njihove zamenike.

Sve jedinice naročito treba izvežbati i obučavati u sledećem:

— Obuka, rukovanje i upotreba naših borbenih sredstava;

— Upoznavanje sa osobinama, dejstvom i upotrebom neprijateljskih borbenih sredstava i načinom zaštite od istih;

— Upoznati ih sa našomtaktikom,tj. našim taktičkim i borbenim postupcima;

— Upoznavanje ljudstva sa metodama ratovanja naših neprijatelja, tj. njihovim taktičkim i borbenim postupcima.

Ovu obuku izvoditi svakodnevno i neprekidno, kad god to dozvoljava situacija na frontu dotične jedinice.

O stanju vojno-stručne spreme i izvežbanosti starešina i boraca — dostavljati ovome štabu petnaestodnevni izveštaj.

Pripremajući, projektujući i izvodeći operacije u duhu ove naredbe, starešine će biti u stanju da sve postavljene zadatke izvršavaju blagovremeno, u potpunosti i sa najmanje žrtava. Boreći se na ovakav način, naše jedinice neće nikad pretpeti izlišne i suvišne gubitke, niti dati žrtve koje nisu u srazmeri sa postignutim rezultatima borbe. Najzad, što je bitno, jedinice će steći poverenje u svoje starešine kad uvide da ih rukovodioci pametno i razumno, vešto i majstorski vode kroz sve bojeve i borbe. Na taj način raste ugled i autoritet starešina.

Prednju naredbu dobro proučiti, saopštiti svima nadležnim štabovima i starešinama i u duhu iste izdati potrebna uputstva i naređenja.

Ova naredba je dokument trajne vrednosti, strogo poverljive prirode i ne sme pasti u ruke neprijatelju.

Prijem ove naredbe potvrdite.

SMRT FAŠIZMU — SLOBODA NARODU!

Popodne je drug Tito sa svima nama izašao među narod i borce. Preko polja, po utabanom snegu, vijalo se neizmerno kozaračko kolo. I drug Tito je igrao, i sav se Podgrmeč otimao ko će do njega u kolo da se uhvati. Drugovi su Vrhovnog komandanta u nekoliko navrata podsećali da je već vreme da krenu, da će zanoćiti, da su putevi opasni, a on je na sveto imao samo jedan odgovor:

— U Krajini sam ja uvijek siguran.

REGISTAR IMENA

Aćimović Gajo 34
Adamek Augustin 223
Adamić Luj 259
Afrić Vjekoslav 112
Aganbegović Mustafa 32
Agbaba Dane 139
Agić Kosara 34
Ajdinović Derviš Dedo 223, 262
Alber Anton 206
Aleksić Cvetko 71
Aleksić Obrad 151
Alibabić Mešo 224, 234
Ališić Smajo 30
Amić Muharem 107
Anđelić Slobodan vidi Kikić Hasan
Antić Pante 151
Arbutina Božo 241
Arsenić Borko 145, 150, 243, 245
Artuković Andrija 91, 200
Atlagić Marko 143
Atlagić Milan 243, 245
Atrić Tone 78
Azarić Mićo 53, 60-62, 152, 153, 191

Babič Branko Slovenac 20,53, 78, 85,105, 109,144
Babić, apotekar 86
Babić Golub 35, 121
Babić Ljubo 109,110,177, 205,223,231, 269
Babić Mihajlo 202
Babić Mile 166
Babić Pepo 229
Babić Radomir 197
Babić Vojin 58, 121, 122, 153
Babović Spasenija Cana 172
Bačić Ljuban 34
BačkonjaĐuro 110,166,171,172,190,206, 218, 243
Baće Maks 109,167
Bader Paul 133, 135, 136
Bajalica Dimitrije 208, 215, 231, 233, 236, 244
Bajalica Marko 35
Bajalica Mila 231
Bajić Miloš 219
Bajić Simo 110
Bajić Vlado 147, 232
Bakarić dr Vladimir 29, 84, 111—114, 117, 132,135,138,142,144,166, 227 -231,239
Bakić Mitar 9, 10, 188, 191, 193, 195, 198, 203, 231
Bakić Stojan 34
Balać Miloš 243
Balem Šime 112, 239
Balić Rade 30
Balta Arif 12
Banina Ante 109
Banjac Košta 176
Banjac Lazo 91
Barić Željko 16
Barila dr Kazimir 146—148
Barišić Josip 239, 240, 243
Barjaktarević Alaga 236
Basta Milan 112, 226
Bašić Miloš 62
Bašić Petar 150
Bašić Rade 55
Baškot Boško 150
Batos Janja 244
Batos Milka 224
Bauk Dušan 38
Bazarica Boško 34
Bećirbašić Habija 74
Beljan, stožernik 71
Bender Feliks 135
Benderać Manojlo 16
Banić dr Ivan 265
Berberović Alija 223
Berberović Esad 224
Bereta Ante 150
Berikoža Marta 34
Berikoža Savan 34
Berus Anka 10, 112
Beširević Ibrahim 236
Beširović Malić 223
Bibić, imam prijedorski 92
Bijelić dr Jovan 164
Bijelić Jovo 107
Bijeljac Mile 84
Bilalbegović Hazim 144
Biroli Pircio 130
Bišćević Zijo 224
Bišen Pavle 233
Bitorajac Stjepan 86, 92, 114—116
Bjekić Marko 121-123
Bjelajac Stanko Ćane 232, 233, 238, 241
Blanuša Rade 150
Blažević Jakov 112,169
Blekić Šandor 82
Bodiroža Duško 165
Bogdanović Mirko 147
Bogunović Brano 115, 122
Bogunović Trivo 85
Bogunović Uroš Roca 138, 139, 215, 237, 241
Bojadinić Branko 74
Bojanić Duško 16
Bojanić Milan 250
Bokan Branko 139
Bokan Milojko 30
Borenović Rajko 64
Borovski 144
Bosnić Milan 237, 243, 245
Bosnić Rajko 16, 49, 52, 117
Božić Jovo 74
Božić Milan 203
Božović Boro 168, 240
Brajić Radža 166
Brankovići, braća 29
Branković Milan 31, 53, 58, 60 —62, 75, 76, 103,152
Branković Pavle 30
Brdarić Iso 166
Brkić Mladen 52
Brkić rade 244
Brnčić Nada 206
Broćeta Ratko 16, 24, 30, 31
Broz Josip Tito kroz cijelu knjigu
Broz Žarko 206
Brozović, ustaški pukovnik 71, 189, 192, 193
Brujići Dane 150
Brujić Srđan 112
Bruì, don 200
Bubić Milan 50
Bubić Vid 57
Bućma Marko 137, 239, 247
Budić Tode 203
Bukić, borac IV odreda 76
Bukva Petar 143
Buljan Vice 99
Bundalo Petar 30
Burazer Milenko 34
Burazer Mirko 30
Burdžević Rifat Trša 231
Bursać Milan 34, 42
Bursać Mladen 90, 150
Bušatlija Bude 106
Butorac Stipe 232, 242
Butozan dr Vaso 17,20-22,24-28,38,54, 63,73, 77, 90, 92,130,137,139,148-150, 218, 229, 231, 233, 234, 280
Buvač Duka 54
Buzek meho 49
Bužimkić Hašim 138

Cazi Josip 112
Cenić Stanko 57
Ceran Pero 150
Cerić, natporučnik 149
Cikota Božo 86,105, 130, 244
Cikota Mira 86, 105
Crnković Pero 223
Crnobrnja Ljuban 78, 86, 88
Crnomarković Jovanka 52, 162
Crnomarković Ljubica 51
Curać, satnik 153
Cvija Zvonko 112
Cvitaš Nikola 206
Cvitković Miljenko 83

Čajavec Drago 106, 120
Čajavec Rudi 106, 107, 135, 146
Čehić Rade 145, 242
Čejvan Idriz 86
Čelar Nedeljko 150
Čelar Zdravko 38, 49, 56, 57, 60,118, 219
Čelić Jakob 52
Čerčil Vinston 49, 85, 130, 165
Čolaković Rodoljub 8, 11, 29
Čubrilo Đorđe 243, 245
Čubrilo Jovan 250
Čubrilo Stevo 150
Čubrilović Branko 87
Čulić Dušan 34
Čuljak Antun 13

Ćano Galeaco 259
Čeleš Adam 150
Čejvan Idriz 176
Četković Vlado 112
Ćopić Branko 38,72,139,230, 233,236,240, 241, 246, 247
Ćopić Rajko 60
Ćopić Vladimir 72, 148
Ćorak Filip 144
Ćuk Avdo 38, 219
Ćurčija Julka 34
Ćurčija Mile 34
Ćurčija rade 34
Ćurguz Dragutin 137, 144, 262
Ćurguz Pero 145, 149
Ćurguz Stevan 87, 88
Ćurguz Veso 140

Dakić Makso 27, 28, 63, 176, 195
Dakić Mile 34
Damjanović Branko 52, 77, 78, 117, 118
Damjanović Dragan 150
Dangić Jezdimir 19, 20, 23
Danilović Uglješa 8, 12, 41
Dapčević Peko 178, 188, 191, 193—195, 198-200, 203, 204,207, 216, 217, 231, 267
Daskijević Pavle 206
Davadžija Mustafa 10, 11
Davidović Mile 143, 264
Dedić Ferid Feđa 224, 245, 248
Dedić Mahmed Miki 223, 224
Dedijer Vladimir 187, 200, 207
Dejović Aleksa 190, 198
Delić Ahmet 223
Delić Capo 223
Delić Esad 223
Delić Mirko 60
Delić Mujo 23, 223
Delić Ostoja 150
Delić Rasim 223
Delić-Dizdarević Omer 223
Demonja Nikola 80, 83, 88
Deretić Miloš 244 , 249
Dević Ostoja 64
Dimitrievski Mito 112
Divjak Trivo 242
Dobrijević Milan 144, 202
Dobrosavljević Rade 239
Dokić Gojko 58, 154
Domani Robert 112
Došen Ilija 21, 36, 171, 175, 177, 205, 221, 244, 261, 270, 280, 281
Došenović Gojko 53, 150

Dragičević Mica 34
Dragić Milan 76
Draginja Ratko 34
Dragojlov, domobranski general 55
Dragović Vojin 201
Drapšin Petar Ilić 8
Drenović Uroš20 —29, 31, 36, 50, 53—55, 59, 61, 63, 64, 73-75, 83, 109, 119-123, 135,136,151—155,174,176,189,191,193, 196, 197, 200, 203, 230
Drenović Zorka 23
Dugonjić Rato 82, 83,90,110,112,132,148, 268, 270
Dujanović Milka 34
Dujić Miloš 52, 203, 204
Dujmović Joso 223
Dundalo Slavko 150

Džajić Dragutin 53, 61, 73, 75
Džaferagić Salko 223

Đapa Stevan 168
Đenadija Aleksa 30
Đenadija Anđelko 30
Đenadija Marko 35
Đenadija Sreten 145
Đilas Milovan 170, 187, 188, 207
Đokić Vojislav 7, 178, 196, 198
Đujić, pop Momčilo 21, 115
Đukanović Blažo 130
Đukić Drago 150
Đurašević Dragica 270
Đuričić Blažo 160
Đuričković Boško 231
Đurić Branko 58
Đurić Ljubodrag 188, 190, 193, 198, 199, 202, 204
Đurić Pero 105, 174, 192

Egić Dušan 87
Engels Fridrih 215
Erceg Rade 250

Fazlić Galib 32
Fejzić Safet 219
Firkinadić Fuad 92
Fortner Johan Hans 33, 34, 197, 198
Francetić Jure 117, 138, 189
Fridl Zvonimir 265
Furtula Duško 7

Gačić Mihajlo 30, 38, 135
Gaćeša, učitelj 64
Gaćeša Vasilj 88
Gajić Đurađ 51
Gajić Gojko 53, 62, 77, 152, 172, 176, 177
Gajić Ilinka 51
Gajić Milenko 16, 29—31, 51, 80, 218, 219, 230, 231
Gajić Petar 51, 58
Galić Ale 223
Galić Muharem 223
Gara ča Nikola 202
Gavranović Gojko 178
Gavrilović Branko 30
Gazibara Nikola 239
Gerdijan Jovo 244, 249
Gering Herman 259
Gjuzin, kotarski predstojnik u B. Petrovcu 115
Glez fon Horstenau Edmund 56, 60, 135, 136, 197, 262
Glumac Čedo 76
Gojanović Mitar 122
Goldšmit dr Zora 244
Golubović Milan 191
Gorak Salih 223
Gošnjak Ivan 261
Grabež Mirko 121
Grahovac Jovo 244
Grbić Nikola 150
Grbić Vojin 60
Gregorić dr Pavle 84, 113, 167
Grković Radovan 260
Grmuša Rade 238, 241
Grozaj Zvonimir 265
Grujičić Vlado 34
Grujić Živko 76
Gučetić dr Vuko Goce 34
Guteša Đuro 224
Guteša Pero 224
Gvozdić dr Petar 71, 90—92

Hadžiabdić Meho 223
Hadžić Kasim 17, 22, 24, 54, 62, 73, 77, 82, 86, 120, 122
Hafizović Muhamed 223
Hajdaragić Lutvo 106
Halać Dervić 49, 52
Halimić Dalko 71
Hamur Asim 195
Hamur Hasan 195
Hamur Mujo 195
Hariman Averel 165
Hariš Ivan Ilija Gromovnik 83
Herceg Dragan 150
Herić Ekrem 74
Herljević Franjo 29
Herman Dolfin 145
Hitler Adolf 34, 55, 73, 104, 259
Hočevar Konrad 265
Hodžić Husein 219, 223
Hofman Herman 145
Hohšteter Vojko 230, 232
Holjevac Vjećeslav 261
Horti Mikloš 152
Hotić Mesud 25, 27, 63, 120, 121, 154
Hrustanović, inž iz Prijedora 92
Humo Avdo Kulturni 8, 11, 12, 41

Ibrahimpašić Haška 223
Idn Entoni 85, 213
Idrizović Mehmed 12
Ilić Pavle Veljko 173,188,192,220,221,260, 264
Imamović Jusuf 105, 150

Inđić Slobodan 202
Iser, domobranski general 33, 34, 91, 92
Ivanović-Erceg Jelica 91, 264
Ivanović Petar 270
Ivanović Simo 30
Ivić Bogdan 122, 154

Jagia, španski general 56
Jajičin Ljubomir 249
Jajičin Nikola 34
Jajičin Silvan 34
Jakić Ante 75—77
Jakić Stevo 34
Jakić Velimir 190, 231
Jakovljević Jovan 89, 250
Jakšić Pavle 266
Jandrić Mile 49, 52, 80, 165, 172
Jankez Grga 135
Janoš Milka 34
Janjetović Stevan 91
Janjević Ilija 201
Janjić Vlado Capo 88, 144
Jašarević Mehmed 223
Jašiković Petar 49
Jatinović Nikola 34
Jazbec Miško 106, 107, 120, 146
Jednak Simo 88
Jednak Stanko 88
Jerković Lazo 54
Jocić Đoko 233
Joka Mile 88
Jokić Đoko 155
Jokić Mirko 64
Josipović Dušan 153
Jovanić Đoko 112
Jovanić Srđan 201
Jovanović Arso 169, 170, 178, 188, 192-194, 214, 216, 217, 219-221, 227-229
Jovanović Iso 8, 168
Jović Dušan 28, 54, 58, 105, 132, 150
Jungić Ilija 149
Jungić Marko 59
Juričić Niko 24
Jurić Drago 57
Jurinčić Niko 76,77,106,116,144,177,190, 191, 198, 202, 205, 231 -233, 249
Jurković, ustaški pukovnik 246

Kačar Stevo Kača 105, 192
Kačavenda Dragan 84
Kadenić Teufik Cinkara 54, 62, 154
Kalabić Adem 80
Kale Juraj, 16, 83
Kapetanović Esad 86
Kapetanović Hajro 202
Kapor Momir 82
Karabegović Aiša 64, 116
Karabegović Berka 264
Karabegović Edhem Ledo 49, 52
Karabegović Mubera 91
Karabegović Osman 7, 8, 12, 17, 19—26, 29-31,33,50, 56,59,60,62, 71,72,77,82, 83, 90, 103—105, 109, 111, 112, 116, 117, 119,130, 132,134, 137, 139, 140, 144, 149, 150,152—154,169,171,188,191,194,196, 204-206, 214, 218, 219, 227, 228, 230-234, 238 -240, 243, 250, 260, 270, 280—282
Karađorđević Petar 27, 31, 54, 60, 85, 130
Karahodžić Mehmed 49, 52
Karan Dušan 105
Karanović Nikola 169, 171, 172, 190, 195, 217, 231-233, 240, 242, 243, 248
Karanović Petar 220
Kardelj Edvard Beve 9, 10, 19, 169, 170
Kardum Josip 86, 91
Kaše Zigfrid 135, 189, 197
Katineli Artur 265
Kaurinović, župnik 92
Kavalero Ugo 15
Kazas Muhamed 17, 53, 58, 61
Kecman Jovo 58
Kecman Luka 150, 202
Kecman Mile 153
Kecman Milijan 150
Kecman Tošo 150
Kerkez Dušan 50, 51, 58, 59,72, 77,80,111, 172, 173, 247
Kesar Savo 105, 155, 165, 174
Kesić Mirko 165
Kesić Petar 150
Kesić Savan 89
Kesten Meho 27, 28, 49, 52
Kerviš Erih 136
Kikić Hasan 59, 63 —65, 73, 76
Kilibarda Mile 8
Kitić Jovo 60
Kladarin Đuro 112
Klajnhapel dr Franc 155, 194, 229, 244
Klauzevic Karl 215
Kleut Petar 109, 112, 264
Kluz Franjo 106,107,120,135,146,192,218, 233, 241, 242
Kljajić Filip 188, 261
Ključanin Kemal 90
Ključec, natporučnik 178
Knežević Anđa 89, 91
Knežević Milan 86, 244, 249
Knežević Vladimir Volođa 190, 193, 231
Kočić Petar 74
Kočović Momo 7
Kočović Nikola 7
Kolak Rudi 17
Kolovrat, dr iz Prijedora 91, 92
Koljić Ramiz 166
Komar Slavko 268
Komljenović Dujko 50, 51, 59, 64, 73, 75-77, 86, 106, 116
Komljenović Luka 77
Končar Milan 36
Končar Naranča 114, 115
Končar Petar 112, 115
Končar Rade 112, 113, 170, 263
Kondić Dušan 249
Kondić Rade 55
Kopinič Josip Valdes 10, 166
Kopun Ivan 150
Kosović Derviš 13
Kosović Pero 10
Kostanjšek Vjekoslav 223
Kostrašević, pop 55
Koščica Duško 16
Košpić Branko 218
Košpić Obrad 60
Košutić Dušan 248
Kotle Nikola 109, 110, 169, 231, 269
Kovačević Bogdan 10
Kovačević Boriša 7, 8
Kovačević Mihajlo 201
Kovačević Mitar 166
Kovačević Rade 10
Kovačević Sava 8, 151, 197, 229
Kovačević Sena 86
Kovačević Stole 120—123, 153, 154
Kovačić Olga 206
Krahić Ibro 90
Krajičić Bosiljka Beba 206
Krajačić Đuro 239
Krajačić Ivan Stevo 166, 205, 206
Kraljević Anton 281
Kraljević Novica 130
Kranželić Ivan 206
Kraš Josip 112
Kraus dr Herbert 224
Kraus dr Zdenko 243, 244
Krivokuća Trivo 152
Krivošić Pero 145
Križanić Ivica 145
Krleža Miroslav 59, 148
Krnetić Milan 84
Krničić Slavko 34
Krpoš Ivka 112
Krstulović Vicko 167, 188
Kršulj Ivica 11
Kršulj Milka 11
Kršulj Mira 11
Kršulj Predrag 11
Krtinić Mirko 150
Krupljanin Boško 177
Kujundžić Zvonko 223
Kukavica Gojko 89
Kukić Miloš 109, 166, 170, 172, 173
Kukobat Đuro 58, 121, 122
Kukoč Ivica 167, 188
Kukolj Uroš 237, 248
Kulenović Skender 64, 73, 200, 203, 240, 241, 246, 247
Kulmaš Šabo 166
Kunce Valter 135, 136
Kuprešanin Milan 112, 226
Kurbegović Alija 223
Kusonjić Gojko 85
Kušić Milinko 172-175,190,192,193,198, 199,201,202,206,232,233,242-245,261, 280, 282
Kutanjac Stanko 58, 63, 76, 120, 121, 153, 154, 198
Kuzmanić Vojmir 250
Kvaternik Ljubo 239
Kvaternik Slavko 136

Lajić Draško 111, 282
Lakša Vladimir 79, 90, 105
Lang Drago 53, 122
Lankaš Josip 265
Lastrić Zdravko Jegor 50
Lastrić Žarko 50
Latas Dane 112
Latifić Mustafa 154
Latifić dr Safet 167
Latinović Nikola 150
Lazičić Brane 55, 62, 153, 191
Lazić Lazo 87
Lekić Ratko 169
Lekić Stanko 204
Lenković Juraj 233
Lenjin V.Uljanov 23, 73, 122, 134
Ler Aleksander 34,192,195,197, 259, 262, 264
Levi dr Moni 22, 72, 78, 122, 142, 144
Levi Morie 213, 214, 223, 224
Ličina Dmitar 178
Ličina Milan 20, 49, 50, 52, 53, 58
Ličina Rade 16, 24, 25, 31
Ličina Relja 143, 147
Lipovača Jusuf 223
Lišnjak, satnik 149, 150
Lolić Abid 62

Lončina Rajko 84
Lonić Mehmed 223
Lukačević Vojislav 19, 73
Lukatelo, dr 91
Luketić Mirko 86
Luketić Nikola 106
Lukić, domobranski general 198
Lukić Ljupko 7
Lukić Relja 144
Lužija Ljubomir 103

Ljevar Joso 178
Ljubičić Mile 16, 76—78, 107, 220, 221
Ljuboja Đurađ 121 —123

Mačak Mirko 84
Maček Ivan 10
Maglajlić Munib 202
Maglajlić Šefket Mirko 17,22,23, 26,27,53, 208, 223—225, 234, 280
Maglajlić Vahida 61
Mahmijas Mirko 242
Majkić Milan 140, 141
Majkić Vladija 150
Majski,sovjet.ambasador u Londonu213
Makić Stojan 51
Malešević Mile 176
Malić Ilija 29, 56
Malićević Ajša 270
Mandić Đukan 220
Mandić Miloš 232
Mandić Vitomir 265
Mandić Vukica 270
Mandžić Pašaga 7, 8
Manojlović Nedeljko 172
Manola Srećko 112, 239, 248
Maraković Nina 146, 147
Marasović Olga 11, 12
Marčeta Lazo 140, 144, 202
Marčetić Vukašin 25, 55, 56, 58, 64, 71, 74, 83, 103, 135—137, 153,189, 191, 193, 230
Marić Danilo 34
Marić Ignjat 121, 172
Marić Jole 110
Marić Luka 34
Marin Dragan 84
Marin Dušan 30
Marin Jovo 55
Marin Mlado 192, 198, 232, 233, 242
Marin Petar 150
Marinković Ivo 112, 135
Marjanac Rade 25-28, 37, 38, 54, 62, 71, 120,121,151,152,155,166,168,169,172, 195, 198, 200
Marjanović Joco 86, 89
Marjanović Mikan 83, 156, 165, 177, 202, 243, 244, 249, 250
Marjanović Mile 223
Marjanović Miloš 85
Marjanović Mirko 89
Marjanović Slobodan 237
Marjanović Svetko 85
Marjanović-Jelić Sida 29, 64 , 73
Markotić Vinko 106
Martinović Ratko 137, 156, 168, 169, 172, 173, 177, 189—192, 198 , 202 , 204, 231—233, 242, 245, 247, 249, 280, 281
Marušić Ivica Ratko 84, 86, 87, 89, 91, 105, 111,142,144-147,150,165,166,170,171, 173, 174, 177, 178, 190
Majski, sovjet, ambasador u Londonu 213
Makić Stojan 51
Malešević Mile 176
Malić Ilija 29, 56
Malićević Ajša 270
Mandić Đukan 220
Mandić Miloš 232
Mandić Vitomir 265
Mandić Vukica 270
Mandžić Pašaga 7, 8
Manojlović Nedeljko 172
Manola Srećko 112, 239, 248
Maraković Nina 146, 147
Marasović Olga 11, 12
Marčeta Lazo 140, 144, 202
Marčetić Vukašin 25, 55, 56, 58, 64, 71, 74, 83, 103, 135-137, 153, 189, 191, 193, 230
Marić Danilo 34
Marić Ignjat 121, 172
Marić Jole 110
Marić Luka 34
Marin Dragan 84
Marin Dušan 30
Marin Jovo 55
Marin Mlado 192, 198, 232, 233, 242
Marin Petar 150
Marinković Ivo 112, 135
Marjanac Rade 25 -28, 37, 38, 54, 62, 71, 120,121, 151, 152,155,166, 168,169, 172, 195, 198, 200
Marjanović Joco 86, 89
Marjanović Mikan 83, 156, 164, 177, 202, 243, 244, 249, 250
Marjanović Mile 223
Marjanović Miloš 85
Marjanović Mirko 89
Marjanović Slobodan 237
Marjanović Svetko 85
Marjanović-Jelić Sida 29, 64 , 73
Markotić Vinko 106
Martinović Ratko 137, 156, 168, 169, 172, 173, 177, 189-192, 198 , 202 , 204, 231 —233, 242, 245, 247, 249, 280, 281
Marušić Ivica Ratko 84, 86, 87, 89, 91, 105, 111,142,144-147,150,165,166,170,171, 173, 174, 177, 178, 190
Maslarić Božo 7, 268
Masleša Veselin 166, 207, 237, 240, 241
Maslić Šaćir 122, 191
Maslo Hatidža 51
Maslo Idriz 50, 51, 57
Materić Ilija 139,142,144,145,156,165,166, 170, 171, 173, 174, 190, 192
Matić Stojan 36
Matovina Lovro 265
Mazalica Trivo 150
Mažar Drago 14, 16, 24, 61, 62, 64, 73-75, 77, 79, 84, 90,105,106,109,122,130,148, 166,171,175,177, 182,190,195, 207, 223, 233
Mažar Ivica 14
Mažar Josip Šoša 14,17, 20, 22, 30, 33,72, 73,76,78 -80,82, 83, 85,87 -90,103,105, 107,109,116,117, 142, 144, 145, 175, 191, 223,226,227, 231,242 -245, 260,261,264, 269, 280-282
Mažar Marija 14, 16
Mećava Mile 30
Mećava Petar 85,88,105,137,145, 227,242, 245
Medaković Jovan 150
Medan Danica 281
Medarević Branko 269
Medić Mirko 89
Međo Tomo 10
Mekterović Uroš 244 , 249
Mehulić Himzo 223
Melnik Anton 78
Mešterović drĐuro 167
Mešterović dr JulkA 168
Metlić Dušan 25-28, 37, 38, 54, 63, 76, 78, 105, 120, 150, 154, 172—175
Midžić Dževad 68
Midžić Esad 30, 38, 118, 219
Midžić Ibrahim 223
Midžić Izo 223
Midžić Jusuf 223
Midžić Silberštajn Teza 236
Mihailović Draža7,15,18,23,49,71,73,85, 130,135, 186, 204, 213, 259, 268
Mihajlović Žarko 248
Mihaljević, gostioničar 13
Mijatović Mile 34
Mijatović Milorad 17,20—22,28, 36, 37, 50, 53, 64, 72, 78-80, 85, 87, 88, 90,110,111, 122,139,141,143,190,208,215,224 -226, 233, 245, 250, 260, 269, 280
Mijić Mihajlo 60
Milanković Dušan 34
Milanović Miloš 34, 56
Milanović Mladen 29, 31
Milenković Radoš 34
Milenković Stoja 34
Miletić Petko 232
Miletić Savo 28
Miletić Vele 61, 73
Milić Savo 80
Milić Stanko 86, 106
Milić Uroš 80
Milinković Tone 223
Milinović Glišo 202
Milojević Ratko 53, 61
Milosavljević Ljubinka 192
Milosavljević Milosav 269
Milovanović Miodrag Lune 198
Milunović Đuro 145
Milutinović Ivan Milutin 170,171,187, 207, 220—222, 240, 245
Miljević Milan Milančić 64, 250, 269
Miljuš Dane 143
Miljuš Simo 148
Mirković Milan 55, 203
Mirković Rade 237
Misirača Dušan 20, 79, 144, 177, 202, 231
Mišić Jovo 53, 57, 58, 61, 62, 71, 73, 75,189
Mitrečić Ivica Bregejac 106, 107
Mitrić Radomir 62, 120—122
Mitrov Danko 13,16, 19, 24, 25, 29—32,50, 51, 56, 60, 62, 72, 74, 77, 117, 118, 219
Mitrov Lazo 50
Mitrov Vojo 31, 62, 74, 103, 130
Mitrović Mitra 207, 230
Mitrović Ratko 140
Mitrović Stefan 140, 150, 155
Mitrović Todica 59, 74
Mitrović Vukica 140
Mizler, domobranski genral 107
Mlinarić Božo 250
Molotov Vjačeslav 85
Moljević dr Stevan 18, 19, 55
Morača Gajo 29
Morača Milutin 21,109, 123, 153, 154, 169, 188, 207, 213, 216, 230 , 231, 269, 270
Morača Mira 168
Morača Pero 77, 121
Morie Alfred 85
Mrak, domobranski pukovnik 135, 196
Mrazović Karlo Ortega 113
Mrda Nedeljko 122
Mršić Đorđe 34
Mršić Mato 223
Mršić Mirko 223
Mućan Simo 34
Mudrinić Luka 144

Mugoša Dušan 165
Muharem Pero 84
Mujezinović Hasan 223
Mujkić Mehmed 32
Munagić, profesor 92
Munjiza Sajan 85, 89
Munjiza Tomo 87
Muratagić Idriz 224
Muslimović Suljo 166
IVI usolini Benito 20, 21, 130, 264
Mušanović Fetka 223
Mutić Pavle 202

Narančić Božo 248
Nedeljković Raja 7
Nemec Jozo 25, 27, 122
Nemet Braco 90
Nijemac 64, 76, 77
Nikolić Milisav 34
Nikolić Stanoje 107
Nikoliš Gojko 167, 168, 177, 188, 194, 229, 243
Nokija Lazo 34
Novak Vojin 121
Novaković Dušan 29, 55, 56
Novaković Đuro 143, 148
Novaković Jovan 148
Novaković Longo 21
Novaković Milan 242
Novaković Milka 143
Novaković Ruža 148
Novosel Marijana 206
Nuspahić Nazif 224

Njegovan Zdravko 140

Obajadin Slavko 87, 150
Obradović Dragomir 244, 249
Obradović Duško 76
Obradović Mlado 78, 86, 88, 89, 143, 145, 176, 241, 242
Obradović Radojica 77
Obradović Tomo 250
Odić Slavko 224
Oksilia Đovani-Batista 56
Olbina Dane 11,12
Oljača Mile 34
Oljača Mladen 89
Omanović Hamdija 84, 138, 139, 217, 224, 232 -234, 242, 245, 248, 250
Omerhodžić Ibrahim, ustaša 154
Opačić Mate 239
Oreščanin Bogdan 264
Orešić Cvijo 154
Orešković Marko 169
Orlić Bato 112
Orović Savo 170, 173—175, 188, 221
Ostojić Dušan 238, 241, 248
Osvald Josip 262
Ot Hans 206
Ožegović Drago 150

Pajić Đoko 34
Pantoš Mirko 121 —123
Panjević Savo 54
Papo dr Isidor 194, 204, 243, 244
Pašagić Boško 177
Pašalić Đuro 76
Pašić Đuro 234
Pataki Marica 115
Paunović Davorjanka Zdenka 7, 170, 219, 260
Paut Mira 206
Pavel ić A nte 13, 20, 21, 49, 55,59, 85,111, 113,133,135, 136,155,197, 200, 205, 234, 239, 259, 264, 265, 281
Pavičić Manda 86
Pavić Jovo 116
Pavić Vojislav 121, 123
Pavlica Trivo 244
Pavlić Nikica 55, 60, 63, 64, 73,76, 86, 106, 108,109, 147, 281, 282
Pavlović Dušan 62
Pavlović Ilija 112
Paulus fon Fridrih 259
Pećanac Miloš 150
Pećanac Nikola 168, 243, 245
Pejnović Kata 112, 270
Pekić Dušan 29, 31
Pekić Milan 34
Pekić Mirko 86, 89, 245
Pekić Vlado 86, 88
Penezić Slobodan Krcun 192
Penezić Sreten 220
Penić Aleksa 29, 59, 62, 74, 132, 192
Penić Stevan 29, 62, 74, 203
Perduh Vid 122
Perić Vladimir Valter 11
Perković Ivanka 223
Perković Mile 192
Perović dr Danica 31, 49, 50, 52
Perović Lepa 7—10,12—14, 16,17,19,20, 22,24, 29—32,35, 53, 56 -60, 63, 72—75, 78, 86, 90, 105, 109—112, 116, 117, 121, 122,132, 134, 153, 154, 204, 282
Perović Zorka 13
Peruničić Mile 262
Petrocki Đoko 106
Petrović, dr 214
Petrović Pecija 35
Pfaferot, njemački pukovnik 136
Pijade Moša 170, 187, 188, 205, 207, 222, 223, 240, 248, 260—263
Pilipović Branko 232, 243
Pilipović Slobodan 237
Pilipović Stanko 250
Pinter, advokat iz Prijedora 91, 92
Pivašević Novak 203, 204
Pjevač Veljko 138, 140
Pobrić Edhem 60
Počuča Mile 112
Polić Miloš 122
Poljanac Branko Stanko 205, 213, 214, 216—218, 221, 225,227,228, 230, 233,234, 238, 260
Popara Miro 8
Popović Cvijan 54
Popović dr Dejan 200
Popivić Dragan 64
Popović Jovo 30
Popović Koča 188, 195, 205, 216, 217, 261
Popović Krsta 130
Popović Milentije 200
Popović Mišo 53
Popović Savan 16
Popović Vlado 83,111-113,132,134,166, 188
Popović Vule 201
Pozderac Hakija 224

Prača Dušan 64
Pračić Ibro 106
Pralica Trivun 250
Praščević Milovan 201
Praštalo Mirko 220
Praštalo Risto 148, 220
Praštalo Simo 139, 148
Predojević Đurin 88, 105, 138, 139, 142—144, 147, 202, 204, 231—233, 241
Predojević Hasanpaša233
Predojević Ostoja 205
Preradović Živko 60
Princip Slobodan Seljo 7, 8,12, 114
Prole, četnik 207
Prošić Nikola 202
Pucar Đuro Stari 7—9, 13, 17,19—26, 30, 31, 33, 50, 53-63, 71, 72, 77, 82, 83, 90, 103,105,106,109,111,112,116-118,130, 132, 134, 139, 140, 144, 148—150, 152-155, 165—170, 172, 188, 196, 202, 204 —206, 218, 220,223,234, 238, 240,243, 265, 267, 268, 280-282
Putića Đoko 8

Rabović Nikola 150
Račić, četnik 20
Radaković Milan 249
Radaković Spaso 234
Radeta Rade 58
Radetić Aleksa 76
Radetić Jovan 77
Radetić Luka 50, 51, 57
Radetić Luka iz Prijedora 86
Radetić Niko 86
Radić Marko 29
Radić Milorad Braco 29, 31
Radić Rade 16,19,20,31,50 —53, 55,56,71, 73,135, 189, 193, 203
Radman Milan 117—119
Rad man Stoja 34
Radoja Krsto 58, 122
Radonjić Nikola 34
Radošević Vladimir 206
Radovanović Gajo 34
Radović Pero 231, 232
Radulović Janko 34
Rađenović Stevo 115
Rajčević Dane 112
Rajić Franjo 195
Rajlić Mile 86, 88
Rajter Joakim Jaša 150
Rak Rudi 270
Raketa Dušan 74
Rakić Gojko 115,116
Ramić Jovo 250
Ranković Aleksandar Marko 7, 170, 188, 207, 214, 262, 263, 270
Rapić Dušan 219
Rapo Bogoljub 122
Rašeta Aćim 237
Rataj Emil 59
Rauš Stevo 105, 137, 233, 242 -245, 249, 269
Redžić Enver 231
Redžić Husein 223
Redžić, natporučnik 32
Remić Ćerim 224
Repak Salko 56, 112
Ribar dr Ivan 205 —207, 215, 221, 222, 263, 267, 270, 280, 281
Ribar Ivo Lola 10, 166, 205—207, 262, 268, 270
Ribar Jurica 200
Ribentrop fon Joakim 15, 189, 259

Riger Petar 50, 51, 55, 56
Roata Mario 56, 71, 264
Rodić Gojko 62, 122, 196, 197
Rodić Ilija 34
Rodić Milka 34
Rodić Slavko 19, 21,36,37, 39, 73,103,105, 109-111,123,130,149,151,154,171,177, 191,205,206, 214,216 —218, 220, 230,231, 234,242 —247, 250,260,261, 269, 270,280, 281
Rodić Stevan 168
Rogić Milan 49
Roje Karlo 13, 16, 19, 64, 75 , 77, 116
Rokvić Mane 21, 36, 115, 116
Rukavina Ivan Vladić29,83,100,110—113, 117,132,135,138, 142,144, 166,188, 205, 206, 227
Rukavina Juco 239
Rukavina, trafikant 145
Runjić Jovan 38
Rutić Josip 112, 205
Ruška, kurir 76
Ruzvelt Franklin 130, 213
Ružić Zdenko 106

Sabol, poručnik 145
Sadiković Ajša Iška 217, 223, 234
Sadiković, sudac 92
Saili Dragutin 166
Salaj Đuro 268
Salihodžić Junuz 217, 223
Salihodžić Nijaz 223
Sarač Ibro 13
Savanović Dmitar 54
Savanović Petar 53, 61, 71, 75
Savie Milan 58
Savić Miloš 76
Savić dr Pavle 7, 207, 247
Savić Vojo 122
Semiz Košta 227
Senić Milan 227
Sešum Milan 249
Severović Ivan 91, 264
Sigmund Josip 12
Silberštajn Ljerka 223
Simić Lazo 34
Simićević Stanko 201
Sirić Smilja 34
Sitnica Smajo 92
Skopljak Fehim Crljenko 224
Skrigin Žorž 112, 280
Sladojević Vojo 194
Slavnić Ilija 51, 58, 77, 203
Slišković Miro 90, 91
Smiljanić Dmitar Učo 53, 62
Smirnov Vladimir Vološa 192, 240, 245
Softić Muharem 92
Srdić Gojko 150
Srp 225, 234
Stakić Dragan 217
Staljin Josif Visarionovič 31, 49, 60, 73, 112,141, 165, 200, 268
Stanić Dragan 86, 88, 89, 243, 245
Stanić Dušan 144
Stanić Đuro 144.
Stanić Ilija 62
Stanić Mihajlo 150
Stanić Miloš 144
Stanivuković Jovo 150
Stanković Milan 89—91
Starčević Nina 234
Stefanović Radmilo 30
Stevandić Mile 28, 36
Stijak Cvijo 30
Stilinović Marijan 205, 206
Stišović Obrad 16, 17, 19, 53, 55, 117, 118, 144
Stojanović Drago 150
Stojanović Đuro 82, 103
Stojanović dr Mladen 17, 19—22, 24, 29 -31, 35, 36, 38, 49-52, 55, 57, 62, 72, 78, 79, 111, 130, 134, 135
Stojisavljević Jovo Brko 268
Stojkić Ostoja 34
Stojnić Pero 84
Stojnić Velimir 17,21,22,53,54, 62, 72,77, 82, 105
Stošić Josip 223
Stupar Mišo 117
Stupra Rajko 150
Stupar Vaskrsije 155
Stupar Vojo 16, 119, 203, 204
Suljić Bećo 224
Suzić Miloš 238, 241
Sumonja Simo 16

Šakić Hadžera 223
Šakić Mićun 112, 228, 229, 247
Šaponja Mićo 150
Šebić Anđelkan 57
Šegrt Vlado 229
Šehović Ahmet 138—140, 143, 144, 147, 280
Šeremet Ante 223
Šerić Fadil 30, 38
Ševo Mile 176
Šiljegović Boško 53,55,72,78—80,85,105, 106,109,137,142,144, 175, 227, 231, 233
Šiljegović Miloš 54, 70, 142, 144, 227, 231, 264, 280
Šiljegović Milovan 34
Šimić Franjo 60, 189
Šimić Rudolf 145, 194
Šipka Rade 34
Šipka Ranko 55,116,144,176,204,241,242, 248—250, 270
Šišić Šemsudin 12
Škondrić Mihajlo 88, 143
Škundrić Ljuban 29, 31
Škundrić Mile 144
Šlander Georg 33
Šljivić Stanko 49, 52
Šola Marjan 239, 240, 243
Šolaja Simo 20-23,25 -29, 37, 49, 53, 54, 58, 59, 62, 63, 74, 120, 121, 133, 144, 154, 155, 172-175, 198, 200, 201
Šolaja Zora 23, 26
Šolaja Zorka 23, 26
Šolc Robert 241
Šolc Vili 223
Šnur 145
Špegar Boro 282
Špegar Milan 282
Štajnberger Adolf 112
Štal Fridrih 136,144,189, 192, 193, 230, 244
Štrbac Đuro 138, 143, 176, 241, 242
Štrbac Košta 220
Štrbac Nikola 243, 248
Štren, trgovac 92
Šurlan Dušan 244, 249
Šurlan Mićo 78
Švabić Mihajlo 268
Švačko Ivan 223, 263
Švarc Vili 202
Švob Vilim 115

Tabaković Šemso 144
Tadić Savo 144
Tadić Simo 232, 233
Talić Šefik 120
Tepić Petar 34
Terzić Milan 57
Terzić Muharem 138
Terzić Redžo 52, 138, 242
Tešanović Lazar 20, 25, 29—31, 50, 52, 55, 56, 59 -61, 73 —76, 83, 86, 191, 204
Tešanović Trivun 30
Tešanović Vaso 31
Tešić Maksim 29, 55, 71
Tešković Lazo 55, 71
Tica Miloš 58, 121-123
Todorović Tode Noktaš 121
Todorović Vojo Lerer 16, 54, 72, 82, 103, 105,122,132, 142, 144,150, 174, 192, 232, 269
Tomašević Stjepan 149, 156
Tomičić Stjepan 225, 231,239,240,246,247
Tomić Lazo 25, 62, 153
Tomović Bude 268
Tomšić Tone 170
Toplić Alija 223
Topić Atif 78
Topić Jozo 225
Travar Grozda 187
Travar Milena 187
Travar Milja 187
Travar Vojo 187, 194
Trikić Đuro 150
Trikić Gojko 178
Trikić Savo 38
Trinki Albert41,57, 58, 63—65, 72, 74-76, 78, 80, 86, 90, 105, 106, 130, 195, 218, 219, 230, 231, 233, 234
Trivunčić Mitar 28, 54, 63, 120, 121
Trkulja Dušan 34
Trkulja Jovica 51, 52, 203
Trkulja Mile 16, 32, 51, 62, 75, 83, 203
Trninić Branko 60
Trninić Milan 151
Trninić Nikola 111
Trubar Rade 34
Tubić Branko Jelen 30, 84
Tubić Milan 243
Turk Ljubo 117
Turkulin Artur 229, 239
Turundija Stevo 88

Ujić Alija 116
Umberto, talijanski kralj 114
Umićević Zaga Mala 17, 106
Unčanin Stanko 121
Urumović Konstantin 59
Utješinović Dušan 106

Varićak Milan 115
Vasić Nenad 8
Vasić Perica 74
Vasiljević Stanko 281
Vašalić Ratko 202
Vatreša Rade 34
Vedel 137, 146, 194, 195
Veinović Mirko 147
Vejnović Darinka 282
Vejnović Simo 88
Velašević Spasoje201

Velebit Vlatko 206
Veselinović Stojan 202
Vezemajer dr Edmund 135
Vidović Branko 109, 165
Vidović Jovo 64, 213, 226, 269
Vidović Nikola 228,229, 238 -240,245, 247
Vidović Uroš 110
Višekruna Stevo 76
Višić Miroslav 123
Vještica Dušanka 120
Vještica Nikola 54,120,121,153-155,196, 198
Vještica Pero 120
Vlahov Dimitar 268
Vlahović Jože 268
Vlahović Veljko 7, 152, 260, 268
Vlatković Nemanja 25—27, 37, 54, 58, 59, 63, 120, 121, 151, 154, 155, 172, 198
Vojin Stevo 34
Vojinović Mihajlo 239
Vojn ovi ć Petar 22,87,88,139,141,144,208, 213, 215, 244, 245, 250
Vojvodić Gavro 64, 152
Volk Franjo 265
Vorošilov Kliment 73
Vranković Mitar 144
Vrhovac Milan 78, 86, 176
Vrućinić Mile 202
Vučenović Mile 77, 88, 202
Vučetić Anka 206
Vučković Branko 223
Vujić Aleksa 34
Vujić Đorđe 34
Vujić Radosava 34
Vujinović Branko 227
Vujinović Damjan Deni 232, 233, 238
Vujnović Milan 112
Vujović Ratko Čoče 16,20, 72, 78—80,144, 145, 231, 270
Vukčić Hrvoje 233
Vukašinović Milka 214, 218, 224, 234
Vukmanović Svetozar Tempo 7—13, 18, 20, 24, 29, 33, 35, 37, 55, 82 —84, 90, 103, 106, 132, 134, 168
Vukmir Rajko 84
Vukojević Dušan 205
Vukojević Milan 60
Vuković Boško 55
Vuković Branko 30
Vuković Danilo 49
Vuković Jelka 224
Vuković Milan 151
Vuković Simo 29
Vuković Vaskan 29
Vuksan Pekiša 112
Vukša Bogdan 150, 201
Vulin Kojica 248
Zastavniković Krunka 205, 206
Zastavniković Marica Barunica 205, 206
Zec Mirko 150
Zec Slobodan 103
Zečević Vlado 170,187,191, 195, 196, 280, 281
Zgaga Dragutin 91
Zgonjanin Žarko 86, 138, 144, 227, 264
Zličić Đoko 268
Zlobec Mario 86, 90, 91
Zorić Milan 177, 223, 231, 269
Zorić Pero 168
Zorić Rade 109
Zubić Spiro 121
Zulić Ibrahim 214
Zulić Omer 223
Žakula Neđa 112
Žarić Stanko 201
Žaucer Pavle 84,167
Ždero Rade 58
Žeželj Ostoja 135
Žigić Rade 112
Živičnjak, braća obaveštajci 223
Žujović Sreten 168,170,172-174,196,205, 207, 262
Žujović Zoran 200, 239, 241, 245

Košta Nađ:
BIHAĆKA REPUBLIKA

Sećanja napisao
i za štampu priredio: Jovo Popović (Copyright)

Urednik: Drago Zdunić

Fotosi: Muzej revolucije Bihać, Muzej revolucije Jajce, Muzej revolucije Sarajevo, Vojni muzej Beograd, Muzej revolucije Zagreb

Naslovna strana ovitka: Marijan Detoni: Proslava povratka VII divizije na Baniju, ulje

Zadnja strana ovitka: Marijan Detoni: Partizanski vlak, ulje

Pred list: Nada Novaković: Na grmeč planini, 1942.

Zalist: Ismet Mujezinović: U slavu boraca Sutjeske I., ulje 1960

Izdavač: Spektar Zagreb, Zorkovačka 6

Naklada: 10.000 primjeraka — 1982. godina